

Parāśara

THE  
UNIVERSITY  
OF  
BOMBAY  
LIBRARY

BIBLIOTHECA INDICA

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, Nos. 487, 505, 529, 547, 567, 649, 678, 727.

V. 94

PARĀS'ARA SMṚITI (PARĀS'ARA MĀDHAVA)

WITH THE GLOSS

OF

MĀDHAVACHARYYA.

EDITED WITH NOTES

BY

MAHĀMAHOPĀDHYAYA CHANDRAKĀNTA TARKALANKARA.

PROFESSOR, SANSKRIT COLLEGE.

VOLUME I.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1890.

Y7203/700  
70  
Y7203/700  
00A01H0

PK 4031  
P2 P2  
1890  
V.1

109615

# पराशरस्मृतिः

महामहोपाध्याय-

माधवाचार्यकृतव्याख्यासहिता  
आचारकाण्डरूपप्रथमभागात्मिका ।

राजकीयसंस्कृतविद्यालयाध्यापक-

महामहोपाध्याय-

श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारकृत-  
संक्षिप्तटिप्पणसहिता

तेनैव परिशोधिता

वङ्गीयाशियाटिकसमाजैः

प्रकाशिता ।

कलिकातानगर्यां

वाग्निप्रतिमश्रमयन्त्रे

मुद्रिता ।

शकाब्दाः १८११ ।

श्रीगणेशाय नमः ।

## पराशरमाधवः ।

(माधवाचार्यकृत-आख्या-सहिता पराशरसंहिता ।)

प्रथमोऽध्यायः ।

आचार-काण्डम् ।

(टीकाकारोपक्रमणिका ।)

—•••••—

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः सुखं नमामि गजाननम् ॥१॥

सोऽहं प्राप्य विवेक-तीर्थ-पदवीमाप्नाय-तीर्थं परं  
सज्जनं, सज्जन-तीर्थ-सङ्ग-निपुणः\* सदृक्त-तीर्थं त्रयन् ।

सन्ध्यामाकलयन् प्रभाव-सहरीं श्रीभारती-तीर्थतो-

विद्या-तीर्थमुपाश्रयन् हृदि भजे श्रीकण्ठमव्याहृतम् ॥२॥

सत्यैक-व्रत-पालको दिगुणधीस्थयी† चतुर्वेदिता

पञ्चस्कन्ध-हृती षड्वय-दृढः सप्ताङ्ग-सर्व्वसहः ।

अष्ट-व्यक्ति-कला-धरो‡ नव-निधिः पुण्यद्वय-प्रत्ययः।

\* सज्जनसङ्गतीर्थनिपुणः,—इति कालमाधवीये पाठः ।

† अष्टव्यक्तिकलाधरो,—इति सो० दि० पुस्तके पाठः । अष्टव्यक्तिकला-  
धरो,—इति सो० प्र० पुस्तके पाठः ।

‡ पुण्यद्वयप्रत्ययः,—इति सो० दि० पुस्तके पाठः ।

स्मार्त्तोच्छ्राय-धुरन्धरोविजयते\* श्रीवृक्ष-आ-पतिः<sup>(१)</sup> ॥३॥  
 इन्द्रस्याङ्गिरसोऽनलस्य सुमतिः त्रैव्यस्य मेधातिथि-  
 धौम्योधर्म-सुतस्य† वैष्ण-नृपतेः खौजा, निमेर्गौतमिः ।  
 प्रत्यगृष्टिरन्ध्रती-सहचरोरामस्य पुण्ड्रिक-  
 यदत्तस्य विभोरभृत् कुल-गुरुर्धन्वी तथा माधवः ॥४॥

\* विजयतां,—इति मु० पाठः ।

† वैष्ण,—इति मु० पाठः ।

(१) त्र्यर्थी त्रिवर्गार्थी (त्रिवर्गं धर्मार्थकामाः) । चतुर्वेदिता आन्विच्छि-  
 क्कादिविद्याचतुष्टयवेदिता । यथाह कामन्दकः । “आन्विच्छिकीं  
 त्रयीं वार्त्तां दण्डनीतिश्च पार्थिवः । तद्विद्यैस्तत्क्रियेपेतैश्चिन्तयेद्दिन-  
 यान्वितः” — इति । पञ्चस्कन्धाः मन्त्रस्य पञ्चाङ्गानि (सहायादीनि) तेषु  
 कृता कुशलाः । तदुक्तं कामन्दकीये । “सहायाः साधनोपाया विभा-  
 गोदेशकालयोः । विपत्तेश्च प्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्गमिष्यते” — इति ।  
 वसां गुणानां सन्वादीनामन्वयेन दृष्टः । तथा कामरः । “सन्धिर्ना  
 विग्रहोयानमासनं द्वैधमाश्रयः । षड्गुणाः” — इति । सप्त अङ्गानि  
 यस्यां, तादृशी सर्वसहा यस्य स तथोक्तः । “स्वाम्यमात्यसुहृत्कोष-  
 राष्ट्रदुर्गबलानि च । सप्ताङ्गानि” — इत्यमरः । अष्टाभिर्यत्किर्यासां  
 कलानां (अष्टानामष्टाभिर्गुणैः चतुःषष्टयः कला भवन्ति) तासां धरः ।  
 अथवा । व्यन्यते अनयेति व्यक्तिर्बुद्धिः । अष्टौ या व्यक्तिकलाबुद्ध्या  
 बुद्धिगुणा इति यावत् । तासां धरः । तदाह कामन्दकः । “सुश्रूषा  
 अवगच्छेय ग्रहणं धारणतया । ऊर्होऽप्योर्होऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च  
 धीगुणाः” — इति । नवानां प्रभावादीनां निधिः । पुण्यतो दशप्रत्ययाः  
 सम्पदेतवः शास्त्रादयो यस्य स तथा । तथा च कामन्दकः । “शास्त्रं  
 प्रज्ञा धृतिर्दास्यं प्रागल्भ्यं धारयिष्णुता । उत्साहोवाग्मिता दार्ष-  
 मापत्केशसहिष्णुता । प्रभावः सुचिता मैत्रीत्यागः सत्यं कृतज्ञता ।  
 कुलं शीलं दमस्तेतिगुणाः सम्पत्तिहेतवः” — इति । सम्पदेतुतयेत्ते-  
 ज्येतेषु परस्त्रोकोक्तानां नवानां ‘नव’-शब्देन, पूर्वस्त्रोकोक्तानां शास्त्रा-  
 दीनां दशानान्तु ‘प्रत्यय’-शब्देन निर्देशः कृत इति मन्तव्यम् ।

प्रजा-मूल-मही विवेक-सलिलैः सिक्ता, बलोपघ्निका\*  
 मन्त्रैः† पल्लविता, विशाल-विटपा सन्ध्यादिभिः षड्गुणैः ।  
 श्रुत्या केरकिता, यशः-सुरभिता, सिद्ध्या समुद्य-फला  
 संप्राप्ता भुवि भाति नीति-लतिका सर्वोत्तरं माधवम् ॥५॥

‡ श्रीमती जननी यस्य सुकीर्त्तिर्मायणः पिता ।

सायणोभोगनाथश्च मनोबुद्धीः सहोदरौ ॥६॥

यस्य बौधायनं॥ सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी ।

भारद्वाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः सहि माधवः ॥७॥

स माधवः सकल-पुराण-संहिता-

प्रवर्त्तकः, सति-सुषमा॥ पराशरः ।

पराशर-सूति-जगदीहिताग्रये

पराशर-सूति-विद्वतो प्रवर्त्तते ॥८॥

पराशर-सूतिः पृथ्वीं व्याख्याता निवन्धुभिः ।

मयाऽतो माधवार्थेण तद्वाक्यायां प्रयत्यते\*\* ॥९॥

\* बलोपघ्निका,—इति सो० द्वि० पुस्तके पाठः । बलोपघ्निका,—इति  
 मु० पुस्तके पाठः ।

† मन्त्रैः,—इति सो० पुस्तकयोः स० पुस्तके च पाठः ।

‡ श्रीमती यस्य जननी—इति मु० पुस्तके पाठः । एवं तत्र, यतव  
 स्त्रोकात् पूर्वं ‘यस्य बौधायनं’—इत्यादि स्त्रोको वर्त्तते ।

§ मनोबुद्धिः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ बौधायनं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ सुषमा,—इति सो० पुस्तकद्वये, स० पुस्तके च पाठः ।

\*\* तद्वाक्येयं प्रवर्त्तते,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

ननु, नेयं स्मृतिर्ज्ञानमर्हति, तत्-प्रामाण्यस्य<sup>(१)</sup> दुर्निरूपत्वात् ।  
यन्तु,—वेद-प्रामाण्य-कारणं जैमिनिना सूचितम्,—“तत् प्रमाणं  
वादरायणस्यान्यत्रापेक्षत्वात्” (मी० १, १, ५ सू०)—इति । न तत्  
पौरुषेयेषु<sup>(२)</sup> मूलप्रमाण-सापेक्षेषु ग्रन्थेषु\* योजयितुं शक्यते<sup>(३)</sup> ।  
तर्ह्यस्य मूल-प्रमाणमुपजीव्य प्रामाण्यम् । तन्न, मूलस्य दुर्लभत्वात् ।  
न तावत् प्रत्यक्षं मूलम् । धर्मस्यातीन्द्रियत्वात्<sup>(४)</sup> । नाप्यनुमा-  
नम्,<sup>(५)</sup> तस्य प्रत्यक्षसापेक्षत्वात्<sup>(६)</sup> । नापि पुरुषान्तर-वाक्यम् ।  
(७) विप्रलम्भकस्य पुंशो र्वेयथा-दृष्टार्थ-वादित्वाभावात् ।

\* ग्रन्थेषु,—इति सो० प्र० पुस्तकपाठः ।

† दुर्लभत्वात्,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

‡ तस्यातीन्द्रियत्वात्,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

§ यथार्थदृष्टार्थ,—इति सो० स० पुस्तकपाठः ।

- (१) तदिति स्मृतेः परामर्शः ।
- (२) पौरुषेयत्वं मूलप्रमाणसापेक्षत्वे हेतुगर्भविशेषणम् । पुंवच्चसां मूल-  
प्रमाणसापेक्षाणामेव प्रामाण्याभ्युपगमादिति भावः ।
- (३) जैमिन्युक्तस्य प्रामाण्यहेतोरन्यत्रापेक्षत्वं तत्राभावादित्यभिप्रायः ।
- (४) सुखादिवशात्तत्त्वविशेषेपि अयोग्यत्वादतीन्द्रियत्वं धर्मस्य । धर्मे  
प्रत्यक्षं न मूलमित्येतन्न,—“सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धि-  
जन्यं तत्प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्बनत्वात्” (१, १, ४)—इति  
मीमांसासूत्रादौ व्यक्तम् ।
- (५) अत्र ‘मूलम्’—इत्यनुवृत्तनीयम् । एवं परत्र ।
- (६) अनुमानस्य व्याख्यादिप्रत्यक्षसापेक्षत्वादित्यर्थः । तन्न,—“अथ तत्पूर्वक-  
मनुमानम्”—(१, १, ५)—इति न्यायसूत्रादौ व्यक्तं वदत्र ।
- (७) पुरुषान्तराणां हि विप्रलम्भकाविप्रलम्भकभेदेन द्वैविध्यं । द्विविधा-  
नामपि तेषां वाक्यं न मूलमिति क्रमेण प्रतिपादयति विप्रलम्भकस्येति ।  
प्रतारकस्येत्यर्थः ।

अविप्रलम्भकस्यापि संशय-विपर्यय-संभवात्<sup>(१)</sup> । नापि चोदना<sup>(२)</sup>  
तस्या अनुपलब्धेः । (३) नो खलु\* सूर्यमाणानां श्रौचाद्याचाराणां  
मूलभूतां काश्चिच्चोदनां प्रत्यक्षतत्त्वोपलभामहे । (४) नाप्यनुमातुं शक्यते,  
शाक्यादि-प्रणीत-चैत्य-वन्दनादि-स्मृतिस्मृतिप्रसङ्गात्<sup>(५)</sup> ।

अथोच्यते,†—‘मन्वादि-स्मृतीनां शाक्यादि-स्मृतीनां‡ चास्ति  
महद्वैषम्यम् । प्रत्यक्ष-वेदेनैव साक्षान्मन्वादि-स्मृतीनां प्रामाण्याङ्गीका-

\* न खलु,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

† अथोच्यते,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

‡ शाक्यादिग्रन्थानां,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

- (१) संशय एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धानाधर्मप्रकारकमनवधारणात्मकं  
ज्ञानम्, ‘स्यागुर्व्या पुरुषो वा’—इत्याद्याकारकम् । विपर्ययो विपरीत-  
ज्ञानं, अत इति तत्प्रकारकनिश्चयात्मकमिति यावत् । यथा स्यात्तौ  
पुरुष इति पुरुषे स्यागुरिति चैवमादि निश्चयः । सम्भवज्ञानयोः  
करणापाटवादिदोषमूलकविशेषदर्शनाभावादित्य इति यथायथमूह-  
नीयम् ।
- (२) “चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमाहुः”—(१, १, २)—इति मीमां-  
साभाष्यम् । तन्न वाक्यं वैदिकमेव, पौरुषेयस्य मूलप्रमाणान्तरसा-  
पेक्षत्वादिति भावः ।
- (३) उक्तमेव विवक्ष्यते नोऽल्लिख्यत्वादिना ।
- (४) मातृत्वं प्रत्यक्षा चोदना मूलं, अनुमेया तु स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति  
‘नाप्यनुमातुं शक्यते’—इति । चोदना,—इति अनुवृत्तते ।
- (५) शाक्यो बौद्धाचार्यः । चैत्यं बुद्धप्रतिमा । आदिपदात् जैनाचार्यादिप्र-  
णीतार्हदाद्युपासनादिस्मृतिपरिग्रहः । अतिप्रसङ्गादिति स्मृतेश्चोदना-  
नुमापकत्वे तासामपि स्मृतिर्यथा तत्रापि चोदनानुमानप्रसङ्गादित्यर्थः ।  
तथाच वेदवाङ्मयस्मृतिषु व्यभिचारात् न स्मृत्या चोदनानुमानसम्भव  
इति तात्पर्यम् ।

रात् । “यदै किं च मनुरवदत्तद्भेषजम्”—इति श्लाघायते । नत्वेवं  
शाक्यादि-सूत्रानुगृह्यकं किञ्चिद्वैदिकं वचोऽस्ति । अतो नोक्तातिप्रसङ्गः—  
—इति । तत्र, ‘यदै किं च’—इत्यस्यार्थवादत्वेन स्वार्थं तात्पर्या-  
भावात्<sup>(१)</sup> । “मानवी च्छौ धायं कुर्यात्”—इति विधानात्

(१) कार्यताबोधकप्रत्ययासमभिव्याहृतं वाक्यमर्थवादः । अयमभिसन्धिः ।  
प्रथमतोऽव्यवहारादेव सर्वशब्दानां शक्तिग्रहः व्याकरणादीनां  
व्यवहाराधीनशक्तिग्रहमूलकत्वात् । व्यवहारश्च गवानयनादिरूपः  
‘गामानय’—इत्यादिकार्यतावाचिप्रत्ययसमभिव्याहृतवाक्यसाध्यः ‘गौ-  
रस्ति’—इत्यादितोऽव्यवहारासम्भवात् । तथाच प्रवर्तकवाक्यस्य  
व्युत्पत्तिग्रहेण उपस्थितत्वात् कार्यत्वान्वयबोधं प्रत्येकपदानां हेतुत्वं  
व्युत्पत्तिसरवधारयति । तस्मादर्थवादस्थले न शब्दबोधः, किन्तु पदा-  
र्थानामुपस्थित्यनन्तरं असंसर्गाग्रहमात्रम् । प्रयोजननन्वर्थवादानां  
विधिक्षति-निषेधनिन्दाभ्यां प्रवृत्ति-निवृत्ती एव । तथाहि, वज्रवित्त-  
व्यायामसाध्ये यागादौ पुरुषं प्रवर्तयितुमपारयन्तो विधिशक्तिर-  
वसीदति, सा च क्लृप्ता उत्तभ्यते, इति प्रवृत्तिप्रवृत्तिकायां शब्दार्थां  
भावनायां अङ्गत्वं क्लृप्तर्यवादानाम् । तदुक्तम् । “लिङोऽभिधा सैव च  
शब्दभावना भाष्या च तस्यां पुरुषप्रवृत्तिः । संबन्धबोधः करणं तदीयं  
प्ररोचना चाङ्गतयोपयुज्यते”—इति । एवं निवृत्तिप्रवृत्तिकायां भावना-  
यामङ्गत्वं निन्दार्थवादानां बोध्यम् । क्लृप्तिनिन्दे च, “यस्य पर्यमयी  
जुहुर्भवति न स पापक्षोभं शृणोति”—इति, “तस्य यदश्रुयसीर्यत  
तत्रजतमभवत्”—इति चैवमादिवदसताप्यर्थेन दृश्यते,—इति न  
स्वार्थं तात्पर्यमर्थवादानाम्,—इति मीमांसकसिद्धान्तः । स्पष्टचैतत्  
पूर्वमीमांसादावर्थवादाधिकारजादौ । यथा चोदाहृतार्थवादयोः  
(इत्यपर्यमयीत्यादि तस्य यदश्रु इत्याद्योः) अर्थो न वस्तुतः सन्तौ,  
तथा मीमांसादर्शनस्य चतुर्थाध्यायतृतीयपादस्य द्वितीयसूत्रस्य, एवं  
तस्यैव प्रथमाध्याय-द्वितीयपाद-दशमसूत्रस्य शावरभाष्ये यथाक्रमं  
स्पष्टम् ।

तद्विधिस्तावकत्वेन, ‘यदै किं च’—इत्यादेः पठितत्वात् । तस्य\* विधे-  
रयमर्थः ;—इष्टि-विकृतिरूपे सोमारौद्रे चरावतिदेशतः प्राप्तासु  
सामिधेनीषु मध्ये प्रक्षेपयौ धाय्या संज्ञकौ यौ द्वौ मन्त्रौ, तौ मानवौ  
कर्त्तव्यौ,—इति । तत्र, मानव-वचनमुक्तार्थवादेन शस्यते† । अतो न  
सूति-प्रामाण्यं वेदेनोक्तम्—इति शाक्यादि-सूतिवदप्रमाणभूता एव  
मन्वादि-सूतयः । तथाचोक्तम्,—

“प्रायेणानृत-वादित्वात् पुंसां भ्रान्त्यादि-सम्भवात् ।

चोदनाऽनुपलब्धेऽश्रद्धामात्रान् प्रमाणता”<sup>(१)</sup> ॥

इति । (१) अस्तु वा, कथंचित् मनु-सूतेः प्रामाण्यम्,† तथापि, प्रकृतायाः

\* तस्य च,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

† तत्र मानवत्वमुक्तार्थवादेन प्रशस्यते,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

‡ दुर्निरूपं प्रमाण्यं,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

(१) ‘पुंसाम्’—इति मध्यपठितं मध्यमशिन्यायात् पूर्वापरयोरन्वेति ।  
‘अश्रद्धामात्रान्’—इत्यनेन, अप्रमाणभूता एव सूतयः, अश्रद्धा-जडस्यैव  
तु परं तत्र प्रामाण्याभिमानः,—इत्युक्तम् ।

(२) यद्यपि कार्यताबोधकपदान्तर्भावेनैव पदानामन्वयबोधहेतुत्वं पूर्वम-  
वधृतं, तथाप्यर्थवादेभ्योपि शब्दमतेरुत्पादात् तस्यान्वानुभवसिद्ध-  
त्वेनापक्षपितुमशक्यत्वादुत्तरकालं तदुपेक्ष्यते, पूर्वग्रहीतस्यापरिहार्य-  
त्वानियमात् । तदुक्तम् “कार्यत्वस्यान्वयज्ञाने प्राक् ग्रहीतापि हेतुता ।  
पदानामर्थवादेभ्यः पश्चाद्बोधादुपेक्ष्यते”—इति । विधिस्तावकत्व-  
मप्यर्थवादानां असति बाधके स्वार्थद्वारैव, न तु स्वार्थपरित्यागेन ।  
अन्यथा, “द्वन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च यत्तमनन्तरम् । अभिलाषोप-  
गीतं यत् तत् सुखं स्वपदास्पदम्”—इत्याद्यर्थवादेभ्यः स्वर्गादिकमपि  
न सिद्धेत् । तदिदमुक्तम् । “स्वार्थद्वारैव तात्पर्यं तस्य स्वर्गादिवत्  
विधौ”—इति । तमिमं न्यायसिद्धान्तं वक्ष्यमाणमुत्तरमीमांसासि-  
द्धान्तस्य मनसि निधायाह अस्तु वेति ।

पराशरस्मृतेः किमायातम्? । नहि मनोरिव पराशरस्य महिमानं कचिद्वेदः प्रख्यापयति<sup>(१)</sup> । तस्मात्, तदीय-स्मृतेर्दुर्निरूपं प्रामाण्यम्\* ।

अत्रोच्यते । प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वात् अप्रामाण्ये कारणाभावाच्च स्मृतयः प्रामाण्यम्<sup>(२)</sup> । यत्तु,—अप्रामाण्य-साधकमनृत-वादित्वादि हेतुत्रयमुपन्यस्तम् । तदसिद्धम्,<sup>(३)</sup> आ-जन्म-सिद्धेषु मनु-पराशरादिषु अनृत-वदना-भ्रान्त्योरत्यन्तानाशङ्कितत्वेन हेत्वोः<sup>(४)</sup> स्वरूपासिद्धेः । नवा आजन्म-सिद्धौ विवदितव्यम्, पराशरादि-सद्भाव-बोधना-मेव<sup>(५)</sup> मन्त्रार्थवादेतिहास-पुराणानां<sup>(६)</sup> तदीय-सिद्धि-बोधकत्वात् ।

\* तदीयस्मृतेः प्रामाण्यं दुर्निरूपमिति,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

† वादन,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

‡ न आजन्मसिद्धावेव,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

§ सद्भावबोधकानामेव,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

- (१) यथा मनोर्महिमानं वेदः प्रख्यापयति, तथा पराशरस्य न,—इति यतिरेके दृष्टान्तः ।
- (२) धियां तत्त्वपक्षपातस्वाभावात् प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वम् । यत्रेदमुक्तम्,—“निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः । न बाधो यत्नवत्वेऽपि बुद्धेस्तत् पक्षपाततः”—इति । सत्यपि धियां तत्त्वपक्षपातस्वाभावे शुक्तिरज-तादिबुद्धीनां यदप्रामाण्यं तद्वोधादेव, स्मृतिषु च स नास्तीति भावः ।
- (३) ‘तदसिद्धम्’—इतिसामान्याभावे विशेषाभावकूटस्य हेतुत्वमाह आ-जन्मेति ।
- (४) अनृतवदनभ्रान्त्योरप्रामाण्यसाधकयोरित्यर्थः ।
- (५) पराशरादिसद्भावं बोधयितुं शीलं येषामिति शिन् ।
- (६) “तद्वोदकेषु मन्त्राख्या” (२, १, ३२) इति जैमिनिस्त्वम् । अभिधा-नस्य चोदकेषु मन्त्रसंज्ञा इति तदर्थः । “प्राथिकमिदं लक्षणम्, अनभिधायका अपि केचित् मन्त्रा इत्युच्यन्ते”—इति शावरभाव्यम् । “अभियुक्तानां मन्त्रोऽयमिति समाख्यानं मन्त्रलक्षणम्”—(२, १, ७७) इति न्यायमालाविस्तरे । अर्थवादलक्षणं पूर्वमुक्तम् । इति-

मन्त्राद्यप्रामाण्ये च पराशराद्यसद्भावेनाश्रयासिद्धिः केन वार्यते\*<sup>(१)</sup> । मानान्तराविरुद्धानामननुवादिनां<sup>(२)</sup> मन्त्रादीनां स्वार्थं प्रामाण्यमुत्त-रमीमांसायां देवताधिकरणे (१, ३, ८ अ०) व्यवस्थापितम् । अर्थ-वादाधिकरणे तु (मी० १, २, १ अ०) स्वार्थं प्रामाण्यनिराकरणं विरुद्धानुवादयोः सावकाशम् । अतः,—‘यद्वै किं च’—इत्यर्थवादस्य विधिस्तावकस्य स्वार्थेऽपि तात्पर्यमस्ति,—इति, न आद्यादि-स्मृति-

\* केन वा वार्यते,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

† मानान्तराविरुद्धानां मन्त्रादिसंस्मृतीनां,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

हासः पुरावृत्तम् । पुराणम्,—“सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशोमन्वन्तराणि च । वंशानुचरितश्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्”—इत्युक्तलक्षणकोपशयः । ब्राह्मणभागस्यार्थवादे भारतादीनामितिहासे, उपपुराणानां पुराणे-ऽन्तर्भावः । विधेः पराशरादिसद्भावबोधकत्वासम्भवात् तस्य नात्रो-पादानमिति ज्ञेयम् ।

- (१) अयमाशयः । पराशरोऽनृतवादी पुरुषत्वात् इत्यादिरीत्या पराशरपक्ष-कानुमानेन तस्यानृतवादित्वं प्रसाध्य, पराशरस्मृतिरप्रमाणं पुरुष-वाक्यत्वात् मिथ्यावाक्यत्वाद्वा इत्यादिरीत्या प्रस्तुतायाः स्मृतेरप्रामाण्यं भवता सिधाधयिषितम् । तत्र च, पराशरादीनां प्रमाणान्तरागोचर-तया मन्त्रार्थवादादिभ्यश्च तत्सिद्धिर्वाच्या । तथाच मन्त्रादीनां प्रामाण्ये तदीयसिद्धेरपि तत्तत्सावकाशमात् कालात्ययापदिष्टोहेतुः, मन्त्रादेरप्रामाण्ये च पराशरादेरेवासिद्धत्वादाश्रयासिद्धिः,—इत्युभयतः पाशा रज्जुः ।
- (२) प्रत्यक्षविरुद्ध्यर्थवादिनां “प्रावाणः भवन्ते”—इति, “वनस्पतयः सत्र-मासतः”—इति चैवमादीनां अर्थवादानां स्वार्थं प्रामाण्यं नास्तीति सर्वसम्मतं । एतच्च मीमांसाप्रथमाध्याये आत्मतत्त्वविवेकादौ च स्पष्टं । प्रमाणान्तरसिद्धार्थस्य वदनमनुवादः । मीमांसकगणे तस्य प्रामाण्यं नास्ति, अनधिगतार्थविषयकत्वस्य तन्मते प्रमाणलक्षणघटक-त्वादिति बोधः ।

वत्,—इति युक्तम्<sup>(१)</sup> । एतदेवाभिप्रेत्य<sup>(२)</sup> चतुर्विंशतिमते शाक्यादि-  
वाक्यानामनादरणीयत्वमुक्तम्,—

“अर्हचार्याकवाक्यानि बौद्धादि-पठितानि तु ।

विप्रलम्भक-वाक्यानि तानि सर्वाणि वर्जयेत्”<sup>(३)</sup> ।

इति । न च, पराशर-महिम्नोऽश्रौतत्वम्, “सहेवाच व्यासः पारा-  
शर्यः”—इतिश्रुतौ पराशर-पुत्रत्वमुपजीव्य व्यासस्य स्तुतत्वात् । यदा  
सर्व्व सम्प्रतिपन्नमहिम्नोवेदव्यासस्यापि स्तुतये पराशर-पुत्रत्वमुपजी-  
व्यते, तदा किमु वक्तव्यमचिन्त्यमहिमा पराशरः,—इति । किञ्च  
वाजसनेयि-शाखायां वंशशास्त्रे वेद-सम्प्रदाय-प्रवर्त्तक-गुरु-शिष्य-  
परम्परायां पराशरस्य पुत्र-पौत्रौ श्रूयते<sup>†</sup>—? “घृतकौशिकः

\* न शाक्यादिप्रतिबन्धिर्युक्ता,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

† अत्र चार्याक,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

‡ पुत्रपौत्राः श्रूयन्ते,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

§ ‘घृतकौशिकात् घृतकौशिकः’—इति सो० प्र० पुस्तके पाठः । कुशिकाय  
निर्घृतकौशिकात् घृतकौशिकः,—इत्यादि मु० पुस्तकपाठः ।

- (१) शाक्यादिस्मृतिवत् पराशरादिस्मृतयोप्यप्रमाणमिति युक्तं नेत्यर्थः ।
- (२) मन्वादिसङ्गावबोधकार्यवादसत्त्वात् तदीयस्मृतीनां प्रामाण्यं, शाक्या-  
दिसङ्गावबोधकार्यवादाद्यभावाच्च तदीयस्मृतीनामप्रामाण्यमित्येतद-  
भिप्रेत्येत्यर्थः ।
- (३) जैनानां तीर्थङ्करोऽर्हन्नामा । चार्याकस्तु लोकायतिकापरनामधेयो-  
नास्तिकः । “अङ्गनालिङ्गनादिजन्यं सुखमेव परमपुरुषार्थः”—इत्यादि  
पृथग्जनरमणीयवाक्यप्रयोक्तृत्वात् चार्याकत्वं तस्य । बुद्धो बौद्ध-  
धर्म्मोपदेष्टा । आदिशब्दात् अन्येपि वेदवाङ्माः कापालिकादयो-  
ऽप्युच्यन्ते ।

पाराशर्यायणात्, पाराशर्यायणः पाराशर्यात्, पाराशर्याजातृक-  
ण्यात्”—इति । तस्मात्, पराशरोऽपि मनु-समानएव ।

एष\* न्यायोवशिष्टात्रि-याज्ञवल्क्यादिषु योजनीयः, तत्तद्विषय-  
श्रुतीनामुपलम्भात् । “अथयो वा इन्द्रं प्रत्यक्षमपश्यन्” “वशिष्ठः प्रत्य-  
क्षमपश्यत्” “अचिरददादौर्वाय प्रजां पुत्र-कामाय” “अथह याज्ञव-  
ल्क्यस्य द्वे भार्य्ये बभूवतुः”—इत्याद्याः श्रुतयः । न चैवं सति मन्वा-  
दि-स्मृतौ कुतोऽनादरः,—इति शङ्कनीयम्,<sup>(१)</sup> मन्वादि-स्मृतेर्मैधाति-  
ष्यादिभिर्व्याख्यातत्वात् ।

(२) या च मूलभूत-चोदना-ऽनुपलब्धिरुपन्यस्ता, साऽप्यसिद्धा ।  
“पञ्च वा एते महायज्ञाः सतति प्रतायन्ते सतति संतिष्ठन्ते;—देवयज्ञः  
पितृ-यज्ञोभूत-यज्ञोमनुष्ययज्ञोब्रह्म-यज्ञः”—इत्यादीनां स्मार्त्तधर्म-  
मूलभूत-चोदनानामुपलम्भात् । ‘सतति’ सततमित्यर्थः<sup>†</sup> । यत्रापि  
शौचादौ चोदना नोपलभ्यते<sup>‡</sup>—तत्रापि सा सम्भाव्यते<sup>(३)</sup> । तथाचोक्तं  
भट्टाचार्य्यैः,—

\* एव एव,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

† सततं निवृत्तमित्यर्थः—इति मु० पुस्तकपाठः ।

‡ चोदना इति सो० स० पुस्तकयोर्नास्ति ।

- (१) मन्वादिस्मृताविति जात्यभिप्रायमेकवचनम् । (एवं परञ्च ।) मन्वादि-  
स्मृतिमव्याख्याय पराशरस्मृतिरेव कुतोव्याख्यायते इत्याशङ्क्यार्थः ।
- (२) अप्रामाण्यसाधिकायामूलभूतचोदनानुपलब्धेरपि स्वरूपासिद्धिं प्रति-  
पादयितुमाह याचेति ।
- (३) सम्भाव्यते अनुमीयते । स्मार्त्तानां पञ्चमहायज्ञानां मूलभूतचोदनायाः  
साक्षादुपलम्भात् अनुपलब्धचोदनानामपि स्मार्त्तानां शौचादीनां  
मूलभूतचोदना शक्या अनुमातुं । यएव हि मन्वादयः पञ्चमहायज्ञा-

“वैदिकैः स्मर्यमाणत्वात् परियह-समवतः\* ।

सम्भाव्य-वेद-मूलत्वात् स्मृतीनां मानतोचिता”<sup>(१)</sup> ।

इति । मनुनाऽप्येतदेवाकृतम्,—

“श्रुतिं पश्यन्ति मुनयः स्मरन्ति च तथा स्मृतिम् ।

तस्मात् प्रमाणमुभयं प्रमाणैः प्रापितं भुवि ।

योऽवमन्येत ते त्वमे! हेतु-शास्त्राश्रयात्<sup>(२)</sup> द्विजः॥

य साधुभिर्विहिःकार्योनास्तिकोवेदनिन्दकः” ।

इति । आनुशासनिकेऽपि,—

“धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं॥ श्रुतिः ।

\* तत्परियहदार्ष्ट्यः,— इति सु० पुस्तकपाठः ।

† प्रमितं—इति सु० पुस्तकपाठः ।

‡ ते मूले,—इति सु० म० पाठः ।

§ नरः,—इति सु० युक्तकपाठः ।

॥ प्रथमं—इति सु० पुस्तकपाठः ।

दीनां स्मर्यमाणत्वात् श्रौचादीनामपि । तदेतत् मीमांसाप्रथम-तृतीय-प्रथमाधिकरणे स्पष्टं । परन्तु विस्मरणात् वेदानां शास्त्रोच्चेदाद्वा सा चेदना मास्मदादिभिरुपलभ्यते । एतदपि तत्र, न्याय कुसुमा-मूलौ शब्दमन्त्रिप्रभृतिषु च यथायथं सुव्यक्तम् ।

(१) वैदिकैः स्मर्यमाणत्वात्,— इति सम्भाव्यवेदमूलतायां हेतुः । तथाच जैमिनिसूत्रम् । “अपि वा कर्तृसामान्यात् प्रमाणमनुमानं स्यात्” (मी० १, ३, २) इति । परियहः शिष्टपरियहः । स च वैदिके स्मार्ते च पदार्थे समानः । अत्रमपि सम्भाव्यवेदमूलतायां हेतुः । स्मृतयः प्रमाणं शिष्टपरिग्रहोत्तत्वाद्देवदित्यनुमानसम्भवात् । सम्भाव्यवेद-मूलत्वात् अनुमीयमानवेदमूलत्वात् ।

(२) हेतुशास्त्रं कृतर्कोपदेशकधार्मिकदर्शनादि ।

द्वितीयं धर्मशास्त्रं तृतीयं लोक-संग्रहः”<sup>(१)</sup> ।

इति । तस्मात् व्याख्यातुं योग्या पराशर-स्मृतिरिति सिद्धम् ।

(१) पराशर-स्मृतावस्थां ग्रन्थ-कृतिर्विविच्यते ।

दे काण्डे, द्वादशाध्यायाः, श्लोकाः अष्टानवष्टतम् ।

आचारस्यादिमः काण्डः प्रायश्चित्तस्य चान्तिमः ।

इष्ट-प्राप्तिरनिष्टस्य निवृत्तिश्चानयोः क्रमात्<sup>(२)</sup> ।

एते सर्वे पुण्य-लोका भवन्तीति श्रुतिर्जगौ ;—

विहितादाश्रमाचारादिष्टाग्निं पारलौकिकीम्\* ।

प्रसक्तो नरकोऽनिष्टो निषिद्धाचरणेन यः<sup>(३)</sup> ।

तन्निवृत्तिः स्फुटा† शास्त्रे प्रायश्चित्ताभिधायिनी ।

पर-लोक-प्रधानस्य<sup>(४)</sup> धर्मस्यैषा द्वयी गतिः,—

\* दिष्टाग्निः पारलौकिकी,—इति सु० पुस्तकपाठः ।

† स्फुटं—इति सु० पुस्तकपाठः ।

(१) धर्मशास्त्रं धर्मोपदेशप्रधानमन्वादिसंहिता । तत्र हि धर्मोपदेशश्च प्रधानं, काचित्कमितिदत्ताख्यानन्वानुषङ्गिकं । पुराणे तु तद्वैपरीत्यं । अतोऽतत् धर्मशास्त्रं । स्पष्टश्चेतत् आङ्गविवेकटीकादौ । तुशब्दात् पुराणसंग्रहः । लोकसंग्रहेलोकव्यवहारः । दौर्बल्यज्ञामीषां यथो-त्तरं ज्ञेयमित्यन्यत्र विस्तरः ।

(२) पराशरस्मृतेर्याख्येयत्वं प्रतिपाद्य तस्याः काण्डविभागादिकं वक्तुमुप-क्रमते पराशरेति ।

(३) काण्डद्वयस्यैतत्तद्वयं क्रमात् प्रयोजनमित्यर्थः ।

(४) निषिद्धाचरणेन योनरकः प्रसक्त इत्यन्वयः । नरकस्य विशेषणं ‘अनिष्टः’—इति ।

(५) व्यवहारस्तु न परलोकप्रधान इत्यनुपदमेव व्यक्तीभविष्यति ।

प्रायश्चित्तं तथाऽऽचारः, श्रौत-धर्मो तथेक्षणात् ।  
 श्रौत-धर्मोऽग्निहोत्रादिराचारस्तदनुष्ठितिः ।  
 अथवाविधनुष्ठाने प्रायश्चित्तं श्रुतौ श्रुतम् ।  
 कल्प-सूत्र-कृतः श्रौते\* प्रायश्चित्तमनुष्ठितिम् ।  
 अमुच्यन्तुभे एव, व्यवहारन्तु<sup>(१)</sup> नाब्रुवन् ।  
 तद्वेदायमाचार्यः पर-लोक-प्रसाधनम् ।  
 स्मार्त्तं धर्मं विवक्षुः सन् काण्डद्वय<sup>(२)</sup>मवेक्षत ।  
 (१) ननु चेदनागम्यो व्यवहारेऽपि धर्मता, —  
 अस्तीति चेदनुष्ठातुर्लोकेऽस्मिन्नुपयुज्यते ।

\* सूत्रे,—इति सु० पुस्तकपाठः ।

† प्रधानकम्,—इति सु० पुस्तकपाठः ।

‡ न, तत्र चेदनागम्ये,—इति सु० पुस्तकपाठः ।

§ चेदन्तु सा तु लोके,—इति सु० पुस्तकपाठः ।

- (१) “विनागार्थेऽवसन्देहेहरणं हार उच्यते । गाना-सन्देहहरणात् व्यवहार इति स्मृतः”—इत्याद्युक्तो भावोत्तरक्रियानिर्णयाख्या चतुष्पात् व्यवहारः ।
- (२) आचारकाणं प्रायश्चित्तकाणश्च ।
- (३) शङ्कते गन्विति । चेदनागम्ये इति हेतुगर्भविशेषणं । “चेदनागम्योऽर्थो धर्मः” (मी० १, २, २) जैमिनिसूत्रात् चेदनागम्यार्थस्यैव धर्मत्वावगतेर्ब्रह्मण्येव तस्यापि तथात्वात् तदकथनादाचार्यस्य न्यूनत्वमिति पूर्वपक्षार्थः । उत्तरमाह अनुष्ठातुरिति । तथाच पारलौकिकफलकधर्मस्यात्र विवक्षितत्वात् व्यवहारस्य वैहिकफलकत्वात्तदकीर्तनेपि न न्यूनत्वमिति भावः । ऐहिकमपि फलं व्यवहारानुष्ठातुर्व्यादिनः प्रतिवादिनश्च न तु व्यवहारप्रकुराच्च इति बोध्यं ।

(१) कारीर्यादिश्रौतधर्मोद्दृष्टैक\*फलकोयथा ।

लाभ-पूजा-ख्याति-मात्र-फला व्यवहृतिस्तथा ।

जेतुर्लाभादिकं तद्वत् पराजितुष्य दण्डनम् ।

तावेव स्वर्ग-नरकौ विहितप्रतिषिद्धौ ।

(२) ननु, राज्ञश्च सभ्यानां साक्षिणां चान्यथाकृतौ ।

प्रत्यवायाद्व्यवहृतिः परलोकप्रयोजना ।

(३) “अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांसैवाप्यदण्डयन् ।

अथशोमहृदाप्नोति नरकं वाऽपि गच्छति” ।

“सभा वा न प्रवेष्टव्या वक्तव्यं वा समञ्जसम् ।

\* दृष्ट्येक,—इति सु० पुस्तकपाठः ।

† नरकस्यैव,—इति सु० म० पाठः । नरकं चापि,—इति सु० पुस्तकपाठः ।

‡ सभा वा न प्रवेष्टव्यं—इति सु० म० पाठः ।

- (१) कारीरी यागविशेषः । स वैहिकमात्रफलकः अवग्रहेण मुख्यतां श्रम्यानां दृष्ट्या सङ्गीविनस्यैव तत्फलत्वात् । अतएव यावदनुष्ठिते दृष्टिर्भवति, तावदेव तत्समापनमनुश्रियते ।
- (२) व्यवहारस्यैहिकमात्रफलकत्वमसिद्धमित्याशङ्कते गन्विति । अत्र च, बुद्धिपूर्वकान्यथाकरणेन राज्ञः सभ्यानाञ्च प्रत्यवायः । तर्कवाक्यानुसारेण निर्णये कृते तु वक्तुनोऽन्यथापि व्यवहारदर्शिनां दोषोऽभवतीति बोध्यं । अतएव गौतमेन, “न्यायाभ्युपगमे तर्कोऽभ्युपायस्तेन संगृह्य यथास्थानं गमयेत्”—इत्यभिधाय, “तस्मात् राजार्थावनिन्दितौ”—इत्युपसंहरतम् ।
- (३) अन्यथा कृतौ राज्ञः सभ्यानां साक्षिणाञ्च प्रत्यवाये मानवीयं वाक्यं त्रयमुदाहरति ‘अदण्ड्यान्’ इत्यादिना ।

अब्रुवन् विब्रुवन्<sup>(१)</sup> वापि नरोभवति किस्विषी” ।

“साक्ष्येऽनृतं वदन् पाशैर्वध्यते वारुणेनरः ।

विवशः शतमाजातीस्तस्मात्\* साक्षी वदेदृतम्”†<sup>(२)</sup> ।

(१) राजादेः प्रत्यवायोऽस्तु व्यवहारे किमागतम् ? ।

व्यवहारो न राजादेरर्थि-प्रत्यर्थिनोस्तु सः ।

प्रत्यर्थिनोऽर्थिनो वाऽच प्रत्यवायेन हि स्मृतः ।

पराजय-निमित्तेन प्रायश्चित्तं च न स्मृतम् ।

ऋणाद्यैर्नरकोक्तिर्या साऽप्याचार-निबन्धना<sup>(३)</sup> ।

(५) अस्तु वा नरकः शास्त्र-विरुद्ध-व्यवहारिणः ।

पर-लोक-प्रधानत्वमेवास्माभिर्निवार्यते ।

\* शतवर्षाणि,—इति सु० पुस्तकपाठः ।

† साक्ष्यं वदेदृतं—इति सु० म० पाठः ।

(१) विब्रुवन् विरुद्धं अब्रुवन् ।

(२) जातिर्जन्म । तथाच विवशः सन् शतजन्मानि यावत् वारुणैः पाशैर्वध्यते इत्यन्वयः । अतः सत्यं ।

(३) आशङ्क्यं परिहरति “राजादेः”—इति ।

(४) आचारनिबन्धना लोकव्यवहारमूला । तथाच नरकोक्तिर्निन्दा-मात्रमिति भावः ।

(५) ननु “ऋणानाश्चानपक्रिया”—इति मनुना उपपातकमध्ये पाठात् प्रत्यवायएव गम्यते । अपिच चतुष्पादात्मकव्यवहारे निर्णयस्य राजा-समुद्येत्यात् तदन्वयाकरणे तेषां प्रत्यवायः स्यादेव । तथा चेभ्यस्यापि व्यवहारस्य परलोकप्रयोजनकत्वमस्तमित्याश्रयवानाह व्यस्तं वेति । परलोकमिति, तथाचायमाचार्यः परलोकप्रधानमेव धर्ममुपदिदेश, व्यवहारस्तु न तादृश इति न तदकथनात् न्यूनत्वशङ्केति भावः ।

एतल्लोक-प्रधानोऽयः पर-लोकोपसर्जनः ।

स धर्माव्यवहारः स्यादाचारस्तु विपर्ययात्\*<sup>(१)</sup> ।

प्राधान्येऽप्यस्य लोकस्य स्यादेवास्माद्य-मूलता ।

गान्धर्व्याद्युपवेदेषु तादृशेषु तदीक्षणात्<sup>(२)</sup> ।

(३) “जग्राह वाक्यम्वेदार्तां सामभोगीतिमेव च ।

यजुर्वेदादभिनयान् रसानार्थव्यवहारादपि” ।

किं बह्वेत्याऽयमाचार्यः पर-लोकैक-दृष्टिमान् ।

व्यवहारस्तु नावोचत् किन्तु, सूचितवानमुम्<sup>(४)</sup> ।

राज-धर्म-प्रसङ्गेन,<sup>(५)</sup> ‘चित्तिं धर्मेण पालयेत्’ ।

इति ब्रुवन् राज-दृश्यं व्यवहारमसूचयत् ।

(६) साक्षादिष्टाप्ति-हेतुत्वादाचारः पूर्वमीर्यते ? ।

\* विपर्यये,—इति सु० पुस्तकपाठः ।

† यादम्वेदार्तां,—सु० पुस्तकपाठः ।

‡ सामान्याथर्व्यवहारादपि,—इति सु० पुस्तकपाठः ।

§ पूर्वमिच्छते,—इति सु० पुस्तकपाठः ।

(१) एतल्लोकप्रधानोऽयः परलोकप्रधानो धर्मो आचार इत्यर्थः ।

(२) तादृशेषु एतल्लोकप्रधानेषु । तदीक्षणात् आस्माद्यमूलत्वदर्शनात् ।

(३) गान्धर्व्याद्युपवेदस्यास्माद्यमूलत्वे तमधिकृत्य पठितं वाक्यमुदाहरति जग्राह इति । अभिनयान् “भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः”—इत्युक्तलक्षणमवस्थानुकारान् । रसान् श्रद्धांरादीन् । एतच्चतुष्टयमेव खलु विषयो गान्धर्वस्य ।

(४) उपसंहरति किं बह्वेत्येति । अमुं व्यवहारं ।

(५) राजधर्मप्रसङ्गेन,—इति शब्देः । एतच्च ‘सूचितवान्’ इति पूर्वोक्तान्वितं । सूचनप्रकारमेवाह चित्तिमित्यादिना ।

(६) इदानीमाचारकाण्ड-प्रायश्चित्तकाण्डयोः पूर्वोक्तार्थमुपपादयितुमाह साक्षादिति ।

आचारस्यान्यथात्वे तु प्रायश्चित्त-गवेषणम् ।  
 द्वाचारे चयोऽध्यायाः प्रायश्चित्ते नवोदिताः ।  
 \*आचारतश्चतुर्वर्ण-धर्मो साधारणापरौ† ।  
 शिष्टाचारान्तिके तत्र धर्मो साधारणो मतौ† ।  
 षट्कर्म-क्षितिरचाद्याः वर्णासाधारणाः स्मृताः‡ ।  
 आचारेः प्रथमाध्याये एतेऽर्थाः परिकीर्तिताः§ ।  
 कथादिर्जीविनोपायोद्वितीयेऽध्यायैरितः ।  
 चतुराश्रमधर्माश्च सूचिताः आश्रमोक्तिः ।  
 उक्तौ द्वितीये (१) आशौच-विस्तर-आहु-संग्रहौ ।  
 अध्याय-चयगाः अर्थाः प्रोक्ताः आचार-काण्ड-गाः ।  
 तुर्यैः (२) प्रकीर्ण-पापस्य प्रायश्चित्तं प्रपञ्चितम् ।

\* अचतारश्चतुर्वर्णधर्मो साधारणे-तरौ, इति सु० पुस्तकपाठः ।

† शिष्टाचारान्तिके तत्र धर्मः साधारणः स्मृतः,—इति सु० पुस्तकपाठः ।

‡ आदितः,—इति सु० पुस्तकपाठः ।

§ त एतेर्थाः प्रकीर्तिताः,—इति सु० पुस्तकपाठः ।

- (१) साधारणश्च अपरश्च (असाधारणश्च), साधारणापरौ । तथाच, आचारकाण्डे चतुर्णां वर्णानां साधारणोऽसाधारणश्चेति द्विविध एव धर्मो उक्त इत्यर्थः ।  
 (२) वर्णानामसाधारणा वर्णासाधारणाः । तत्र, षट्कर्मणि (सन्ध्यास्नानादीनि) ब्राह्मणस्यासाधारणधर्मः, क्षितिरक्षा क्षत्रियस्य । एवं वैश्यशूद्रयोरपि ज्ञेयं ।  
 (३) आशौच—इति अमुचिशब्दात् भावप्रत्ययान्तात् उभयपदद्वयासाधु । उत्तरपदमात्रद्वया तु आशौचमित्यपि । एवं रीत्या आशौचं, आदि-पदद्वया आशुच्यमित्यपि ज्ञेयं ।  
 (४) “यदनुक्तं तत् प्रकीर्णम्”—इति स्मृत्युक्तलक्षणं पापं प्रकीर्णम् । तच्च अतिपातकाद्यन्तर्भूतेन विशेषतोऽनुक्तमिति बोध्यम् ।

प्रसङ्गात् पुन-भेदादि प्रोक्तञ्च परिवेदनम्<sup>(१)</sup> ।  
 प्रकीर्ण-शेषः, संस्कारः आहिताग्नेश्च पञ्चमे ।  
 (१) मलावहे च सङ्कीर्णं तथा चैवोपपातके\* ।  
 प्रायश्चित्तं षष्ठ्युक्तं शुद्धिश्चान्ते रसेऽपिच ।  
 अवशिष्ट-इत्य-शुद्धिः सप्तमाध्यायैरिता ।  
 प्रायश्चित्तं गोवधे च† सामान्येनाष्टमे स्मृतम् ।  
 रोधनादिविशेषेण नवमे तदुदीरितम् ।  
 अगम्या-गमने प्रायश्चित्तं दशमैरितम् ।  
 अभोज्य-भोजनादौ तदेकादशुदीरितम् ।  
 द्वादशः परिशेषः स्यात् काण्डयोर्हभयोस्तयोः ।  
 † स्यादन्येषामनुक्तानामुपलक्षणमीक्ष्यताम् ।  
 अनुपातकमुख्येषु प्रायश्चित्तं क्वचित् क्वचित् ।

\* सङ्कीर्णकरणेचोपपातके,—इति सु० पुस्तकपाठः ।

† गोवधस्य,—इति सु० पुस्तकपाठः ।

‡ सामान्येषामिति सु० पुस्तकपाठः ।

§ युक्तेषु,—इति स० शेषो पुस्तकयोः पाठः ।

- (१) परिवेदनं त्वेहे अकृत विवाहे अकृताग्निहोत्रे च कनिष्ठस्य तदुभय-करणम् । तच्च “ज्येष्ठे अनिर्विष्टे कनीयान् निर्विघ्नम् परिवेत्ता भवति” इत्यादि स्मृतिवृत्तम् ।  
 (२) “क्षमिकीटवयोहृत्यामद्यानुगतभोजनम् । फलैधः कुसुमस्तेयमधैर्यश्च मलावहम्” — इत्युक्तलक्षणं पापं महावहशब्दार्थः । सङ्कीर्णं सङ्की-करणम् । तदपि,—“खराश्वोष्ट्वराहाणामजाविकवधस्तथा । सङ्की-करणं ज्ञेयं मीनाहिमहिबस्य च”—इत्युक्तलक्षणम् ! उपपातकञ्च गोवधादिप्रभृततमभेदं मन्वाद्युक्तम् ।

नेमः, तथा रहस्यं प्रायश्चित्तं वर्णितम् ।  
 नापि पर्णादि कृद्वाणि\* नोदितान्यत्र कानिचित् ।  
 नेमः कर्माविपाकश्च तत् सर्वमुपलक्षितम् ।  
 इत्थं नवभिरध्यायैः प्रायश्चित्तं प्रपञ्चितम् ।  
 कलिं प्रति प्रवृत्तत्वात् प्रायश्चित्तं प्रपञ्चितम् ।  
 कलौ हि पापवाञ्छं दृश्यते स्मर्यतेऽपि च ।  
 नराः प्रायेऽल्पसामर्थ्यासेषामनुजिघृक्षया ।  
 समकोपयदाचारं प्रायश्चित्तं प्रतानि च† ।  
 “तेषां निन्दा न कर्तव्या युगरूपाहि ते दिजाः” ।  
 इत्युक्तमादावन्ते च, प्रयुक्तैषां कपालता ।  
 वेदैकदेशाध्ययनं कथा विप्रादि-जीवनम् ।  
 इत्यादिवचसाऽऽचारे सङ्कोचोभासते स्फुटम् ।  
 प्राजापत्यं गो-वधे स्यात्, ब्रह्म-त्रे सेतु-दर्शनम् ।  
 इति मुख्यव्रतलोकेः सङ्कोचोऽपि गम्यते ।  
 स्मृत्यन्तरानुसारेण विषयस्य व्यवस्थितिः ।  
 कल्पनीयेति चेद् ब्रूहि सार्वज्ञ्यं मन्यसे कथम्‡(१) !

\* प्रायश्चित्तमित्यारभ्य कृद्वाणीत्यन्तं सुत्रितातिरिक्तं पुस्तकेषु नास्ति ।

† प्रायश्चित्तप्रतानि च,—इति सु० पुस्तकेपाठः ।

‡ प्रायश्चित्तैषा,—इति सु० पुस्तकेपाठः ।

§ मन्यसेयकम्,—इति सु० पुस्तकेपाठः ।

(१) गोवधे प्राजापत्यं ब्रह्मवधे सेतुदर्शनं च न मुख्यव्रतं येन सङ्कोचः सिध्येत किन्तु “यथा नये यथा कालं यथा प्रायश्चित्तं ब्राह्मणे । प्रायश्चित्तं

यावत्तः स्मृतयस्तासां सर्वसामनुसारतः ।  
 साकल्याच्चेदस्मदादेशेन शक्तिर्न विद्यते(१) ।  
 स्वेन दृष्टास्तु यावत्तस्तासामित्यप्युक्तिमन् ।  
 कश्चित् कदाचिदन्यासां दर्शनादव्यवस्थितेः(२) ।  
 (१) कल्पिका मानुषी बुद्धिस्तावन्नव्यवतिष्ठते\* ।  
 अतएव निबन्धेषु दृश्यते नेकवाक्यता ।  
 इत्थैवं खण्डने श्रास्त्रं भवेद्दत्त-जलाञ्जलि ! ।

\* कल्पिका मानुषी बुद्धिः सा च न व्यवतिष्ठते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

प्रवक्तव्यं ब्राह्मणैर्धर्मपाठकैः । तस्मात् कृद्वाणीत्यर्थं पादं वापि वि-  
 धानतः । आत्मा बलावर्णं कालं प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्—इत्येवमादि-  
 स्मृत्यन्तरदर्शनात् गोवधादौ त्रैमासिकादिप्रतविधायकस्मृत्यन्तरदर्श-  
 नाच्च यथामध्यमशक्तादिविषयतया तद्व्यवस्थापनीयमित्याशङ्कते स्मृत्य-  
 न्तरेति । प्रवृत्तमुपहसति सार्वज्ञ्यमिति । सार्वज्ञ्यं विना स्मृत्यन्त-  
 राणां सामर्थ्येन ज्ञातुमशक्यत्वात् सर्वत्र स्मृत्यन्तरानुसारेण विषय-  
 व्यवस्थायाः कर्तुमशक्यत्वादित्यभिप्रायः ।

- (१) यावत्तः स्मृतयः साकल्येन तासां सर्वसां दर्शनादिव्यवस्था, स्वेन  
 यावत्तो दृष्टास्तासामनुसाराद्वा । आद्ये यावत्त इति । तत्र यावत्तः  
 स्मृतयस्तासां सर्वसां दर्शने, अस्मदादेः शक्तिर्नास्तीत्यर्थः ।  
 (२) द्वितीये त्वाह स्वेनेति । न युक्तिमत् अयुक्तिमत् । तत्र हेतुः कश्चि-  
 दिति । कश्चित् देशे कदाचित् काले अन्यासां पूर्वदृष्टाधिकानां  
 स्मृतीनामित्यर्थः । तथा च पूर्वं कियतीः स्मृतीर्दृष्ट्वा या विषयव्यवस्था  
 कल्पिता, उत्तरकालमन्यासां स्मृतीनां दर्शने तस्या विपर्ययः स्यात् ।  
 (३) मन्यमानामल्पबुद्धित्वादपि यथायथं विषयव्यवस्था शक्ता नेतुं प्रेक्षितु-  
 मित्याह कल्पिकेति ।

न खण्डये—वारयेतु पण्डितमन्यतां तत्र<sup>(१)</sup> ।  
 गृणु निर्णयमत्र त्वं स्वतः प्रामाण्य-वादिनः ।  
 प्रतीतेऽर्थेऽखिलं शास्त्रं प्रमाणं बाधया विना<sup>(२)</sup> ।  
 न पराशर-वाक्यस्य बाधः स्मृत्यन्तरे क्वचित् ।  
 व्रतान्तरोपदेशस्य न बाधोऽस्यानिवारणात्<sup>(३)</sup> ।  
 प्रियङ्गु-कोद्रव-ग्रीहि-गोधूमादीन्यनेकशः ।  
 साधनानि यथैकस्यास्तुतेर्दृष्टान्यबाधया ।  
 (४) यथा च स्वर्ग एकस्मिन् विश्वजिष्वाग्निहोत्रकम् ।  
 अग्निष्टोमस्य दर्शाद्या हेतवो बहवः श्रुताः\* ।  
 यथा वा ब्रह्मलोकस्य लोकस्य प्राप्ति-हेतवः ।  
 उपास्तयो विकल्पन्ते शाण्डिल्य-दहरादयः<sup>(५)</sup> ।

\* स्मृताः,— इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

- (१) पूर्वपक्षी शङ्कते हन्तेति । दत्तजलाञ्जलीति विषयव्यवस्थाया अभावे परस्परविरोधेन सर्वधामेव शास्त्राणामप्रामाण्यापत्तेरिति भावः । सिद्धान्ती समाधत्ते न खण्डये इति ।
- (२) प्रामाण्यस्य स्वतत्त्वात् असतिबाधके प्रतीतेऽर्थे प्रामाण्यं निराबाधं कारणान्तरापेक्षाविरहादित्यर्थः ।
- (३) स्मृत्यन्तरेषु व्रतान्तरोपदेशाच्च पराशरोक्तव्रतस्य बाधः, व्रतान्तरोपदेशस्य व्रतान्तरबाधकत्वासम्भवात् । स्मृत्यन्तरेष्वपि पराशरोक्तव्रतादे-निवारणाभावाच्च ।
- (४) प्रियङ्गुप्रभृतीनां तृप्तिविशेषेषु हेतुत्वात् कथं तत्र विकल्प इत्याशङ्काह यथा चेति ।
- (५) दृष्टान्तान्तरमाह यथा वेति । शाण्डिल्योपास्तिः, “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” — इत्युपक्रम्य, “सक्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः” —

तथैवैकस्य पापस्य निवृत्तौ बहवः स्मृताः ।  
 व्रतभेदा विकल्पन्तां श्रद्धाजायन्तु ते वृथा\*<sup>(१)</sup> ।  
 ननु क पञ्चगव्यादिः कुच वा मरणान्तिकम् ! ।  
 तयोः सम-विकल्पत्वं वदतस्तेऽति साहसम् ! <sup>(२)</sup> ।  
 क विश्वजित् काग्निहोत्रं स्वर्गं साधयतोस्तयोः—  
 विकल्पं वदतस्ते वा कुतो नैवाति साहसम् <sup>(३)</sup> ।  
 कस्माधिक्यात् फलाधिक्यमिति न्याय-समाश्रयात् ।  
 साहसं परिहर्त्तव्यमित्येतदुभयोः समम्<sup>(४)</sup> ।

\* व्रतभेदा विकल्पन्तां श्रद्धातः सन्तु ते तथा,— इति सो० स० पुस्तकयोः पाठः ।

- इत्यादिना कान्दोप्यादौ विहिता । इयमेव शाण्डिल्य विद्येत्याख्यायते । दहरोपास्तिस्तु,— “अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेषम्” — इत्यादिना कान्दोग्यस्याभिहिता दहरविद्या चाख्यायते । आदिशब्दात् वैश्वानरविद्यादयः ।
- (१) तथा च गोबन्धादौ पराशरोक्तं प्राजापत्यादिकं स्मृत्यन्तरोक्तं प्रायश्चित्तान्तरञ्च द्वयमपि मुख्यमेव इत्यनयोर्विकल्पस्येत्ययं स्वसिद्धान्त-निष्कर्षः ।
- (२) पूर्वपक्षी शङ्कते नत्विति । अयमर्थः । क्वचिदेकेन मुनिना पञ्चगव्यादि लघुप्रायश्चित्तमुक्तं, तत्रैव पापे अपरेण मुनिना प्राणान्तिकमुक्तं । तदनयोगुणलघुप्रायश्चित्तयोः समविकल्पत्वमसम्भवदुक्तिकमिति भावः ।
- (३) सिद्धान्तोपमाधत्ते क्व विश्वजिदिति । तथा च विश्वजिदभिहोत्रयोरपि लघुगुरुकर्मणोः स्वर्गसाधकयोर्विकल्पो न स्यात् । स च त्वयापीड्यते इति भावः ।
- (४) पूर्वपक्षः । विश्वजिदादौ विकल्पमुपपादयितुमाह कस्माधिक्यादिति । अयमभिसन्धिः । लघुगुरुप्रयत्नसाध्यानां विकल्पस्थले गुरुपादस्याननु-

न्यायाश्रये तस्मादुक्त-व्यवस्था\* दिव्यते कुतः ? ।  
 इति चेदव्यवस्थोक्ता त्वयाऽतोदेभि ते वचः†(१) ।  
 देव-भेदात् कास-भेदात् पुं-भेदादन्यथाऽन्यथा ।  
 पर्यवस्यति‡ आस्त्यर्थ इति पूर्वमवादिषम् ।  
 अतोनास्त्यार्थवादांश्च विधि-वाक्येषु यद्यथा ।  
 प्रतीतं तत्तथायाह्यं बाधं वाचनिकं विना ।  
 स्मृति-व्याख्यादभिः सर्वैर्वचनानां व्यवस्थितिम् ।

\* तस्मादुक्ता व्यवस्था,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† देयितं वचः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ विपर्यस्यति,—इति सो० स० पुस्तकयोः पाठः ।

§ अतोयेऽस्त्यर्थं वादांशाः,—इति सो० स० पुस्तकयोः पाठः ।

छान्दोग्यसूत्रमप्राप्तमायमापद्येत । कः स्वस्वतन्त्रो लघुपायसाध्यं फल-  
 मुत्पिपादयिषुर्गुणपायमवलम्बेत । तस्मात् सत्यपि समफलत्वे गुणपा-  
 यात् किञ्चित् फलाधिक्यं वाच्यं । तावतैव द्वयोः साम्याद्विकल्पोपपत्तेः ।  
 इतरथा त्वेकस्यैव नियमतोऽनुष्ठानं स्यात् । फलाधिक्यकल्पने तु नैवं  
 एकत्र क्षेत्राधिक्यवत् फलस्याप्याधिकात् । अन्यत्र क्षेत्रन्यूनत्वेऽप्यवा-  
 न्तरफलाधिकाभावात् । अतएवोक्तं । “यत्र स्यात् कृच्छ्रभूदस्त्वं अथ-  
 सोऽपि मणीमिणः । भूयस्त्वं भ्रुवते तत्र कृच्छ्रात् अथो द्वावाप्यते”—  
 इति । तथा, प्रधानफलस्य सर्गमात्रस्योभयत्राविशेषेऽपि उक्तरीत्या  
 गुणप्रयत्नसाध्योपायस्य फलाधिक्यहेतुत्वकल्पनया विश्वजिदमिहोत्रयो-  
 र्विकल्पो नागुपपन्न इति पूर्वपक्षयितुरभिप्रायः । अपक्षेऽपि तदविशि-  
 ष्टमित्याह सिद्धान्ती इत्येतदिति ।

(१) ननु यदि न्यायाश्रयं तवाप्यभिप्रेतं तर्हि स्मृत्यन्तरानुसारेण विषय-  
 व्यस्यैवाकदुक्ता किमिति नास्तीक्रियते इत्याशयेन पूर्वपक्षी शङ्कते  
 न्यायेति । सिद्धान्ती समाधत्ते इति चेदिति । त्वयेति शब्देः ।

ब्रुवाणैर्मन्दमतयो व्युत्पाद्यन्ते हि केवलम्(१) ।  
 अन्यथाऽल्पस्य पापस्य कृते द्वादश-वार्षिके ।  
 नस्थान्निवृत्तिस्त्वत्-प्रोक्ता व्यवस्था तादृशी यतः(२) ।  
 अथाऽल्पं महता नश्येन्नाल्पेनान्यत्, तदा वद ।  
 इदमल्पं महत्चेदमिति ते किं निश्चायकम् ।  
 अनायास-महायासौ यद्यल्पत्व-महत्त्वयोः—  
 \* हेतुर्महाप्रतास्तर्हि भवेयुः कृषकादयः ।(३) ।  
 सिंह-व्याघ्रादि-मूचादौ प्रयास-बहुलत्वतः† ।  
 पञ्च-गव्यात् प्रशस्तत्वं प्रताङ्गत्वञ्च ते भवेत् ! ।  
 इति कर्त्तव्य-बाहुल्यं महत्त्वञ्चेत्, तदाऽल्पता ।  
 † जलान्यादि-प्रवेशस्य प्रसज्येत प्रतान्तरात्(४) ।

\* हेतु महाप्रता,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† प्रयासो बहुलः श्रुतः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ तर्ह्यमप्रादि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) ननु यदि स्मृत्यन्तरानुसारेण स्मृत्यन्तरवचनानां विषयव्यवस्था न प्रा-  
 माणिकी, तर्हि कथं सर्वैरेव प्राचीननिवृद्धभित्तयाविधा व्यवस्था-  
 कृतेत्याशङ्क्य तेषामाशयं प्रकाशयति स्मृतीति । तथा चाप्यततो विरुद्ध-  
 वचनदर्शनात् मन्दबुद्धयो मामुच्छेदन् इति तत्प्रबोधाय तैस्तदृशी  
 व्यवस्था कृता, येन केनचिदनुष्ठितेनैव फलनिष्पत्तिसम्भवेन वस्तुक्षतेर-  
 भावादिति भावः ।

(२) द्वादश वार्षिके कृते अल्पस्य पापस्य निवृत्तिर्न स्यात् । महायापनाश्र  
 एव तद्वेतुताया व्यवस्थितत्वादित्यर्थः ।

(३) तेषामायासाधिकादिति भावः ।

(४) अग्न्यादिप्रवेशस्य प्रतान्तरादल्पता प्रसज्यते प्रतान्तरापेक्षया तच्चेति-  
 कर्त्तव्यताया अल्पत्वादिति भावः ।

तस्माच्छास्त्रेण यथोक्ता प्रशंसा, तन्महाव्रतम्<sup>(१)</sup> ।

(१) अस्य वा वैध-दुःखस्य\* वज्रविधौ महाव्रतम् ।

(२) यथाऽल्प-नाशोमहता महानाशस्तथाऽल्पतः—

किं न स्यात्? विस्फुल्लिङ्गेन दण-राशिर्हि दह्यते ।

(३) विस्फुल्लिङ्गे वर्द्धमानो दहत्येवं न तु व्रतम्—

वर्द्धते, ऽतोमहानाशो निःशेषो न भवेद् यदि ।

तर्ह्येकदेश-नाशोऽस्य तच्छेषस्तपभुज्यताम् ।

अमूर्त्तस्यापि पापस्य सन्निभाया यथोचितम् ।

अन्यथैकेन पापेन दुःखं वज्रविधौ कृतः<sup>(५)</sup> ।

\* वज्रवत्त्वात्—इति पाठान्तरम् ।

† दणराशिर्विदह्यते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ यथोदितम्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) उपसंहरति तस्मादिति । तथाच पञ्चगव्यादेरपि गुरुपापनाशकतया विधानमुखेन प्रशंसायाः शास्त्रेणोक्तत्वात् तदपि महाव्रतमेवेति तात्पर्यम् ।

(२) वैधक्षेणाधिक्यं महाव्रतत्वेहेतुरतो न कवकादिव्यतिप्रसङ्ग इत्येतदभ्युपगच्छति अतुवेति ।

(३) अभ्युपेत्यापि विषयव्यवस्थां दूषयति यथेति । तथापीत्यादिः । विस्फुल्लिङ्गेऽधिक्यः । तथाच निर्व्यासनेषा विषयव्यवस्थेति भावः ।

(४) पूर्वपक्षी शङ्कते विस्फुल्लिङ्ग इति । विस्फुल्लिङ्गस्तूयराशिं न दहति किन्तु स एव वर्द्धमानो महानग्निर्भूत्वा दहति, —व्रतं तु नैवं वर्द्धते, तस्मात् नाप्येन व्रतेन महापापस्य नाश इत्यर्थः । सिद्धांती दूषयति अत इति । अस्मात् कारणात् अप्येन व्रतेन महतः पापस्य निःशेष नाशो मातु एकदेशनाशस्तु स्यादित्यर्थः ।

(५) तत्रैकस्य पापस्य तेन तेनाप्येन तत्तत् दुःखं जन्यते इत्यभिमानः ।

तथा महाव्रतस्यापि भागेनाल्प-विनाशने ।

व्रत-शेष-विपाकेन सूर्यते वज्रं सुखम् ।

(१) अतोऽल्पं वा महदापि व्रतं पाप-निवर्त्तकम्\* ।

स्मर्त्तुणां पण्डितानां च वाक्यमेवं समञ्जसम् ।

(२) न महाव्रत-वैयर्थ्यं पापस्याशेषनाशने ।

अल्प-नाशोर्द्धवभाविन्यां सुखाप्तौ ‡ चोपयोगतः ।

एवमैकस्य पापस्य व्रतेषुकेष्वयं पुमान् ।

प्रवर्त्ततेऽतिविश्रम्भं यस्मिन् कस्मिंश्चिद्विद्वत्<sup>(१)</sup> ।

अन्यथा नास्य विश्रम्भो ॥ विषयस्य व्यवस्थितिम्—

अजानतो जानतोऽपि वचनान्तर-शङ्कया ।

सम्भावितेषु सर्वेषु<sup>(५)</sup> व्रतेषु<sup>(६)</sup> महति व्रते ।

\* अतोऽल्पत्वमहत्वेपि व्रतं पापातिसर्त्तकम्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† स्मर्त्तुणामखिलानां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ पापनाशोर्द्धवभाविन्यां सुखादौ,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

§ प्रवर्त्तयति विश्रम्भात्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ विषयस्याव्यवस्थितेः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ शङ्केषु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) अल्पं महदा भवतु सर्वमेव व्रतं सकलपापनाशकं इत्येतत् स्मर्त्तु-नामखिलाणां वाक्यं । तथाचात्र “कृच्छ्रवाङ्मायणादीनि शुद्धाभ्युदय-कारणं” इत्याद्यभिधाय, “एते अस्ताः समस्ता वा प्रत्येकमेकशोऽपि वा । पातकादिषु सर्वेषु पापकेषु प्रयत्नतः”—इत्यादि विन्यामिन्नादि वचनाम्यनुसन्धेयानि ।

(२) अल्पव्रतेन महापापनाशे महाव्रतं व्यर्थं स्यादित्याशङ्कानिराकरोति नेति ।

(३) एवमस्य सर्वव्रतानां सर्वपापनाशकत्वे च । प्रवर्त्तयतीति पाठे स्वार्थे जिच् ।

(४) निर्धारणे सप्तमीयम् ।

प्रवर्तमानः पुरुषः श्रेयः प्राप्नोत्यसंशयम् ।  
 कलौ पराशरोक्तानां व्रतानामेव मुख्यता ।  
 तैरन्यैरपि\* तत्पापं निःशेषं वि-निवर्तते ।  
 एतदेव विवक्षितं प्रतिपद्यते (१) विशेषतः ।  
 पराशरेण यत् प्रोक्तं प्रायश्चित्तमितीदृशम् ।  
 मुन्यन्तर-प्रणीतानां स्वल्पानां महतामपि ।  
 व्रतानामुपयोगः स्यात् कलौ, (२) पूर्वोक्तनीतितः† ।  
 मुनि-कैकेन यत् प्रोक्तं तदन्योन निषेधति ।  
 प्रत्युतोदाहरेत् तस्मात् पूर्वोक्तं सर्वसम्मतम् ।  
 (३) हन्तैवं सति, मीमांसा निष्फला ते प्रसज्यते ।  
 शास्त्रान्तर-प्रणीतानां गुणानामप्यसंज्ञतेः ।  
 शृणु मीमांसकर्मण्य! मुनि-वाक्येषु किं बलात् ।  
 उत्पाद्यातिविरोधम् पाण्डित्यं व्यज्यतां तव ‡ ।

\* तैरन्यैरपि,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† पूर्वोक्तनीतितः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ उत्पाद्यातिविरोधम् पाण्डित्यं व्यज्यतां तव,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

- (१) प्रतिपद्यते प्रतिज्ञातवान् ।
- (२) पूर्वोक्तनीतितः पूर्वोक्तन्यायात् । महाव्रतानुष्ठाने सुखादिश्रेयःप्राप्तिरिति पूर्वोक्तो न्यायः । समुच्चयेनोभयानुष्ठाने अर्थतो व्रतस्य महत्वादिति भावः । अथवा एवञ्चकस्य पापस्थेत्यादिपूर्वोक्तन्यायोऽत्र द्रष्टव्यः ।
- (३) पूर्वपक्षी श्रूयते हन्तेति । एवं सति पेन केनचित् व्रतेन यस्य कस्यचित् पापस्य क्षये सति । मीमांसा निष्फलेत्यत्र हेतुवत्तराद्धं । पूर्वोक्त-मीमांसयोर्गुणोपसंभारस्य सिद्धान्तितत्वात् अथच तदव्यवस्थापनात् मीमांसा अर्थेति भावः ।

(१) व्रतान्तरोक्तिमात्रेण\* न विरोधः प्रसज्यते ।  
 समुच्चये विकल्पे वा का हानिस्तत्र ते भवेत् ।  
 स्नानं दानं जपो होम इति नैमित्तिका यथा ।  
 उपरागे समुच्चया स्तथा व्रत-समुच्चयः† (२) ।  
 (३) एकेन नाश्रिते पापे द्वितीयं चेत् निरर्थकम् ।  
 न, तपोरूपतस्तस्य‡ स्वर्ग-हेतुत्व-सम्भवात् ।  
 (४) चान्द्रायणादावस्त्वैवं॥ तपस्त्वेन तदीरणात् ।  
 भिक्षा-ब्रह्मकपालादौ स्यात् कथं गृहपापघ्नः ।  
 (५) एवं तर्हीदृशे स्थाने विकल्पोऽस्तु निजेच्छया ।

\* व्रतान्तरोक्ति मात्रेण,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† स्नानमित्यारभ्य समुच्चय इत्यन्तं स० सो० पुस्तकयोर्नास्ति ।

‡ न तयोऽभयोस्तस्य,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

§ स्मृतिष्वेव तदीरणात्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

- (१) मुन्यन्तरवाक्ये व्रतान्तराभिधानादेव विरोध इत्याशङ्क्याह, व्रतेति ।
- (२) समुच्चये दृष्टान्तमाह स्नानेत्यादिना । उपरागेऽप्यहङ्गम् ।
- (३) पूर्वपक्षी समुच्चयपक्षमाक्षिपति एकेनेति । व्रतेनेति शेषः । सिद्धान्ती समाधत्ते नेति । तस्य व्रतस्य । स्पष्टं मन्यत् । न तयोऽभयोस्तस्येति पाठे, उभयोर्व्रतयोर्मध्ये तस्य द्वितीयव्रतस्य स्वर्गहेतुत्वसम्भवात् न निरर्थकत्वं तस्येत्यर्थः ।
- (४) पूर्वपक्षीश्रूयते चान्द्रायणादाविति । चान्द्रायणादौ तपस्त्वस्य स्मरणात् चन्द्रलोकावाग्रादि फलश्रवणात् च तादृशस्थले द्वितीयस्य स्वर्गहेतुत्वमस्तु, भिक्षादौ तपस्त्वानभिधानात् फलविशेषाश्रवणात् च कथं तस्य स्वर्गहेतुत्वकल्पनमिति पूर्वपक्षार्थः ।
- (५) सिद्धान्ती समाधत्ते एवं तर्हीति । तथाच यत्र स्वर्गादिहेतुत्वं शास्त्रादवगम्यते, तत्र नानामुन्युक्तव्रतानां समुच्चयः एकेन पापनाशेऽप्यपरेषां स्वर्गहेतुत्वसम्भवात् । यत्र तु स्वर्गसाधनत्वं शास्त्रावगम्यते तत्र

न्यूनाधिकत्व-सन्देहे दत्तमेवोत्तरं पुरा ।

(१) सर्वथाऽपि त्वया\* प्रोक्ता निर्मूला बुद्धि-कल्पिताम् ।

कामाकामादि-भेदेन नाङ्गीकुर्मो व्यवस्थितिम् ।

वचनेष्वेव कामादि-व्यवस्था लभ्यते यदि ।

सुखेनाभ्युपगच्छामो वाक्यैक-प्रणवयम् ।

(२) “कपिलो यदि सर्वज्ञः कणादोमेति का प्रमा” ।

इति न्यायः प्रसज्येत बुद्धिमात्र-व्यवस्थितौ ।

मीमांसकत्वमेतत् स्यादाकानुसारेण यत्—

(३) व्यवस्थापनमन्यन्तु पाण्डित्य-स्थापनं परम् ।

“इयं विशुद्धिरुदिता<sup>(४)</sup> प्रमायाकामतोद्विजम्” ।

\* तथा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

नानाव्रतानामिच्छाविकल्पयति सिद्धान्त निष्कर्षः । ननु न्यूनाधिक-  
कानां व्रतानां कथमिच्छाविकल्पः “तुल्यवशविरोधे विकल्पः”—इति  
गौतमविरोधादिवाशङ्क्याह न्यूनाधिकत्वेति । दत्तमुत्तरमिति ‘तस्मात्  
शास्त्रेण यथोक्ता प्रसंशा तन्महाव्रतम्’—इत्यादि ग्रन्थेनेत्वर्थः ।

(१) उपसंहरति सर्वथापीति । निर्मूलत्वेहेतुः बुद्धिकल्पितामिति ।

(२) बुद्धिमात्रव्यवस्थायामेकेन क्वचित् विषयव्यवस्था बुद्ध्या कल्पिता तदन्येन  
च तद्विपरीता, तत्र कस्या व्यवस्थायाः प्रामाण्यं स्यात्, इत्योः प्रामाण्ये  
च संवाच्यवस्था, तस्मात् बुद्धिमात्रावस्था न युक्ता पुरुषबुद्धेरप्रति-  
ष्ठानादिवाशवेन आत्मतत्त्वविवेके न्यायाचार्याणां न्यायमुदाहरति  
कपिल इति । “उभौ च यदि सर्वज्ञौ आख्याभेदस्तु किं कृतः”—  
इत्युत्तराह । परन्तु मुद्रितात्मविवेकाग्र्ये कपिलपदस्थाने जैमिनिपदं,  
सर्वज्ञपदस्थाने वेदज्ञपदं, कणादपदस्थाने कपिलपदञ्च दृश्यते ।

(३) व्यवस्थापनमिति शब्देः । वाक्यानुसारेण यत् व्यवस्थापनं तदेव मीमां-  
सकत्वमित्यर्थः ।

(४) प्रमाय भारयित्वा ।

इत्यकाम-कृते पापे नाशो निःशेष उच्यते ।

न तु काम-कृते शुद्धेरकिञ्चित्कर्तव्यते<sup>(१)</sup> ।

स्मृत्यन्तरेषु तच्छुद्धेः<sup>(२)</sup> सामान्येनाभिधानतः ।

विशेषादर्शनं यावत् तावत् सामान्य-दर्शनम् ।

(३) मानमेवान्यथा ते स्थात् सर्वज्ञत्वेऽधिकारिता ।

गुणोपसंहतिसैवं\* यथादर्शनमित्यताम्<sup>(४)</sup> ।

अदृष्टानुपसंहारेणाकिञ्चित्कर्तव्यं तौ ।

यथा च दृश्यते वाक्यं शक्ति-सैवास्त्य यावती ।

तावत् कार्यं नष्टपेक्षा युक्ता वैगुण्य-शङ्कया ।

प्रायश्चित्ते तथाऽऽचारे यानि स्मृत्यन्तराण्यहम्—

बृष्टवांस्तान्युदाहृत्य संहरित्ये गुणांस्ततः ।

विषयस्य व्यवस्थां च मन्द-व्युत्पत्ति-सिद्धये—

\* गुणोपसंहतिसैवं,—इति स० श्लो० पुस्तकयोः पाठः ।

† अदृष्टानुपसंहारे न किञ्चित् कर्तव्यते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ यत् यावत् दृश्यते वाक्यं शक्तिश्चात्रास्त्य यावती,—इति स० श्लो०  
पुस्तकयोः पाठः ।

(१) तथा चाकामकृतपापं निःशेषावश्यति, कामकृतान्तु निःशेषं न नश्यति  
अंशतन्तु नश्यत्येव, इत्येव इयं विशुद्धिरुदितादेसात्प्रत्ये न तु काम  
कृतपापस्य तद्विशुद्ध्या सर्वधैवानाश इति ।

(२) अक्षराद्वादशवार्षिकं कुर्यादित्येवं सामान्यरूपेणेत्यर्थः ।

(३) मानमेव,—इति शब्देः । अन्यथा सर्वविशेषदर्शनेन सामान्यस्य प्रामा-  
ण्यमित्यभ्युपगमे ।

(४) यथा दृश्यते तथा गुणानुसंसंहृत्यानुष्ठानं कर्तव्यं । अदृष्टाप्रत्यगुणाना-  
मनुपसंहारे तु न दोषः । गुणोऽङ्गम् । गुणोपसंहारस्य पूर्वमीमांसायां  
द्वितीय-चतुर्थ-द्वितीये, शारीरके द्वितीय-द्वितीय-द्वितीये चाधिकारणे  
विचारितस्तत्रैव लक्ष्यः ।

प्रवक्ष्यामि, यथा पूर्वं निबन्धन-कृतस्तथा\* ।

(१) यत् यस्मिन् विषये प्रोक्तं तच्च तस्य प्रशस्तता—

विवक्षिता, नेतरस्य निषेधोऽपि विवक्ष्यते ।

(२) तद्विवेकाय कुर्वेऽहं व्याख्यां पाराशर-स्मृतेः ।

(टीकाकारोपक्रमणिका समाप्ता)

(१) प्रारिक्षित-प्रतिपत्तये श्रोतुर्बुद्धि-समाधानायां<sup>(१)</sup> संबन्धाधि-  
कारि-विषय-प्रयोजनरूपमनुबन्ध-चतुष्टयमादौ श्लोक-द्वयेनोपनिब-  
ध्नाति,—

अथातो हिम-शैलाग्रे देवदारु-वनालये ।

व्यासमेकाग्रमासीनमपृच्छन्नृषयः पुरा ॥ १ ॥

मानुषाणां हितं धर्मं वर्त्तमाने कलौ युगे ।

शौचाचारं यथावच्च वद सत्यवती-सुत! ॥ २ ॥

\* निबन्धनकृत स्ततः,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

† प्रारिक्षितग्रन्थे श्रोतुर्बुद्धिमनः समाधानाय,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ सदाशिव-सुतं वन्दे विदारित-विपद्भयम् ।

सुदे अगस्त्यमोद-कारकं वारजाननम् ।

इत्ययं श्लोकः अथात इत्यादिश्लोकात् पूर्वं सो० मू० पुस्तके वर्त्तते ।

(१) ससिद्धान्तमुपसंहरति, यदिति ।

(२) तद्विवेकाय कुत्र कस्य प्रशस्तत्वमित्येतद्विवेकाय ।

(३) उपोद्घातागतं विचारं समाप्य ग्रन्थं व्याचिख्यासुर्भूमिकामारचयति प्रारिक्षितेति ।

(४) अनुबध्यते इति व्युत्पत्त्या अनुबन्धपदं सम्बन्धादिचतुष्कपरं । प्रयोजन-  
मन्तरेण न श्लोकः प्रवर्त्तते, एवं विषयोऽपि प्रवृत्तौ प्रयोजकः । तदु-  
भयाश्रितः सम्बन्धः । एवमधिकार्यभावे कस्य प्रवृत्तिः स्यात् । अत-  
स्तत्तुल्यं शास्त्रादौ वक्तव्यं । एतच्च मीमांसा-प्रथम-प्रथम-प्रथमसूत्र-  
वार्तिके स्पष्टं ।

इति । अथग्रन्थ आनन्तर्यार्थः, अनन्तरमपृच्छन्—इत्यन्वेतुं योग्य-  
त्वात् । (१) आरम्भार्थतायाम्, आरम्भ्यते अपृच्छन्—इत्यनन्वयः स्यात् ।  
प्रश्नार्थत्वेऽपि स एव दोषः । पृच्छते अपृच्छन्—इति पुनरुक्तिश्च ।  
कात्स्न्यार्थतायां, कृत्स्नमपृच्छन्—इति सत्यप्यन्वये, संबन्धेन सूचितः  
स्यात् । आनन्तर्यार्थतायान्तु, तत् प्रतियोगिनः पूर्व-कृतस्य उत्तर-  
कालीन-प्रश्नस्य च हेतु-हेतुमद्भावः सूचितोभवति<sup>(१)</sup> ।

ननु, “हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षसः”—इत्यत्र सत्य-  
प्यानन्तर्यं हेतु-हेतुमद्भावोनास्ति-इति चेत् । नायं दोषः, तच्चापेक्षि-  
तस्यानुष्ठान-क्रम-मात्रस्याभिधानात्<sup>(२)</sup> । प्रकृते तु, (३) सामग्री-तत्-  
कार्ययोर्थः क्रम-विशेषः, स एव परिगृह्यते, मुख्यत्वात् । बिलम्ब-  
व्यभिचारयोरभावेन हि\* मुख्यत्वम् । न खलु सत्यां सामग्र्यामस्या-  
अभिनिर्वर्त्यं कार्यं बिलम्बते व्यभिचरति वा । एतच्च,—“अथातो

\* हि,—इति सु० पुस्तके नास्ति ।

† अस्या अभिनिर्वर्त्यं,—इति सु० पुस्तके नास्ति ।

(१) “मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्येऽप्येव अथ” इति कोषोक्तेष्वथशब्दा-  
र्थेषु आरम्भाद्यर्थानामसम्भवं प्रकृते प्रतिपादयति आरम्भार्थताया-  
मित्यादिना ।

(२) आनन्तर्यं हि पूर्वोपररूपप्रतियोगिद्वयनिरूप्यं । तयोश्च पूर्वस्य  
हेतुत्वं उत्तरस्य च हेतुमत्त्वं गम्यते, हेतोः पूर्ववर्त्तितनियमादित्यभि-  
प्रायः ।

(३) पञ्चोपरवदानत्रयं विहितं एतच्च युगपत् कर्तुमशक्यमिति क्रमोऽवश्यम-  
पेक्षितः । तदपेक्षितक्रममात्रं “हृदयस्य” इत्यादिकया श्रुत्योच्यते ।

(४) सामग्री कारककलापः ।

ब्रह्म-जिज्ञासा” (शा० १, १, १ सू०) इत्यत्र विवरण-कारेण प्रपञ्चितम् । सामग्री च प्रश्नस्य, प्रष्टव्य-विषयं सामान्यज्ञानम्<sup>(१)</sup> । अत्यन्तमज्ञाते विशेषेण\* ज्ञाते वा प्रश्नादर्शनात् । धर्म-विषयन्तु सामान्यज्ञानं—“धर्मेण पापमपनुदति” “धर्मं चरेत्”†—इत्यादि-वेद-वाक्याध्ययनादुपजायते । <sup>(२)</sup>तस्मादध्ययनानन्तर्यमथशब्दार्थः । अथवा । ‘वर्त्ममाने कलौ’—इति विशेषणात्‡ युगान्तर-धर्मज्ञानानन्तर्यमस्तु<sup>(३)</sup> ।

ननु, यन्त्यारम्भे मङ्गलाचरणस्य श्रिष्टाचार-प्राप्तत्वात् माङ्गल्यम्<sup>(४)</sup> अथ-शब्देन कुतोनाभिधीयते ? । <sup>(५)</sup>मृदङ्गादि-ध्वनिवदथ-शब्द-श्रवण-मात्रेण माङ्गल्यं॥ सिद्धेरिति ब्रूमः । अतएवोक्तम्,—

“ॐकारस्यार्थ-शब्दश्च दावेतौ ब्रह्मणोमुखात्” ।

\* तद्विशेषण,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† धर्मं चरेत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ विशेषण-प्रयोगात्,—इति सो० स० पुस्तकयोः पाठः ।

§ मङ्गलम्,—इति सो० स० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ माङ्गल्य,—इति सो० स० पुस्तकयोः नास्ति ।

¶ ब्रह्मणो मुखा,—इति मृदङ्गासंयत्ते पाठः ।

(१) सावधारणोऽयं निर्देशः । तेन प्रष्टव्यविषयसामान्यज्ञानं तद्विवरणविशेषज्ञानाभावश्च प्रश्नहेतुरिति ज्ञायते । एतच्चानुपदमेव स्पष्टम् ।

(२) तस्मादेदाध्ययनात् धर्मविषयं सामान्यज्ञानं ज्ञायते, तस्मादेदाध्ययनानन्तर्यमथशब्दार्थ इत्यर्थः ।

(३) अथशब्दार्थः,—इत्यनुक्त्यमात्रेण संबन्धः ।

(४) मङ्गलमेव माङ्गल्यं । स्वार्थे तद्धितः ।

(५) कुतोनाभिधीयते,—इत्यनेनाभिधानहेतोः, पृष्टत्वात्तमेवाह मृदङ्गादीति ।

कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन\* माङ्गलिकायुभौ” ।

इति । एवन्तर्हि, ॐकारोऽत्र प्रयुज्यतामिति चेत् । न, तस्य श्रुति-विषयत्वान्† । अतएवाचार्यैः प्रपञ्च-सारेऽभिहितम् ।

“अस्य<sup>(१)</sup> तु वेदादित्वात् सर्व-मनूनां<sup>(२)</sup> प्रयुज्यते ह्यादौ”‡—इति ।

ततः स्मृत्यादावथशब्दएव महर्षिभिः प्रयुज्यते । अधिकारि-पर्यालोचनेनापि॥ ॐकाराथशब्दयोस्तत्र-विषय-व्यवस्था सिध्यति । त्रैवर्णिक-मात्राधिकारा हि श्रुतिः प्रसिद्धा<sup>(३)</sup> । ॐकारस्य तथाविधः<sup>(४)</sup>, “सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं ॥ स्त्री-शूद्रयोर्नेच्छन्ति”<sup>(५)</sup> इति श्रुतेः । अथ-

\* तस्मात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† श्रुतिमात्रविषयत्वात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ अस्य तु वेदादित्वात् सर्वमनूनामप्रयुज्यत्वात्,—इति सो० स० पुस्तकयोः पाठः ।

§ अधिकारिपर्यालोचनया च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ स्त्रीशूद्राणां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) अस्य ॐकारस्य । तत्प्रस्तावे कथनात् ।

(२) मनुमैत्रेयः । स च वैदिक एवार्थात् ।

(३) त्रैवर्णिकं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यास्तयोर्वर्णाः । स्वार्थे तद्धितः । प्रसिद्धेत्यनेन तत्र हेत्वपेक्षा नास्तीति सूचनात् न हेत्वकथनेन न्यूनतेति बोध्यं ।

(४) तथाविधः त्रैवर्णिकमात्राधिकारः ।

(५) सावित्री गायत्री । प्रणवः ॐकारः । यजुः गानपादविच्छेदरहितप्रसिद्धपठितमन्त्रजातं । तथाच जैमिनिसूत्रं । “शेषे यजुःशब्दः” (१, १, २७ इति । ऋक् सामभिन्ने मन्त्रजाते यजुःशब्द इति तदर्थः । लक्ष्मीः श्रीवीजं । अत्र यजुर्ग्रहणमधिकदोषार्थं उपलक्ष्यं वा, “स्त्रीशूद्रौ नाधीयेताम्”—इति श्रुत्या वेदमात्राध्ययनएव स्त्रीशूद्रयोस्तत्राधिकारादिति मन्तव्यम् ।

शब्दस्य पौरुषेयग्रन्थानां सर्व-वर्ण-विषयत्वात्<sup>(१)</sup> स एव तेषु योग्यः ।

अतः शब्दे हेतुर्थः । यस्मादेक-शाखाध्यायिनोनाशेष-धर्म-ज्ञानं, यस्माच्च युगान्तर-धर्मावगत्या न कलि-धर्मावगतिः, तस्मात्,— इति हेतुर्द्रष्टव्यः ।

अशेष-धर्म-भूलभूतानां विप्रकीर्णानन्त-वेद-वाक्यानां योगि-दृष्टौव साक्षात् तस्याश्च दृष्टेर्योगावस्थायां<sup>(२)</sup> सम्भवात् तदवस्था-योग्यं देश-विशेषं पद-द्वयेन निर्दिशति,—‘हिम-शैलाये देवदारु-वनालये’—इति । तत्र, ‘हिम-शैलाये’—इत्यनेन सर्व-प्राणि-दुर्ग-मत्वेन<sup>(३)</sup> विविक्ततामाह । तथाच, कैवल्योपनिषदि श्रूयते,—

“विविक्त-देशे च सुखासनस्यः”

इति । चुरेकायामपि श्रूयते,—

“निःशब्दं देशमाख्याय तत्रासनमुपाश्रितः”† ।

इति । ‘देवदारु-वनालये’—इत्यनेन मनोऽनुकूलतामाह । अतएव सेतामतराणां मन्त्रोपनिषदि श्रुतम्,—

\* वृक्षावस्थायां,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† तत्रासनमथास्थितः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) पौरुषेयग्रन्थानां सर्ववर्णविषयत्वञ्च, “चतुर्णामपि वर्णानां यानि प्रोक्तानि श्रेयसे । धर्मशास्त्राणि राजेन्द्र ! शृणु तानि नृपोत्तमः” इत्यादि भविष्यपुराणवचनादिभ्यो मन्त्रमास्तत्त्वादौ व्यक्तम् ।

(२) “योगश्चित्तवृत्तिबोधः” (१, २४) इति योगसूत्रम् । स्पष्टोऽन्वयः । तात्पर्यार्थस्वरूपतो गम्यज्ञातैव सूचयिष्यते ।

(३) विविक्ततां विजगतां ।

“समे शूचौ\* शर्कर-वज्रि-बालुका—

विवर्जिते† वाऽथ जलाश्रयादिभिः<sup>(१)</sup> ।

मनोऽनुकूले न च चतुःपीडने

गुहा-निवाताश्रयणे, प्रयोजयेत्”‡ ।

इति । चतुःपीडनोपशान्तोपेतोदेशः ।

ननु “यच्चैकाग्रता तत्राविशेषात्”<sup>(२)</sup> (शा० ४, १, ७ सू०) इत्यस्मिन् अधिकरणे (शा० ४, १, ६ अ०) योगाभ्यासस्य दिग्देश-काल-निय-मोवारितः<sup>(३)</sup> । (४) वाङ्म । अदृष्ट-हेतु-बैध-नियमाभावेऽपि० दृष्ट-चित्तैकाग्र्यस्य हेतुर्नियमो न निवार्यते ।

‘एकाग्रम्’—इत्यनेन पञ्चविधासु चित्त-भूमिषु<sup>(५)</sup> अतीन्द्रिय-वस्तु-दर्शन-योग्या चतुर्थी भूमिर्निर्दिश्यते । तथाहि, पतञ्जलि-प्रोक्तानां योग-सूत्राणां व्याख्याने ॥वैशसिक-भाष्ये भूमि-पञ्चकं

\* शर्करा, इति मु० पुस्तके पाठः ।

† शब्दजलाश्रयादिति,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ न योजयेत्—इति स० से० पुस्तके पाठः ।

§ अत्र, ‘वध’,—इति मु० पुस्तके नास्ति ।

॥ वैशसिक,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) शर्कराः क्षुद्रपाषाणाः । जलाश्रयवर्जनं शीतनिवृत्त्यर्थं ।

(२) यच्चैव दिशि देशे काले वा मनस एकाग्रता भवति, तच्चैव उपासीत, इत्याद्या एकाग्रतायाः सर्वत्राविशेषात् इति सूत्रार्थः ।

(३) तथाच कथं हिमशैलाये,—इत्यादिना योगोपयोगिदेशविशेषनिर्देश इति व्याख्यातमिति पूर्वपक्षार्थः ।

(४) पूर्वपक्षमभ्युपगम्य परिहरति वाङ्मिति ।

(५) चित्तमभ्युपगम्योऽवस्थाविशेषाः ।



वति<sup>(१)</sup>। धारणा-ध्यानसमाधि-त्रयमेकविषयं संयमः,—इत्युच्यते<sup>(२)</sup>।  
शब्दार्थ-प्रत्ययेष्वन्योन्य-विभक्तौ यः संयमः, तेनाशेष-शब्दादि-सा-  
क्षात्कारे सति पट्यादिभाषाज्ञायन्ते,—इति पतञ्जलिनोक्तम्<sup>(३)</sup> ।

(१) तत्र एकाग्रचेतसि, संयमविशेषात् योगशास्त्रोक्तेषु तेषु तेषु विषयेषु  
संयमात् नानाविधयोगैश्वर्यप्रादुर्भावोभवतीत्यर्थः। एतत् सर्वमपि  
पातञ्जले विभूतिपादे स्पष्टम् ।

(२) अत्र यथाक्रमं योगसूत्राणि । “देशबन्धश्चित्तस्य धारणा” (३, १ सू०) ।  
यत्र देशे ध्ययं चित्तनीयं तत्र देशविशेषे हृदयपुण्डरीकादौ चित्तस्य  
स्थापनं धारणेति सूत्रार्थः । “तत्र प्रत्ययैकतानताध्यानम्” (३, २ सू०) ।  
तस्मिन् देशे ध्येयगोचरप्रत्ययप्रवाहोऽध्यानमिति सूत्रार्थः । “तदेवार्थ-  
मात्रनिर्भासं स्वरूपं शून्यमिव समाधिः” (३, ३ सू०) ध्यानमेव ध्येयमा-  
त्रनिर्भासं समाधिः । यदा तदेव ध्यानं ध्येयाकारेणैव साक्षात्निर्भासते  
तदा प्रत्ययाकारेण, तदा ध्यानमेव समाधिरुच्यते इत्यर्थः । मात्रशब्द-  
विवरणं स्वरूपशून्यमिवेति । स्वं ध्यानं । तदानीं ध्यानस्यापि सत्वात्  
इव शब्दः । (सोऽयं देशविशेषे समाधिर्योगाङ्गः) । “एयमेकत्रसंयमः”  
(३, ४ सू०) । धारणाध्यानसमाधि-त्रयमेकविषयश्चेत् संयम इत्युच्यते  
इति सूत्रार्थः ।

(३) “शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात् संकरस्तत्प्रविभागसंयमात् स-  
र्वभूतस्तज्ज्ञानम्” (३, १७ सू०) इति पातञ्जलसूत्रम् । शब्द-तदर्थतद्-  
गोचरप्रत्ययानां वस्तुतः प्रविभक्तानामपि इतरत्रेतराध्यासात् सङ्क-  
रो भवति, तत्प्रविभाग-विषयक-संयमात् साक्षात्कारपर्यन्तात् सर्व-  
प्राणिनां शब्दज्ञानं योगिनः सम्पद्यते इति, सूत्रार्थः । तत्र, गौरिति-  
शब्दो गौरित्यर्थो गौरितिप्रत्यय इति सङ्करस्योदाहरणम् । प्रविभाग-  
स्वमीषां श्वेतते इति श्वेत इति चैवमादिरतीत्या शब्दभेदेऽपि श्वेतगुणरूपा-  
र्थभेदात् श्वेताकारप्रत्ययाभेदाच्च शब्दादर्थप्रत्ययौ भिन्नौ । एवमेकस्मि-  
न्नेव श्वेतगुणे, तदाकार-नाना-प्रत्ययोदयादर्थ-प्रत्यययोः परस्परभेदः ।  
तथा सखावस्थाभिः परिरम्भमाणाः शब्दार्थप्रत्यया न तुल्यकाणाः,  
नापि तुल्यदेशाः । शब्दोच्चावाप्ये, प्रत्ययानुज्ञौ, अर्थस्तु श्वेतगुणादिः  
प्रासादादावित्यमीषां प्रविभागः । स्पष्टमेतत् पातञ्जले विभूतिपादे ।

(१) तेनैव न्यायेनानेकविध-वेद-शाखा-ज्ञानमभिप्रेत्य ‘एकाग्रम्’—  
इत्युक्तम् ।

एकाग्रतामासीनस्य मन्वानः\* ‘आसीनम्’—इत्याह । तथा च  
व्यास-सूत्रम् । “आसीनः संभवात्” (शा० ४, अ० १ पा०, ७ सू०) इति ।  
(२) श्रयानस्याकस्मादेव निद्राभिभवात्, उत्थितस्य देह-धाणोचित-  
व्यापारात्, (१) गच्छतो धावतो वा विलेप-वाङ्मनान्, परिशेषेणासीन-  
स्यैकाग्रता-संभवात् आसीनो योगमभ्यस्यन्नुपासीतेत्यर्थः ।

अन्वय-व्यक्तिरेकाग्र्यां प्रश्रयानुगत्युपायतामभिप्रेत्य, ‘अपृच्छन्,—  
इत्युक्तम् ।

“तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया” ।

इत्यन्वयः । “नाष्टुष्टः कस्यपिद्भ्रूयान्”—इति व्यतिरेकः ।

‘अवि’ शब्दोऽतीन्द्रियार्थ-दर्शनमाचष्टे<sup>(४)</sup> । ज्ञास्यमान-धर्मा-  
नुष्ठानोत्तरकालिकमृषित्वम् । (५) यथा भाविन्या संज्ञया ‘कटं कुरु’—

\* एकाग्रतामासीनस्य मन्वा,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) यथोक्तसंयमात् अनेकविधभाषाज्ञानवत् अनेकविधवेदशाखाज्ञानमपि  
संभवतीत्यभिप्रायः ।

(२) व्याससूत्रं व्याचष्टे श्रयानस्येति ।

(३) तथाविध-व्यापार-व्यापृतस्य मनसोऽन ध्येयगोचर-व्यापार-संभवः,—  
इति भावः ।

(४) अघेर्गत्यर्थत्वात् गत्यर्थानाञ्च ज्ञानार्थत्वात् । तथाच शब्दोच्चाभावात्  
प्रसिद्धेऽपि अतीन्द्रियार्थदर्शनां अविमिति भावः ।

(५) तथाच, भाविनि भूतवदुपचारः—इति भावः । तत्र दृष्टान्तो  
यथेति । संज्ञिनमन्तरेण संज्ञया असंभवात् उत्पत्तेरुत्तरकालमेव  
संज्ञाप्रवृत्तिः संज्ञया व्यवहारस्तु प्रागप्युत्पत्तेरिति यथेत्यर्थः ।

इति व्यवहारः, तदत् । अन्यथा, अतीन्द्रियार्थं पश्यतां तेषामवुभुत्सु-  
तया प्रश्नोऽन संगच्छेत । अथ वा, स्वयमवुभुत्सूनामपि मन्द-बुद्धानुप-  
हार्यं आचार-विचार्यं वा (१) प्रश्नोऽस्तु ।

अष्टच्छन्—इत्यनेनैवातीतकालत्वे सिद्धे (२) 'पुरा' शब्दं प्रयुञ्जानः  
सर्वेष्वपि कल्पेष्वीदृशी "धर्मशास्त्र-प्रवृत्तिरासीदिति सूचयति । तच्च  
विश्वासातिशयोक्तापादने कारणम् । अन्यान् सुनीनुपेक्ष्य व्यासमेव  
प्रवृत्तामृषीणाम्,—वैदिक-धर्मं वेदव्यासः प्रवीणः,—इत्याश्रयः ।

तदेवं चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्याऽऽमुनि-प्रश्नेन साक्षात् संबन्धः,  
पिपृक्षितोत्पादन-द्वारेण अध्ययनेन संबन्धः,—इति संबन्ध-द्वय-  
मस्मिन् श्लोके प्रतिपादितम् । अधिकार्यादि-चयन्तु (३) द्वितीय-श्लोके  
प्रतिपाद्यते ॥

मनु, "ब्राह्मणोवृहस्पतिसवेन यजेत" "राजा राजसूयेन यजे-  
त" वैश्वोवैश्वसोमेन यजेत,"—इत्यधिकारि-विशेषोचयया श्रूयते,  
न तथा पराशरोक्तधर्माः ईदृशैरनुष्ठेयाः,—इति किञ्चित् वचनमस्ति,  
तत् कथं निर्णयः,—इत्यत आह 'मानुषाणाम्'—इति । अर्वाचीनानां

\* धर्मशास्त्रे,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† ग्रन्थस्य,—इति स० सो० पुस्तकयोर्नास्ति ।

‡ पराशरोक्तमिदमोदृशैरनुष्ठेयम्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

- (१) अस्मद्वृत्तान्तेन मन्दबुद्धयोऽपि धर्मं प्रवृत्ति, तत्संस्तेभ्यः सन्तोषधर्ममपदे-  
यन्ति, ते च तदाचरणेन यजमानाभवेयुरिति मन्दबुद्धानुग्रहः ।  
धर्मबुद्धयुक्ता तस्मिन्नासायाः कर्तव्यत्वमाचारः ।  
(२) अष्टच्छन्—इति ऋग्वेदोऽतीतकालेन विधानादिति भावः ।  
(३) अधिकारि-विषय प्रयोजनरूपम् ।

पश्चादीनामसामर्थ्यात् (१) उत्तमानां देवादीनां धर्मानुष्ठाने प्रयोज-  
नाभावाच्च मनुष्या एव परिशिष्यन्ते । विशेषानिर्णये तु, सर्वेषां  
मनुष्याणामधिकारोऽस्तु ।

मनु, नक्षत्रेशादौ देवानामधिकारः श्रूयते,—“अग्निर्व्या अकाम-  
यत; अन्नादो देवानां स्थामिति, स एतमग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरो-  
डाग्नमष्टाकपालं निरवपत्”—इति । मैत्रम् । मनुष्यस्यैव कस्यचित्  
यजमानस्य भाविनीं संज्ञामाश्रित्य प्रथमान्तेनाग्निशब्देन व्यवहा-  
रात् (२) । अन्यथा युगपदग्नि-द्वय-सृष्टि-प्रसङ्गात् (३) \* । मनु, यच्च  
दैर्गुण्य-दोषोनास्ति तत्रास्तु देवताऽधिकारः । तथाहि श्रूयते ।  
“वृहस्पतिरकामयत, अग्ने देवादधीरन् गच्छेद्यं पुरोधामिति, स एतं  
चतुर्विंशतिराचमयस्वत्, तमाहरत् तेनायजत, ततो वै तस्मै देवाः  
अदधन्तु अगच्छत् पुरोधाम्”—इति । अ॥ विश्वासम् । मे मयि ॥

\* संसृष्टिप्रसङ्गात्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† देवदैर्गुण्य,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ अङ्गां देवानाम्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

§ तस्मै अहेवा अदधत्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ अङ्गाम्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ मे मयि,—इति स० सो० पुस्तकयोर्नास्ति ।

- (१) मन्त्रपाठव्यत्यागाद्यसामर्थ्यादित्यर्थः ।  
(२) कश्चिन्मनुष्यो नक्षत्रेण कृत्वा अग्नित्वं लब्धवान् । तस्य चाग्नित्वलाभो-  
त्तरकाकभाविन्या अग्निसंज्ञया पूर्वमेव व्यवहारोऽग्निर्व्या अकामयत  
इति, भाविनिभूतवदुपचार इति न्यायादिति भावः ।  
(३) समुद्दिष्टस्य स्वस्य त्यागासम्भवात् एकोऽभिहितता, अपरस्य त्यागेऽप्येव  
इत्यभिहितकल्पना ।

पुरोधाम्, पौरोहित्यम् । चतुर्विंशतिरात्रम्,—एतन्नामक-सचयागमि-  
त्यर्थः । इत्यादौ फलश्रवणात् कर्मानुष्ठाने कथं प्रयोजनाभावः,—  
इति चेत्\* । मैवम् । अत्रापि भावि-संज्ञाया एवादर्शनीयत्वात् ।  
अन्यथा, वृहस्पतेः कश्चित् कालं विश्वसनीयत्व-पौरोहित्ययोरभाव-  
प्रसङ्गात् । तच्च, अत्यन्तरविहङ्गम् । “वृहस्पतिर्वै देवानां पुरोहित-  
त्वासीत्”—इति श्रुत्या पौरोहित्य-पुरःसरः सरएव वृहस्पति-सङ्गावः†  
प्रकाशते । अथवा । खोपयोगाभावेऽपि मनुष्यान् प्रवर्त्तयितुं देवाः  
कर्माण्यनुष्ठितवन्तः ।

“यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजमः” ।

इति न्यायात् । अस्तु वा खोपयोगोऽपि, जगन्निर्वाहेऽधिकृतानां  
देवादीनां तद्धेतोः तपसश्चरणीयत्वात्<sup>(१)</sup> । “वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमाद-  
धीत, यीशे राजन्यश्चादधीत शरदि वैश्वश्चादधीत”—इति विहित-  
स्थाधामस्य देवेभ्यश्चैवर्षिकेभ्यःसम्भवः‡<sup>(२)</sup>—इति चेत् । न, रथकारव-

\* ‘इत्यादौ’—इत्यादि ‘इति चेत्’—इत्यन्तं स० सो० पुस्तकयो  
र्नास्ति ।

† सम्भवः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ देवेभ्यश्चैवर्षिकेभ्यःसम्भवः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) देवादि जगन्निर्वाहेऽधिकृताः धर्मस्य च तद्धेतुत्वं अतो देवानां कर्मो-  
पयोगः । महाभागत्वाद्देवानां विनापि कर्म जगन्निर्वाहः स्यादिति  
न शङ्कनीयं, सुप्रकारं विना कार्योत्पत्तेर्देवानामप्यभावात्, भावे  
वा तस्य कारत्वं न भवेत् अभिचारात् । महाभागत्वाद्यापि कर्म-  
साध्यत्वात् ।

(२) ‘अचैवर्षिकेषु’—इति हेतु-गर्भ-विशेषणम् । ब्राह्मणत्वादि-पुरस्का-

दुपपत्तेः<sup>(१)</sup> । अथ मन्यसे,—‘अस्ति रथकारस्य समस्तकाधान-विधा-  
यकं वचनम्,—“स्रभूणां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधामीति  
रथकारस्य,”—इति श्रुतेः, न त्वेवं देवानां विधिरस्ति,—इति । एव-  
न्तर्हि निषादस्यपति-न्यायोऽस्तु । यथा निषादस्य प्रभोराधान-विध्य-  
श्रवणेऽपि यागोऽभ्युपगतः, तथा देवानामभ्युपेयताम् । “एतथा  
निषाद-स्यपतिं याजयेत्”—इत्यस्ति निषाद-विषयं वचनम्,—इति  
चेत् । किं त्वया विस्तृतानि देव-विषयाणि पूर्वोदाहृत-वचनानि ? ।  
(१) तेषामर्थवादत्वेपि मानान्तराविरोधात् अननुवादात्\* स्वार्थेऽपि  
तात्पर्यं किं न स्यात्<sup>(२)</sup> ।

अथोच्येत,—सृतीनां धर्मशास्त्रत्वात् तासु धर्म-मीमांसा अनु-  
सर्त्तव्या, तस्याच्च न कस्याप्यर्थवादस्य वाच्यार्थे प्रामाण्यमभ्युपगतम्—  
इति । तदेतद्वचनं सृति-भक्त्या मीमांसकमन्यस्य चानर्थक्यैव  
स्यात् । ‘मुषिक-भिया ख-गृहं दग्धम्’,—इति न्यायावतारात् ।

\* अत्र, ‘अननुवादाच्च’—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† सृति-निर्वाहकमन्यस्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

रेण वसन्तादिस्थाधान-विधानात् देवानाञ्च ब्राह्मणत्वाद्यभावात् आ-  
धाने तेषामधिकारो न सम्भवतीत्याशङ्कार्थः । तथाच, कथं देवाना-  
माधान-साध्याभि-सम्पाद्य-यागेष्वधिकारः,—इत्याशयः ।

(१) रथकारः,—“माहिध्येण करण्याच्च रथकार उदाहृतः”—इत्युक्त-श-  
ब्दीर्ष-जातिविशेषः । तस्य यथा चैवर्षिकभिन्नस्याप्याधानेऽधिकारः  
तथा देवानामपि स्यादित्यर्थः ।

(२) ननु तेषामर्थवादत्वात् स्वार्थे प्रामाण्यं नास्तीत्याशङ्काह तेषामिति ।

(३) विद्वद्भानुवादयोरेवार्थवादयोः स्वार्थे तात्पर्यभावाभ्युपगमादिति भावः ।

कस्यचिदर्थवादस्य स्वार्थे प्रामाण्यं भविष्यति,—इति भयेन अर्थवा-  
दैक-प्रसिद्धानां स्मर्तृणां मन्वदीनां मीमांसा-मात्र-कृतो जैमिनेश्च  
सङ्गावस्यैव† परित्यक्त्यत्वात् । अशेषेतिहासलोप-प्रसङ्गात्(१) ।  
तस्मात् प्रमाणमेव भूतार्थवादः(२) । तथाच सति, “तं मनुराधत्”,  
“तं पूषाऽऽधत्”, “तं त्वष्टाऽऽधत्” “तं धाताऽऽधत्”,—इत्यर्थवाद-  
वन्नादाधानमपि देवानां किं न स्यात् । ब्राह्मणाद्यभावे तु‡ कामं  
वसन्तादि-काल-विशेष-नियमोमाभूत्; किमायातमाधानस्य ? ।  
किञ्च, अन्तरेणापि आधानं लौकिकेऽग्नौ यागः कश्चिदुपलभ्यते ।  
“अवकीर्णं-पशुञ्च तददाधानस्याप्राप्तकालत्वात्” (मी० अ० १  
पा० २ सू०) इति जैमिनिसूत्रात् । “योऽप्रद्वचारी स्त्रियमुपे-  
यात् स गर्दभं पशुमासभेत”—इत्यवकीर्णपशुः । यथा उपन-  
यन-होमोलौकिकाग्नौ, तथा असौ पशुः,—इति सूत्रार्थः ।  
एतावता प्रयागेन देवानां कर्माधिकारे साधिते किं तव फलित्यति ?  
तथा मीमांसायां किं लिख्यते ? । अभिनिवेशः केवलं शिष्यते,

\* मीमांसा सप्त (मीमांसाशास्त्रं ?) इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† सङ्गावस्यैव,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ अत्र, “ब्राह्मणाद्याभावे तु”—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

§ तव वा मीमांसायां,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) तेषामर्थवादैकगम्यत्वादिति भावः ।

(२) विद्वद्भिरनुवादभिन्नोऽर्थवादो भूतार्थवादः । तथा चोक्तम् । “विरोधे  
मुक्तवादः स्यादनुवादोऽवधारणे । भूतार्थवादस्तज्ज्ञानार्थवादस्त्रिधा  
मताः”—इति ।

फलं तु जगन्निर्वाहः,—इति पूर्वमेवोक्तम् । अशेषाश्च पुराणादयः  
एवं सति अनुगृहीता भवन्ति । मनुष्यवद्देवानां स्वर्गाय कर्माणि  
माभूवन्, जगन्निर्वाहाय तु भविष्यन्ति । तपमैव तन्निर्वाहः,—इति  
चेत् । न, “दान-याग-होम-मौन-ध्यानादि-व्यतिरिक्तस्य तप-  
सोऽनुपलभात् । अतएव सत्य-सङ्कल्पोऽपि परमेश्वरः राम-कृष्णाद्य-  
वतारेषु लौकिक-वैदिक-कर्मा-मटनेनैव जगन्निर्वहन् । देवा अपि  
तथा नटन्तु,—इति चेत् । एवमपि नटनीय-कर्माधिकारो भवता-  
ऽभ्युपगम्यताम् । एवं तर्हि, ‘मनुष्याणाम्’—इति कथमुक्तम्,—इति  
चेत् । पौरुषेय-ग्रन्थापेक्षया† इति वदामः । न खलु‡ स्वयंप्रभात-  
निखिल-वेदानां देवानां धर्म-ज्ञानाय पौरुषेय-ग्रन्थापेक्षा अस्ति ।  
मनुष्याणाम् अतथाविधत्वात् अल्पपेक्षा ? ।

ननु, पशूनामपि धर्मो अधिकारः श्रूयते;—“गावो वा एतत्  
सचमासताष्टङ्गाः सतीः शृङ्गानि नोजायन्ता,—इति कामेन, तासां  
द्वय मास निषला आसन्, अथ, शृङ्गाण्यजायन्त, ता उदतिष्ठन्वरात्-  
स्म इति, कामिताः॥ संवत्सरमाप्नोदतिष्ठन्वरात् स्म”—इति श्रुत्या  
तिरस्कां गवां सचानुष्ठादत्वाभिधानात् । अरात्स्म इति, कामितार्थ-  
सिद्धिं प्राप्ताः,—इत्यर्थः । नायं दोषः । अस्याः श्रुतेरर्थवादत्वात् ।

\* अत्र, ‘ज्ञान’—इति अधिकं स० सो० पुस्तकयोः ।

† वचनापेक्षया,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ स्वयं प्रभात,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

§ अत्यन्तमपेक्षा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ अथ यासां नाजायन्त, ताः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

“य एवं विद्यात्, स संवत्सरमुपयन्ति”\*—इति वृद्धिकामस्य सनं विधातुं प्रथमतः,—“गो-सनं वै संवत्सरः”—इति प्रशंसा कृता, तां सम्भावयितुं ‘गावोवा’—इत्यादि पठितम् । न चैतस्यार्थवादस्य, “यद्वै किञ्च मनुरवदत् तद्भेषजम्”—इत्यादिवत् स्वार्थेऽपि तात्पर्यं वर्णयितुं शक्यम् । प्रत्यक्षेण श्रुत्यन्तरेण च विरुद्धत्वात्<sup>(१)</sup> । तिरस्कां हि मन्त्रोच्चारणे कर्मानुष्ठाने च सामर्थ्याभावः प्रत्यक्ष-सिद्धः । श्रुत्यन्तरेण,—“अथेतरेषां पशूनां अशनाया-पिपासे वा अभिज्ञानं वदन्ति, न विज्ञातं पश्यन्ति, न विदुः अस्तेनम्”—इति पशूनां विवेकाभावं दर्शयति । अस्तु वा, अस्वार्थवादस्य स्वार्थे तात्पर्यम्, गो-शब्देन गवा-भिमानि-देवतानां विवक्षितत्वात् । अतएव “अभिमानि-व्यपदेशस्तु” (शा० २ अ० १ पा० ५ सू०) इति सूत्रे भगवान् वादरायणः सर्वेषां मृदादि-वस्तूनां श्रुतिमूलत्वेनाभिमानि-देवताः प्रतिपादयामास । सर्वथा, मनुष्यमात्राधिकारकं सतिशालम् ।

‘हितम्’—इति, अनेन शब्देन प्रयोजनं निर्दिश्यते । अभिमान-फल-साधनत्वं हि धर्मस्य हितत्वम् । तच्च फलं द्वेधा,—ऐहिकमाशु-भिकञ्च,<sup>(२)</sup>—इति । अष्टकादि-साध्यं<sup>(३)</sup> पुष्ट्यादिकमैहिकम् । आशुभिकं

\* स य एवं विद्यात् संवत्सरमुपयन्ति,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।  
† न विज्ञातं,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) विरुद्धानुवादरूपस्यार्थवादस्य न स्वार्थे प्रामाण्यमिति पूर्वोक्तमत्र स्मर्तव्यम् ।

(२) आशुभिक-परशोके भवमाशुभिकं पारलौकिकमित्यर्थः ।

(३) “अष्टका रात्रिदेवता पुष्टिकर्म” (३ प्र० १, का० १, २ सू०) इति शोभिषत्तुनादष्टकायाः पुष्टिसाधनत्वं बोध्यं ।

द्वेधा,—अभ्युदयोनिःश्रेयसञ्च<sup>(१)</sup> । तत्राभ्युदयस्य साक्षात् साधनं धर्मः \* (१) । निश्रेयसस्य तु तत्त्व-ज्ञानोत्पादन-द्वारेण । तथा च स्मर्यते,—

“धर्मात् सुखञ्च ज्ञानञ्च ज्ञानान्मोक्षोऽधिगम्यते” ।

इति । अत्र केचिदाहुः—“नित्य-कर्मणां फलमेव नास्ति; अकरणे प्रत्यवायाङ्गीतेः केवलमनुष्ठीयते; तच्च, कुतोऽभ्युदय-हेतुत्वं निश्रेयस-हेतुत्वञ्च,—इति । अपरे † पुनराहुः,—“अभावाद्भावोत्पत्तेरदर्शनात्<sup>(२)</sup> अकरणे प्रत्यवायेन युक्तिसहः, नापि, तच्च प्रमाणमस्ति । ननु, उपनयनाध्ययनादि-विहितानामकरणे प्रत्यवायः स्मर्यते,—

“अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते यथाकालमसंक्रुताः ।

सावित्री-पतिताम्रात्याभवन्त्यार्य-विगर्हिताः” ।

“योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते अमम् ।

\* साक्षात् साधनत्वं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† पुनरन्यथाहुः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) अभ्युदयः स्वर्गादिः । निःश्रेयं श्रेयोनिःश्रेयसं मुक्तिः । तत्र हि सर्वं श्रेयः समाप्यते, न किञ्चिदवशिष्यते ।

(२) यतश्च विहितक्रियाजन्यमदृष्टं धर्मैः,—इति न्यायादिमतावलम्बने-नाभिहितं । यत्रेदमुक्तं । “विहितक्रिययासाध्यो धर्मः पुंसोऽगुणो-मतः”—इति । विहितकर्मणामेव धर्मत्वमिति भीमांसाजने तु अपूर्वद्वारेण तस्याभ्युदयसाधनत्वं मन्तव्यं । तच्च भीमांसा-प्रथम-हितोपाधिकरणे श्रावरभाष्यादौ स्पष्टम् ।

(३) अभावस्य सर्वदा सर्वत्र सौलभ्येन सर्वदा सर्वत्र सर्वोत्पत्तिप्रस-ङ्गात् । कार्यकारणयोः सारूप्यनियमाच्चेति भावः । स्पष्टमिदं न्यायशारीरकादौ प्रायः सर्वत्र ।

स जीवन्नेव शुद्धत्वमाप्नु गच्छति सान्वयः” ।

“अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन् ।

अनिष्टाद्येन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति”<sup>(१)</sup> ।

इति । मैवम् । एतानि वचनानि नित्य-कर्मननुष्ठायिनः आसत्स्य-  
निमित्तं पूर्व-सञ्चितं दुरितं यत्, तत्-सद्भावं सूचयन्ति । एतच्च  
तैत्तिरीयोपनिषद्वाक्याने भाव्य-कार-वार्त्तिक-काराभ्यां<sup>(२)</sup> प्रतिपादि-  
तम् ।<sup>(३)</sup> यदि अकरणं प्रत्यवायस्योत्पादकं यदि वा सूचकम्,  
उभयथाऽपि नित्य-कर्मननुष्ठानेन प्रत्यवायस्य प्रागभाव-परिपासनं  
प्रध्वंसाभावोत्पादनञ्च सम्पद्यते । दुरित-प्रध्वंसित्वञ्च, चिसन्ध्यमनु-  
ष्ठीयमानेषु, “सूर्यश्च” “आपः पुनस्तु” “अग्निश्च”,—इति मन्त्रेषु<sup>(४)</sup>

(१) अस्य श्लोकस्य प्रथमाङ्गं मानवीयं, द्वितीयाङ्गं याज्ञवल्क्यीयम् । मा-  
नवीयस्योत्तराङ्गं यथा,—“प्रसजं येन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः”—  
इति । याज्ञवल्क्यीयस्य पूर्वाङ्गं यथा,—“विहितस्यानुष्ठानात् नि-  
न्दितस्य च सेवनात्”—इति । सम्भावयामः—श्लोकद्वयमेव ग्रन्थ-  
कारेणोद्धृतं शेषकप्रमादादिना तु पूर्वश्लोकस्योत्तराङ्गं उत्तरश्लोकस्य  
पूर्वाङ्गञ्च आदर्शपुस्तकेषु भट्टमिति ।

(२) यच्च ग्रन्थे व्याख्येयग्रन्थानुसारिभिः पदैर्यथोक्त्याख्यायते स्वपदार्थञ्च  
वर्ण्यते, तद्भाष्यम् । यच्च तु उक्तानुक्त-दुर्बल-चिन्ता क्रियते तद्वार्त्तिकम् ।

(३) एवं मतद्वयमुपन्यस्य उभयमतेऽपि नित्यकर्मणां सफलत्वमाह यदीति ।  
अकरणं प्रत्यवायस्योत्पादकमिति पक्षे नित्यकर्मकरणात् प्रत्यवायो-  
नोत्पद्यते अपि तु प्रत्यवायप्रागभावएवावतिष्ठते इति प्रत्यवायस्य  
प्रागभावपरिपासनं भवति । इदञ्चानुत्पत्त्यमानस्यापि प्रागभावो-  
क्तीति वैशेषिकादिमतानुवन्नेनाभिहितम् । नित्यकर्मणोऽकरणं  
पूर्वसञ्चितस्य प्रत्यवायस्य सूचकमितिपक्षे तु नित्यकर्मकरणात् पूर्व-  
सञ्चितः प्रत्यवायः प्रध्वंसते इति विवेकाः ।

(४) एतन्मन्त्रत्रयं यथाक्रमं प्रातर्मध्याह्न-सायाह्नकालीनसन्ध्योपासनीयाच-  
मने विनियुक्तम् ।

विस्पष्टमवभासते ।<sup>(५)</sup> “एवञ्च सति, उपभोग्य-फल-रहितानां  
नित्य-कर्मणां अभ्युदय-फल-हेतुत्वं\* दूरापेतम्”—इति । अचोच्यते ।  
अस्तु प्रत्यवाय-विरोधित्वम् । नैतावता फलाभावः<sup>(६)</sup> । मन्त्रलिङ्गेन  
श्रुति-स्मृति-वाक्याभ्याञ्च तत्तत्-फलावगमात् । “मयि वर्त्तमानो-  
जोविधत्त”—इति मन्त्र लिङ्गम् । कान्दोग्य-वाक्यं च, आश्रम-त्रयस्य  
लोक-हेतुतां, चतुर्थ्याश्रमस्य मोक्ष-हेतुतां<sup>(७)</sup> दर्शयति । “त्रयोधर्म-  
स्कन्धाः,—यज्ञोऽध्ययनं दानम्—इति, प्रथमस्तपएव, द्वितीयो  
ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी, तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसाद-  
यन्,<sup>(८)</sup> सर्वएते पुण्य-लोका भवन्ति, ब्रह्म-संस्थोऽमृतत्वमेति” इति ।  
एतस्य वाक्यस्य आश्रम-परत्वम्,—“परमश्रमं जैमिनिः” (शा० ६ अ०  
४ पा० १ सू०) इत्यादिभिर्व्यास-सूत्रैः प्रतिपादितम् । स्मृति-वाक्यं  
चैतत्,—“तद्यथा,—आश्रमं फलार्थं निर्मिते द्वायागन्धे इत्यनुद्यते,  
एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूद्यन्ते†”<sup>(९)</sup> इति । (१) इदञ्च वाक्यं  
नित्यकर्म-विषयत्वेन वार्त्तिके विश्वरूपाचार्य उदाजहार ;—

\* यज्ञ,—इति स० सो० पुस्तकयोर्नास्ति ।

† अनुत्पद्यते,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) ‘अत्र केचिदाहुः’—इत्यादिनोपक्रान्तं पूर्वपक्षमुपसंहरति एवञ्चेति ।  
मतद्वयेऽपि समानोऽयमाक्षेप इत्यनुसन्धेयम् ।

(२) अत्र फलपदं उपभोग्यफलपरम् ।

(३) चत्वारः खण्डाश्चमिणः ब्रह्मचारि-गृहस्थ-वानप्रस्थ-भिक्षु-स्वरूपाः । तेषां  
पूर्वे त्रयः पुण्यलोकभागिनो भवन्ति, चतुर्थस्तु मोक्षमाप्नोतीति बोध्यम् ।

(४) आचार्यकुले अत्यन्तमात्मानमवसादयन् तृतीयोऽधर्मस्कन्धो भवतीत्यर्थः ।

(५) अत्रानुपूर्वस्यवदेवार्थः—उत्पत्तिः, इति मन्त्रयम् ।

(६) उदाहृतस्मृतिवाक्यस्य नित्यकर्मविषयत्वे प्रमाणं नास्तीत्याशङ्क्याह,  
इदञ्च वाक्यमिति ।

(१) “आसे फलार्थ-इत्यादि द्यापस्तम्भ-सूतेर्वचः ।

फलवत्त्वं समापष्टे नित्यानामपि कर्माणाम्” ।

इति । तथा च मनुः,—

“वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्वितः ।

तद्धि कुर्यान् यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम्” ।

इति । कूर्मपुराणेऽपि,—

यथाशक्ति चरेत्कर्मा निन्दितानि विवर्जयेत् ।

विधूय-मोह-कलिलं सन्ध्या योगमनुत्तमम् ।

गृहस्थोमुच्यते वन्धात् नात्र कार्या विचारणा” ।

इति । मनु, अस्त्वैवमभ्युदय-हेतुत्वं, निःश्रेयस-हेतुत्वन्तु न सम्भवति, प्रमाणाभावात् । प्रत्युत श्रुति-स्मृतिभ्यां तन्निषिध्यते ।

“न कर्माणां न प्रजया धनेन”—

इति श्रुतिः ।

“ज्ञानादेव तु कैवल्यम्” ।

इति स्मृतिः । मैवम् । परमात्म-प्रकरणे निःश्रेयस-हेतु-वेदनेच्छा-साधनत्वेन यज्ञादीनां विधानात्, “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविद्वन्ति; यज्ञेन दानेन”—इति श्रुतेः । निषेधस्तु साक्षात्तः-श्रेयस-साधनत्वं गोचरयिष्यति । तस्मात्,—न सुक्ताणां अग्न्याधानादि-कर्मापेक्षा अस्ति । वेदनोत्पत्तौ सा विद्यते । एतच्च उभयम्,—“अतएव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा” (शा० ३ अ० ४ पा० २ ५ सू०) “सर्व्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेः” (शा० ३ अ० ४ पा० २ ६ सू०)

(१) तदार्थिकं पठति आसे इति ।

इत्याभ्यामधिकरणाभ्यां निर्णीतम् । तथा च, कर्माणां परम्परया मोक्षहेतुत्वं वायवीयसंहितायामभिहितम्,—

“कर्मातिशयमासाद्य पशोः \*पाप-परित्यजः<sup>(१)</sup> ।

एवं प्रचीण-पापस्य वज्रभिर्जम्भभिः क्रमात् ।

भवेद्विषय-वैराग्यं वैराग्याद्भाव-शोधनम् ।

भाव-शुद्ध्युपपन्नस्य शिव-ज्ञान-समन्वयः ।

ज्ञान-ध्यान-नियुक्त्या पुंसेद्योगः प्रवर्तते ।

योगेन तु परा भक्तिः प्रसादस्तदनन्तरम् ।

प्रसादान्मुच्यते जन्तुर्मुक्तः शिव-समो भवेत्” ।

इति । मनु, “प्रत्यवाय-परिहाराय, पुण्य-लोक-प्राप्तये, ब्रह्म-वेद-नाय च, प्रतिदिनं† नित्य-कर्माणिस्त्रि-प्रयोगः प्राप्तः”<sup>(२)</sup> । तन्न, खादिरवत् सन्नत् प्रयुक्तस्यैव वचन-संयोग-भेदेन फलभेदोपपत्तेः । “खादिरौघूपोभवति”—इति क्लृप्तं वचनम् । “खादिरं? नीर्य-

\* पाश,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† ज्ञान-ध्यानाभियुक्तस्य,—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ प्रतिपादितं,—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

§ खादिरं,—इति सु० पुस्तके नास्ति ।

(१) पशवोजीवाः । पापमधर्मः । पाशेति पाठे मज्ज-कर्म माया-बोधशक्ति-लक्षणास्तुर्विधः पाशोवोदयः । एतच्च शैवदर्शने प्रसिद्धम् । योगः चित्तद्वारेणात्मैक्यसंवाह इति पानुपतदर्शनेऽक्तोवोध्यः । प्रसादः शैव-दर्शनेऽक्तः शिवस्य प्रसन्नताविशेषः । योगप्रसादौ यथाक्रमं चित्त-वृत्तिनिरोध-परवैराग्यापरनामधेयज्ञानप्रसादलक्ष्यौ पातञ्जलोक्तौ वा प्रकृत्यौ ।

(२) प्रयोगोऽनुष्ठानम् । योगसिद्धाधिकारसिद्धान्तवत् अत्रापि प्रयोग-भेदादेव फलभेदोक्त इत्यभिमानः ।

कामस्य धूपं कुर्वीत”—इति वचनं पुरुषार्थम् । तदेतत् वचन-  
द्वयम् एकस्यैव सादिरस्य प्रयोजन-द्वैविध्ये हेतुः । “एकस्य त्वभयत्वे  
संयोग-पृथक्त्वम्”—(मी० ४ अ० ४ पा० ३९ सू०)—इति जैमिनि-  
सूत्रात् । एवमत्रापि पूर्वोदाहृत-वचन-त्रय-वलात् प्रयोजन-त्रैवि-  
ध्येऽपि सहदेव प्रयोगः । तच्च, “विहितत्वाच्चाश्रम-कर्मापि” (शा०  
३ अ० ४ पा० ३९ सू०)—इत्यस्मिन् अधिकरणे निर्णीतम् । न च,  
नित्यस्यापि फलवत्त्वे नित्य-काम्ययोर्भेदाभावः,—इति शङ्कनीयम्,  
करणे फल-साध्येऽपि अकरणे प्रत्यवाय-तदभावाभ्यां तद्भेदात् । न  
खलु, आयुष्कामेष्टि-वृष्टिकामेष्ट्याद्यकरणे\* कश्चित् प्रत्यवायः श्रूयते ।  
एष एव नित्य-न्यायोर्नैमित्तिके व्यवगम्यः । “स्वप्ने जुहोति”  
“भिन्ने जुहोति”—इत्यादि अनियत-भेदनादि-कार्यविशेषणोपेतं  
नैमित्तिकम् । “नित्यवत् काम्यस्यापि विहितत्वेन <sup>(१)</sup> बुद्धि-हेतुत्वात्  
मोक्ष-साधनत्वम्”—इति चेत् । न, राग-प्राधान्यात् <sup>(२)</sup> । बुद्धिस्तु  
उपसर्जनत्वेन राग-विषय-भोगं सम्पाद्योपसीयते । अतएव,  
गीतार्थां भगवता मुमुक्षोरर्जुनस्य फलासक्तिर्निषिद्धा <sup>(३)</sup>—

\* आयुष्काम-वृष्टिकामेष्ट्यादि पाठः सु० पुस्तके ।

(१) बुद्धिः पापक्षयः ।

(२) रागोऽत्र नेष्ट्यामार्गं, मुमुक्षाया अपि तथात्वात् । किन्तु विषय-गो-  
चराभिजायः । “सुखानुशयी रागः” (२ पा० ७ सू०) इति योग-  
सूत्रात् । “सुखामागः” (३ अ० २ आ० १० सू०) इति वैशेषिका-  
सूत्रात् । रागस्तु बन्धहेतुरेव, न मोक्षहेतुः । “रागस्य बन्धनसमा-  
प्नानात्”—इति गौतमसूत्रात् ।

(३) फलासक्तिस्तु रागवति बोध्यम् ।

“योगस्थः कुरु कर्माणि सज्जं त्यक्त्वा धनञ्जय ! ।

सिद्धसिद्धोः समोभूत्वा, समत्वं योगउच्यते ।

कर्माण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्म फल-हेतुः—” ।

इत्यादिना । नित्य-कर्माणि तु बुद्धि-बुद्धिरेव प्रधानम् ; फलमुप-  
सर्जनम् <sup>(१)</sup> । अतएव, भुज्यमानेनापि फलेन तदनित्यत्व-सातिशयत्व-  
दोष-दर्शन-रूपो विवेकोऽन प्रतिवध्यते <sup>(२)</sup> । तदुक्तं वार्त्तिककारेण,—

“नित्येषु बुद्धेः प्राधान्यात् भोगोऽप्यप्रतिवन्धकः ।

भोगं भङ्गुरमीक्षन्ते बुद्धि-बुद्ध्या नुरोधतः” ।

इति । नित्यं च कर्म द्विविधम् ; संस्कारकं विविदिषा-जनकञ्च ।  
विहितत्व-मात्र-बुद्ध्या क्रियमाणं संस्कारकम् । तथा च स्मर्यते ।  
“यस्यैते अष्टाचत्वारिंशत् संस्काराः <sup>(३)</sup> स ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतां  
गच्छति” इति । ईश्वरार्पण-बुद्ध्या क्रियमाणं विविदिषा-जनकम् ।  
तच्च, भगवतेरितम्,—

\* यस्यैते चत्वारिंशत्संस्कारा अष्टावात्मगुणाः ब्राह्मणः,—इत्यादिपाठः  
सु० पुस्तके ।

(१) फलप्रदमत्र पापक्षयातिरिक्तानुषङ्गिकफलपरं । तस्योपसर्जनत्वादेवा-  
नुषङ्गिकत्वं ।

(२) अनित्यत्वञ्च फलस्य सत्त्वे सति कार्यत्वादनभिमतम् । “तद्यथेह कर्म-  
चित्तोलोकः क्षीयते, एवमेवामुत्र पुण्यचित्तोलोकः क्षीयते”—इति  
श्रुतिसिद्धञ्च । सातिशयत्वं तदतन्मयत्वम् । परसम्पदत्ववैशिष्ट्य-  
हीनसम्पदं पुरुषं दुःखाकरोति इति तस्य विवेकोपयोगः ।

(३) अष्टाचत्वारिंशत्संस्कारास्तु गौतमादिभिस्तथा ।

“यत् करोषि यद् आसि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत् तपस्यसि कौन्तेय ! तत् कुरुष्व मदर्पणम्” ।

इति गीतायामिति । तत्र, संस्कारेण चित्तस्य वेदन-योग्यता-मात्रं सम्पद्यते,\* विविदिषा तु प्रवृत्तिमुत्पाद्य अवश्यं वेदनं सम्पादयति । तस्मात्, सुमुचोरीश्वरार्पणं प्रशस्तम् । तदेवं हितशब्देन धर्म-स्याभिमतसाधनत्वाभिधानात् ‘अभीष्ट-सिद्धिः, प्रयोजनम्’—इत्युक्तं भवति<sup>(१)</sup> ।

‘धर्मः,—शब्देन विषयो निर्दिश्यते । अभ्युदय-निःश्रेयसे साधन-त्वेन धारयति,—इति धर्मः । स च, लक्षण-प्रमाणाभ्यां चोदना-सूत्रे<sup>(२)</sup> व्यवस्थापितः । ननु, “चोदनाऽवगम्यस्य न स्मृतिविषयत्वम्, सर्वज्ञानस्य-लभ्यस्यैव विषयत्वावगमात् । अथ, मन्यसे!—चोदना-गम्योऽपि, अर्थवाद-परिहारेण, शाखान्तर-गत-विशेषोपसंहारेण च, अनुष्ठान-क्रम-सौकर्याय संगृह्यते,—इति । तत्र, कल्प-सूत्रेषु<sup>(३)</sup>

\* ‘विविदिषा जनकम्’—इत्यारभ्य, ‘सम्पद्यते’—इत्यन्तं मु० पुस्तके नास्ति ।

(१) ‘हितमित्यनेन शब्देन प्रयोजनं निर्दिश्यते’—इति यत् पूर्वमुपक्रान्तं, तस्यैवायमुपसंहारः संवृत्तः । अतो न पौनरुक्त्यं ।

(२) ‘चोदना-लक्षणोऽर्थो धर्मः’, (१ अ० १ पा० १ सू०) इत्यस्मिन् मी-मांसासूत्रे इत्यर्थः । तत्रैतत् सिद्धम्,—श्रेयस्करत्वं लक्षणं, चोदना-प्रमाणम्,—इति । तत्र, तत्रैव भाष्यादौ विस्तरतोऽवगन्तव्यम् ।

(३) कल्पसूत्राणि च नानाशाखागतलिङ्गादिकल्पितानि प्रत्यक्षवेदमूल-कानि श्रौतधर्मानुष्ठानक्रमप्रतिपादकानि । तानि च, लाक्षाधन-बौधायनादिभिः प्रणीतानि, तत्तन्नाम्ना प्रसिद्धानि, श्रौतसूत्रापर-नामधेयानि वृहन्नि ।

तथा संगृहीतत्वात् । अतो न धर्मस्य विषयत्वम्”—इत्याशङ्क्याह, ‘श्रौचाचारम्’—इति । अयं भावः । द्विविधो धर्मः ; श्रौतः स्मार्त्तश्च । तत्र, \* आधानादि-पूर्वकोऽधीत-प्रत्यक्ष-वेद-मूलोद्दर्श-पौर्णमाषादिः श्रौतः, अनुमित-परोक्ष-शाखा-मूलः श्रौचाचमनादिः स्मार्त्तः । तत्र आधानादेः कल्प-सूत्रेषु संगृहेऽपि श्रौचादेरसंगृहात् विषयत्वम्,—इति ।

ननु सत्यन्तरेष्वपि श्रौचादिरुक्तः,—इत्यत आह,—‘वर्त्तमाने कलौ युगे’—इति । कलौ युगे वर्त्तमाने सति, याजनाध्यापनादीनां जीवनाय असम्पूर्णेः, मानुषाणां जीवनाय, अभ्युदयाय,† निःश्रेयसाय च, हितः, सुकरोयोधर्मः,—ब्राह्मण-कर्तव्यः कृत्यादिः, सोऽच प्राधान्येन प्रतिपाद्यते, इति अनन्य-लभ्यत्वात् विषयत्वम्,—इत्यर्थः ।

‘यथावत्’—इतिपदेन कार्त्तव्याभिधायिना‡ सङ्कोचं निवारयति । न त्वन्यथा कथनम् निवार्यते, स्मर्त्तव्यां भ्रान्ति-विप्रलम्भाद्यप्रसक्तः§ (१) । अतएव ‘सत्यवती-सुत !’—इति सम्बोधनम् । यदा, योषिदपि सती॥ माता, सत्य-वादिनी, तदा किमु वक्तव्यं वेदाचार्यस्तन्-पुत्रः सत्य-वादी,—इति । ‘च’कारेण सु-ग्रहणं समुच्चिनोति ।

\* अग्न्याधानादि,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† जीवनाभ्युदयाय,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ कार्त्तव्यामभिदधानः—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

§ स्मर्त्तव्यामभ्यान्त्यविप्रलम्भाभ्यां तदप्रसक्तिः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ योषिदपि सत्यवती,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) अमादिभिरेव मिथ्याकथनं सम्भवतीति भावः । इदमत्रावधेयम् । स्मर्त्तव्यां सर्वेषां भ्यान्त्यप्रसक्तिः प्रमाणविशेषाभावादसङ्गतेव प्रति-

अथ, प्रोक्तानाम् \* अधिकारि-प्रयोजन-विषयाणां परस्परसम्-  
न्धोविषयः । तत्र, प्रयोजनाधिकारिणोरर्थमानार्थत्वम्; अधिका-  
रिभिः प्रयोजनमर्थ्यते । प्रयोजन-विषययोश्च जन्य-जनकभावः; ज्ञाते  
धर्मो तदनुष्ठानेनाभ्युदय-निःश्रेयस-सिद्धेः<sup>(१)</sup> । अधिकारि-विषययो-  
श्चोपकार्योपकारकभावः; विषयः प्रयोजनमुत्पाद्य अधिकारिणं प्रत्यु-  
पकरोति । विषय-फलयोश्च प्रतिपाद्य-प्रतिपादकभावः । तदेव-  
मनुवन्ध-चतुष्टयस्य सुलभत्वात् समाहित-मनस्कैः ग्राह्यभिरस्मिन्  
पण्ये प्रवर्त्तनीयम्,—इति श्लोक-द्वयस्य तात्पर्यार्थः ॥

ननु, पराशर-स्मृत्यवतारे व्यासं प्रति-प्रश्नोपधिरणः,—इत्या-  
ब्रह्म श्लोक-द्वयेन परिहरति,—

तत् श्रुत्वा कृषि-वाक्यन्तु स-शिष्योऽग्न्यर्क-सन्निभः† ।  
प्रत्युवाच महातेजाः श्रुति-स्मृति-विशारदः ॥३॥  
न चाहं सर्व-तत्त्व-ज्ञः कथं धम्मा वदाम्यहम् ।  
अस्मत्-पितैव प्रष्टव्यः—इति व्यासः सुतोऽब्रवीत्† ॥४॥

\* पूर्वोक्तानाम्,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

† समिद्धाग्न्यर्कसन्निभः—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

‡ सुतोवदत्,—इति सु० मू०, स० सो० पुस्तकेषु पाठः ।

भाति । प्रत्युत, मोमांसायाः प्रथमेऽध्याये स्मृतिपादे विरोधाधिकरणे  
भाष्यकारादिभिः स्मर्त्तुं शक्यमपि आग्निः समर्थिता दृश्यते । अतएव,  
“विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्” (मी० १५० ३ पा० ३ सू०)  
इति भगवतोऽजमिनेः सूत्रम्, “श्रुति स्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरी-  
यसा” इत्यादि आवाकादिवचनस्य संगच्छते इति ।

(१) धर्मस्याभ्युदयहेतुत्वं साक्षात्, निःश्रेयसहेतुत्वम् चित्तशुद्धिद्वारा  
वेदोत्पादनेनेति स्मर्त्तव्यम् ।

इति । सुमन्तु-वैशम्पायन-जैमिनि-पैलैः चतुर्वेद-प्रवर्त्तकैः; पुराण-  
प्रवर्त्तक-सूत-सहितैः, शिष्यैः सह वर्त्तते,—इति सशिष्यः । यथा अग्नि-  
ज्वालाभिरुपेतः, यथा सूर्योऽरशिभिः, एवमसौ स्वसमान-विद्यैः शिष्यै-  
रुपेतः । अतएव महातेजस्त्वम् । तेजः-ब्रह्मेणात्र ब्रह्म-वर्चसं<sup>(१)</sup> विव-  
क्षितम्, इतरेण तेजसा प्रयोजनाभावात् । तामेव विवक्षां \*श्रुति-वि-  
शारदः—इत्यनेन स्पष्टयति । श्रुति-स्मृत्योः क्रमेणाम्यर्क-दृष्टान्तौ  
योजनीयौ । अग्निः सन्निकृष्टमेव ददन्नपि, अहनि रात्रौ चाविशेषेण  
ददति; एवमधीयमान-प्रत्यक्ष-श्रुतिषु कतिपयाएव धर्माः † ज्ञाय-  
मानाभवन्ति । युक्तावस्थायामयुक्तावस्थायाश्चाविशेषेण ‡ ज्ञायन्ते ।  
अर्कोदिवैव भासयन्नपि, सन्निकृष्टं विप्रकृष्टञ्च अखिलं भासयति । एवं  
युक्तावस्थायामेव स्मर्यमाना अपि, विप्रकीर्णानेक-शाखा-निष्ठ-धर्माः  
सर्वेऽपि स्मर्यन्ते । अथ वा,—तपसा अत्यन्त-परिशुद्धोऽयम्,—  
इत्यस्मिन्नर्थे, अग्नि-दृष्टान्तः । “अग्निः शुचि-व्रत-तमः” ॥ इति श्रुतेः ।  
वज्र-विषयाभिव्यक्ति-रूपत्वे, अर्क-दृष्टान्तः ॥

ननु, एवं सति, ‘न चाहं सर्व-तत्त्व-ज्ञः’—इति वचनं व्याहतम्,  
न, तस्य पितृ-प्रशंसा-रूपार्थ-वादत्वात् । “अपशवोवाञ्छन्ते गो-

\* श्रुतिस्मृतिविशारदः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† ज्ञायमाना,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ युक्तावस्थायाश्च विशेषेण,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

§ ज्ञायन्ते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ शुचिर्ब्रततमः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) ब्रह्मवर्चसं वेदाध्ययनतदर्थं ज्ञानप्रकर्षजन्यं तेजः ।

अश्वेभ्यः” — इति वचनं यथा गवान्श्व-प्रशंसार्थं, न खजादीनां पशुत्वं निवेधति; प्रत्यक्ष-विरोधात्, अग्नीषोमीयादि-पशु-विरोधाच्च, एव-  
मिदं व्यास-वचनं न व्यासस्य सर्वज्ञत्वं निवेधति, किन्तु पितरं प्रशंसति । यदा, — गुरु-विषये विनयः कर्तव्यः, — इत्याद्याचार-शिक्षा-  
र्थमिदमुक्तम् । अथ वा, — ‘नचाहम्’ — इति वदतो व्यासस्यायमाश्रयः;  
— संप्रति कलि-धर्मोः प्रच्छन्ते, \* न तावदहं स्वतः कलि-धर्म-तत्त्वं  
जानामि, अस्मात्-पितुरेव तत्र प्रावीक्ष्यात्; अतएव, “कलौ पराशर-  
स्मृतिः” — इति वक्ष्यते, यदि, पित्र-प्रसादात् मम तदभिज्ञानम्,†  
तर्हि, स एव पिता प्रह्व्यः; न हि, मूल-वक्तरि लभ्यमाने, प्रणा-  
डिका<sup>(१)</sup> युज्यते, — इति ।

पासनात् ‘पिता’ । पासकत्वं च अत्र, कलि-धर्मोपदेशेन, —  
इति प्रस्तावानुसारेण द्रष्टव्यम् । अनयैव विवक्षया जनक-तातादिः  
ग्रन्थानुपेक्ष्य पित्र-शब्दं प्रयुक्ते । ‘एव’कारेण, अन्ये स्मर्त्तारो व्याव-  
र्त्तन्ते । यद्यपि, मन्वादयः कलि-धर्मोभिज्ञाः, तथापि, पराशर-  
स्यास्मिन् विषये तपोविशेष-वलादसाधारणः कश्चिदतिशयोद्भूतः ।  
यथा, काण्ड-माध्यन्दिन-काठक-कौथुम-नैत्तिरीयादि-शाखासु कणा-  
दीनामसाधारणत्वम्,<sup>(२)</sup> तददभावगन्तव्यम् ।

\* अत्र, ‘तत्र’ — इति अधिकं स० सो० पुस्तकयोः ।

† तदभिज्ञानं, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ गुर्वादयः, — इति स० पुस्तके पाठः ।

§ नचावर्त्तन्ते, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) प्रजाडिका — परम्परा ।

(२) वैशम्पायनो हि सर्वो शाखामधीतवान्, कठः पुनरेका, स तत्र ज्ञत-

‘व्यासः सुतः’ इत्युक्तेरयमाश्रयः; — कलि-धर्म-सम्प्रदायोपेत-  
स्यापि पराशर-सुतस्य यदा तद्वर्त्म-रहस्याभिधाने सङ्कोचः, तदा  
किमु वक्तव्यमन्येषाम्, — इति । तदेवं व्यास-मुखेन पराशरे गौरवा-  
तिशय-बुद्धिसुत्पादयितुं पराशर-स्मृत्यवतारेऽपि व्यासं प्रति प्रश्नोक्त-  
व्यधिकरणः, — इत्यवगन्तव्यम् ॥

यथाविधि-गुरुपसत्या विद्या-प्राप्तिः, — इत्यभिप्रेत्य, उपसर्त्तिं  
दर्शयति, —

ततस्ते ऋषयः सर्व धर्म-तत्त्वार्थ-कांक्षिणः ।

ऋषिं व्यासं पुरस्कृत्य गत्वा\* वदरिकाश्रमम् ॥ ५ ॥

इति । सर्वत्र वस्तुनि सामान्येन ज्ञाते विशेषेण ज्ञाते ज्ञाना-  
काङ्क्षा भवति । धर्म-शब्दोऽत्र सामान्यमभिधत्ते, तत्त्वार्थ-शब्दो  
विशेषम् । तत्र, सामान्यम् — अधीत-वेदेन श्रुत-व्याकरणेन लक्षण-  
प्रमाण-कुशलेन<sup>(१)</sup> पुरुषेण ज्ञायते । वेदो हि धर्म-सामान्यं निरूप-  
यति; — “धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा” — इति । <sup>(२)</sup> शाखान्तराध्यायि-

\* गताः, — इति स० सो० सु० मू० पुस्तकेषु । जम्मुः, — सो० मू०  
पुस्तके पाठः ।

वङ्ग-परिचमोक्त्यातिशयोऽन्येभ्यो विशिष्यते । एतन्निवन्धनैव कठादि-  
संज्ञाविशेषाः शाखाविशेषाणाम् । तथा च जैमिनिस्मृतम् । “आख्या-  
प्रवचनात्” (मी० १ ख०, १ पा० १ सू०) इति । प्रह्वत्वं वचनं प्रव-  
चनम् । तत्क्षता कठादिसमाख्या वेदशाखानामिति सूत्रार्थः ।

(१) समानासमानजातीयेभ्यो व्यवच्छेदकम् यत्, तत् लक्षणम् । प्रमिति-  
साधनं प्रमाणम् ।

(२) ननु यस्यां शाखायामिदं श्रुतिर्नास्ति तच्छाखाध्यायिनां कथं सामान्यतो

नस्तु व्याकरण-वशात् तदभिज्ञानम् । अभ्युदय-निःश्रेयसे धार-  
यति,—इति व्युत्पत्तेर्दर्शितत्वात् । (१) शौणादिक-प्रक्रियायामकुशल-  
स्येत् लक्षणेन जानाति\* । अर्थत्वे सति चोदना-गम्योधर्माः,—इति  
लक्षणम् । तत्र, अर्थ-शब्देन श्येनाद्यभिचाराणाम् अनर्थानां निवृत्तिः ।  
“श्येनेनाभिचरन् यजेत”—इति श्रुत्युक्तस्य† श्येन-नामक-याग-फलस्य  
ब्रह्म-वधस्य “न हिंस्यात् सर्वभूतानि”‡ इति निषेध-विषयत्वेन  
अनर्थत्वात् तद्धेतोः श्येनस्याप्यनर्थत्वम् ; श्येनस्य स्वरूपतो निषेधा  
विषयत्वात् विधेयत्वमप्यविरुद्धम्(१) । न च, निषेध-विषयत्वेनाग्नी-  
षोमीय-वधस्यापि अर्थशब्देन व्यावर्त्यत्वादव्याप्तिः,—इति शङ्कनीयम् ।  
तत्र, विशेष-विधिना सामान्य-निषेधस्य अपोहितत्वात्॥ । चोदना-

\* जानातु,—इति स० श्लो० पुस्तकयोः पाठः ।

† श्येनाभिचरणादीनाम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ इति श्रुतेरुक्तस्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ सर्वभूतानि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ अगोपितत्वात्,—इति स० श्लो० पुस्तकयोः पाठः ।

धर्मज्ञानमित्याशङ्क्याह शाखान्तराध्यायिन इति । कर्त्तरि षष्ठीयम् ।  
कर्त्तृत्वज्ञानमित्याशङ्क्याह शाखान्तराध्यायिन इति । कर्त्तरि षष्ठीयम् ।

(१) दर्शितायाश्चतुर्षोऽपि शौणादिकप्रक्रियासाध्यत्वात् तत्राश्रुत्यप्यस्य सामा-  
न्येन धर्मज्ञाने उपायमाह शौणादिकेति ।

(२) तथा च श्येनादेः स्वरूपतो विधेयत्वं वास्तवमेव ; फलद्वारा त्वनर्थत्व-  
मौपचारिकमेवेति भावः । तदुक्तम् (मी० श्लो० वा० १ अ० १ पा०  
२ सू०) । “श्येनादीनां विधेयत्वादिस्य्यापि च साधनात् । उपचारा-  
दनर्थत्वं फलद्वारेण वर्ण्यते”—इति । सर्वमेतत् चोदनासूत्रवार्तिके  
विकारतो विचारितम् ।

शब्देन प्रत्यक्षादेर्वावृत्तिः । ‘घटं कुरु’—इति लौकिक-विधावति-  
व्याप्तिः(१)—इति चेत् । न, चोदना-शब्दस्य वेद-विषये प्रसिद्धत्वात्,  
पङ्कजादाविव अवयवार्थस्य प्रवृत्त्यनिमित्तत्वात्(२) । उक्त-लक्षणाभि-  
धानेनैव ‘धर्मो चोदना प्रमाणम्’—इत्यर्थादभिहितं भवति(३) । एवं  
लक्षणादिभिः सामान्येन ज्ञातेऽपि ऋषीणां तद्विशेष-ज्ञाने भवत्ये-  
वाकाङ्क्षा ।

तत्र, विशेष-प्रश्न-कुशलत्वात् व्यासस्य पुरस्कारः(४) । कलि-  
कल्मष-विमोचन-हेतुत्वात् अक्षय्य-फल-हेतुत्वाच्च वदरिकाश्रम-  
निवासः(५) । तदुक्तं कूर्म-पुराणे,—

“वदर्याश्रममासाद्य मुच्येत कलि-कल्मषात् ।

तत्र नारायणोद्देवो नरेणास्ते सनातनः ।

अक्षय्यं तत्र दत्तं स्याज्जप्यं वाऽपि तथाविधम् ।

महादेव-प्रियं तीर्थं पावनं तद्विशेषतः ।

तारयेच्च पितृन् सर्वान् दत्त्वा आर्द्धं विशेषतः” ।

इति ॥ ५ ॥

(१) तस्यापि क्रियाप्रवर्त्तकवाक्यत्वेन चोदनात्वाविशेषादित्यभिमानः ।

(२) तथाच चोदनाशब्दः पङ्कजादिशब्दवत् योगरूढः, इति न योगार्थमात्रं  
तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं येन लौकिकविधावतिव्याप्तिः स्यात् । किन्तु  
प्रसिद्ध्या वैदिकविधिवाक्यमात्रे तस्य प्रवृत्तिरिति भावः ।

(३) “चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः”—(मी० १ अ०, १ पा०, २ सू०) इति सूत्रं  
प्रणयता जैमिनिनेति शेषः ।

(४) पुरस्कारोऽयतः करणम् ।

(५) पराशरस्येति शेषः । पराशरं प्रवृत्त्यर्थीणां तत्र गमनेन तस्य तन्निवा-  
सस्य प्रतीतिः ।

पराशरस्य तपोमहिमानं प्रस्थापयितुमाश्रमं विप्रिनष्टि,—  
माना-पुष्प-लता-ऽऽकीर्ण\* फल-पुष्पैरलङ्कृतम् ।  
नदी-प्रसवणोपेतं पुण्य-तीर्थोपशोभितम् ॥ ६ ॥  
मृग-पक्षि-निनादाद्यं† देवताऽऽयतनावृतम्‡ ।  
यक्ष-गन्धर्व्व-सिद्धैश्च§ (१) नृत्त-गीतैरलङ्कृतम् ॥ ७ ॥

इति । अत्युत्कटेन तपसा फलमिदं विभवति । तथा सति,  
यादृशं फलमुत्पद्यमुपलभ्यते, तादृशस्य तपसोत्कर्षो निश्चेतव्यः; इह  
च, तेषु तेषु ऋतुषु॥ सम्भाव्यमानानां पुष्पाणां गानाविधानां\*\*  
निरन्तरं सङ्कीर्णलमुपलभ्यते, ततो देवार्चन-लक्षणं तपः पक्वम्,—इति  
गम्यते । एवं फल-वृन्दोत्कर्षात् आहार-नियतेः(१) परिपाको-

\* गानावृत्तसमाकीर्णम्,—इति सु० मू० सो० मू० पुस्तकयोः पाठः ।

† मृगपक्षिगणाद्यश्च,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

‡ देवतायतनास्पदं,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

§ यक्षकिन्नरसिद्धैश्च,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

॥ नृत्यगीतैरलङ्कृतम्,—इति स० सो० पुस्तकयोः, नृत्तगीतसमाकुलं,  
—इति सु० मू०, सो० मू० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ ऋतुषु,—इति स० सो० पुस्तकयोर्नास्ति ।

\*\* गानाविधानां पुष्पाणाम्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) “नृत्यं पदार्थाभिगनेन्द्रसं ताकलयाम्भितम्”,—इति चन्द्रिका ।

(२) नियतिर्नियमः । अभिजातनियमने खल्वभिगनेयसौकर्यं पतञ्जलिना  
प्रायः सिद्धिफलतया कथितम् । यथा, अस्तेयसिद्धौ सत्यां रत्नानामु-  
पस्थानम् । तच्च यत्नं पातञ्जल-साधन-पादादौ । तुल्यन्यायतया प्रह-  
तेषु आहार्योत्कर्षः आहार-नियमस्य फलतया कथ्यते,—इति  
भावः । एवं परचापि ।

निश्चीयते । चर्म-कालेऽपि अविच्छिन्नेन नदी-प्रवाहेण स्नान-निय-  
ति-पाकावगमः । पुण्यतीर्थं\* विष्णु-गङ्गादि । पुण्य-तीर्थ-शोभया  
च आश्रमस्यैतस्य तपोऽतिशय-जनकत्वे हेतुरुपन्यस्तः ॥

मृगादीनामन्योन्य-वैर-त्यागेन निर्भयाणां विस्त्रब्धोयोनिनादः,  
तेनाहिंसाऽनुष्ठान-सिद्धिर्दर्शिता । तथाच योग-शास्त्रे पतञ्जलिः,  
यम-नियमादीनां क्रमेण सिद्धि-लिङ्गानि(१) सूचयन् अहिंसा-सिद्धिं  
सूचयामास;—“तत्सन्निधौ वैर-त्यागः”—(१ पा० ३५ सू०)(२) इति ।

पूर्वे महर्षयोऽत्र तपश्चरन्तः एकैकं देवालयं निर्मिमेरे† तैः  
सर्वैरावृतत्वम्—अस्याश्रमस्य तपोऽतिशय-हेतुतायां, सर्व-सम्प्रतिप-  
त्तेर्लिङ्गम्(३) । अथवा,—चन्द्र-सूर्यादयो देवाः पूर्वस्मिन् जन्मनि मनुष्याः  
सन्तोऽत्रैव नानाविधेष्वायतनेषु तपस्तप्त्वा, देवत्वं लेभिरे,—इति विव-  
क्षया देव-नामाङ्कितैरायतनैरावृतम्,—इत्युक्तम् । यत्रादयः‡ पूर्व-  
जन्मानुष्ठित-तपः-फलं देव-योनित्वमनुभवन्तोऽप्यत्रागत्य एतदीय-

\* उष्णतीर्थं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† विष्णुगयादि,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ निर्मितवन्तः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

§ यक्षादयः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः । एवं परत्र ।

(१) यमनियमादयश्च, “यम-नियमासन-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा ध्यान-  
समाधयोऽष्टावङ्गानि” (१ पा०, २६ सू०) इति योगसूत्रोक्ताः ।  
एषां विवरणं तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

(२) तस्य अहिंसा-प्रतिष्ठस्य सन्निधानात् शास्त्रतिक-वैराग्यामप्यहि-नकुला-  
दीनां वैराग्यो भवतीत्यर्थः ।

(३) यदि हि अस्याश्रमस्य तपोऽतिशय-हेतुतायां कस्यचिद्विप्रतिपत्तिः स्यात्,  
तदा सर्वेषाम्भोनां तत्र तपश्चरणं देवालय-निर्माणञ्च नोपपद्यते,—  
इति भावः ।

तपोऽतिशयं दृष्ट्वा ह्यनोमृत्यन्ति गायन्ति च । अनेन देवैरपि  
अर्थनीयत्वम् आश्रमस्य प्रदर्शितम् । युक्तं चैनत्, देव-जन्मनोऽप्युक्त-  
मस्य<sup>(१)</sup> फलस्यात्र सम्पादयितुं शक्यत्वात् । अथवा,—यत्नादयोऽमुमु-  
क्षवः सम्मोऽवागत्य \*मोक्ष-साधनत्वेन भुक्त-गीताभ्यां† ईश्वरं भजन्ते ।  
अतएव याजवल्क्येनेदमुक्तम्—

“वीणा-वादन-तत्त्वज्ञः श्रुति-जाति-विशारदः ।

ताल-ज्ञश्चाप्रयासेन मोक्ष-मार्गं निगच्छति”<sup>(२)</sup> ॥

इति ॥

गुरुपसत्तावनुष्ठेयं प्रकार-विशेषं दर्शयति,—

तस्मिन् ऋषि-सभा-मध्ये †शक्ति-पुत्रं पराशरम् ।

सुखासीनं महातेजाः ‡मुनि-मुख्य-गणवृतम् ॥ ८ ॥

कृताञ्जलि-पुटोभूत्वा व्यासस्तु ऋषिभिः सह ॥ ।

प्रदक्षिणाभिवादैश्च स्तुतिभिः समपूजयत् ॥ ९ ॥

\* मोक्ष,—इति सु० पुस्तके नास्ति ।

† ऋषिगीताभ्यां,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

‡ शक्ति,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

§ महात्मानं,—इति सु० मू० पुस्तके, महातेजोमुनिमुख्य,—इति सो०  
मू० पुस्तके पाठः ।

॥ व्यासश्च ऋषयस्तथा,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

॥ पर्यपूजयत्,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

(१) मोक्षरूपस्योत्तरार्थः ।

(२) श्रुतिर्नाम स्मृत्यवयवः शब्दविशेषः । जातयः यजुजायाः स्वरभेदाः  
सप्त शुद्धाः, सप्तैर्वाचैकादश । मिजित्वा त्र्यष्टादश भवन्ति । ताकाः  
कान्तिविशामां गीतयमात्रमिति यावत् ।

इति । ‘तस्मिन्’,—इति आश्रमोक्तिः । वक्ष्यमाण-धर्माणामशेष-  
मुनि-सम्पत्तत्वं दर्शयितुम्, ‘ऋषि-सभा’—इत्युक्तम् । ऋषिष्वपि वि-  
शेषेण स्मृति-कारिणां गोच-प्रवर्तकानां<sup>(१)</sup> च, अचि-याश्च वल्क्यादीनां  
सम्पत्तिं विवक्षित्वा आह, ‘मुनि-मुख्य’—इति । न केवलं तपोवलेन  
पराशरस्य महिमा, किन्तु विशिष्ट-जन्मनापि,—इत्याह, शक्ति-पुत्रम्,—  
इति । अथ च महिमा, ‘पराशर’—शब्द-निर्वचन-पर्यालोचनया  
विस्पष्टमवगम्यते । तच्च निर्वचनं महद्भिन्नदाहृतम्,—

“पराकृताः शराः यस्मात् राक्षसानां बधार्थिनाम् ।

अतः पराशरोनाम ऋषिरुक्तोमनीषिभिः ।

परस्य कामदेवस्य शराः सम्मोहनादयः<sup>(२)</sup> ।

न विद्यन्ते यतस्तेन ऋषिरुक्तः पराशरः ।

परेषु पाप-चित्तेषु नादत्ते कोप-लक्षणम् ।

शरं, यस्मात् ततः प्रोक्त ऋषिरेव\* पराशरः ।

परं मातुर्निजायाद्यदुदरं तदयं यतः ।

ऋचमुच्चार्य निर्भिद्य निरगात् स पराशरः” ।

इति । ‘मुख’—शब्देनैकाग्र्यं च विवक्षितम्,—चित्तस्याशेष-विच्छेप-

\* ऋषिरेव,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) मोक्षं वंशपरम्पराप्रसिद्धमादिपुरुषब्राह्मणखरूपम् । तच्च काश्य-  
पादि प्रसिद्धमेव ।

(२) सम्मोहनादयश्च,—“सम्मोहोन्मादनौ च शेषवस्तापनस्तथा । कम्भ-  
नञ्चेति कामस्य पञ्च वाखाः प्रकीर्तिताः”—इत्यनेनोक्ताः ।

परिहारेणैकाग्र्यं यथा भवति, तथोपविष्टमित्यर्थः । ऐकाग्र्य-आसीन-महातेजः-पदानि पूर्वं व्याख्यातानि ॥

‘अञ्जलि’-पदेन भक्त्यतिशयोक्त्यते । परया भक्त्या गुरुपदि-ष्टार्थ-तत्त्वमाविर्भवति । तथाच, श्वेताश्वतर-शाखायां श्रूयते,—

“यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः” ।

इति । अन्तरेण गुरुभक्तिमुपदिष्टोऽप्यर्थो निष्कलो भवति । तदपि कथितं श्रूयते,—

“अधापिता ये गुरुन्\* नाद्रियन्ते

विप्रावाचा मनसा कर्मणा वा ।

यथैव ते न गुरुभिर्भोजनीयाः†

तथैव तान् न भुनक्ति श्रुतं तत्” ।

इति । यथा गुरुमनाद्रियमाणाः शिष्याः न गुरुणा पालनीयाः<sup>(१)</sup> तथा तत् श्रुतमपि तान्‍<sup>‡</sup> शिष्यान् स्व-फल-दानेन न पालयति,— इत्यर्थः । देववङ्गुरोः पूजनीयत्वात् तस्मिन् प्रदक्षिणादयोयुज्यन्ते । तर्हि, आवाहनासन-स्वागतादयोऽप्युपचाराः प्राप्यन्ते,—इति चेत्, प्राप्यन्तां नाम, प्रदक्षिणादीनामुपलक्षणत्वात् । अथवा,—दूरादागत्य

\* गुरुं,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† गुरोर्भोजनीयाः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ तत् श्रुतमधीतान्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) ‘शुभपाकनाश्ववहारयोः’—इति धातुपाठादयमर्थो लभ्यते ।

गुरु-दर्शनं कुर्वतामुचिताः प्रदक्षिणादयएव,—इति तावन्तोऽत्र निर्दिश्यन्ते ॥

उक्तोपसत्तेर्यथाविधित्वं द्योतयितुं, गुरोः परितोष-पूर्वकं कृपा-विशेषमादर्शयति,—

ततः\* सन्तुष्ट-हृदयः† पराशर-महामुनिः ।

आह सुस्वागतं ब्रूहीत्यासीनो मुनि-पुङ्गवः ॥१०॥

इति । गुरु-सन्तोषस्य श्रेयोहेतुत्वमन्वय-व्यतिरेकाभ्यां पुराणसारेऽभि-हितम्,—

“गुरावतुष्टेऽतुष्टाः स्युः सर्वे देवाः दिजोत्तमाः! ।

तुष्टे तुष्टायतस्तस्मात् सर्व-देवमयोगुरुः ।

श्रेयोऽर्थी यदि; गुर्व्याशां मनसाऽपि न लङ्घयेत् ।

गुर्व्याशा-पालकोयस्मात् ज्ञान-सम्पत्तिमश्रुते” ।

इति । आदर-पूर्वकेण स्वागत-प्रश्नेन कृपाविशेषो दर्शितः । आद-रायां सु-शब्दस्य द्विरुक्तिः<sup>(१)</sup> । अथवा,—सु-शब्देनैकेन आगमने<sup>‡</sup> लौकिकं सौख्यमुक्तम्, द्वितीयेन यथाविध्युपसत्ति-लक्षणं शास्त्रीयं सौष्ठवमुच्यते । ऋषिष्वागतेषु पराशरेणाभ्युत्थातव्यम् ॥ इति शङ्कां

\* अथ,—इति स०, सो०, सु० मू० पुस्तकेषु पाठः ।

† सन्तुष्ट-मनसा,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

‡ आगमने,—इति सु० पुस्तके नास्ति ।

§ पराशरेणाभ्युत्थातव्यम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) स्वागतशब्देऽपि सुशब्दस्य प्रविष्टत्वात् यस्य द्विरुक्तिरिति बोध्यम् ।

वारयति 'आसीनः'—इति । तत्र हेतुत्वेन पराशरोमहासुनि-सुनि-  
पुत्रव-शब्द-इत्येनं\* विज्ञियते । महासुनि-सुनिपुत्रव-शब्दौ क्रमेण  
वयसा विद्यया च ज्येष्ठत्वमादतुः । उभयविध-ज्येष्ठता न अनेना-  
भ्युत्थातव्यम् ॥

आसीनेन यथा स्वागतं पृष्टम्, एवमागतेनाप्यवस्थितस्य कुशलं  
प्रष्टव्यम् । अतः प्रथमं तत् पृष्ट्वा† गुरुणां स्वकीये कुशलेऽभिहिते  
सति पश्चात् बुभुक्षितार्थं पृच्छति,—इत्याह,—

कुशलं सम्यगित्युक्ता व्यासः पृच्छत्यनन्तरम् ‡ ।

इति । उक्ता, गुरु-मुखात् कुशलं श्रुत्वा च,—इत्यध्याहृत्य? योज-  
नीयम् ॥

बुभुक्षितार्थं प्रश्न-प्रकारं दर्शयति,—

यदि जानासि भक्तिं मे॥ स्नेहादा भक्त-वत्सल ॥ ११ ॥

धर्मं कथय मे तात ! अनुग्राह्योऽहं तव ॥

\* पराशरः शब्द-इत्येनं,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† ततः प्रथमं तत्त्वविदा,—इति मू० पुस्तके पाठः ।

‡ व्यासः सुखागतं ये च ऋषयस्तु समन्ततः । कुशलं सम्यगित्युक्ता व्या-  
सोऽपृच्छतः परम्,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः । मू० मू० पुस्तके  
तु, पूर्वार्द्धमेवमेव । उत्तरार्द्धे तु,—कुशलं कुशलेयुक्ता व्यासः पृच्छ-  
त्यतः परम्,—इति विशेषः ।

§ इत्याहवा,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ मे भक्तिं—इति सो० मू०, मू० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ अनुग्राह्योऽहं तव,—इति मू० पुस्तके, अनुग्राह्योजनस्तव,—इति  
सो० मू० पुस्तके पाठः ।

इति । प्रियः शिष्यः पुत्रोवा रहस्योपदेशमर्हति, नेतरः । सोऽयमर्थः  
हृन्दोगैर्मधु-विद्यायामादायते । “इदं वाव ज्येष्ठाय पुत्राय पिता  
ब्रह्म प्रभूयात् प्रणय्याय(१) वाऽन्तेवासिने नान्यस्मै\* कस्मैचन”—  
इति । अतोऽत्र, व्यासस्य पुत्रत्वं शिष्यत्वं च अस्ति,—इत्यभिप्रेत्य  
पत्र-इत्योपन्यासः । यदि लिङ्गैर्मदीये मानसे भक्ति-विशेषोऽनुमीयते,  
तदा तव भक्त-वत्सलत्वात् शिष्य-बुद्ध्या मामनुगृहाण, अननुमानेऽपि  
पुत्र-स्नेहात् अनुग्राह्योऽहम् । सर्वथाऽप्युपदेष्टव्य एव धर्मः ॥

ननु, सन्ति बहवो धर्माः मन्वादिभिः प्रोक्ताः, तत्र को धर्मो  
भवता बुभुक्षितः? इत्याशङ्क्य, बुभुक्षितं परिशेषयितुं बुद्धान्  
धर्मानुपन्यस्यति,—

श्रुतामे मानवाधर्मावाशिष्टाः काश्यपास्तथा ॥ १२ ॥

गार्गेयागौतमीयाश्च† तथा चोशनसाः श्रुताः ‡ ।

अचेर्विष्णोश्च संवर्त्तात् दक्षादङ्गिरसस्तथा§ ॥ १३ ॥

\* प्राणायामाद्येऽन्तेवासिने वाऽन्यस्मै,—इति मू० पुस्तके पाठः ।

† गार्गेय-गौतमीयाश्च,—इति मू० पुस्तके पाठः ।

‡ ‘श्रुताः’ इत्यत्र, स्मृताः—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः । इदं स्मृ-  
कार्जमेवान्यत्रान्यथा पठितम् । तथाहि,—गार्गेया गौतमाश्चैव तथा,  
चोशनसाः स्मृताः,—इति मू० मू० पुस्तके, गार्गेय-गौतमाधर्माः तथा  
गोपालकस्य च,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

§ अचेर्विष्णोश्च संवर्त्तादाद्या आङ्गिरसस्तथा,—इति मू० मू० पुस्तके,  
अचेर्विष्णोश्च संवर्त्तादद्याङ्गिरस एव च,—इति सो० मू० पुस्तके-  
पाठः ।

(१) प्रणय्याय सम्मताय ।

शातातपाश्च हारीतात् याज्ञवल्क्यास्तथैव च\* ।

आपस्तम्ब-कृता धर्माः शङ्खस्य लिखितस्य च ॥ १४ ॥

कात्यायन-कृताश्चैव तथा प्राचेतसान्मुनेः† ।

इति । 'मे श्रुताः' मया श्रुताः,—इत्यर्थः । संबन्ध-सामान्य-वाचिन्याः षष्ठ्याः † कर्तृ-कृति-लक्षणे विशेषे पर्यवसानात् ॥ 'अत्रेः'—इत्यादीनां पञ्चम्यन्तानां 'श्रुताः'—इत्यनेनानुपपत्तेन संबन्धः । आपस्तम्बेन कृताः प्रोक्ताः,—इति यावत् । शङ्खस्य लिखितस्य च संबन्धिनो धर्माः<sup>(१)</sup> । ताभ्यां प्रोक्तत्वं तत्संबन्धित्वम् । प्राचेताएव प्राचेतसः । वायस-राक्ष-सादाविव स्वार्थे तद्धितः<sup>(२)</sup> । अस्तु वा, प्राचेतसः पुनः कश्चित् धर्म-शास्त्रकारः ।

ननु, मानवादयः<sup>(३)</sup> स्मार्त्त-धर्माः श्रुताश्चेत्, तर्हि मा नाम ते बुभुक्षन्त्यां श्रौतास्वग्निहोत्रादयो बुभुक्षन्त्यन्ते? इत्याशङ्क्याह—

\* शातातपाश्च हारीता याज्ञवल्क्यकृताश्च ये,—इति सु० मू० पुस्तके, शातातपस्य हारिता याज्ञवल्क्यकृतास्तथा,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

† प्राचेतसकृताश्च ये,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः । आपस्तम्ब,—इत्यादि, कात्यायन, इत्यादि स्मोक्तार्जदयं विपर्ययस्य पठितं सु० मू० पुस्तके, सो० मू० पुस्तके च ।

‡ संबन्धसामान्यवाचिन्या षष्ठ्या,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ बुभुक्षन्ते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) श्रुताः,—इत्यनुपपत्तेनान्ययोऽप्रवृत्त्यः ।

(२) वयः (पक्षी) एव, वायसः, रक्ष एव राक्षसः,—इति स्वार्थे तद्धितः ।

(३) मनोदिमे मानवाः (प्रोक्तत्वं तत्संबन्धः) ते आदयोऽपि स्मार्त्तधर्माणां ते तथोक्ताः ।

श्रुताश्चेते भवत्-प्रोक्ताः श्रुत्यर्थामे\* न विस्मृताः ॥ १५ ॥

अस्मिन् मन्वन्तरे धर्माः कृत-चेतादिके युगे ।

इति । ये प्रत्यक्ष-श्रुतीनामर्थाः अग्निहोत्रादयो धर्माः, एते मया श्रुताः । तदेतत् तत्रापि प्रसिद्धम्,—इति श्रौतनार्थोद्दिष्टम् । तत्र हेतुः; 'भवत्-प्रोक्ताः'—इति । व्यासः पराशरादधीतवान्,—इति पौराणिकाः । श्रुतानामपि विस्मृतिश्चेत्, पुनरपि स्मरणमपेक्ष्यतां,—इत्याशङ्क्य 'न विस्मृताः'—इत्युक्तम् । प्रायेणाग्निहोत्रादीनां कलौ दुर्लभत्वमभिप्रेत्य 'कृत-चेतादिके' इत्युक्तम् । आदि-शब्देन दापरं गृह्यते । 'अस्मिन् मन्वन्तरे'—इति निर्देशः प्रदर्शनार्थः । ननु, मन्वन्तराण्यतीतान्यनागतानि वा व्यवच्छिद्यन्ते । तद्व्यवच्छेदे प्रयोजना-भावात् । न हि, नानाविधेषु मन्वन्तरेषु धर्मं भिद्यमानं कचिदुप-लभामहे । अस्मिन् मन्वन्तरे कृतादिकेषु युगेषु प्रायेण सम्भावितानुष्ठानाः प्रत्यक्ष-श्रुत्यर्थाः ये धर्माः, तेऽपि मानवादि-स्मार्त्त-धर्मवत् श्रुतत्वाच्च बुभुक्षिताः ॥

इदानीं परिशिष्टं बुभुक्षितं पृच्छति,—

सर्वे धर्माः कृते जाताः सर्वे नष्टाः कलौ युगे ॥ १६ ॥

चातुर्वर्ण्य-समाचारं किञ्चित् साधारणं वद ।

इति । सर्व-शब्दोद्देश-कालावस्थादि-भेदेन धर्माणां वृद्धविधत्वमा-चष्टे । एतच्च महाभारते आनुशासनिके पर्वणि उमा-महेश्वर-संवादे प्रपञ्चितम्,—

\* श्रौतार्थास्ते,—इति स०, सो०, सु० मू० पुस्तकेषु पाठः ।

† अवशमपेक्षेत,—इति समीचीनः पाठः ।

“धर्माः षड्विधाः\* लोके श्रुति-भेद-सुखोद्भवाः<sup>(१)</sup> ।

देश-धर्माश्च दृश्यन्ते कुल-धर्मास्तथैव च ।

जाति-धर्माः वयो-धर्माः गुण-धर्माश्च श्रोत्रिणः ।

शरीर-काल-धर्माश्च आपद्-धर्मास्तथैव च<sup>(२)</sup> ।

एतद्धर्मास्तु नामात्मं क्रियते लोक-वासिभिः” ।

इति । ते च सर्वे धर्माः प्राणिभिः कृत-युगे यथावदनुष्ठिताभवन्ति, युग-सामर्थ्येन धर्मास्तु चतुष्पदोऽपि अपरिचयात्† । चेतादिषु क्रमेण स्वीयमाणाधर्माः कलि-युगावसाने सर्व्वात्मना विनष्टाभवन्ति । तदेतत् सर्वं पुराण-सारे† विस्तरेण प्रदर्शितम्,—

“कृते चतुष्पात् सकलोव्याजोपाधि-विवर्जितः‡ ।

\* षड्विधाः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† अपरिचयः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ पुराणकारेण,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

§ निर्वाजोपाधिवर्जितः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) सुखशब्दोऽत्र आद्यर्थः । श्रुतिभेदमुखेभ्य उद्भवेत्येवं ते तथोक्ताः ।

(२) देशधर्माः प्राच्यादिभिरनुष्ठेयमानाहोलाकादयः । कुलधर्माः, “वा शिष्टाः पञ्चचूडाः स्युः”—इत्यादयः । जातिधर्माः ब्राह्मणादीनां याजनादयः । वयोधर्माः अष्टवर्षस्योपनयनमित्येवमादयः । गुण-धर्माः अभिविक्तस्य प्रजापाननमित्यादयः । यज्ञेदमुक्तम्,—“योशु-क्रेण प्रवर्त्तत शुश्रूषेः स उच्यते । यथा मूर्खाभिविक्तस्य प्रजानां परिपालनम्”—इति । शरीरधर्माः कृष्णकेशस्याधानं पणितशिर-कोवन-गमनमित्यादयः । कालधर्माः संक्रान्तादौ दानादयः । आप-द्धर्माः आपदि सर्वेषामनन्तरावतिरिक्तादयः ।

वृषः<sup>(१)</sup> प्रतिष्ठितो धर्मो मनुष्येष्वभवत्\* पुरा ।

धर्माः पाद-विहीनस्तु त्रिभिरङ्गैः प्रतिष्ठितः—

चेतायां, हापरेऽर्द्धेन व्यामिश्रोधर्मोऽव्यते† ।

त्रि-पाद-हीनस्तिथ्ये तु सत्ता-मात्रेण तिष्ठते” ।

इति । तिथ्यः कलिः । तथा वृहस्पतिरपि—

“कृतेऽभूत् सकलो धर्मो त्वेतायां त्रिपदः‡ स्थितः ।

पादः प्रविष्टोऽधर्मस्य मत्सर-द्वेष-सम्भवः<sup>(१)</sup> ।

धर्माधर्मौ समौ भूत्वा द्विपादौ हापरे स्थिता ।

तिथ्येऽधर्मस्तिथिभिः पादैः ॥ धर्मः पादेन संस्थितः” ।

इति । तथा लैङ्ग-पुराणे कलौ धर्म-नाशं प्रसृत्य तद्भूतत्वेन पुरुष-दोषउपन्यस्तः,—

“आद्ये कृते तु यो धर्मः स चेतायां प्रवर्त्तते ।

हापरे व्याकुलीभूतः प्रणश्यति कलौ युगे ।

तिथ्ये मायामसृयाश्च वधश्चैव तपस्विनाम्—

\* मनुष्येष्ववसत्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† हापरे त्वर्द्धं तथा धर्मोऽवतिष्ठते,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ त्रिपदि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ त्रिपदि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ तिथ्ये धर्मः स्थितिः पादैः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) वृषः वृहस्पतिः ।

(२) मत्सरद्वेषसम्भवोऽधर्मस्य पादः धर्मस्य स्वीयपादस्थाने प्रविष्ट इत्यर्थः ।

साधयन्ति नरास्तत्र तमसा व्याकुलेन्द्रियाः” ।

इति । विष्णु-पुराणेऽपि,—

“वर्णाश्रमाचारवर्ती प्रवृत्तिर्न कलौ नृणाम्\* ।

न साम-यजुर्हवर्ग-विनिष्पादन-हेतुका”† ।

इति । आदित्य-पुराणेऽपि—

“यस्तु कार्त्त-युगे धर्मेण कर्त्तव्यः कलौ युगे ।

पाप-प्रसक्तस्तु धनः कलौ भार्यामरास्तथा” ।

इति । अतः कलौ प्राणिनां प्रयास-भाधे धर्मे प्रवृत्तिसम्भवात् सुकरोधर्मेऽत्र बुभुक्षितः । स च द्विविधः चतुर्णां वर्णानां साधारणोऽसाधारणश्च । तत्र, साधारणोऽवस्थतिना निरूपितः,—

“दया क्षमाऽनसूया च शौचानायास-मङ्गलम्‡ ।

अकार्पण्यास्पृहणे च सर्व-साधारणादमे”§ ।

इति । तथा विष्णुनाऽपि,—

“क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रिय-संयमः ।

अहिंसा गुरु-शुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया ।

\* युगे,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† न सामयजुर्हवर्गविनिष्पादनहेतुकी,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ सर्वसाधारणोविधिः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) दयादिगुणानि वृद्धस्यतिनैव दर्शितानि । परन्तु प्रसिद्धत्वात्तान्युपेक्ष्य केवलमनायास-मङ्गलयोर्गुणयुक्त्यते । “शरीरं पीयते येन सुशुभेनापि कर्मणा । अत्यन्तं तत्र कुर्वन्ति क्षमायासः स उच्यते । प्रसक्ताश्चरन्ति नित्यमप्रशस्तविवर्जनं । एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तमविभिस्तत्त्वदर्शिभिः”—इति ।

आत्म-पत्वमलोभत्वं\* (१) देवतानाञ्च पूजनम्† ।

अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्यउच्यते” ।

असाधारणोऽपि वृद्धस्यतिना स्मर्यते—

“स्वाध्यायोऽध्यापनञ्चापि यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतिग्रहञ्चापि षट् कर्माण्ययमन्तः ।

इत्याऽध्ययन-दाने च प्रजानां परिपालनम् ।

ग्रन्थास्तद्विधारणं‡ सेवा कर्माणि चचियस्य तु ।

स्वाध्यायोयजनं दानं पशूनां पालनं तथा ।

कुसीद-क्षपि-वाणिज्यं§ वैश्व-कर्माणि सप्त वै ।

शौचं ब्राह्मण-शुश्रूषा सत्यमक्रोधएवच ।

शूद्र-कर्म तथा मन्त्रेणमस्कारोऽस्य चोदितः” ।

इति । गीतास्यपि भगवानाह,—

“ब्राह्मण-चचिय-विशां शूद्राणाञ्च परन्तप! ।

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभाव-प्रभवैर्गुणैः ।

\* आत्मव्रतमलोभत्वं—इति स० सो० पुस्तकयोः । आर्जवत्वमलोभश्च,—इति सु० वि० स० पाठः ।

† देवब्राह्मणपूजनम्,—इति सु० वि० स० पाठः ।

‡ असाधारणाञ्च वृद्धस्यतिना स्मर्यन्ते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ शमास्त्र,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) आत्मपत्वमात्मरक्षित्वम् ।

(२) येन शूद्रीतेन परोक्ष्यते, तत् शस्त्रम् । येन च मुक्तेन, तदस्त्रम् ।

(३) कुसीदं वृद्धिजीविका ।

श्रमोदमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।

ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्राह्म्यं कर्म\* स्वभावजम् ।

शौचं तेजोभृतिर्दाह्यं युद्धे चायपलायनम् ।

दानमीश्वरभावश्च क्षाणं कर्म स्वभावजम् ।

क्षपि-गो-रक्ष-वाणिज्यं वैश्यं कर्म† स्वभावजम् ।

परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम्” ।

इति । एवं दैविके सति साधारणोऽस्मिन् श्लोके† पृच्छ्यते । ‘किञ्चित्’  
—इति क्रिया-विशेषणम् । तथा सति, किमः सङ्कोचवाचित्वात् संक्षे-  
पेणेत्यर्थः सम्पद्यते । (१) युक्तश्चेतत्, असाधारण-धर्म-प्रश्ने “विस्तरात्”  
इति वक्ष्यमाणत्वात् (२) इति ॥

अथ, असाधारणं धर्मं पृच्छति,—

चतुर्णामपि वर्णानां कर्तव्यं धर्म-कोविदैः ॥ १७ ॥

ब्रूहि धर्म-स्वरूप-ज्ञा! सूक्ष्मं स्थूलञ्च विस्तरात् § ।

इति । धर्म-स्वरूपे वादि-विप्रतिपत्तेः तदीय-विवेकस्य दुःशक-

\* ब्रह्मकर्म,—इति स० श्लो० पुस्तकयोः, इ० गीतासु च पाठः ।

† वैश्यकर्म,—इति स० श्लो० पुस्तकयोः, इ० गीतासु च पाठः ।

‡ क्षणौ,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ श्लोकोऽयं मु० मू० पुस्तके नास्ति ।

(१) अथ श्लोके साधारणधर्मप्रश्ने इत्येतदुपपादयति युक्तश्चेतदिति ।

(२) तथा च, साधारणधर्मस्य संक्षेपेण कथनं असाधारणस्य तु विस्तरेण,  
— इति प्रकुराशयः ।

त्वात् च\* तच्च प्रावीण्यं विवक्षित्वा ‘धर्म-स्वरूप-ज्ञा’ इति संबोध्यते ।

(१) तार्किकास्तावत् आत्म-गुणौ धर्माधर्मौ,—इत्याहुः ।

“विहित-क्रियया साधोधर्मः पुंसोऽगुणोमतः† ।

प्रतिषिद्ध-क्रिया-साध्यः स गुणोऽधर्मोऽप्येतः‡” ।

इति । मीमांसकास्तु, “चोदना-लक्षणोऽर्थोऽधर्मः” (मी० १ अ० १  
पा० १ सू०) इत्यस्यचयन् । तच्च, भाट्टामन्यन्ते,—

“द्रव्य-क्रिया-गुणादीनां धर्मत्वं स्थापयिष्यते ।

तेषामैन्द्रियकत्वेऽपि न ताद्रूप्येण धर्मता ।

श्रेयः-साधनता शेषां नित्यं वेदात् प्रतीयते ।

ताद्रूप्येण च धर्मत्वं तस्मान्नैन्द्रिय-गोचरः” ।

इति । प्राभाकरास्तु, कार्य-नियोगापूर्व-शब्दैरुच्यमानं धात्वर्थ-साध्यं  
स्वर्गादि-फल-साधनमात्म-गुणं धर्ममाहुः । (२) दुर्विवेकत्वञ्च महा-  
भारते धृष्टद्युम्नेनोक्तम्—

“अधर्मोऽधर्म इति च व्यवसायो न शक्यते ।

कर्तुमस्मद्विधैर्ब्रह्मन् ! अतो न॥ व्यवसाय इहम्” ।

\* दुःशकत्वात्,—इति स० श्लो० पुस्तकयोः पाठः ।

† पुंसोऽधर्मोऽगुणोमतः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ पुंगुणोऽधर्मोऽप्येतः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ दुर्विवेकत्वञ्च,—इति स० श्लो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ अथ, ज्ञेयपर्वणि,—इत्यधिकं स० श्लो० पुस्तकयोः ।

॥ ततो न,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) धर्मं वादिविप्रतिपत्तिं दर्शयति तार्किका इति ।

(२) धर्मविवेकस्य दुःशकत्वमाह दुर्विवेकत्वञ्चेति ।

इति । ईदृशस्यापि धर्मस्य स्वरूपमव्याकुलोजानातीत्यस्ति तत्र प्रावीण्यम् । धर्म-स्वरूपस्य विश्वामित्राह,—

“यमार्थाः क्रियमाणन्तु शंसन्त्यागमवेदिनः\* ।

सधर्माद्यं विगर्हन्तो तमधर्मं प्रपद्यन्ते† ।

ईदृशस्य हि धर्मस्य स्वरूपं व्याकुलो न तु ।

जानातीत्यस्ति तत्रापि प्रावीण्यं धर्म-शास्त्रिणाम्”‡ ।

इति । मनुष्ये,—

“विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेष-रागिभिः ।

हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निबोधत”§ ।

इति । नन्वेवं धर्म-स्वरूपमनिरूपितमेव स्यात् ॥ तथाहि, विश्वामित्र-मनु-वाक्याभ्यां तावत् सामान्याकारः प्रतीयते, न तु द्रव्य-गुणादि-

\* शंसन्त्यागमवेदिभिः,—इति तिथितत्त्वे पाठः । “आगमवेदिभिः क्रिय-  
माणमिति संवन्धः,—इति व्याख्यातश्च तत्र ।

† विगर्हन्ति,—इति तिथितत्त्वे पाठः ।

‡ एतदन्तरं ‘इति’शब्देऽमुञ्जितपुस्तके प्रामादिक इति लक्ष्यते । उत्तर-  
श्लोकस्यापि विश्वामित्रायत्वं वक्तव्यं अन्यथा असङ्गतेः । विश्वामित्र-  
वाक्ययोर्मध्ये च ‘इति’शब्दो न सङ्गच्छते ।

§ श्लोकोऽयं स० श्लो० पुस्तकयोर्नास्ति ।

॥ धर्मोऽनिरूपितश्च स्यात्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) विद्वद्भिर्नित्यस्य वेदविद्वद्भिर्नित्यः । वेदविद्वद्भिः सेवितः,—इत्यनेन वेद-  
प्रमाणात्मकमुक्तं । हृदयेनाभ्यनुज्ञातइत्यनेन श्रेयःसाधनत्वमुक्तं । तत्र  
हि हृदयमभिमुखीभवति । तथा च, वेदप्रमाणात्मकः श्रेयःसाधनो धर्मः  
इत्युक्तं भवति ।

रूपोविशेषाकारः, वादिनस्त्वत्र विप्रतिपत्ताः,—इति भवतैवोक्तम् ।  
एतदेवाभिप्रेत्य महाभारते राज-धर्मं स्मर्यते,—

“न कल्माषेण कपिलेन कृष्णेन च लोहितः ।

अणीयान् कुर-धारायाः, क्रोधर्मं वक्तुमर्हति” ।

इति । नैष दोषः । उक्त-वाक्ययोरधर्म-व्यावृत्तस्याकार-विशेषस्य स्फुटं  
प्रतीयमानत्वात् । वादि-विप्रतिपत्तेश्च समाधातुं शक्यत्वात् । स्वर्गादि-  
साधनस्य शास्त्रैकसमधिगम्यस्यातिशयस्य धर्मत्वेन सर्व-सम्प्रतिपत्तेः ।  
स चातिशयोदिविधः द्रव्यादि-निष्ठः, आत्म-निष्ठश्च । तत्रात्म-निष्ठ-  
स्यातिशयस्य साक्षात् फल-साधनत्वात्, फल-निष्पत्ति-पर्यन्तं चिर-  
कालमुपस्थानाच्च तद्विवक्षया आत्मगुणोऽपूर्व-शब्द-वाच्यो धर्मः,—  
इति तार्किक-प्रभाकरावाहृतः । उक्तस्यापूर्वस्य फलोत्पत्ति-दशा-  
त्वमभिप्रेत्य तत्-साधनभूतो द्रव्याद्यतिशयो धर्मः,—इत्याहुर्भाट्टाः ।  
ब्रह्मवादिनामप्येतद्विरुद्धम्, “व्यवहारे भट्ट-नयः” (१) इत्यभ्युपग-  
मात् । एवं धर्म-स्वरूपे निरूपिते सति, अत्राकुलत्वेन तदभिज्ञत्वं  
सम्भवति\* ।

चतुर्णां वर्णानां मध्ये धर्म-कोविदैरसाधारण-धर्माभिज्ञैः कर्त्तव्यं  
विस्ताराद्ब्रूहि । स च कर्त्तव्यो धर्मो द्विविधः,—स्थूलः सूक्ष्मश्च । मन्द-

\* भवति,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) यद्यपि अद्वैतवादिनां नास्त्येव ब्रह्मातिरिक्तं किञ्चित्, तथापि तेषां  
मतेऽपि परमार्थदृष्टायामेव तथात्वं । व्यवहारदृष्टायान्तु भाट्टमतं  
तैरनुस्रियते,—इति भावः ।

मतिभिरपि सुखेन बुध्यमानः श्रौचाचमन-सन्ध्या-वन्दनादिः स्थूल-  
धर्मः । शास्त्र-पारङ्गतैः पण्डितैरेव बोद्धुं योग्यः ; इतरेषामधर्मत्व-  
भ्रान्ति-विषयोद्वैपदी-विवाहादिः सूक्ष्मो धर्मः । तथा च महाभारते,—  
द्रुपदः एकस्याः योषितो\* वज्र-पतित्वं लोक-वेद-विरुद्धं मन्वानः  
अधिचिन्तेत्†(१) । तत्र, लोक-विरोधः स्फुट एव तिर्यक्ष्यपि, एकस्यां  
गवि वृषभ-द्वय-युद्ध-दर्शनात् । वेदेऽप्येवं श्रूयते । “एकस्य बह्वो  
जायाभवन्ति, नैकस्यावधवः स्युः‡ पतयः”—इति । “यदेकस्मिन्  
यूपे द्वे रश्मने परित्यजति, तस्मादेको द्वे जाये विन्दते, यन्नैकागुं १  
रश्मनां द्वयोर्यूपयोः परित्यजति तस्मान्नैका द्वौ पती विन्दते”—  
इति च । तत्र, द्रुपद-भ्रान्ति-निवृत्तये युधिष्ठिराह,—

“लोक-वेद-विरुद्धोऽयं धर्मो धर्मभृतां वर ! ॥ ।

सूक्ष्मो धर्मो महाराज ! नास्य विद्म गतिं वयम्” ।

इति । धर्मत्वञ्च वज्र-पतित्वस्य तत्रैव वज्रधा प्रपञ्चितम् । एवं धर्म-  
व्याधोपाख्याने,—विद्याऽभ्यासादुगरीयसी मातापितृ-शुश्रूषा, विना-  
ऽप्यभ्यासं तच्छुश्रूषयैव तस्य ज्ञानोत्पत्तेः,—इति प्रतिपाद्य सूक्ष्म-  
धर्मस्य निगमितम्,—

\* जन्मायाः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† आचमन्ते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ स्युः,—इति स० सो० पुस्तकयोर्नास्ति ।

§ यन्नैका,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ धर्मवतां वर,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) एकस्यामौपद्याः पञ्चभिः पाण्डुरैर्विवाहमधिचिन्तयानिर्वाहः ।

“वज्रधा दृश्यते धर्मः सूक्ष्म एव दिजोत्तम !”

इति । इत्थं स्थूल-सूक्ष्मयोः सद्भावात् युक्तस्तदुभय-विषयः प्रश्नः ॥

उक्त-प्रश्नस्य वक्ष्यमाणोत्तरस्य च असाङ्कर्यायोत्तरमवतारयति,—

व्यास-वाक्यावसाने तु मुनि-मुख्यः पराशरः ॥ १८ ॥

धर्मस्य निर्णयं ग्राह्यं सूक्ष्मं स्थूलञ्च विस्तरात् ।

इति । ‘मुनि-मुख्य’—इति विशेषणेन सूक्ष्म-निर्णय-कौशलं दर्शि-  
तम् । ननु, “कस्यायं श्लोकः ?, न तावत् व्यासस्य, प्रश्न-रूपत्वा-  
भावात्, नापि पराशरस्य, उत्तर-रूपतायाः अभावात् । ‘ननु,  
अत्यल्पमिदमुच्यते, आद्य-श्लोकेऽपि समानमिदं चोद्यम्’ । एवन्तर्हि  
ईदृशेषु सर्वेषु परिहारोऽन्विष्टव्यः” । उच्यते,—पराशर एव भावि-  
शिव्य-बुद्धि-समाधानाय स्वकीय-वृत्तान्त-ज्ञापकान् ईदृश-श्लोकान्  
निर्ममे,—इति द्रष्टव्यम् । भारतादौ व्यास-वृत्तान्त-श्लोकानां व्यासे-  
नैव निर्मितत्वेन सर्व-संप्रतिपत्तेः(१) ॥

वक्ष्यमाण-धर्म-रहस्य-ग्रहणाय अप्रमत्तत्वं विधत्ते,—

(१) ‘आचार्याणामियं शैली,—यत् स्वाभिप्रायमपि परोपदेशमिव वर्ण-  
यन्ति’—इति आचार्योक्तं स्मर्त्तव्यम् । अनयैव दीक्षा,—“कर्माण्यपि  
जैमिनिः प्रणार्थत्वात्” (मी० ३ अ० १ पा० ३ सू०) इति जैमिनेः,  
“तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवात्” (शा० १ अ० ३ पा० २६ सू०)  
इति वादरायणस्य च सूत्रमुपपद्यते । यदि तु पराशरोक्तो धर्मः  
केनचित् तच्छिष्येण पश्चादुपनिबद्धः,—इति समाधीयते, तदा न  
काचिदुक्तमिति । पराशरोक्तधर्मप्रतिपादकतया तु प्रश्नस्यास्य परा-  
शरीयत्वस्याप्युपपत्तेरिति ध्येयम् ।

शृणु पुत्र ! प्रवक्ष्यामि शृण्वन्तु मुनयस्तथा ॥ १९ ॥

इति । तत्र, मुनि-सम्बोधनेनैव पुत्रस्य सम्बोधने सिद्धेऽपि सम्प्र-  
दाय-प्रवर्त्तकत्वेन विशेषतस्तत्-सम्बोधनम् ॥

धर्मं श्रद्धातिशयाय धर्मस्य प्रवाह-रूपेण अनादितां वक्तुं सृति-  
शास्त्रस्य कर्तृणां च सृष्टि-संहारौ संक्षिप्याह,—

कल्पे कल्पे क्षयोत्पत्तौ\* ब्रह्म-विष्णु-महेश्वराः ।  
श्रुति-स्मृति-सदाचार-निर्णेतारश्च सर्व्वदा† ॥ २० ॥

इति । कल्प्यते जगदस्मिन् काले,—इति सृष्ट्यादिमारभ्य प्रलयो-  
पक्रम-पर्यन्तो जगदविच्छिन्नः‡ कालः कल्पः । स च द्विविधः,—  
महाकल्पोऽवान्तर-कल्पश्च । (१) मूल-प्रकृतेर्यः सर्गः, तमारभ्य चतु-  
र्मुखाद्युःपरिमितो महाकल्पः, चतुर्मुखस्य दिनमात्रमवान्तर-कल्पः ।  
तदुक्तं कूर्मपुराणे,—

\* क्षयोत्पत्त्या,—इति सु० पुस्तके, क्षये वृत्ते,—इति सो० मू० पुस्तके  
पाठः ।

† सर्व्वथा—इति सु० पुस्तके पाठः । चतुर्थचरणे, 'न क्षयन्ते कदाचन'  
इति सो० मू० पुस्तके पाठः । 'श्रुतिः स्मृतिः सदाचारानिर्व्वेतयाश्च  
सर्व्वदा,—इति सु० मू० पुस्तके उत्तरार्द्धपाठः ।

‡ जगदविच्छिन्नः,—इति सो० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) मूलप्रकृतिः समस्तजगदुपादानं कारणमव्ययम् । तच्च सान्ध्यावस्थोप-  
शान्तितं सत्त्वादिगुणत्रयम् । सत्त्व-रजस्तमसाश्च जगदुपादानतया  
अव्ययत्वं बोध्यम् । तेषु गुणत्वव्यपदेशः प्रत्यक्षोपकरणत्वादिना भाक्तः,  
एतत् सर्व्वं सांख्यदर्शने व्यक्तम् ।

“ब्राह्ममेकमहः कल्पस्तावती रात्रिरुच्यते ।

चतुर्थ्युग-सहस्रान्तत् कल्पमाहुर्भनीषिणः” ।

इति । सोऽयमवान्तरः कल्पः । महाकल्पस्तु ब्राह्मेण मानेन<sup>(१)</sup> शत-  
संवत्सर-परिमितः,—इति पुराणादिषु प्रसिद्धम् । 'कल्पे कल्पे',—  
इति त्रीश्रया द्विविधानामपि कल्पानामसंख्यत्वं विवक्षितम् । तथा  
च लिङ्ग-पुराणे,—

“एवं कल्पास्तु संख्याताः\* ब्रह्माणोऽव्यक्त-जन्मनः ।

कोटि-कोटि-सहस्राणि कल्पानां मुनि-सत्तमाः!† ।

इति । तत्र, द्वयोर्द्वयोः कल्पयोर्मध्ये क्षयोभवति । स च क्षयश्चतु-  
र्विधः,—नित्यो नैमित्तिकः प्राकृतिक आत्यन्तिकश्चेति । तदुक्तं कूर्म-  
पुराणे,—

“नित्यो नैमित्तिकश्चैव प्राकृतात्यन्तिकौ तथा ।

चतुर्धाऽयं पुराणेषु प्रोच्यते प्रतिसञ्चरः<sup>(२)</sup> ।

योऽयं संदृश्यते नित्यं लोके भूत-क्षयस्त्रिह ।

नित्यः संकीर्त्तते† नाम्ना मुनिभिः प्रतिसञ्चरः ।

ब्राह्मो नैमित्तिको नाम कल्पान्ते यो भविष्यति ।

\* एवं कल्पास्त्वसंख्याताः,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† अत्र, नित्यः स कीर्त्तते,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

(१) ब्रह्मणो मानश्च,—“दैविकानां युगानान्तु सहस्रं परिसंख्याया । ब्राह्म-  
मेकमहर्षेयं तावती रात्रिरेव च”—इति मन्वाद्युक्तम् ।

(२) प्रतिसञ्चरः प्रलयः ।

(१) महदादि-विशेषान्तं यदा संघाति संक्षयम् ।

प्राकृतः प्रतिसर्गाऽयं प्रोच्यते काल-चिन्तकैः ।

ज्ञानादात्मनिकः प्रोक्तो योगिनः परमात्मनि \* (१) ।

इति । तत्र, प्राकृतः प्रलयः स्कन्द-पुराणे सूत-संहितायामेवं निरूपितः,—

“विघ्नैः षष्टिभिः कल्पैर्ब्रह्मणो वर्षमीरितम् ।

वर्षाणां यत् अतं तस्य तत्पराद्धमिहोच्यते ।

ब्रह्मणोऽन्ते मुनि-श्रेष्ठाः ! मायया लीयने जगत् ।

तथा विष्णुश्च रुद्रश्च प्रकृतौ विलयं गतौ ।

(१) प्राकृतप्रलयमाह महदादिति । महदादिविशेषान्तमिति महदहङ्कारपञ्चतन्मात्रैकादशेन्द्रियपञ्चमहाभूतानीत्यर्थः । तत्र महत्तत्त्वं प्रकृतेः प्रथमः परिणामः, तत् बुद्धितत्त्वमित्युच्यते । तत्रैकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि च,—इति षोडशकोशो विशेषइत्युच्यते । अहङ्कारः पञ्चतन्मात्राणि च इति वद्विशेषः । तत्राहङ्कारस्याविशेषस्य विशेषा एकादशेन्द्रियाणि, तन्मात्रलक्षणाणां विशेषाणां विशेषाः पञ्चमहाभूतानीतिविवेकः । महत्तत्त्वं न विशेषो नाप्यविशेषः किन्तु निष्प्रमात्रमित्याख्यायते । प्रकृतिश्चानिष्प्रमित्युच्यते । एतत् सर्वं पातञ्जले सांख्ये च व्यक्तम् । अत्र महदादीनां सर्वेषां प्रकृतौ जयात् प्राकृतोऽयं प्रलयः । प्रतिसर्गः प्रलयः ।

(२) ज्ञानात् सत्त्वगुणान्यता-साक्षात्कारात् योगिनेयः परमात्मनि जयः सोऽयमात्मनिकः । न तस्य पुनरावृत्तिरिति, “न स पुनरावर्तते”—इति श्रुतेः । प्रकृतिलीनस्य त्वत्ति पुनरावृत्तिः ऋते विवेकख्यातेरिति सांख्ये पातञ्जले च व्यक्तम् । तस्मात् प्रकृतिजदस्य नास्त्यात्मनिक-प्रलयत्वमिति बोध्यम् ।

ब्रह्मणश्च तथा विष्णोस्तथा रुद्रस्य सुव्रताः ! \* ।

मूर्त्तयो विविधास्तेषु कारणेषु लयं ययुः ।

माया च प्रलये काले परस्मिन् परमेश्वरे ।

सत्य-बोध-सुखानन्ते ब्रह्म-रुद्रादि-संघिते” ।

इति । तथा कूर्मे ब्रह्म-विष्णवादि-लयानन्तरं पञ्च-भूतादि-लयः पश्यते,—

(१) संस्थितेष्वथ देवेषु ब्रह्म-विष्णु-पिनाकिषु ।

गुणैरशेषैः पृथिवी विलयं याति वारिषु ।

तद्धारि-तत्त्वं सगुणं यमते हव्य-वाहनः ।

तेजस्तु गुण-संयुक्तं वायौ संघाति संक्षयम् ।

आकाशे सगुणोवायुः प्रलयं याति विश्व-भृत् ।

भूतादौ च तथाऽऽकाशोलीयने गुण-संयुतः ।

इन्द्रियाणि तु सर्वाणि तेजसे यान्ति संक्षयम् ।

वैकारिकस्तेजसश्च भूतादिष्वेति सप्तमाः ! ।

त्रिविधोऽयमहङ्कारोमहति प्रलयं व्रजेत् ।

महान्तमेभिः सहितं प्रकृतिर्पसते द्विजाः !” ।

\* सुव्रत ! इति सु० पुस्तके पाठः ।

† प्रलयानन्तरं,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ पञ्चभूतादिप्रलयः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) संख्या मरुतं प्रलय इति यावत् ।

इति । एवं विष्णु-पुराणादिषु प्राकृत-प्रलयोद्भूतः\* । एवमेव प्रलयमभिप्रेत्य भगवान् वादरायणः सूत्रयामास ;—“विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च” (शा० २ अ० ३ पा० १४ सू०) इति । अतोऽस्मात् सृष्टि-क्रमात् विपर्ययेण प्रलय-क्रमोऽभ्युपगन्तव्यः । सृष्टि-क्रमस्य तत्त्वेषु पूर्व-सूत्रेषु विचारितत्वात् ‘अतः’शब्देन परामर्शः । उपपद्यते ह्ययं विपरीत-क्रमः, उपादान-कारण-भूतायां मृद्यवस्थितायां कार्यस्य घटस्य विलीयमानत्वात् । यदि सृष्टि-क्रम एव प्रलयेऽप्याद्रियेतां तर्ह्यवस्थिते घटे मृदिनाशः प्राप्नुयात् । न त्वेवं कश्चित् दृष्टम् । तस्मादुपपन्नो विपरीत-क्रमः । तथा सति, सृष्टौ परमात्मा-देरसद्देशान्तस्य† क्रमस्य वक्ष्यमाणत्वात् प्रलये तद्विपर्ययेण अस्मद्देशादिः परमात्मान्तः क्रमोऽयुक्तः । प्राकृत-प्रलये प्रकृत्यन्तः क्रमोऽयुक्तः, —इति चेत् । वाढम् । उच्यते एवासौ,‡ परमात्मनः प्रकृति-त्वात् । तथा च, वङ्मचोपनिषदि परमात्मनोजगत्-प्रकृतित्वं श्रूयते,—“आत्मा वाद्दमेक एवाग्रशीन्नान्यत् किञ्चनमिषत्, स ईक्षत; लोकास्तु सृजा इति, स इमान् लोकानसृजत”—इति ।

\* प्राकृतलयोद्भूतः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† प्रलयस्याद्रियेत,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ परमात्माद्यतद्देशान्तस्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) असौ प्रकृत्यन्तः क्रमः उच्यते एवास्माभिरित्यर्थः । ननु परमात्मान्तः क्रम एव पूर्वमुक्तः न प्रकृत्यन्तः क्रमः इत्याशङ्क्य परमात्मन इति । तथा च परमात्मनः प्रकृतित्वात् परमात्मान्तः क्रम एव प्रकृत्यन्तः क्रम इति भावः ।

ननु, ‘श्वेताश्वतरोपनिषदि मायायाः<sup>(१)</sup> प्रकृतित्वं परमात्मनः कश्चित्यन्तत्वं श्रूयते,—

“मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु मद्देश्वरम्” ।

इति । नायं दोषः । मायायाः परमात्म-शक्तित्वेन शक्तिमतोऽप्यात्मनः प्रकृतित्वावश्यभावात् । दहन-शक्ति-युक्ते अग्नौ दाहकत्व\* व्यवहार-दर्शनात् । आत्म-शक्तित्वं मायायास्तस्यामेवोपनिषदि श्रुतम्,—

“ते ध्यान-योगानुगताश्चपश्यन्

देवात्म-शक्तिं स्व-गुणैर्निगूढाम्” ।

इति । वादरायणस्य प्रथमाध्यायस्योपाध्यायधिकरणे<sup>(२)</sup> माया-विशिष्टस्य ब्रह्मणः प्रकृतित्वं निमित्तञ्च,—इत्युभयविध-कारणत्वमुपपादयामास । कुलालवत् चेतनत्वात् निमित्तत्वं, घटे मृद इव कार्यं † तस्यानुगमात्

\* दाहक,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† स्वकार्ये,—इति स० भा० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) माया तु त्रिगुणात्मिका सदसज्ज्ञाननिर्वाच्या विमुक्त-सत्त्व-प्रधाना भावरूपा । यच्चेदमुक्तम् । “चिदानन्दमय-ब्रह्म-प्रतिविम्ब-समन्विता । तमोरजः-सत्त्व-गुणा प्रकृतिर्विविधा च सा । सत्त्व-मुद्राविमुद्रिभ्यां मायाऽविद्ये च ते मते”—इति ।

(२) “प्रकृतिश्च प्रतिष्ठा-दृष्टान्तानुपरोधात्” (शा० १ अ० ३ पा० २३ सू०) इत्यस्मिन् अधिकरणे । प्रकृतिश्च उपादानकारणञ्च ब्रह्माभ्युपगन्तव्यं निमित्त-कारणञ्च। एक-विज्ञानेन सर्व-विज्ञान-प्रतिज्ञायाः मृदुघटादि-दृष्टान्तस्य च अनुपरोधोपपत्तेरिति सूत्रार्थः । कारणे हि विज्ञाते कार्यं विज्ञातं भवति कारणातिरिक्तस्य वस्तुसतः कार्यस्याभावात् । विवर्त-वादाभ्युपगमेन कार्यस्य कारणानतिरेकात् । यतश्च तत्रैव प्रकृत्यम् ।

प्रकृतित्वम्, अनुगम्यते\* हि जगति माया-विशिष्टं ब्रह्म । तत्र, सच्चिदानन्दत्वं ब्रह्मणोऽलक्षणं विकारित्वन्तु मायायाः । तदुभयमपि जगत्त्यवेचामहे; 'घटोऽस्ति'—इति सद्रूपत्वं, 'घटोभाति'—इति चिद्रूपत्वं, 'घटः प्रियः'—इत्यानन्दरूपत्वम् । 'घट उत्पद्यते, विनश्यति च'—इति विकारित्वम् । अयमेवार्थः उत्तर-तापनीये श्रूयते,—“सच्चिदानन्दरूपमिदं सर्वं सत् सदिति चितीत्यं सर्वं प्रकाशते च†” इत्यादि । तदेवमौपनिषदे मते ब्रह्मणोऽमूल-प्रकृतित्वात् सृष्टि-पुराणयोश्च श्रुत्यनुसारित्वात् ‡ ब्रह्मावशेषो ॥ जगद्विलयोऽच विवक्षितः—इति मन्तव्यम् ॥ वैशेषिकादि-मत-सिद्धस्तु लयोऽस्माभिर्नात्र प्रपञ्च्यते\*\* तस्य पुरुष-बुद्धि-रूप-तर्क-भूलत्वेन बुद्धिमद्भिः स्वयमेवोचितं शक्यत्वात् ।

अथा†† श्रुत्यनुसारेणोत्पत्तिरभिधीयते । सन्ति हि सृष्टि-प्रतिपादिकाः ब्रह्मः श्रुतयः । तत्र, “आत्मावादमेकवाच्यमसीत्”—इत्यादि वक्तृचोपनिषदाक्यं पूर्वमुदाहृतम् । “सत्यं ज्ञानमनन्तं

\* अनुगम्यते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† इत्याद्यानन्दरूपत्वं—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ सद्रूपं सर्वं सदिति चिदिदं सर्वं काशते काशने च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ सत्यनुसारित्वात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ ब्रह्मावशेषः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

¶ इत्यवगन्तव्यम्—इति सु० पुस्तके पाठः ।

\*\* वैशेषिकादिमतप्रसिद्धस्तु प्रकृत्योनास्माभिः प्रपञ्च्यते,—इति स० श्रो० पुस्तकयोः पाठः ।

†† संप्रति,—इति स० श्रो० पुस्तकयोः पाठः ।

ब्रह्म”—इत्युपक्रम्य, “तस्मादाएतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः”—इत्यादिकं तैत्तिरीयक-वाक्यम् । ‘सदेव सोम्येदमग्रसीत्’—इत्युपक्रम्य, “तदैक्षत; षड् रथां प्रजायेयेति, तत्तेजोऽसृजत”—इति ऋग्वेदोक्त-वाक्यम् ।

“यथा सुदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गाः

सहस्रशः प्रभवन्ते स्वरूपाः ।

तथाऽक्षराद्विधाः सोम्य ! भावाः\*

प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति” ॥

इत्यथर्वावाक्यम् । “तदेदं† तर्ह्यव्याकृतमासीत् तन्नाम-रूपाभ्यामेव व्याक्रियत”—वाजसनेय-वाक्यम् । ननु, नैतेषु वाक्येषु सृष्टि-व्यवस्थापयितुं शक्यते, विप्रतिपत्तेर्वर्ज्यत्वात् । अत्र, ब्रह्म-सद्-अक्षरा-व्याकृत-शब्दैर्वाच्यानि वस्तुनि कारणतया श्रूयन्ते । न च, एकस्य जगदो विलक्षणानि बह्वन्युपादानानि दृक्तानि‡ । नैष दोषः । आत्मादि-शब्दैरेकस्यैव वस्तुनोऽभिधीयमानत्वात् । आत्म-ब्रह्म-शब्दयोस्तावदैकार्थं स्पष्टम् । ब्रह्म वाक्यशेषे “तस्मादाएतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः”—इत्युक्तत्वात् । सद्-आत्म-शब्दयोश्चैकार्थत्वम् युज्यते । आत्म-शब्दस्य स्वरूप-वाचित्वात्, सत्तायासौपनिषदैः सर्व-स्वरूपत्वाभ्युपगमात्, अनुभूयते च सत्तायाः सर्व-स्वरूपत्वं, नर-विषाणादीनामपि

\* तथाऽक्षरात् प्रभवन्ते हि भावाः—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† अत्र ‘वेद’ इत्यधिकं वर्तते स० श्रो० पुस्तकयोः ।

‡ सदेवं—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ युक्तानि,—इति सु० पुस्तके नास्ति ।

ज्ञान-जनकत्वाकारेण सत्-स्वरूपत्वात् । अक्षर-शब्दस्य, —‘अभुतः’—  
इति वा, ‘न क्षरति’—इति वा, परमात्मानमाचष्टे । अव्याकृतशब्दो-  
ऽपि, तस्मिन् योजयितुं शक्यते; ‘वि स्पष्टम् आ समन्तात् कृतम्’  
—इति व्युत्पत्त्या, जगतः प्रतीति-योग्य-स्थूलत्व-दशा व्याकृतम्, ‘न  
व्याकृतम्’—इति, अव्याकृतशब्दः सूक्ष्मत्व-दशमाह\* । एकस्यैव वस्तुनां  
स्थूल-सूक्ष्म-दशे जगद्-अक्षर-शब्दाभ्यामुच्येते । विवर्त-वादिभिर-  
खण्डैकरसस्य ब्रह्मणोजगद्रूपेण प्रतिभासाभ्युपगमात्† । तस्मात्  
अव्याकृतब्रह्मादीनां पञ्चानां शब्दानाम्‍(१) एकएवार्थः ।

ननु, कश्चित् शून्यस्य‡ जगत्-कारणत्वं श्रूयते;—“असद्वाद्दमय  
आसीत्, ततोवै सद्जायत”—इति । मैवम् । तच्च, सद्-असत्-  
शब्दाभ्यां व्याकृताव्याकृतयोरभिधानात् । अत्यन्तरे, “कथमसतः

\* सूक्ष्मां दशमाह,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† एकस्यैव च,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) विवर्तवादि अन्यस्यान्यरूपेण प्रतिभासमात्रं मायिकम् । न तु वस्तुनो-  
ऽन्यथाभावः । यथा रेणुरेव सर्पाकारेण प्रतीयते, न तु रेण्वावन्य-  
थात्वं भवति, एवं ब्रह्मैव जगदाकारेण प्रतीयते न तु ब्रह्मणोऽन्यथा-  
भावोभवति । तथा चेत्तम् । “स-तत्त्वतोऽन्यथा प्रया विवर्तइत्युदी-  
रितः”—इति । तथाच, ब्रह्मणः स्थूलरूपत्वं प्रतिभासिकं सूक्ष्मरूप-  
त्वं तात्त्विकमिति विवेकः । परिग्रामवादे तु स्थूलरूपत्वमनायास-  
गम्यमिति तत्रोक्तम् । आरम्भवादस्तु वैशेषिकाद्यनुमतः पुरुषबुद्ध्युत्-  
प्रेक्षामात्रमूल-इति मूलप्रमाणाभावादुपेक्षित इति मन्तव्यम् ।

(२) अव्याकृत-ब्रह्म-सत्-अक्षर-आत्म-शब्दानामित्यर्थः ।

(३) शून्यसभावः ।

सज्जायत\*\*\*—इति शून्यस्य कारणता-प्रतिषेधात् । ननु प्रतीय-  
मान-जगदाकार-रहितं शून्यादपि विलक्षणं चेत् ब्रह्म, तर्हि, तत्  
कीदृशं बुद्ध्यावारोपयितव्यम् † इति चेत् । इदानीं प्रष्टुं यादृशमनू-  
दितं, तादृशमेव ‡ तदिति बुद्धिं समाधत्स्व(१) । दृष्टान्तं चेत् पृच्छसि,  
न वयं वक्तुं शक्नुमः । तत्-समस्य वस्तुन्तरस्याभावात् । तथा च  
श्रुतिः,—

“न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते

न तत्-समस्याभ्यधिकश्च दृश्यते” ।

इति । यदि, शिष्य-कृत्यादनाय दृष्टान्ताभासोऽपेक्षितः॥ (१), तर्हि,  
अद्वैताकारे सुषुप्तिर्निदर्शनम्, पुरुषार्थ-स्वरूपत्वे च॥ विषयानन्दो-  
निदर्शनीयः । “आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्”—इति\*\* “विज्ञानमानन्दं  
ब्रह्म”—इत्यादि श्रुतेः । अशेष-शब्दा निवृत्त्यपेक्षा चेत्, ब्रह्म-  
मीमांसां पठ,—इत्यलमतिविस्तरेण ।

\* सज्जायेत,—इति स० पुस्तके पाठः ।

† ननु,—इति सु० पुस्तके नास्ति ।

‡ बुद्ध्यादावारोपयितव्यम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ तादृशशब्दं—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ दृष्टान्ताभासोऽपेक्षितः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ ‘च’—इति सु० पुस्तके नास्ति ।

\*\*\* ‘इति’ शब्दः स० सो० पुस्तकयोर्नास्ति ।

(१) तथा च जगदाकाररहितं शून्यादपि विलक्षणं ब्रह्म,—इत्येव बुद्ध्या-  
वारोपयितव्यमित्यर्थः ।

(२) दृष्टान्तवदाभासते,—इति दृष्टान्ताभासः, न तु परमार्थदृष्टान्त  
इत्यर्थः ।

यावन्तं कालमभिव्यक्त-जगदाकारोपेतं ब्रह्म पूर्वमासीत्, तावन्तं मेव कालमनभिव्यक्तदशायामवस्था<sup>(१)</sup> पश्चादभिव्यक्तौ प्रचलते । ननु, महाप्रलये, कालोवा तदियत्ता वा कथं घटते ?<sup>(२)</sup> । उच्यते । कं प्रत्येतद्योद्यम् ?<sup>(३)</sup> न तावत् ब्रह्म-वादिनं प्रति, 'तन्मते विद्यदाद्यनन्त-भेद-जगत्-प्रतीतिं \* कल्पयन्त्यामायायाः कस्मिन्महाप्रलयः एतावत्-काल-परिमितश्चासीत्,—इत्येवं विध-प्रतीति-मात्र-कल्पने को-भारः ?<sup>(४)</sup> ।<sup>(५)</sup> परमाणु-वादेऽप्यस्त्वेव नित्यः कालः ।<sup>(६)</sup> प्रधान-वादे

\* भेदभिन्नं जगत् प्रतीतिं—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

- (१) अगभिव्यक्तदशा महाप्रलयः ।  
 (२) कालस्य क्रियारूपत्वात् महाप्रलये च क्रियाया अस्मत्प्रतीति भावः । तदियत्तापि क्षणादिक्षणा क्रियासाधैव । प्रश्नायं 'क्रियैव कालः'—इति मतानुसारेणेति बोध्यम् ।  
 (३) क्रियातिरिक्तः पदार्थान्तरं कालः,—इति मतमाश्रित्य प्रथमं तावत् वेदान्तमते परिहारमाह न तावदिति ।  
 (४) तथा च एतन्मते सृष्टिप्रलयौ द्वावेव माया-कल्पिताविति भावः ।  
 (५) न्याय-वैशेषिकमते परिहारमाह परमाणुवादे इति । एतन्मते प्रलय-कालस्येयत्ताव्यवहारोऽसंशयोपादनीयः,—इत्याकरे व्यक्तम् ।  
 (६) सांख्यमते परिहारमाह प्रधानवादे इति । प्रधानं प्रकृतिः । पञ्च-विंशति तत्त्वानि तु प्रकृतिमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्र एकादशेऽन्वय-पञ्च महाभूत-पुरुषरूपाणि सांख्ये प्रसिद्धानि । एतन्मते, प्रलयेऽपि प्रधानस्य सदृशपरिणामप्रवाहसत्त्वात् नानुपपत्तिस्तदियत्ताया इति ध्येयम् । इदमत्रावधेयम् । सांख्यीये सिद्धान्ते न कालोनाम पदार्थोऽस्ति, किन्तु यैरुपाधिभिरेकस्य कालस्य भूतभविष्यदादिव्यवहारभेदं वैशेषिक-कादयो मन्यन्ते, तदुपाधयोभूतादिव्यवहारं प्रयोजयन्तीति कृत-मत्र कालेन, इति सांख्यतत्त्वकौमुद्यामभिहितम् । एतच्च काल-माधवीयग्रन्थे यत्प्रकृताप्युदीकृतम् ।

पञ्च-विंशति-तत्त्वेभ्योवर्द्धिर्भूतस्य कालतत्त्वस्याभावात् प्रधानमेव काल-शब्देन व्यवह्रियताम् । अतः प्रलय-कालावसाने परमेश्वरः सृष्टिं कामयते । तथाच, श्रुतयः,—“कामस्तदये समवर्त्तताधि” “सोऽकामयत बज्रं स्यां प्रजायेय”—इति, “तदैक्षत बज्रं स्यां प्रजा-येय इति” “स ईक्षां चक्रे”—इत्यादि । ननु,\* कामोनाम मनो-वृत्ति-विशेषः, “कामः सङ्कल्पोविचिकित्सा-श्रद्धा-ऽश्रद्धा-धृतिरधृतिः श्रीर्धोर्भीरित्येतत् सर्वं मनएव,—इति श्रुतेः । मनश्च भौतिकम्, “अन्नमयं हि सोम्य ! मनः”—इति श्रुतेः । तथा सति, भूतोत्पत्तेः पूर्वमविद्यमाने मनसि कुतः कामः ? । उच्यते । न तावत् सर्ग-समये सोद्यमिदमुदेति, तन्मनसोभौतिकत्वाभावात्, नित्यायाः ईश्व-रेच्छायाः मनोऽनपेक्षत्वाच्च । सिद्धत्वात् ननु सर्गोपहितत्वाकारेण नित्येच्छायामप्युपपद्यते । औपनिषदे मते तु जीवेच्छायाः भौतिक-मनः-कार्यत्वेऽपि, ईश्वरेच्छायाः माया-परिणाम-रूपत्वात् न मनोऽपेक्षाऽस्ति । अन्तरेणापि देहेन्द्रियाण्येष-व्यवहार-शक्तिर-चिन्त्या परमेश्वरस्य श्रुतिव्यगम्यते,—

“न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते

न तत्-समस्याभ्यधिकश्च दृश्यते ।

पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते

स्वाभाविकी ज्ञान-बल-क्रिया च” ॥ इति ।

\* “तथा च”—इत्यारभ्य, “ननु”—इत्यन्तः पाठः स० सो० पुस्तकयोर्नास्ति ।

“अपाणि-पादोजवनेयहीता

पञ्चत्यक्षुः स प्रष्टोत्यकर्णः” ।

इति च । एवञ्च सति, ‘असङ्गस्य कथमुत्पादकत्वम्, उत्पत्त्य-  
मानानि वा विद्यदादीनि योग्य-सामग्रीमन्तरेण कथमुत्पद्येरन्”—  
इत्यादीनि बोधान्यनवकाशानि । अगन्त-व्रत्तयेव अग्रेष-बोधानां  
इत्युत्तरत्वात् । तस्मात्, यथाश्रुति निःशङ्कैः सृष्टिरभ्युपेतव्या ।  
श्रुतिस्त्वैवमाह,—“तस्मादाएतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूतः, आका-  
शादायुः, वायोरग्निः, अग्नेरापः, अग्नाः पृथिवी, पृथिव्यामोषधयः,  
बौधधिभ्योऽन्नम्, अन्नात् पुरुषः”—इति । तत्र, पुरुष-शब्देन शिरः-  
पायादि-युक्तोदेहोऽभिधीयते । स च देहोऽब्रह्मादिः स्वप्नान्मोषज-  
प्रकारः । तत्र, ब्रह्मदहस्य निरतिशय-पुष्प-पुष्प-फल-रूपत्वात् इतर-  
सकलदेह-कारणत्वेनादित्वम् । तथाच श्रुति-सती,—

“हिरण्य-गर्भः समवर्त्तताये

भूतल जातः पतिरेकभासीत्” । इति श्रुतिः† ।

“ब्रह्मा देवानां प्रथमः संभवः ।

विश्वस्य कर्त्ता भुवनस्य गोप्ता” ।

इति च ।

“स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।

आदि-कर्त्ता स भूतानां ब्रह्माऽप्ये समवर्त्तत” ।

\*श्रुतिः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† श्रुतिः,—इति सु० पुस्तके नास्ति ।

इति सतिः । एतेन, विष्णु-महेश्वर-देहयोरप्यादित्वं\* व्याख्यातम् । एके-  
नैव चेतनेन गुण-त्रय-व्यवस्थायै देह-त्रयस्य स्वीकृतत्वात् । तथा च,  
मैत्रेय-शाखायां श्रूयते । “तस्य प्रोक्ताऽन्यास्तनवो ब्रह्मा रुद्रो विष्णु-  
रिति अथ ह्येवै खलु वावाऽस्य राजसोऽशोऽसौ स योऽयं ब्रह्मा,  
यथाह? खलु वावाऽस्य तामसोऽशोऽसौ स योऽयं रुद्रः, यथाह खलु  
वावाऽस्य सात्विकोऽशोऽसौ स योऽयं विष्णुः, स वा एष एकस्तिधा  
भूतः”—इति । तथोत्तर-तापनीये, मायां प्रकृत्य श्रूयते । “सैषा  
चित्रा सुदृढा वक्त्रं कुरा स्वयं गुण-भिन्नां कुरेऽपि गुणभिन्ना सर्वत्र  
ब्रह्म-विष्णु-शिव-रूपिणी चैतन्य-दीप्ता, तस्मादात्मन एव त्रैविध्यं  
सर्वत्र”—इति । स्कन्द-पुराणेऽपि,—

“एक एव शिवः साक्षात् सृष्टि-स्थित्यन्त-सिद्धये ।

ब्रह्म-विष्णु-शिवाख्याभिः कलनाभिर्विजृम्भते” ।

इति । तदेवं ब्रह्म-विष्णु-महेश्वराः तस्मिन् ॥ महाकल्पावसाने लीयन्ते,  
पुनः ॥ स्तत्-कल्पादावुत्पद्यन्ते,—इति सिद्धम् ।

अन्यथार्थस्तु, त्रय-सहिता उत्पत्तिः त्रयोत्पत्तिः\*\* तद्योऽलक्षिता  
भवन्ति,—इति । एवं तत्तदवान्तर-कल्पानामवसाने प्रारम्भे च

\* विष्णु-महेश्वरयोरप्यादित्वम्,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

† ब्रह्मा विष्णुश्च इति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ अथ योह—इति स० सो० पुस्तके पाठः ।

§ यथाह,—इति स० सो० पुस्तके पाठः ।

॥ स्वस्मिन्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ स्तत् महाकल्पादादित्यादि स० पुस्तके पाठः ।

\*\* त्रयोत्पत्तिः—इति सु० पुस्तके नास्ति ।

श्रुत्यादीनां निर्णेतारः स्योत्पत्तिभ्यामुपलक्ष्यन्ते । तच्च, श्रुति-निर्णेतारः,—वेद-विभाग-कारी व्यासः, तद्देद-शाखा-सम्प्रदाय-प्रवर्तकाः कठ-कौथुमादयः, कल्प-सूत्र-काराः बोधायनाश्वलायनापस्तम्बादयः, मीमांसा-सूत्र-कृतोजैमिन्यादयश्च । स्मृति-निर्णेतारोमन्वादयः प्रसिद्धाः । तच्च, पैठीनसिः,—

“तेषां मन्त्रिरोव्यास-गौतमाश्रुशनेयमाः ।

वसिष्ठ\* इक्ष-धन्वर्त्त-शतातप-पराशराः ।

विष्णुपुत्र-हारीताः शंखः कात्यायनोभृगुः ।

प्रचेतानारदोयोगि† बोधायन-पितामहाः ।

सुमन्तुः कश्यपोवभ्रुः पैठीनोव्यासएवच† ।

सत्य-प्रतोभरदाजोगार्ग्यः कार्णार्जिनिस्तथा† ।

जाबालिर्जमदग्निश्च लोकाचि‡ ब्रह्म-सम्भवः ।

इति धर्म-प्रणेतारः षट्त्रिंशद्वयस्तथा” ।

ननु, किमियं परिसंख्या? (१) । मैवम् । तथा सति, वसु-मरीचि-

\* वसिष्ठ,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† व्यासएव च,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ कार्णार्जिनिस्तथा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ लोकाचि,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) योगी याज्ञवल्क्यः । अथच, क्वचित् योगीश्वरः—इति, क्वचित् याज्ञवल्क्यः—इति, क्वचिच्च योगियाज्ञवल्क्यः,—इति च निर्दिश्यते । याज्ञवल्क्यीयात् धर्मशास्त्रात् पृथक् योगियाज्ञवल्क्यीयं धर्मशास्त्रमप्यस्माभिरुपलब्धम् ।

(२) परिसंख्या ग्रहितः संख्यानम् । अतावन्तएव धर्मप्रणेतारोऽन्ये इत्यर्था किमेषा गणना इति प्रश्नार्थः । तथा चोक्तम् । “अन्यार्थस्मृत-

देवल-पारस्कर-पुलस्त्य\* पुलह-क्रतु† चक्षुःशृङ्ग-ब्रह्म-लिखित‡ लागले-यात्रेयादीनां धर्म-शास्त्र-प्रणेतृत्वं न स्यात् । आश्वमेधिके पर्वण्यपि तत्तन्मुनि-प्रोक्त-धर्मानुक्रमणात् धर्मशास्त्र-कर्त्तारोगम्यन्ते(१) । ‘श्रुता मे मानवाधर्माः’—इत्युपक्रम्य एवं पठ्यते,—

“श्रौता-महेश्वराश्चैव‡ नन्दि-धर्माश्च पावनाः ।

ब्रह्मणा कथिताश्चैव कौमाराश्च श्रुतामया ।

धूमायन-कृताधर्माः कणा॥ वैश्वानराश्चपि ।

भार्गवायाज्ञवल्क्याश्च मार्कण्डेयाश्च कौशिकाः ।

भरदाज-कृताये च दहस्यति-कृताश्च ये ।

कुण्डेश कुणि-वाहेश॥ विश्वामित्र-कृताश्च ये ।

सुमन्तु-जैमिनि-कृताः शाकुनेयास्तथैव च ।

पुलस्त्य-पुलहोद्गीताः पावकीया\*\* स्तथैव च ।

अगस्त्य-गीतामौडिल्याः शाण्डिल्याः शैलभायनाः†† ।

\* पुलस्त्य—इति सु० पुस्तके नास्ति ।

† क्रतु,—इति सु० पुस्तके नास्ति ।

‡ लिखित,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ उमामहेश्वराश्चैव,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ कात्या,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ कुणिताहेश,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

\*\* पावकीया,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

†† अगस्त्यगीताः शैलभयनाः शाण्डिल्याः शैलभायनाः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

मात्रं च यान्यार्थप्रतिषेधिका । परिसंख्या तु सा श्रेया यथा प्रोक्षित-भोजनम्—इति ।

(१) वत्सादय इति शेषः ।

वालखिल्य-कृताये च ये च सप्तर्षिभिः कृताः ।

वैद्यान्नाद्यास-गीतास विभण्डक\* कृताश्च ये ।

तथा विदुर-वाक्यानि भृगोरङ्गिरसस्तथा ।

वैशम्पायन-गीताश्च ये चान्ये एवमादयः” ।

इति । ‘सदाचारः’—हेलाकोदृष्टभ-यज्ञाङ्गीनैवुकादिः† (१) । तस्य निर्णेतारस्तत्तत्-कुल-दृष्टाः । ‘च’कारः उक्तानुक्त-समुच्चयार्थः । उक्ताः,—मन्वादयोब्रह्मादयश्च सृति-शास्त्रकर्तारः । अनुक्तस्तु,—धर्मः । तस्यापि, पूर्व-कल्पान्ते चीणस्योत्तर-कल्पादौ सृष्टिर्भवति । तथा च, वाजसनेय-ब्राह्मणे सृष्टि-प्रकरणे,‡ प्रजापतिर्मनुष्यादि-पिपीलिकान्त-प्राणिनां चतुर्वर्णाभिमानि-देवतानाञ्च सृष्टिमाप्नाय, अत्युद्यमपि चित्रियादिकं नियन्तुं समर्थस्य धर्मस्य सृष्टिराप्नायते । “स नैव व्यवभवत्तत् श्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मं तदेतत् चित्रस्य चित्रं यद्वर्माः तस्मात् परं नास्ति”—इति । अस्यायमर्थः ;—स प्रजापति-मन्वादि-रूप-धारी जगत्-स्रष्टा परमेश्वरः प्रजाः सृष्ट्वाऽपि तन्नियामकाभावात् कृत-कृत्यता-रूपं विभवं नैव प्राप्तवान्, ततोविचार्य नियामकत्वेन श्रेष्ठं धर्ममतिशयेनासृजत्,—इति । अहो ! महदिदं धर्मस्य सामर्थ्यं ; यन् चित्रियादिरूपोमारणे समर्थोऽपि धर्माङ्गीतः‡ कर-प्रदानाद्यनुप-

\* वितण्डक,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† समाचारो षोडशभयश्चादि नैर्ऋतादि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ अत्र, प्रजापति-मनुष्यादि,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

§ धर्माधीनः—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) हेलाका वसन्तोत्सवविशेषः प्राच्यैः क्रियते, उदृष्टभयश्चः उदीच्यै, आङ्गीनैवुकादयोदाक्षिणाद्यैः । स्पष्टमिदं मीमांसा-प्रथम-द्वितीयाद्य-माधिकरणे भाष्यादौ ।

योगिनं याचकं विप्रादिकं न मारयति\* । प्रत्युत, तस्मै धनं ददाति, भटाद्यातिशूराः धनुः-खड्गादि-धारिणोल्लस-संख्याकाः एकेन† निरा-युधेन हस्तेन‡ स्वामिना अधिनिष्यमाणाः स्ताड्यमानाः सन्तोऽपि स्वामि-द्रोहादिभ्यति । ततोधर्मादप्युत्पद्यं न किञ्चिन्नियामकम-स्तीति । ‘प्रलय-काले धर्मस्यापि संहारे भाविसृष्टेर्धर्माधर्म-कार्याया असम्भवः’, (१) इति चेत्, न, पूर्व-कल्पानुष्ठान-सञ्चितस्य फल-बीजस्या-पूर्वस्य संहारानङ्गीकारात् (२) । द्रव्य-गुण-क्रिया-रूपएव हि धर्मः संह्रियते पुनरुत्पद्यते च सर्वदा (३) इति । अनेन, सृष्टि-संहार-प्रवा-हस्यानादितामनन्तताञ्च दर्शयति (४) ॥

\* ताडयति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† स्वकीयनैकेन,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ हस्तेन,—इति सु० पुस्तके नास्ति ।

§ विनिष्यमाणा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

- (१) धर्माधर्मौ विना जगद्वैचित्र्यासम्भवात् सृष्टेः धर्माधर्मकार्यत्वमिति बोध्यम् ।
- (२) तथाचापूर्वरूपौ धर्माधर्मौ प्रलयेऽपि तिष्ठतः,—इति न विचित्र-सृष्ट्यनुपपत्तिरिति भावः । तदानीं धर्माधर्मयोः सत्त्वस्य कार्यदर्शना-दनुमातव्यम् ।
- (३) इत्यं सोमादि, गुणः “अतश्च पिङ्गाख्या गवैकहायन्या सोमं क्रीणा-ति”—इत्याद्युक्तः आरण्यादिजज्ञः, क्रिया अभिहोत्रादिका । धर्म-त्वज्ञामीषां न स्वरूपतः किन्तु श्रेयःसाधनतारूपेणेति मीमांसासंज्ञा-वार्त्तिकेऽदौ व्यक्तम् ।
- (४) यद्यपि प्रवाहस्यावस्तत्वात् प्रवाहव्यक्तीनाञ्च सादित्वात् प्रवाहस्या-नादित्वासम्भवः, तथापि, प्रवाहव्यक्तोनां मध्ये अन्यतमया व्यक्त्या विना अनादिकालस्यानवस्थानमेव कार्यानादित्वमिति सिद्धान्तः । एतच्च

यद्यर्थं सृष्टि-संहारौ संचिद्योक्तौ, तत् प्रवाह-नित्यत्वमिदानी-  
माह,—

न कश्चिदेद-कर्त्ता च वेदं स्मृत्वा\* चतुर्मुखः ।  
तथैव धर्मान् † स्मरति मनुः कल्पान्तरेऽन्तरे ‡ ॥ २१ ॥

इति । स्मृति-निर्णेतृणां मन्वादीनां स्मृति-कर्त्तृत्व-दर्शनात् तथैव  
श्रुति-निर्णेतृणामपि वेद-कर्त्तृत्वमाशङ्क्य निराश्रये 'न कश्चित्'-इति ।  
न तावत् व्यासो वेद-कर्त्ता, तस्य विभाग-मात्र-कारित्वात् । नापि  
चतुर्मुखः, ईश्वरेण चतुर्भुजाय वेद-प्रदानात् । नापि जगदीश्वरः, तस्य  
सिद्ध-वेदाभिव्यञ्जकत्वात् । तदुक्तं मत्स्य-पुराणे,—

“अस्य वेदस्य सर्वज्ञः कल्पादौ परमेश्वरः ।

व्यञ्जकः केवलं विप्राः ! नैव कर्त्ता न संशयः ।

ब्रह्माणं मुनयः ! पूर्वं सृष्ट्वा तस्मै महेश्वरः ।

दत्तवानखिलान् वेदान् विप्राः ! आत्मनि ॥ संस्थितान् ॥

\* वेदं श्रुत्वा,—इति सु० पुस्तके, वेदं स्मृत्वा, इति सु० मू० पुस्तके,  
वेदकर्त्ता,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

† तदेव धर्मः,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

‡ कल्पान्तरान्तरे,—इति सु० मू०, सो० मू० पुस्तकयोः पाठः ।

§ धर्मस्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ विप्रयात्मनि,—इति स० पुस्तके पाठः ।

॥ संस्थितान्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

शारीरकटीकायां रत्नप्रभायामन्यत्र च व्यक्तम् । यद्येव न्यायः प्रवा-  
हस्यानन्तत्वेपि योजनायः ।

ब्रह्मणा सोदितो विष्णुर्वायस-रूपी द्विजोत्तमाः ! ।

हिताय सर्व-भूतानां वेद-भेदान् करोति सः” ।

इति । कठादीनान्तु\* तन्-कर्तृत्वं दूरापास्तम्† । उपपत्तयस्तु  
वेदापौरुषेयत्वाधिकरणे(१) द्रष्टव्याः । ननु, ‘शास्त्र-द्योनित्वाधिकरणे(२)  
ब्रह्मणः सर्वज्ञत्व-सर्वशक्तित्व-दाढ्याय वेद-कर्तृत्वं व्यासेन सूचितम् ।(३)  
ननु, तेनैव देवताधिकरणे(४) वेद-नित्यत्वमपि, “अतएव च नित्य-  
त्वम्’ (शा० १ अ० ३ पा० २८ सू०) इति सूत्रेण प्रदर्शितम् । (५) एवं  
तर्हि, विरोधः परिहर्तव्यः । उच्यते । वर्णानां पदार्थ-तत्-संबन्धानां  
वाक्यानाञ्चानित्यत्वं वैशेषिक-काणादादयो वर्णयन्ति(६), तान् प्रति-

\* इतरेषान्तु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† दूरापेतम्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) “वेदांश्चैके सन्निकर्षं पुरुषाख्याः” (मी० १ अ० १ पा० २७ सू०) इत्य-  
स्मिन्नधिकरणे इत्यर्थः ।

(२) शारीरक-प्रथम-प्रथम-द्वितीयाधिकरण-प्रथमवर्णके ।

(३) सिद्धान्तयति गन्धिति ।

(४) शारीरक-प्रथम-द्वितीयाध्याय-माधिकरणे ।

(५) पूर्वोपरविरोधमुद्भावयति एवमन्तर्हीति ।

(६) शब्दानित्यत्वस्य वैशेषिक-द्वितीयाध्याय-द्वितीयाह्निके, न्याय-द्वितीया-  
ध्याय-द्वितीयाह्निके च वर्णितम् । शब्दानामनित्यत्वे च तत्सम्बन्धस्य  
शब्दसमूहात्मकवाक्यस्य च सुतरामनित्यत्वम्, तदपि आत्मतत्त्ववि-  
वेके न्यायकुसुमाङ्गलौ च स्पष्टम् । पदार्थानां घटादीनामनित्यत्वस्य  
वक्तृत्वं वर्णितम् । अत्र, वैशेषिक-काणादादयः,—इति पाठोत्प्रेषक-  
प्रमादकृत इति प्रतिभाति, कथादस्यैव वैशेषिकदर्शनकर्त्तृत्वात् । किन्तु

मीमांसकाः प्रथम-पादे<sup>(१)</sup> कालाकाशादीनामिव वर्णानां नित्यत्वं वर्णयामासुः, “व्यवहारे भट्टनयः”,—इत्यभ्युपगमं\* सूचयितुं देवताधिकरणे तदेव व्यावहारिकं नित्यत्वं सूचितम्<sup>(२)</sup> । अतः कालिदासादि-ग्रन्थेष्विव<sup>(३)</sup> वेदेष्वर्थावबोध-पूर्विकायाः पद-विशेषावापोद्वापाभ्यां<sup>(४)</sup> प्रवृत्तायाः वाक्य-रचनायाः अभावादपौरुषेयत्वं युक्तम् । ब्रह्म-विवर्तनं त्रियदादेरिव वेदस्याप्यस्ति,—इति मत्वा शास्त्र-योनित्वाधिकरणे वेद-कर्तृत्वं ब्रह्मणोदर्शितम् । अतएव भट्टपादाः सत्यपि पुरुष-संबन्धे स्वातन्त्र्यं निवारयामासुः,—

“यन्नतः प्रतिषेधा नः पुरुषाणां स्वतन्त्रता” ।

इति । तस्मात्, “स्वतन्त्रः कर्त्ता” (पा० १ अ० ४ पा० ५४ सू०)  
इत्यनेन लक्षणेन लक्षितः कर्त्ता न कोऽपि वेदस्यास्ति<sup>(५)</sup> ।

\* इत्यभ्युपगतिं—इति सु० पुस्तके पाठः ।

सर्वत्र दर्शनात्तथैव रक्षितः,—इति बोध्यम् । वैशेषिकोक्तं कालादः,  
—इति कथञ्चित् सङ्गमयितव्यम् ।

(१) मीमांसा-प्रथमाध्याय-प्रथमपादे ।

(२) व्यावहारिकं वेदान्तमते, भट्टमते तु पारमार्थिकमेवेति मन्तव्यम् ।

(३) कालिदासादिग्रन्थे यथा वृद्धिपूर्विकाप्रवृत्तिर्न तथा वेदे, इति व्यतिरेके दृष्टान्तः ।

(४) आवापः पदान्तरानयनं उद्वापः पूर्वपदापनयः । पदपरिवृत्तिरिति कथितार्थः ।

(५) तथाच निःश्वासवदनायासेन वेदाः ब्रह्मणः सम्भूताः,—इति ब्रह्मणो वेदकर्तृत्वव्यवहारः स्वातन्त्र्यलक्षणान्तु पारमार्थिकं कर्तृत्वं नास्तीति सिद्धान्तार्थः ।

‘ध’कारः तु-शब्दार्थे वर्तमानेवैलक्षण्यमाह ; सन्ति हि बहवश्च-  
तुर्मुख-मनु-प्रभृतयः सृति-कर्त्तारः, वेद-कर्त्ता न कोऽपीति वैलक्ष-  
ण्यम् । ‘वेदं सृत्वा’ इत्यत्र वाक्ये अनुषङ्ग-न्यायेन द्वितीयाद्ध-गतं  
पदत्रयमन्वेतव्यम् । अनुषङ्ग-न्यायश्च,—<sup>(१)</sup>द्वितीयाध्याय-प्रथम-पादे  
वर्णितः । तथाहि,—ज्योतिष्टोम-प्रक्रियायाम् उपसदासुपहोमेषु  
चयोमन्त्राः श्रूयन्ते,—“यातेऽग्नेऽथाश्रया रजाश्रया हराश्रया तनुर्वर्षिष्ठा  
गङ्गरेष्ठा, उपं वचो अपावधीत् ॥ त्वेवं वचो अपावधीत् स्वाहा”<sup>॥</sup>  
इति । तत्र, ‘अथाश्रया’ ‘रजाश्रया’ ‘हराश्रया’—इति पद-भेदान्तर-  
भेदः<sup>(२)</sup> । तत्र, प्रथम-मन्त्रस्य, तूगित्यादि-वाक्य-शेषापेक्षाऽस्ति,  
चरम-मन्त्रः, ‘यातेऽग्ने’—इत्यमुं वाक्यादिमपेक्षते, मध्य-मन्त्रस्त्वाद्य-  
न्तावपेक्षते । तत्रैवं संशयः,—किमपेक्षितार्थ-परिपूरणाय लौकिकः  
क्रियानपि पद-सन्दर्भोऽप्याहरणीयः, किं वा श्रूयमाणं पदजातम-

\* वेदं सृत्वा, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

† अत्र ‘पुराणानाम्’—इत्यधिकः पाठः सु० पुस्तके ।

‡ ज्योतिष्टोमक्रियायाम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ उपसदहोमेषु,—इति स० सा० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ इत्यनेन विसान्वः पाठः सर्वत्र । एवं परञ्च ।

॥ मीमांसाभाष्ये तु ‘यातेऽग्नेऽथाश्रया तनुर्वर्षिष्ठा’—इत्यादि साहचर्यं  
मन्त्रं लिखित्वा, पश्चात्, ‘रजाश्रया’ ‘हराश्रया’—इति प्रतीकद्वयं  
लिखितम् ।

(१) मीमांसायाः,—इत्यादि ।

(२) यातेऽग्नेऽथाश्रया तनुर्वर्षिष्ठा,—इत्यादिरेकोमन्त्रः, यातेऽग्ने रजाश्रया  
तनुर्वर्षिष्ठा,—इत्यादिर्द्वितीयः, यातेऽग्ने रजाश्रया तनुर्वर्षिष्ठा,—  
इत्यादिस्तृतीयः, इति विवेकः ।

नुषञ्जनीयम्? इति । वाक्यादेः<sup>(१)</sup> प्रथम-मन्त्रेणैव संबन्धात् वाक्य-  
शेषस्य चरम-मन्त्रेणैव संबन्धात् लौकिकाध्याहारः,—इति पूर्वः पक्षः ।  
वैदिकाकाङ्क्षायाः सति सम्भवे वैदिक-शब्दैरेव पूरणीयत्वात् अन्य-  
मन्त्र-संबन्धानामपि पदानां बुद्धिस्थलेनाध्याहार्येभ्यः पदेभ्यः प्रत्या-  
सन्नत्वाच्च, अनुषङ्गएव कर्त्तव्येनाध्याहारः,—इति सिद्धान्तः । एवञ्च  
सति, प्रकृतेऽपि 'कल्पान्तरे धर्मान् स्मरति'—इति पदत्रयं पूर्वार्द्धे-  
ऽनुषञ्जनीयम् ।<sup>(२)</sup> चतुर्मुखस्तस्मिंस्तस्मिन् महाकल्पे परमेश्वरेण दत्तं  
वेदं स्मृत्वा, तत्र विप्रकीर्णान् वर्णाश्रम-धर्मान् सङ्कलय्य स्मृति-ग्रन्थ-  
रूपेण उपनिवध्नाति । तथा च, पितामह-वचनानि तत्र तत्र निबन्धन-  
कारैरुदाह्रियन्ते । चतुर्मुखस्य स्मृति-शास्त्र-कर्तृत्वं मनुनाऽप्युक्तम्,—

“इदं शास्त्रन्तु कृत्वाऽसौ मामेव स्वयमादितः ।

विधिवद्ग्राहयामास मरीच्यादीनहं मुनीन्” ।

इति । यथा चतुर्मुखः, तथैव च स्वायम्भुवोमनुः तस्मिन् तस्मिन्वा-  
न्तर-कल्पे वेदोक्तधर्मान् ग्रह्णाति । मनु-ग्रहणेन, अत्रि-याज्ञवल्क्य-  
विष्णवादयः उपलब्ध्यन्ते । तदेवं प्रतिमहाकल्पं येन येन\* चतुर्मुखेन,  
प्रत्यवान्तर-कल्पञ्च तैल्लैर्मन्त्रादिभिः स्मृति-प्रणयनात्, धर्मादेः प्रवाह-  
नित्यत्वं सिद्धम् । एतदेवाभिप्रेत्याश्वमेधिके पर्वणि पद्यते,—

“युगेष्वावर्त्तमानेषु धर्मोऽप्यावर्त्तते पुनः ।

धर्मोष्वावर्त्तमानेषु लोकोऽप्यावर्त्तते पुनः” ।

\* अत्र 'तेन तेन', इति पाठोभवेति युक्तः ।

(१) वाक्यस्य य आदिभागस्तस्येत्यर्थः ।

(२) यतत् पदत्रयस्य पूर्वार्द्धे अनुषङ्गे कृते सति, यो वाक्यार्थः सम्पद्यते,  
तमाह चतुर्मुख इत्यादिना ।

इति । युग-भेदेन धर्म-वैलक्षण्यमभ्युपेत्य, 'धर्माश्'—इति वङ्ग-  
वचन-निर्देशः ॥

तदेव वैलक्षण्यं प्रतिजानीते,—

अन्ये कृत-युगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरे युगे\* ।

अन्ये कलि-युगे नृणां युग-रूपानुसारतः ॥ २२ ॥

इति । अत्र, अन्य-शब्देन धर्मस्य स्वरूपान्यवमाचष्टे, किन्तु प्रका-  
रान्यत्वम् । अन्यथा, धर्म-प्रमाणं चोदनानामपि युग-भेदेन भेदा-  
पत्तेः<sup>(१)</sup> । न हि, इयं चोदना कृतेऽध्येतव्या, इयन्तु चेतायाम्,—  
इत्यादि व्यवस्थापकं किञ्चिदस्ति । प्रकारान्यत्वे त्वस्ति दृष्टान्तः । एक-  
स्याग्नि-होत्रस्य† सायं-प्रातः-काल-भेदेन अनुष्ठान-प्रकार-भेद-  
श्रवणात् । “ऋतं त्वा सत्येन परिषिञ्चामि”—इति सायं परिषि-  
ञ्चति, सत्यं त्वर्त्तेन परिषिञ्चामीति प्रातः”—इति । ननु, तच्चार्य-  
वादेन मन्त्रः प्रकार-भेदेन उपपादितः‡ ; “अग्निर्व्या चतम्, असावा-

\* परे,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः । ऽवरे,—इति सो० मू० पुस्तके  
पाठः ।

† धर्मप्रधान,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ एकस्याग्निहोत्रस्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ मन्त्रप्रकारभेद उपपादितः—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) धर्मप्रमाण,—इति हेतुगर्भविशेषणम् । चोदनागम्यार्थस्यैव धर्मत्वात्  
धर्मस्य स्वरूपतोऽन्यत्वे चोदनाभेदस्यार्थसिद्धत्वादिति भावः ।

दित्यः सत्यम्, अग्निमेव तदादितेन सायं परिषिञ्चति, अग्निनादित्यं प्रातः सह”-इति । एवन्तर्हि, अत्रापि, ‘युग-रूपानुसारतः’-इत्यनेन प्रकारभेदः उपपद्यते । युगानां स्वरूपमनुष्ठात-पुरुष-शक्ति-तार-तम्योपेतम्, तदनुसारेणानुष्ठान-वैषम्यं सम्भवति । “यथा शक्रुयात्, तथा कुर्यात्”-इति नित्य-कर्मसु निर्णीतत्वात् । तथाहि, षष्ठाध्याये तृतीय-पादे विचारितम् । “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्”-इति श्रूयते । तत्र, संशयः; किं सर्वज्ञोपसंहारेणाधिकारः, उत, यदा यावन्ति शक्रोत्पुसंहर्तुं, तदा तावद्भिरङ्गैरुपेतं प्रधानं कुर्वन्-धिक्रियते? इति । सर्वज्ञोपेतस्य प्रधानस्य फल-साधनत्वात् अङ्ग-वैकल्ये फलानुदयात् सर्वज्ञोपसंहारः,-इति पूर्वः पक्षः । (१) अत्र हि जीवनमग्निहोत्रस्यैव निमित्ततया श्रूयते, न तज्ज्ञानाम्, सति च निमित्ते नैमित्तिकमवश्यम्भावि, अन्यथा निमित्तत्वासम्भवात्, ततो ऽङ्गयाङ्ग-परित्यागेन प्रधानं कर्तव्यम्, तावदेव शास्त्र-वशात् फल-सिद्धिः,-इति । बोधायनस्य\* स्मरति,-

“यथाकथञ्चित्प्रित्यानि शक्त्यवस्थाऽनुरूपतः† ।

येन केनापि कार्याणि, नैव नित्यानि लोपयेत् ।

इति । पुरुष-शक्ति-तारतम्य-कृतमनुष्ठान-वैषम्यमिति विवक्षया ‘गुणाम्’-इत्युक्तम् ॥

\* बोधायनस्य,-इति सु० पुस्तके पाठः ।

† शक्त्यवस्थानुरूपतः,-इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः । शक्त्यवस्थानुरूपिता,-इति तु तत्त्वकारधृतः ।

(१) सिद्धान्तमाह अत्र हीति ।

अथ, प्रतिज्ञातं वैलक्षण्यं षड्भिः स्वीकृत्यन्यन्यति । तत्र, चतुर्षु युगेषु प्राधान्येनानुष्ठातुं सुकरान् परम-पुरुषार्थ-हेतून् धर्मान् विभजते,-

तपः परं कृत-युगे चेतायां ज्ञानमुच्यते\* ।

दापरे यज्ञमेवाहुः† दानमेव‡ कलौ युगे ॥ २३ ॥

इति । ‘तपः’ कृच्छ्र-चान्द्रायणादि-रूपेण अशन-वर्जनम् । “तपो-नानशनात् परम्”-इति श्रुतेः । यद्यपि, दानस्यापि तपस्त्वं श्रूयते :- “एतत् खलु वाव तप इत्याहुः यः खं ददाति”-इति, तथापि, नात्र तद्विवक्षितम्, दानस्य पृथगुक्तत्वात् । ननु, व्यासेन ततोऽन्यथा स्मर्यते,-

“तपः स्वधर्म-वर्त्तितं शौचं सङ्कर-वर्जनम्” ।

इति । नायं दोषः । कृच्छ्रादेरपि स्व-धर्म-विशेषत्वात् । “तप सन्ताप”-इत्यस्माद्भातोऽत्यन्तस्य तपःशब्दस्य देह-शोषणे वृत्तिर्मुक्त्या । अतएव, स्कान्देऽभिहितम्,-

“वेदोक्तेन प्रकारेण तथा चान्द्रायणादिभिः ।

शरीर-शोषणं यत्, तत् तप इत्युच्यते बुधैः” ।

\* ज्ञानमुत्तमम्,-इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

† यज्ञमित्याहुः,-इति सु० पुस्तके, यज्ञमित्युचुः,-इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

‡ दानमेकम्-इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

इति । यत्तु तत्रैवोक्तम्,—

“कोऽसौ मोक्षः, कथं, केन संसारं प्रतिपन्नवान् ।

इत्यालोचनमर्थज्ञास्तपः शंसन्ति पण्डिताः” ।

इति । सोऽन्यएव तपः-शब्दः, “तप आलोचने”—इत्यास्माद्धातो-  
स्तदुत्पत्तेः । तत् \* तपोऽत्र ज्ञान-शब्देन संगृहीतम् । ‘पर’ शब्दः  
प्राधान्येनानुष्ठेयतामाह । तर्हि, चेतादिषु तपोनाद्रियेत, कृते च  
ज्ञान-यज्ञ-दानानि नाद्रियेरन्,—इति चे१, न, इतर-व्यावृत्ति-रूपा-  
याः परिसंख्यायाः अत्राविवक्षितत्वात् । न खलु, इदानीं कश्चिदनु-  
ष्ठान-विधिः वक्तुमुपक्रान्तः, येन विधि-विशेषः शङ्कोत<sup>(१)</sup> । भविष्यति  
तु “षट्-कर्माभिरतः”—इत्यादिना तदुपक्रमः । युग-सामर्थ्यं केवल-  
मत्र निरूप्यते । यथा, ‘वसन्ते पुष्प-प्राचुर्यं ग्राप्ते सन्ताप-वाज्जलम्’  
—इत्यादि चतु-सामर्थ्यम्, तथा कृतादि-सामर्थ्येन तपआदि-  
प्राचुर्यं विवक्षितम् । अतएव, ‘युगे युगे तु सामर्थ्यम्’—इति वक्ष्यति ।  
सामर्थ्य-ज्ञान-प्रयोजनञ्चाभिधास्यते,—

‘तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युग-रूपाहि ते द्विजाः’ ।

\* तत्र.—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) विधित्वस्याभावे तद्विशेषरूपायाः परिसंख्यायाः कुतः शङ्कोति भावः ।  
तथाहि,—अज्ञात-ज्ञापनं, प्रवृत्त्यङ्ग प्रमिति-जनकं, अभिधा-नामक-  
पदार्थान्तर-बोधकपद-घटितं वा वाक्यं विधिः । स च त्रिविधः  
विधिनियमपरिसंख्याभेदात् । यत्रेदमुक्तम् । “विधिरत्यन्तमप्राप्तौ  
नियमः प्राप्तिके सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते”  
—इति ।

इति । एतत्सामर्थ्यं\* वृक्षस्यतिरपि दर्शयति,—

“तपोधर्मः कृत-युगे ज्ञानं चेता-युगे स्मृतम् ।

द्वापरे चाध्वरः प्रोक्तस्त्रिगुणे<sup>(१)</sup> दानं दया दमः” ।

इति ॥

धर्मान् विभज्य तद्वत् प्रमाणानि विभज्यते—

कृते तुः मानवाधर्मास्त्रेतायां गौतमाः स्मृताः ।

द्वापरे शङ्ख-लिखिताः कलौ पाराशराः स्मृताः ॥ २४ ॥

इति । (१) मानवादि-पन्थोक्त-धर्माणां प्रचुर-प्रवृत्त्या यन्त्र-प्रामाण्य-  
प्राचुर्यमर्थ-मिदम् ॥

धर्मवदधर्मस्यापि वक्तुमिष्टत्वात्<sup>(२)</sup> अधर्म-प्रापकं स्थान-विशेषं  
हेयतया विभज्यते,—

त्यजेद्देशं कृत-युगे चेतायां ग्राममुत्सृजेत् ।

द्वापरे कुलमेकन्तु कर्त्तारन्तु । कलौ युगे ॥ २५ ॥

\* एतत् सामर्थ्यं, इति स० सो० पुस्तकयोर्नास्ति ।

† विभज्यते,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ मानवाधर्माः,—इत्येकवचनान्तपाठः सु० मू० पुस्तके एवं परञ्च ।

§ पाराशरस्मृतिः,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

॥ कर्त्तारन्तु,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

(१) तिष्ठः क्षितिः ।

(२) ननु कृते तु मानवाधर्मा इत्यादिना मानवादिधर्माणां कृतादिषु  
प्राचुर्यमुक्तं तत्कथमयं प्रमाणविभागः इत्याशङ्क्याह मानवादीति ।

(३) धर्मोऽथवा उपादेयतया वक्तुमिष्टः, तथा अधर्मोऽपि हेयतयेति  
भावः ।

इति । पतितः प्राधान्येन यस्मिन्—एकेन राज्ञा परिपाल्यमाने\* ग्राम-  
समूहात्मनि देशे निवसेत्, सदेशः सर्वोऽपि कृते सामर्थ्यात्† अध-  
र्मापादकः । एवं ग्रामे योज्यम् । कुल-त्यागोनाम,—पतितस्य कुले  
विवाह-भोजनाद्यप्रवृत्तेः । कर्त्तव्य-त्यागः सम्भाषणादि-वर्जनम् ॥  
त्याज्य-देशवत् निमित्तान्यपि त्याज्यानि विभजते,—

कृते सम्भाषणादेव‡ चेतायां स्पर्शनेन च ।

द्वापरे त्वन्नमादाय॥ कलौ पतति कर्मणा ॥ २६ ॥

इति । कृतादिष्विव कलौ पतित-सम्भाषणादिना न स्वयं पतति,  
किन्तु वधादिना कर्मणा पतितोभवति(१) ॥

महापुरुष-तिरस्कारादौ तदीय-शाप-परिपाक-हेतुं कालं वि-  
भजते,—

\* पतितः पुमान् यस्मिन् येन केन राज्ञा परिपाल्यमाने,—इति सु०  
पुस्तके पाठः ।

† कृतसामर्थ्यात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ सम्भाषणात् पापं,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

§ स्पर्शनात्तथा,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः । चेतायाश्चैव दर्शनात्,  
—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

॥ द्वापरे त्वन्नमादाय,—इति तत्त्वकारधृतः पाठः ।

(१) कर्त्तारन्तु कलौ युगे,—इत्यनेन कर्त्तृसंसर्गस्य निमित्तत्वात् तत्कर्त्ता  
कलावपि पापी भवति, न तु पतितोभवति । पतनम् स्वयं कृतेन वधा-  
दिकर्मण्येवेति भावः ।

कृते तत्क्षणिकः\* शापस्वेतायां दशभिर्दिनैः ।

द्वापरे चैक-मासेन† कलौ संवत्सरेण तु‡ ॥ २७ ॥

इति ॥

धर्मस्य तारतम्यापादकानि निमित्तानि विभजते,—

अभिगम्य कृते दानं चेतास्वाह्वय दीयते ।

द्वापरे याचमानाय॥ सेवया दीयते कलौ ॥ २८ ॥

इति । यत्र प्रतिग्रहीता वर्त्तते, तत्र दाता स्वयं गत्वा गुरुमिव  
तमभिगम्य(१) कृते दानं करोति । चेतायां प्रतिग्रहीतारमाह्वय तस्मै  
दीयते । 'चेतासु'—इति वज्र-वचनं कृत-द्वापरादिषु जातावेक-  
वचनमिति प्रदर्शनार्थम्(२) । द्वापरे स्वयमागत्य याचमानाय प्रति-  
ग्रहीत्रे दीयते । कलौ न याच्ञा-मात्रेण, किन्तु सेवया । बहस्य-  
तिरपि अमुं विभागमाह,—

\* तात्क्षणिकः,—इति सो० स० पुस्तकयोः पाठः । कृते तु तत्क्षणा-  
च्छापः,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

† द्वापरे मासमात्रेण,—इति सु० म० पुस्तके पाठः ।

‡ संवत्सरेण तत्,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

§ याचमानस्य,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

(१) अभिगम्य विनयादिभिरादाय ।

(२) कृतादीनां प्रत्येकं बहूनामपि भेदस्याविवक्षितत्वादेकवचनम् । अवि-  
वक्षितभेदा अस्तिरेव हि जातिरित्याख्यायते । यच्चैदमुक्तम् । “अर्थक्रि-  
याकारितया भिन्ना एव हि अस्त्यः । ता एव अस्त्यस्य भेदाजाति-  
बदाहता” इति । प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वसंबन्धेनैकत्वस्यादयः,—  
इत्यपि वदन्ति ।

“कृते प्रदीयते गत्वा चेतास्त्रागीयते मृहे ।

दापरे च प्रार्थयतः कलावतुगमान्विते” ।

इति ॥

निमित्त-कृतं तारतम्यं दर्शयति,—

अभिगम्योत्तमं दानमाहूयैव तु\* मध्यमम् ।

अधमं याचमानाय+सेवा-दानन्तु निष्कलम् † ॥२६॥

इति । उत्तमत्वाद्यवान्तर-विशेषः पुराण-सारे फल-द्वारेणोपपा-  
दितः,—

“गत्वा यत् दीयते दानं तदनन्त-फलं स्रुतम् ।

सहस्र-गुणमाहूय याचितन्तु तदर्द्धकम् ।

अभिगम्य तु‡ यद्दानं यदा दानमयाचितम्॥ ।

विद्यते सागरस्यान्तस्तस्यान्तेनैव विद्यते” ।

इति ।

कलि-धर्माणामस्मिन् ग्रन्थे प्राधान्येन वक्ष्यमाणत्वात् कलि-सामर्थ्यं  
विशेषतः प्रपञ्चयति,—

\* माहूतश्चैव,—इति सु० मू० सो० मू० पुस्तकयोः पाठः ।

† अधमं याचमानं स्यात्,—इति सु० मू० पुस्तके, कनिष्ठं याचमानं  
स्यात्,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

‡ सेवया निष्कलं भवेत्,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

§ अभिगम्यन्तु,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ दानेभ्ययाचितम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

\* जितो धर्म्मो ह्यधर्म्मेण सत्यञ्चैवानृतेन च† ।

जिताश्चौरैस्तु‡ राजानः स्त्रीभिश्च पुरुषाः कलौ§ ॥ ३०॥

सीदन्ति चामिहोच्चाणि गुरु-पूजा प्रणश्यति ।

कुमार्यश्च प्रसूयन्ते तस्मिन् कलि-युगे सदा॥ ॥ ३१॥

इति । अधर्म्मस्य जयोनाम, पाद-त्रयोपेतत्वम्<sup>(१)</sup> । एकेन पादेन  
वर्त्तमानत्वम् धर्म्मस्य पराजयः । तदा च दृश्यति,—

“तिथ्येऽधर्म्मस्त्रिभिः पादैर्धर्म्मः पादेन संस्थितः” ।

इति । सत्यानृतयोर्धर्म्माधर्म्म-रूपत्वेऽपि पृथगुपादानं धर्म्माधर्म्मावुदा-  
हृत्य प्रदर्शनार्थम् । यावत् यावत् कलिर्विबर्द्धते, तावत्तावदधर्म्मा-  
विबर्द्धते,—इति विवक्षया चोराद्युदाहरण-बाहुल्यम्<sup>(२)</sup> ।

तदुक्तं विष्णुपुराणे,—

“यदा यदा सतां हानिर्विद-मार्गानुसारिणाम् ।

तदा तदा कलेर्वृद्धिरनुमेया विचक्षणैः ।

\* जित इत्यादि श्लोकात् पूर्वम्,—‘कृते चास्थिरताः प्राप्ताः’ इत्यादि  
वक्ष्यमाणाः श्लोकः पठ्यते मूलपुस्तकद्वये ।

† जितः सत्वोऽनृतेन च,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

‡ चौरैस्तु,—इति स० सो० पुस्तकयोः, भृत्यैस्तु,—इति सु० मू०  
पुस्तके पाठः ।

§ जिताः,—इति सु० मू०, सो० म० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ अस्मिन् कलियुगे तथा,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

(१) पादत्रयार्थांशः ।

(२) तथाच, इदमपि उदाहरणप्रदर्शनार्थमेवेति भावः ।

न प्रीतिर्वेद-वादिषु पाषण्डेषु दया-रसः\* ।

तदा तदा कालेर्वृद्धिरनुमेया दिवोक्तमैः" ।

इति ॥

अदुक्तम्,—‘तपः परं कृत-युगे’—इत्यादि, तत्र, हेतुमाह,—

† कृते त्वस्थि-गताः प्राणास्त्रेतायां मांसमाश्रिताः ‡ ।

द्वापरे रुधिरञ्चैव § कलौ त्वन्नादिषु स्थिताः ॥ ३२ ॥

इति । ‘प्राण’ शब्दोवायु-विशेषं वृत्ति-पञ्चकोपेतं हृदयादि-स्थान-निवासिनमाचष्टे । प्राण-स्वरूपञ्च मैत्रेय-शाखायां विस्पष्टं श्रूयते ।

“प्रजापतिर्व्याणोऽग्रेऽतिष्ठत्, स नारमतैकः, स आत्मानमभिधायन् वङ्गीः प्रजाअसृजत, ताअस्मेवाप्रबुद्धाअप्राणाः स्थाणुरिव सन्तिष्ठमाना अपश्यत्, स नारमत, सोऽमन्यत; एतासां प्रतिबोधनायाभ्यन्तरं विशानि,—इति, स वायुमिवात्मानं कृत्वाऽभ्यन्तरं प्राविशत्, स एकोनाशक्यत्, पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्योच्यते; यः प्राणोऽपानः

समानउदानोऽथानः,—इति, अथ योऽममूर्द्धमुत्क्रामयति एषवाव स प्राणः, अथ योऽयमवाहं संक्रामति एषवाव सोऽपानोऽथ योऽयं

\* दया इति,— इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† अयं श्लोकः, ‘जितोद्यधर्मेद्यधर्मेद्य’—इत्यादि श्लोकात् पूर्वं पठ्यते मू० पुस्तकद्वये ।

‡ मांससंहिताः,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

§ द्वापरे रुधिरं यावत्,—इति सु० मू० पुस्तके, द्वापरे त्वन्मताः प्राणाः,— इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

॥ कलावन्नादिषु स्थिताः,—इति सु० मू० पुस्तके, कलौ रक्तगताः स्थिताः,—इति सो० म० पुस्तके पाठः ।

स्यविष्टमन्न-धातुमपाने स्थापयति अणिष्ठञ्चाङ्गे समं नयति एषवाव समानोऽथ योऽयं पीताशितमुद्गिरति निगरति एषवाव सउदानोऽथ ये नैताः शिरा\* अनुव्याप्ताएषवाव स व्यानः,—इति । अस्मेव पाषाणवदित्यर्थः । वाक्-चक्षुरादीनीन्द्रियाण्यपि प्राणाधीन-व्यापार-त्वात् प्राण-शब्देन व्यवहियन्ते । अतएव कुन्दोगाआमनन्ति;— “न वै वाचो न चक्षूषि न ओत्राणि न मनांसीत्याचक्षते प्राणदत्येवाचक्षते”—इति । तस्मात्,—इन्द्रिय-वायु-समुदाय-रूपं लिङ्ग-शरीरं लोकान्तर-गमन-क्षमं<sup>(१)</sup> प्राण-शब्देन विवक्षितम् । तच्च, अस्थि-मांसादि-मये स्थूल-शरीरे कर्म-रज्जुभिर्विवध्यते । तच्च बन्धनं तत्तद्युगसामर्थ्यादस्यादिषु व्यवतिष्ठते । तथा च, कच्छ-चान्द्रायणादिषु अन्नाद्याहार-परित्यागात् † मांसाद्युपचयेऽप्यस्यां सहसाऽनुपचयात् प्राणानामव्याकुलतेति कृत-युगे तपः सुकरम् । चेतादिषु मांसाद्युपचयेण प्राणानां व्याकुलत्वात् तपोदुष्करम् ।

\* शिरा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† कच्छचान्द्रायणार्थमाहारपरित्यागात्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) व्यापकस्यात्मनः लोकान्तरगमनादिलक्षणा क्रिया न सम्भवति, तस्मात् लिङ्गशरीरलोकान्तरगमनादिनैव तस्य लोकान्तरगमनादि-व्यपदेशः । उक्तञ्च, “पञ्चप्राणमनोबुद्धिद्वेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्ची-कृतभूतोत्पन्नं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम्”—इति । शरीरं तावत् त्रिविधं लिङ्गशरीरापरमर्थायसूक्ष्मशरीरमेकम् । स्थूलशरीरमथर परिदृश्य-मानम् । अन्यच्च कारणशरीरमविद्यारूपमित्येकेषां दर्शनम्, अधि-ष्ठानशरीरं स्थूलभूतानान्तरभेदसूक्ष्मभूतमयमित्यन्वेषाम् । इहच प्रथ-मोक्तशरीरद्वयस्योपयोगइति मन्तव्यम् ।

यद्यपि, प्राणानां मांसाद्याश्रयेण ज्ञानादिषूपकार-विशेषोदुर्लभः,  
तथापि, तपसोऽसम्भवं वक्तुं तदर्शनम्<sup>(१)</sup> । अतएव, कूर्मपुराणे,  
युगान्तराभिप्रायेण तपोऽन्तरं वर्णितम्,—

“अहिंसा सत्य-वचनमानृशंसं दमोघृणा<sup>(२)</sup> ।

एतत्तपोविदुर्धरान् गरीरस्य शोषणम्” ।

इति ॥

इदानीं युग-सामर्थ्य-वर्णनस्य प्रयोजनमाह,—

युगे युगे च ये धर्मास्तत्र तत्र च\* ये द्विजाः ।

तेषां निन्दा न कर्तव्या युग-रूपा हि ते द्विजाः ॥ ३३ ॥

इति । ‘युग-रूपाः’ युगानुरूपाः, काल-पर-तन्त्राः,—इति यावत् ।  
तदुक्तमारण्य-पर्वणि,—

“भूमिर्नद्यो नगाश्चैते† सिद्धादेवर्षयस्तथा ।

कालं समनुवर्तन्ते तथा भावायुगे युगे ।

\* तेषु तेषु च,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

† नगाः शैलाः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) यथा कृतयुगधर्मे तपसि प्राणानामस्थिमतत्वमुपयुज्यते, तथा त्रेतादि-  
युगधर्मेषु ज्ञानादिषु तेषां मांसादिगतत्वं नोपयुज्यते इत्याशङ्कार्थः ।  
ज्ञानादिष्वनुपयोगेऽपि तपस्यादीनामसम्भवे तदुपयोगोऽस्येवेति नास-  
ङ्गतिरिति सिद्धान्तार्थः ।

(२) आनृशंस्यमनैर्दुर्गम्, दमश्चन्द्रियनिराहः । घृणा दया ।

कालं कालं समासाद्य नराणां नर-पुङ्गवाः ! ।

वस-वर्ण-प्रभावा हि\* प्रभवन्पुङ्गवन्ति च” ।

इति ॥ मध्येवं कलौ पापिनामनिन्द्यात् कृत्स्नं धर्माधर्म-व्यवस्था-  
पक-ज्ञात्वं विज्ञवेत । तथा हि,—‘जितो धर्मो ह्यधर्मेण’—इति  
यदुक्तम्, तत्र, “धर्मं चर”—इति श्रूयमाणो विधिः पीड्येत ;

“नास्ति सत्यात् परो धर्मो नानृतात् पातकं परम् ।

स्थितिर्हि सत्ये धर्मस्य तस्मात् सत्यं न लोपयेत्” ।

इति राज-धर्मेषूक्तम्, तत्र, अनृतस्यानिन्द्यात्वे वाध्येत ;

“अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।

अथशोमहदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति” ।

इति वचनं चोरस्यानिन्द्यात्वे वाध्येत ;

“स्त्रीभिर्भर्तुर्वचः† कार्यमेष धर्मः परः स्त्रियाः” ।

इति याज्ञवल्क्योक्तिः ;

“भर्तारं लङ्घयेद् या तु जाति-स्त्री-गुण-दर्पिता ।

तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने वज्रसंस्थितः‡” ।

इति मनुक्तिः ;

“परित्याज्या स्वया भार्या भर्तुर्वचन-लङ्घिनी ।

तत्र दोषेण चास्तीति त्वं हि वेत्य यथातथम् ।

सर्व-लक्षण-युक्तापि या तु भर्तुर्व्यतिक्रमम् ।

\* वसवर्णप्रभावा हि,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† भर्तृवचः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ संहितः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

करोति सा परित्याज्येतेष धर्मः सनातनः” ।

इति ब्रह्मपुराणे महर्षीणामुक्तिः; तदिदमुक्ति-त्रयं स्त्री-जितस्य \*  
अनिन्दायां वाधितं स्यात्; अच्छिद्र-काण्डे अग्निहोत्र-प्रायश्चित्तं  
वज्रधा श्रुतम्; आश्वमेधिके पर्वणि सैवाप्युक्तम्,—

“होतव्यं विधिवद्राजम् ! ऊर्द्धामिच्छन्ति ये गतिम् ।

आ-जन्म-सचमेतत् स्यादग्निहोत्रं युधिष्ठिर !

न त्याज्यं क्षणमप्येतद्यहीतव्यं द्विजातिभिः † ।

यद्वैतस्यां ‡ पृथिव्यां हि किञ्चिदस्ति पराचरम् ।

तत् सर्वमग्निहोत्रस्य कृते स्रष्टुं स्वयम्भुवा ।

मावबुध्यन्ति ये सैतन्नरास्तु तमसाऽऽवृताः ।

ते धान्ति नरकं घोरं रौरवं नाम विश्रुतम्” ।

इति; तदेतत् ॥ श्रुति-द्वयमग्निहोत्रावसादस्यानिन्दायां बाधेत;

“गुरोरनिष्टाचरणं गुरोरिष्ट-विवर्जनम् ।

गुरोश्च सेवाऽकरणं ज्ञानानुत्पत्ति-कारणम् ।

आचार्य-निन्दा-श्रवणं तद्वाधस्य च दर्शनम् (१) ।

विवादस्य तथा तेन ज्ञानानुत्पत्ति-कारणम्” ।

\* स्त्रीविजयस्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† अत्र, एतद्यहीतव्यम्,—इत्युद्भूतः पाठः सर्वेभ्यः पुस्तकेषु ।

‡ द्विजादिभिः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ यद्वैतव्यं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ तदेतत् —इति सु० पुस्तके नास्ति ।

इति स्कान्द-पुराण-वचनम्, एतच्च गुरु-पूजा-प्रणाशस्य \* अनिन्दायां  
बाधेत;

“प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ।

मासि मासि रजस्तस्याः पिता पिवति शोणितम्” ।

इति यम-वचनम्,

“पितुर्मृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यमंस्कृता ।

भ्रूण-इत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्रता” ।

इति वचनम्, † तदुभयं कुमारी-प्रसवस्यानिन्दायां बाधेत । ततः  
कथमनिन्दा? इत्यत आह,—

युगे युगे तु सामर्थ्यं ‡ श्रेष्ठं मुनि-वि-भाषितम् ॥

पराशरेण चाप्युक्तं प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ ३४ ॥

इति । ‘श्रेष्ठम्’ अवशिष्टं तत्तदयुग-सामर्थ्यं मुनिभिरन्यैर्विशेषेण  
भाषितम् । तथा चारण-पर्वणि पद्यते,—

“कृतं नाम युगं श्रेष्ठं यच्च धर्मः सनातनः ।

कृतमेव न कर्त्तव्यं तस्मिन् काले युगोत्तमे ।

\* गुरुश्रद्धा प्रणाशस्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† प्राप्ते द्वादशमे,—इति स० सो० पुस्तके पाठः ।

‡ वचनम्,—इति सु० पुस्तके नास्ति ।

§ युगसामर्थ्यविशेषः,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

॥ मुनिभिर्भाषितम्,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

॥ प्रधीयते,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

न तत्र धर्मोः सीदन्ति न जीर्यन्ते च वै प्रजाः ।  
 ततः कृतयुगं नाम कालेन गुणतां गतम् ।  
 कृते युगे चतुष्पादस्यातुर्वर्ण्यं ब्राह्मणम् ।  
 एतत् कृतयुगं नाम वैशुक्ल-परिवर्जितम्\* ।  
 पादेन ययतेऽधर्मो रक्ततां याति चाप्युतः ।  
 ज्ञान-प्रवृत्ताश्च नराः क्रिया-धर्म-परायणाः ।  
 ततो यज्ञाः प्रवर्तन्ते धर्मोऽयं विविधाः क्रियाः ।  
 स्व-धर्म-स्वाः क्रियावन्तो जनास्तेता-युगेऽभवन् ।  
 विष्णुः पीतत्वमायाति चतुर्द्धा वेद एव च ।  
 सत्यस्य भूरि विभंशः सत्ये कश्चिदवस्थितः† ।  
 सत्यात् प्रच्यवमानानां व्याधयो वहवोऽभवन् ।  
 कामाद्योपद्रवाश्चैव तथा दैवत-कारिताः ।  
 काम कामाः ह्यर्थ-कामाद्यज्ञांस्तन्वन्ति चापरे ।  
 एवं ह्यपरमासाद्य प्रजाः क्षीयन्त्यधर्मतः ।  
 पादेनैकेन कौन्तेय ! धर्मः कलि-युगे स्तितः ।  
 वेदाचाराः प्रज्ञान्यन्ते धर्मो यज्ञ-क्रियास्तथा ।  
 व्याधयो व्याधयस्तन्त्री-दोषाः क्रोधादयस्तथा(१) ।

इति । तत्रैव,—

\* इदं श्लोकार्धं सु० पुस्तके नास्ति ।

† सत्येनाख्येव विभंशोऽसत्ये कश्चिदवस्थितः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) व्याधिर्मानसी अथा । व्याधिः प्रसिद्ध एव । तन्त्री निद्राप्रमीलयोरिति-  
 क्रोधाः ।

“ब्राह्मणाः क्षत्रियावेशाः संगिरन्ते\* परस्परम् ।  
 शूद्र-तुल्याभविष्यन्ति तपः-सत्य-विवर्जिताः †  
 स्वभावात् क्रूर-कर्माणस्त्रान्योन्यम् अविशङ्किताः ‡ ।  
 भवितारो नराः सर्वे संप्राप्ते युग-संचये” ।

इत्यादि । ब्रह्म-पुराणेऽपि,—

“दीर्घ-कालं ब्रह्म-चर्यं धारणञ्च कमण्डलोः ।  
 गोचाम्नाह-सपिण्डान्तुं विवाहो गो-वधस्तथा ।  
 नराश्च-मेधौ मद्यञ्च कालौ वर्ज्यं द्विजातिभिः” ।

ऋतुरपि,—

“देवराश्च सुतोत्पत्तिर्दत्ता कन्या न दीयते ।  
 न यज्ञे गो-वधः कार्यः कलौ न च कमण्डलुः” ।

इति । पुराणेऽपि,—

“ऊढायाः पुनरुदाहं ज्येष्ठांशं गो-वधस्तथा ।  
 कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृ-जायां कमण्डलुम्” ।

इति । तथा, अन्येऽपि धर्मज्ञ-समय-प्रमाणकाः‡ सन्ति,—

“विधवायां प्रजोत्पत्तौ देवस्य नियोजनम् ।  
 बालिका-ऽक्षतयोन्योश्च वरेणान्येन संसृतिः ।  
 कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजातिभिः ।

\* संगिरन्तः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† अभिशङ्किताः,—इति स० श्लो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ सपिण्डान्ता,—इति यज्ञान्तरे पाठः ।

§ धर्मज्ञप्रमाणकाः—इति स० श्लो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) आततायि-दिजाय्याणां धर्म-धुङ्गेन हिंसनम् ।  
 दिजस्याध्वौ तु निर्याणं\* शोधितस्यापि संयहः<sup>(१)</sup> ।  
 सच-दीक्षा च सर्वेषां कमण्डलु-विधारणम् ।  
 महाप्रस्थान-गमनं गो-संज्ञप्तिश्च गो-सवे<sup>(२)</sup> ।  
 सौत्रामण्यामपि सुरा-ग्रहणस्य च संयहः<sup>(३)</sup> ।  
 अग्निहोत्र-हवन्याश्च लेहोलीला-परिग्रहः<sup>(४)</sup> ।  
 वान-प्रस्थाश्रमस्यापि प्रवेशविधि-चोदितः ।  
 वृत्त-स्वाध्याय-सापेक्षमघ-सङ्कोचनन्तथा<sup>(५)</sup> ।

\* दिजस्याध्वौ तु गो-यातुः,—इति निर्याणसिन्धौ पाठः ।

† लीला-लेखा परिग्रहः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

- (१) आततायिनश्च,—“अग्निदोगरदखैव शास्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्र-  
 दारापहारी च षडेते आततायिनः”—इति स्मृत्युक्ताः ।  
 (२) दिजानां समुद्रयात्रा, समुद्रयात्रायां कृतायां प्रायश्चित्तशोधितस्यापि  
 संयहो व्यवहारः ।  
 (३) गोसंज्ञप्तिर्गोबधः । गोसवेत्यागविशेषः ।  
 (४) सुराग्रहणं सुराग्रहः । (ग्रहः पात्रविशेषः) । तदग्रहणस्य, “सुराग्रहं  
 गृह्णाति”—इत्यादिना सौत्रामण्यां विहितः । सुराग्रहणस्य तत्कर्तुः  
 संयहः इति वाङ्मयः ।  
 (५) अग्निहोत्रं कृत्यते यथा, सा अग्निहोत्रहवनी वैकृत्यतुक् । तस्या  
 अग्निहोत्रहवन्याकृतावशिष्टप्राशनार्थं लेहनं लीलायाश्च तस्याः  
 परिग्रहः ।  
 (६) वृत्तमग्निहोत्रादि, स्वाध्यायोवेदाध्यायनम् । तत्सापेक्षमघौचकासः,  
 —“एकाहान्शुभ्यते विप्रोयोमिवेदसमन्वितः”—इत्यादिना विहितः ।

प्रायश्चित्त-विधानञ्च विप्राणां मरणान्तिकम् ।  
 संसर्ग-दोषः स्तेनाद्यैर्महापातक-निष्कृतिः<sup>(१)</sup> ।  
 वरातिथि-पितृभ्यश्च पशूपाकरण-क्रिया<sup>(२)</sup> ।  
 दत्तैरसेतरेषाम् पुत्रत्वेन परिग्रहः ।  
 सर्वणान्याङ्गना-दुष्टौ\* संसर्गः शोधितैरपि ।  
 अयोनौ संयहो वृत्तौ परित्यागोगुरु-स्त्रियाः<sup>(३)</sup> ।  
 अस्थि-सञ्चयनादूर्द्ध्वमङ्ग-स्पर्शनमेव च<sup>(४)</sup> ।  
 शामित्रं चैव विप्राणां<sup>(५)</sup> सोम-विक्रयणं तथा ।  
 षड्भक्तानशनेनाश्र-हरणं हीन-कर्मणः<sup>(६)</sup> ।

\* सर्वणानां तथा दुष्टौ,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† अयोनौ संयहो वित्ते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ शामित्रं,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

- (१) संसर्गदोषस्तेयान्यमहापातकनिष्कृतिः,—इति निर्याणसिन्धौ पठितं  
 व्याख्यातञ्च; संसर्गदोषस्तेयेतरमहापातकत्रये ब्रह्महत्या-सुरापान-  
 गुरुतत्पगमनरूपे ज्ञानकृते वा निष्कृतिर्मरणरूपेति ।  
 (२) उपाकरणमभिमन्त्रणपूर्वकहवनं तच्च गृह्योक्ते मधुपर्काख्यकर्मणि  
 वरातिथये विहितम् । पितृभ्यश्चाष्टकादौ तद्विहितम् ।  
 (३) अयोनौ शिष्यादौ । “चतस्रस्तु परित्याग्याः शिष्यगाः”—इत्यादिना  
 तत्परित्यागोविहितः ।  
 (४) अस्थिसञ्चयनं मरणाच्चतुर्थीहादौ विहितम् । अङ्गस्पर्शश्च तदुत्तरं  
 विहितः ।  
 (५) शामित्रं यागे विहितम् शमितुं ऋत्विग्विशेषस्य कर्म ।  
 (६) अन्नाभावात् षड्भक्तमनश्रतः “वुशुक्षितस्तत्र हं स्थित्वा धान्यमब्राह्म-  
 णाद्धरेत्”—इत्यादिना अन्नहरणं विहितम् ।

गृह्येषु दास-गोपाल-कुलमित्रार्ह-सीरिणाम् ।  
 भोज्यान्नता, गृह्यस्य-तीर्थ-सेवाऽति दूरतः ।  
 शिष्यस्य गुरु-दारेषु गुरुवद्वृत्तिरीरिता\*<sup>(१)</sup> ।  
 आपद्वृत्तिर्द्विजं ग्राह्याणामश्वस्तनिकता तथा<sup>(२)</sup> ।  
 प्रजार्थं नु द्विजाध्याणां प्रजाऽरणि-परिग्रहः<sup>(३)</sup> ।  
 ब्राह्मणानां प्रवासित्वं मुखाग्नि-धमन-क्रिया<sup>(४)</sup> ।  
 वलात्कारादि-दुष्ट-स्त्री-संग्रहो विधि-चोदितः<sup>(५)</sup> ।  
 यतेस्तु सर्व-वर्णभ्यो भिक्षा-धर्मो विधानतः ।

\* गुरुवद्वृत्तिशीलता,—इति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

† यतेस्तु सर्व-वर्णभ्यो,—इति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

- (१) नैष्ठिकब्रह्मचारिणो गुरौ परेते गुरुदारेषु गुरुवद्वृत्तिर्मन्वादिभिः कथिता ।  
 (२) आपदि सर्वतः प्रतियहोऽनन्तरवृत्तिश्च ब्राह्मणानां विहिता । अश्व-  
 स्तनिकता एकदिनमात्रनिर्व्याहोचितधनत्वम् । शोभवं श्वस्तनं तदस्य  
 पुरुषस्यास्ति,—इति मत्वर्थोयइकः । पश्चात् गज समासः । अश्वस्तनि-  
 कत्वश्च ब्राह्मणस्य “अश्वस्तनिकयव वा”—इति मन्वादिभिर्विहितम् ।  
 (३) जातकर्महोमे सन्ततिजीवनार्थमरणिपरिग्रहः कस्याधिष्ठाया-  
 मुक्तः ।  
 (४) दारेष्वग्निं निक्षिप्य साधिकानां प्रवासः कर्मप्रदीपादौ विहितः “नि-  
 क्षिप्याग्निं खदारेषु परिकष्य द्विजं तथा प्रवसेत् कार्यवान् विप्रः”—  
 इत्यादिना । तस्यैवान्न “ब्राह्मणानां प्रवासित्वम्”—इत्यनेन परामर्शः ।  
 मुखाग्निधमनश्च, “मुखेनैव धमन्याग्निम्”—इत्यनेन विहितम् ।  
 (५) वलात्कारादिदुष्टस्त्रीसंग्रहश्च, “वलात् प्रमथ्य भुक्ता चेत्”—इत्यादि-  
 ना विहितः ।

नवोदके दशाहश्च दक्षिणा गुरु-चोदिता<sup>(१)</sup> ।  
 ब्राह्मणादिषु गृह्यस्य पचनादि-क्रियापि च ।  
 भृग्वग्नि-पतनाद्यैश्च दृष्टादि-मरणन्तथा<sup>(२)</sup> ।  
 गो-दग्नि-शिष्टे पथसि शिष्टैराचमन-क्रिया ।  
 पितापुत्र-विरोधेषु साक्षिणां दण्ड-कल्पनम् ।  
 यत्र-सायं-गृह्यत्वञ्च\* सूरिभिस्तत्-तत्-परैः†<sup>(३)</sup> ।  
 एतानि लोक-गुण्यर्थं<sup>(४)</sup> कलेरादौ महात्मभिः ।  
 निवर्त्तितानि कर्माणि व्यवस्था-पूर्वकं बुधैः ।  
 समयस्यापि<sup>(५)</sup> साधूनां प्रमाणं वेदवद्भवेत् ।

इति । (१) तदुक्तमापस्तम्बेनापि,—“धर्मज्ञ-समयः प्रमाणं वेदाश्च”—  
 इति । एवमन्यदप्युदाहार्यम् । यथा, मुनिभिस्तत्तत्-युग-सामर्थ्यं  
 विधि-निषेधाभ्यां विशेषेण भावितम्, तथा, विहितातिक्रम-निषि-  
 द्धाचरणयोः प्रायश्चित्तमपि चिरन्तनेन पराशरेणोक्तम् । पचन्ते हि  
 दृष्ट-पराशरस्य वचनानि,—

\* यतेः सायं गृह्यत्वञ्च,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† तत्त्वदर्शिभिः,—इति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

- (१) नवोदके दशाहश्च,—“दशाहेनैव श्रुध्येत भूमिष्ठश्च नवोदकम्”—  
 इत्यादिनोक्तम् । “गुरवे वरं दत्त्वा”—इत्याद्युक्ता दक्षिणा ।  
 (२) एतच्च,—“दृष्टः शौचस्मृते लुप्तः प्रत्याख्यातभिवक्त्रियः । आत्मानं  
 घातयेद्यत्”—इत्यादिना विहितम् । भृगुरवश्च देशः ।  
 (३) “यत्रसायं गृह्यमुनिः”—इत्यनेन विहितं यत्रसायं गृह्यत्वम् ।  
 (४) गुप्तिः रक्षा ।  
 (५) समयः सम्बित् प्रतिज्ञा इति यावत् ।  
 (६) साधूनां समयस्य प्रमाणात्पस्तम्बेनाप्युक्तम् इत्यर्थः ।

“जरायु-जाय-जायैव जीवाः संखेद-जाय ये ।  
 अवध्याः सर्वेऽप्येते बुधैः समनुवर्णितम् ।  
 निश्चयार्थं विबुद्धानां प्रायश्चित्तं विधीयते ।  
 अनस्त्रि-व्रतमेकन्तु\* यदि प्राणैर्विद्योऽजयेत् ।  
 उपोष्यैकाहमादध्यात् प्राणायामांस्तु षोडशा ।  
 चि-स्नानमुदके कृत्वा तस्मात् पापात् प्रमुच्यते ।  
 अस्त्रिमदधेतु † दिगुणं प्रायश्चित्तं विधीयते ।  
 अनेन विधिना वाऽपि स्त्रावरेषु न संशयः ।  
 कायेन पद्भ्यां हस्ताभ्यामपराधादिमुच्यते ।  
 चतुर्गुणं कर्म-कृते दिगुणं वाक्-प्रवृत्तिते ‡ ।  
 कृत्वा तु मानसं पापं तथैवैक-गुणं स्मृतम्” ।

इति । ‘च’कारो याज्ञवल्क्य-मन्वादि-समुच्चयार्थः । प्रसिद्धा हि तदीय-ग्रन्थेषु प्रायश्चित्ताध्यायाः । पराशर-ग्रहणन्तु कलि-युगाभि-प्रायम् । सर्वेऽप्येव कल्पेषु पराशर-स्मृतेः कलि-युग-धर्म-पक्ष-पाति-त्वात् प्रायश्चित्तेष्वपि कलि-युग-विषयेषु पराशरः प्राधान्येनादर-णीयः । अतः, पराशर-मन्वादि-प्रोक्तं प्रायश्चित्तं तत्तत्-पाप-परिहाराय विदत्-परिषदा विधीयते । एतदुक्तं भवति,—नाना-मुनिभि-स्तत्तद्-युग-सामर्थ्यस्य प्रायश्चित्तस्य प्रपञ्चितत्वात् तदुभयं पर्यालोच्य

\* अनस्त्रिमव्रतमेकन्तु,—इति सु० पुस्तकयोः पाठः ।

† षोडश,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ अस्त्रिमव्रतेषु,—इति सु० पुस्तकयोः पाठः ।

§ वाक्प्रवृत्तिते,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

निन्दाऽनिन्दयोः\* व्यवस्था कल्पनीया । यः पुरुषोयुग-सामर्थ्यमनु-सृत्या † विहितानुष्ठानं प्रतिषिद्ध-वर्जनं प्रमाद-कृत-पापस्य प्रायश्चि-त्तस्य कर्तुं शक्नोऽपि न कुर्यात्, तद्विषयाणि,—

“भूण-इत्या पितुस्तस्या ‡ सा कन्या वषली स्मृता” ।

इत्यादि-निन्दा-वचनानि; अशक्त-विषयं ‘तेषां निन्दा न कर्तव्या’—इत्यादि वचनम् । अतएव शैवागमे § पठ्यते,—

“अत्यन्त-रोग-युक्तेऽङ्गे राज-चौर-भयादिषु ।

गुर्वग्नि-देव-कृत्येषु नित्य-हानौ न पाप-भाक्” ।

इति । तस्मात् न कोऽपि धर्माधर्म-शास्त्रस्य ॥ विज्ञवः—इति ॥

ननु, उक्त-प्रकारेण युग-सामर्थ्यस्याशेषस्यानेक-ग्रन्थ-परिचयम-न्तरेण दुर्विधात्वात् कथं मन्द-प्रज्ञानामकल्पायुषां युग-सामर्थ्यानु-सारिण्यस्तुर्वर्ण-समाचारस्य निर्णयः ? इत्यत आह,—

\* निन्द्यानिन्दयोः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† युगसामर्थ्यमनुसृत्या,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ इत्यमेव सर्वत्र पाठः । ग्रन्थान्तरे तु “पितुस्तस्याः”—इति पाठः ।

§ सौरागमे,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ धर्मशास्त्रस्य,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

पूर्वपक्षायाम्,—(१) ‘नन्वेवं कलौ पापिनामनिन्दयात्’—इत्यादिना सन्दर्भेण भूमिकायां यः पूर्वपक्ष उपपन्नः, तस्य सिद्धान्त-मिदानीमाह एतदुक्तं भवतीत्यादिना ।

अहमद्यैव तत् सर्व्व\* मनुस्मृत्य ब्रवीमि वः ।

चातुर्व्वर्ण्य-समाचारं शृण्वन्तु मुनि-पुङ्गवाः ! † ॥ ३५ ॥

इति । अनुस्मृत्यः सर्व्वस्य संकलन्याभिधानात् सन्धानामप्येतत् सुप्र-  
हम् । 'अद्यैव'—इति काल-विलम्ब-निषेधात् अत्यायुषामप्यत्र ग्रन्थे  
निर्णयः सुलभः । चत्वारोवर्णाश्चातुर्व्वर्ण्यम्, तस्य समाचारो धर्मः ।  
आचार-शब्दः शील-पर्यायः लौकिकं वृत्तमाचष्टे<sup>(१)</sup> । समीचीनः  
शिष्टाभिमतआचारो यस्य धर्मस्य कारणत्वेन वर्तते, सोऽयं यजन-  
याजनादि-कर्म-लक्षणो धर्मः समाचारः । अतएव, आचार-धर्मयो  
हेतु-हेतुमद्रूपेण भेदं वक्ष्यति; 'आचारो धर्म-पालकः'—इति ।  
श्रुतिश्च धर्माचारौ भेदेन व्यपदिशति;—“यथाकारी यथाऽऽचारी  
तथा भवति”—इति । श्रुत्यन्तरे च कर्म-वृत्तयोर्भेदश्चास्माच्यते;—  
“अथ, यदि ते कर्म-विचिकित्सा वा वृत्त-विचिकित्सा वा स्यात्”  
इति । यद्यपि,—

‘शृणु पुत्र ! प्रवक्ष्यामि शृण्वन्तु मुनि-पुङ्गवाः !’ ।

इत्यप्रमत्तत्वं पूर्व्वमेव विहितम्, तथापि युग सामर्थ्य-प्रपञ्चनेन

\* तद्वर्ण्यम्,—इति स० सो० सू० मू० पुस्तकेषु पाठः । तत्तद्धर्मम्, इति  
सो० मू० पुस्तके पाठः ।

† अविपुङ्गवाः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ अनुस्मृत्य,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) वृत्तं चरित्रम् । लौकिकपदेन, ‘ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तता’—इत्यादि  
हारातायुक्तशास्त्रोपशान्त्यवच्छेदः ।

व्यवहितत्वात् तदेव पुनः स्मार्थ्यते । अथ वा, पूर्व्वोक्तं युग-सामर्थ्य-  
अवर्ण-विषयम्, इदन्तु धर्म-अवर्ण-विषयम्,\* इत्युपनृक्तिः ॥

वक्ष्यमाण-धर्म-जातस्य परम-पुरुषार्थ-हेतुतां कैमुतिक-न्या-  
येन<sup>(१)</sup> अभिधातुं ग्रन्थ-पाठ-तदर्थ-ज्ञाने<sup>(२)</sup> प्रशंसति,—

पराशर-मतं † पुण्यं पवित्रं पाप-नाशनम् ।

चिन्तितं ब्राह्मणार्थाय धर्म-संस्थापनाय च ॥ ३६ ॥

इति । पराशरेण प्रोक्तं ग्रन्थ-जातं 'पराशर-मतं', तच्च पाठ-मात्रेण  
पुण्य-प्रदम् । पुण्यञ्च द्विविधम्,—इष्ट-प्राप्तकमनिष्ट-निवर्त्तकञ्च ।  
तदुभयं 'पवित्र-पापनाशन'-शब्दाभ्यां विवक्ष्यते । तदेव ग्रन्थ-जातं  
'चिन्तितम्' अर्थतोविचारितं सत् पूर्व्ववत् पुण्य-प्रदं भवति । अर्थ-  
विचारस्य प्रयोजनं वेधा,—स्वानुष्ठानं परोपदेशश्च । तदुभयं  
'ब्राह्मण'—इत्यादि-पद-द्वयेनोच्यते । ब्राह्मणस्यार्थो ब्राह्मणनिमित्तं<sup>‡</sup>  
स्वधर्मानुष्ठानमिति यावत् । 'धर्म-संस्थापनम्' परेषां धर्मोपदेशे-

\* इदन्तु अवर्णं धर्मविषयम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† धर्मज्ञानस्य,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ पराशर्य्यं मतं,—इति सो० मू० पुस्तके, पराशरमतं,—इति सु०  
मू० पुस्तके पाठः ।

§ ब्राह्मणार्थो ब्राह्मणनिमित्तं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) कैमुतिकन्यायश्च,—“समवायश्च यत्रैषां तत्रान्ये बहवो मृगाः । नूनं  
सर्व्वे क्षयं यान्ति किमुतैकं नदीरजः”—इति कन्दोगपरिशिष्टवा-  
क्यादुक्तेः ।

(२) द्वितीयादिवचनानां पदमिदम् ।

मानुषापनम्\* । यदा, ग्रन्थ-पाठ-तदर्थ-ज्ञानयोरपीदृशोमहिमा,  
तदा किमु वक्तव्यम्; अनुष्ठानं पुरुषार्थ-हेतुः,—इति<sup>(१)</sup> । युक्तञ्चेतत्,  
पराशरस्य पुस्तक-वशिष्ट-प्रसाद-लब्ध-वरेण सर्व-शास्त्र-हृदयाभिज्ञ-  
त्वात्† । तथा च, विष्णु-पुराणम्,—

“वैरे महति मद्वाक्यात् गुरोरस्याश्रिता जमा ।

त्वया, तस्मात् समस्तानि भवान् शास्त्राणि वेत्यति‡ ।

सन्तर्तेन समुच्छेदः‡ क्रोधेनाऽपि यतः कृतः ।

त्वया, तस्मान्महाभाग ! ददाम्यन्यमहं वरम् ।

पुराण-संहिता-कर्त्ता भवान् वत्स ! भविष्यति ।

देवता-पारमार्थ्यञ्च यथावदेत्यते भवान् ।

प्रवृत्ते च निवृत्ते च<sup>(२)</sup> कर्मण्यस्त-मला॥ मतिः ।

मत्-प्रसादादसन्दिग्धा तव वत्स ! भविष्यति” ।

इत्याचार-काण्डे प्रथमाध्याये आचारावतारः समाप्तः ॥०॥

( ॥ ग्रन्थानुक्रमणिका समाप्ता ॥ )

\* अत्र, ‘ब्राह्मणेत्यादिपदयोरर्थः’ इत्यधिकः पाठः स० सो० पुस्तकयोः ।

† हृदयाभिज्ञत्वम्,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ अत्र, ‘इति’—इत्यधिकः पाठः सु० पुस्तके । स चासङ्गतः, परवचना-  
नामपि विष्णुपुराणीयत्वेन मध्ये ‘इति’ शब्दस्यायुक्तत्वात् ।

§ समुच्छेदः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ कर्मणि त्वमना,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) तदनेन कैमुतिकन्यायः प्रकृते समर्थितः,—इति मन्तव्यम् ।

(२) कामनापूर्वकं क्रियमाणं काम्यं कर्म शरीरप्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तं,  
ब्रह्मज्ञानाभ्यासपूर्वकं क्रियमाणं निष्कामं कर्म संसारनिवृत्तिसाधन-  
त्वात् निवृत्तमुच्यते । तदुक्तं मनुना । “इह चासुखं वा काम्यं प्रवृत्तं  
काम्यं कीर्यते । निष्कामं ज्ञानपूर्वकं निवृत्तमुपदिश्यते”—इति ।

अथाचारो निरूप्यते । यत् पृष्ठम्,—

‘चातुर्वर्ण्य-समाचारं किञ्चित् साधारणं वद’ ।

इति, तत्रोत्तरमाह,—

चतुर्णामपि वर्णानामाचारो धर्म-पालकः ।

आचार-भ्रष्ट-देहानां भवेद्धर्मः पराङ्मुखः ॥ ३७ ॥

इति । आचारस्यान्वय-व्यतिरेकाभ्यामैहिकामुन्निक-श्रेयोहेतुत्वम्, आ-  
चार-लक्षणञ्च, आनुशासनिके पर्वण्यभिहितम्,—

“आचारात्मते चायुः\* आचारात्मते अयम् ।

आचारात् कीर्त्तिमाप्नोति पुरुषः प्रेत्य<sup>(१)</sup> चेह च ।

दुराचारो हि पुरुषो नेहायुर्विन्दते महत् ।

यस्यैवां चास्य भूतानि तथा परिभवन्ति च ।

तस्मात् कुर्याद्विहाचारं यदीच्छेद् भूतिमात्मनः ।

अपि पाप-शरीरस्य आचारो हन्यलक्षणम् ।

आचार-लक्षणो धर्मः सन्तस्याचार-लक्षणाः ।

साधूनाञ्च यथावत्तमेतदाचार-लक्षणम्” ।

\* चायुः,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

† न सन्ति,—इति स० पुस्तके पाठः ।

‡ यदिच्छेत्, इति सु० स० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) प्रेत्य परलोकौ ।

इति । हारीतोऽपि\* स्मरति,—

“साधवः क्षीण-दोषाः स्युः सख्यन्दः साधु-वाचकः ।

तेषामाचरणं यत्तु सदाचारः स उच्यते ॥

इति । मनुरप्याह—

“तस्मिन् देशे यत्राचारः पारम्पर्य-क्रमागतः ।

वर्षाणां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते” (१) ।

इति । सन्तः शिष्टाः । तेषां स्वरूपमाह भगवान् बोधायनः † ।

“शिष्टाः खलु विगत-मत्सराः निरहङ्काराः कुम्भी-धान्याः (२) अलो-  
लुपाः दम्भ-दर्प-लोभ-मोह-क्रोध-विवर्जिताः”—इति । आरण्य-  
पर्वणि,—

“अक्रुध्यन्तोऽमसृयन्तो निरहङ्कार-मत्सराः ।

ऋजवः श्रम-सम्पन्नाः शिष्टाचाराभवन्ति ते ।

\* इतोऽपि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† यस्मिन्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ मनुरप्याह— इत्यादि, ‘इति’—इत्यन्तः पाठो नास्ति स० सो० पुस्त-  
कयोः ।

§ बोधायनः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः । एवं सर्वत्र ।

- (१) तस्मिन् देशे ब्रह्मावर्तदेशे । इदं हि पूर्वमुक्तम्,—“सरस्वती-दृष-  
द्व्योर्द्वयनयोर्यदन्तरम् । तं देव-निर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते”—  
इति । पारम्पर्यक्रमागतो नस्ति दानीन्तनः । सान्तरालाः सङ्कीर्णाः ।  
(२) ‘वर्षानिर्व्याहृतिधान्यादिधनः कुम्भीधान्यः’ इति कुल्लूकभट्टः ।  
‘कुम्भी उच्छ्रिता, घास्मासिकधान्यादिनिचयः कुम्भीधान्यकः’—इति  
मेधातिथिः ।

चैविद्य-वृद्धाः शुचयो वृत्तवन्तो यश्चिन्तः ।

गुरु-शुश्रूषवो दान्ताः शिष्टाचाराभवन्ति ते” ।

इति । अत्र, शिष्टानामभिमतो दया-दानिष्ठ-विनयाद्यन्विता वृत्त-  
विशेषाचारः,—इत्युक्तं भवति । स आचारः श्रौतं स्मार्तञ्च\* धर्मं  
पालयति । धर्म-विघातिनां नैर्घृण्य-क्रोधादीनामभावात् । अस्मिन्  
त्वाचारे विरोधि-सङ्गात् धर्म एव न प्रवर्तते, कथञ्चित् प्रवृत्तो-  
ऽपि परावर्तते । सोऽयं धर्म-पालकश्चाचारश्चतुर्णां वर्णानां साधा-  
रणः । ननु, ‘किञ्चित् साधारणं वद,’—इति धर्मः पृष्ठः प्रत्युत्तर-  
त्वाचार-विषयम्,—इति न सङ्गच्छते,—इति चेत् । न, निमित्त-  
नैमित्तिकयोराचार-धर्मयोरभेदस्य विवक्षितत्वात् ॥

इदानीं ब्राह्मणस्यामाधारणं धर्मं दर्शयति,—

षट्-कर्माभिरतो नित्यं देवता-ऽतिथि पूजकः ।

हुत-शेषन्तु भुञ्जानो † ब्राह्मणो नावसीदति ॥ ३८ ॥

इति । यजन-याजनाध्ययनाध्यापन-दान-प्रतिग्रहाः षट् कर्माणि ।

तदाह मनुः,—

“अध्यापनं चाध्ययनं यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चापि षट् कर्माण्यय-जन्तवः” ।

\* श्रौतं स्मार्तञ्च,—इति स० सो० पुस्तकयोर्नास्ति ।

† तत् कथञ्चित्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ भुञ्जीयात्,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

इति । अत्राध्यापनं कूर्म-पुराणे प्रपञ्चितम्,—

“एवमाचार-सम्पन्नमात्मवन्तमदात्मिकम् ।

वेदमध्यापयेद्धर्म-पुराणाङ्गानि नित्यशः ।

संवत्सरोषिते शिष्ये गुरुज्ञानमनिर्दिशन् ।

यसते दुष्कृतं तस्य शिष्यस्य वसतो गुरुः ।

आचार्य-पुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदोधार्मिकः शुचिः ।

आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुः स्वोऽध्याप्यादश धर्मतः<sup>(१)</sup> ।

हस्त-शस्त्र तथाऽद्रोही मेधावी शुभ-कृत्स्नरः ।

आप्तः प्रियोऽथ विधिवत् षडध्याप्यादिजोत्तमैः” ।

इति । विष्णुरप्याह,—“नापरोक्षितं याजयेत् नाध्यापयेत् नोपनयेत्”—

इति । वशिष्ठः,—

विद्या इ वै ब्राह्मणमाजगाम

गोपाय मां सेवधित्तेऽहमस्मि ।

अस्त्यकायानुजवे शठाय

न मां ब्रूयावीर्यवती तथा स्याम्” ॥

इति । अध्यापने नियममाह धर्मः,—

“सततं प्रातरुत्थाय दन्त-धावन-पूर्वकम् ।

खाला जला च शिष्येभ्यः कुर्यादध्यापनं नरः” ।

इति । मनुरपि,—

अध्येयमाणन्तु गुरुर्नित्यकालमतन्वितः ।

अधीष्व भो इति ब्रूयादिरामोऽस्त्विति वा रमेत् ।

(१) स्वः ज्ञातिः । सत्ये आचार्यपुत्रादयो दश अध्याप्याः ।

इति । अध्येयमाणः शिष्यः, तं प्रति\* वेदमुच्चारयिष्यन् प्रतिदिनमध्या-  
पन-प्रारम्भे अतन्वितः,—“अधीष्व भोः”—इति ब्रुवन्प्रारभेत, समग्रा  
“विरामोऽस्तु”—इति ब्रुवन्नुपरमेत ; ईश्वर-प्रीतये<sup>†</sup> । एतत् सर्वमभि-  
प्रेत्य श्रुतिराह,—“अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीत”—इति ।

अत्र प्रभाकरो मन्यते,—‘उपनयीत’—इति नयतेरात्मनेपदस्य  
आचार्य-करणे पाणिनिना सूचितत्वात्<sup>(१)</sup> उपनयनाध्यापनयोस्त्राङ्गा-  
ङ्गिभावत्वेनैक-कर्तृकत्वात्<sup>(२)</sup> आचार्यत्व-कामोऽध्यापनेऽधिकारी । अत-  
एव मनुना स्मर्यते,—

“उपनीय तु सः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः ।

स-कल्पं स-रहस्यञ्च तमाचार्यं प्रवक्षते” ॥

इति । एवं चाध्यापन-विधौ सुस्थिते सत्यध्ययनस्य पृथग्विधिर्न कल्प-  
नीयो भविष्यति ; विहितस्याध्यापनस्याध्ययनमन्तरेणानुपपत्तेरध्ययन-  
स्थार्थ-सिद्धत्वात्<sup>(३)</sup> । ननु, नाध्ययन-विधौ कल्पना-दोषोऽस्ति,

\* अध्येयमाणः शिष्यं प्रति,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† ईश्वरप्रीतये,—इति नास्ति शा० पुस्तके ।

‡ उपनयीत,—इत्यादि, स्मर्यते,—इत्यन्तः पाठः स० सो० पुस्तकयोर्भ्रष्टः ।

(१) “सम्माननोत्सर्जनाचार्यकरण-ज्ञान-भूति-विगणन-व्ययेषु नियः” (१७०  
इपा० इ६ सू० ) इति पाणिनिसूत्रम् ।

(२) “अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनीयत तमध्यापयीत”—इति सुब्या तयोरेक-  
कर्तृकत्वमवगम्यते । तच्च तयोरेकाङ्गिभावमन्तरेण नोपपद्यते ।  
एकाङ्गिभावस्य ह्यभावे इच्छया कश्चित् किञ्चित् कुर्यात् कश्चिच्च  
किञ्चिदिति नैककर्तृकत्वनियमः स्यात् । तथाचोपनयनमङ्गं अध्यापन  
साङ्गोति वक्ष्यमाणमनुवचनात् व्यक्तम् ।

(३) तथाच, अर्थापत्त्या माणवकस्याध्ययनं लभ्यते, इति भावः ।

कृत्स्नैव विधेः सत्तात्\* “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इति श्रुतेः । मैवम्, अधि-  
कार्यश्रवणेनास्य विधेरनुष्ठापकत्वायोगात् । अयोच्येत,— विश्वजिज्ञासेन  
रात्रिसच-न्यायेन वाऽधिकारी परिकल्प्यतां ;—“विश्वजिता यजेत”  
इत्यत्र ‘एतत्कामः’—† इति (१) नियोज्य-विशेषणस्याश्रवणादनुष्ठाना  
प्राप्तौ स्वर्गस्य सर्वैरिच्छ्यमाणत्वात्(२) सएव(३) तद्विशेषणत्वेन परिक-  
ल्पितः, एवमत्र स्वर्गकामोमाणवको‡(४) नियोज्योऽस्तु । रात्रिसचे,—  
“प्रतितिष्ठन्ति इ वै यएताराचीरुपयन्ति”\* इत्यर्थ-वाद-श्रुतायाः प्रति-

\* कल्पनादेषः स्यात्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† तत्कामः,— इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ मानवको,—इति स० सो० पुस्तकयोर्दन्त्यमध्यः पाठः । एवं परत्र ।

\* प्रतितिष्ठन्तीह वा एते य एता रात्रोरुपयन्ति,—इति मु० पुस्तके  
पाठः । उपयन्ति,—इत्यत्र उपयजन्ति,—इत्यन्यत्र पाठः ।

(१) नियोज्योऽधिकारी । कामनावानेव हि कान्ये अधिक्रियते इत्यतः तद्वि-  
शेषणीभूतायाः फलकामनायाः परिकल्पना आवश्यकी ।

(२) सर्वैरिच्छ्यमाणत्वं फलान्तरमपरिकल्प्य स्वर्गस्य परिकल्पनायां विनि-  
गमकम् । तथाच जैमिनिसूत्रम् । “स स्वर्गः स्यात् सर्वान् प्रत्य-  
विश्रित्यतात्” (मी० ४ अ० २ पा० १५ सू० ) इति । स इति विधेय  
प्राधान्यविवक्षया पुंसा निर्देशः । स्वर्गोऽनियोज्यविशेषणं स्यात्  
सर्वान् पुरुषान् प्रति अविशेषात् । “सर्वे हि पुरुषाः स्वर्गकामाः ।  
कुत एतत् ? प्रीतिर्हि स्वर्गः । सर्वे च प्रीतिं प्रार्थयन्ते”—इति शाबर-  
भाष्यम् ।

(३) यद्यपि ‘काम्यं कामान्वितेन च’—इत्यादि स्मरणात् स्वर्गकामनैव  
नियोज्यविशेषणं, तथापि स्वर्गकामनायामनियोज्यविशेषणत्वे स्वर्गोऽपि  
तद्विशेषणतया भासते, इत्यभिप्रायेण ‘सएव’ इत्युक्तम् ।

(४) माणवकोऽनधीतवेदोवटुः । ‘अनृचोमाणवको ज्ञेयः’—इति स्मरणात् ।

ष्टायाः, अत्यन्तमश्रुतात्\* स्वर्गतः प्रत्यासन्नतया, प्रतिष्ठाकामोऽधि-  
कारी कल्पितः(१), एवमत्र, पयः-कुल्यादि-कामोऽधिकारी स्यात्,—  
“यदृचोऽधीते पयसः कुल्याः अस्य पितृन् स्वधाश्रमिवदन्ति, यद्यजुंषि  
घृतस्य कुल्याः, यत्सामानि सोमएभ्यः पवते”—इत्यर्थवादात्,—इति ।  
मैवम्, पयः-कुल्यादेर्ब्रह्मयज्ञ-विधि-शेषत्वात्, माणवकस्याप्रबुद्धत्वेन  
स्वर्गकामत्वाऽसम्भवाच्च(२) । कथञ्चित् सम्भवेऽप्यन्योन्याश्रयत्वं दुर्वारम् ;  
अधीते स्वाध्याये पश्चादध्ययन-विध्यवगमः, तदवगमे चाध्ययनम्,—  
इति । तस्मात्, अध्ययनस्याध्यापन-प्रयुक्तत्वादध्यापनमेव विधीयते  
माध्ययनम्(३),—इति ।

तदेतद्गुरु-मतमन्ये वादिनो‡ न क्षमन्ते ; अनित्येनाध्यापनेन नित्य-

\* अत्यन्तमश्रुतत्वात्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† इत्यर्थवादस्तुतिरिति,—स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ मन्यवादिनो,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) अत्र, “फलमानेयो निर्देशादश्रुतौ ह्यनुमानं स्यात्” (मी० ४ अ०  
२ पा० १८ सू० ) इति जैमिनिसूत्रम् । रात्रिसचादौ अर्थवाद-  
निर्दिष्टमेव फलं स्यात्, फलस्यात्यन्तमश्रुतौ हि स्वर्गस्यानुमानमित्या-  
त्रेय आचार्योऽमन्यते इति सूत्रार्थः ।

(२) तथाच, न पयः कुल्यादेरध्ययनफलत्वकल्पनसम्भव इति रात्रिसच-  
न्यायस्यानवकाशः । स्वर्गकामनाया असम्भवात् विश्वजिज्ञासयाप्य-  
नवकाशः ।

(३) तथाच अध्यापनविधिनैवाध्ययनस्य कामेन “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः”—  
इति श्रूयमाणत्वात् विधित्वासम्भवाच्चिन्त्यानुवादएवेति गुरुणां सि-  
द्धान्तः । एतच्च जैमिनीयन्यायमाणावित्तरे स्पष्टम् ।

स्वाध्ययनस्य प्रयोजकमशक्यत्वात्, अनित्यं साध्यापनं जीवन-कामस्य<sup>(१)</sup> तत्राधिकारात् । तदाह मनुः,—

“वृक्षान्तु<sup>(२)</sup> कर्मणामस्य जीणि कर्मणि जीविका ।

याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः” ॥

इति । अध्ययनन्तु नित्यम्, अकरणे प्रत्यवायस्य मनुना स्मृतत्वात्;

“योऽनधीत्य द्विजो वेदान्त्यच\* कुरुते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाप्नु गच्छति सान्धयः” ॥

इति । अतः स्व-विधि-प्रयुक्तमेवाध्ययनम् । न चान्योन्याश्रयः, अध्यय-  
नात् प्रागेव सन्ध्या-वन्दनादाविव पित्रादि-मुखेन विधिर्यावगमात्,  
पित्रादिभिर्नियमितत्वादेव माणवकस्य न अप्रबुद्धत्व-दोषोऽस्ति ।  
यद्यपि, तैत्तिरीय-शाखायाम्,—“स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इति वाक्यस्य  
पञ्च-महायज्ञ-प्रकरणे पठितत्वाद् ब्रह्मयज्ञ-विधि-रूपताः, तथाप्यशेष-  
स्मृतिधनयन-पूर्वकस्वाध्ययनस्य प्रपञ्चमानत्वान्मूल-भूत-श्रुतिरनुमा-  
तव्याः । विवरणकारस्तु,—“अध्यापयीत”—इत्यत्र णिजर्थस्य जीवना-  
र्थत्वेन रागतः प्राप्तत्वात्, प्रकृतस्वाध्ययनस्य विधेयतामभिप्रेत्य, “अष्ट-  
वर्षाब्राह्मण-उपगच्छेत्सोऽधीयीत”—इति वाक्यं विपरिणम्य ॥ उप-

\* वेदमन्यत्र,—इति मन्त्रान्तरे पाठः ।

† पित्रादिनियमितत्वात् एवं माणवकस्य नाप्रबुद्धत्वे दोषोऽपि,—इति  
मु० पुस्तके पाठः ।

‡ ब्रह्मयज्ञविधिरयम्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ श्रुतिरर्थानुगन्तव्या,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ विपरीतान्योपपादयामास,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) जीवनं जीविका वृत्तिरिति यावत् ।

(२) वृक्षां यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहप्राप्त्याम् ।

पादयामास<sup>(१)</sup> । सर्वथाप्यस्ति नित्यः स्वाध्यायाध्ययनस्य विधिः—

“स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इत्येवमात्मकः श्रौतः । तथा स्मृतिरपि,—

“तपोविशेषैर्विधैर्व्रतैश्च विधि-चोदितैः ।

वेदः कृतस्त्रोऽधिगन्तव्यः स-रहस्योद्विजन्मना”<sup>(२)</sup> ॥

इति । \*अधिगतिरर्थ-विचार-पर्यन्तमध्ययनम् । तथा च कूर्म-  
पुराणे, अध्ययन-तदर्थ-विचारयोरभावे प्रत्यवायः स्मर्यते,—

“योऽन्यत्र कुरुते यत्नमनधीत्य श्रुतिं द्विजः ।

स वै मूढो न सम्भाष्यो वेदवाह्योद्विजातिभिः ॥

वेदस्य पाठ-मात्रेण सन्तुष्टो वै भवेद्द्विजः ।

पाठ-मात्रावसायी तु पङ्के गौरिव सीदति ॥

योऽधीत्य विधिवद्देवं वेदार्थं न विचारयेत् ।

स सान्धयः शूद्र-समः पाचतां न प्रपद्यते” ॥

इति । अध्ययनस्मृतिकर्तव्यतामाह याज्ञवल्क्यः,—

“शूरुश्चैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः ।

आहृतस्वाप्यधीयीत लब्धं चास्मै निवेदयेत् ॥

हितं चास्याचरेन्नित्यं मनोवाक्काय-कर्मभिः” ।

\* अधिगमि,—इति स० पुस्तके पाठः ।

(१) अध्यापयीत—इत्यत्र णिजर्थोऽध्ययनप्रयोजकत्वं, तत्राध्यापनपर्यवसितं ।  
अध्यापनस्य जीविकार्थत्वं तु ‘वृक्षान्तु कर्मणामस्य’—इति पूर्वोक्त-  
मनुवचनात् व्यक्तम् । तथाच तस्य जीवितानुपपत्त्यापारतया रागतः  
प्राप्तत्वात् न विधेयत्वं । किन्तु अप्राप्तस्याध्ययनस्यैव । तथाच, ‘अष्टवर्षं  
ब्राह्मणमुपनयीत’—इत्यादिवाक्यं ‘अष्टवर्षाब्राह्मणउपगच्छेत्’ इत्या-  
दिविपरिणामेणोपपादनीयमिति विवरणकारस्याशयः ।

(२) रहस्यमपनिषत् ।

इति । विष्णु-पुराणेऽपि,—

“उभे सन्ध्ये रविं भूप ! तथैवाग्निं समाहितः ।

उपतिष्ठेत्, तथा कुर्याद्गुरोरप्यभिवादनम् ॥

स्थिते तिष्ठेद्भजेत् याते नीचैरासीत चासने\* ।

श्रियोगुरोर्नर-श्रेष्ठ ! प्रतिकूलं न सञ्चरेत् ॥

तेनैवाक्तः पठेद्देवं नान्य-चित्तः पुरः-स्थितः ।

अगुह्यतश्च भिन्नान्नमश्रीयात् गुरुणा ततः ॥

ग्रीवाचारवता तत्र कार्यं शुश्रूषणं गुरोः ।

ब्रतानि<sup>(१)</sup> चरता शास्त्रोवेदश्च कृत-बुद्धिना” ॥

इति । कौर्मिऽपि,—

“आहृतोऽध्ययनं कुर्याद्दीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ।

नित्यमुद्धृत-पाणिः स्नात् साध्वाचारः सुसंयतः” ॥

इति । स्व-कुल-परम्पराऽऽगतायाः शाखायाः पाठोऽध्ययनम् ।

तदाह वशिष्ठः,—

“पारम्पर्यागतोद्येषां वेदः स-परिवृंहणः<sup>(२)</sup> ।

तच्छास्त्रं कर्म कुर्वीत तच्छाखाऽध्ययनं तथा” ॥

इति । स्व-शाखा-परित्यागं सएव निषेधति,—

“यः स्व-शाखां परित्यज्य पारक्यमधिगच्छति ।

स गृहद्रवदहिः कार्यः सर्व-कर्मसु साधुभिः ॥

\* चासिते,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) ब्रतानि तत्तद्देवभागाध्ययने विहितानि गोमिकाद्युक्तानि ।

(२) सपरिवृंहणः अङ्गोपाङ्गेतिहासादिसहितः ।

स्वीया शाखोज्झिता येन ब्रह्म तेनोज्झितं परम् ।

ब्रह्मैव स विज्ञेयः सङ्गिर्नित्यं विगर्हितः” ॥

इति । स्व-शाखाऽध्ययन-पूर्वकत्वन्य-शाखाऽध्ययनं तेनैवाङ्गीकृतम्,—

“अधीत्य शाखामात्मीयां परशाखां ततः पठेत्” ।

इति । वेदवङ्म-शास्त्रमधीयीत । तदाह बृहस्पतिः,—

“एवं दण्डादिकैर्युक्तं संस्तुत्य तनयं पिता ।

वेदमध्यापयेत् पश्चात् शास्त्रं मन्वादिके तथा ॥

ब्राह्मणोवेद-मूलः स्थाच्युति-स्तथोः समः स्मृतः ।

सदाचारस्य च तथा ज्ञेयमेतत्तिकं सदा ॥

अधीत्यचतुरोवेदान् साङ्गोपाङ्ग-पद-क्रमान्<sup>(१)</sup> ।

स्मृति-हीनाः न शोभन्ते चन्द्र-हीनेव सर्व्वरी” ॥

इति । अत्र, अध्ययनेन पञ्चधा वेदाभ्यासः उपलक्षितः ।

तथाच दक्षः,—

“वेद-स्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं\* जपः† ।

तद्दानं चैव शिष्येभ्योवेदाभ्यासोहि पञ्चधा” ॥

\* विचारोध्ययनं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† तपः—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) अङ्गानि,—“शिक्षाकथ्योक्त्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषाश्चितिः । ह्नुंसां विधितिसिद्धेयं षडङ्गोक्तवेद इत्येते”—इत्युक्तानि । उपाङ्गानि पुष्पसूत्रादीनि । पदोपश्लेषविशेषः यत्र ऋचां पदानि पृथक् पश्यन्ते । क्रमोऽपि यत्रविशेषः यत्र पूर्वपदं त्यक्त्वा उत्तरपदमुपादीयते ।

इति । हारीतोऽपि,—

“मन्त्रार्थ-ज्ञोजपन् जुहुन्तथैवाध्यायन् द्विजः ।

स्वर्ग-लोकमवाप्नोति नरकन्तु विपर्यये” ॥

इति । गुरु-मुखादेवाधेतयं नतु लिखित-पाठः कर्त्तव्यः ।

तदाह नारदः,—

“पुस्तक-प्रत्ययाधीतं नाधीतं गुरु-सन्निधौ ।

भ्राजते न सभा-मध्ये आर-गर्भेऽव स्त्रियाः” ॥

इति । अध्ययने वर्जनीयानाह मनुः,—

“नाविष्यष्टमधीयीत न शूद्र-जन-सन्निधौ ।

न निशाऽन्ते परिश्रान्तो\* ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत्” ॥

इति । नारदोऽपि,—

“हस्त-दीनस्तु योऽधीते स्वर-वर्ण-विवर्जितः<sup>(१)</sup> ।

ऋग्यजुः-सामभिर्हृग्धोविद्योनिमधिगच्छति” ॥

इति । व्यासोऽपि,—

“अनध्यायेत्तन्नाधीतं यद्यपि शूद्रस्य सन्निधौ ।

प्रतिग्रह-निमित्तं च नरकाय तदुच्यते” ।

॥ इत्यध्ययनाध्यापनयोः प्रकरणे ॥



\* प्रतिश्रान्तो,— इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) वैदिकानां द्विविधा अध्ययनप्रणाली वर्तते, हस्तस्वरकण्ठस्वरभेदात् । तदुभयविधस्वररहितमध्ययनमत्र निन्द्यते,— इति मन्त्रव्यम् ।

अयानध्यायाः । तैच द्विविधाः ; नित्यानैमित्तिकाश्च । तत्र

नित्यानाह हारीतः,—

“प्रतिपत्सु चतुर्दश्यामष्टम्यां पर्वणोर्दयोः ।

अथोऽनध्यायेऽद्य शर्वर्यां नाधीयीत कदाचन” ॥

इति । नैमित्तिकानाह याज्ञवल्क्यः,—

“स-क्रोष्टु-गर्द्धभोलूक-साम-वाणार्त्त-निखने<sup>(१)</sup> ।

अमेध-शव-शूद्रान्य-शमन-पतिताम्निके ॥

देशेऽशुचावात्मनि च विद्युत्-स्तनित-संज्ञवे ।

शुक्लाऽऽर्द्रपाणिरभोन्तरर्द्धरात्रेऽतिमाहते ॥

पांशु-वर्षे दिशां दाहे\* सन्ध्या-नीहार-भीतिषु ।

धावतः पूति-गन्धे च शिष्टे च मृदमागते ॥

खरोद्ग-यान-हस्त्यश्च-नौ-वृत्तेरिण-रोहणे<sup>(२)</sup> ।

सप्त-चिंशद्वन्ध्यायानेतांस्तात्कालिकान् विदुः” ॥

इति । अन्ये त्वनध्यायास्तत्र तत्र स्मर्यन्ते । तथाच नारदः,—

“अयने विषुवे चैव शयने बोधने हरेः ।

अनध्यायस्तु कर्त्तव्योमन्वादिषु युगादिषु” ॥

\* पांशुप्रवर्षेदिग्दाहे,— इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) सामनिखने ऋग्यजुषोरनध्यायोबोद्धव्यः । “सामभ्वनाऋग्यजुषी ना-धीयीत कदाचन”—इत्युक्तेः ।

(२) ईरिखं नाशुकामयभूमिः ।

इति । मन्वादयोर्मन्त्र-पुराणेऽभिहिताः,—

“अश्वयुक्-शुक्ल-नवमी कार्तिके द्वादशी तथा ।  
द्वितीया चैव-मासस्य\* तथा भाद्र-पदस्य च ॥  
फाल्गुनस्य त्रिमासाया पौषस्यैकादशी तथा† ।  
आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी‡ ॥  
आवणस्याष्टमी कृष्णा आषाढस्यापि पूर्णिमा॥  
कार्तिकी फाल्गुनी चैवी ज्येष्ठी पञ्चदशी सिता ।  
मन्वन्तरादयस्त्रैते दत्तस्याक्षय-कारकाः॥” ॥

इति । युगादयोर्विष्णु-पुराणे वर्णिताः,†—

“वैशाख-मासस्य च या\*\*द्वितीया  
नवम्यसौ कार्तिक-शुक्ल-पक्षे ।  
नभस्य मासस्य च कृष्णपक्षो††  
चयोदशी पञ्चदशी च माघे” ॥

कूर्चपुराणे,—

- \* द्वितीयाचैवमासस्य—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।
- † अयं पाठोऽयन्तरेषु वङ्गषु दृष्टत्वादालतः । ‘पुष्यस्यैकादशी तथा’—  
इतित्वादर्थपुस्तकेषु पाठः ।
- ‡ तथा माघस्य सप्तमी,—इति यन्तरे पाठः ।
- § तथाऽऽमासस्य पूर्णिमा,—इति यन्तरे पाठः ।
- ॥ मन्वन्तरादयस्त्रैतादत्तस्याक्षयकारिकाः,—इति यन्तरे पाठः ।
- ¶ वर्णिता,—इति नास्ति स० सो० पुस्तकयोः ।
- \*\* सिता,—इति यन्तरे पाठः ।
- †† तमिषपक्षे,—इति पाठो यन्तरे पाठः ।

“उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे(१) चिरात्तं क्षणं स्मृतम् ।

अष्टकासु त्वहोरात्रमृतवन्तासु च रात्रिषु ॥

मार्गशीर्षे तथा पौषे माघ-मासे तथैव च ।

तिस्रोऽष्टकाः समाख्याताः कृष्ण-पक्षे तु सूरिभिः” ॥

इति । गैतमोऽपि,—“कार्तिकी-फाल्गुन्याषाढी-पौर्णमासी\* तिस्रो-  
ऽष्टकाः चिराचम्”,—इति । उक्त-पौर्णमासीरारभ्य चिराचम् । तथा  
तिस्रोऽष्टकाः सप्तम्यादयः, तास्यपि चिराचमनध्ययनमित्यर्थः । पैठी-  
नसिः,—“कृष्णे भवाः तिस्रोऽष्टकाः, मार्गशीर्ष-प्रभृतयः इत्येके”—  
इति । आपस्तम्बस्तु, उपाकर्म्मरभ्य मासं प्रदोषेऽनध्यायमाह,—  
“आवण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य मासं प्रदोषे नाधीयीत”—  
इति । प्रदोष-शब्देनात्र पूर्व-रात्रिः विवक्षिता । चयोदशादि-  
प्रदोषेष्वपि नाधीयीत । तथाच आदित्यां पुराणम्,—

“मेधा-कामस्तयोदशां सप्तम्याञ्च विशेषतः ।

चतुर्थ्याञ्च प्रदोषेषु न स्मरेन्न च कीर्त्तयेत्” ॥

इति । चतुर्थ्यादि-तिथि-द्विविधे प्रजापतिः,—

“षष्ठी च द्वादशी चैव अर्द्धरात्रौ न नाडिका† ।

प्रदोषे नत्वधीयीत द्वितीया नव-नाडिका” ॥

- \* पौर्णमासीति,—इति पाठः मु० पुस्तके ।
- † आदित्य, इति नास्ति स० सो० पुस्तकयोः ।
- ‡ अर्द्धरात्रौ न नाडिकाः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) उपकार्म्मात्सर्गे मृह्णाद्युक्तकर्म्मविशेषौ अध्ययनारम्भसमाप्तौ  
कर्त्तव्यौ । परमेतौ मृह्ण्यादिभिरपि मन्त्राणामवामयाततां  
प्रत्यब्धं कर्त्तव्यावित्यन्यत्र विस्तरः ।

इति । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“अहं प्रेतेश्वनध्यायः शिष्यत्विग्-गुरु-बन्धुषु ।  
उपाकर्षणि चोत्सर्गे स्त्र-शास्त्रे ओत्रिये तथा\* ॥  
सन्ध्या-गर्जित-निर्घात-भू-कंपोल्का-निपातने<sup>(१)</sup> ।  
समाप्य वेदं शु-निशमारण्यकमधीत्य च ॥  
पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राज-सूतके ।  
अतु-सन्धिषु भुक्ता च आद्विकं प्रतिगृह्य च ॥  
पशु-मण्डूक-नकुल-आहि-मार्जार-मूषिकैः† ।  
कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रं शक्र-पाते तथोच्छ्रये” ॥

इति । मनुःपि,—

“धौरेरुपप्लुते यामे सभ्रमे वाऽग्नि-कारिते ।  
आकालिकमनध्यायं विद्यात्सर्वान्हुते<sup>(२)</sup> तथा” ॥

\* स्त्र-शास्त्राओत्रिये मृते,—इति म० पुस्तके पाठः ।

† मूषिकैः, इत्यादर्शपुस्तकेषु पाठः ।

(१) निर्घातोचके यथाक्रमम्,—“यदान्तरीक्षे वनवान् मारुतो मरुता  
हताः । यतस्त्वधः स निर्घातो जायते वायुसम्भवः” । “रुहश्चिखा च  
सूक्ष्माया रक्षणीलशिखोष्णला । पौरुषी च प्रमाणेन उष्णानानावि-  
धास्तृता” इत्युक्तञ्चक्षे ।

(२) “प्रकृतिविरुद्धमद्भुतमापदः प्राक् प्रबोधाय देवाः सृजन्ति” - इति-  
वचनात्, “अतिलोभादसत्त्वाद्वा नास्तिक्यादाऽप्यधर्मतः । नरापचा-  
राभ्रियतमुपसर्गः प्रवर्तते । ततोऽपचाराभ्रियतमपवर्जन्ति देवताः ।  
ताः सृजन्त्यद्भुतांस्तान् दिव्यनाभसभूमिजान् । तस्य च विविधासोके  
उत्पाताः देवनिर्मिताः । विचरन्ति विनाशाय रूपैः सम्भावयन्ति-

इति । कूर्म-पुराणे,—

“स्नेहातकस्य छायायां शास्त्रलेर्मधुकस्य च ।  
कदाचिदपि नाध्येयं केविदार-कपित्थयोः” ॥

इति । उक्तानामप्यनध्यानामपवादमाह मनुः,—

“वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नित्यके\* ।  
मानुरोधोऽस्त्यनध्याये होम-मन्त्रेषु चैवहि” ॥

इति । वेदोपकरणान्यङ्गानि । नित्य-स्वाध्यायोब्रह्म-यज्ञः । शौन-  
कोऽपि,—

“नित्ये जपे च काम्ये च क्रतौ पारायणेऽपि च ।  
नानध्यायोऽस्ति वेदानां, ग्रहणे याज्ञे स्मृतः”† ।

इति । कूर्म-पुराणेऽपि,—

“अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहास-पुराणयोः ।  
न धर्म-शास्त्रेष्वन्येषु पर्वण्येतानि वर्जयेत्” ॥

इति ।

॥०॥ इत्यनध्यायप्रकरणं ॥०॥

पूर्वमध्यमाध्यापने चेतिकर्त्तव्यतेतिरूपिते, अथ यजन-याजने  
निरूपयामः ।

\* नैत्यिके,—इत्यन्यत्र पाठः ।

† तथा,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ इतिकर्त्तव्यत्वेन,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

च”—इत्युक्तेष्व आपञ्चानाय देवकर्तृकोभूत्यादीनां सम्भावप्रचरो-  
द्भुत इति ज्ञेयम् ।

तत्र, यजनस्य सृष्टिं प्रयोजनं चाह भगवान्,—

“सह-यज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजा-पतिः ।

अनेन प्रसविव्यध्वमेष वोऽस्त्विष्ट-काम-धुक् ॥

देवान् भावयतामेन ते देवाभावयन्तु वः ।

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥

इष्टान् भोगान् हि वो देवादास्यन्ते यज्ञ-भाविताः ।

तैर्दत्तान् प्रदायेभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः” ॥

इति । तस्य च यजनस्य सात्विक-राजस-तामस-भेदेन त्रैविध्यं  
स एवाह,—

“अ-फलाकांक्षिभिर्यज्ञोविधि-दृष्टोयदृज्यते ।

यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्विकः ॥

अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।

दृज्यते भरत-श्रेष्ठ ! तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥

विधि-हीनमसृष्टान्नं मन्त्र-हीनमदक्षिणम् ।

अद्धा-विरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते” ॥

इति । आश्वमेधिके पर्वणि द्विजादि-सृष्टे\* यज्ञार्थल-प्रतिपादनेन  
यज्ञः प्रशस्यते,†—

“यजनार्थं द्विजाः सृष्टास्तारकादिवि देवताः ।

गावो यज्ञार्थमुत्पन्नादक्षिणार्थं तथैव च ॥

सुवर्णं रजतं चैव पात्रीः कुम्भार्थमेव च ।

\* द्विजाति-सृष्टे,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† प्रसूयते,—इति स० सो० आ० पुस्तकेषु पाठः ।

‡ पात्रं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

इधार्थमथ यूपार्थं ब्रह्मा चक्रे वनस्पतिम् ॥

याम्यारण्याश्च पशवो<sup>(१)</sup> जायन्ते यज्ञकारणात्” ।

इति । हारीतोऽपि, अन्नय-व्यतिरेकाभ्यां यज्ञ-महिमानं दर्शयति,—

“यज्ञेन लोकाविमलाविभान्ति,

यज्ञेन देवाः अमृतत्वमाप्नुवन् ।

यज्ञेन पापैर्वज्रभिर्विमुक्तः,

प्राप्नोति लोकानमरस्य विष्णोः ॥

नास्त्ययज्ञस्य लोकोऽत्र नायज्ञो विन्दते शुभम् ।

अनिष्ट-यज्ञोऽपूतात्मा भ्रष्टति\* क्षिप्त-पर्णवत्” ॥

इति । यज्ञ-विशेषास्तग्नि-होत्रादयः । तथाच श्रूयते,†—“प्रजापति-  
र्यज्ञानसृजताग्नि-होत्रं चाग्नि-होमस्य पौर्णमासीं चोक्त्यं चामा-  
वास्यां चातिरात्रं च”—इति । अग्नि-होत्रादीनां संकतैरग्निभिः  
साध्यत्वान्तत्-संस्कारकमाधानमादावनुष्ठेयम् । तत्र प्रजापतिः,—

“सर्वयज्ञाधिकारी स्यादाहिताग्निर्धने सति‡ ।

आदध्यान्निर्धनेऽप्यग्नौ नित्यं पापभयात्॥ द्विजः” ॥

\* भ्रष्टति, इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† श्रूयते,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ सर्वसंस्थाधिकारः स्यादाहिताग्निर्धने सति,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ पापक्षयात्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) “याम्यारण्याश्चतुर्दश । गौरविरजोऽग्नौऽन्नतरोमर्दभोमनुष्याश्चेति  
सप्त याम्याः पशवः । महिष-वानर-श्व-सरीसृप-कृक-पृषत-मृगाश्चेति  
सप्तादण्याः पशवः”—इति पैठिनसि वचनमच स्मर्यव्यम् ।

इति । अकरणे प्रत्यवायः कूर्म-पुराणे दर्शितः,\*—

“मासिक्यादयवाऽऽलस्याद्योऽग्नीन्नाधातुमिच्छति ।

यजेत वा न यज्ञेन स याति नरकान् वह्मन् ॥

तस्मात्सर्व-प्रयत्नेन ब्राह्मणोऽपि विशेषतः ।

आधायाग्नीन् विशुद्धात्मा यजेत परमेश्वरम्” ॥

इति । अतिस्य, कालादि-विशिष्टमाधानं विधत्ते,—“वसन्ते ब्राह्मणो-  
ऽग्निमादधीत ; वसन्तो वै ब्राह्मणस्यर्तुः, स्त्रएवैनमृतावाधाय ब्रह्मवर्चसी  
भवति, योमे राजन्यश्चादधीत ; योमे वै राजन्यस्यर्तुः, स्त्रएवैनमृता-  
वाधाय इन्द्रियवान् भवति, शरदि वैश्यश्चादधीत ; शरद्वै वैश्यस्यर्तुः,  
स्त्रएवैनमृतावाधाय पशुमान् भवति”,—इति । आश्वमेधिकेऽपि,†—

“वसन्ते ब्राह्मणस्य स्यादाधेयोऽग्निर्नराधिप !

वसन्तो ब्राह्मणः प्रोक्तो वेद-योनिः स उच्यते ॥

अन्याधानं? तु येनाय वसन्ते क्रियते नृप ! ।

तस्य श्रीर्ब्रह्मवृद्धिश्च ब्राह्मणस्य विवर्द्धते ॥

उन्निथस्याग्निराधेयो योमे श्रेष्ठः स वै ॥ नृप ! ।

येनाधानन्तु वै योमे क्रियते तस्य वर्द्धते ॥

श्रीः प्रजाः पशवस्यैव विजस्यैव वलं यशः ।

\* दर्शितः,—इति नास्ति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† इन्द्रियायी,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ आश्वमेधिकेऽपि,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ अन्धग्राधेयं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ श्रेष्ठस्य वै,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

शरत्-काले तु\* वैश्यस्याप्याधानी योऽज्ञताशनः ॥

शरद्राजः† स्वयं वैश्यो वैश्य-योनिः स उच्यते ।

शरद्याधानमेवं वै क्रियते येन पाण्डव ॥

तस्य श्रीः वै प्रजाऽऽयुश्च‡ पशवोऽर्थश्च वर्द्धते” ।

इति । आधान-पूर्वकाश्च यज्ञाः, दर्शादयः । तथाच वशिष्ठः,—“अवश्यं  
ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत, दर्श-पूर्णमासाययणेष्टि-चातुर्मास्यैः पशुसोमैश्च  
यजेत”—इति । शरीतोऽपि,—

“पाक-यज्ञान् यजेन्नित्यं हविर्यज्ञांस्तु नित्यशः ।

सौम्यांस्तु विधिपूर्वेण यदृच्छेत् धर्ममथ यम्” ॥

इति । ते च गोतमेन॥ दर्शितः,—“अष्टका पार्वण-आहुं आवस्था-  
यहायणी चैत्राश्वयुजीति सप्त पाक-यज्ञ-संस्थाः, अन्याधेयमग्निहोत्रं  
दर्श-पूर्णमासावाययणं चातुर्मास्यं निरुद्ध-पशु-वन्धः सौत्राम-  
णीति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः, अग्निष्टोमात्यग्निष्टोमउक्थ्यः षोडशी वा-  
जपेयोऽतिरात्रोत्थोर्धामः इति सप्त सोम-संस्थाः” इति । अपरांस्तु  
महायज्ञ-क्रतून् देवलोदर्शितवान्,—“अश्वमेध-राजसूय-पौण्डरीक-

\* शरद्राजश्च,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† शरद्राजि,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ तस्यैव श्रीः प्रजायुश्च,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ सोमांश्च,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ ब्रह्मचाययम,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ गौतमेन,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः । एवं सर्वत्र ।

गोसवादयोमहायज्ञाः—ऋतवः\*” इति । एते सर्वे यज्ञाः यथायोगं  
नित्य-नैमित्तिक-काम्य-भेदेन त्रिविधाः—

“नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं कर्म पौरुषम्” ।

इति मन्त्राद्योक्तोः । तत्र, यज्ञानां नित्यत्वं आथर्वणशाखायां श्रूयते,—  
“मन्त्रेषु कर्माणि कथयोन्यपश्यंस्तानि चेतायां वहधा सन्ततानि,  
तान्याचरयन् नित्यतम्”—इति । राजसनेयि शाखायामपि,—

“कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेक्षतं समाः” ।

इति । “एतद्वै जरामर्थमग्निहोत्रं जरसा वाद्येवास्मान्मुच्यते मृत्युना  
च”—इति च । विधि-वाक्येषु च जीवनाद्युपवन्धस्तु नित्यत्व-लक्षणं ।  
तथा॥ “यावज्जीवमग्निहोत्रं—जुहुयात्” “यावज्जीवं दर्श-पौर्णमा-  
साभ्यां यजेत”—इति । अकरणे प्रत्यवायश्च नित्यत्व-गमकः । तथा-  
चाथर्वणे श्रूयते,—“यस्यानग्निहोत्रमदर्श-पौर्णमासमनाययणमर्तयि-  
वर्जितं बाहुतमवैश्वदेव\* मविधिना जुतमासपत्रमांस्तस्य लोकान् हि-  
नस्ति” इति । तथाच श्रुत्यन्तरम्,—“यस्य पिता पितामहोवा सोमं  
न पिबेत्, स ब्राह्मः”—इति । जीवन-कामना-व्यतिरिक्त-गृह-दाहा-  
द्यनियत-निमित्तमुपजीव्य प्रवृत्तं नैमित्तिकम् । तथाच श्रुतिः,—

\* महायज्ञऋतवः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† जुहुयमग्निहोत्रं,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

‡ तान्याचरयन्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ राजसनेयः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ अच, नित्यत्वलक्षणकः,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

॥ अच, यथा,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

\* बाहुतमवैश्वदेव,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“यस्य गृहं दहत्यग्रये लामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व्वपेत्”—  
इति । कामनया प्रवृत्तं काम्यम् । तद्यथा “वायव्यं श्वेतमालभेत  
भृतिकामः, वायुर्वै चेपिष्ठा देवता”—इत्याद्याः काम्यपत्रवः ; “ऐन्द्रा-  
ग्रमेकादश-कपालं निर्व्वपेत् प्रजा-कामः” इत्याद्याः काम्येष्टयः”(१)  
तत्र, काम्यानां कामितार्थ-सिद्धिः फलम् । नित्य-नैमित्तिकयोस्तु  
यथाविध्यनुष्ठितयोरिन्द्र-लोक-प्रापकत्वमाथर्वणे श्रूयते,—

“काली कराली च मनोजवा च

सुलोहिता याव\*सुधूध-वर्णा ।

स्फुलिङ्गिनी विश्वरूची च देवी

लेलायमाना† इति सप्त जिज्ञाः ॥

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु

यथाकालं चाहुतयोह्यददायन् ।

तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो—

यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः‡ ॥

एहोहीति तमाहुतयः सुवर्चसः

सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति ।

प्रियाञ्च वाचमभिवदन्त्योर्ध्वयन्त्य—

एषवः पुण्यः सुकृतोऽब्रह्मलोकः” ॥

\* चापि,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† लेलीयमाना,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ देवानामतिरेकोऽधिवासः,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

(१) इष्टिपन्थोर्भेदश्च,—“इष्टितु चरन्त्या यागः पशुस्तु पशुनास्मृतः । एत-  
न्वेवः क्रतुः प्रीतो होमोऽन्यत् पूजनं स्मृतम्”—इत्युक्तदिशाऽयमेव ।

इति । आनुष्ठासनिकेऽपि,—

“सु-शुद्धैर्यजमानैश्च चलिग्भिश्च तथाविधैः ।

शुद्धैर्द्रव्योपकरणै<sup>(१)</sup>र्यष्ट्यमिति निश्चयः ॥

तथा कृतेषु यज्ञेषु देवानां तोषणं भवेत् ।

तुष्टेषु देव-संघेषु यज्ञी यज्ञ-फलं लभेत् ॥

देवाः सन्तोषितायज्ञैर्लोकान् सम्मर्द्धन्त्यतः ।

उभयोर्लोकयोर्देवि, भूतिर्यज्ञैः प्रदृश्यते ॥

तस्माद्यज्ञाद्विवं यान्ति अमरैः सह भोदते ।

नास्ति यज्ञ-समं दानं नास्ति यज्ञ-समोविधिः ॥

सर्व-धर्म-समुद्देशोदेवि, यज्ञे समाहितः” ।

इति । यदि कश्चिन्नित्य-कर्माणि लुप्येरन्, तदा तत्समाधानमाह  
प्रजापतिः,—

“दर्शश्च पूर्णमासश्च लुप्तोऽयोभयमेव वा ।

एकस्मिन् कृच्छ्र-पादेन द्वयोरर्द्धेन शोधनम् ॥

हविर्यज्ञेष्वशक्तस्य लुप्तमप्येकमादितः ।

प्राजापत्येन शुद्धोत पाक-संस्थासु चैव हि ॥

सन्ध्योपासन-हानौ तु नित्य-स्नानं विलोप्य च\* ।

होमं नैमित्तिकं, शुद्धोद् गायत्र्यष्ट-सहस्र-कृतम् ॥

\* नित्यस्नानं तु लोप्य च, — इति स० सो० पुस्तकयोः, लोप्य वा,—  
इति शा० पुस्तके पाठः ।

(१) शुद्धश्च इत्यम्,— अतः शौर्य-तपः-कन्या-प्रिय-याज्यान्वयागतम् । धनं  
सप्तविधं शुद्धं मुनिभिः समुदाहृतम्— इत्युक्तञ्च साभाविकम्,  
ज्ञातसंस्कारादिकञ्चागतुकम् ।

समाऽन्ने सोम-यज्ञानां हानौ चान्द्रायणस्यरेत् ।

अकृत्वाऽन्यतमं यज्ञं यज्ञानामधिकारतः ॥

उपवासेन शुद्धोत पाक-संस्थासु चैव हि” ।

इति । कात्यायनेऽपि,—

“पितृ-यज्ञात्यये चैव वैश्वदेवात्ययेऽपि च ।

अनिष्टा नव-यज्ञेन नवान्न-प्राशने तथा ॥

भोजने पतितामसश्च चरुवैश्वानरोभवेत्” ।

इति । विहित-दक्षिणा-पर्याप्त-द्रव्याभावेऽपि\* नित्यं न लोपयेत् ।  
तदाह वैधायनः,—

“यस्य नित्यानि सुप्तानि तथैवागन्तुकानि<sup>(१)</sup> च ।

सु-पथ-स्थोऽपि न स्वर्गं स गच्छेत् पतितो हि सः ॥

तस्मात् कन्दैः फलेर्मूलेर्मधुनाऽथ रसेन वा ।

नित्यं नित्यानि कुर्वीत न च नित्यानि लोपयेत्” ॥

इति । मनु, सम्पूर्ण-द्रव्य-सम्पत्तावेव सोम-यागः कार्यः । तदाह  
मनुः,—

“यस्य चैवार्षिकं विभं पर्याप्तं सत्य-वृत्तये ।

अधिकं वाऽपि विद्येत स सोमं पातुमर्हति” ॥

इति । याज्ञवल्क्येऽपि,—

“चैवार्षिकाधिकान्नोयः सह सोमं पिवेद्विजः” ।

\* द्रव्याभावेऽपि,— इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

(१) गृहदाहानियतनिमित्तमुपजीव्य विहितं यत् नैमित्तिकं, तदेवात्रा  
गन्तुकतया निर्दिष्टमिति बोध्यम् ।

इति । चैवार्षिकास्त्रास्त्राभे सोम-यागादर्वाचीनादर्शादय एव कार्याः ।  
एतदपि स एवाह,—

“प्राक्सौमिकीः क्रियाः कुर्याद्यस्त्रास्त्रं वार्षिकं भवेत्” ।

इति । अल्प-धनस्य यज्ञोमनुना निषिध्यते,—

“पुण्यान्वन्यानि कुर्वीत अद्धानोजितेन्द्रियः ।

नत्वल्प-दक्षिणैर्यज्ञैर्यजेताद्य कथञ्चन ॥

इन्द्रियाणि यशः स्वर्गमायुः कीर्त्तिं प्रजाः पशून् ।

इत्यल्प-दक्षिणोयज्ञस्तस्मान्नाल्प-धनोयजेत्” ॥

इति । मत्स्य-पुराणेषु,—

“अन्नहीनो\* दहेद्राष्ट्रं मन्त्र-हीनस्तथर्त्विजः ।

आत्मानं दक्षिणा-हीनोनास्ति यज्ञ-समोरिपुः” ॥

इति । एवञ्च सत्येतानि वचनानि ‘कन्दैर्मूलैः’ इत्यादिवचनेन विह-  
स्योरन्निति चेत् । मैवम्, एतेषां वचनानां काम्य-याग-विषयत्वात् ।  
‘सम्पूर्णानुष्ठान-शक्तौ सत्यामेव काम्यं कर्त्तव्यम्’—इति षष्ठाध्याये<sup>(१)</sup> मी-  
मांसितम् । तथाहि—“ऐन्द्राग्नमेकादश-कपालं निर्वपेत् प्रजा-कामः”—  
इत्यत्र, किं यथाशक्ति प्रयोगेणाप्यधिकारः, उत सर्वांगोपसंहारेण ?—  
इति संशयः । नित्येषु यथाशक्ति प्रयोगस्य पूर्वाधिकरणे निर्णय-  
त्वात् काम्येष्वपि तथा,—इति प्राप्ते ब्रूमः । नित्यानामसमर्थेनाप्य-  
परित्याज्यत्वात् तत्र यथाशक्ति प्रयोगः । अपरित्याज्यानि हि  
नित्यानि, जीवनादि-निमित्त-वशेन तत्प्रवृत्तेः । नैमित्तिकं

\* अर्थहीनो,—इति यस्यान्तरुद्धः पाठः ।

(१) मीमांसा-षष्ठाध्याय-द्वितीयपाद-द्वितीयाधिकरणे ।

प्रत्यप्रवर्त्तकत्वे निमित्तत्वमेव हीयेत । कामना तु न निमित्तं ; येना-  
वश्यमिष्टिं प्रवर्त्तयेत् । अतो न काम्यस्यापरित्याज्यत्वम् । तथा सति,  
फल-सिद्ध्यर्थमेव काम्यस्यानुष्ठेयत्वात्, फलस्य च कृत्स्नांगोपकृत-  
प्रधानमन्तरेणानिष्यत्तेः, यदा कृत्स्नांगानुष्ठान-शक्तिस्तदैव काम्य-  
मनुष्ठेयम्,—इति सिद्धान्तः ॥

॥०॥ इति यजन-प्रकरणम् ॥०॥

इत्थं यजनं निरूपितं, याजने तु विधिः श्रूयते,—“द्रव्यमर्जयन्  
ब्राह्मणः प्रतिगृहीयाद्वा जयेद्दधापयेद्वा” । सचायं नित्य-विधिः,  
अकरणे प्रत्यवायादि-नित्य-लक्षणाभावात् । अपि तु काम्य-विधिः,  
द्रव्यार्जन-कामस्य तत्राधिकारात् । तत्रापि, मापर्व-विधिः<sup>(१)</sup> जीव-  
नोपायत्वेन याजनस्य प्राप्तत्वात् । तद्धेतुत्वञ्च मार्कण्डेय-पुराण  
दर्शितम्,—

“याजनाध्यापने शुद्धे तथा शुद्धः\* प्रतिग्रहः ।

एषा सम्यक् समाख्याता चितर्या तस्य जीविका” ॥

इति । नापि परिसङ्ख्या, नित्य-प्राप्तेरभावात् । तस्मात् पक्षे प्राप्त-  
त्वान्नियम-विधिरयम् । सचायं नियमः पुरुषार्थ एव, न तु क्लृप्त्यर्थः,

\* पुत्र,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु ।

† अन्न, ‘चितर्यो’—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

‡ तस्मात्,—इति नास्ति स० सो० शा० पुस्तकेषु ।

(१) अपूर्वस्य पूर्वमप्राप्तस्य विधिरपूर्वविधिः अत्यन्ताप्राप्तप्राप्तकोविधिरिति  
यावत् । तत्रेदमुक्तम्,—“विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः प्राक्तिके सति ।  
तत्र चान्यत्र च प्राप्ता परिसंख्येति गीयते”—इति ।

द्रव्यार्जन-विधानस्य पुरुषार्थत्वेन लिप्ता-सूत्रे<sup>(१)</sup> विचारितत्वात् ।  
तथाहि,—द्रव्यप्राप्तिः, क्रत्वर्थं वा पुरुषार्थं वा?—इति संशयः ।  
तत्र पूर्वं पठः, क्रत्वर्थं, तथा सति\* नियमस्यार्थवत्त्वात् । ब्राह्मणस्य  
याजनादिना, क्षत्रियस्य जयादिना,† वैश्यस्य कृष्यादिना,—इति  
नियमः । सच पुरुषार्थ-पक्षेऽनर्थकः स्यात्, उपायान्तरेणार्जि  
स्यापि द्रव्यस्य क्षुत्प्रतिघातादि-पुरुषार्थ-सम्पादकत्वात् । क्रतुस्तु  
नान्यथा सिद्ध्यति । अतस्तत्र नियमोऽर्थवान्,—इति प्राप्ते ब्रूमः ।  
द्रव्यं हि सम्पादितं सत् पुरुषं प्रीणयति । अतस्तस्य पुरुषार्थत्वं  
प्रत्यक्षं दृष्टम् । क्रत्वर्थता तु नियमान्यथाऽनुपपत्त्या कल्प्यते । क्रतुश्च  
कल्याणकारीयः । सति च पुरुषार्थत्वे, क्रतोरपि भोजनादिवत्  
पुरुष-कार्यतया तदर्थताऽप्यर्थात् सम्पद्यते । नियमस्तु, पुरुषार्थेऽप्यर्जन-  
विधौ किञ्चिददृष्टं जनयिष्यति<sup>(२)</sup> । क्रत्वर्थत्वदेवादिनोजीवनलोपेन-

\* तथापि, इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

† क्षत्रियस्य जयादिना,—इति नास्ति स० पुस्तके ।

‡ मरुत्वं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ क्रत्वर्थ,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) “यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्ताऽर्थलक्षणाऽविभक्तत्वात् ( मी०  
४ अ० १ पा० २ सू० )” इत्येतस्मिन् सूत्रे भाष्यकारस्य द्वितीयवर्णके,—  
इति बोध्यम् ।

(२) तथाच याजनादिनाऽर्जने किञ्चिददृष्टं कल्प्यते, तन्नियमस्यार्थवत्त्वाय ।  
इतरथा खल्वप्येनापि प्रकारेण द्रव्यार्जनसम्भवात् याजनादनियमो-  
पपन्नमतेनाप्यशक्यः कर्तुमिति बोध्यम् ।

क्रतुरपि न सिध्येत्<sup>(१)</sup> । तस्मात्, पुरुषार्थोपाजनादिः,—इति सिद्धम् ।  
अन्विग्नविना याजयिताऽन्योन कोऽप्यस्ति,—इति चेत् । नैवम्, आप  
स्तम्ब-सूत्रे षोडशानामन्विजां वरणमभिधाय याजयितुः सप्त-दशस्य  
पृथग्वरणाभिधानात् । “सदस्यं सप्त-दशं कौषितकिनः समामनन्ति,  
स कर्मणामुपद्रष्टा भवति”—इति । अतएव वशिष्ठ\* वंशोत्पन्नस्य  
सत्यहव्यां नामकस्य महर्षेः प्रश्न-वाक्ये देव-भागस्य सूत्रस्य-नाम  
कान् ब्राह्मणान् प्रति याजकत्वं तैत्तिरीयक-ब्राह्मणे श्रूयते,—  
“वाशिष्ठो ह सत्य-हव्यो देवभागं पप्रच्छत् सूत्रयान् वज्र-याजिनो यजे?”  
इति । तथा कौषितकि-ब्राह्मणे, चित्र-नामकं प्रति श्वेत-केतोर्याज  
कत्वमास्मात्,—“चित्रो ह वै गार्गायणिर्यज्ञमाणश्रावणं वज्रे, स ह  
पुत्रं श्वेत-केतुं प्रजिज्ञाय याजयति” इति । तस्माद्, अन्विग्मोऽन्यः-  
सदस्योपाजयिता । अन्विजो वा याजयितारः सन्तु, सर्वथाऽप्यस्ति  
ब्राह्मणानां जीवन-हेतुर्याजनम् । तत्रैतिकर्तव्यता-रूपेण कृष्णा-  
जिन-वाससेरन्यतरेणोपवीतित्वं तैत्तिरीयके विधीयते,—“तस्माद्य-  
ज्ञोपवीत्येवाधीयीत याजयेद्यजेत् वा यज्ञस्य प्रसूत्या अजिनं

\* वसिष्ठ,—इति दन्त्यमध्यः पाठः मु० पुस्तके प्रायः सर्वत्र ।

† सात्वहव्य,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः । एवं परच ।

‡ याजकत्वं इति नास्ति मु० पुस्तके ।

§ वज्रयाजिनोपायजा इति,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ प्रतिग्रहं याजयेति, इति पाठः मु० पुस्तके ।

(१) क्रत्वर्थमर्जितस्य द्रव्यस्य तदन्यत्र भोजनादौ विनियोगस्य कर्तुमस-  
म्भवमिति भावः ।

वामोवा दक्षिणत उपवीथ” — इति । मन्त्रेषु ऋष्यादिषु ज्ञानञ्च\*  
याजनांगत्वेन कृन्दोग-ब्राह्मणे समावायते,—“योह वा अविदि-  
तार्थेय-कृन्दो देवत-ब्राह्मणेन याजयति वा अध्यापयति वा, स्थापुं  
वर्च्छति† गर्भं वा पश्यते प्र वामीयते पापीयान् भवति यातया-  
मान्यस्य कृन्दांसि भवन्ति, अथ यो मन्त्रे मन्त्रे विद्यात्, सर्वमायुरेति  
श्रेयान् भवति अयातयामान्यस्य कृन्दांसि भवन्ति, तस्मादेतानि मन्त्रे  
मन्त्रे विद्यात्” — इति ।

ननु क्वचित् याजनस्य क्वचित् प्रतिग्रहस्य च निन्दितत्वात्? तद-  
नुष्ठानवतः स्वाध्याय-गायत्रीर्जपन्नायते,—“रिच्यत इव वा एष-  
मेव रिच्यते योयाजयति प्रति वा गृह्णाति, याजयित्वा प्रति-  
गृह्य ह्यऽनश्नन् चिः स्वाध्यायं वेदमधीयीत, त्रिरात्रं वा सावित्रीं  
गायत्रीमन्वातिरेचयति” — इति । तथाऽन्यत्रापि,—“दुहोह वा  
एष कृन्दांसि योयाजयति, स येन यज्ञ-क्रतुना याजयेत्,  
सोऽरुणं परेत्य शुचौ देशे स्वाध्यायमेवैनमधीयन्वासीत; तस्या-  
नश्ननं दीक्षा, स्थानमुपसदः, आसनस्य सुत्या, वागजुहः, मन-  
उपभूत, धृतिर्धुवा, प्राणोहविः, सामाध्वर्युः, सवाएष यज्ञः प्राण-  
दक्षिणोऽनक्त-दक्षिणः समृद्धतरः” ॥ इति चेत् । नायं दोषः, अयाज्य-

\* मन्त्रकृष्यादिज्ञानञ्च,— इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

† स्थापुं वा वर्च्छति,— इति शा० स० पुस्तकेषु पाठः ।

‡ अथ, इत्यादि, भवन्ति,— इत्यन्तः पाठः स० सो० शा० पुस्तकेषु नास्ति ।

§ क्वचित् याजनं निन्दितम्,— इति पाठः स० शा० पुस्तकेषु ।

॥ तस्यानश्ननम्,— इत्यादि, ‘समृद्धतरः’ — इत्यन्तः पाठो नास्ति स० सो०  
शा० पुस्तकेषु ।

याजन-विषयत्वात् । जीवितात्ययमापन्नस्य प्राण-रक्षार्थमयाज्य-  
याजनमपि सम्भाव्यते । तथा, वाजसनेय-ब्राह्मणम्,—“प्राणस्य वै  
सम्राट्कामायायाज्यं याजयति अप्रतिग्राह्यस्य वा प्रतिगृह्णाति” — इति ।  
तत्र, प्रायश्चित्तं कृन्दोगाः आमनन्ति,—“अयाज्य-याजने दक्षिणां-  
स्यक्ता मामं चतुर्थ-काले भुञ्जानः<sup>(१)</sup> तन्मन्वान् गायेत्” — इति । तथा  
सुमन्तुरपि स्मरति,—“शूद्र-याजकः शूद्र-द्रव्य-परित्यागात् पूतो-  
भवति । अभिशस्त-पतित-पौनर्भव-भूणह-पुंश्चल्य-ऽशुचि-वस्त्र-कार-  
तैलिक-चाकिक-ध्वजि-सुवर्ण-कार-वर्म-कार-पङ्कक-<sup>‡</sup> वर्धकि-गण-  
गणिक-सैनिक-व्याध-निषाद-रजक-चरु-चर्म-काराः<sup>॥</sup> अभोज्यान्वा-  
अप्रतिग्राह्या अयाज्याश्च” । तथाच वशिष्ठः,—“दक्षिणा-त्यागाच्च पूतो-  
भवतीति विज्ञायते” — इति । तथा बौधायनोऽपि,—“वक्त्र-  
प्रतिग्राह्यस्य प्रतिगृह्य अयाज्यं वा याजयित्वा नाद्यात्, तस्य चान्न-

\* अप्रतिगृह्य प्रतिगृह्णाति,— इति शा० स० पुस्तकेषु पाठः ।

† सर्वद्रव्यपरित्यागात्,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ वस्त्रकार,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ सुवर्णक्षेत्र्येक वक्त्रक,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ वुराहचर्मकारा,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ दक्षिणात् पापाच्च,— इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

(१) भोजनस्य कालत्रयमतिवाह्य चतुर्थकाले भुञ्जानः । पूर्वदिने उपोष्य  
परदिने दिवा अभुक्त्वा रात्रौ भुञ्जान इति यावत् । तथाचोक्तम् ।  
“मुनिभिर्द्विरश्ननं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम् । अहनि च  
तथा तमस्विन्यां सार्जप्रहरयामान्” — इति ।

मशित्वा तत्तत्समन्दीयं जपेत्\*—इति । †अथाज्य-याजक-लक्षणं  
देवलेन दर्शितम्,—

“यः शूद्रान् पतितांश्चापि याजयेदर्थ-कारणात् ।

याजितोवा पुनस्ताभ्यां ब्राह्मणोऽयाज्य-याजकः” ॥ इति ।

॥०॥ इति याजनप्रकरणम् ॥०॥

तदेवं याजनं निरूपितम् । अथ दान-प्रतिग्रहौ निरूप्येते ।  
तत्र, दान-विषया श्रुतिः,—“दानमिति सर्वाणि भूतानि प्रशंसन्ति,  
दानाच्चातिदुष्करं तस्माद्दाने रमन्ते”—इति । तथा वाक्यान्तर-  
मपि,—“दानं यज्ञानां वरूथं दक्षिणा लोके दातारं सर्व-भूतान्युपजी-  
वन्ति, दानेनारातीरपानुदन्त, दानेन दिधन्तोमित्राभवन्ति, दाने सर्वं  
प्रतिष्ठितं तस्माद्दानं परमं वदन्ति,”—इति । आदित्य-पुराणेऽपि,—

“न दानादधिकं किञ्चित् दृश्यते भुवन-त्रये ।

दानेन प्राप्यते स्वर्गः श्रीर्दानेनैव लभ्यते ॥

दानेन शत्रून् जयति व्याधिर्दानेन मर्यति ।

दानेन लभ्यते विद्या दानेन युवती-जनः ॥

धर्मार्थ-काम-मोक्षार्थां साधनं परमं सततम्” । इति ।

एवं श्रुति-स्मृतिभ्यां प्रशंसा-पूर्वको दान-विधिरस्मीतः । याज्ञव-  
ल्क्यस्तु साक्षाद्दानं व्यधत्,—

\* नास्याह्नमवाह्नमशित्वा पतेत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† अथ, ‘तथा’—इत्यधिकाः पाठः स० सो० शा० पुस्तकेषु ।

‡ याज्ञवल्क्योऽपि,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

“दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु”(१) विशेषतः ।

याचितेनापि दातव्यं अद्धा-पूर्वन्तु शक्तिः ॥

गो-भू-तिल-हिरणादि पात्रे दातव्यमर्चितम् ।

नापात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेयश्छेत्ता” ॥ इति ।

तथोरन्यतरः स्वरूप-विधिरितरस्तु गुण-विधिः । मनुरपि,—

“दानं धर्मं निषेवेत नित्य-नैमित्त-संज्ञकम् ।

परितुष्टेन भावेन पात्रमासाद्य शक्तिः” ॥ इति ।

वह्नि-पुराणे च वै वित्त-वैयर्थ्याक्ति-पुरःसरं दानं विहितम्,—

“यस्य वित्तं न दानाय नोपभोगाय देहिनाम् ।

नापि कीर्त्यै न धर्माय तस्य वित्तं निरर्थकम् ॥

तस्याद्वित्तं समासाद्य देवादा पौरुषादथ ।

दद्यात् सम्यग्-द्विजातिभ्यः कीर्त्तनानि न कारयेत्” ॥ इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे दानाभावे बाधमाह,—

“सीदते द्विज-मुख्याय योऽर्थिने न प्रयच्छति ।

सामर्थ्ये सति दुर्वृद्धिर्नरकायोपपद्यते” ॥ इति ।

\* निमित्तेषु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† दातव्यमर्चिते,—इति सु० पुस्तके पाठः । “अर्चितमर्चिताय दद्यात्”  
—इति वचनान्तरदर्शनादुभयमपि सङ्गच्छते ।

‡ दानधर्मं,—इति स० शा० पुस्तकेयोः पाठः ।

§ अभिपुराणेपि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) पात्रम्,—“विद्यायुक्तो धर्मे शीलः प्रशान्तः क्षान्तो दानतः सत्यवादी-  
कृतज्ञः । इतित्यानोगोहितो गोशारण्यो दाता यज्ञा ब्राह्मणः पात्र-  
माहुः”—व्यासकृतश्रौतम् । निमित्तं संज्ञान्यादि ।

अद्वा-पुराणेऽपि,—

“सदाचाराः कुलीनाश्च रूपवन्तः प्रियन्मदाः ।  
वज्र-श्रुताश्च धर्मज्ञायाचमानाः परान् गृह्णन् ॥  
दृश्यन्ते दुःखिनः सर्वे प्राणिनः सर्वदा मुने ।  
अदत्त-दानाः जायन्ते पर-भाग्योपजीविनः” ॥ इति ।

व्यासेऽपि,—

“अक्षर-इयमभ्यस्तं नास्ति नास्तीति यत् पुरा ।  
तदिदं देहि देहीति विपरीतमुपस्थितम्” ॥ इति ।

स्कान्देऽपि,—

“देहीत्येवं ब्रुवन्मयीं जनं बोधयतीव सः ।  
यदिदं कष्टमर्थित्वं प्राग्दान-फलं हि तत् ॥  
एकेन तिष्ठताऽधस्तादन्येनोपरि तिष्ठता ।  
दातृ-याचकयोर्भेदः कराभ्यामेव सूचितः ॥  
दीयमानस्तु योमोहात् गो-विप्राग्नि-सुरेषु च ।  
निवारयति पापात्मा तिर्यग्गोनिं ब्रजेत्तु सः” ॥ इति ।

जातानयोऽपि,—

“मा इदमेति बोधूयात् गव्यग्नौ ब्राह्मणेषु च ।  
तिर्यग्-गोनि-शतं गत्वा चाण्डालेष्वपि जायते” ॥ इति ।

दानस्य स्वरूपं तत्रैतिकर्तव्यताञ्च\* देवलोदर्शयति,—

“अर्थानामुदिते पात्रे अद्भुता प्रतिपादनम् ।

\* तथैतिकर्तव्यताञ्च,—इति स० सो० ब्रा० पुस्तकेषु पाठः ।

दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानं तस्य वक्ष्यते ॥  
इहे हेतुः षडधिष्ठानं षडङ्गं षड्विपाक-युक् ।  
चतुः-प्रकारं चि-विधं चि-नादं दानमुच्यते ॥  
मात्स्यं वा वज्रत्वं वा दानस्याभ्युदयावहम् ।  
अद्वा भक्तिश्च दानानां वृद्धि-श्रेयस्करे\* हि ते ॥  
धर्ममर्थश्च कामश्च ब्रीडा-वर्ष-भयानि च ।  
अधिष्ठानानि दानानां षडेतानि प्रचक्षते ॥  
पात्रेभ्यो दीयते नित्यमनपेक्ष्य प्रयोजनम् ।  
केवलं धर्म-बुद्ध्या यत् धर्म-दानं तदुच्यते ॥  
प्रयोजनमुपेक्ष्यैव प्रसङ्गात् यत्प्रदीयते ।  
तदर्थ-दानमित्याहुर्दैहिकं फल-हेतुकम् ॥  
स्त्री-पान-मृगयाऽचाणां प्रसङ्गाद् यत् प्रदीयते ।  
अनर्हेषु च रागेण काम-दानं तदुच्यते ।  
संसदि ब्रीडया स्तुत्या चार्थिभ्यो यत् प्रयाचितम् ॥  
प्रदीयते च यद्दानं ब्रीडा-दानमिति स्मृतम् ॥  
दृष्ट्वा प्रियाणि श्रुत्वा वा हर्षाद् यद्यत् प्रयच्छति ।  
हर्ष-दानमिति प्राञ्जर्दानं धर्म-विचिन्तकाः† ॥  
आक्रोशमार्थं हिंसानां‡ प्रतीकाराय यद्भवेत् ।

\* वृद्धिस्तयकरे,—इति स० सो० पुस्तकयोः पठः ।

† त्यागबुद्ध्या,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ वज्रमर्चिन्तकाः,—इति स० सो० ब्रा० पुस्तकेषु पाठः ।

§ आक्रोशमार्थं हिंसानां—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

दीयते वाऽपकर्तृभ्यो\* भय-दानं तदुच्यते ॥  
 दाता प्रतिगृहीता च अद्धा देयस्य धर्म-युक् ।  
 देश-कालौ च दानामङ्गान्येतानि वद्विदुः ॥  
 अ-पाप-रोगो धर्मात्मा दितुरव्ययः†(१) शुचिः ।  
 अनित्य-जीव-कर्मा च वड्भिर्दाता प्रशस्यते ॥  
 चि-शुक्तः शुक्त-वृत्तिश्च‡ घृणालुः संयतेन्द्रियः ।  
 विमुक्तोद्योनि-दोषेभ्योऽप्राह्वणः पात्रमुच्यते” ॥ इति ।  
 चिशुक्त इति, त्रिभिर्मातापित्राचार्यैः शिक्षितत्वेन शुद्धः ।  
 “शौचं शुद्धिर्महाप्रीतिरर्थिनोदर्शने तथा ।  
 सत्-कृतिश्चानसूया च दाने अद्वेत्युदाहृता ॥  
 आचाराबाधमक्लेशं स्व-यत्नेनार्जितं धनम् ।  
 स्वल्पं वा विपुलं वाऽपि देयमित्यभिधीयते ॥  
 यद्यप्य दुर्लभं द्रव्यं यस्मिन् कालेऽपि वा पुनः ।  
 दानार्हौ देश-कालौ तौ स्यातां श्रेष्ठौ न चान्यथा ॥  
 अवस्था-देश-कालानां पात्र-दात्रोश्च सम्पदा ।

\* पाकर्तृभ्यो,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† दितुरव्ययः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ कृतिश्च, —इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

(१) यस्य कामजकोपजदोषविशेषः । तदुक्तम् । “नृगयाऽप्योदिका-  
 क्षप्रः परीवादः, स्त्रियोमदः । तौर्यन्त्रिकं वथाया च कामजोदशको-  
 गणः । पैश्रूयं साहसं मोह ईष्याऽस्त्याऽर्धदूषणम् । बाग्दण्डजं  
 पादव्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः”—इति ।

हीनं वापि भवेच्छ्रेष्ठं श्रेष्ठं वाऽप्यन्यथा भवेत् ॥  
 दुष्फलं निष्फलं हीनं तुल्यं विपुलमक्षयम् ।  
 वद्विष्णुक-युगुद्दिष्टं वद्वेतानि विपाकतः ॥  
 नास्तिक-स्तेन-हिंसेभ्यः जाराय पतिताय च ।  
 पिशुन-धूण-हन्तृभ्यां\* प्रदत्तं दुष्फलं भवेत् ॥  
 महदक्षयफलं दानं अद्धया परिवर्जितम् ।  
 पर-बाधा-करं दानं कृतमप्यूनतां† प्रजेत् ॥  
 यथोक्तमपि यद्दानं‡ चित्तेन कलुषेण तु ।  
 तत्तु संकल्प-दोषेण दानं तुल्य-फलं भवेत् ॥  
 युक्ताङ्गैः सकलैः वड्भिर्दानं साद्विपुलोदयम् ।  
 (१) अनुक्रोश-वशादत्तं दानमक्षयतां॥ प्रजेत् ॥  
 भुवमाजस्रिकं॥ काम्यं नैमित्तिकमिति क्रमात् ।  
 दैविको\*\*दानमार्गोऽयं चतुर्धा वर्ण्यते बुधैः ॥  
 (२) प्रपाऽऽराम-तडागादि सर्व-काम-फलं भुवम्†† ।

\* नृगहन्तृभ्यः,—इति स० पुस्तके पाठः ।

† स्तोतमप्यूनतां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ चेदुत्तं—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

§ लभत,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ महदक्षयतां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ भुवमाजस्रिकं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

\*\* दिव्यं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

†† सर्वकामफलप्रदम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) अनुक्रोशोदया ।

(२) प्रपा पानीयशाला । आराम उपवनम् । तडागोजलाशयविशेषः ।

तदाजलिकमित्याहर्दीयते यदिमेदिने ।  
 अपत्यविजयैश्वर्य \* स्त्री-वासायं यदिष्यते ।  
 दृष्टासंज्ञम् यद्दानं काम्यमित्यभिधीयते ।  
 कालापेक्षं क्रियापेक्षमर्थापेक्षमिति स्मृतम्<sup>(१)</sup> ॥  
 त्रिधा नैमित्तिकं प्रोक्तं स-हेमं हेम-वर्जितम् ।  
 नवोत्तमानि † चत्वारि मध्यमानि विधानतः ॥  
 अधमानि तु शेषाणि त्रिविधत्वमिदं विदुः ।  
 अन्न-विद्या-वधू-वस्त्र-गो-भू-रुक्माश्च-हस्तिनाम् ॥  
 दानान्युत्तमदानानि उत्तम-द्रव्य-दानतः ।  
 विद्यादाच्छादनं वासः परिभोगौषधानि च ॥  
 दानानि मध्यमानीति मध्यम-द्रव्य-दानतः ।  
 उपामत्-प्रेष्य-धानानि कृत्र-पात्रासनानि च ॥  
 दीप-काष्ठ-फलादीनि चरमं बद्ध-वार्षिकम् ।  
 बद्धत्वादर्थ-जातानां सङ्ख्या शेषेषु नेष्यते ॥  
 अधर्मान्यवशिष्टानि सर्वदानान्यतो विदुः ‡ ।  
 ददं दत्तमधीतं वा प्रणश्यत्यनुकीर्तनात् ॥  
 स्नाद्याऽनुज्ञोपनाभ्यां वा भग्न-तेजो § विपद्यते ।

\* अपत्यादिजयैश्वर्य, — इति पाठः स० सो० शा० पुस्तकेषु ।

† तचोत्तमानि, — इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ अन्न, 'इति' — इत्याधिकः पाठः सु० पुस्तके ।

§ भग्नतेजा, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) कालापेक्षं यथा आषाढादिनिमित्तकं दानम् । क्रियापेक्षं यथा आ-  
 आदौ वन्द्यादिभ्योदानम् । अर्थापेक्षं यथा पुत्रजन्मादौ दानम्,  
 "शकां मां दशगुर्दद्यात्" — इत्याद्युक्तं वा ।

तस्मादात्म-कृतं पुण्यं न कथा परिकीर्तयेत्" ॥ इति ।  
 नित्य-नैमित्तिक-काम्य-विमलाख्याश्च चत्वारोदान-भेदाः पुराण-  
 सारे दर्शिताः । सात्त्विकादि-भेदान् भगवानाह, —  
 "दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।  
 देशे च काले पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥  
 यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।  
 दीयते च परिकीर्तयं तद्रासमुदाहृतम् ॥  
 अ-देश-काले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।  
 असत्कृतमवज्ञातं\* तत्तामसमुदाहृतम्" ॥ इति ।

तत्र फलविशेषोविष्णुधर्मोत्तरे दर्शितः, —

"तामसानां फलं भुङ्क्ते तिर्यक्ते मानवः सदा ।  
 वर्ण-सङ्कर-भावेन<sup>(१)</sup> वार्द्धके यदि वा पुनः ॥  
 वाल्मे वा दास-भावेन नात्र कार्या विचारणा ।  
 अतोऽन्यथा तु मानुष्ये राजसानां फलं भवेत् ॥  
 सात्त्विकानां फलं भुङ्क्ते देवत्वे नात्र संशयः" । इति ।

तत्र दान-पात्रमाह याज्ञवल्क्यः, —

"न विद्यया केवलया तपसा वाऽपि पात्रता ।

यत्र दत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रचक्षते" ॥ इति ।

अतोऽपि, —

"विद्या-युक्तो धर्म-शीलः प्रशान्तः

\* असंस्कृतमविज्ञातं, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) विजातीययोर्वर्णयोः संप्रयोगात् योजायते सोऽयं वर्णसङ्करः ।

क्षान्तोदान्तः सत्य-वादी कृत-ज्ञः ।  
स्वाध्यायवान् धृतिमान्\* गोशरण्यो-  
दाता यज्वा ब्राह्मणः पाचमाहुः” ॥ इति ।

वशिष्ठः,—

“किञ्चिदेदमयं पात्रं किञ्चित् पात्रं तपोमयम् ।  
पात्राणामपि तत्पात्रं शूद्राक्षं यस्य नोदरे” ॥ इति ।

बृहस्पतिः,—

“आगमिष्यति यत् पात्रं तत् पात्रं तारयिष्यति” । इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

“पतनात् चायत्ते यस्मात् तस्मात् पात्रं प्रकीर्तितम्” । इति ।

स्कन्द-पुराणे पात्र-विशेषो विहितः,—

“प्रथमं गुरोर्दानं दद्याच्छ्रेष्ठमनुक्रमात् ।  
ततोऽन्येषाञ्च विप्राणां दद्यात् पात्रानुसारतः ॥  
शुरोरभावे तत्पुत्रं तद्भार्या तत्-सुतां तथा ।  
पौत्रं प्रपौत्रं दौहित्रमन्यं वा तत्-कुलोद्भवम् ॥  
तद्दानातिक्रमे दानं प्रत्युताधोगतिप्रदम्” । इति ।

यमोऽपि,—

“सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मण-भुवे<sup>(१)</sup> ।

\* ‘धृतिमान्,’—इत्यत्र, स्मृतिमान्,—इति सु पुस्तके, ‘स्वाध्यायवान् धृति-  
मान्’—इत्यत्र, कृतिग्लानो गोहितो,—इति जीमूतवाहनधृतः पाठः ।  
† तत्सुतान्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) ब्राह्मणमात्मानं ब्रवीति न पुनर्ब्राह्मणहृत्तोयः सोऽयं ब्राह्मणभुवः । तथा  
चोक्तम् । “जन्मकर्मपरिभ्रष्टो ब्राह्मणैर्विवर्जितः । ब्रवीति ब्राह्मण-

प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेद-पार-गे” ॥ इति ।

प्राधीतः प्रारब्धाध्ययनइत्यर्थः । सम्बर्त्तः, \*—

“उत्पत्ति-प्रलयौ चैव भूतानामागतिं गतिम् ।

वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स भवेदेद-पारगः”<sup>(१)</sup> ॥ इति ।

“शूद्रे सम-गुणं दानं वैश्ये तद्-द्विगुणं स्मृतम् ।

क्षत्रिये त्रिगुणं प्राहुः षड्गुणं ब्राह्मणे स्मृतम्” ॥ इति ।

शूद्रादीनां पाचत्वं प्रतिपादनमन्नदानादिविषयं “कृतान्नमितरेभ्यः”  
—इति गौतम-वचनात् ।

आसः,—

“मातापित्रोश्च यद्दत्तं भ्रातृ-स्वसृ-सुतासु च ।

जायाऽऽत्मजेषु यद्दत्तं सोऽनिन्द्यः स्वर्ग-संक्रमः<sup>†</sup> ॥

पितुः शत-गुणं दानं सहस्रं मातुरुच्यते ।

अनन्तं दुहितुर्दानं सोऽर्थ्यं दत्तमच्यम्” ॥ इति ।

भविष्योत्तरे,—

“न केवलं ब्राह्मणानां दानं सर्व्वं च श्रव्यते ।

\* संवर्त्तः,—इति नास्ति सु० पुस्तके ।

† ‘इति’ शब्दोऽत्र नास्ति सु० पुस्तके ।

‡ अन्नदानविषयं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ अत्र ‘इति’ शब्दोऽधिकोऽस्ति सु० पुस्तके ।

आहं सद्यो ब्राह्मणभुवः”—इति । “गर्भाधानादिसंस्कारैर्युक्तश्च नियत-  
व्रतः । नाध्यापयति प्राधीते सद्यो ब्राह्मणभुवः”—इत्युक्तलक्षणे वा ।

(१) विद्या तत्त्वज्ञानम् । अविद्या मिथ्याज्ञानं कर्मकलापो वा, तच्चात्मे-  
चोपासनाया विद्यापदेन संयतोऽमन्तव्यः ।

भगिनी-भागिनेयानां मातुलानां पितुःस्वसुः\* ।

दरिद्राणाञ्च बन्धूनां दानं कोटि-गुणं भवेत् ॥ इति ।

ज्ञातातपोऽपि,—

“सन्निवृत्तमधीयानमतिक्रामति योद्धिजम् ।

भोजने चैव दाने च दहत्यासप्तमं कुलम्” ॥ इति ।

महाभारते,—

“इतस्मा दृत-दाराणां च विप्राः देश-विज्ञये ।

अर्थाधमभिगच्छन्ति तेभ्योदानं महाफलम्” ॥ इति ।

अपाचमाह मनुः,—

“न वार्यपि प्रयच्छेन् वैशाल-व्रतिके द्विजे ।

न वक-व्रतिके पापे नावेद-विदि धर्म-वित् ॥

चिच्छयेतेषु दत्तं हि विधिनाऽप्यर्जितं धनम् ।

दातुर्भवत्यनर्थाय परादातुरेव च ॥

यः कारणं पुरस्कृत्य व्रत-चर्यां निषेवते ।

पापं व्रतेन संहाय वैशालं नाम तद्व्रतम् ॥

अधोदृष्टिर्नैकतिकः स्वार्थ-संधान-तत्परः ।

शठोमिथ्याविनीतश्च वक-व्रत-चरोद्धिजः” ॥ इति ।

ज्ञातातपोऽपि, ॥—

\* पितृस्वसुः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† पितृभ्रातृदाराश्च,—इति स० सो० आ० पुस्तकेषु पाठः ।

‡ नचाण्वपि,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः । नचाण्वपि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ वकव्रतिकरोद्धिजः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ नास्तीदं स० सो० आ० पुस्तकेषु ।

“नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठश्च वार्द्धुषौ<sup>(१)</sup> ।

यच्च बाणिज्यके दत्तं न च तत् प्रेत्य नो दह” ॥ इति ।

देवलकश्च स्कान्दे दर्शितः,—

“देवार्चन-रतोविप्रोविचार्यी वत्सर-चयम् ।

स वै देवलकोनाम ह्य-कथेषु गर्हितः” ॥ इति ।

वृद्धमनुः,—

“पात्र-भूतोऽपि योविप्रः प्रतिगृह्य प्रतिग्रहम् ।

असत्सु विनियुंजीत तस्मै देयं न किञ्चन ॥

सञ्चयं कुरुते यश्च प्रतिगृह्य समन्ततः ।

धर्मार्थं नोपयुक्ते च\* न तं तत्करमर्चयेत्” ॥ इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

“पर-स्थाने यथा दानमशेषं परिकीर्तितम् ।

आरूढे पतिते † चैव अन्यथापैर्धनेन ‡ यत्<sup>(२)</sup> ॥

\* नोपयुज्यते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† आरूढपतिते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ अन्यथापैर्धनेन,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) वार्द्धुषौ वृद्धिग्राहिणि ।

(२) परस्थाने परभूमौ । भूखामिनोऽनुज्ञयातु न दोषः । “नामनुज्ञात-भूमिर्हि यज्ञस्य फलमश्नुते”—इत्युक्तेः । आरूढे पतिते इति अव-कीर्णनैष्ठिकव्रत्तचारिविषयम् । “आरूढेनैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः । प्रार्थयित्तं न पश्यामि येन मुञ्चेत् स आत्महा”—इति, “आ-रूढपतितं विप्रं मण्डलाच्च विनिःसृतम् । उदञ्जं कृमिदृष्टश्च स्पृष्टा चान्द्रायणं चरेत्”—इति चैवमादिवचनैस्तस्यात्यन्तं निन्दितत्वात् । “वह्निस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च” ( १५०४ पा० ४१ सू० ) इति शा-रीरकसूत्रमप्यत्र स्मृत्यर्थम् । अन्यथापैरिति, अन्यथा शास्त्रीयोपायं विना आप्तैरर्जितैरित्यर्थः । अन्यथापैरिति तु युक्तः पाठः ।

व्यर्थमब्राह्मणे दानं पतिते तस्करे तथा ।  
गुरोस्वाप्तीति-जनके कृतघ्ने याम-याजके ॥  
वेद-विक्रयके चैव यस्य चोपपत्तिर्गृहे ।  
स्त्रीभिर्जितेषु यद्दत्तं व्याल-याहे तथैव च ॥  
ब्रह्म-वन्धौ च यद्दत्तं यद्दत्तं वृषलीपतौ ।  
परिचारेषु यद्दत्तं वृथादानानि षोडश ॥ इति ।

महाभारते,—

“पङ्गवधिरामूकायाधिनोपहताश्च ये ।  
भर्तुव्यास्ते महाराज, न तु देयः प्रतिपद्यः” ॥ इति ।

पात्रोपेक्षणमपात्र-दानञ्च मनुनिषेधति,—

“अनर्हते यद्ददाति न ददाति यदर्हते\* ।  
अर्हानर्हापरिज्ञानादानाद् धर्माच्च हीयते” ॥ इति ।

अविध्योत्तरे देय-स्वरूपं निरूपितम्,—

“यद्यदिष्टं विशिष्टञ्च न्याय-प्राप्तञ्च यद्भवेत् ।  
तत्तद् गुणवते देयमित्येतद्दान-लक्षणम्” ॥ इति ।

अशेषस्य देयत्व-प्राप्तौ विशेषमाह धाम्नवल्क्यः,—

“स्व-कुटुम्बाविरोधेन देयं दार-सुतादृते ।  
नान्यथे<sup>(१)</sup> सति सर्व्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम्” ॥ इति ।

वृक्षस्यतिरपि,—

\* अनर्हणे यद्ददाति न ददाति यदर्हणे,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) अन्यथः सन्ततिः ।

“(१) कुटुम्ब-भक्त-वचनाद् देयं यदिदितिरिच्यते” । इति ।

शिव-धर्मो,—

“तस्मात्त्रिभागं वित्तस्य जीवनाय प्रकल्पयेत् ।

भाग-द्वयञ्च धर्मार्थमनित्यं जीवनं यतः” ॥ इति ।

कुटुम्बाविरोधेन देयमित्युक्तं, तस्यापवादमाह व्यासः,—

“कुटुम्बं पीडयित्वाऽपि ब्राह्मणाय महात्मने ।

दातव्यं भिक्षवे चास्त्रमात्मनोभूतिमिच्छता” ॥ इति ।

देय-विशेषेण फल-विशेषमाह मनुः,—

“वारि-दस्तृप्तिमाप्नोति सुखमचयमश्व-दः ।

तिल-प्रदः प्रजामिष्टां दीप-दश्चतुर्हस्यमम् ॥

भूमि-दोभूमिमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्य-दः ।

गृह-दोऽग्न्याणि वेश्मानि रूप्य-दोरूप\* सुत्तमम् ॥

वायोदस्यन्त्र-सालोक्यमश्व-सालोक्यमश्व-दः ।

अनडुर्-दः त्रिधं तुष्टां† गो-दो ब्रध्नस्य पिष्टपम् ॥

धान-ग्रथ्या-प्रदोभार्यामैश्वर्यमभय-प्रदः ।

धान्य-दः ज्ञास्यतं सौख्यं ब्रह्म-दो ब्रह्म ज्ञास्यतम् ॥

सर्व्वेषामेव दानानां ब्रह्म-दानं विशिष्यते” । इति ।

\* रूप्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† तुष्टां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ पिष्टवम्,—इति पाठान्तरम् ।

(१) कुटुम्बशब्देनावयवभरणीया भवन्ति । ते च, “मात्म पिता मुखर्षिता प्रजादीनाः समाश्रिताः । अन्धारातोऽतिथिश्चैव । पोष्यवर्ग उदाहृतः” —इति मनुनोक्ताः ।

भविष्योत्तरे पाच-विशेष देय-विशेषोद्दिष्टः,—

“तथा द्रव्य-विशेषांश्च दद्यात् पाच-विशेषतः ।

आर्त्ताणामन्न-दानञ्च गो-दानञ्च कुटुम्बिने\* ॥

तथा<sup>(१)</sup>प्रतिष्ठा-हीनानां चैव-दानं विशिष्यते ।

सुवर्णं याजकानाञ्चां विद्यां चैवोद्ध-रेतसाम् ॥

कन्यां चैवानपत्यानां ददातां गतिरुत्तमा” ॥ इति ।

स्कान्देऽपि,—

“आत्मस्य धानं दधितस्य पान-

मस्य शुधार्त्तस्य नरोनरेन्द्र ।

दद्यादिमानेन सुराङ्गनाभिः

संस्तूयमानं त्रिदिवं नयन्ति” ॥

अत्रिराः,—

“देवतानां गुरुणाञ्च मातापितृस्यैव च ।

पुत्रं<sup>(२)</sup> देयं प्रयत्नेन नापुण्यं चोदितं कश्चित्” ॥ इति ।

विष्णु-धर्मोत्तरे,—

“यस्योपयोगि यद्व्ययं देयं तस्यैव तद्भवेत्” ॥ इति ।

दान-निमित्तान्याह आतातपः,—

\* गोदानं यज्जने तथा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† याजकानाञ्च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ आर्जितं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) प्रतिष्ठा आस्पदम् ।

(२) पुत्रं न्यायार्जितम् ।

“अथनादौ सदा देयं द्रव्यमिष्टं गृहे तु यत् ।

षडशीति-सुखे चैव विमोहे चन्द्र-सूर्ययोः ॥

संक्रान्तौ यानि दत्तानि हव्य-कथानि दाहभिः ।

तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मनिजन्मनि” ॥ इति ।

बह्व-वशिष्ठोऽयनादीन्दर्शयति,—

“मृग-कर्कट-संक्रान्तौ द्वे तृदग्-दक्षिणायने ।

विषुवे च तुला-मेषौ तयोर्मध्ये ततोऽपराः<sup>(१)</sup> ॥

वृष-वृश्चिक-कुम्भेषु सिंहे चैव यदा रविः ।

एतद्विष्णु-पदं नाम विषुवादधिकं फलम् ॥

कन्यायां मिथुने मीने धनुष्यपि रवेर्गतिः ।

षडशीति-सुखाः प्रोक्ताः षडशीति-गुणाः फलैः” ॥ इति ।

विष्णु-धर्मोत्तरे,—

“वैशाखी कार्तिकी माघी पूर्णिमा तु महाफला ।

पौर्णमासीषु सर्व्यासु मासर्च-घृतासु च ।

दत्तानामिह दानानां फलं दश-गुणं भवेत्” इति ।

मनुः,—

“सहस्र-गुणितं दानं भवेद्दत्तं शुभादिषु ।

कर्मा आह्लादिकस्यैव तथा मन्वन्तरादिषु” ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः,—

(१) विषुवे,—इति प्रथमादिवचनानां पदम् । तयोश्चयन-विषुवयोर्मध्ये, ततोऽयनविषुवतो, ऽपराः अन्यः संक्रान्तय इत्यर्थः । उत्तररश्मिकयोः स्पष्टमेतत् ।

“शतमिन्दु-चये दानं सहस्रसु दिन-चये ।

विषुवे शत-साहस्रं व्यतिपातेऽनन्तकम्” ॥ इति ।

भारद्वाजः\*—

“व्यतिपाते वैधृतौ† च(१) दत्तमवय-रुद्धवेत्” इति ।

विष्णुः,—

“दिन-चयो दिन-च्छिद्रं पुन-जन्मादि चापरम् ।

आदित्यादि-पहाणाश्च नक्षत्रैः सह सङ्गमः‡ ॥

विज्ञेयः पुण्य-कालोऽयं ज्योतिर्विज्ञिर्विचार्य च ।

तत्र दानादिकं कुर्यादात्मनः पुण्य-रुद्धये” ॥ इति ।

दिन-चय-सङ्गणमुक्तं वशिष्ठेन,—

“एकस्मिन् सावने त्वज्जि तिथीनां चितयं यदा ।

तदा दिन-चयः प्रोक्तः शत-साहस्रिकं फलम्” ॥

दिन-च्छिद्रस्य सङ्गणं ज्योतिःशास्त्रेऽभिहितम्,—

“तिथ्यर्च-तिथि-योगर्च-केदादिः शशिपर्वणः‡ ।

\* भारद्वाजः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† वैधृते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ दिनचये दिनच्छिद्रे पुनजन्मादिकेषु च । आदित्यादिग्रहाणाञ्च नक्षत्रैः सह सङ्गमे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ तिथ्यर्च-तिथियोगर्चं केदादीराशिपर्वणः,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

(१) व्यतिपातवैधृता सप्तविंशतियोगान्तर्गत योगविशेषौ । “अवश्यान्विध-  
निष्ठाङ्गनागदैवतमस्तके । यद्यमा रविवारेण व्यतिपातः स उच्यते”—  
इत्युक्ता वा व्यतिपातोऽस्याहः ।

सदृशौ दिवस-च्छिद्र-समाख्याः प्राह भार्गवः ॥

केदादि-कालः कथितस्तिथि-काले घटी-द्वयम्\* ।

नाग-वज्रि-समोपेता† तच्छेदत्व-फलैर्युतम् ॥

पलैः षोडशभिः युक्तं नाडिका-द्वितयं युतौ‡ ।

केदादि-समयः प्रोक्तो दानेऽनन्त-फल-प्रदः” ॥

दानस्य निषिद्ध-कालमाहतुः शङ्ख-लिखितौ,—

“आहारं मैथुनं निद्रां सन्ध्या-कालेषु वर्जयेत् ।

कर्म बाध्यापनञ्चैव तथा दान-प्रतिग्रहौ” ॥ इति॥

स्कन्द-पुराणे,—

“रात्रौ दानं न कर्त्तव्यं कदाचिदपि केनचित् ।

हरन्ति राक्षसा यस्मात्तस्मादातुर्भयावहम् ।

विशेषतोनिशीथे तु न शुभं कर्म प्रवर्त्तणे ॥

अतोविवर्जयेत् प्राज्ञो दानादिषु महानिग्राम” ॥ इति ।

तत्र प्रतिप्रसवमाह देवलः,—

“राज-दग्धेन-संकान्ति-यात्राऽऽदौ प्रसवेषु च॥ ।

दानं कैमिप्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिष्यते” ॥ इति ।

अत्र संक्रान्ति-शब्दोऽमकर-कर्कट-विषयः, सत्यन्तरे संक्रान्तिषु

\* तिथिकाले घटीद्वयम्,—इति नास्ति सु० पुस्तके ।

† अद्यादिसङ्गमोपेता,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ युगे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ ‘इति’ शब्दो नास्ति स० सो० पुस्तकेषु ।

॥ विवाहात्ययच्छिद्र,—इत्यन्यत्र पाठः । अत्ययामरसं, वज्रिः पुन  
जन्मादि,—इति तत्रार्थः ।

राशि-दानादि-निषेधं प्रकृत्य “मुक्ता मकर-कर्कटौ”—इति पर्युदासात् ।  
मत्स्य-पुराणे दानस्य प्रवृत्ता देशविशेषा निर्दिष्टाः,—

“प्रयागादिषु तीर्थेषु पुण्येष्वायतनेषु च ।

इत्या चान्यमाप्नोति \* नदीं पुण्य-वनेषु च” ॥ इति ।

तथा व्यासेनापि,—

“गङ्गा-द्वारे प्रयागे च अविमुक्ते च पुष्करे ।

मकरे चाङ्गुहासे च गङ्गा-सागर-सङ्गमे ॥

कुङ्कुमे च गया-तीर्थे तथाचामर-कण्ठके ।

एवमादिषु तीर्थेषु दत्तमन्यतामियात्” ॥

॥०॥ इति दानप्रकरणम् ॥०॥

तदेवं चेति कर्तव्यं दान-प्रकरणं निरूपितम्, अथ प्रतिग्रहो-  
निरूप्यते । तत्र औतोविधिः पूर्वमुदाहृतः,—“द्रव्यमर्जयन् ब्राह्मणः  
प्रतिग्रहीयात्”,—इति । तत्र, याजने येयं चर्चा पूर्वमनुक्रान्ता,  
येयं प्रतिग्रहेऽपि यथासम्भवमनुसन्धातव्या ।

ननु प्रतिग्रहो मनुना निन्दितः,—

“प्रतिग्रहः प्रत्यवरः स तु विप्रश्च गर्हितः” ॥ इति ।

मैवम्, अस्यानिन्दाया असत्-प्रतिग्रहं विषयत्वात् । तद्योपरितने  
वचने स्पष्टीकृतम्,—

\* दत्वाचाक्षय्यमाप्नोति,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† नदी,—इत्यत्र, तदा,—इति स० शेष० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ तत्र याजने पूर्वमनुक्रान्ताय,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ सन्धातव्यः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ असाधुप्रतिग्रहः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“प्रतिग्रहो गर्हितः स्यात् शूद्रादप्यन्यजन्मनः” \* । इति ।

यः प्रतिग्रहो नीचात् क्रियते, स गर्हित इत्यर्थः । सप्रतिग्रहस्तु  
तेनैवाभ्यनुज्ञातः,

“नाध्यापनात् याजनाद्वाऽगर्हिताद्वा प्रतिग्रहात् ।

दोषो भवति विप्राणां ज्वलनार्क-समा हि तौ” ॥ इति ।

अगर्हितादिति केदः † । अगर्हित-प्रतिग्रहादप्यप्रतिग्रहः श्रेयान् ‡  
तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“प्रतिग्रह-समर्थोऽपि नादत्ते यः प्रतिग्रहम् ।

ये लोका दान-ब्रीहानां स तानाप्नोति पुष्कलान्” ॥ इति ॥ ।

ननु यमः प्रतिग्रहं प्रशंसति,—

“प्रतिग्रहाध्यापन-याजनानां

प्रतिग्रहं श्रेष्ठतमं वदन्ति ।

प्रतिग्रहात् ॥ शूद्राति जप्य-होमै-

र्याज्यस्तु पापं न पुनन्ति” \* वेदाः” ॥ इति ।

मनुस्तु तद्विपर्ययमाह,—

“अप-होमैरपैत्येनो याजनाध्यापनैः कृतम् ।

\* प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्यजन्मनः,—इति स० पुस्तके पाठः ।

† ज्वलनार्कसमोद्दिष्टः,—इति स० पुस्तके पाठः ।

‡ सप्रतिग्रहस्तु तेनैवाभ्यनुज्ञातः,—विमुक्ताश्च प्रतिग्रह इति,—इत्ये-  
तावन् पाठौ मु० पुस्तके ।

§ अगर्हितादपि प्रतिग्रहादप्रतिग्रहस्य श्रेयान्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ ‘इति’ शब्दोनास्ति स० पुस्तके ।

॥ प्रतिग्रहः,—इति स० शेष० पुस्तकयोः पाठः ।

\*\* पुनन्ति,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

प्रतिग्रह-निमित्तं तु त्यागेन तपश्चैव च” ॥ इति ।

नार्थं दोषः, द्विजातिभ्यः प्रतिग्रहः प्रशस्तः शूद्रात् प्रतिग्रहो निन्दितः\*—इतिव्यवस्थायाः सुवचत्वात् । ननु सत्प्रतिग्रहेऽपि किञ्चानपि प्रत्यवायः प्रतीयते, “प्रतिग्रहात् शूद्र्यति”—इत्युक्तेः । वाङ्, अस्यैव वेद-पारगत्वादि-सामर्थ्य-रहितस्य प्रतिग्रहे प्रत्यवायः† । एतदेवा-भिप्रेत्या स्कान्दे वेद-पारगस्य प्रत्यवायो निवारितः,—

“षडङ्ग-वेद-विद्विप्रोऽपि यदि कुर्यात् प्रतिग्रहम् ॥

न स पापेन लिप्येत पद्म-पञ्चमिवात्मना” ॥ इति ।

एषएव न्यायो याजनाध्यापनयोर्योजनीयः । अयाज्य-याजन-भृतकाध्यापन-दुष्टप्रतिग्रहेष्वेनोवाङ्मन्त्रं, स्वस्मिन्नीषदधिकार-वैकल्येन॥ प्रवर्त्तमानस्य स्वल्पः प्रत्यवायः, सुखाधिकारिणो विहित-याजनादि-प्रवृत्तौ न किञ्चिदप्येनः,—इति विवेकः । सदसत्-प्रतिग्रहौ विवेचयति व्यासः,—

“द्विजातिभ्योऽपि लिप्येत प्रशस्तेभ्यो द्विजोत्तमः ।

अपिवा जाति-मात्रेभ्यो न तु शूद्रात् कथञ्चन” ॥ इति ।

सतामससम्भवे सत्यसतोपि प्रतिग्रहः सत्युर्विप्रतिभतेऽभ्यनुज्ञातः,—

“सीदंसेत्” प्रतिगृहीयाद् ब्राह्मणेभ्यस्ततो नृपात् ।

\* प्रतिग्रहे दोषः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† दोषः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ इत्यभिप्रेत्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ वेदाङ्ग पारगोविप्रो,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ वैकल्यमति,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

¶ सदा च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

ततस्तु वैश्य-शूद्रेभ्यः शङ्कस्य वचनं यथा” ॥ इति ।

शूद्र-प्रतिग्रहे विशेषमाहाङ्गिराः,—

“यत्तु राशीकृतं धान्यं खले चेत्ते तथा भवेत्\* ।

शूद्रादपि गृहीतव्यमित्याङ्गिरस-भाषणम्” ॥ इति ।

तत्रैव विशेषान्तरमाह व्यासः,—

“कुटुम्बार्थं तु सत्-शूद्रात् प्रतिग्राह्यमयाचितम् ।

कलर्थमात्मने चैव न हि याचेत कर्हिचित्” ॥ इति ।

मनुरपि,—

“न यज्ञार्थं† धनं शूद्रात् विप्रोऽभिचेत धर्मवित् ।

यजमानोऽपि भिक्षित्वा चाण्डालः‡ प्रेत्य जायते” ॥ इति ।

असत्-प्रतिग्रहोचितोऽवस्था-विशेषः स्कन्द-पुराणे दर्शितः,—

“दुर्भिक्षे दारुणे प्राप्ते कुटुम्बे सीदति कुधा ।

असतः प्रतिगृहीयात् प्रतिग्रहमतन्वितः” ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“आपद्रुतः संप्रगृह्यन् भुञ्जानोवा॥ यतस्ततः ।

न लिप्येतैनसा विप्रो ज्वलनार्क-सम-प्रभः” ॥ इति ।

मनुरपि,—

\* इति स्तोत्रेयवा भवेत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† यागार्थं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ द्विजो,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ चण्डालः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

¶ भुञ्जानोपि,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

“वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः ।

अथकार्यं-शतं कृत्वा भर्त्तव्या ममुरब्रवीत् ॥

जीवितात्यपमापन्नो योऽन्नमस्ति यतस्ततः ।

आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते” ॥ इति ।

मारुड-पुराणे प्रतिपाद्यस्य द्रव्यस्येयत्ता दर्शिता,—

“यावता पञ्च-यज्ञानां कर्तुर्निर्वहणं भवेत्” ।

तावदेव हि गृह्णीयात् कुटुम्बस्यात्मनस्तथा” ॥ इति ।

व्यासोऽपि,—

“प्रतिग्रह-वृत्तिर्न स्यात् † याचार्थन्तु ‡ (१) समाचरेत् ।

स्वित्यर्थादधिकं गृह्णन् ब्राह्मणोऽयात्यधोगतिम् ॥

(१) वृत्ति-सङ्कीर्णमन्त्रिच्छेदहेतु धन-वित्तरम् ।

धन-स्वाभे प्रवृत्तस्तु ब्राह्मणादेव हीयते” ॥ इति ।

अनापदि राज-प्रतिग्रहं निन्दति याज्ञवल्क्यः,—

“न राज्ञः प्रतिगृह्णीयात् लुब्धस्योष्कास्त-वर्त्तिनः ।

प्रतिग्रहे सृजि-चक्रि-ध्वजि-वेष्ट्या-नराधिपाः (२) ।

\* करणं नियतं भवेत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† तावदुपार्थं सदैव स्यात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ प्रतिग्रहायावृत्तिः स्यात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ याचार्थन्तु,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) याचा जीवनापायः ।

(२) वृत्तिजीवनं ।

(३) सृजि प्राशिवतकः । चक्रि तैलिकः । ध्वजि मद्यविक्रेता ।

दुष्टा दशगुणं\* पूर्वात् पूर्वादेते यथोत्तरम्” । इति ।

संवर्त्तः,—

“राज-प्रतिग्रहोऽघोरामध्वास्त्रादौ विषोपमः ।

पुत्र-मांसं वरं भोक्तुं नतु राज-प्रतिग्रहम्” ॥ इति ।

स्कान्दे,—

“मरु-देशे निरुदके ब्रह्म-रक्षस्त्रमागतः ।

राज-प्रतिग्रहात्पुष्टः पुनर्जन्म न विन्दति ॥

ब्राह्मणं यः परित्यज्य द्रव्य-लोभेन मोहितः ।

विषयामिष-लुब्धस्तु (१) कुर्याद्वाज-प्रतिग्रहम् ॥

रौरवे नरके घोरो तस्यैव पतनं भुवम् ।

वृक्षा दवाग्निना दग्धाः प्ररोहन्ति घनागमे ॥

राज-प्रतिग्रहाद्गधा न प्ररोहन्ति कर्द्द्वचित्” । इति ।

विष्णु-धर्मोत्तरे,—

“दश-सृजि-समसृक्को दश-चक्रि-समोऽध्वजौ ।

दश-ध्वजि-समा वेष्ट्या दश-वेष्ट्या-समोऽनृपः ॥

दश सृजा-सहस्राणि योवाहयति सैनिकः (२) ।

तेन तुल्यः स्रुतोराजा घोरस्तस्मात् प्रतिग्रहः” ॥ इति ।

अधार्मिक-राज-विषयेयं निन्दा । तथा च तत्रैव विशेषितम्,—

\* अष्टादशगुणं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† नरकैरौरवेघोरे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) विषयरूपं यदामिषं बोध्यवन्तु, तत्र कुल्यः ।

(२) सृजा प्राशिवधस्त्राणं । तत्र नियुक्तः पुत्रवः सैनिकः ।

“येषां न विषये विप्राः यज्ञैर्यज्ञ-पतिं हरिम् ।  
यजन्ते भृशुजां\* तेषामेतत् स्तुनादितं फलम् ।  
येषां पाषण्ड-सङ्कीर्णं रात्रं न ब्राह्मणोत्कटम् ॥  
एते स्तुना-सहस्राणां दशानां भागिनोमृपाः ।  
येषां न यज्ञ-पुरुषः कारणं पुरुषोत्तमः ॥  
ते तु पाप-समाचाराः स्तुना-पापोपभागिनः”† ।

अदुष्टान्तु राज्ञः प्रतिग्रहो न निन्दितः । अतएव छन्दोग-शाखायां  
प्राचीन-शालादीन्महाभुनीन् राज-प्रतिग्रहे प्रवर्त्तयितुमश्वपति-नाम-  
केन राज्ञा दोषाभाव उपन्यस्तः,—

“न मे स्तेनोजन-पदे न कदर्यो न मद्यपः ।

नानाहिताग्निर्नाविद्वान्न खैरौ खैरिणी<sup>(१)</sup> तथा”‡ ॥ इति ।

याज्ञवल्क्य-वक्ष्येपि राज-प्रतिग्रह-निन्दायां॥ “सुभ्यस्योच्छास्त-  
वर्त्तिनः”—इति विशेषणाददुष्ट-राज-प्रतिग्रहो न निन्दितः,—इति  
गम्यते । तथा नारदोऽपि,—

\* भृशुजां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† ब्राह्मणास्पदम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ स्तुनापापाहितेस्तुताः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ कुतः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ राजप्रतिग्रहनिन्दाविशेषिता,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) कदर्यः,—“आत्मानं धर्मकृत्यञ्च पुनर्दाराञ्च पीडयन् । योऽसौभान्  
सखिनोत्थयान् स कदर्य इति स्मृतः” इत्युक्तलक्षणाः । खैरौ सख्य-  
व्यवहारौ । खैरिणी,—“खैरिणी या पतिं हित्वा कामतोऽन्यं समा-  
जयेत्”—इत्युक्तलक्षणा ।

“अथान् प्रतिग्रहो राज्ञां नान्येषां ब्राह्मणादृते ।  
ब्राह्मणस्यैव राजा च दावयेतौ धृत-व्रतौ ॥  
नैतयोऽन्तरं किञ्चित् प्रजा-धर्माभिरक्षणे\* ।  
शुचीनामशुचीनाञ्च सन्निवेशो † यथाम्भयम् ॥  
समुद्रे समतां यान्ति तद्द्राक्षां<sup>(१)</sup> धनागमः ।  
यथाऽग्नौ संस्थितश्चैव शुद्धिमायाति काश्चनम् ॥  
एवं धनागमाः सर्वे शुद्धिमायान्ति राजानि” । इति ।

दुष्ट-प्रतिग्रहवत् ‡ सप्रतिग्रहस्यापि॥ आपदिषयता कुतो न  
कल्प्यते,—इति चेत् । न,॥ ब्रह्माण्ड-पुराणे सप्रतिग्रहस्यानापद्यपि  
विहितत्वात् ।

“अनापद्यपि धर्मेण याज्यतः शिष्यतस्तथा ।

गृहन् प्रतिग्रहं विप्रो न धर्मात् परिहृयते ॥

गृहीयाद् ब्राह्मणादेव नित्यमाचार-वर्त्तिनः ।

अद्वया विमलं दत्तं तथा धर्मान्न हृयते”—इति ।

केषु चिद्वस्तु-विशेषेषु अयाचितेषु न प्रतिग्रह-दोषः,—इत्याह

भरद्वाजः,—

\* प्रजाधर्माभिरक्षणम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† सन्निपातो,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ दुष्प्रतिग्रहवत्,—इति स० सो० पुस्तकेषु पाठः ।

§ अपि शब्दोनास्ति सु० पुस्तके ।

॥ तन्न,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) राज्ञामिति शैविको वृत्तिः ।

“अयाचितोपपन्नेषु नास्ति दोषः प्रतिग्रहे ।

अमृतं तद्विदुः\* देवास्तस्मान्नैव निर्णुदेत्” ॥ इति ।

तत्र भजद्वाराभिप्रेतान् वस्तु-विशेषान्निर्दिशति याज्ञवल्क्यः,—

“कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि चितिः ।

मांसं शय्याऽऽसनं धानाः† प्रत्याख्येयं न वारि च ॥

अयाचिताङ्गं घातमपि दुष्कृत-कर्मणः ।

अन्यत्र कुलटा-षण्ड-पतितेभ्यस्तथा द्विषः” ॥ इति ।

मनुरपि,—

“शय्यां कुशान् गृहान् गन्धानपः पुष्पं मणिं दधि ।

मत्स्यान् धानाः पयोमांसं शाकं चैव न निर्णुदेत् ॥

एधोदकं मूल-फलं अवमभ्युद्यतञ्च यत् ।

असतः प्रतिगृहीयान्मधु चाभय-दक्षिणाम्”—इति ।

प्रतिग्रहानधिकारिणं स एवाह,—

“हिरण्यं भूमिमश्वं गामर्ध्नं वासस्तिलान् घृतम् ।

अविद्वान् प्रतिगृह्णानो भस्मीभवति काष्ठवत्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“विद्या-तपोभ्यां हीनेन नतु याज्ञः प्रतिग्रहः ।

गृह्णन् प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च” ॥ इति ।

विदुषस्तु न कोऽपि प्रतिग्रहोदोषावह इति वाजसनेयि-ब्राह्मणे

\* तं विदुः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† धान्यं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

गायत्री-विद्यायां श्रूयते,—“यदि हवा अथेवं विद्वान् द्विजः\* प्रति-  
गृह्णाति स है† तद्गायत्र्या एकं पदं प्रतिग्रन्थाय इमां स्त्रीन् लोकान्  
पूर्णान् प्रतिगृहीयात् योऽस्या एतत्प्रथमं पदमाप्नुयादय यावनीयन्त-  
चीविद्याय तावत् प्रतिगृहीयात् योऽस्या एतद्वितीयं पदमाप्नुयादय  
यावदिदं प्राणियुस्तावत् प्रतिगृहीयात् योऽस्या एतत् तृतीयं  
पदमाप्नुयादयस्या एतदेव तुरीयं दर्शितं पदं परोरजोयएष तपति  
नैव केन जायं कुत एतावत् प्रगृहीयात्‡—इति ।

॥०॥ इति प्रतिग्रहप्रकरणम् ॥०॥

एवं निरूपितानामध्यापनादीनां प्रतिग्रहान्तानां शब्दान्तराधि-  
करण-न्यायेन (मी० २३० २पा० १३०) कर्म-भेदमभिप्रेत्य  
‘षट्कर्मभिरतः’—इत्युक्तम् । स च न्याय ईत्यं प्रवर्तते । यजति  
ददाति जुहोतीत्युदाहरणम् । तत्र संशयः, किं सर्व-धात्वर्थानुरक्तैका  
भावना(१) उत प्रतिधात्वर्थं जानाते । तत्र, भावना-वाचकस्याख्या-  
तस्यैकत्वान्नानामपि धात्वर्थानामुपसर्जनत्वेन प्रधान-भेदकत्वापन्न-  
वाचकैव भावनेति पूर्वपक्षः । धात्वर्थानुरञ्जनमन्तरेण केवलाख्यातेन  
भावनाया अप्रतीतेः उत्पत्ति-श्रुत-धात्वर्थनैकेनानुरक्ते आख्यातार्थे

\* अपि किञ्च,—इति स० सो० पुस्तके पाठः ।

† न हैव,—इति स० सो० शा० पुस्तके पाठः ।

‡ अथास्या इत्यारभ्य प्रगृहीयात्,—इत्यतः पाठो नास्ति । स० सो० शा०  
पुस्तकेषु ।

§ भिन्ना,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) भावना आख्यातार्थः । स च प्रयतो व्यापारो वा ।

धात्वर्थान्तराणामनुप्रवेशात् प्रतिधात्वर्थं भावना-भेदः,—इति सि-  
द्धान्तः। एवं आध्यापनादिभिः षड्भिर्धात्वर्थैः षोढा भावना भिद्यते,—  
इति भवत्येतानि षट् कर्माणि । तेषु 'अभिरतिः' अद्वा-पूर्वकमनु-  
ष्ठानम् । अत्राद्वाल्गुनाऽनुष्ठितमप्यफलं स्यात् । तदाह भगवान्,—

“अत्राद्वा ज्ञतं दत्तं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ, न च तत् प्रेत्य नो दद” ॥ इति ।

‘नित्यम्’—इत्युत्तरचान्वेति न पूर्वत्र, आध्यापनादीनां चयाणा-  
मनित्यत्वात् । देवता च अतिथिश्च देवतातिथी, तयोः प्रतिदिनं  
पूजकोभवेत् । देवता-स्वरूपञ्च वाजसनेयि-ब्राह्मणे, शाकल्य-याज्ञ-  
वल्क्य-संवादे विचार्य निर्णीतम् । तत्र, शाकल्यः प्रष्टा, याज्ञवल्क्योवक्ता,  
देवता-विस्तार-सङ्क्षेपौ स्वरूपञ्च\* प्रष्टव्योऽर्थः । तत्र चैषा श्रुतिः ।  
“अथ हैमं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ; कति देवता याज्ञवल्क्येति ।  
स हैतयैव निविदा प्रतिपेदे; यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते,  
चयश्च जीव शता चयश्च जीव सहस्रेति । ओमिति होवाच; कत्येव  
देवा याज्ञवल्क्येति, त्रयस्त्रिंशदिति । ओमिति होवाच; कत्येव देवा  
याज्ञवल्क्येति, षडिति । ओमिति होवाच; कत्येव देवा याज्ञ-  
वल्क्येति, त्रय इति । ओमिति होवाच; कत्येव तु देवा याज्ञवल्क्येति,  
द्वाविति । ओमिति होवाच; कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्यध्यर्द्ध इति ।  
ओमिति होवाच; कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येक इति । ओमिति  
होवाच; कतमे ते त्रयश्च जीव शता चयश्च जीव सहस्रेति । स

\* विस्तारसंक्षेपौ च,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

होवाच; महिमानएवैषामेते त्रयश्च त्रिंशत्त्रयेव\* देवा इति । कतमे ते  
त्रयस्त्रिंशदित्यष्टौवसव एकादशरुद्रा द्वादशादित्या सप्तक-त्रिंशदिन्द्रश्चैव  
प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंश इति । कतमे ते वसव इति, अग्निश्च पृथिवी च  
वायुश्चान्तरीक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसव  
एतेषु हीदं सर्वं वसु निहितमेते हीदं सर्वं वासयन्त तस्मादवसव इति ।  
कतमे ते रुद्रा इति, दश वै पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ये यदाऽस्मा-  
च्छरीरादुक्तामन्त्रयरोदयन्ति† यस्माद्रोदयन्ति‡ तस्माद्रुद्रा इति ।  
कतमत्रादित्या इति, द्वादश एव मासाः§ संवत्सरस्यैतत्रादित्याएते हीदं  
सर्वमाददानायन्ति तद्यदिदं सर्वमाददानायान्ति॥ तस्मादादित्या  
इति । कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति, स्तनयिन्॥ रेवेन्द्रो यज्ञः  
प्रजापतिरिति । कतमस्तनयिन्नुरित्यग्निरिति । कतमो यज्ञ इति, पशव  
इति । कतमे षडित्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरीक्षं चादित्यश्च  
द्यौश्चैते षडेते\*\* हीदं सर्वं षडिति । कतमे ते†† त्रयो देवा इति इमे  
एव त्रयो लोका एषु हीमे सर्वं देवा इति । कतमौ तौ द्वौ देवा-  
वित्यन्नं चैव प्राणश्चेति । कतमोऽध्यर्द्ध इति योयं पवत इति

\* त्रयस्त्रिंशत्त्रयेव,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† ते यदस्माच्छरीराभ्यर्था उत्क्रामन्ति,—इत्यादि पाठः मु० पुस्तके ।

‡ यत्रोदयन्ति,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ द्वादशमासाः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ तद्यदिदं सर्वमाददानायान्ति,—इति नास्ति मु० पुस्तके ।

॥ स्तनयिन्,—इति मु० पुस्तके पाठः । एव परत्र ।

\*\* षडित्येते,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

†† वे इति नास्ति मु० पुस्तके ।

यदाऽऽ र्यदयमेक एव\* पवते स कथमध्यर्द्ध इति । यदस्मिन्निदं सर्वमध्यान्तेनाध्यर्द्ध इति । कतम एकोदेव इति, प्राण इति स ब्रह्मो-  
त्याचक्षते"—इति । अस्याः श्रुतेरयमर्थः । उपासनाहाराणां देवानां  
सङ्ख्यादि-विस्तारे पृष्टः † साकल्येन याज्ञवल्क्योविजीषु-कथायां<sup>(१)</sup> प्रवृत्त-  
त्वात् पर-बुद्धि-व्यामोहाय निविदा प्रत्युत्तरं प्रतिपेदे । निविच्छब्दो  
वैश्वदेव-नामके<sup>(२)</sup> शस्त्र-विशेषेऽवस्थितानां ‡ सङ्ख्या-वाचिनां पदानां  
समुदायमाचष्टे,—इति वैदिक-प्रसिद्धिः । ततो यावन्तो देवा वैश्व-  
देवस्य निविद्युच्यन्ते, तावन्त उपास्याः,—इत्युक्तं भवति । तानि च  
पदानि, चयश्च जीचेत्यादीनि<sup>१</sup> । अत-चयं शस्त्र-चयं षट्कञ्च देव-  
विस्तारः । कत्येवेत्येवकारेण तत्र तत्र देवान्तर-शङ्का व्युदस्यते । यएव  
देवाः पूर्वे विस्तृताः, तएव संक्षेपेण कियन्त इति तत्र तत्र॥ प्रश्नार्थः ।  
कतीति सङ्ख्या-प्रश्नः, कतमे त इति स्वरूप-विशेष-प्रश्नः । तत्र अत-  
सदस्यसङ्ख्या॥ ये देवा उक्ता स्ते सर्वे प्रधानभूता न भवन्ति, किन्तु हि,  
प्राधान्येन हविर्भुजां चयस्त्रिंशद्देवानां योग-महिम्ना खीरुतैश्चिक\*\*  
विग्रहाएव, ततो न तेषां स्वरूप-विशेषः पृथक् निरूपणीयः इति॥ ।

\* यदयमेकइह,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† संख्याविस्तारेण कतीति पृष्टो,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ स्थितानां,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ चयश्च त्रिंशदित्येवमादीनि,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ तत्रत्य,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ अतंसदस्यसंख्या,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

\*\* खीरुत भौतिक, इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

†† 'इति' शब्दो नास्ति न० सो० पुस्तकयोः ।

- (१) विजिगीषु कथा जल्पः वितण्डास्तु । तिस्रः किञ्च कथा भवन्ति वादो  
जल्पो वितण्डा च । सर्वमिदं न्याये प्रथमद्वितीये स्पष्टम् ।  
(२) अप्रगीतमन्त्रसाध्या कृतिः शस्त्रम् ।

चयस्त्रिंशद्देवेषु श्रुतावस्थादयः पुराण-प्रसिद्धेभ्यो वस्त्रादिभ्योऽन्ये<sup>(१)</sup>, तेषु  
शब्द-प्रवृत्तिर्यौगिकी<sup>(२)</sup> । प्राणा वाह्येन्द्रियाणि, आत्माऽन्तःकरणम् ।  
इन्द्रप्रजापति-शब्दौ लक्षणया स्तनयिन्-यज्ञयोर्वर्त्तन्ते, लक्षितलक्षणया  
त्वग्नि-पशोः<sup>(३)</sup> । अन्न-प्राणौ\* भोग्य-भोक्तृभिमानीनौ†<sup>(४)</sup> । अर्धर्द्ध-  
शब्दो ह्यङ्गा सङ्ख्यावाची, योगेन तु समृद्धं वायुं वक्ति । वायुः  
सूत्रात्मा<sup>(५)</sup>, “वायुर्वै गौतम, सूत्रम्”—इति श्रुतेः । अन्ते प्राणशब्दः  
परमात्मवाचकः । तदेव स्पष्टयितुं स ब्रह्मोक्तम् । तत्-शब्दः परोक्ष-

\* अन्नं प्राणो,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† भोक्तृभिमानीनौ,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

- (१) वस्त्रादीत्यादिशब्दात् रुद्रादित्यपरिग्रहः । अन्यत्वच्चात्रयवस्त्रादीनां,  
अमरादीनां तथात्माभिधानात् स्पष्टम् । पुराणप्रसिद्धाश्च वस्त्रादयोना-  
भारग्यादिरूपाः । तेषां स्वरूपमादित्यपुराणे प्रोक्तम्,—“प्रसन्नवदनाः  
सौम्यावरदाः शक्तिपाणयः । पद्मासनस्थादिभुजावसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ।  
करे त्रिशूलिनो वामे दक्षिणे चाक्षमालिनः । एकादशप्रवर्त्तया रुद्रा-  
स्त्यक्षोऽमुमौलयः । पद्मासनस्थादिभुजाः पद्मगर्भाङ्गकान्तयः । करादि-  
स्तन्त्रपर्यन्तं नालपङ्कजधारिणः । इन्द्राद्याद्वादशादित्यास्तेजोमण्डलम-  
ध्यगाः”—इति ।

(२) एतेषु हीदंसर्वा वसुनिहितं—इत्यादि श्रुत्युक्तयोगप्रयोज्येत्यर्थः ।

(३) प्रथममिन्द्रशब्दस्य तत्संबन्धिनिस्तनयिद्वौ—मेघे लक्षणा, ततो मेघे-  
लक्षितस्तेन्द्रशब्दस्य मेघसंबन्धिन्यन्नौ लक्षणा इति लक्षितलक्षणेयम् ।  
वस्तुतस्तु यत्र शक्कार्थस्य परस्परासंबन्धेन लक्षणा, तत्रैव लक्षितलक्ष-  
णोच्यते । प्रकृते चेन्द्रशब्दस्य तत्संबन्धिसंबन्धिनि अन्ननौ लक्षणेति  
लक्षितलक्षणा । एवं प्रजापतिशब्देऽपि स्पष्टम् ।

(४) अन्नशब्दो भोग्याभिमानीर्नौ देवतामाचष्टे, प्राणशब्दश्च भोक्तृभिमानी-  
नौमिति विवेकः ।

(५) सूत्रात्मा हिरण्यगर्भः ।

वाची, अकृत-ब्रह्म-विचारं पुरुषं प्रति ब्रह्मणः शास्त्रैक-समधिगम्य-  
त्वात् परोक्षम्,—इति । तत्र, प्राण-शब्द-वाच्यः परमात्मैवैको-  
मुख्योदेवः । तत्-स्वरूपञ्च श्वेताश्वतरा विसृष्टमामनन्ति,—

“एकोदेवः सर्व-भूतेषु गूढः

सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः

साक्षीचेताः केवलो निर्गुणश्च” ॥ इति ।

एतमेव देवं शास्त्र-कुशलास्तैःस्तैः शब्द-विशेषैर्वज्रधा व्यवहरन्ति ।

तथा च मन्त्र-वर्णः—

“सुवर्णं विप्राः कवयोवचोभि—

रेकं सन्नं वज्रधा कल्पयन्ति”—इति ।

तेषु शब्द-विशेषा, विसृष्टमन्यस्मिन्मन्त्रे श्रूयन्ते,—

“इन्द्रमित्रं वरुणमग्निमाजु

रथोदित्यः स सुपर्णो गह्वरमात्रम् ।

एकं सविप्रावज्रधावद—

न्यग्रिं यमं मातरिश्वानमाजुः”—इति ।

ननु, इन्द्र-मित्र-वरुणादयः शब्दा भिन्नदेव-वाचिनो नत्वेकं  
देवमभिदधति, अन्यथा वारुणयागो ऐश्वर्यमन्त्रः प्रयुज्येत । नाथं  
दोषः, एकत्वेऽपि देवस्य मूर्त्ति-भेदेन मन्त्र-व्यवस्थापपत्तेः ।

\* वेत्ता,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† मन्त्रः—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ वरुणयागेषु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

यथा, शैवागमेषु शिवस्त्रैकत्वेऽपि प्रतिमा-भेदेन\* दक्षिणामूर्त्ति-चिन्ता  
मणि-मृत्युञ्जयादयो मन्त्रामूर्त्ति-विशेषेषु व्यवस्थिताः; यथा वा,  
वैष्णवागमेषु गोपाल-वामनादयो मन्त्राः, तथा वेदेऽपि† किं न  
स्यात् । ननु, द्रव्य-देवते यागस्य स्वरूपं, स्वरूप-भेदाच्च कर्म-भेदः  
प्रतिपादितः,—“तप्ते पयसि दधानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा, वाजिभ्यो  
वाजिनम्”—इत्यत्र; यथाऽऽमिक्षा-वाजिनयोर्द्रव्ययोर्भेदस्तथा वि-  
शेषां देवानां वाजिभ्योदेवेभ्यो भेदोऽभ्युपगन्तव्यः,—इति‡ । वाङ्,  
अभ्युपगम्यते ह्येकस्मैव वासवस्य देवस्य कर्मानुष्ठान-दशायामौपा-  
धिकोभेदः । अतएव, वाजसनेयि-ब्राह्मणे दृष्टि-प्रकरणे कर्मानुष्ठाने  
प्रसिद्धं देव-भेदमनूय तदुपवादेन ॥ वास्तवं देवैकत्वमवधारितम्,—  
“तद्यदिदमाजुःसं यजेतासुं यजेतेत्येकं देवमेतस्मैव सा विसृष्टिरेष  
उ ह्येव॥ सर्वे देवाः,—इति । नचैकस्माद्देवात् फल-भेदोदुः सम्पादः,—  
इति शङ्कनीयम्, उपास्ति-प्रकार-भेदेन तदुपपत्तेः । “तं यथा  
यथोपासते, तदेव भवति”—इति श्रुतेः । यथैकोऽपि राजा च्छत्र-  
चामरादि-सेवा-प्रकार-भेदेन फल-भेदे हेतुस्तद्वत् । ननु, देवः फलं  
ददातीत्येतन्मीमांसको न सहते । तथाहि नवमाध्याये विचारितम्,—  
किं यागेनाराधिताया देवतायाः फलं, उतापूर्व-द्वारकं यागस्य

\* प्रतिमाप्रासादभेदेन—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† देवेपि,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ ‘इति’ शब्दो नास्ति सु० पुस्तके ।

§ कर्मानुष्ठान,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ तदनुवादेन,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ एवमेव,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

फल-साधनत्वमिति संशयः । तत्र \* भङ्गुरस्य यागस्य कालान्तर-  
भावि-फलं प्रति साधनत्वायोगादवश्यं द्वारं<sup>(१)</sup> किञ्चित् कल्पनीयम् ।  
देवता-प्रसादस्य श्रुति-युक्तिभ्यस्तद्वारं स्यात् । “तत्र एवैनमिन्द्रः प्रजया  
पशुभिस्तर्पयति”—इति श्रुतिः । युक्तिरप्युच्यते,—क्रियया प्राप्तुमिष्ट-  
तमत्वात्† कर्म कारकं प्रधानं, तेन कर्मणा व्याप्तत्वात् सम्प्रदानं  
ततोऽपि प्रधानं, इन्द्रादि-देवताः‡ च सम्प्रदानत्वेन प्रधान्यात्  
पूजामर्हन्ति, यागस्य पूजारूपत्वादतिथेर्भोजनमिव ॥ देवताया अङ्गं  
स्यात् । तस्माद्राजादिवदेवः फलं ददातीति पूर्वः पक्षः । अत्रोच्यते ।  
यागदेवतयोर्द्यौऽयमङ्गाङ्गिभाव उपन्यस्तः, स तु शब्दाकाङ्क्षानुसारेण  
विपर्येति । तथा हि, यजेतेत्याख्यातेन<sup>(२)</sup> भावनाऽभिधीयते । सा  
च, किं केन कथमिति भाव्य-करणेतिकर्त्तव्यता-लक्षणमंश-त्रयं  
क्रमेणाकाङ्क्षति । तत्र, यागस्य समान-पदोपनीतत्वेऽप्ययोग्यत्वान्न  
भाव्यता । स्वर्गस्य तु वाक्यादुपनीतस्यापि॥ पुरुषार्थत्वेन योग्यत्वात्  
भाव्यता स्यात् । तस्य च स्वर्गस्य साधनाकाङ्क्षार्था यागः करण-

\* अत्र,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

† द्वारं स्यात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ कर्त्तुः क्रियया प्राप्तुमिष्टतमत्वात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ स० सो० शा० पुस्तकेषु एकवचनान्तःपाठः । एवं परञ्च ।

॥ यागस्य पूजारूपत्वादतिथिभ्योभोजनमिव,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ वाक्यादुपनीतस्यापि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) द्वारं फलकालस्याधी व्यापारः ।

(२) भावना च भावयितुर्वापारः प्रयत्नो वा ।

त्वेनाच्चेति । तच्च करणं साध्य-स्वरूपत्वात्\* स्व-निष्पादकं सिद्धं†  
द्रव्यदेवतमितिकर्त्तव्यत्वेन‡ गृह्णाति,—इति § । ततो यागोऽङ्गी,  
देवता च तदङ्गम् । एवञ्च सति, नातिथिवदेवता यागेनाराध्यते ।  
यातु श्रुतिः,—“तत्र एवैनम्”—इति, भासौ स्वार्थं तात्पर्यवती,  
प्रत्यक्षादि-विरोधात्<sup>(१)</sup> । न हि, काचिद्विग्रह-वती देवता हविर्भुक्ता  
तस्मा फलं प्रयच्छतीति प्रत्यक्षेणोपलभ्यते, प्रत्युत तदभावः प्रत्यक्षेण  
योग्यानुपलब्ध्या वा<sup>(२)</sup> प्रतीयते । किं च, अश्वमेधे “गां दंष्ट्राभ्यां  
मण्डूकान् दन्तैः ॥” इत्याद्यवयवानां दंष्ट्रादि-द्रव्याणां हविषां  
भोक्तृत्वेन गो॥ मण्डूकादय-स्तिर्यङ्चोऽपि\*\* देवता-विशेषाः श्रूयन्ते ।  
न च तेषां फल-प्रदातृत्वं सम्भाव्यते । “श्रोषधीभ्यः स्वाहा,  
वनस्पतिभ्यः स्वाहा, मूलेभ्यः स्वाहा”—इत्यादावचेतनानामोषधि-  
वनस्पति-तदवयवानां देवतात्वं श्रूयते । तत्र, कुतोहविर्भोक्तृत्वं, कृत

\* साध्यरूपत्वात्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† सिद्धं,—इति नास्ति सु० पुस्तके ।

‡ द्रव्यं देवतामितिकर्त्तव्यत्वेन,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ ‘इति’ शब्दो नास्ति सु० पुस्तके ।

॥ सैगां दंष्ट्राभ्यां मण्डूकान् जम्बेभिः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ सैगामण्डूकादय,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

\*\* ‘अपि’ शब्दो नास्ति स० सो० शा० पुस्तकेषु ।

†† फलदातृत्वं,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) प्रत्यक्षानुपलभ्यादिति श्रुतेः प्रामाण्याभावादिति भावः । स्पष्टमिद-  
मात्मतत्त्वविवेके ।

(२) प्रत्यक्षेणेति न्यायमते । प्रत्यक्षेणैवाभावो गृह्यते योग्यानुपलब्धितु तत्र  
सहकारिमात्रमिति तत्सिद्धान्तात् । योग्यानुपलब्धेति मीमांसकमते ।  
तन्मतेऽभावयाहिकाया अनुपलब्धेः प्रामाण्यान्तरत्वात् ।

क्षरां हतिः, कृतसर्मा फल-दानम् । तस्मादिष्टादिमतां देवानां\*म-  
भावान्न देवता-प्रसादो यागस्य फल-दारम् । किन्तु, श्रूयमाण-  
फलसाधनत्वान्यथानुपपत्ति-कल्पमपूर्वं तद्धारम् । अभ्युपगतेष्वपि  
देवेष्वपूर्वस्यैव फल-दारत्वमवश्यं वक्तव्यं, मन्त्रार्थवादेतिहास-पुरा-  
णेषु देवानामपि तपश्चरण-कृतनुष्ठान-मन्त्रास्त्रादि-मन्त्र-प्रयोगेभ्यः  
समीहित-सिद्धानुकीर्तनात् । तस्मान्न देवः फल-प्रदः—इति सिद्धम् ।  
(१) औपनिषदास्त्रीश्वरस्य फल-दातृत्वं मन्यन्ते । तथाहि, तदीये शास्त्रे(१)  
हृतीयाध्याये विचारितम् । किं धर्मः फलं ददाति, आहोस्त्रिदीश्वरः,—  
इति संशयः । तत्र, मीमांसकोक्त-न्यायेन धर्मः फल-प्रदः,—इति पूर्वः  
पक्षः । सिद्धान्तस्तु, किं धर्मोऽन्यानधिष्ठितएव फल-प्रदः, किं वा,  
केमधिष्ठेतेनेनाधिष्ठितः ? नाद्यः, अचेतनस्य तारतम्यानभिज्ञस्य  
अथोचित-फल-दातृत्वायोगात् । द्वितीये तु, येनाधिष्ठितः, सएव  
फल-दाताऽस्तु † । न चैवं धर्मस्य वैयर्थ्यमिति शङ्कनीयं, वैषम्य-नैर्घृण्य-  
परिहाराय धर्मापेक्षणात् । असति तु धर्मो, कांश्चिदुत्तमं सुखं,  
कांश्चिन्मध्यमं, कांश्चिदधमं, प्रापयन्तीश्वरः, कथं विषमो न भवेत् ।  
कथं वा विविधं दुःखं प्रापयन्निर्घृणो न भवेत् । धर्माधर्मानुसारेण  
तत्-प्रापणे गुरु-पितृ-राजादीनामिव न वैषम्य-नैर्घृण्ये प्राप्तुतः ।

\* देवादीनां, ...इति सु० पुस्तके पाठः ।

† फलं ददातु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ चित्तं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) औपनिषदावेदान्तिनः ।

(२) शारीरके ।

न हि दुष्ट-श्रितां शिष्ट-परिपालनञ्च कुर्वतां गुर्वादीनां वैषम्य-नैर्घृण्ये  
विद्येते(१) । यदुक्तं,—गो\*मण्डुकादीनां तिरस्त्रामोषधि-वनस्पत्यादीनाञ्च  
स्त्रावराणां फल-प्रदत्वमयुक्तम्,—इति । तत् तथैवास्तु, ईश्वरस्य फल-  
दातृत्वे कः प्रत्यूहः । यदपि “तप्तएवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति”—  
इति, तच्चापीन्द्र-देवतायामवस्थितोऽन्तर्यामी फल-प्रदत्वेन विव-  
क्षितः । “अन्तः-प्रविष्टः शास्ता जनानाम्”—इति श्रुतेः । तस्मादी-  
श्वरस्य प्रसादएवां फल-दारम् । न च जैमिनेय-वैयासिकयोर्मतयोः  
परस्परं विरोधः, विवक्षा-विशेषेण तत्समाधानात् । यथा, देवदत्त-  
स्यैव पत्न्येऽपि सम्यगभिज्वलनं विवक्षित्वा ‘काष्ठानि पचन्ति’—इति  
व्यवहारः, तथा परमेश्वरस्यैव फल-प्रदत्वेऽपि तारतम्यापाद-निमित्त-  
तया प्राधान्यं विवक्षित्वा धर्मः फल-प्रदः,—इति व्यवहारः किं न  
स्यात् । तस्मादविरोधात् फल-प्रदो जगदीश्वर एकएव सर्वत्र पूजनीयो  
देवः,—इत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

॥ ० ॥ इति देवता-स्वरूप-निरूपण-प्रकरणम् ॥ ० ॥

अतिथेर्लक्षणं स्वयमेव वक्ष्यति । उभयोः पूजन-प्रकारसु परितन-  
कोके निरूपयामः । ‘देवताऽतिथि-पूजको नावमीदति’—इत्युक्तेरपूजा-  
यामवसीदति,—इत्यवगम्यते । तथाच कूर्मपुराणे,—

\* सौगम्यद्वुकादीनां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† ईश्वरप्रसाद एव,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) तथाचौक्तम् । “लालने ताडने मातुर्नाकादयः यथाऽर्भके । तद्वदेव  
महेशस्य नियन्तुर्गुणदोषयोः”—इति ।

“यो मोक्षाय वाऽऽलक्ष्यादकृत्वा देवताऽर्चनम् ।  
भुङ्क्ते, स याति नरकं सुकरेभ्यश्च जायते ॥  
अकृत्वा देव-पूजाञ्च महायज्ञान् द्विजोत्तमः ।  
भुञ्जीत चेत्समूढात्मा तिर्यग्गोनिं स गच्छति<sup>(१)</sup>”—इति ।

मार्कण्डेयः,—

“अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते ।  
स तस्य दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति” ॥

देवलोऽपि,—

“अतिथिर्गृहमभ्येत्य यस्य प्रतिनिवर्त्तते ।  
असक्ततो निराश्रयः स सद्यो हन्ति तत्कुलम्”—इति ।  
पूजायान्तु न केवलमवसादाभावः\* किन्त्वभ्युदयोऽप्यस्ति ।

तथा च विष्णुधर्मोत्तरे,—

“येऽर्चयन्ति सदा विष्णुं ब्रह्म-चक्र-गदा-धरम् ।  
सर्व-पाप-विनिमुक्ता ब्रह्माणं प्रविशन्ति ते”—इति ।

कूर्मपुराणे—

“वेदाभ्यासोऽन्वयं ब्रतया महायज्ञ-क्रियास्तथा<sup>(१)</sup> ।

\* न केवलं पापाभावः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) ‘स’ शब्दस्य द्विरुपादानात् ‘स समूढात्मा’—इति, ‘स तिर्यग्गोनिं गच्छति’—इति च वाक्यद्वयमत्र मन्तव्यम् ।

(२) ‘अभ्यापनं ब्रह्मयज्ञ’—इत्युक्तेरभ्यापनमेव महायज्ञान्तर्गतं वेदाभ्यासस्ततः पृथक् । अथवा, वेदाभ्यासस्य महायज्ञान्तर्गतत्वेऽपि पृथग्-ग्रन्थासौ ग्राह्यमन्यायात् । ततश्च महायज्ञपदं वेदाभ्यासेतद-महायज्ञ-परमिति सिध्यते ।

नाश्रयन्त्याशु पापानि देवानामर्चनं तथा”—इति ।

मनुरपि—

“अतिथिं पूजयेद्यस्तु आत्मं चादुष्टमागतम्\* ।

सहस्रं गो-व्रतं तेन दत्तं स्वादिति मे मतिः”—इति ॥

विष्णुरपि—

“स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण यज्ञेन तपसा तथा ।

नावाप्नोति गृही लोकान् यथा त्वतिथि-पूजनात्”—इति ।

वैश्वदेवाद्यर्थमोदनं पाचयित्वा तेन होमे कृते सति योऽवशिष्ट-  
ओदनः स ‘ऊत-शेषः’ । तमेव भुञ्जीत, न तु स्व-भोजनार्थं पाचयेत् ।

अदाह भगवान्,—

“यज्ञ-शिष्टाग्निः सक्तोमुच्यते सर्व-किञ्चिद्वैः ।

भुञ्जते ते त्वयं पापा ये पचन्त्यात्म-कारणात्”—इति ।

‘ऊत-शेषम्’—इत्यत्र ऊत-शब्दो महाभारते व्याख्यातः,—

“वैश्वदेवादयो होमा ऊतमित्युच्यते बुधैः”—इति ।

तस्य शेषोऽतः-शेषः । स च ऊत-शेष-शब्दो देवर्षिं मनुष्यादि-  
पूजोपयुक्तावशिष्टमुपलक्षयति । तदाह मनुः,—

“देवानृषीन् मनुष्यांश्च पितॄन् गृह्याञ्च देवताः ।

पूजयित्वा ततः पश्चाद्गृहस्थः शेषमुग्रभवेत् ।

अथं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्म-कारणात् ।

यज्ञशिष्टाग्नं होतुं यतामनं विधीयते”—इति ।

\* आत्मं वा दुष्टमानसम्,—इति स० सो० आ० पुस्तकेषु पाठः ।

‘ब्राह्मणोनावसीदति’—इत्यत्र विवक्षितस्य ब्राह्मणस्य लक्षणं महाभारते दर्शितम्,—

“सत्यं दानं तपः शौचमानृशंसं दमोघृणा ।  
दृश्यन्ते यत्र विप्रेन्द्र, स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥  
जितेन्द्रियो धर्म-परः स्वाध्याय-निरतः शुचिः ।  
काम-क्रोधौ वशौ यस्य तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥  
यस्य चात्म-समोलोको धर्मज्ञस्य मनस्विनः ।  
स्वयं धर्मेण चरति\* तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥  
योऽध्यापयेदधीते वा याजयेदा यजेत वा ।  
दद्याद्वाऽपि यथाशक्ति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥  
समा दया च विज्ञानं सत्यं चैव दमः क्रमः ।  
अध्यात्मनिरतिज्ञानं मेतद्ब्राह्मण-लक्षणम्”—इति ॥

तथाच, अनाहिताग्नितायामपि उक्तलक्षण-लक्षितो ब्राह्मणोनाव-  
सीदतीति वाक्यार्थः पर्यवसितो भवति† ।

‘सत्पुर्णामपि वर्णानाम्,—इति, ‘षट्कर्माभिरतः’—इति वचन-  
द्वयेन साधारणासाधारण-धर्मौ संचिष्योपदर्शितौ । यद्यप्यध्यापनादि-  
नयमेव विप्रस्यासाधारणं नाध्ययनादि-चयं तस्य वर्ण-चय-साधारण-  
त्वात्, तथापि षट्कर्माभिरतत्वं विप्रस्यैवेति न कोऽपि विरोधः ॥

\* सर्वधर्मेण चरितं,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† अध्यात्मनिरतं ज्ञानं,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ ‘तथाच’—इत्यादिः, ‘भवति’—इत्यन्तः पाठो नास्ति स० सो० पुस्तकयोः ।

अथात्र\* साधारणाध्ययनादिप्रसङ्गेन बुद्धिसं साधारणमाह्निकं  
संज्ञिष्याह,—

सन्ध्या स्नानं जपोहोमो देवतानाञ्च पूजनम् ॥३८॥  
आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च† षट् कर्माणि दिने दिने ॥

इति । ‘सन्ध्यास्नानम्’—इत्यत्र यवागू-पाक-न्यायेन स्नानस्य प्राथम्यं  
व्याख्येयम्‡ । स च न्यायः पञ्चमाध्याये प्रथमपादे प्रतिपादितः ।  
‘यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोति? यवागूं पचति’—इति श्रूयते । तत्र॥ संशयः;  
किमग्निहोत्र-यवागूपाकयोरनियतः क्रमः, उत नियतः, यदा नियतः,  
तदा॥ पाठेन नियम्यते उतार्थेन । तत्र विध्योर्नुष्ठानमात्र-पर्यवसा-  
नात् क्रमस्य नियामकामावात्\*\* अनियतः,—इत्येकः पूर्वः पक्षः ।  
पूर्वाधिकरणेषु “अध्यर्थुर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति”—  
इत्यत्र†† पाठस्य॥ नियामकत्वाभ्युपगमादत्रापि तत्सम्भवाद्यथापाठक-

\* तत्र,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† सन्ध्यास्नानं जपोहोमः स्वाध्यायोदेवतार्चनम् । वैश्वदेवातिथेयञ्च इति  
पादत्रये पाठः सु० मू० पुस्तके ।

‡ प्राथम्यमाख्येयम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ अग्निहोत्रं जुहोति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ तत्र,—इति नास्ति सु० पुस्तके ।

॥ तथापि,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

\*\* नियामकत्वाभावात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

†† तत्र,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ पाठक्रमस्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

मनियमः\*,—इत्यपरः पूर्वपक्षः† । ‘यवाग्वा’—इति द्वितीयाश्रुत्या(१)  
होम-साधनत्वावगमादसति च द्रव्ये होमानिष्यन्नेरर्थाद् यवागू-पाकः  
पूर्वभावी,—इति सिद्धान्तः । एवमत्रापि‡ खानस्य शुद्धि-हेतुत्वा-  
च्छुद्धयैव सन्ध्या-बन्धनाधिकारित्वात् खानं पूर्वभावि,—इति  
द्रष्टव्यम्(१) । तत्र४, खानं तत्पूर्व-भाविनां ब्रह्मसुहृत्तया-हित-  
चिन्तनादीनां सर्वेषामुपलक्षणम् । तत्र याज्ञवल्क्यः,—

“ब्राह्म्ये सुहृत्ते उत्थाय चिन्तयेदात्मनेहितम् ।

धर्मार्थकामान् खे काले यथाशक्ति न ह्यपयेत्”—इति ।

मनुरपि,—

“ब्राह्म्ये सुहृत्ते बुध्येत धर्मार्थाननुचिन्तयेत् ।

काय-क्लेशांश्च तन्मूलान् वेद-तत्त्वार्थमेव च”—इति ।

\* यथापाठं क्रमनियमः,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† पूर्वः पक्षः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ अतएवमत्रापि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

४ तत्र,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) तथा चेत्तन्म । “श्रुति द्वितीया क्षमता च लिङ्गं वाक्च पदान्येव तु  
संहतानि । सा प्रक्रिया या कथमित्येता स्मानं क्रमोयामबलं  
समाख्या”—इति । द्वितीयापदं कारकविभक्त्युपलक्षणं सर्वसाधनेव  
कारकविभक्तीनां प्रकृत्यर्थान्वितस्यार्थबोधनेऽन्यानपेक्षत्वस्य तुल्य-  
त्वात्,—इति वाचस्पतिमित्राः । उदाहरणान्येषां मीमांसा-द्वितीये  
द्रष्टव्यानि ।

(२) तथा चार्थक्रमादनुष्ठानमितिभावः । क्रमश्च यद्विषयः, “अत्यर्थपठन-  
स्थानमुख्यप्रावर्तिताः क्रमाः”—इत्युक्तेः । उदाहरणानि चैषां मीमां-  
सापक्षमाध्याये द्रष्टव्यानि ।

वेदतत्त्वार्थः परमात्मा । तथा च कूर्मपुराणे\*,—

“ब्राह्म्ये सुहृत्ते उत्थाय धर्ममर्थश्च चिन्तयेत् ।

काय-क्लेशं तदुद्धृतं ध्यायेत् मनसेश्वरम्”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“ब्राह्म्ये सुहृत्ते उत्थाय मानसे मतिमानृप ।

विवुध्य चिन्तयेद्धर्ममर्थं चास्याविरोधिनम्†(१) ॥

अपौड्या तयोः काममुभयोरपि चिन्तयेत् ।

परित्यजेदर्थ-कामौ धर्म-पौडा-करौ नृप ॥

धर्ममप्यसुखोदकं लोक-विदिष्टमेव च”—इति ।

सूर्यादयात् प्रागर्द्धग्रहरे द्वौ सुहृत्तौ, तत्राद्यो ब्राह्म्योद्वितीयो  
रौद्रः । तत्र ब्राह्म्ये चिन्तनीयार्थविशेषं दर्शयति विष्णुः,—

“उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं किमद्य सुहृतं कृतम् ।

दत्तं वा दापितं वाऽपि‡ वाक् सत्या चापि भाषिता ॥

उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं महद्भयमुपस्थितम् ।

मरण-व्याधि-शोकानां किमद्य निपतियति”—इति ।

‘ध्यायेत् मनसेश्वरम्’ इति यदुक्तं, तत्र प्रकार-विशेषो वामनपुराणे,

\* मनुरपि,—इत्यारभ्य कूर्मपुराणे इत्यन्तोऽयमर्थः स० सो० पुस्तक-  
योर्भेदः ।

† मर्थं चास्य विरोधिनं,—इति सु० पुस्तके पाठः । मर्थमप्यविरोधि-  
नम्,—इति स० पुस्तके ।

‡ दत्तं वापि कृतं वापि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) ब्राह्म्ये सुहृत्ते विवुध्य उत्थाय धर्मं यथोक्तलक्षणमर्थं मानसे  
चिन्तयेदिति संबन्धः ।

“अङ्गा सुरारिस्त्रिपुरान्त-कारौ\*

भानुः अग्नी भूमि-सुतोबुधश्च ।

गुरुश्च शुक्रः सहजानुजेन

कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम्”—इत्यादि ।

॥०॥ इति ब्राह्मणे सुहृत्ते आत्म-हित-चिन्तन-प्रकरणम् ॥०॥

हित-चिन्तनागन्तरं श्रोत्रियादिकमवलोकयेत् न तु पापिष्ठा-  
दिकम्† । तदाह‡ कात्यायनः,—

“श्रोत्रियं शुभगात्रां च अग्निमग्निचितं तथा ।

प्रातस्त्याय यः पश्चेदापद्भ्यः स प्रमुच्यते ॥

पापिष्ठं दुर्भगं मद्यं‡ नम्रमुत्कृष्ट-नासिकम् ।

प्रातस्त्याय यः पश्चेत्तत्कलेरुपलक्षणम्”—इति ।

ततोमूत्र-पुरीषे कुर्यात् । तदाहऽङ्गिराः,—

“उत्थाय पश्चिमे रात्रे तत आचम्य चोदकम् ।

अन्तर्द्वाय दणैर्भूमिं शिरः प्रावृत्य वाससा ॥

वाचं नियम्य यत्नेन निष्ठौवोच्छ्वास-वर्जितः ॥ ।

कुर्यान्मूत्र-पुरीषे तु शुचौ देवे समाहितः”—इति ।

तत्र, दण-नियमान् विप्रिनष्टि,—

\* त्रिपुरान्तकोऽग्निः—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† पापिष्ठम्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ मद्यं—इति सु० पुस्तके

§ बान्ध,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ स्त्रीवोच्छ्वासवर्जितः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“शिरः प्रावृत्य कुर्वीत अङ्गमूत्र-विसर्जनम् ।

अयश्चिथैरनाद्रैश्च दणैः सञ्ज्ञाय मेदिनीम्”—इति ।

तत्र, कालभेदेन दिङ्निगममाह याज्ञवल्क्यः,—

“दिवा-सन्ध्यासु कर्णस्य-अङ्गमूत्र उदङ्मुखः ।

कुर्यान्मूत्र-पुरीषे तु रात्रौ चेदङ्गिणामुखः”—इति ।

कर्णस्य दक्षिणः,—

“पवित्रं दक्षिणे कर्णे कृत्वा विण्मूत्रमुत्सृजेत्”—

इति स्मृत्यन्तरे पवित्रस्य दक्षिण-कर्ण-कृत्वाभिधानात्\* यज्ञो-  
पवीतस्यापि तदेव स्थानं न्यायम् । अङ्गिरास्तु विकल्पेन  
स्थानान्तरमाह,—

“कृत्वा यज्ञोपवीतं तु पृष्ठतः कण्ठ-लम्बितम् ।

विण्मूत्रन्तु गृही कुर्यात् यदा कर्णे समाहितः”—इति ।

तत्र, कर्णे निधानमेकवस्त्र-विषयम् । तथा च साङ्ख्यायनः,—

“यद्येकवस्त्रोपवीतं कर्णे कृत्वा मूत्र-पुरीषोत्सर्गं कुर्यात्”—इति ।

ननु, उक्तोदिङ्निगमो न व्यवतिष्ठते, अन्यैरन्यथा स्मरणात् ।

तत्र यमः,—

“प्रत्यङ्मुखस्तु पूर्वोद्देशेऽपराधे प्राङ्मुखश्चाह ।

उदङ्मुखस्तु मध्याह्ने निशार्था दक्षिणामुखः”—इति ।

अत्र केचिदिकल्पमाश्रित्य व्यवस्थापयन्ति । तद्युक्तं, सामान्य-

\* दक्षिणकर्णस्थानाभिधानात्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† अन्यैरन्यथास्य,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ प्राङ्मुखस्थितः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

विशेष-शास्त्रयोर्विकल्पायोगात् । सामान्यशास्त्रं हि याज्ञवल्क्य-वचनं  
दिवसे कृत्स्नेऽप्युदङ्मुखत्व-विधानात्\* यम-वचनम् विशेषशास्त्रम्,  
उदङ्मुखत्वस्य मध्याह्न-विषयत्वेनात्र शङ्कोच-प्रतीतिः । माऽस्तु तर्हि  
विकल्पः, यम-वचनोक्ता तु† व्यवस्था भविष्यतीति चेत् । तदपि‡  
न युक्तं, प्राक्प्रत्यङ्मुखत्व-निराकरणाद्यैव॥ देवलेन सदैवेति विशेषे-  
षितत्वात्॥ ।

“सदैवोदङ्मुखः प्रातः सायाह्ने दक्षिणमुखः”—इति ।

अथ, प्रातः-सायाह्न-शब्दौ दिवा-रात्रि-विषयौ । तथा च मनुः,—

“मूषोच्चार-समुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ।

दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्ययोश्च यथा दिवा”—इति ।

एवन्तर्हि यमोक्तयोः प्राक्प्रत्यङ्मुखत्वयोः का गतिः ? सूर्या-  
भिमुख्य-निषेध-परा यमोक्तिरिति ब्रूमः । तदुक्तं महाभारते,—

“प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रतिगां च प्रतिदिजम् ।

मेहन्ति ये च पथिषु ते भवन्ति गतायुषः”—इति ।

यदपि देवलेनोक्तम्,—

“विष्णुमूचमाचरेन्नित्यं सन्ध्यासु परिवर्जयेत्”—इति ।

तस्मिन्नुद्वेग-विषयम् । “न वेगं धारयेत् नोपरुद्धः क्रियां  
कुर्यात्”—इति स्मरणात् । यदपि मनुनोक्तम्,—

\* दिवसे कृत्स्नेऽप्युदङ्मुख इति वचनात्,—इति स० सो० पुस्तकयोः  
पाठः ।

† यमवचनोक्तम्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ यतदपि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ निवारणाद्यैव,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ ‘इति’ शब्दोऽप्याधिकः सु० पुस्तके ।

“काथायामन्धकारे वा राजावहनि वा दिजः ।

यथासुख-मुखः कुर्यात् प्राण-बाधा\*भयेषु च”—इति ।

तदपि नौहाराब्धकारादि-जनित-दिङ्मोहन-विषयम् । देश-नि-  
यमो विष्णुपुराणेऽभिहितः,—

“नैर्ऋत्यामिषु-विज्ञेयमतीत्याभ्यधिकं भुवः ।

दूरादावसथान्मूत्रं पुरीषञ्च समाचरेत्”—इति ॥

आपस्तम्बोऽपि,—“दूरादावसथान्मूत्र-पुरीषे कुर्यादक्षिणान्दिशमपरां  
वा†” इति । मनुरपि,—

“दूरादावसथान्मूत्रं दूरात् पादावसेचनम्‡ ।

उच्छिष्टाननिषेकञ्च दूरादेव समाचरेत्”—इति ॥

सएव वर्ज्य-देशानाह,—

“न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मानि न गो-मजे ।

न फाल-कृष्टे न जले॥ न चित्यां न च पर्वते ॥

न जीर्ण-देवायतने न वल्लीके कदाचन ।

न समवेष्टु गर्जेषु ॥ न गच्छन्नाप्यवस्थितः॥ ॥

न नदी-तीरमासाद्य न च पर्वत-मस्तके ।

\* बाध,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† च,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ पादावसेचनम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ न जले,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ न चैवेषु न गर्जेषु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ न गच्छन्नाधिरोहितः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

वाय्वग्नि-विप्रानादित्यमपः पश्यन् तथैव च\* ॥

न कदाचन कुर्वीत विष्मूचस्य विसर्जनम्"—इति ॥

यमोऽपि,—

तुषाङ्गार-कपालानि देवताऽऽद्यतनानि च ।

राजमार्ग-भ्रमणानि क्षेपाणि च खलानि च ॥

उपरुद्धो न सेवेत कथा-वृत्तं चतुष्पथम्† ।

उदकं चोदकांतश्च पन्थानश्च विसर्जयेत् ॥

वर्जयेत् वृच-मूलानि चैत्य-श्वभ्र-बिलानि च"—इति ॥

हारीतः,—

“आहारन्तु रहः कुर्यात् विहारश्चैव सर्वदा‡ ।

गुप्ताभ्यां लक्ष्युपेतः स्यात्१ प्रकाशे हीयते श्रिया"—इति ॥

आपस्तम्बोऽपि,—“न च सोपानत्को॥ मूत्र-पुरीषे कुर्यात्"—इति ।

यमोऽपि,—

“प्रत्यादित्यं न सेहेत न पश्येदात्मनः शक्यत् ।

दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षेत गामग्निं ब्राह्मणं तथा"—इति ॥

ततो लोष्टादिना परिमृष्ट-गुद-मेहनो॥ गृहीतशिश्रुस्तितिष्ठेत् ।

तथा च भरद्वाजः,\*\*—

\* तथैवगाः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† चतुष्पथे,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ सर्वथा,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

१ कपीयुक्तः स्यात्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ सोपानत्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ परिमृष्टमेहनो,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

\*\* भारद्वाजः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“अथावहय\* विष्मूचं लोष्ट-काष्ठ-तृणादिना ।

उदस्तवासा(१) उत्तिष्ठेत् दृढं विधृत-मेहनः"—इति ।

॥०॥ इति विष्मूचोत्सर्जनाप्रकरणम् ॥०॥

अथ शौच-प्रकरणम् ।

तत्र१ याज्ञवल्क्यः,—

“गृहीत-शिश्रुस्तित्याय मृद्गिरभ्युद्धृतैर्जलेः ।

गन्ध-लेप-क्षय-करं शौचं कुर्यादतन्द्रितः"—इति ॥

देवलोऽपि,—

“आ शौचान्नोत्सृजेच्छिन्नं प्रस्तावोच्चारयोरपि ।

गुदं हस्तं च निर्मज्ज्यान्मृदभ्यां भिर्मुञ्जमुञ्जः"—इति ॥

दक्षोऽपि,—

“तीर्थे शौचं न कुर्वीत कुर्वीतोद्धृत-वारिणा"—इति ।

अभ्युद्धरणासम्भवे विशेषमाह विश्वामित्रः॥—

“रत्नि(२)मात्राज्जलान्तीर्थे॥ कुर्याच्छौचमनुद्धृते ।

पश्चात्तच्छोधयेत्तीर्थमन्यया क्षुद्रचिर्भवेत्"—इति ॥

\* यथावहय, —इति मु० पुस्तके, अथावहय, —इति स० पुस्तके पाठः ।

† विष्मूच विसर्जन, —इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ अथ शौचविधिः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

१ आह,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ विश्वामित्र इति नास्ति मु० पुस्तके ।

॥ रत्निमात्राज्जलं त्यक्त्वा,—इति स० पुस्तके, रत्निमात्रं जलं त्यक्त्वा,—

इत्यन्यत्र पाठः ।

(१) उदस्तवासाः काटिदेशादुत्तिष्ठप्रवक्तः ।

(२) प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तो, मुष्ट्या तु बद्धया । स रत्निः स्यात्,—इत्यमरः ।

शौच-योग्यां मृत्तिकामाह यमः,—

“आहरेमृत्तिकीं विप्रः कृत्वात् सप्तिकतां तथा”—इति ।

तत्रैव विशेषमाह मरीचिः,—

“विप्रे शुक्ला तु मृच्छीचे रक्ता चने विधीयते ।

हारिद्र-वर्णा वैश्ये तु शूद्रे कृष्णां विनिर्दिशेत्” ॥

उक्त-विशेषासम्भवे या काचिद्याह्ना । तदाह मनुः,—

“यस्मिन्देहे तु यत्तोयं याच यत्रैव मृत्तिका ।

सैव तत्र प्रशस्ता स्यात्तथा\* शौचं विधीयते”—इति ॥

विष्णुपुराणे वर्ज्यामृद्विशेषादर्शिताः,—

“वल्लीक-मूषिकोत्खातां मृदमन्तर्जलां तथा ।

शौचावशिष्टां गेहाच्च नादधालेप-सम्भवाम् ॥

अन्तः प्राण्यवपन्नाश्च हलोत्खातां न कर्दमात्†”—इति ।

अन्तर्जला-मृत्तिका-प्रतिषेधस्तु वापी-कूप-आदि-व्यतिरिक्त-विषयः ।

अतएव यमः,—

“वापी-कूप-तडागेषु नाहरेदाहृतोमृदम् ।

आहरेज्जलमध्यात् तु परतोमणि-बन्धनात्”—इति ॥

देवलोऽपि कास्त्रिभिषिद्धामृदोदर्शयति,—

“अङ्गार-तुष-कीटास्थि-शर्करा-वालुकान्विताम् ।

वल्लीकोपरि तोयान्तः कुश्या-फाल-अश्वानजाम् ॥

यामवाह्यान्तरालस्थां बालुकां पांशुरूपिणीम् ।

\* यथा,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† कोहोत्खातां न कर्दमा—इति मु० पुस्तके पाठः ।

आहृतान्यशौचार्यमाददीत न मृत्तिकाम्”—इति ॥

हस्त-नियममाह देवलः,—

“धर्मविद्वत्त्रिणं हस्तमधःशौचे न योजयेत् ।

तथा च वामहस्तेन नाभेरुद्धं न शोधयेत्”—इति ॥

ब्रह्माण्डपुराणे दिङ्नियमोऽभिहितः,—

“उद्धृत्योदकमादाय मृत्तिकां चैव वाग्यतः ।

उदङ्मुखो दिवा कुर्याद्रात्रौ चेदक्षिणामुखः”—इति ॥

मृत्वाङ्गामाह शातातपः,—

“एका लिङ्गे करे सव्ये तिस्रो द्वे हस्तयोर्दयोः ।

भूच-शौचं समाख्यातं शक्तिं त्रिगुणं भवेत्\*”—इति ॥

मनुरपि,—

“एका लिङ्गे शुद्धे तिस्रस्तथैकत्र करे दश ।

उभयोः सप्त दातव्यामृदः शुद्धिमभीप्सतां ॥

एतच्छौचं गृहस्थस्य दिगुणं ब्रह्मचारिणः ।

वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनां तु चतुर्गुणम्”—इति ।

वैधायनोऽपि,—

“पाद्यापाने मृदो योज्या वाम-पादे तथा करे ।

तिस्र स्तिस्रः क्रमाद्योज्याः सम्यक् शौचं चिकीर्षता †”—इति

वशिष्ठोऽपि,—

\* पुरीषे दिगुणं भवेत्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† शुद्धिमवाप्नुयात्,—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ चिकीर्षतः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“पञ्चापाने दशैकस्मिन्भयोः सप्त मृत्तिकाः ।

उभयोः पादयोः सप्त लिङ्गे द्वे परिकीर्त्तिते ॥

आदित्यपुराणे,\*—

“एकस्मिन् विंशतिर्हस्ते द्वयोर्होत्रांश्चतुर्दश”—इति ।

विंशत्यादिकं ब्रह्मचारि-विषयं, “द्विगुणं ब्रह्मचारिणः”—

इत्युक्तत्वात् । आदित्यपुराणे,—

“स्त्रीशूद्रयोरर्द्धमानं प्रोक्तं शौचं मनीषिभिः ।

दिवाशौचस्य निश्चयं पथि पादं विधीयते ॥

आर्त्तः कुर्याद् यथाशक्ति शक्तः कुर्याद्यथोदितम्”—इति ॥

बौधायनोऽपि,—

“देशं कालं तथाऽऽत्मानं द्रव्यं द्रव्य-प्रयोजनम् ।

उपपत्तिमवस्थाञ्च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत्”—इति ॥

यद्वपराशरः,—

“उपविष्टस्तु विष्मूत्रं कर्तुर्यस्तु न विन्दति ।

स॥ कुर्यादर्द्धशौचन्तु स्वस्य शौचस्य सर्वदा”—इति ॥

आनुशामनिके शौचेतिकर्त्तव्यता दर्शिता,—

“शौचं कुर्याच्छनैर्धरिणोऽबुद्धिपूर्वमसङ्करम् ।

\* नाख्येतत् मु० पुस्तके ।

† द्वयोर्होत्रां,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ विंशत्यधिकं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ समाचरेत्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ न,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

विप्रुषश्च यथा न सूर्ययाचोहं न संस्पृशेत्\* ॥

बुद्धिपूर्वं प्रयत्नेन यथा नैनः स्पृशेत् द्विजाः”—इति ।

दत्तोऽपि,—

“षडन्या नख-शुद्धौ तु देयाः शौचेष्मना मृदः ।

न शौचं वर्ष-धाराभिराचरेत् कदाचन”—इति ॥

मरीचिरपि,—

“तिसृभिः शोधयेत् पादौ शौघौ गुल्फौ तथैव च ।

हस्तौ त्वामणिवन्धाणां लेप-गन्धापकर्षणे”—इति ।

यथा-विधि कृते-शौचे गन्धसंस्त्रापगच्छति, तदाह१ मनुः,—

“यावन्नापैत्यमेध्याक्तो गन्धोलेपश्च तत्-कृतः ।

तावन्मृदारि देयं स्यात् सर्वासु द्रव्य-शुद्धिषु”—इति ।

मनसुश्चभावे तु देवल आह,—

“यावन्तु शुद्धिं मन्येत तावच्छौचं विधीयते ।

प्रमाणं शौच-सङ्ख्यायां॥ न विप्रैरुपदिश्यते”—इति ।

पितामहोऽपि,—

“न चावदुपनीयन्ते॥ द्विजाः शूद्रास्तथाऽङ्गनाः ।

\* न च स्पृशेत्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† हस्तौ द्वौ त्वामणिवन्धाश्च,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ लेपगन्धापकर्षणम्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

§ तत्र,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ शौचसंख्यायां,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ न तावदुपनीयन्ते,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

गन्ध-लेप-क्षय-करं शौचमेवा\* विधीयते”—इति ।

अथ स्त्री-शूद्र-गृहणम् अकृतोदाहाभिप्रायं, अनुपनीत-द्विज-साहचर्यात्<sup>(१)</sup> । मृत्परिमाणमाह आतातपः,—

“आर्द्रामलकमाचास्तु यासा इन्दु-व्रते स्थिताः ।

तथैवाकृतयः सर्वाः शौचे देयास्तु मृत्तिकाः”—इति ।

यस्तु द्वात्रिंशोर्भा परिमाणान्तरमुक्तम्,—

“अर्द्ध-प्रसूतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता ।

द्वितीया च तृतीया च तदर्द्धेन प्रकीर्तिता ॥

प्रथमा प्रसूतिर्ज्येष्ठा द्वितीया तु तदर्द्धिका ।

तृतीया मृत्तिका ज्येष्ठा त्रिभाग-कर-पूरणी” —इति ।

तत्र, सर्वत्र न्यूनपरिमाणेन गन्धाद्यक्षये सत्यधिकपरिमाणं द्रष्टव्यम् । सत्यपि गन्ध-क्षये शास्त्रोक्तसंख्या पूरणीया यथाह दत्तः,—

“न्यूनाधिकं न कर्तव्यं शौचं! शुद्धिर्मभीक्ष्णता ।

प्रायश्चित्तेन पूयेत विहितातिक्रमे कृते”—इति ।

एवमुक्तशौच-करणेऽपि यस्य भाव-शुद्धिर्नास्ति, न तस्य शुद्धि-रित्याह व्याघ्रपादः,—

\* शौचमेव—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† त्रिभागकरपूरणा,—इति सु० पुस्तके, त्रिभागकरपूरणम्,—इति स० पुस्तके पाठः ।

‡ शौचे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ स्तिब्जि,—इति स० आ० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) द्विजागामुपनयनवत् विवाहस्य स्त्रीशूद्रयोः प्रधानसंस्कारत्वादित्याशयः ।

“शौचन्तु विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरन्तथा ।

मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथाऽऽन्तरम् ॥

गङ्गा-तोयेन कृत्स्नेन मृद्गारैश्च नगोपमैः\* ।

आ मृत्योश्चाक्षरन् शौचं भावशुद्धौ न शुद्ध्यति”—इति ।

शौचस्य द्विविधस्यापि सर्वकर्माधिकार-हेतुत्वमवयव-व्यतिरेकाभ्यां द्रवोदशयति,—

“शौचे यत्नः सदा कार्यः शौच-मूलो द्विजः स्मृतः ।

शौचाचार-विहीनस्य समस्ता निष्फला क्रियाः”—इति ।

॥०॥ इति शौचप्रकरणम् ॥०॥

अथ गण्डूष-विधिः ॥

तत्रापस्तम्बः,—

“एवं शौच-विधिं कृत्वा पश्चाद्गण्डूषमाचरेत् ।

मूत्रे रेतसि विट्-सर्गे दन्त-धावन-कर्मणि ॥

भक्ष्याणां भक्षणे चैव क्रमाद्गण्डूषमाचरेत् ।

चतुरष्टद्विषट्द्वयगण्डूषैः षोडशैस्तथा ॥

मुख-शुद्धिं प्रकुर्वीत ह्यन्यथा दोषमाप्नुयात् ।

पुरस्ताद्देवताः सर्वा दक्षिणे पितरस्तथा ॥

पश्चिमे सुनि-गन्धर्व्वा वामे गण्डूषमाचरेत् ।

गण्डूष-समये विप्र स्तर्जन्या वक्त्र-तालनम् ॥

§ न गोमयैः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

\* निष्फलाः क्रियाः,—इति बह्वचनान्तः पाठः सु० पुस्तके ।

कुर्वीत यदि मूढात्मा रौरवं नरकं प्रजेत्—इति ।\*

अथाचमन विधिः ।

तत्र दृष्टपराशरः,—

“कृत्वाऽथ शौचं प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मृत्स्रलेः ।

निवृद्धांश्चिख-कण्डसुः द्विज आचमनं चरेत् ॥

हस्तोपवीतं सर्व्यांश्च वाक्पुनः-काय-संयतः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“अन्तर्जानु शुष्मौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।

प्राग्वा ब्राह्मण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपसृशेत्”—इति ।

गौतमोऽपि,—“शुष्मौ देशे आसीनो दक्षिणबाहुं जाम्बन्तरां हस्ता  
यज्ञोपवीत्यामणिसन्धनात् पाणी प्रक्षाल्य वाग्यतो हृदयस्युग्रः ॥

चिखतुर्वाऽप आचमेत्<sup>†</sup> पादौ चाभ्युक्षेत्<sup>\*\*</sup> खानिचोपसृशेत् शीर्ष-  
ण्यानि मूर्ध्नि च दद्यात्<sup>(१)</sup>”—इति । तत्र चिखतुर्व्येत्यैच्छिको  
विकल्पः । ब्रह्मतीर्थं तीर्थान्तरेभ्यो विविनक्ति याज्ञवल्क्यः,—

\* अथ गण्डविधिः,—इत्यारभ्य एतदन्तोऽग्र्यः नास्ति मुद्रितातिरिक्त-  
पुस्तकेषु ।

† प्रवज्ज,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ कण्डसु—इति स० सो० आ० पुस्तकेषु पाठः ।

§ जाम्बन्तरं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ हृदये स्पृशन्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ आचमेत्,—इति स० सो० आ० पुस्तकेषु पाठः ।

\*\* चाभ्युक्षेत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) शीर्षण्यानि शीर्षभवानि खानि इन्द्रियाणि नासिका चक्षुः श्रोत्राणि  
उपसृशेत्, मूर्ध्नि च दद्यात् इति संबन्धः ॥

“कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठ-मूलान्यग्रं करस्य च ।

प्रजापति-पितृ-ब्रह्म-देव-तीर्थान्यनुक्रमात्<sup>(१)</sup>”—इति ।

एतदेव शङ्खलिखिताभ्यां स्पष्टीकृतम्,—“अङ्गुष्ठमूलस्योत्तरतः  
प्रागप्रायां रेखायां ब्राह्मं तीर्थं, प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा पितृं, कनिष्ठि-  
का-करतलयोरन्तरा प्रजापत्यं, पूर्वणाङ्गुलि-पर्वणि देवम्”—इति ।  
आचमनीयमुदकं विंशतिष्ट शङ्खः,—

“अङ्गिः समुद्रताभिस्तु क्षीनाभिः फेन-बुद्बुदैः ।

वज्रिणा न च तन्नाभि रक्षाराभिरुपसृशेत्”—इति ।

याज्ञवल्क्यः,—

“अङ्गिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्क्षीनाभिः फेन-बुद्बुदैः ।

हृत्-कण्ड-तालुगाभिस्तु यथासङ्गं द्विजातयः ॥

शुक्षोरन् स्त्री च शूद्राश्च सकृत् स्पृष्टाभिरन्ततः<sup>(१)</sup>”—इति ।

मनुरपि,—

“हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्डगाभिस्तु भृपतिः\* ।

वैश्वोऽङ्गिः प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः”—इति ।

प्रचेता अपि,—

“अनुष्णाभिरफेनाभिः पूताभिर्वस्त्र-चक्षुषा ।

हृद्गताभिरशब्दाभिः चिखतुर्वाङ्गि राचमेत्”—इति ।

\* भूमिपाः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) आदेशिनी तर्जनी । तथाच, कनिष्ठामूले प्राजापत्यं तीर्थं, तर्जनीमूले  
पितृं, अङ्गुष्ठमूले ब्राह्मं, करस्याग्रे देवमिति विवेकः ।

(२) अन्ततः श्लोकप्रान्ते ।

तत्रापवादमाह यमः\*,—

“रात्राववीक्षितेनापि शुद्धिरुक्ता मनीषिणाम् ।

उदकेनासुराणाञ्च तथोष्णनोष्णपापिणाम्”—इति ।

उदकस्य घट्टण-प्रकारं परिमाणं चाह भरद्वाजः,—

“आयतं सर्वतः कृत्वा गोकर्षाकृतिमत्करम् ।

संहतांगुलिनां तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः ॥

मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठेन जेषेणाचमनं चरेत् ।

माष-मञ्जनमात्रास्तु संगृह्य त्रिः पिवेदपः”—इति ।

स च पाणिर्दक्षिणो द्रष्टव्यः, “त्रिः पिवेदक्षिणेनापः”—इति पुराणवचनात् । उदकपात्रानन्तर-भावितमिति कर्त्तव्यतामाह दक्षः,—

“संवृत्याङ्गुष्ठ-मूलेना द्विः प्रमृज्यास्ततोमुखम् ।

संहताभि स्त्रिभिः पूर्वमास्यमेवमपस्पृशेत् ॥

अङ्गुष्ठेन प्रदेग्नित्या घ्राणं स्पृष्ट्वा त्वनन्तरम् ।

अङ्गुष्ठामिकाभ्यान्तु चक्षुः-श्रोत्रे ततः परम् ॥

कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्गोभिं हृदयन्तु तलेन वै ।

सर्वाभिस्य शिरः पश्चात् बाह्वौ चायेन संस्पृशेत्”—इति ।

हृद्भङ्गस्तन्यथा स्पृशंनमाह,—

“तर्जन्याङ्गुष्ठ-योगेन स्पृशेन्नाशापुट-द्वयम् ।

\* याज्ञवल्क्यः,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

† संहताङ्गुलिना,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ संपत्त्याङ्गुष्ठमूलेन,— इति सु० पुस्तके, संभूयेति स० पुस्तके पाठः ।

§ संहताभिस्तस्त्रिभिः पूर्वमास्यमुपस्पृशेत्,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

मध्यमाङ्गुष्ठ-योगेन स्पृशेन्नेत्र-द्वयं ततः ॥

अङ्गुष्ठस्यानामिकया योगेन श्रवणं स्पृशेत् ।

कनिष्ठाङ्गुष्ठ-योगेन स्पृशेत् स्कन्ध-द्वयं ततः ॥

नाभिं च हृदयं तद्वत् स्पृशेत् पाणि-तलेन तु ।

संस्पृशेच्च ततः शीर्षमथमाचमने विधिः”—इति ।

एवमन्येऽप्यन्यथा वर्णयन्ति । तत्र, यथाशाखं व्यवस्था द्रष्टव्या ।

आचमन-निमित्तान्याह मनुः,—

“कृत्वा मूर्चं पुरीषं वा पाण्याचान्त उपस्पृशेत् ।

पीत्वाऽपोध्येयमाणस्य वेदमग्निं च\* सर्वदा”—इति ।

कूर्मपुराणे,—

“चण्डाल-क्षेच्छ-सम्भाषे स्त्री-शूद्रोष्किष्ट-भाषणे ।

उष्किष्टं पुरुषं स्पृष्ट्वा भोज्यं वाऽपि तथाविधम् ॥

आचामेदश्रुपाते वा लोहितस्य तथैव च ।

अग्नेर्गवामथास्त्रभ्यो स्पृष्ट्वाऽप्रयतमेव च ॥

स्त्रीणां यथाऽऽत्मनः स्पर्शो नीलो वा परिधाय च”—इति ।

स्त्रीशूद्रोष्किष्टभाषणे,—इत्येतज्जपादिविषयम् । तथा च पद्मपुराणे,—

“चाण्डालादीन् जपे हेमो दृष्ट्वाऽऽचामेद्विजोत्तमः”—इति ।

मनुरपि,—

\* वेदमग्नश्च,— इति स० श्लो० पुस्तकयोः पाठः ।

† दृष्ट्वा,— इति स० पुस्तके पाठः ।

‡ तथात्मसंस्पर्श,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

“सुप्ता जुत्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्त्वाऽनृतं वचः ।  
रथ्यां श्मशानं चाकस्य आचामेत् प्रयतोऽपि सन्”—इति ।

वृहस्पतिः\*,—

“अधोवायु-समुत्सर्गे आक्रन्दे क्रोध-सम्भवे ।  
मार्जार-मूषिकां स्पर्शे प्रहासेऽनृत-भाषणे ॥  
निमिच्छेषु सर्वेषु कर्म कुर्वन्नुपसृशेत्”—इति ।

यमोऽपि,—

“उत्तीर्थोदकमाचामेदवतीर्थं तथैव च ।  
एवं क्षान्तेजसा युक्तो वरुणेन सुपूजितः”—इति ।

हारीतोऽपि,—“नेत्ररेदनुपसृश जलम्”—इति ।

वसिष्ठोऽपि,—

“सुते निष्ठीवने सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने ।  
पञ्चस्त्रेतेषु आचामेऽश्लोचं वा दक्षिणं स्पृशेत्”—इति ।

दक्षिणकर्ण-स्पर्शनमाचमनासम्भवे वेदितव्यम् । तथा च,

मार्कण्डेयपुराणम्,—

“सम्यगाचम्य तोयेन क्रियां कुर्वीत वै शुचिः ।  
देवतानामृषीणाञ्च पितृणाञ्चैव यत्नतः ॥  
कुर्वीतात्मनः चापि दक्षिणश्रवणञ्च वा ।

\* नास्त्येतत् सु० पुस्तके ।

† मूषक,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ आचामे,—इति स० चो० पुस्तकयोः पाठः ।

§ वापि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

यथाविभवतो ह्येतत् पूर्वाभावे ततः परम् ॥

न विद्यमाने पूर्वोक्ते उत्तर-प्राप्तिरिष्यते”—इति ।

दक्षिणकर्ण-प्रशंसा च, ‘प्रभासादीनि तीर्थानि’—इत्यादिना-  
वक्ष्यते । अथ वा, बौधायनेनोक्तं द्रष्टव्यम्,—“नीवीं विसृज्य परिधा-  
योपसृशेदार्द्र-हणं भूमिं गोमयं वा संस्पृशेत्”—इति । षट्चिंशन्मते  
द्विराचमन-निमित्तं दर्शितम्,—

“हेामे भोजन-काले च सन्ध्ययोरुभयोरपि ।

आचान्तः पुनराचामेक्षप-हेमार्चनादिषु”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“स्नात्वा पीत्वा जुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे\* ।

आचान्तः पुनराचामेदासोविपरिधाय च”—इति ।

बौधायनोऽपि,—

“भोजने हवने दाने उपहारे प्रतिग्रहे† ।

हविर्भक्षण-काले च तत् द्विराचमनं सतम्”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“प्रक्षाल्य पाणी पादौ च भुञ्जानो द्विरुपसृशेत् ।

शुचौ देशे समासीनो भुक्त्वा च द्विरुपसृशेत् ॥

ओष्ठौ विलोमकौ स्पृष्ट्वा वाचोविपरिधाय च ।

रेतोमूत्र-पुरीषाणामुत्सर्गेऽयुक्त-भाषणे‡ ॥

\* रथ्याप्रसर्पणे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† उपहारप्रतिग्रहे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ शुक्लभाषणे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

जृम्भित्वाऽध्ययनार्थे\* काश† आसागमे तथा ।

चत्वरं वा श्लशानं वा समागम्य द्विजोत्तमः ॥

सन्ध्ययोर्हभयोस्तद्दाचान्तोऽप्याचमेत्ततः”—इति ।

अयुक्तभाषणं ‡ निष्ठुरभाषणम् । आचमनापवादमाह बौधायनः,—

“दन्तवद्दन्त-लग्नेषु दन्त-सक्तोषु धारणा ।

अस्थितेषु च१ नाचामेत्तेषां संख्यानवच्छुचिः॥”—इति ।

दन्तलग्न-दन्तसक्तयोर्निर्हार्थ्यानिर्हार्थ्यरूपेण भेदः । अतएव देवलः,—

“भोजने दन्त-लग्नानि निर्हृत्याचमनं चरेत् ।

दन्त-लग्नमसंहार्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ॥

न तत्र बज्रमः॥ कुर्याद्यन्मसुद्धरणे पुनः ।

भवेचाशौचमत्यर्थं दण-वेधाद्वर्णे कृते”—इति ।

अस्थितेषु\*\* तेषु स्थानच्युतेषु च निर्गीर्णेष्वित्यर्थः । तत्र मनुः,—

“दन्तवद्दन्तलग्नेषु जिह्वास्पर्श-कृते†† न तु ।

परिच्युतेषु च स्थानान्निगिरन्नेव तच्छुचिः”—इति ।

एतच्च रसानुपलब्धौ वेदितव्यम् । यथाऽऽह शङ्खः,—“दन्तवद्दन्त-

\* स्त्रीवित्वाऽध्ययनार्थम्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† काश,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

‡ अयुक्तभाषणं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ अस्तेषु तेषु,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

॥ संख्यानवच्छुचिः,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

॥ बज्रमः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

\*\* अस्तेषु,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

†† जिह्वास्पर्श-कृते,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

लग्नेषु रसवर्जनमन्यतो जिह्वाभिसर्जनान्”—इति\* । फल-मूलादिषु विशेषमाह आतातपः,—

“दन्तलग्ने फले मूले भुक्त-स्नेहावशिष्टके ।

ताम्बूले चेतुदण्डे च नोच्छिद्यो भवति द्विजः”—इति ।

षट्चिंशन्मतेऽपि,†—

“ताम्बूले चैव सोमे च भुक्त-स्नेहावशिष्टके ।

दन्त-लग्नस्य संस्पर्शे नोच्छिद्यस्तु भवेन्नरः‡ ॥

त्वग्भिः पत्रैर्मूल-पुष्पैस्तृण-काष्ठमयैस्तथा ।

सुगन्धिभिरुत्था द्रव्यैर्नोच्छिद्यो भवति द्विजः”—इति ।

एतच्च मुख-सौरभ्याद्यर्थोपभुक्तावशिष्ट-विषयं१ ताम्बूल-साहचर्यात् ।

‘दन्तलग्नस्य संस्पर्शे’ इति अनिर्हार्थ्यस्य॥ दन्तलग्नस्य जिह्वया संस्पर्शे,— इत्यर्थः । आश्रवणस्योऽपि,—

“मुखजा विप्रुषोमेध्या स्तथाऽऽचमन-विन्दवः ।

अश्रु चास्य-गतं दन्त-सक्तं त्यक्त्वा ततः शुचिः”—इति ।

मुख-निःसृता विन्दवो यद्यङ्गे पतन्ति॥ तदाऽऽचमनापादकाः\*\* ।

तथा च गौतमः,—“मुख्या विप्रुष उच्छिद्यं न कुर्वन्ति†† न चेदङ्गे

\* ‘एतच्च’—इत्यारभ्य, एतदन्तोद्यम्यः मुञ्जितातिरिक्त पुस्तकेषु नास्ति ।

† षट्चिंशन्मतेपि,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

‡ ‘इति’ शब्दोऽनाधिकः मु० पुस्तके ।

§ मुखसौरभ्याद्यर्थोपभुक्तविषयं,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

॥ चार्थस्य,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

॥ नियतं पतन्ति,—इति सो० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

\*\* तदाचमनापवादकाः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

†† नोच्छिद्यं कुर्वन्ति,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

निपतन्ति"—इति । आचमन-विन्दव स्त्रजं स्पृष्टा अपि मेधाः ।

तथा च मनुः,—

“स्पृशन्ति विन्दवः पादौ य आचामयतः\* परान् ।

भौमिकैस्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत्”—इति ।

अथ पाद-ग्रहणम् अवयवान्तरस्थाप्युपलक्षणार्थम् । तथा च यमः,—

“प्रयान्थाचमतोयास्तु† शरीरे विप्रुषो नृणाम् ।

उच्छिष्ट-दोषोनास्त्यच भूमि-तुल्यास्तु ताः स्रताः”—इति ।

अश्रु-विषये विशेषमाहापस्तम्भः,—“न अश्रुभिरुच्छिष्टो भवत्यन्त-  
रास्ते सङ्गिर्यावन्न हस्तेनोपस्पृशति”—इति । आचमने वर्ज्यानाह  
भृगुः,—

“विना यज्ञोपवीतेन तथा धौतेन वाससा ।

मुक्ता शिखां चाप्याचामेत्‡ कृतस्यैव पुनः क्रिया ॥

सोष्णीषी वद्ध-पर्यङ्कः प्रौढपादश्च(१) चानगः ।

दुर्देश-प्रगतस्यैव § नाचामञ्जुद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

बौधायनोऽपि,—“पादप्रक्षालनाच्छेषेण नाचामेत्, भूमौ आवयित्वा-

\* यस्याचामयतः,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† प्रयान्थाचमतोयास्तु,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ नाप्याचामेत्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ दुर्देशः प्रपदस्यैव,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) प्रौढपादः,—“आसनाहपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा । कृतावस  
विधकोयस्तु प्रौढपादः स उच्यते”—इत्युक्तञ्छब्दः । जानुनोर्जङ्घयोः  
कृतावसविधकोवस्त्रादिनाकृतपृष्ठजानुजङ्घावन्धः ।

ऽऽचामेत्, न समुदुदाभिर्न सफेनाभिर्नोच्छिष्टाभिर्न क्षाराभिः\*  
न विवर्णाभिर्नोष्णाभिर्न कलुषाभिर्न हसन्न जल्पन्न तिष्ठन्† न  
प्रह्वो न प्रणतो न मुक्त-शिखो नावद्धकच्छो‡ न वहिर्जानु न वेष्टित-  
शिराः न वद्धकक्षो न त्वरमाणो नायज्ञोपवीती न प्रसारितपादः, शब्द-  
मकुर्वन्स्तिरपो हृदयङ्गमाः पिवेत्”—इति । देवलोऽपि,—

“सोपानक्तो जलस्योवा मुक्तकेशोऽपि वा॥ नरः ।

उष्णीषी वाऽपि नाचामेदस्तेनावध्य वा शिरः”—इति ।

आपस्तम्बोऽपि,—“न वर्ध-धाराभिराचामेत्”—इति । यमोऽपि,—

“अपः कर-नखैः स्पृष्टा य आचामति वै द्विजः ।

सुरां पिवति स व्यक्तं यमस्य वचनं यथा”—इति ।

ब्रह्माण्ड-पुराणेऽपि—

“कण्ठं शिरोवा ग्राह्यं रथ्याऽऽपण-गतोऽपि वा ।

अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्”—इति ।

गौतमोऽपि,—“नाञ्जलिना पिवेन्नतिष्ठन् नोद्धृतोदकेनाचामेत्”—

इति । नतिष्ठन्निति स्थलविषयं, जले च तिष्ठन्नप्याचामेत् । तथा च  
विष्णुः,—

\* नोच्छिष्टाभिर्नक्षाराभिः,—इति नास्ति मुद्रितातिरिक्त पुस्तकेषु ।

† नोष्णाभिः,—इति मुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु न दृश्यते ।

‡ न जल्पन् न तिष्ठन्,—इति नास्ति मु० पुस्तके ।

§ नावद्धकेशो,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

॥ यवा,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ न वर्धधारास्याचामेत्,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

“जात्रोरुर्द्ध्वं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात् ।

अधस्ताच्छतकलोऽपि समाचान्तो न शुद्ध्यति”—इति ।

कौशिकोऽपि,—

“अपवित्र-करः कश्चित् ब्राह्मणोऽप उपस्पृशेत्\* ।

अक्षतं तस्य तत् सर्वं† भवत्याचमनं तथा ॥

वामहस्तो स्थिते दर्भे दक्षिणेनाचमेद्यदि ।

रक्तं तु तद्भवेत्तोयं पीत्वा चान्द्रायणश्चरेत्”—इति ।

मार्कण्डेयस्तु दक्षिण-हस्तस्य स-पवित्रतां विधत्ते,—

“सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् ।

नोच्छिष्टं तत् पवित्रन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत्”—इति ।

गोभिलस्तु हस्तद्वये स-पवित्रत्वं‡ प्रशंसति,—

“उभयत्र॑ स्थितैर्दर्भैः समाचामति चोद्भिजः ।

सोमपान-फलं तस्य भुक्त्वा यज्ञफलं भवेत्”—इति ।

स्नातानन्तर-भाविन्याचमने दक्षो विशेषमाह,—

“स्नात्वाऽऽचामेत्तदा विप्रः पादौ कृत्वा जले स्थले ।

उभयोरप्यसौ शुद्धस्ततः सेमोभवेदिति” ।

शारीतः—

\* ब्राह्मणोऽप उपस्पृशेत्,—इति सु० पुस्तके, ब्राह्मणोऽप उपस्पृशेत्,—इति चान्यत्र पाठः ।

† अपेयं तस्य तत्सर्वं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ पवित्रं,—इति स० सो० आ० पुस्तकेषु पाठः ।

§ हस्तद्वयं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“आर्द्र-वासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ।

शुष्कवासा स्थले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम्”—इति ।

स्थलविषये विशेषोद्दिष्टः स्मृत्यन्तरे,—

“अलाभे ताम्र-पात्रस्य करकश्च कमण्डलुम् ।

गृहीत्वा स्वयमाचामेत् नरोनाप्रयतो भवेत् ॥

करकालावुकाद्यैश्च ताम्र-पर्णपुटेन\* च ।

स्वहस्ताचमनं कार्यं स्नेहलेपांश्च वर्जयेत् ॥

करपात्रे च† यत्तोयं यत्तोयं ताम्रभाजने ।

सौवर्णे राजतेचैव नैवाशुद्धन्तु तत् स्नानम्”—इति ।

एवमुक्त-लक्षणस्याचमनस्य प्रशंसामाह व्याघ्रपात्,—

“एवं यो ब्राह्मणो नित्यमुपस्पर्शनमाचरेत् ।

ब्रह्मादि-स्तम्भपर्यन्तं जगत् स परितर्पयेत्”—इति ।

दृढशङ्खोऽपि,—

“जिः प्राश्नीयाद्यदम्भस्तु प्रीतासेनास्य देवताः ।

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च भवन्तीत्यनुशुश्रुमः ।

गङ्गा च यमुना चैव प्रीयेतां‡ परिमार्जनात् ।

पादाभ्यां प्रीयते विष्णु ब्रह्मा शिरसि कीर्त्तितः ।

नासत्यदसौ प्रीयेते स्पृष्टे नासा-पुट-द्वये ।

स्पृष्टे लोचन-युग्मे तु प्रीयेते ब्रह्मि-भास्करौ ।

\* चर्मपुटेन,—इति स० सो० आ० पुस्तकेषु पाठः ।

† करकपात्रे च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ प्रीयते,—इति आ० पुस्तके पाठः ।

कर्ण-युग्मे तथा स्पृष्टे प्रीयेते त्वनिलानलौ ।  
स्नान्ययोः स्पर्शनादेव प्रीयन्ते सर्वदेवताः ।  
नाभि-संस्पर्शनाम्नागाः प्रीयन्ते चास्य नित्यशः ।  
संस्पृष्टे हृदये चास्य प्रीयन्ते सर्वदेवताः ।  
मूर्ध्नि-संस्पर्शनादस्य प्रीतस्तु पुरुषोभवेत्"—इति ।

आचमनाकरणे प्रत्यवायो दर्शितः पुराणसारे, \*—

“यः क्रियाः कुरुते मोहादनास्यैव नास्तिकः ।  
भवन्ति हि यथा तस्य क्रियाः सर्वा न संशयः”—इति ।  
॥०॥ इति आचमन-प्रकरणम् ॥०॥

अथ दन्तधावन-विधिः ॥

अचानिः,—

“मुखे पर्युक्षिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।  
तदार्द्र-काष्ठं शुष्कं वा भक्षयेद्दन्तधावनम्”—इति ।

व्याख्येऽपि,—

“प्रक्षाल्य हस्तौ, पादौ च मुखञ्च सुसमाहितः ।  
दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य कृत्वा जाम्बभरा ततः ॥  
तिक्तं कषायं कटुकं सुगन्धं कण्टकाश्वितम् ।  
क्षीरिणोद-गुल्मादीन् भक्षयेद्दन्तधावनम्”—इति ।

विष्णुः,—

\* पुराणसारे,—इति नास्ति मु० पुस्तके ।

† सुगन्धं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“कण्टकि-क्षीर-वृषोत्थं द्वादशाङ्गुल-सम्मितम् ।  
कनिष्ठाङ्गुलिवत् स्थूलं पर्वार्द्ध-कृत-कूर्चकम् ॥  
दन्त-धावनमुद्दिष्टं जिह्वोलेखनिका\* तथा ।  
सुसुक्ष्मं सूक्ष्म-दन्तस्य सम-दन्तस्य मध्यमम् ॥  
स्थूलं विषम-दन्तस्य त्रिविधं दन्त-धावनम् ।  
द्वादशाङ्गुलिकं विप्रे काष्ठमाहर्मणीषिणः ॥  
क्षेत्र-विट्-शूद्र-जातीनां नव-षट्-चतुरङ्गुलम्”—इति ।

अङ्गिराः,—

“आस-पुत्राग-विज्ञानामपामार्ग-शिरीषयोः ।  
भक्षयेत् प्रातरुत्थाय वाग्यतो दन्त-धावनम्† ॥  
वटान्ध्यार्क-खदिर-करवीरांश्च वर्जयेत् ।  
जात्यञ्च विल्व-खदिर-मूलान्तु ककुभस्य च ॥  
अरिमेदं प्रियङ्गुञ्च कण्टकिन्यस्यैव च ।  
प्रक्षाल्य भक्षयेत् पूर्वं प्रक्षाल्यैव च मन्यजेत् ॥  
उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा कषायं तिक्तं तथा ।  
प्रातर्भुक्ता च यतवाग्भक्षयेद्दन्त-धावनम्”—इति ।

कात्यायनो दन्त-धावनस्य काष्ठाभिमन्त्रण-मन्त्रं दर्शयति,—

“आयुर्वलं यशोवर्चः प्रजाः पशु-वसूनि च ।  
ब्रह्म प्रज्ञाञ्च मेधाञ्च त्वं नो धेहि वनस्पते”—इति ।

\* जिह्वोलेखनिका—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† इति, शब्देऽत्राधिको मु० पुस्तके ।

वर्ज्यानाहोशनाः,—“नाङ्गुलिभिर्दन्तान् प्रक्षालयेत्\* ।

दक्षिणाभिमुखो नद्यां गीलं धव-कदम्बकम् ।

तिन्दुकेद्भुद-वन्धूक-मोचामरज-वल्गजम् ॥

कार्पासं दन्त-काष्ठञ्च विष्णोरपि हरेस्त्रियम् ।

न भक्षयेत् पालाशं कार्पासं शाकमेव च ।

एतानि भक्षयेद्यस्तु क्षीण-पुणः स जायते”—इति ।

वर्ज्य-तिथीनाञ्च विष्णुः,—

“प्रतिपददर्शवष्टौ चतुर्दश्यष्टमीषु च ।

नवम्यां भानुवारे च दन्त-काष्ठं विवर्जयेत्”—इति ।

यमोऽपि,—

“चतुर्दश्यष्टमी दर्शः पूर्णिमा संक्रमोत्तरेः ।

एषु स्त्री-तैल-मांसानि दन्त-काष्ठञ्च वर्जयेत् ।

आह्ने जन्मदिने चैव विवाहेऽजीर्ण-दोषतः ।

व्रते चैवोपवासे च वर्जयेद्दन्त-धावनम्”—इति ॥

व्यासोऽपि,—

“आह्ने यज्ञे च नियमान्नाद्यात्† प्रोषितभर्तृका ।

आह्ने कर्तुं‡ निषेधोऽयं न तु भोक्तुः कदाचन ।

\* वचनानामनुकूलपुण्यसोपनिवृत्त्यात् अथ च तत्क्षणाभावात् कियन्त्य-  
क्षराणि पतितान्यनुमीयन्ते । परमादर्शपुस्तकेषु सर्वेष्वेवमेव दर्शनादित्यमेव  
रक्षितम् ।

† नियमान्नतत्,—मु० पुस्तके पाठः ।

‡ आह्नकर्तुं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

अलाभे दन्त-काष्ठानां निषिद्धायां\* तथा तिथौ ।

अर्पा द्वादश-गण्डूर्ध्वं विदध्याद्दन्त-धावनम्”—इति ।

वृद्धयाश्चवक्ष्यः†—

“इष्टका-लोष्ट-पाषाणै रितराङ्गुलिभिस्तथा ।

मुक्ता चानामिकाऽङ्गुष्ठौ वर्जयेद्दन्त-धावनम्”—इति ।

इति दन्त-धावन-प्रकरणम् ॥

अथ स्नान-जप‡ होमादे र्दर्भ-पाणिना कर्त्तव्यत्वादादौ  
दर्भ-विधिरुच्यते ॥

तत्र हारीतः—

“अश्विन्नायान् सपचांस१ समूलान् कोमलान् शुभान् ।

पितृ-देवर्षि-पूजार्थं ॥ समादध्यात् कुशान् द्विजः ।

कुश-हस्तेन यज्जप्तं पानञ्चैव कुशैः सह ।

कुश-हस्तस्तु यो भुङ्क्ते तस्य संख्या न विद्यते”—इति ।

पुराणान्तरेऽपि,—

“कुश-पूतं भवेत् स्नानं कुशेनोपस्पृशेत् द्विजः॥ ।

कुशेन चोद्धृतं तोयं सोमपानेन सम्मितम्”—इति ।

गोभिलोऽपि,—

\* निषिद्धे च—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† याश्चवक्ष्यः—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ जप,—इति मु० पुस्तके नास्ति ।

§ पवित्रांश्च,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ पितृदेवं जपार्थं,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

॥ कुशहस्तेन,—इत्यारभ्य कुशेनोपस्पृशेत् द्विजः,—इत्येतदन्तोऽयं मुनि-  
सातिरिक्त पुस्तकेषु न दृश्यते ।

“कुश-मूले स्थितो ब्रह्मा कुश-मध्ये जनार्दनः ।

कुशाये शङ्करं विद्यात्\* नयो देवाव्यवस्थिताः”—इति ।

कौशिकः,—

“शुचौ देशे शुचिर्भूत्वा स्थित्वा पूर्वोत्तरामुखः ।

ऊँकारेणैव मन्त्रेण कुशाः स्पृश्याद्विजोत्तमैः”—इति ।

उत्पाटन-मन्त्रस्तु,—

“विरिञ्चिना सहेतुपन्न, परमेष्ठि-निसर्गजः† ।

मुद पापानि सर्वाणि दर्भ, स्वस्तिकरो मम”—इति ।

वर्ण-भेदेन विनियोग-भेदमाह‡ कात्यायनः,—

“हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पाकयज्ञियाः(१) ।

समूलाः पित्रदैवत्याः कल्माषा वैश्वदेविकाः”—इति ।

कुशाभावे शङ्कः,—

“कुशाभावे द्विजश्रेष्ठः काशैः कुर्वीत यत्नतः‡ ।

तर्पणादीनि कर्माणि काशाः कुश-समाः स्मृताः”—इति ।

यमोऽपि,—

\* विन्ध्यात्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† निसर्गतः,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

‡ विनियोगमाह,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

§ तत्त्वतः,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) पाकयज्ञियाः पाकयज्ञे विनियोगार्हाः । पाकयज्ञश्च,—“पाकयज्ञा इत्याचक्षत एकामौ यज्ञान् (४.६.२)”—इति जात्यायनीये ज्योतिषसूत्रे परिभाषितः । “यस्य पाकयज्ञाः, ऊता यमौ ज्ञयमाना यममौ प्रकृता ब्राह्मण-भोजने ब्रह्मणि ऊताः, (१.१.२-३)”—इति आश्वलायनीये गृह्यसूत्रे उक्तम् । “पाकयज्ञाः अक्षयज्ञाः प्रशस्तयज्ञा वा”—इति तद्वृत्तौ भार्गवनाश्रयणः । पाकयज्ञः पाकाङ्गयज्ञो ब्रह्मोत्सर्गगृह्यप्रतिष्ठाहोमादिः,—इति रघुनन्दनः ।

“कुशाः काशा यवा दूर्वास्तथा ग्रीहयएवच ।

वल्लजाः पुण्डरीकाश्च\* सप्तधा वर्द्धित्यते”—इति ।

वर्ज्यानाह हारीतः—

“चितौ दर्भाः पथि दर्भाः ये दर्भा यज्ञ-भूमिषु ।

स्तरणासन-पिण्डेषु† षट् कुशान् परिवर्जयेत् ॥

ब्रह्मयज्ञेषु‡ ये दर्भा ये दर्भाः पितृतर्पणे ।

हता मूत्र-पूरीषाभ्यां तेषां त्यागोविधीयते ॥

अपूतागर्हिता दर्भा ये संच्छिन्नाः§ नखैस्तथा॥ ।

क्षयितानग्निदग्धांश्च कुशान् यत्नेन वर्जयेत्”—इति ।

कुशोत्पाटने काल-नियममाह हारीतः,—

“मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भ-चयोमतः॥ ।

अथातथामास्ते दर्भा नियोज्याः स्युः पुनः पुनः”(१)—इति ॥

शङ्कः\*\*—

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्राब्राह्मणाश्च विशेषतः†† ।

\* पुण्डरीकानि,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† गर्तेषु,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ ब्रह्मयज्ञे च,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ येचच्छिन्नाः,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

॥ नखैः स्मृताः,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

॥ दर्भोऽयमन्तः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

\*\* नास्तीदं सुप्रितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

†† ब्राह्मणा इविरभयः,—इति अन्यत्र पाठः ।

(१) यातयामत्वम्,—“जीर्णञ्च परिशुक्तञ्च यातायाममिदं दयम्”—इत्युक्त-  
ब्रह्मणं, तद्विपरीत्यमयातयामत्वम् ।

अथातथान्येतानि नियोज्यानि\* पुनः पुनः—इति ।

पवित्र-धारणे फलमाह मार्कण्डेयः,—

“कुश-पाणिः सदा तिष्ठेत् ब्राह्मणो दंभ-वर्जितः ।

स नित्यं हन्ति पापानि तल-राशिमिवानलः”—इति ।

शातातपः,—

“जपे होमे च दाने च स्वाध्याये पितृ-तर्पणे ।

अभूयं तु† करं कुर्यात् सुवर्ण-रजतैः कुशैः”—इति ।

पवित्र-प्रकारमाह कात्यायनः,—

“अनन्तर्गर्भणं सायं कुशं द्विदलमेव च ।

प्रादेवमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्”—इति ।

मार्कण्डेयः,†—

“चतुर्भिः दर्भ-पूज्यैर्ब्राह्मणस्य पवित्रकम् ।

एकैक-न्यूनमुद्दिष्टं वर्णं वर्णं यथाक्रमम् ॥

त्रिभिः दर्भैः शान्ति-कर्म पञ्चभिः पौष्टिककन्था ।

चतुर्भिः साभिचारसंज्ञैः कुर्यात् पवित्रकम्”—इति ।

अभिः,—

\* नियोज्याः स्युः—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† अभूयं तु,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ मार्कण्डेयोऽपि,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ चतुर्भिः साभिचाराण्यं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) शान्तिधर्मद्वारा ऐहिकानिष्टहेतुदुरितनिवृत्तिः, तदर्थं यत् कर्म विहितं तत् शान्तिकर्ममुच्यते । पुष्टिर्धनाद्युपचयः, तत्फलकं कर्म पौष्टिकम् । साभिचारः शत्रुमारणादिः । स साभिचारः प्रकृते श्रेयादिरूपतया पर्यवसितः ।

“ब्रह्म-यज्ञे जपे चैव ब्रह्मयन्त्रि विधीयते ।

भोजने वर्तुलं प्रोक्तं\* एवं धर्मा न हीयते”—इति ।

इति दर्भ-प्रकरणम् ॥

तदेवं ‘सन्ध्या स्नानम्’—इत्यस्मिन् वचने स्नान-शब्दोपलक्षितानि ब्राह्म-मङ्गलार्चनादीनि कुश-विध्यन्तानि कर्माणि निरूपितानि; अथेदानीं मूल-वचनोक्तं स्नानं प्रपञ्चयते † । तत्र कूर्मपुराणम्,—

“प्रक्षाल्य दन्त-काष्ठं वै भक्षयित्वा यथाविधि ।

आचम्य प्रयतो नित्यं प्रातःस्नानं समाचरेत्”—इति ।

व्यासः,—

“उषःकाले तु संप्राप्ते कृत्वा चावश्यकं बुधः ।

स्नायानदीषु शुद्धासु शौचं कृत्वा यथाविधि”—इति ।

दक्षोऽपि,—

“अस्नात्वा आचरेत् कर्म जप-होमादि किञ्चन ॥ ।

लाला-स्नेह-समाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् ॥

अत्यन्त-मलिनः कायेनव-च्छिद्र-समन्वितः ।

स्वत्येव दिवा रात्रौ ॥ प्रातःस्नानं विशोधनम् ॥

प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति वृष्टावृष्ट-फलं हि तत् ।

सर्वमर्हति शुद्धात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम्”—इति ।

\* वर्तुलः प्रोक्तः,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† विधीयते,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ प्रक्षम्यते,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ नास्थेतत्,—मु० पुस्तके ।

॥ किञ्च यत्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ दिवा रात्रौ,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

व्यासः,— “अषीषामृषिता नित्यं प्रातःस्नानाच्च संशयः ।

अलक्ष्मीः काल-कर्णी च<sup>(१)</sup> दुःखप्रं दुर्विचिन्तनम् ।

प्रातःस्नानेन पापानि पूयन्ते नात्र संशयः”—इति ।

दत्तोऽपि,—

“अज्ञानाद्यदि वा मोहा द्वाभौ दुश्चरितं कृतम् ।

प्रातःस्नानेन तत् सर्वं शोधयन्ति विजातयः”—इति ।

स्नान-प्रकारः चतुर्विंशति-मते विहितः,—

“स्नानमष्टैव तैर्मन्त्रैर्वाङ्मैश्च मृदा सह ।

कुर्याद्वाहतिभिर्वाऽथ यत् किञ्चेदमृचाऽपि वा<sup>(२)</sup>”—इति ।

\* दुर्विचिन्तितम्, इति मु० पुस्तके पाठः ।

† यत्किञ्चेदमृचापि च,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) अलक्ष्मीर्लक्ष्म्या अग्रजा । कालकर्णी चतुःषष्टियोगिन्यन्तर्गताऽष्टविंशत्संख्या योगिनी ।

(२) अष्टदेवतमन्त्राः ऋग्वेदे दशममण्डले नवमसूक्ते नव पठिताः, तत्र प्रथमे अयोमन्त्रा आपिमावते अपांस्यर्षे विनियुक्ततया प्रसिद्धाः । तत्र, ‘आपोहिष्ठा’—इत्यादिः प्रथमोमन्त्रः, ‘योवः शिवतमेरसः’—इत्यादिर्द्वितीयः, ‘तस्मा अर’—इत्यादिस्तृतीयः । एतएव वाजसनेयसंहितायां एकादशाध्याये पठिताः । एवं सामवेदसंहितायामुत्तरायणे नवमप्रपाठकस्य द्वितीयांशे तद्वक्तृव्यात्मकमेव दशमं सूक्तं पठितम् । वायव्यमन्त्राश्च, ‘तत्त्वायामि ब्रह्मणा वन्द्यमानः’—इति पञ्च, ‘त्वं नोऽग्ने वरुणस्य विद्वान्’—इति षे, ‘इमं मे वरुणशुधि’—इति चेत्यष्टौ ऋचः हेमाद्रिणा लिखिताः । तत्र तत्त्वायामीत्याद्याः पञ्च ऋचः, ऋग्वेदे प्रथममण्डले पञ्चदशर्षात्मके चतुर्विंशतिसूक्ते एकादशाध्यायाः । ‘त्वं नोऽग्ने वरुणस्य विद्वान्’—इति षे ऋचौ ऋग्वेदे चतुर्थमण्डले विंशतिः ऋगात्मकप्रथमसूक्ते चतुर्थपञ्चम्यौ । ‘इमं मे वरुणशुधि’—इति च ऋग्वेदे प्रथममण्डले पञ्चविंशतिसूक्तस्यो नविंशतितमौ ऋक् । व्याहृतयोभूराद्याः प्रसिद्धाः । ‘यत्किञ्चेद’—इति च ऋग्वेदे सप्तममण्डले एकौनवतितमे सूक्ते पञ्चमी ऋक् ।

कात्यायनोऽपि,—

“यथाऽहनि तथा प्रातः नित्यं स्नायादनातुरः\* ।

दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गृहे चेत् तदमन्त्रवत्”—इति ।

अमन्त्रवदिति मन्त्र-संक्षेपोऽभिप्रेतः; यतः सएव आह,—

“अल्पत्वाद्भोम-कालस्य वज्रत्वात् स्नान-कर्मणः ।

प्रातः संक्षेपतः स्नानं† होम-लोपो विगर्हितः”—इति ।

काल-निधममाह जावालिः,—

“सततं प्रातस्त्याज्य दन्त-धावन-पूर्वकम् ।

आचरेदुषसि स्नानं तर्पयेद्देव-मानुषान्”—इति ।

चतुर्विंशति-मतेऽपि,—

“उषस्सुषसि यत् स्नानं सन्ध्यायामुदितेऽपि वा ।

प्राजापत्येन तत्तुल्यं सर्व-पाप-प्रणाशनम्”—इति ।

उदिते इत्युदयाभिमुखे,—इत्यर्थः । उदयस्याणुपरि स्नानं चेत् सन्ध्याऽप्युक्तयेत्,<sup>(१)</sup> स्नान-पूर्वकत्वात् सन्ध्यायाः; सन्ध्यात्कर्षश्च योगि-याश्च वस्त्रेण † निषिद्धः,—

“सन्ध्या सन्ध्यामुपासीत नास्तगे नोद्गते रवौ”—इति ।

यथोक्तं स्नानं कुर्वन्मघमर्षणं<sup>(२)</sup> कुर्यात् । तदाह शौनकः,—

\* स्नायादतन्मितः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† प्रातर्न तनुयात् स्नानं,—इति अन्यत्र पाठः ।

‡ वायव्यलोपः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) विहितकालादुत्तरकाले करणमुत्कर्षः ।

(२) “ऋतश्च”—इत्यादि ऋक्त्रयं अघमर्षणतया प्रसिद्धम् । तच्च ऋग्वेदे दशममण्डले नृचात्मकं नवत्यधिकशततमं सूक्तम् । एतदेव सूक्तं तैत्तिरीया-दण्यके दशमप्रपाठके प्रथमानुवाके पठितम् ।

“स्वात्वाऽऽत्मानोवारि-मध्ये चिः पठेद्वच-मर्षणम्”—इति ।

ब्रह्माण्डपुराणे स्नानाङ्ग-तर्पणं विहितम्,—

“नित्यं नैमित्तिकं काम्यं चिद्विधं स्नानमुच्यते ।

तर्पणस्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन प्रकीर्तितम्”—इति ।

यमोऽपि,—

“द्वौ हस्तौ युग्मनः कृत्वा पूरयेदुदकाञ्चलिम् ।

गोमूत्रमाचमुद्धृत्य जल-मध्ये जलं क्षिपेत्”—इति ।

कार्णाजिनिः,—

“नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिन्तयसूर्द्धमानसः”—इति ।

तर्पयेदितिशेषः । नृसिंहपुराणे,—

“पितृन् पितृ-गणान्† देवानङ्गिः सन्तर्पयेन्नतः ।

देवान् देव-गणाञ्चापि मुनीन्मुनि-गणानपि”‡ ॥

चतुर्विंशतिमते,—

“स्नानादनन्तरं तावत् तर्पयेत् पितृ-देवताः ।

उत्तीर्य पीडयेद्वस्त्रं सङ्घ्या-कर्म ततःपरम्”(१)—इति ।

भरद्वाजोऽपि,—

“वस्त्रोदकमपेक्षन्ते ये मृतादासकर्मिणः ॥

\* अवस्थितम्,—इति अन्यत्र पाठः ।

† ऋषिगणान्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ पितृन् पितृगणाञ्चापि नित्यं सन्तर्पयेन्नतः—इत्यर्द्धमधिकं स० सो०  
शा० पुस्तकेषु ।

§ दासकर्मिणः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) अनेन स्नानाङ्गतर्पणं स्नानप्रयोगश्चान्तर्भूतम्,—इत्युक्तं भवति ।

तस्मात् सर्व-प्रयत्नेन जलं भूमौ निपातयेत्”—इति ।

वस्त्र-निष्पीडन-मन्त्रस्तु,—

“ये के चास्मन्-कुले जाता अपुत्रागोत्रिणोमृताः ।

ते मृदन्तु \* मया दत्तं वस्त्र-निष्पीडनोदकम्”—इति ।

॥ ० ॥ इति स्नानप्रकरणम् ॥ ० ॥

स्नानानन्तरं वासः परिदध्यात् । तथा च मत्स्यपुराणे,—

“एवं स्नात्वा ततः पश्चादाचम्य च विधानतः † ।

उत्थाय वाससी शुक्रे शुद्धे तु परिधाय च ॥”—इति ।

कर्म कुर्यादितिशेषः । योगियाज्ञवल्करः,—

“स्नानैवं वाससी धौते ॥ अश्विन्ने परिधाय च ।

प्रक्षाल्योक्तं मृदा चाङ्गिः हस्तौ प्रक्षालयेन्नतः ॥”—इति ।

अत्र विशेषमाह व्यासः,—

“नान्तरीयमधः कुर्यान्नोपर्याधस्यमम्बरम् ।

नान्तर्वाशो विना जातु निवसेदसमं बुधः”—इति ।

अत्र मार्कण्डेयपुराणे,—

\* मृदन्तु,—इति सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

† वामनपुराणे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ यथाविधि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ परिधायवा,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

॥ शुक्रे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ प्रक्षालयेदिति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“अवमृज्यान् च” स्नातो गात्राण्यम्बर-पाणिभिः ।

न च निर्धूनुयात्केशान् वासस्यैव न पीडयेत्”-इति ।

अथ कारणमाह गोभिलः, -

“पिबन्ति शिरसो देवाः पिबन्ति पितरो मुखात् ।

मध्यतः सर्व-गन्धर्व्या अधस्तात् सर्व-जन्तवः ॥

तस्मात् स्नातो नावमृज्यात् स्नान-शाय्या न पाणिना”-इति ।

व्यासोऽपि, -

“तिस्रः कोट्योऽर्द्ध-कोटी-च यावन्मृगहानि वै ।

स्वन्तिः सर्व-तीर्थाणि तस्मान्न परिमार्जयेत्”-इति ।

जावालिः, -

“स्नानं कृत्वाऽऽर्द्ध-वासास्तु विण्मूत्रं कुरुते यदि ।

प्राणायाम-चयं कृत्वा पुनः स्नानेन शुद्ध्यति”-इति ।

वस्तु विषये विशेषमाह भृगुः, -

“ब्राह्मणस्य सितं वस्त्रं नृपतेरक्तमण्डपम् ॥<sup>(१)</sup> ।

पीतं वैश्यस्य शूद्रस्य नीलं मण्डपमिदम्”-इति ।

प्रजापतिरपि, -

\* नरः, -इति सो० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

† निर्धूनेत्, -इति सो० स० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

‡ देवकाः, -इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ वसन्ति, -इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

॥ रक्तमम्बरम्, -इति शा० पुस्तके पाठः ।

(१) उन्मथं उत्कटम् । रक्तविशेषमिदम् ।

“सौमं वासः प्रसंशन्ति तर्पणे सदशक्तया ।

काषायं धातु-रक्तं वा \* सोम्वर्णं तत्र कर्हिचित्”-इति ।

देवलोऽपि, -

“स्वयं धौतेन कर्त्तव्या क्रिया धर्मा विपश्चिता ।

न तु सेवक-धौतेन नाहतेन न कुवचित्”-इति ।

नाहतेनेति समस्तं पदम् । आहत-लक्षणमाह पुलस्त्यः, -

“ईषद्वौतं नवं श्वेतं सदृशं यन्न धारितम् ॥ ।

आहतं तद्विजानीयात् सर्व-कर्मसु पावनम्”-इति ।

बौधायनोऽपि, -

“कर्त्तव्यमुत्तरं वासः पञ्चस्वेतेषु कर्मसु ।

स्वाध्याय-होम-दानेषु † भक्ताचमनयोस्तथा”-इति ।

एतत्, सर्व-कर्मापलक्षणार्थं, अनुनरायस्य कर्ममात्र-निषेधात् ।

तथा च भृगुणोक्तम्, -

“विकच्छोऽनुनरीयश्च नम्रश्चावस्तएव च ।

श्रौतं स्मार्त्तं तथा कर्म न नम्रं श्विन्तयेदपि\*\* ॥

नम्रोमलिन-वस्तः स्नानग्रन्थार्द्र-पटः स्मृतः ।

\* काषायधातुवस्त्रं च, -इति सु० पुस्तके, काषायधातुरक्तं वा, -इति शा० पुस्तके पाठः ।

† नास्तीदं सु० पुस्तके ।

‡ राजकधौतेन, -इति सो० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

§ नाहतेन च, -इति शा० पुस्तके पाठः ।

॥ धावितं, -इति शा० पुस्तके पाठः ।

† स्नाध्यायोत्सर्गदानेषु, -इति सो० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

\*\* न नम्रश्चिन्तयेदिति, -इति सु० पुस्तके पाठः ।

नमस्तु दग्ध-वस्त्रः स्नानम्, स्नान-पटस्तथा"—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“होम-देवार्चनाद्यासु क्रियासु पठने तथा ।

नैक-वस्त्रः प्रवर्त्तते द्विजोनाचमने जपे”—इति ।

गोभिलोऽपि,—

“एकवस्त्रो न भुञ्जीत न कुर्याद्देवताऽर्चनम्”—इति ।

अनानुकल्पमाह योगियाश्वत्थरः,—

“अलाभे धौतवस्त्रस्य ज्ञान-सौमाविकानि च ।

कुतुपं योग-पट्टञ्च<sup>(१)</sup> विवासास्तु न वै भवेत्”—इति ।

कुतुपं योग-पट्टं च, धारयेदिति शेषः ।

॥०॥ इति वस्त्र-धारण-प्रकरणम् ॥०॥

अथ, ऊर्ध्वपुण्ड्र-विधिः † ब्रह्माण्डपुराणे दर्शितः,—

“पर्वताग्रे नदी-तीरे धर्म-क्षेत्रे विशेषतः ।

सिन्धु-तीरे च वल्मीके तुलसी-मूल-मृत्तिकाम् ‡ ॥

मृद एतास्तु संपाद्याः § वर्जयेत्स्वन्यमृत्तिकाम् ।

श्यामं शान्ति-करं प्रोक्तं रक्तं वश्य-करं भवेत् ॥

\* कुतुपं योगपादञ्च,—इति सो० आ० पुस्तकयोः पाठः ।

यत्नं परञ्च पंक्तिः ।

† त्रिपुण्ड्रविधिः,—इति आ० पुस्तके पाठः ।

‡ तुलसीमूलमाश्रिते,—इति सो० आ० पुस्तकयोः पाठः ।

§ सम्पाद्याः,—इति स० सो० आ० पुस्तकेषु पाठः ।

(१) कुतुपेनेपाककल्पः । योगपट्टम् ‘योगपाटा’—इति प्रसिद्धम् ।

श्री-करं पीतमित्याहु वैष्णवं श्वेतमुच्यते ।

अङ्गुष्ठः पुष्टि-दः प्रोक्तो मध्यमाऽऽयुष्करी भवेत् ॥

अनामिकाऽन्न-दा नित्यं मुक्ति-दा च\* प्रदेशिनी ।

एतैरङ्गुलि-भेदैस्तु कारयेन्न मध्येः स्पृशेत् ॥

वर्त्ति-दीपाकृतिं वाऽपि वेणु-पचाकृतिं तथा ।

पद्मस्य मुकुलाकारं तथैव कुमुदस्य च ॥

मत्स्य-कूर्माकृतिं वाऽपि शङ्खाकारमतः परम् ॥

दशाङ्गुल-प्रमाणन्तु उत्तमोत्तममुच्यते ।

नवाङ्गुलं मध्यमं स्यादष्टाङ्गुलमतः परम् ॥

सप्त-षट्-पञ्चभिः पुण्ड्रं मध्यमं त्रिविधं सतम् ।

चतुस्त्रिंशद्भुजैः पुण्ड्रं कनिष्ठं त्रिविधं भवेत् ॥

ललाटे केशवं विद्यान्मारायणमथोदरे ।

माधवं यदि विन्यस्य गोविन्दं स्कन्ध-मूलके † ॥

उदरे दक्षिणे पार्श्वे विष्णुरित्यभिधीयते ।

तत्पार्श्वे बाहु-मध्ये मधु-सूदनमनुसरेत् ॥

त्रि-विक्रमं कण्ठ-देशे वाम-कुक्षौ तु वामनम् ।

आधरं बाहुके वामे हृषीकेशन्तु कर्णके ‡ ॥

दादशैतानि नामानि वासुदेवेति मूर्ध्नि ॥

पृष्ठे तु पद्मनाभन्तु ककुद्दामोदरं स्मरेत् ।

\* मुक्तिदानं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† स्कन्ध-मूलके,—इति सो० आ० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ कर्णके,—इति सो० आ० पुस्तकयोः पाठः ।

पुजा-काले च होमे च सायं प्रातः\* समाहितः ।  
नामान्युच्चार्य विधिना धारयेद्दूर्ध्वपुण्ड्रकम्—इति ।

सत्यव्रतोऽपि,—

“मन्त्राक्तो धारयेन्नित्यं ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना तु तत् ।  
यत्कर्मा कारयेन्नित्यं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्”—इति † ।  
“ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा शुभ्रं ललाटे यस्य दृश्यते ।  
स चाण्डालोऽपि शुद्धात्मा ‡ पूज्य एव न संशयः”—इति ।  
॥०॥ इति ऊर्ध्वपुण्ड्र-प्रकरणम् ॥०॥

प्रातःस्नान-प्रसङ्गेन स्नानान्तराण्युच्यन्ते ।

तत्र शङ्खः,—

“स्नानन्तु द्विविधं प्रोक्तं गौण-मुख्य-प्रभेदतः ।  
तयोस्तु वारुणं मुख्यं तत्पुनः षड्विधं भवेत्”—इति ।  
तत्र, मुख्य-स्नानस्य षट्-प्रकारता आग्नेयपुराणे दर्शिता,—  
“नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाऽङ्गं मलकर्षणम् ।  
क्रिया-स्नानं तथा षष्ठं षोडश स्नानं प्रकीर्तितम्” ॥

एतेषां लक्षणमाह शङ्खः,—

“अस्नातस्य पुमान्मार्हो जपामिहवनादिषु ।  
प्रातःस्नानं तदर्थन्तु नित्य-स्नानं प्रकीर्तितम् ॥

\* सायं काले,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

† ‘मन्त्रोक्त’—इत्यादिभ्य, ‘इति’—इत्यन्तोऽप्यः नास्ति मु० पुस्तके ।

‡ चाण्डालोऽपि विमुक्तात्मा—इति मु० पुस्तके पाठः ।

चाण्डाल-शव-यूपांश्च<sup>(१)</sup> स्पृष्ट्वाऽस्नातां रजस्वलाम् ।  
स्नानार्हस्तु यदाप्नोति स्नानं नैमित्तिकं हि तत् ॥  
पुण्य-स्नानादिकं † यत्तु दैवज्ञ-विधि-चोदितम् ‡ ।  
तद्वि काम्यं समुद्दिष्टं नाकामस्तत् § प्रयोजयेत् ॥  
जपुकामः पवित्राणि<sup>(२)</sup> अर्चिष्यन् देवताः पिबन् ।  
स्नानं समाचरेद् यस्तु ॥ क्रियाऽङ्गं तत्प्रकीर्तितम् ॥  
मलापकर्षणं नाम ¶ स्नानमभ्यङ्ग-पूर्वकम्<sup>(३)</sup> ।  
मलापकर्षणार्थाय प्रवृत्तिस्तस्य कीर्तिता ॥  
सरःसु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।  
क्रिया-स्नानं समुद्दिष्टं स्नानं तत्र मता क्रिया”—इति ।

यद्यपि, मध्याह्न-स्नानस्य नेदानीमवसर स्नानापि प्रातःस्नानवत्तस्य  
नित्यत्वात् प्रसङ्गेनाभिधीयते । तस्य नित्यत्वञ्च व्याघ्रपादेनोक्तम्,—

\* चाण्डालशवयूपांश्च—इति सो० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

† पुण्यस्नानादिकं,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

‡ विधिनोदितं,—इति प्रा० पुस्तके पाठः ।

§ सकामस्तत्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ समाचरेन्नित्यं,—इति प्रा० पुस्तके पाठः ।

¶ मलापकर्षणं स्नानं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) यच्चिययूपस्पर्शापि निषिद्धः । स च बहिः कर्मण ऊर्ध्वमेव मन्तव्यः ।  
गोभिक्षेन तत्र होमादिकं विहितम् ( गो० गृ०—३ प्र० इका० ३४—  
३८ सूत्रम् )

(२) पवित्राणि मन्त्रान् ।

(३) अभ्यङ्गञ्च,—“मूर्द्ध्नि दत्तं यदा तैलं भवेत् सर्वाङ्गसङ्गतम् । सोतोभि-  
स्तर्ययेदाह्न अभ्यङ्गः स उदाहृतः”—इत्यायुर्वेदाक्तजज्ञः ।

“प्रातः स्नायी भवेन्नित्यं मध्य-स्नायी भवेदिति<sup>(१)</sup>” ।

कूर्मपुराणे,—

“ततो मध्याह्न-समये स्नानार्थं मृदमाहरेत् ।

पुष्पाक्षतान्<sup>(२)</sup> कुश-तिलान् गोमयं शुद्धमेव च ।

नदीषु देवस्नानेषु तडागेषु\* सरःसु च ॥

स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्भ-प्रसवणेषु च<sup>(३)</sup> ।

परकीय-निपानेषु<sup>(४)</sup> न स्नायाद्दै कदाचन ॥

पञ्च पिण्डान् समुद्धृत्य स्नायाद्वाऽसम्भवे पुनः”—इति ।

तत्राधिकार्यनधिकारिणो व्यासो विभजते†,—

“स्नानं मध्यन्दिने कुर्यात् सुजीर्णेऽन्ने निरामयः ।

\* तटाकेषु,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† तत्राधिकार्यनधिकारिणो विभजते,—मु० पुस्तके पाठः ।

(१) अत्र नित्यपदं काकाक्षिगोपकन्यायात् पूर्वेषां प्रातःस्नायीत्यनेन परेण च मध्यस्नायीत्यनेनान्वेति । मध्यस्नायी मध्याह्नस्नायी । तथा च नित्य-पदसंबन्धाद्विषयत्वं सिद्धम् । तदुक्तम् । “नित्यं सदा यावदायुर्न कदा-चिदतिक्रमेत् । उपेत्यातिक्रमे दोषश्रुतेरत्यागदर्शनात् । कलाश्रुते-र्वीक्षया च तन्नित्यमिति कीर्तितम्”—इति ।

(२) अक्षतयवाः । “अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ताः”—इति स्मरणात् । यवा-नामासादनञ्च तर्पणार्थमिति बोध्यम् । एवं तिलानामपि ।

(३) गर्भास्तु, “धनुः सहस्राण्यष्टौ च गतिर्घासां न विद्यते । न ता नदी-शब्दवद्वा गर्भास्ते परिकीर्त्तिताः”—इत्युक्तलक्षणाः ।

(४) परकीयत्वं परस्वामिकत्वं तेन परस्नानिते निपाने उत्सर्गात्परं न पिण्डोद्धारः,—इत्येके निबन्धारः । परकीयत्वं परस्नानत्वं तेनोत्सर्गात् परमपि पिण्डोद्धारः,—इत्यपरे ।

न भुक्त्वाऽलङ्घ्यतोरोगी\* नाज्ञातेऽभसि नाकुलः”—इति ।

आश्रम-भेदेन स्नान-व्यवस्थामाह दत्तः,—

“प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थ-गृहस्थयोः ।

यतेस्त्रिसवनं प्रोक्तां सकृत्तु ब्रह्मचारिणः”—इति ।

अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां स्नानस्य समन्वयतामाह व्यासः,—

“मन्त्र-पूतं जले स्नानं प्राहुः स्नान-फल-प्रदम् ।

न वृथा वारि-मग्नानां यादसामिव तत्-फलम्” ॥

योगियाज्ञवल्क्यः,—

“मत्स्य-कच्छप-मण्डूकास्तोये मग्नादिवानिशम् ।

वसन्ति चैव ते स्नानान्नाप्नुवन्ति फलं कचित्”—इति ।

समन्वयं द्विजाति-विषयम् । यदाह विष्णुः,—

“ब्रह्म-क्षत्र-विशां चैव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते ।

तुष्णीमेव हि शुद्धस्य स्त्रीणाञ्च कुरु-नन्दन”—इति ।

‘स्नानार्थं मृदमाहरेदित्’—इति यदुक्तं, तत्र विशेषमाह शातातपः,—

“शुचि-देशात्तु संयाच्या शर्कराश्मादि-वर्जिता ।

रक्ता गौरा तथा श्वेता मृत्तिका त्रिविधा स्मृता ॥

मृत्तिकाऽऽखूत्कराक्षेपाद् विलासः॥ वरिवृक्षयोः ।

\* योगी,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† त्रिसवनस्नानं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ कूर्मक,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ सुचौ देशे तु,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ जलाच,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

कृत-श्रीचाऽवशिष्टा च\* न ग्राह्याः सप्त मृत्तिकाः ।  
मृत्तिकां गोमयं वाऽपि न निशायां समाहरेत् ।  
न गोमूत्र-पुरीषे तु गृहीयाद्बुद्धिमात्रः—इति ।

योगियाज्ञवल्क्योऽपि,—

“गलोदकान्तं विविधत् स्थापयेत्तत् पृथक् चितौ ।  
विधा कृत्वा मृदन्तान् गोमयं तद्विचक्षणः ॥  
अधमोत्तम-मध्यानामङ्गानां चास्त्रान् तु तैः ।  
भागैः पृथक् पृथक् कुर्यात् चास्त्रे मृदमङ्गरम्†”—इति ।

शौनकोऽपि,—

“प्रयतो मृदमादाय दूर्वाऽपामार्ग-गोमयम् ।  
एकदेशे पृथक् कुर्यात् \* \* \*”—इति ।

वशिष्ठः,—

“मृदेकया शिरः चाख्यं द्वाभ्यां नाभेस्तथोपरि ।  
अधश्च तिसृभिः कार्यं ‡ वड्भिः पादौ तथैव च ।  
प्रचाक्य सर्व-कायान् द्विराचम्य यथाविधि”—इति ।

काय-प्रक्षालनानन्तरभावि-कर्त्तव्यमाह? शौनकः,—“गायत्र्या  
आदित्योदेवता स्थाताऽतो देवा॥—इति मृदमभिमन्त्रयेत्,—ततो

\* कृतश्रीचावशेषाच्च,—इति सो० ग्रा० पुस्तकयोः पाठः ।

† कुर्यात्तापनेमृदसङ्गरः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ अधश्च तिसृभिः कार्यं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ कृतमाह,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ गायत्र्या आदित्या अवशिष्टास्ततो देवा—इति सो० ग्रा० पुस्तकयोः  
पाठः ।

यत इन्द्र स्वस्तिदा विश्वस्यतिर्विरक्षोविमृध इन्गं सुमेजरितरिति  
मृदं संगृह्य प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं क्षिपेत् पूर्वदि-क्रमेण(१) ततः सम्भा-  
र्जनं कुर्यात् मृदा पूर्वन्तु मन्त्रवत्” ।

‘अश्वक्रान्ते’—इत्यादयो मृद्वहण-मन्त्रा यजुर्वेद-प्रसिद्धाः(२) ।

“पुनश्च गोमयेनैवमग्रमग्रमीरिति ब्रुवन्”(३) ।

अग्रमग्रं चरन्तीनामौषधीनां वनेवने ॥

तासामृषभ-पत्नीनां सुरभीणां शरीरतः ।

उत्पन्नं लोक-सौख्यार्थं पवित्रं\* काय-शोधनम् ॥

त्वं मे रोगांश्च शोकांश्च पापञ्च हर गोमय”—इति ।

\* पावनं,—इति स० सो० ग्रा० पुस्तकेषु पाठः ।

(१) अतो देवा इति मन्त्रः ऋग्वेदे (१।२२।१६।) एवं सामवेदे उत्तरार्चिके  
(८।२।५।६।) यत इन्द्र इति ऋग्वेदे (८।६१।१३।) सामवेदे कन्दस्यार्चिके  
(१।१।४।२।) उत्तरार्चिके (५।२।१५।१।) तैत्तिरीयारण्यके (१०।१।)  
स्वस्तिदा विश्वस्यतिः इति ऋग्वेदे (१०।१५।२।) तैत्तिरीयारण्यके  
(१०।५।५।) अथर्ववेदे (८।५।२२) यतं तत्र विश्वस्यतिरिति पाठः ।  
विरक्षो विमृध इति सामवेदे उत्तरार्चिके (६।१।७।२) इन्गं सुमे  
जरितः,—इत्यादिकोमन्त्रोनास्माभिरुपलब्धः । इदं सुमेजरः,—  
इत्यादिकोमन्त्रः अथर्ववेदे (१४।२।६।) दृश्यते । अनुमीयते चात्रा-  
दर्शपुस्तकेषु खेखकप्रमादात् पाठोऽन्यथा जातः ।

(२) तैत्तिरीयारण्यके दशमप्रपाठकस्य प्रथमानुवाके ।

(३) अत्र, “पुनश्च गोमयेनैवमग्रमग्रमिति ब्रुवन्”—इत्येव पाठो मम  
प्रतिभाति । सर्वत्र अग्रमग्रमिति मन्त्रः पश्चात् पठितः । यथोक्त-  
पाठे त्वन्युपलब्धसोमङ्गापत्तिः । परमस्मदवशोक्तिषु सर्वेषु पुस्तकेषु  
तथैव दृष्टत्वात् तथैव रक्षितः ।

“काण्डात् काण्डादिति द्वाभ्यां<sup>(१)</sup> अङ्गमङ्गमुपस्पृशेत्”—इति ।  
दूर्वाद्येन,—इति शेषः ।

“अपापमपकिल्विषमपकृत्य मपोरप” अपामार्गं, त्वमस्माकं दुष्टं  
भयं नुद स्वाहेत्यपामार्गेणाङ्गमङ्गमुपस्पृशेत् । अथ हिरण्यं गृह्णमापो  
देवीरपस्तवन्तरित्यप उपस्थाप, सुमित्रियान इत्यपः स्पृष्ट्वा दुर्मित्रि-  
यान इति वह्निः क्षिपेत् । ततः, इन्द्रः शुद्ध इत्युवाचापः प्रविश्यात्  
मनसा जपेत्<sup>(२)</sup> ।

“तत्र गायेत सामानि अपि वा व्याहृतीर्जपेत् ।

शिवेन मे<sup>(३)</sup> जपित्वेदमाप इत्यप आस्रवेत्”—इति ।

वशिष्टः,—

\* मपातवः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† इन्द्रः शुद्ध इत्युवाचापः प्रविश्यात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) काण्डात् काण्डादिति द्वौ मन्त्रौ तैत्तिरीयारण्यके दशमप्रपाठके प्रथ-  
मानुवाके पठितौ । तत्र काण्डात् काण्डादिति प्रथमो मन्त्रः । याशतेन  
प्रतनोषोति द्वितीयो मन्त्रः ।

(२) हिरण्यगृह्णमिति तैत्तिरीयारण्यके (१०।१।) आपोदेवीरपस्तवन्तः,—  
इत्यादिको मन्त्रो नास्माभिरुपलब्धः । ऋग्वेदे (१।२३।१८) अथर्व-  
वेदे च (१।४।१) आपोदेवीरुपस्पृशे,—इत्यादिको मन्त्रो दृश्यते । एवं  
ऋग्वेदे (१।८३।२) आपोनदेवीरुपयन्ति,—इत्यादिर्मन्त्रो दृश्यते ।  
अत्राप्यादर्शपुस्तकेषु लेखकप्रसादः सम्भाव्यते । सुमित्रियान इति  
दुर्मित्रियान इति चैतौ मन्त्रौ तैत्तिरीयारण्यकस्य दशमप्रपाठकस्य  
प्रथमानुवाके पठितौ । इन्द्रः शुद्ध इति मन्त्रोऽपि नोपलब्धः । परन्तु  
सामवेदे उत्तरार्चिके (२।२।६।२) इन्द्र शुद्धो न,—इत्यादिको मन्त्रो  
दृश्यते । सम्भावयामः अत्रापि लेखकप्रसाद एव प्रभवति ।

(३) शिवेन मे,—इति तैत्तिरीयारण्यके (१०।७०।)

“ये ते शतमिति द्वाभ्यां तीर्थान्यावाहयेदुधः ।

कुरुक्षेत्रं गद्यां गङ्गां प्रभाषं नैमिषं जपेत्<sup>\*</sup>”—इति ।

शङ्खः,—

“प्रपद्ये वरणं देवमभ्यासां पतिमीश्वरम् ।

याचितं देहि मे तीर्थं सर्व-पापापनुत्तये ॥

तीर्थमावाहयिष्यामि सर्वाघौघ-निसृदनम् ।

शान्निध्यमस्मिंश्चित्तये क्रियतां मदनुग्रहात् ॥

रुद्रान् प्रपद्ये वरदान् सर्वानपुषदस्तथा ।

अपः पुण्याः पवित्राश्च† प्रपद्ये वरणं तथा ।

शमयन्वाशु मे पापं रक्तन्तु च सदैव माम्”—इति ।

वशिष्टः,—

“आपोहिष्ठेदमापश्च द्रुपदादिव इत्यपि ।

तथा हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिरन्तः<sup>(१)</sup> ॥

ततोऽर्कमीक्ष्य षोडशरं निमज्ज्यान्तर्जले बुधः ।

\* तथा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† सर्वाघौघनिसृदनम्,—इत्यादि, ‘अपः पुण्याः पवित्राश्च’—इत्यन्तं  
नास्ति स० श्लो० आ० पुस्तकेषु ।

(१) आपहिष्ठा,—इति ऋग्वेदे (१०।६।१) वाजसनेयिसंहितायां (११।५।  
११) सामवेदे उत्तरार्चिके (६।२।१०।१) अथर्ववेदे (१।५।१) इद-  
माप इति ऋग्वेदे (१।२३।२२) एवं (१०।६।८) द्रुपदादिव इति  
अथर्ववेदे (६।११।३) हिरण्यवर्णा इति तैत्तिरीयसंहितायां (५।६।  
१।४) अथर्ववेदे (१।३१।१) पावमान्योमन्त्राः सामवेदे कन्दस्यार्चिके  
पावमानकाण्डे बहवः पठिताः । अन्यत्रापि बहवः ।

प्राणाचामांसं कुर्वीति गायत्रीचार्ध-मर्षणम्”—इति ।

विष्णुरपि,—“ततोऽप्यु निमग्न स्त्रिरघ-मर्षणं जपेत्, तद्विष्णोः परमं पदमिति वा, द्रुपदां सावित्रो वा, चंजते मन इत्यनुवाकं वा, पुरुष सूक्तं वा<sup>(१)</sup>, स्नात-स्नार्द्र-वासा देवर्षि-पितृ-तर्पणमभ्यस्य एव कुर्यात्”—इति । मेधातिथिरपि,—

“ततोऽभ्यसि निमग्नस्तु त्रिः पठेदघ-मर्षणम् ।

प्रदद्यान् मूर्ध्नि तथा महाव्याहृतिभिर्जलम्”—इति ।

वसिष्ठः,—

“स्नात्वा संगृह्य वासोऽन्यदुरु संशोधयेन्मृदा ।

अपवित्रीकृतौ तौ तु\* कौपीनास्त्रात्र-वारिणा ॥

योऽनेन विधिना स्नाति यत्र तत्राभ्यसि† दिजः ।

स तीर्थ-फलमाप्नोति तीर्थे तु दिगुणं फलम्‡”—इति ।

तत्रानुक्तस्य योगियाश्रयः,—

\* अपवित्रीकृते ते तु,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

† कुत्राभ्यसि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ भवेत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) तद्विष्णोरिति ऋग्वेदे (१।२२।२०।) सामवेदे उत्तरार्चिके (८।२।५।४।) अथर्ववेदे (७।२६।७।) युजते मनः इत्यनुवाकस्य तैत्तिरीयारण्यकस्य चतुर्थप्रपाठकस्य द्वितीयः । एवं वाजसनेयिसंहितायां पञ्चमस्य पञ्चमः । तथा तैत्तिरीयसंहितायाः प्रथम-द्वितीय-त्रयोदशः । पुरुषसूक्तस्य ऋग्वेदे दशम-नवतितमस्य प्रथमं सूक्तम् । वाजसनेयिसंहितायां एकविंशतः प्रथमोऽनुवाकः । तैत्तिरीयारण्यकस्य द्वितीयस्य द्वादशोऽनुवाकः । एवं अथर्ववेदस्य उगविंशति-वधुः ।

“यएष विसृतः\* प्रोक्तः स्नानस्य विधिरुत्तमः ।

असामर्थ्यान् कुर्याच्चेत् तत्रायं विधिरुच्यते ।

स्नानमन्तर्जले चैव मार्जनाचमने तथा ॥

जलाभिमन्त्रणञ्चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ।

अघमर्षण-सूक्तेन चिरादृत्तेन नित्यशः ॥

स्नानाचरणमित्येतदुपदिष्टं महात्मभिः”—इति ।

॥०॥ इति माध्याह्निक-स्नानम् ॥०॥

### अथ नैमित्तिक-स्नानम् ।

तत्र मनुः,—

“दिवाकीर्त्ति† सुदक्याश्च पतितं सूतिकां तथा ।

शवं तत्-स्पृष्टिनञ्चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुद्ध्यति” ॥

दिवाकीर्त्तिश्चाण्डालः । अङ्गिराः,—

“शव-स्पृशमथोदक्यां सूतिकां पतितं तथा ।

स्पृष्ट्वा स्नानेन शुद्धः स्यात् सचैलेन न संशयः”—इति ।

गौतमोऽपि,—“पतित-चाण्डाल-सूतिकोदक्या-शवस्पृक्-तत्-स्पृष्टि-स्पर्शने‡ सचैल उदकोपस्पर्शनात् शुद्ध्यत्”—इति । पतितादि

\* विसृतः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† दिवाकीर्त्य,—इति सो० पुस्तके, दिवाकृत्य,—इति शा० पुस्तके पाठः । एवं परत्र ।

‡ शवतत्स्पृक्ष्यपस्पर्शने,—इति शा० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

सृष्टिर्न समारभ्य तृतीयस्य सचेलं स्नानं, चतुर्थस्य तु उदकोप-  
सर्शनाच्छुद्धिः । तथा च मरीचिः,—

“उपसृष्टेचतुर्थस्तु तदूर्ध्वं प्रोक्षणं स्मृतम्”—इति ।

यत्तु सम्मर्त्तेन द्वयोरेव स्नानमुक्तम्,—

“तत्-सृष्टिर्न सृष्टेद्यस्तु स्नानं तस्य विधीयते ।

ऊर्ध्वमाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा”—इति ।

तद्वुद्धि-पूर्व-सर्शन-विषयम् । तथा च संप्रहकारः,—

“अवुद्धि-पूर्वक-सर्शे द्वयोः स्नानं विधीयते ।

त्रयाणां बुद्धि-पूर्वे तु तत् सृष्टि-न्याय-कल्पना”—इति ।

कूर्मपुराणम्,—

“चाण्डाल-सूतिक-श्वैः संस्पृष्टं संस्पृष्टे यदि ।

प्रमादान्तत आचम्य जपं कुर्यात् समाहितः ॥

तत्-सृष्टि-सृष्टिर्न सृष्ट्या बुद्धिपूर्वे † द्विजोत्तमः ।

आचमेत विष्णुर्द्धयं ‡ प्राह देवः पितामहः” ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“उदक्या सूतिभिः § स्नायात् संस्पृष्टः तैरुपस्पृष्टेत् ।

अतिश्रान्तिः (१) जपेनैव गायत्रीं मनसा सकृत्”—इति ।

एतद्व्याख्यानं विरोध-विषयम्, अन्यथा द्वयोः स्नानमित्यनेन

\* यथा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† संस्पृष्टात्,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

‡ आचमेतविशुद्धयं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

§ उदक्याऽसृष्टिभिः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) अतिश्रान्तिं ‘आपोहिष्ठा’ इत्यादीनि ।

विरोधः प्रसज्येत । वस्त्रान्तरित-सर्शने तु दण्डान्तरित-न्याय-प्राप्ता  
वाह\* प्रचेताः,—

“वस्त्रान्तरित-संस्पर्शः साक्षात् सर्शोऽभिधीयते ।

साक्षात् सर्शे तु यत् प्रोक्तं तद्वस्त्रान्तरितेऽपि च”—इति ।

चतुर्विंशतिमते स्नानस्य निमित्तान्तरमुक्तम्,—

“बौद्धान् पाण्डुपतान् जैनान् लोकायतिक-कार्पलान् ।

विकर्मस्थान् द्विजान् सृष्ट्या सचेलोजलमाविशेत् ॥

कापालिकांस्तु संस्पृष्ट्य प्राणायामोऽधिको मतः”—इति ।

चाण्डालादि-सर्श-निमित्त-स्नाने † विशेषमाह विष्णुः,—

“स्नानार्हे योनिमित्तेन कृत्वा तोयावगाहनम् ।

आचम्य प्रयतः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत्”—इति ।

योगियाश्च वल्करोऽपि,—

“तृष्णीमेवावगाहेत यदा स्यादशुचिर्नरः ।

आचम्य प्रयतः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत्”—इति ।

गार्ग्योऽपि,—

“कुर्यान्नैमित्तिकं स्नानं शीताग्निः काम्यमेव च ।

नित्यं यादृच्छिकं चैव यथावृत्तिं समाचरेत्”—इति ।

॥०॥ इति नैमित्तिक-स्नान-प्रकरणम् ॥०॥

\* यत्र वस्त्रान्तरितसर्शनं तत्र न दण्डान्तरितन्यायः । तथा च,—इति  
सु० पुस्तके पाठः ।

† निमित्तमन्तस्नाने—इति शा० पुस्तके पाठः ।

## अथ काम्य-स्नानम् ।

तत्र पुलस्त्यः,—

“पुण्ये च जन्म-नक्षत्रे स्नातीपाते च वैधृतौ ।  
अमावास्यां<sup>(१)</sup> गदी-स्नानं पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥  
चैत्र-कृष्ण-चतुर्दश्यां यः स्नायाच्छिव-सन्निधौ ।  
न प्रेतत्वमाप्नोति\* गङ्गायाञ्च विशेषतः ॥  
शिवलिङ्ग-समीपे तु यत्नोऽयं पुरतः स्थितम् ।  
शिव-गङ्गेति विशेष्यं<sup>†</sup> तत्र स्नात्वा दिवं व्रजेत्”—इति ।

धर्मोऽपि,—

“कार्तिक्यां पुष्करे स्नातः सर्व-पापैः प्रमुच्यते ।  
माघ्यां स्नातः प्रयागे तु मुच्यते सर्व-किल्बिषैः ॥  
जैष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां<sup>‡</sup> हस्त-संयुते ।  
दशजन्माघहा गङ्गा तेन पाप-हरा सृता”—इति ।

विष्णुः,—

“सूर्यग्रहण-तुल्या तु शुक्ला माघस्य सप्तमी ।  
अरुणोदय-वेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥  
पुनर्वसु-बुधोपेता चैत्रे मासि सिताऽष्टमी ।  
स्रोतःसु विधिवत् स्नात्वा वाजपेय-फलं लभेत्”—इति ।

\* न स प्रेतत्वमाप्नोति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† शिवतीर्थमितित्थानं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ द्वादश्यां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) अमावासीशब्दस्य रूपमिदम् ।

आदि\*पुराणे,—

“कार्तिकं सकलं मासं नित्यस्नायी जितेन्द्रियः ।  
जपन् हविष्य-भुक् क्षान्तः<sup>†</sup> सर्व-पापैः प्रमुच्यते ॥  
तुला-मकर-मेघेषु प्रातः स्नायी सदा भवेत् ।  
हविष्यं ब्रह्मचर्यञ्च महापातक-नाशनम्”—इति ।

मत्स्यपुराणे,—

“आषाढादि चतुर्मासं प्रातःस्नायी भवेन्नरः ।  
विप्रेभ्यो भोजनं दत्त्वा कार्तिक्यां गो-प्रदो<sup>‡</sup> भवेत् ॥  
स वैष्णव-पदं याति विष्णु-व्रतमिदं स्रुतम्”—इति ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“सर्व-कालं तिलैः स्नानं पुण्यं व्यासोऽब्रवीन्मुनिः ।  
तुल्यत्यामलकैर्विष्णु रेकादश्यां विशेषतः ॥  
श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः ।  
सप्तमीं नवमीचैव पर्व-कालञ्च<sup>§</sup> वर्जयेत्”—इति ॥

विष्णुः,—

\* आदित्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† स्नातः,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

‡ सप्रदो,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ मार्कण्डेयपुराणे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

|| पञ्चपर्वसु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) पर्वणि च,—“चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावस्यायपूर्णिमा । पर्वण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च”—इत्युक्तलक्षणाणि ।

“वालास्य तरुणा वृद्धा नर-नारी नपुंसकाः ।  
 स्नात्वा माघे शुभे तीर्थे प्राप्नुवन्तीप्सितं फलम् ॥  
 माघे मास्युषसि स्नात्वा विष्णु-लोकं स गच्छति”—इति ॥  
 ॥०॥ इति काम्य-स्नानम् ॥०॥

### अथ मलापकर्षण-स्नानम् ।

तत्र वामनपुराणम्,—

“नाभ्यङ्गमर्के न च भूमिपुत्रे  
 क्षौरं च शूको च कुजे च मांसम् ।  
 बुधे च योषित्परिवर्जनीया  
 शेषेषु सर्वेषु सदैव कुर्यात्”—इति ।

ज्योतिःशास्त्रे,—

“सन्नापः कान्ति\* रत्नयुधनं निर्धनता तथा ।  
 अमारोग्यं सर्व-कामाः अभ्यङ्गाङ्गास्करादिषु”—इति ।

मनुरपि,—

“पक्षादौ च रवौ पक्षां रिक्तायास्तथा त्रिथौ ।  
 तैलेनाभ्यक्ष्यमाणस्तु धनयुग्मा विहीयते”—इति

गर्गोऽपि,—

“पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां रवि-संक्रमे ।  
 द्वादश्यां सप्तमौ-पक्षोः तैल-स्रग्गं विवर्जयेत्”—इति ।

\* सन्नापशान्ति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

बौधायनोऽपि,—

“अष्टम्याश्च चतुर्दश्यां नवम्याश्च विशेषतः ।  
 शिरोऽभ्यङ्गं वर्जयेन् पर्व-सन्धौ तथैवच”—इति ।

गर्गोऽपि,—

“न च कुर्यात् तृतीयायां त्रयोदश्यान्तिथौ तथा ।  
 श्राव्यतीं भूतिमन्विच्छन् दशम्यामपि पण्डितः”—इति ।

एवं सर्वास्वपि तिथिष्वभ्यङ्गस्य निषेधे प्राप्ते तैल-विशेषेणाभ्य-  
 नुजानाति प्रचेताः,—

“सार्धपं गन्ध-तैलञ्च यत्तैलं पुष्प-वासितम् ।  
 अन्य-द्रव्य-युतं तैलं न दुष्यति कदाचन”—इति ।

यमोऽपि,—

“घृतञ्च सार्धपं तैलं यत्तैलं पुष्प-वासितं ।  
 न दोषः एक-तैलेषु स्नानाभ्यङ्गेषु नित्यशः”—इति ।

॥०॥ इत्यभ्यङ्ग-स्नानम् ॥०॥

क्रियाऽङ्ग-स्नानन्तु नित्य-स्नानवदनुष्ठेयम् ।

“प्रातः शुक्ल-तिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेत् सुधीः” ।

इत्यादिकं क्रियाऽङ्ग-स्नानं द्रष्टव्यम् । तस्य क्रियाऽङ्गत्वं पुराणे  
 स्पष्टीकृतम्,—

“धर्म-क्रियां कर्तुमनाः पूर्वं स्नानं समाचरेत् ।

क्रियाऽङ्गं तत्समुद्दिष्टं स्नानं वेदमयैर्दिजैः”—इति ।

\* यमोपि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† देवमयै,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

## अथ क्रिया-ज्ञानम् ।

तत्र शङ्खः,—

“क्रिया-ज्ञानं प्रवक्ष्यामि यथावद्विधि-पूर्वकम् ।

मृद्गिरि-कर्मण्यं शौचमादौ यथाविधि ॥

जले निमग्नस्नानज्य\* चोपसृष्टां यथाविधि ।

तीर्थस्थावाहनं कुर्यात् तत्प्रवक्ष्याम्यतः परम् ।

प्रपद्ये वरुणं देवमभ्रमां पतिमीश्वरम् † ॥

याचितं देहि मे तीर्थं सर्व-पापापनुत्तये ।

तीर्थमावाहयिष्यामि सर्वाघ-विनिस्तृदनम् ॥

साविध्यमस्मिंश्चित्तोये क्रियतां मदनुग्रहात्”—इति ।

षट्स्वपि स्नाने शु मुख्यानुकत्पाभ्यां जल-विशेषो विष्णुपुराणे

निरूपितः,—

“नदी-नद-तडागेषु देवस्तात-विलेषु च ।

नित्य-क्रियाऽर्थं स्नायीत गिरि-प्रस्रवणेषु च ॥

कूपे बोद्धृत-तोयेन स्नानं कुर्वीत वा भुवि”—इति ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“पुराणानां नरेन्द्राणामृषीणाञ्च महात्मनाम् ।

स्नानं कूप-तडागेषु देवतानां समाचरेत् ।

भूमिष्ठमुद्धृतात्पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकम् ॥

\* निमग्नस्मिन्व्य,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† चोपविश्य,—इति स० ख० ग्रा० पुस्तकेषु पाठः ।

‡ पतिमूर्च्छितम्,—इति ग्रा० पुस्तके पाठः ।

ततोऽपि सारसं पुण्यं तस्मान्नादेयमुच्यते ।

तीर्थ-तोयं ततः पुण्यं ततो गङ्गान्तु सर्वतः”—इति ।

मरीचिः,—

“भूमिष्ठमुद्धृतं वाऽपि शीतमुष्णमथापि वा ।

गात्रं पयः पुनात्याशु पापमामरणान्तिकम्”—इति ।

निषिद्ध-जलमाह व्यासः,—

“अनुत्सृष्टेषु न स्नायान्तथैवासंस्तुतेषु च\* ।

आत्मीयेष्वपि न स्नायान्तथैवात्यजलेष्वपि”—इति ।

व्यासोऽपि,†—

“नद्यां यच्च परिभ्रष्टं नद्यायच ‡ विनिस्तृतम् ।

गतं प्रत्यागतं यच्च तन्नोयं परिवर्जयेत्”—इति ॥

शातातपोऽपि,—

“अन्यैरपि कृते कूपे सरोवाण्यादिके तथा ।

तच्च स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं समाचरेत्”—इति ॥

प्रतिप्रसवमाह मनुः,—

“अलाभे देव-स्नातानां सरसां सरितां तथा ।

उद्धृत्य चतुरः पिण्डान् पारक्ये स्नानमाचरेत्”—इति ॥

उष्णोदकं निषेधयति शङ्खः,—

\* तथैवासंस्तुतेषु च,—इति स० ग्रा० पुस्तके पाठः ।

† पुण्डरीकोऽपि,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ नद्यां यच्च,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ उष्णोदकस्नानं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“स्नातस्य वस्त्रि-तप्तेन तथैव पर-वारिणा ।

शरीर-शुद्धिर्विशेषा न तु स्नान-फलं लभेत्”—इति ॥

धात्रवस्त्यः,—

“यथा तृणोदक-स्नानं यथा जप्यमवैदिकम् ।

यथा त्वओचिद्ये दानं यथा भुक्तमसाक्षिकम्”—इति ।

यन्मूष्णोदकस्नानं विधानम्,—

“आप एव सदा पूता स्नात्वा वस्त्रिर्विशोधकः ।

ततः सर्वेषु कालेषु उष्णाम्भः पावनं सतम्”—इति ।

षट्चिंशन्मतेऽपि,†—

“आपः स्वभावतोमेधाः किं पुनर्वस्त्रि-संयुताः ।

तेन सन्तः प्रशंसन्ति स्नानमुष्णेन वारिणा”—इति ।

तदातुर-स्नान-विषयम्‡ । तथाच यमः,—

“आदित्य-किरणैः पूतं पुनः पूतञ्च वस्त्रिणा ।

आघातमातुर-स्नाने प्रशंसं स्नात् शूतोदकम्”—इति ।

यदा तु नद्याद्यसम्भवस्तदा अनातुरस्याप्युष्णोदक-स्नानमनिषिद्ध-  
मित्याह यमः,—

“नित्यं नैमित्तिकञ्चैव क्रियाङ्गं ॥ मल-कर्षणम् ।

तीर्थाभावे तु कर्त्तव्यमुष्णोदक-परोदकैः”—इति ।

\* स्नान,—इति नास्ति शा० सो० पुस्तकयोः ।

† षट्चिंशन्मतेऽपि,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

‡ तदातुरविषयम्,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

§ न शुभोदकम्,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

॥ क्रियायां,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

यदपि दृढमनुनाक्तम्,—

“मृते जन्मनि संक्रान्ता आद्वे जन्मदिने\* तथा ।

अस्युश्न-स्पर्शने चैव न स्नायादुष्ण-वारिणा ॥

संक्रान्त्यां भानु-वारे च सप्तस्थां राहु-दर्शने ।

आरोग्य-पुत्र-मित्रार्थी न स्नायादुष्ण-वारिणा ॥

पौर्णमास्यां तथा दर्शे यः स्नायादुष्ण-वारिणा ।

स गोहत्या-कृतं पापं प्राप्नोतीह न संशयः”—इति ।

तत्रोक्तेषु मरणादिषु नेष्णोदकैः स्नायात्, अपि तु परकीयै-  
रुद्भूतोदकैर्वैत्युक्तमिति न विरोधः† । उष्णोदक-स्नाने विशेषमाह  
व्यासः,—

“शीतास्त्रिषु त्रिषिच्योष्णा मन्त्र-संभार-संभृताः ।

गेहेऽपि ग्रस्यते स्नानं नदी-फल-समं विदुः‡”—इति ।

गौणम् स्नानमुत्तरञ्च स्वयमेव वक्ष्यति ॥

॥०॥ इति क्रिया-स्नानम् ॥०॥

अथ सन्ध्याविधिः ।

तत्र सन्ध्या-स्वरूपं दत्तो दर्शयति,—

“अक्षोराचस्य यः सन्धिः सूर्य-नक्षत्र-वर्जितः ।

सा तु सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्व-दर्शिभिः”—इति ।

\* जन्मतिथौ,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† तोदकैर्वैति न विरोध इत्युक्तम्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ तज्जीनमफलं वस्त्रिः,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

यद्यपि काल-वाचकत्वेनात्र सन्ध्या-शब्दः प्रतीयते, तथापि तस्मिन् काले उपास्या देवता सन्ध्या-शब्देनोपलक्ष्यते । तथा देवतया उपलक्षणमुपलक्ष्य\* मूल-वचने कर्म-परत्वेन सन्ध्या-शब्दः प्रयुक्तः । अथवा,—सन्धौ भवा क्रिया सन्ध्या । अतएव व्यासः,—

“उपासे सन्धि-वेलायां निशाया दिवस्य च ।

तामेव सन्ध्यां तस्मात्तु† प्रवदन्ति मनीषिणः”—इति ।

तां क्रियां विदधाति योगियाश्चवस्यः,—

“सन्धौ सन्ध्यामुपासीत नास्त्ये नोद्गते रवौ”—इति ।

सा च सन्ध्या त्रिविधा । तदुक्तमत्रिणा,—

“सन्ध्या-चयन्तु कर्मव्यं दिजेनात्मविदा सदा”—इति ।

तत्र, काल-भेदेन देवताया नामादि-भेदमाह† व्यासः,—

“गायत्री नाम पूर्वाह्णे सावित्री मध्यमे दिने ।

सरस्वती च सायाहे सैव सन्ध्या त्रिविधा‡ स्मृता ॥

प्रतिघटादन्नदोषात् पातकादुपपातकात् ।

गायत्री प्रोच्यते तस्माद्गायन्तं चायते यतः ॥

सविह-द्योतनात् सैव ॥ सावित्री परिकीर्तिता ।

जगतः प्रसवित्री वा वायूपत्यात् सरस्वती”—इति ।

वर्ण-भेदः स्मृत्यन्तरेऽभिहितः,—

\* तथा च देवताया उपलक्षणमुपलक्ष्य,— इति शा० स० मुक्तकयोः पाठः ।

† तस्मात्तु,—इति शा० मुक्तके पाठः ।

‡ नामभेदमाह,—इति मु० मुक्तके पाठः ।

§ त्रिषु,—इति शा० सो० मुक्तकयोः पाठः ।

॥ सैव,—इति मु० मुक्तके पाठः ।

“गायत्री तु भवेद्रक्ता सावित्री शुक्लवर्णिका ।

सरस्वती तथा ह्युष्णा उपास्या वर्ष-भेदतः ॥

गायत्री ब्रह्मरूपा तु सावित्री रुद्ररूपिणी ।

सरस्वती विष्णुरूपा उपास्या रूप-भेदतः”—इति ।

उपासनमभिधानम् । अतएव तैत्तिरीय ब्राह्मणम्,—“उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यमभिधायन् कुर्वन् ब्राह्मणो विद्वान् सकलं भद्रमश्नुते ऽसावादित्यो ब्रह्मेति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति य एवं वेद”—इति । अयमर्थः, वक्ष्यमाण-प्रकारेण प्राणायामादिकं कर्म कुर्वन् यथोक्त-नाम-रूपोपेतं सन्ध्या-शब्द-वाच्यमादित्यं ब्रह्मेति ध्यायन्नैहिकमा-मुन्निकञ्च सकलं भद्रमश्नुते । य एवमुक्त-ध्यानेन शुद्धान्तःकरणो ब्रह्म साक्षात् कुरुते, स पूर्वमपि ब्रह्मैव सन्नज्ञानाज्जीवलं प्राप्नोति यथोक्त-ज्ञानेन तदज्ञानापगमे ब्रह्मैव प्राप्नोति,—इति । व्यासेऽपि एतदेवाभिप्रेत्याह,—

“न भिक्षां प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह ।

सोऽहमस्मीत्युपासीत विधिना येन केन चित्”—इति ।

तत्र, प्रातःसन्ध्यायाः काल-परिमाणमाह दत्तः,—

“रात्र्यन्त-याम-माङ्गी द्वे सन्ध्यादिः काल उच्यते ।

दर्शनाद्रवि-रेखाया स्तदन्तो मुनिभिः स्मृतः”—इति ।

\* ‘गायत्रीब्रह्मरूपा तु,’—इत्यादिः ‘रूपभेदतः’—इत्यन्तोऽयम् मुद्रिता-तिरिक्तपुस्तकेषु नास्ति ।

† यथोक्तनामाभिध्येय रूपोपहितं,—इति मु० मुक्तके पाठः ।

आ-सङ्गवं प्रातः सन्ध्याया गौणः कालः, आ-प्रदोषावसानं च  
सायंसन्ध्यायास्तदाह दृष्टमनुः,—

“न प्रातर्न प्रदोषश्च सन्ध्या-कालोऽतिपत्यते ।

मुख्य-कल्पोऽनुकल्पश्च सर्वस्मिन् कर्मणि स्रुतः”—इति ।

कूर्मपुराणे सन्ध्यापास्त्रि-प्रकारो दर्शितः,—

“प्राक्कूलेषु ततः स्थित्वा दर्भेषु च समाहितः\* ।

प्राणायाम-त्रयं कृत्वा ध्यायेत् सन्ध्यामिति श्रुतिः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“प्राणानायम्य संप्रोक्ष्य श्रुत्वेनाब्देवतेन तु”—इति ।

दृष्टमिति,—

“बद्धाऽऽसनं नियम्यासृन् स्रुत्वाऽऽचार्यादिकं तथा ।

सन्निमीलित-दृङ्मौनी प्राणायामं समभ्यसेत्”—इति ।

प्राणायाम-लक्षणं मनुराह,—

“सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

चिः पठेदायत-प्राणः प्राणायामः स उच्यते”—इति ।

याज्ञवल्क्यः,—

“गायत्रीं शिरसा सार्द्धं जपेद्वाहृति-पूर्विकाम् ।

दश-प्रणव-संयुक्तां चिरयं प्राण-संयमः”—इति ।

योगियाज्ञवल्क्योऽपि, १—

\* प्रागयेषु ततः स्थित्वा दर्भेषु ससमाहितः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† ध्यायन्,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

‡ प्रतिप्रणवसंयुक्तां,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ याज्ञवल्क्योऽपि,—इति स० शो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

“भूर्भुवः स्वर्महर्जनः तपः सत्यं तथैव च ।

प्रत्योङ्कार-समायुक्तं स्तथा तत्सवितुः परम् ।

ॐ आपोज्योतिरित्येतच्छिरः पश्चात् प्रयोजयेत् ॥

चिरावर्त्तन-योगाक्तु प्राणायामः प्रकीर्त्तितः†”—इति ॥

स च प्राणायामः पूरक-कुम्भक-रेचक-भेदेन त्रिविधो ज्ञेयः ।

तथा च योगियाज्ञवल्क्यः,—

“पूरकः कुम्भको रेचकः‡ प्राणायामस्त्रिलक्षणः ।

नासिकाऽऽकृष्ट उच्छ्वासेभ्यातः पूरक उच्यते ।

कुम्भको निश्चलः श्वासेरेच्यमानस्तु रेचकः”—इति ।

मार्जनमाह ध्यासः ।

“आपोहिष्ठेत्यृचैः१ कुर्यान्मार्जनं कुशोदकैः ।

प्रणवेन तु संयुक्तं त्रिपेदारि पदेपदे ॥

वपुष्यष्टौ त्रिपेदूर्द्धमधो यस्य क्षयाय च ।

रजस्तमोमोहमयान् जायत-स्वप्न-सुषुप्ति-जान् ।

वाङ्-मनः-काय-जान् दोषान् नवैतान् नवभिर्दहेत्”—इति ।

शातातपः,—

“ऋगन्ते मार्जनं कुर्यात् पादान्ते वा समाहितः॥ ।

\* समायुक्तं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† सशब्दितः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ रेचकः,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

§ आपोहिष्ठेत्यृचा,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ पदेषु च,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

॥ ऋगन्तेवाद्यपादान्ते मार्जनं ससमाहितः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

अर्द्धचान्तेऽथवा कुर्याच्छिष्टानां मतमीदृशम्”—इति ।  
हारीतोऽपि,—“मार्जनार्चन-वलिकर्ष-भेजनानि दैव-तीर्थेन कुर्यात्” ।  
तच्च मार्जनं न धारा-च्युतौ कार्यम् । तथा ब्रह्मा,—

“धाराच्युतेन तोयेन सन्ध्योपास्ति विगर्हिता ।

पितरो न प्रशंसन्ति न प्रशंसन्ति देवताः”—इति ॥

कथं तर्हि मार्जनमिति, तच्चाह स एव,—

“नद्यां तीर्थे तटे वाऽपि भाजने मृण्मयेऽपि वा ।

मौदुम्बरेऽथ सौवर्णे राजते दारु-सम्भवे ।

कृत्वा तु वाम-हस्ते वा सन्ध्योपास्तिं समाचरेत्”—इति ।

कृत्वा उदकमिति शेषः । मृण्मयादि पात्र-सङ्गावे तु वामहस्तस्य  
प्रतिषेधः ‡

“वामहस्ते जलं कृत्वा ये तु सन्ध्यामुपासते ।

सा सन्ध्या वृषणी ज्ञेया असुरास्तेषु तर्पिताः” ।

इति स्मरणात् । मृण्मयाद्यभावे तु, ‘कृत्वा तु वामहस्ते वा’—  
इत्यनेनैव विधानात् । एवमुक्तविधिना मार्जयित्वा सूर्यस्येत्यपः  
पिबेत् । तदाह बौधायनः,—“अथातः सन्ध्यापासन-विधिं व्याख्या-  
स्यामः, तीर्थे गत्वा प्रयतोऽभिविक्तः प्रक्षालित-पाणि-पादौ विधि-  
नाऽऽचम्याग्निं मा मन्युं सति सायमपः पीत्वा सूर्यं मामन्युं सति

\* तथाच,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

† सन्ध्या,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ वामहस्तः प्रतिषेधः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ असुरास्तेषु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

प्रातः सावित्रेण वसुमत्या<sup>(१)</sup> अवलिङ्गाभिर्वाहणीभिः हिरण्यवर्णाभिः  
पावमानीभिर्यादृतिभिरन्यैश्च पवित्रैरात्मानं प्रोक्ष्य प्रयतो भवति”  
—इति । भारद्वाजः †,—

“सायमग्निं सेत्युक्त्वा प्रातः सूर्येत्यपः पिबेत् ।

आपः पुनन्तु मध्याह्ने ततश्चाचमनश्चरेत्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“शिरसो मार्जनं कुर्यात् कुशैः सोदक-विन्दुभिः ।

प्रणवो भूर्भुवः स्वस्व गायत्री च तृतीयिका ।

अव-दैवत्यं त्वं चैव ‡ चतुर्थमिति मार्जनम्”—इति ।

मार्जनानन्तरं प्रजापतिः,—

“जल-पूर्णं तथा हस्तं नासिकाऽग्रे समर्पयेत् ।

अतश्चेति पठित्वा तु तज्जलन्तु चितौ चिपेत्”—इति ।

ततः सूर्याचार्यं दद्यात् । तथाच व्यासः,—

\* सुरभिमत्या,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† भारद्वाजः, इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ अव-दैवतत्वं चैव,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

- (१) वसुशब्दोपेता मन्वा ऋग्वेदे पठिता । यथा (१।६।६१, १।१५।११, ५।२७।२१, ८।७७।२७, १०।७७।११, १०।१२२।११) सामवेदे उत्तरार्चिके ऋक् पठिता (७।१२।२१) । एवमाथर्ववेदे (१०।६।८१, १२।३।७१, १६।६।७१) तैत्तिरीयसंहितायां (३।३।३३, ७।१।३।३३) काठके (३।२।१।३३) वाजसनेयिसंहितायां (१।२।२-३३, २।१६।१३, ६।३७।१३, ११।५।५।१३, ११।६।०।१३, ११।६।५।१३, १७।२५।१३, २८।१५।१३, २९।८।१३, २७।२७।१३)

“करभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।

आदित्याभिमुखस्तिष्ठन् चिरुर्द्धमथ चोन्विषेत्”—इति ।

हारीतोऽपि,—“सावित्र्याभिमन्त्रितम् उदकं पुष्प-मिश्रमञ्जलिना  
क्षिपेत्”—इति । अर्घ्य-दाने मन्त्रान्तरमुक्तं विष्णुना,—

“कराभ्यामञ्जलिं कृत्वा जल-पूर्णं समाहितः ।

उदुत्यमिति मन्त्रेण ततोऽयं प्रक्षिपेद्भुवि”—इति ।

ततः प्रदक्षिणं कृत्वा उदकं स्पृशेत्† । तदुक्तं वराह-पुराणे,—

“सायं मन्त्रवदाचम्य प्रोक्ष्य सूर्याय चाञ्जलिम्‡ ।

कृत्वा प्रदक्षिणं कृत्वा जलं स्पृष्ट्वा विशुद्धति”—इति ।

श्रुतिरपि,—“यत् प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति तेन पाप्मानमवधुन्वन्ति॥”—इति ।

कूर्मपुराणम्,—

“अथोपतिष्ठेदादित्यमुदयनं समाहितः ।

मन्त्रैस्तु विविधैः सौरैः ऋग्यजुः-साम-सम्भैः”—इति ।

उपस्थानन्तु स्व-शाखोक्त-मन्त्रैः कार्यम् ।

“उपस्थानं स्वकैर्मन्त्रैरादित्यस्य तु कारयेत्” ।

इति वशिष्ठस्मरणात् । कूर्मपुराणे उपस्थानन्तु स्वकैरित्यादिना ॥

\* ततोऽयं च क्षितौ क्षिपेत्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† ततः प्रदक्षिणं कृत्वा उदकं स्पृशेदिति,—इति सौकाङ्ग्यरूपेण लिखितमस्ति मु० पुस्तके ।

‡ वराह,—इति नास्ति शा० स० पुस्तकयोः ।

§ सायंसन्ध्यामुपासीत प्रोक्ष्य सूर्याय चाञ्जलिम्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ धुन्वन्ति,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ स्वपाठेत्यादिना,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

प्रपञ्चितम् । प्राक्कूलेषु,—इत्यारभ्यादित्योपस्थान-पर्यन्तं प्रातः

सन्ध्यायां यदुपवर्णितं, तदितरयोर्द्वयोरपि सन्ध्यायोः समानम् ।

तत्र, मध्याह्नसन्ध्यायां विशेषो नारायणेनाभिहितः,—

“आपः पुनन्तु मन्त्रेण आपोहिष्ठेति मार्जनम् ।

प्रक्षिप्य चाञ्जलिं सम्यगुदुत्यं चित्रमित्यपि ।

तच्चक्षुर्देव इति च हंसः शुचिषदित्यपि ॥

एतत् जपेदूर्द्ध-वाङ्मः सूर्यं पश्यन् समाहितः ।

गायत्र्या तु यथाशक्ति उपस्थाप्य दिवाकरम्”—इति ।

काल-विशेषस्तु शङ्खेन दर्शितः—

“प्रातःसन्ध्यां समक्षर्चा मध्यमां स्नान-कर्मणि ।

सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामुपासीत यथाविधि”—इति ।

स्नानकर्मणीति माध्याह्निक-स्नानानन्तरमित्यर्थः । माध्याह्निक-  
सन्ध्यायां गौण-कालमाह दक्षः,—

“अर्धर्द्धयामादासायं सन्ध्या माध्याह्निकीव्यते”—इति ।

सन्ध्या-त्रये तारतम्येन देश-विशेषमाह व्यासः,—

“मृहे त्वेक-गुणा सन्ध्या गोष्ठे दशगुणा स्थिता ।

अतसाहसिका नद्यामनसा विष्णुसन्निधौ”—इति ॥

महाभारते,—

“वह्निःसन्ध्या दशगुणा गर्त्त-प्रश्रवणेषु च ।

स्थाता-तीर्थे अतगुणा साहसा जाह्नवी-तटे”—इति ॥

आतातपोऽपि,—

\* दशगुणा,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“अनृतं मद्यगन्धश्च दिवामैथुनमेव च ।

पुनरिति वृषलस्यान्नं सन्ध्या वहिरुपासिता”-इति ॥

वहिः सन्ध्यायामुपासितायां यदा विहरणाद्यङ्गलोपस्तदा गृह-  
एव सन्ध्यात्रयं कर्त्तव्यमित्याशयः,—

“सन्ध्यात्रयं कर्त्तव्यं दिजेनात्मविदा सदा ।

उभे सन्धये तु कर्त्तव्ये ब्राह्मणैश्च गृहेष्वपि”—इति ।

यद्यपि, प्रशस्तत्वादहिरेव सन्ध्यात्रयं कर्त्तव्यत्वेन प्राप्तं, तथापि  
श्रौतत्वेन विहरणस्य प्रावल्यात् तदनुरोधेन मायं-प्रातः-सन्धये गृहे-  
भ्यनुज्ञायेते । सायं सन्ध्यायामुपस्थाने मन्त्र-विशेषमाह नारायणः,—

“वारुणीभिस्रथादित्यमुपस्थाय प्रदक्षिणम् ।

कर्त्तव्यं दिशोनमस्कुर्याद्दीगीशांश्च पृथक् पृथक्”—इति ।

वारुणस्य,—‘इमं मेवरुण’—इत्याद्याः । यद्यपि, वारुणीभिर्वरुण-  
स्योपस्थानं लिङ्गबलात् प्राप्तं, तथापि श्रुतेः प्रावल्यात् तथा लिङ्गं  
वाधिला आदित्योपस्थाने एव विनियुज्यन्ते । एतच्च तृतीयाध्याये  
विचारितम्<sup>(१)</sup> ।

तथा हि, “ऐन्द्रा गार्हपत्यसुपतिष्ठेत्”—इति श्रूयते । इन्द्रो  
देवतात्वेन यस्यामृचि मन्त्रलिङ्गात् प्रकाशते, मेयमृगैन्द्री; ‘कदाचन  
सरीरसि नेन्द्र सञ्चसि,—इत्यादिका । तत्र, लिङ्गादिन्द्रोपस्थाने मन्त्रस्य  
विनियोगः प्रतीयते, ‘गार्हपत्यम्’—इति द्वितीयाश्रुत्या तु गार्ह-  
पत्योपस्थाने । तत्र संशयः, किमुभयं समुचित्योपस्थेयं, उतैकएव ।

(१) पूर्वमीमांसायाः,—इति शेषः । एतच्च तत्र तृतीय-तृतीय-सप्तममधि-  
करणम् ।

तत्रापि किं यः कश्चिदैच्छिकः, किं वेन्द्रएव, उतगार्हपत्यएव,—  
इति । तत्र, श्रुति-लिङ्गयोः सम-बल-प्रमाणत्वात् विरोधानुपलभाच्च  
समुच्चयः,—इत्येकः पक्षः । एकोपस्थाने मन्त्रस्य निराकाङ्क्षत्वात् नै-  
राकाङ्क्ष्य-लक्षण--विरोधादन्यतर-नियामकादर्शनाच्चैच्छिकः,—इति  
द्वितीयः पक्षः । श्रुतेः शब्दात्मिकायाः श्रुत्य-सामर्थ्यानुसारित्वात्  
सामर्थ्यस्य चोपजीव्यत्वेन प्रावल्यादिन्द्रएवोपस्थेयः,—इति तृतीयः पक्षः ।  
मन्त्रगतोहीन्द्रशब्दोरुद्ध्या शक्रमभिधत्ते, ‘इदि परमैश्वर्ये’—इत्यस्माद्  
धातोस्तत्पन्नत्वात् स्वकार्य-विषयपरमैश्वर्यापेतं गार्हपत्यमभिधत्ते,  
‘गुणादायभिधानं स्यात्’—इति न्यायेनोभय-साधारणत्वेन लिङ्गस्य  
सन्देहापादकत्वम् । अथेच्छेत्,—‘हृदिर्द्योगमपहरति’—इति न्यायेन  
शीघ्रबुद्ध्युत्पादिकायाः हृदेः प्रावल्याच्छक्रमोपस्थेयः,—इति । एवं  
तर्हि, लिङ्गादपि शीघ्र-बुद्ध्युत्पादकत्वेन अतिरेवात्र विनियोजिका<sup>(१)</sup> ।  
तथा ह्याचार्यैरुक्तम्,—

“मन्त्रार्थं मन्त्रतो बुद्ध्या पश्चाच्छक्तिं” निरूप्य च ।

मन्त्राकाङ्क्षा-बलेनेन्द्र-शेषत्व-श्रुतिकम्पनम् ॥

अथवा प्रत्यक्षतया पूर्वं गार्हपत्याङ्गतां गते ।

† तत्प्रशक्तिं च,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) एतच्च, “श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्यानां समवाये पार-  
दौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् (मी० ३७० ३ पा० १४ सू०)”—इति जैमिनि  
सूत्रात् सिद्धम् । अथादयश्च, “श्रुतिर्द्वितीया क्षमता च लिङ्गं वाक्यं  
पदान्येव तु संवृत्तानि । सा प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा स्थानं क्रमो  
योगवत् समाना” —इत्युक्तलक्षणाः । तत्र च, द्वितीयापदं कारक-  
विभक्त्युपलक्ष्यम्,—इति वाचस्पतिमिश्राः ।

निराकाङ्क्षीकृते मन्त्रे निर्मूला अति-कल्पना ॥

तेन ग्रीष्म-प्रवृत्तित्वाच्छ्रुत्या लिङ्गस्य बाधनम्\* ।

तस्माद्गार्हपत्यएवोपस्थेयः,—इति सिद्धम् । सन्ध्यां प्रशंसति यमः,—

“सन्ध्यामुपासते ये तु सततं संशित-व्रताः ।

विधूत पापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं समातनम् ॥

यद्वा कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।

आसीनः पश्चिमां सन्ध्यां प्राणायामैस्तु हन्ति तत् ॥

यद्वा कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।

पूर्वसन्ध्यामुपासीनः प्राणायामैर्व्यपोहति ॥

अथयोदीर्घ-सन्ध्यत्वादीर्घमायुरवाप्नुयुः\* ।

प्रश्नां यश्च कीर्त्तिञ्च ब्रह्मवर्चसमेवच”—इति ।

अकरणे प्रत्यवायोदर्शितोदक्षेण,—

“सन्ध्यादीनो ऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्व-कर्मसु ।

यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत्”—इति ।

गोभिलोऽपि,—

“सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या येनानुपासिता ।

जीवमानोभवेच्छूद्रो मृतः आ चोपजायते†”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“उपतिष्ठन्ति वै† सन्ध्यां ये न पूर्वा न पश्चिमां ।

\* सर्वमायुरवाप्नुयुः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† आनोभिजायते,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ ये,—इति आ० पुस्तके प ।

अजन्ति ते दुरात्मानस्सामिन्सं नरकं नृप”—इति ॥

कूर्मपुराणेऽपि,—

“योऽन्यत्र कुरुते यत्नं धर्म-कार्ये द्विजोत्तमः ।

विहाय सन्ध्या-प्रणतिं स याति नरकायुतम्”—इति ।

एतत्सर्वमनार्त्त-विषयम् । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“अनार्त्तस्योत्सृजेद्यस्तु सविप्रः शूद्र-सन्धितः ।

प्रायश्चित्ती भवेच्चैव लोके भवति निन्दितः”—इति ।

अत्रिरपि,—

“नोपतिष्ठन्ति ये सन्ध्यां स्वस्याऽवस्थास्तु वै द्विजाः ।

द्विंसन्ति वै सदा पापा भगवन्तं दिवाकरम्”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्यायाः पार्थिवेभ्यते ।

अन्यत्र सूतकाशौच-विभ्रमातुर-भीतितः”—इति ।

सूतकादौ सत्यपि सामर्थ्ये सन्ध्यामुपासनं न कार्यमित्याह मरीचिः,—

“सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधोयते”—इति ।

यदपि पुनस्तेनोक्तम्,—

“सन्ध्यामिष्टिञ्च होमञ्च\* यावज्जीवं समाचरेत् ।

न त्यजेत् सूतके वाऽपि त्यजन्गच्छत्यधोगतिम्”—इति ।

तन्मात्रसिक-सन्ध्याऽभिप्रायम् । यतस्तेनैवोक्तम्,—

“सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म न तु त्यजेत्† ।

मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायाममृते द्विजः ॥

\* सन्ध्यामिष्टिं चरं होमं, इति मु० पुस्तके पाठः ।

† न सन्ध्यजेत्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

एतद्विदित्वा यः सगंध्यामुपासते संश्रितव्रतः ।

दीर्घमायुः स विन्देत् सर्वपापैः प्रमुच्यते"—इति ।

॥०॥ इति सगंध्याविधिः ॥०॥

**अथ सन्ध्याङ्ग-जप-विधिः ।**

तत्र मनुः—

“आचम्य प्रयतो नित्यमुभे सगंधे समाहितः ।

शुचौ देशे जपन् जप्यमुपासीत यथाविधि”—इति ।

कथमित्यपेक्षिते आह शङ्खः,—“कुशवृक्षां समासीनः कुशोत्तरायां

वा कुश-यविच-पाणिः सूर्याभिमुखो वाऽचमालामादाय देवतां

ध्यायन् जपं कुर्यात्”—इति ।

व्यासोऽपि,—

“प्रणव-व्याहृति-युतां गायत्रीं जपेत्ततः”—इति ।

योगियाश्ववल्क्यस्तु, अन्तेऽपि प्रणव-योगार्थमाह,—

“ॐकारं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवः स्वस्त्यैव च ।

गायत्रीं प्रणवं चान्ते जपेत्ततः”—इति ।

बौधायनोऽपि,—“उभयतः प्रणवां सव्याहृतिकां जपेत्”—इति ।

मृद्धिपुराणे जप-यज्ञस्य भेदोऽभिहितः,—

“त्रिविधो जपयज्ञः स्वात्मस्य भेदं निबोधत ।

वाचिकस्य उपांशुस्य मानसं स्त्रिविधः स्मृतः ॥

अयाणां जप-यज्ञानां श्रेयः स्यादुत्तरोत्तरः”—इति ।

वाचिकोपांशुत्वयोर्लक्षणं पुराणेऽभिहितम्,—

“यदुच्च-नीच-स्वरितैः शब्दैः स्पष्ट-पदाक्षरैः ।

मन्त्रमुच्चारयेदाद्या वाचिकोऽयं जपः स्मृतः ॥

शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमीषदोष्टौ प्रचालयन् ।

अपरैरश्रुतः किञ्चित् स उपांशुजपः स्मृतः”—इति ।

विश्वामित्रेण मानसस्य लक्षणमुक्तम्,—

“ध्यायेद् यदक्षर-श्रेणीं वर्णादणं पदात्पदम् ।

शब्दार्थ-चिन्तनं भूयः कथ्यते मानसोजपः”—इति ।

अयाणां तारतम्यञ्च तेनैवोक्तम्,—

“उत्तमं मानसं जप्यमुपांशुं मध्यमं स्मृतम् ।

अधमं वाचिकं प्राहुः सर्वमन्त्रेषु वै द्विजाः ।

वाचिकस्यैकमेकं स्यादुपांशुः शतमुच्यते ॥

साहस्रो मानसः प्रोक्तो मन्त्रचि-मृग-नारदैः”—इति ।

जप-नियममाह शौनकाः,—

“कृत्वोत्तानौ करौ प्रातः सायञ्चाधोमुखौ तथा ।

मध्ये स्तम्भकराभ्यान्तु\* जपेत्ततः”—इति ।

मनः-सन्तोषणं शौचं मौनं मन्त्रार्थ-चिन्तनम् ।

अव्ययत्वमनिर्वेदोजप-संपत्ति-हेतवः”—इति ।

मनुरपि,—

“पूर्वां सन्ध्यां जपं स्तिष्ठेत् सावित्रीमाऽर्क-दर्शनात् ।

पश्चिमान्तु समासीनः सन्ध्यां विभावनात्”—इति ।

मध्याह्ने जपस्य नियमः वायुपुराणे दर्शितः,—

\* स्तम्भकराभ्यान्तु,—इति स० शौ० शा० पुस्तकेषु, तिर्यक्कराभ्यान्तु,—  
इत्यन्यत्र पाठः ।

“तथा मध्याह्न-सन्ध्यायामासीनः प्राञ्चुखोजपेत्”—इति ।

वर्ध्यागाह व्यासः,—

“न संक्रामन् न च हसन् न पार्श्वमवलोकयन् ।

मायासितो\* न जल्पन् न प्रावृतशिरास्तथा ।

न पदा पादमाक्रम्य न चैवहि तथा करौ ॥

न चासमाहित-मना नच संश्रावयन् जपेत्”—इति ।

बौधायनोऽपि,—

“नाभेरधः संस्पर्शनं कर्म-संयुक्तोवर्जयेत्”—इति ।

व्यासोऽपि,†—

“जपकाले न भाषेत व्रत-होमादिकेषु च ।

एतेष्वेवावसक्तस्तु यद्यागच्छेत् द्विजोत्तमः ।

अभिवाद्य तनोविप्रं योग-लेमञ्च कीर्त्तयेत्”—इति ।

योगियाज्ञवल्क्योऽपि,—

“यदि वाग्यम-लोपः स्याज्जपादिषु कदाचन ।

व्याहरेद्देष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम्”—इति ।

संवर्त्तोऽपि,—

“लोक-वार्त्ताऽऽदिकं श्रुत्वा दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा प्रभाषितम् ।

सङ्गां विना च यज्जपन् तत्सर्वं निष्फलं भवेत्”—इति ।

प्रभाषितं? वज्रभाषितं पुरुषमिति । गौतमोऽपि,—

\* नचाश्रितो,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† नास्तोदं सु० पुस्तके ।

‡ जप्यं,—इति शा० सु० पुस्तके पाठः ।

§ प्रभाषितमिति,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

“गच्छतस्त्रिष्टतोवाऽपि स्नेह्या कर्म कुर्वतः ।

अशुचेर्वा विना संख्यां तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

क्रोधं लोभं तथा निद्रां\* निष्ठीवन-विजृम्भणम् ।

दर्शनञ्च स्व-जीवानां† वर्जयेज्जप-कर्मणि ॥

आचामेत्सम्भवे चैषां स्मरेद्दिष्णुं सुरार्चितम् ।

ज्योतींषि च प्रशंसेद्वा कुर्याद्वा प्राण-संयमम् ॥

ज्वलनं ग्रास्य विप्रांश्च धृतीन्वाऽपि विशुद्ध्यै”—इति ।

देश-नियमस्तु याज्ञवल्क्येनोक्तः,—

“अग्न्यागारे जलान्ते वा जपेद्देवालयोऽपि वा ।

पुण्यतीर्थे गवां गोष्ठे द्विज-लेचेऽथवा गृहे”—इति ।

शङ्खोऽपि,—

“गृहे त्रिकुणं जप्यं नद्यादौ द्विगुणं सप्ततम् ।

गवां गोष्ठे दशगुणमग्न्यागारे शताधिकम् ॥

सिद्ध-लेचेषु तीर्थेषु देवतायाश्च सन्निधौ ।

सहस्र-व्रत-कोटीनामनन्तं विष्णु-सन्निधौ”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“गुह्यका राक्षसाः सिद्धाहरन्ति प्रसभं यतः ।

एकान्ते तु शुभे देशे तस्माज्जप्यं सदाचरेत्”—इति ।

जप-संख्यामाह योगियाज्ञवल्क्यः,—

“ब्रह्मचार्याहिताग्निश्च व्रतमष्टोत्तरं जपेत् ।

\* क्रोधं मान्यं क्षुवं निद्रां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† दर्शनं आदिजीवानां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

वानप्रस्थायतिश्चैव सहस्रादधिकं जपेत्”—इति ।

स्तुत्यन्तरे,—

“दर्शे आद्वे प्रदोषे च गायत्रीं दश-संख्यया ।

अष्टाविंशत्यनध्याये सुदिने तु यथाक्रमम्”—इति\* ।

यमोऽपि,—

“सहस्र-परमां देवीं शत-मध्यां दशावराम् ।

गायत्रीन्तु जपेन्नित्यं सर्व-पाप-प्रणाशनीम्”—इति ।

आपस्तम्बोऽपि,—“दर्भेष्वासीनो दर्भान् धारयमाणः सोदकेन पाणिना प्राङ्मुखः सावित्रीं सहस्रकृत्व आवर्त्तयेच्छतकृत्वोऽपरिमित-कृत्वोवा”—इति ।

॥०॥ इति जप-विधिः ॥०॥

जपाङ्गभूतामलमालामाह † हारीतः,—

“शङ्ख-रूपमयी माला काञ्चनीभिरयोत्पलैः ।

पद्माक्षकैश्च ‡ रुद्राक्षैर्विद्रुमैर्मणि-मौक्तिकैः ॥

तथाचैद्राक्षकैर्माला तथैवाङ्गुलि-पर्वभिः ।

पुचजीवमयी माला शस्ता वै जप-कर्मणि”—इति ।

गौतमोऽपि,—

“अङ्गुल्या जप-संख्यानमेकमेकमुदाहृतम् ।

रेखायाऽष्टगुणं पुचजीवैर्दशगुणाधिकम् ।

\* स्तुत्यन्तरे,—इत्यादिः, इति,—इत्यन्तोपस्थो नास्ति सुप्रितातिरिक्त-पुस्तकेषु ।

† जपाङ्गभूता मालामाह,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ यमाक्षकैश्च,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

शतं स्याच्छङ्खमणिभिः प्रवालैश्च सहस्रकम् ।

स्फटिकैर्दशसाहस्रं मौक्तिकैर्लक्षमुच्यते ।

पद्माक्षैर्दशलक्षन्तु मौक्तैः कोटिरुच्यते ॥

कुशग्रन्था च रुद्राक्षैरनन्तफलमुच्यते”—इति ।

अथाक्षमाला-मणि-संख्यामाह प्रजापतिः,—

“अष्टोत्तरशतं कुर्याच्चतुःपञ्चाशिकां तथा ।

सप्तविंशतिकां वाऽथ ततो नैवाधिका हिता ॥

अष्टोत्तर-शता माला उत्तमा सा प्रकीर्त्तिता ।

चतुःपञ्चाशिका चा तु मध्यमा सा प्रकीर्त्तिता ॥

अधमा प्रोच्यते नित्यं सप्तविंशति-संख्यया”—इति ।

गौतमोऽपि,—

“अङ्गुष्ठं मोक्षदं विद्याक्षर्जनी शत्रु-नाशिनी ।

मध्यमा धन-कामाद्यानामिका<sup>(१)</sup> पौष्टिकी तथा ॥

कनिष्ठा रक्षणी प्रोक्ता जपकर्मणि शोभना ।

अङ्गुष्ठेन जपं जयमन्यैरङ्गुलिभिः सह ॥

अङ्गुष्ठेन विना जपं कृतं तदफलं भवेत्”—इति ।

गायत्री-जपं प्रशंसति व्यासः,—

“दशकृत्वः प्रजप्ता पाच्यहाद्यच्च कृतं लघु ।

तत् पापं प्रणुदत्याशु नात्र कार्या विचारणा ।

शत-जप्ता तु सा देवी पापौघ-शमनी स्मृता ।

सहस्रजप्ता सा देवी उपपातक-नाशिनी ।

(१) धनकामाद्य,—इति छेदः ।

खच्च-जायेन च तथा महापातक-नाशिनी ॥

कोटि-जायेन राजेन्द्र यदिच्छति तदाप्नुयात्”—इति ।

यमोऽपि,—

“गायत्र्यान् परं जपं गायत्र्यान् परं तपः ।

गायत्र्यान् परं ध्यानं गायत्र्यान् परं ऊतम्”—इति ।

मनुरपि,—

“योऽधीतेऽहन्यहन्येतां चीणि वर्षाण्यतन्मित्रः ।

स ब्रह्म परमयेति वायुभृतश्च मूर्त्तिमान्”—इति ।

गोतमोऽपि,—

“अनेन विधिना गित्यं जपं कुर्यात् प्रयत्नतः ।

प्रसन्नोविपुलान् भोगान् भुक्तिं\* मुक्तिश्च विन्दति”—इति ।

॥०॥ इति सगंधा-जपयोः प्रकरणम् ॥०॥

### अथ होम-विधिः ।

तत्र, कूर्मपुराणे,—

“अथागम्य गृहं विप्रः समाचम्य यथाविधि ।

प्रज्वाल्य वह्निं विधिवज्जुहुयाज्जातवेदसम्”—इति ।

इत्योऽपि,—

“सगंधा-कर्मावसाने तु खयं होमोविधीयते ।

खयं होमे फलं यत्स्यात्तदन्येन न लभ्यते ॥

होमे यत् फलमुद्दिष्टं जुहुतः खयमेव तु ।

\* परां,—इति आ० पुस्तके पाठः ।

हयमानं तदन्येन फलमुद्गं प्रपद्यते ।

अलिक् पुत्रोऽगुरुर्भाता भागिनेयोऽथ विट्पतिः ।

एतैरपि ऊतं यत्स्यात्तद्भुतं खयमेव हि”—इति ।

विट्पतिर्जामाता । खयं होमएव मुख्यः, तदभावे अलि-  
गादि-होमः । तत्र विशेषः कूर्मपुराणे दर्शितः,—

“अलिक् पुत्रोऽथवा पत्नी शिष्योवाऽपि सहोदरः ।

प्राप्यानुज्ञां विशेषेण जुहुयाद्वा यथाविधि”—इति ।

होम-तारतम्यं दर्शयति श्रुतिः,\*—

“अन्यैः शत-ऊताद्दोमादेकः शिष्य-ऊतोवरः† ।

शिष्यैः शत-ऊताद्दोमादेकः पुत्र-ऊतोवरः ।

पुत्रैः शत-ऊताद्दोमाकोऽष्टात्मजतोवरः”—इति ॥

अलिगादि-होमोऽपि यजमान-सन्निधानेन भवितव्यम् । तदुक्तं  
कात्यायनेन,—

“असमञ्जन्तु दम्पत्योर्हीतव्यं नर्त्तिगादिना ।

दयोरप्यसमञ्जन्तु भवेद्भुतमनर्थकम्”—इति ।

उभयोः सन्निधानं मुख्यं, तदभावे त्वेकतर-सन्निधानेनापि होतुं  
शक्यम् । तथा च सएवाह,†—

“निक्षिप्याग्निं खदारेषु परिकल्प्यर्त्तिजं तथा ।

प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो वयैव न चिरं वसेत्”—इति ।

\* श्रुतिः,—इति नास्ति मु० पुस्तके ।

† नास्तीदमज्जं मुमितातिरिक्त पुस्तकेषु ।

‡ ‘उभयोः’—इत्यारभ्य, ‘सएवाह’—इत्यंतस्य स्थाने, प्रवासे विशेष-  
माह श्रुतिः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

होमकालः कात्यायनेन दर्शितः,—

“धावत् सम्यक् विभाव्यन्ते नभस्यृक्षाणि सर्वतः ।

लोहितत्वञ्च नापैति तावत् सायन्तु ह्यते”—इति ।

आपस्तम्बोऽपि,—“समुद्रोवा एष यद्देवराचः, तस्मैते गाधतीर्थं यत्सन्धी, तस्मात् सन्धौ होतव्यम्—इति कात्यायन-ब्राह्मणं भवति, नक्षत्रं दृष्ट्वा प्रदेशे निशायां वा सायम्”—इति । समुद्रत्वेन निरूपितस्यादेवराचस्य सन्धिद्वयं सुप्रवेशं तीर्थं, तस्मात् सन्धिहोम-कालः,—इति मुख्यः कल्पः । नक्षत्र-दर्शनादयस्तयः कालाः सायं होमेऽनुकल्पाः । एकनक्षत्रोदयो नक्षत्रदर्शनं, सर्वनक्षत्रोदयः प्रदेशः, मित्रावेक्षा निशा । प्रातर्होमकालोऽपि चतुर्विधस्तेनैव दर्शितः,—“उष-स्तुषोदयं समयाध्युषिते प्रातः”—इति । मनुस्तु प्रथम-द्वितीयावेकी कृत्य काल-नयमाह,—

“उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।

सर्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः”—इति ।

एतेषां लक्षणमाह व्यासः,—

“रात्रेः षोडशमे भागे यद्-नक्षत्र-भूषिते ।

कालं त्वनुदितं प्रातर्होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥

तथा प्रभात-समये नष्टे नक्षत्र-मण्डले ।

रविर्यावन्न-दृश्येत समयाध्युषितस्तु सः ॥

रेखामात्रस्तु दृश्येत रश्मिभिस्तु समन्वितः ।

उदितं तं विजानीयात् तत्र होमं प्रकल्पयेत्”—इति ।

\* सन्धिद्वयं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† कालोत्पन्नदिते प्रातः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

आश्वलायनस्तु अनुकल्पान्तरमाह,—“आसङ्गवान्तं प्रातः”—इति । होम-कालः,—इत्यनुवर्त्तते । अथवा, सर्वएवैते काल-विशेषा यथाशास्त्रं मुख्यतयैव व्यवतिष्ठन्ते उदितानुदित-होमवत् । यदा तु कथञ्चिन्मुख्यकालातिक्रमः, तदा\* गोभिलोक्तं द्रष्टव्यम्,—“अथ यदि गृह्येऽग्नौ सायंप्रातर्होमयोर्दर्शपौर्णमासयोर्व्या ह्यं होतारं वा नाधिगच्छेत् कथं कुर्यादिति, आ सायमाहुतेः प्रातराहुतिर्नात्ये-त्याप्रातराहुतेः सायमाहुतिराऽमावास्यायाः पौर्णमासी नात्येत्या-पौर्णमास्यमावास्या”—इति । बौधायनोऽपि,—

“आ सायंकर्मणः प्रातराप्रातः साय-कर्मणः ।

आहुतिर्नातिपश्येत् पार्वणं पार्वणान्तरात्”—इति ।

आपस्तम्बस्तु पक्ष-होमं कुर्यात् । तथाच मरीचिः,—

“शरीरापङ्गवेद् यत्र भयादाऽऽर्त्तिः प्रजायते ।

तथाऽन्यास्तपि चापस्तु पक्ष-होमोविधीयते”—इति ।

पक्षहोमिनः तत्-पक्ष-मध्ये आपन्नित्तौ तदा प्रभृति पुनर्होमः कर्त्तव्यः । तदाह मरीचिः,—

“पक्षहोमानयो कृत्वा गत्वा तस्मात् निवर्त्तितः ।

होमं पुनः प्रकुर्यान्तु नचासौ दोषभाग्भवेत्”—इति ।

एवं होमानुष्ठितावपि सीमोलङ्घने कृते पुनराधानं कर्त्तव्यम् । तदाह कात्यायनः,—

“विहायाग्निं सभार्यस्तेत् सीमामुलङ्घ्य गच्छति ।

\* यथाकथञ्चिन्मुख्यकालातिक्रमः तथा,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

होम-कालात्यये तस्य\* पुनराधानमिच्छते"—इति ।

होमकालानत्यये तु नास्ति पुनराधानं, तदाह श्रौतकः,—

“प्रोषिते तु यदा पत्नी यदि ग्रामान्तरं व्रजेत् ।

होम-काले यदि प्राप्ता न सा † दोषेण युज्यते”—इति ।

होमद्रव्यमाह सण्व,—

“कृतमोदन-सक्तादि तण्डुलादि कृताकृतम् ।

ग्रीह्यादि चाकृतं प्रोक्तमिति हव्यं त्रिधा बुधैः ॥

हविष्येषु यवामुख्यास्तदनु ग्रीहयः स्यताः ।

अभावे ग्रीहि-यवयोर्दध्ना वा पयसाऽपि वा ॥

तदभावे यवाम्बा ‡ वा जुह्यादुदकेन वा ।

यथोक्त-वस्त्वसंप्राप्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् ॥

यवानामिव गोधूमा ग्रीहिणामिव शालयः ।

आज्यं हव्यमनादेशे जहोतिषु<sup>(१)</sup> विधीयते ॥

मन्त्रस्य देवतायास्तु प्रजापतिरिति स्थितिः”—इति ।

आहुति-परिमाणमाह दृढ-दृढस्थितिः‡,—

\* होमकालादतीतस्य,— इति मु० पुस्तके पाठः ।

† होमेकाले तु संप्राप्ते न सा,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ दृढस्थितिः,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

(१) यद्यपि धातुस्वरूपे श्रूय अनुशिष्यते, तथापि प्रयोगानुसारात् धात्वर्थेऽपि तस्य साधुत्वं मन्त्रव्यम् । “ईक्षतेर्नाशब्दम् ( शा० १ अ० १ पा० ३ सू० )”—इत्यादिवत् ।

“प्रस्थ-धान्यं चतुःषष्ठिराहुतेः परिकीर्तितम् ।

तिलानान्तु तदद्वै स्यात् तदद्वै स्याद्घृतस्य तु”—इति ॥

बौधायनोऽपि,—

“ग्रीहीनां वा यवानां वा अतमाहुतिरिच्छते”—इति ।

होम-प्रकारः स्व-गृह्योक्त-विधिना द्रष्टव्यः । तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे,—

“स्व-गृह्योक्तेन विधिना होमं कुर्याद्यथाविधि”—इति ।

विष्णुरपि\*,—

“वज्र-शुक्लेभ्यने चाग्नौ सुसमिद्धे ऊताग्ने ।

विधूमे लेलिहाने च होतव्यं कर्म-सिद्धये ॥

योऽनर्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारे चैव मानवः ।

मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्चोपजायते”—इति ।

एतच्च ज्ञानैवानुष्ठेयमन्याया दोष-श्रवणात् । तदाहाङ्गिराः,—

“स्वाभिप्राय-कृतं कर्म यत्किञ्चित् ज्ञान-वर्जितम् ।

क्रीडा-कर्मैव † वालानां तत्सर्वं निष्प्रयोजनम्”—इति ।

चतुर्विंशतिमते,—

“हतं ज्ञानं क्रिया-हीनं हतास्त्वज्ञानतः‡ क्रियाः ।

अपश्यन्नन्धकोदग्धः पश्यन्नपि च पङ्कुकः”—इति ।

श्रौत-स्मार्त्तयोरपि व्यवस्थामाह याज्ञवल्क्यः,—

“कर्म स्मार्त्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही ।

\* नास्तीदं—मु० पुस्तके ।

† क्रीडाकर्मैव,—इति स० सो० शा० पुस्तके पाठः ।

‡ हतास्त्वज्ञानिः,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

दाय-कासाहते वाऽपि औतं वैतानिकाग्निषु”—इति ।

वैतानिका गार्हपत्यादयः । यस्य पुनः औत-स्मार्त्तमाग्नि-द्वयं तस्यानुष्ठान-प्रकारमाह\* भरद्वाजः,—

“होमं वैतानिकं कृत्वा स्मार्त्तं कुर्याद्विचक्षणः ।

स्यतीर्णां वेद-मूलत्वात्, स्मार्त्तं केचित् पुरा विदुः”—इति ।  
ज्ञातातपोऽपि,—

“औतं यत् तत् † स्वयं कुर्यादन्योऽपि स्मार्त्तमाचरेत् ।

अशक्तौ औतमयन्यः कुर्यादाचारमन्ततः”—इति ।

उक्तस्मार्त्तेर्नित्यतामाह गर्गः,—

“कृतादारो नैव तिष्ठेत् क्षणमप्यग्निना विना ।

तिष्ठेत् चेद्विजोभ्रात्यस्तथाच ‡ पतितो भवेत् ॥

यथा स्नानं यथा भार्या वेदस्याध्यायनं यथा § ।

तथैवौपासनं<sup>(१)</sup> वृष्टं न तिष्ठेत्तदयोगतः ॥”—इति ।

सत्यामपि वैदिकानुष्ठान-शक्तौ न स्मार्त्तमात्रेण परितुष्येत ।  
तदाह शण्वः,—

“यो वैदिकमनादृत्य कर्म स्मार्त्तेतिहासिकम् ।

\* तस्यानुष्ठानव्यवस्थामाह,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† औतं यत्स्यात्,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

‡ भाग्यस्तथाच,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ तथा,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

॥ तद्वियोगतः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) स्नानं समावर्त्तनापरनामधेयमाश्रयनम् । औपासनं स्मार्त्ताग्निः ।

मोहात् समाचरेदिप्रो न स पुण्येन युज्यते ।

प्रधानं वैदिकं कर्म गुण-भूतं तथेतरत् ।

गुण-निष्ठः प्रधानम् हित्वा गच्छत्यधोगतिम्”—इति ।

अशक्तं प्रति व्यासः आह,—

“औतं कर्तुं न चेच्छक्तः कर्म स्मार्त्तं समाचरेत् ।

तत्राप्यशक्तः करणे सदाचारं लभेदुधः”—इति ।

होमं प्रशंसत्यङ्गिराः,—

“थोदद्यात् काश्चन मेरुं पृथिवीञ्च समागराम् ।

तत् सायं-प्रात-होमस्य\* तुल्यं भवति वा नवा”—इति ।

होम नो भस्म धार्यम् । तदाह वृहस्पतिः,—

“नर्यभस्माग्निहोत्रान्ते धार्यमेवाग्निहोत्रिभिः ।

अनाहिताग्ने ब्रह्माख्यमौपासन-समुद्भवम्” ।

“हुता चैव तु भस्मना”—इत्यादि सत्यन्तरश्च † ।

॥०॥ इति होम-प्रकरणम् ॥०॥

तदेवं, ‘सन्ध्या स्नानं जपोहोमः’—इत्यस्मिन्मूल-वचने होमां तानि कर्माणि निरूपितानि । तान्येतान्यष्टधा विभक्त्यः दिनस्य प्रथम-भागे समापनीयानि । यद्यपि, मध्याह्न-स्नानादीनि निरूपितानि, तथापि तेषां प्रातःस्नानादि-प्रसङ्गेन निरूपितानामाद्य-भागे

\* सायं प्रात-होमस्य,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† होमान्ते,—इत्यादि, सत्यन्तरश्च,—इत्येतोयन्यः मुद्रितातिरिक्त-पुस्तकेषु न दृश्यते ।

न कर्त्तव्यता\* । दिवसस्याष्टधा विभागं तत्र कर्त्तव्य-विशेषश्च दर्शयति,—

“दिवसस्याष्टभागे तु कृत्यं तस्योपदिश्यते ।

दितीये च द्वितीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा ।

षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च पृथक् पृथक् ।

विभागेष्वेषु यत् कर्म तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः”—

इत्यादिना ।

अथ, मूलवचनानुसारेण देवता-पूजनं कर्त्तव्यम्† । तत्र पूजनं प्रातर्होमानन्तरम्,—इति केचित् । तथा च मरीचिः,—

“विधाय देवता-पूजां प्रातर्होमादनन्तरम्”—इति ।

ब्रह्मयज्ञ-अपानन्तरम्,—इत्यन्ये । तथाच हारीतः,—

“कुर्वीत देवता-पूजां अपयज्ञादनन्तरम्”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“निष्पीड्य स्नान-वस्त्रं वै समाचम्य च वाग्यतः ।

स्वैर्मन्त्रैर्वर्चयेद्देवान् पत्रैः पुष्पैस्तथाऽम्बुभिः”—इति ।

ततः‡ अपयज्ञानन्तरं देवपूजां निरूपयिष्यामः । प्रातर्होमा-  
नन्तर-भावीनि ब्रह्मयज्ञान्तानि मूल-वचनानुक्तान्यप्याह्निक-क्रम-प्राप्त-  
त्वान्तान्युच्यन्ते । होमानन्तर-कृत्यमाह दत्तः,—

“देव-कार्यं ततः कृत्वा गृह-मङ्गल-वीक्षणम्”—इति ।

मङ्गलमादर्शादि । तदुक्तं मत्स्यपुराणे,—

\* प्रातःस्नानादिप्रसङ्गेनाभिहितत्वात्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† देवतानाञ्च पूजनं वक्तव्यं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ तत्रचार्यं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

“रोचनं\* चन्दनं हेम मृदङ्गं दर्पणं मणिम् ।

गुहमग्निञ्च सूर्यञ्च प्रातः पश्येत् सदा बुधः”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“स्वाचान्तश्च ततः कुर्यात् पुमान् केश-प्रसाधनम् ।

आदर्शाञ्जन-माङ्गल्य-दूर्वाद्यालम्भनानि च”—इति ।

ब्रह्मपुराणे,—

“स्वात्मानन्तु† घृते पश्येद्यदीच्छेच्चिर-जीवितम्”—इति ।

नारदोऽपि,—

“लोकेऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्ऋताशनः ।

हिरण्यं सर्पिरादित्य आपोराजा तथाऽष्टमः ।

एतानि सततं पश्येत् नमस्तेदुर्वयेष्वयः ॥

प्रदक्षिणञ्च कुर्वीत तथा ह्यायुर्न हीयते”—इति ।

मनुरपि,—

“अग्निचित् कपिला सञ्जी राजा भित्तुर्महोदधिः ।

दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात् पश्येत् नित्यशः”—इति ।

वामनपुराणेऽपि,—

“होमञ्च कृत्वाऽऽलभनं शुभानां

ततो‡ वह्निर्गमनं प्रशस्तम् ।

दूर्वाञ्च सर्पिर्दधि सोदकुम्भं

धेनुं सवर्सां दधभं सुवर्णम् ।

\* रोचनां,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

† स्वमात्मानं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ तथा,—इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।

मृद्वोमयं\* स्तम्भिकमचतांश्च  
तैलां मधु ब्राह्मण-कन्यकाश्च ।  
श्वेतानि पुष्पानि तथा शर्मां च  
ऊताशनं चन्दनमर्क-विम्बम् ।  
अश्वत्थ-वृक्षश्च समालभेत  
ततश्च कुर्यान्निज-जाति-धर्मम्,—इति ।

भरद्वाजोऽपि,—

“कण्डूय पृष्ठतोगान्तां कृत्वा चाश्वत्थ-वन्दनम् ।  
उपगम्य गुरुन् सर्वान् विप्रांश्चैवाभिवादयेत्”—इति ।

ब्राह्मण-समवाये प्रथमं कस्याभिवादनमित्याकाङ्क्षायामाह

मनुः,—

“लौकिकं वैदिकं वाऽपि तथाऽऽध्यात्मिकमेव वा ।  
आददीत यतोश्चानं तं पूर्वमभिवादयेत्”—इति ।

अभिवादन-काले खं नाम कीर्त्तयेदित्याह सएव,—

“अभिवादात् परं विप्रोज्यायांसमभिवादयन् ।  
असौनामाऽहमस्मीति खं नाम परिकीर्त्तयेत् ।  
भोग्रह्यं कीर्त्तयेदन्ते ख-ख-नाम्नाऽभिवादनम्”—इति ।

\* यद्वोमयं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† विम्बं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

‡ पृष्ठतां गान्तां,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ खखनाम्नोऽभिवादयेत्,—इति मु० पुस्तके पाठः । खखनाम्नोऽभि-  
वादाने,—इति मुद्रितमनुसंहितायां पाठः ।

अभिवादात् परमिति, अभिवादये,—इति शब्दमुच्चार्य पश्चादे-  
तन्नामाऽहं भोः,—इति शब्दमुच्चारयेदित्यर्थः । अभिवादन-प्रकारमा-  
हापस्तम्भः,—“दक्षिणं बाहुं ओष-समं प्रसार्य\* ब्राह्मणोऽभिवादयेत्,  
उरः-समं राजन्यो मध्य-समं वैश्याः, ग्रीवाः शूद्रः प्राञ्चलिः”—इति ।  
एक-हस्तेनाभिवादनं निषेधति विष्णुः,—

“जन्म-प्रभृति यत्किञ्चित्तथा धर्ममाचरेत् ।

सर्वं तन्निष्फलं धाति ह्येक-हस्ताभिवादानात्”—इति ।

एतच्च प्रत्युत्थाय कर्त्तव्यम् । तदाहापस्तम्भः,—

“ऊर्ध्वं प्राणाद्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविरश्चागते ।

प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते”—इति ।

अभिवादितेन वक्तव्यामाश्लेषमाह मनुः,—

“आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादाने ।

अकारस्यास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वोत्तरः श्रुतः”—इति ।

पूर्वमत्तरं यस्यासौ पूर्वोत्तरः । पूर्वमत्तरश्च नामस्त-व्यञ्जनं,  
स्तराणां स्तर-पूर्वकत्वासम्भवात् । ततश्चाभिवादक-नाम-गतो व्यञ्जन-  
निष्ठोऽन्तिम-स्तरः श्रावनीयः । अकारेणान्तिम-स्तरमात्रमुपलक्ष्यते,  
अश्लेष-नाम्नामकारान्तत्वासम्भवात् । तथाच सत्येवं प्रयोगो भवति;  
आयुष्मान् भव सौम्य देवदत्ताह,—इति । यस्तु प्रत्यभिवादन-प्रकारं  
न जानाति, स नाभिवाद्य इत्याह सएव,—

“योन वेत्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।

\* प्रलीळं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† अभिवाद्येन वक्तव्यमाह,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शुद्धस्तथैव सः”—इति ।

यस्तु जानन्नपि न प्रत्यभिवादनं करोति, तस्य दोषो भविष्यत्यु-  
राचे दर्शितः,—

“अभिवादे कृते यस्तु न करोत्यभिवादनम् ।

आशिषं वा कुरुश्रेष्ठ स याति नरकान् वरुण” —इति ।

यमोऽपि,—

“अभिवादे तु यः पूर्वमाशिषं न प्रयच्छति ।

यदुष्कृतं भवेदस्य तस्माद्भागं प्रपद्यते ॥

तस्मात् पूर्वमाभिभाषी\* स्याच्चण्डालस्यापि धर्मवित् ।

सुरां पिवेति वक्तव्यमेवं धर्मो न हीयते ॥

स्वस्तीति ब्राह्मणे ब्रूयादायुष्मानिति राजनि ।

धनवानिति वैश्ये तु शुद्धे त्वारोग्यमेव च” —इति ॥

मनुरपि,—

“ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रवन्धुमनामयम् ।

वैश्यं क्षेमं समागन्तु शुद्धमारोग्यमेव च ॥

पर-पत्नी तु या स्त्री स्यादसन्ध्या च योनितः ।

तां ब्रूयाद्भवतीत्येवं सुभगे भगिनीति च” —इति ॥

व्याघ्रांसमभिवाद्येदित्युक्तं, तच्च कियता काशेन व्यायस्वमित्यपेक्षिते

\* पूर्वमाभिवादी,—इति शा० मुक्तके पाठः ।

† स्वस्तीति ब्राह्मणं ब्रूयादायुष्मानिति भूमिपः । वरुणतामिति वैश्यस्तु  
श्रुतस्तु समागतं वरुण,—इति मु० मुक्तके पाठः ।

‡ भगिनीति वा,—इति शा० मुक्तके पाठः ।

आह आपस्तम्बः,—“चि-वर्ष-पूर्वः ओचिथोऽभिवादनमर्हति”—इति ।

मनुरपि,—

“दशमब्दाख्यं पौर-सख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलामृतताम् ।

अब्दपूर्व\* ओचिथाणामल्पेनापि स्त्र-योनिषु”—इति ।

समान-पुर-वासिनां दशभिः वर्षैः पूर्वः सखा भवति, ततोऽधि-  
कोज्यायान्, कलामृतां विद्यावतां पञ्चाब्द-पूर्वः सखा, ओचिथणां  
वेदाध्यायिनां अब्द-पूर्वः सखा भवति, ततोऽधिको ज्यायान्, स्त्र-  
योनिषु भ्रात्रादिषु सर्वेषु स्त्रेणापि वयसा पूर्वः सखा भवति,  
ततोऽधिको ज्यायानित्यर्थः ।

मनु, एते मान्याः,—इत्युल्लिङ्गादीनां याज्ञवल्क्येन पूज्यत्वाभि-  
धानाद्यवीयसामपि तेषामभिवादनं प्राप्तमिति चेत् । तन्न, प्रत्यु-  
त्यान-सम्भाषणार्थां मान्यत्व-सिद्धेः । अतएव तेषामभिवाद्यत्वमाह  
गौतमः,—“अलिक-श्चशूर-पितृव्य-मातुलादीनां तु यवीयसां प्रत्यु-  
त्यानाभिवादनम्”—इति । अभिवादनम् अभिभाषणम् । तथा  
मौधायनः,—“अलिक-श्चशूर-पितृव्य-मातुलानां तु यवीयसां प्रत्यु-  
त्यानाभिभाषणम्”—इति । एतच्च ब्राह्मण-विषयम् । तथा च  
शातातपः,—

“अभिवाद्यो नमस्कार्यः शिरसा वन्द्य एव च ।

ब्राह्मणः रुचियाद्यैस्तु श्रीकामैः सादरं सदा ॥

नाभिवाद्यास्तु विप्रेण रुचियाद्याः कथञ्चन ।

\* अब्दपूर्व,—इति स० शा० मुक्तके पाठः ।

ज्ञान-कर्म्म-गुणोपेतो यद्यप्येते वज्रमुताः ॥  
अभिवाद्य द्विजः शूद्रं सचेलं ज्ञानमाचरेत् ।  
ब्राह्मणानां व्रतं सम्यगभिवाद्य विशुध्यति—इति ।

विष्णुरपि,—

“सभासु रैव सर्वसु यज्ञे राज-गृहेषु च ।  
नमस्कारं प्रकुर्वीत ब्राह्मणाभ्याभिवादयेत्”—इति ।

गुर्व्यादेरुपसंग्रहणमाह\* गौतमः,—“गुरोः पादोपसंग्रहणं प्रातः”—  
इति । गुरुराचार्यः । यतः स एवाह,—“मातृ-पितृ-तद्वन्भूनां पूर्व-  
जातानां विद्या-गुरुणां तद्गुरुणाञ्च”—इति । उपसंग्रहण-लक्षणं  
मनुराह,—

“अथस्त-पाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।

सध्येन सद्यः स्पृष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिणः”—इति ।

गुरोः सद्य-दक्षिणौ पादौ स्पर्शनीय-सद्य-दक्षिणाभ्यां पाणिभ्यां स्पृष्टव्यौ ।  
बौधायनोऽपि,—“ओचे संस्पृश्य मनः समाध्यायाधस्ताज्जान्धोराप-  
ज्ञामित्युपसंग्रहणम्” । कुर्यादिति शेषः । एतच्च गुरु-पत्नीनामपि  
कार्यम् । तथा च मनुः,—

“गुरुवत् प्रतिपूज्याः स्तुः सर्वर्षा गुरु-योषितः ।

असर्वर्षास्तु सन्पूज्याः प्रत्युत्थानाभिभाषणैः ॥

भ्रातृभार्य्योपसंग्रहाद्या सर्वर्षाऽहन्यहन्यपि ।

विप्रोऽथ तूपसंग्रहाद्या ज्ञाति-सम्बन्धि-योषितः”—इति ।

\* गुर्व्यादौ तु पूर्वमुपसंग्रहणमाह,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† तद्गुरुणाभ्याभिवादयेत्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

एवमविशेषेणोपसंग्रहणे प्राप्ते कश्चिदपवादमाह स एव,—

“गुरु-पत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः ।

पूर्व-विंशति-वर्षेण गुण-दोषौ विजानता ।

अभ्यञ्जनं स्नापनञ्च गार्जोत्सादनमेव च\* ।

गुरु-पत्न्या न कार्य्याणि केशानाञ्च प्रसाधनम्”—इति ।

किन्तुर्हि तच्च कर्त्तव्यमित्यपेक्षिते स एवाह,—

“कामस्तु गुरु-पत्नीनां युवतीनां युवा भुवि ।

विधिवद्वन्दनं कुर्यादसावहमिति ब्रुवन् ।

विप्रोऽथ पाद-ग्रहणमन्वहञ्चाभिवादनम् ।

गुरु-दारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुसरन्”—इति ।

अभिवादाने वर्ज्यानाह आपस्तम्बः,—“न सोपानदेष्टितशिरा अनव-  
हितां पाणिर्वाऽभिवादयेत्”—इति ।

ब्रह्मणेऽपि,—“नोदकुम्भ-हस्तोऽभिवादयेत् न भैक्ष्यं चरन् पुष्यान्-  
हस्तोऽनाशुर्चिर्न जपन् देव-पितृ-कार्य्यं कुर्वन् न शयानः”—इति ।

आपस्तम्बोऽपि,—“तथा विषम-गताय गुरवे नाभिवाद्यं तथाऽप्रय-  
तायाप्रयतञ्च न प्रत्यभिवादयेत् प्रतिवयसः स्त्रियः”—इति ।

तथाऽन्यत्र स एवाह,—

“समित्-पुष्य-कुम्भाभ्याम्-मृदन्वाक्षत-पाणिकः ।

\* गार्जोत्सादनमेव च,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† अन्वहित,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ न पुष्यहस्तो,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ न प्रत्यभिवादयेत्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

जपं होमश्च कुर्व्याणो नाभिवाद्यस्तथा द्विजः” — इति\* ।  
 पाश्चात् पतितं ब्राह्म्यं महापातकिनं शठम् ।  
 नास्तिकश्च क्षत्रपञ्च नाभिवाद्यात्† कथञ्चन ॥  
 धावन्तश्च प्रमत्तश्च भूषोच्चारकृतं तथा ।  
 भुञ्जानमातुरं नार्हं नाभिवाद्यात् द्विजोत्तमः ॥  
 वमन्तं‡ जृम्भमाणश्च कुर्वन्तं दन्त-धावनम् ।  
 अभ्यक्त-शिरसश्चैव स्नायन्तं नाभिवादयेत् ॥  
 सुक्-पाणिकमविज्ञातमशक्तं रिपुमातुरम् ।  
 योगिनश्च तपः-सक्तं कनिष्ठं नाभिवादयेत्” ॥

ब्रातातपोऽपि,—

“उदक्यां स्रुतिकां नारीं भर्तृघ्नीं गर्भ-घातिनीम् ।

अभिवाद्य द्विजोमोहात् विराचेण तु शृङ्खति”§ — इति ।

गुरोः पादोपसंग्रहणमित्युक्तं, तत्र कीदृशो गुरुरित्याशङ्क्याया  
 माह मनुः,—

“निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।

सम्भावयति चास्त्रेण स विप्रो गुरुरुच्यते” ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

\* ‘इति’ शब्दोऽत्राधिक इति प्रतिभाति, किन्तु सर्वेष्वेव पुस्तकेषु दृष्ट-  
 त्वाप्रक्षितः ।

† नाभिवादेत्,—इति शा० पुस्तके पाठः । एवं परञ्च ।

‡ उन्मत्तं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

§ अश्वेराचेण शृङ्खति,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“स गुरुर्यः क्रियां कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति” — इति ।

अध्यापनं विप्र-विषयं, निषेकादि-कर्तुः सर्व-साधारणम् । पितृ-  
 व्यतिरिक्तानामौपचारिकं गुरुत्वमाह मनुः,—

“अल्पं वा बलं वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।

तमपीह गुरुं विद्यात् श्रुतोपक्रियया तथा” — इति ।

हारीतोऽपि,—

“उपध्यायः पिता ज्येष्ठोभ्राता चैव महीपतिः ।

मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामह-पितामहौ ॥

वर्ष-ज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्त्रेते गुरवः स्मृताः ।

माता मातामही गुर्वी पितुर्मातुः सहेदराः ।

श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रियाम्” — इति ।

अत्र, पितृ-मातृ-ग्रहणं तद्वदेतेऽपि मान्याः,—इत्येतदर्थम् ।

अतएवाह सएव,—

“अनुवर्त्तनमेतेषां मनोवाक्कायकर्मभिः” — इति ।

व्यासोऽपि,—

“मातामहो मातुलश्च पितृव्यः श्वशुरो गुरुः ।

पूर्वजः स्नातकश्चर्त्विङ्मान्यास्ते गुरुवस्तदा ॥

मातृ-स्वसा मातुलानी श्वश्रूधात्री पितृ-स्वसा ।

पितामही पितृव्य-स्त्री गुरु-स्त्री मातृवचरेत्” — इति ।

मनुरपि,—

\* गुरुवत् स्त्रियः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† मातामही,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“पितुर्भगिन्यां मातुश्च व्याधस्याश्च स्वसर्थ्यपि ।  
मातृवदृप्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरीयसी ।  
उपाध्यायान् दद्याचार्य्य आचार्य्याणां व्रतं पिता ।  
सहस्रन्तु पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते”—इति ।

यत्तु,—

“द्वौ गुरु पुरुषस्येह पिता माता च धर्मतः ।  
पिता गुरुतरस्तद्वन्माता गुरुतरा तथा ।  
तयोरपि पिता श्रेयान् वीज-प्राधान्य-दर्शनात् ।  
अभावे वीजिनोमाता तदभावे तु पूर्वजः” ।

इति पुराण वचनम् । तन्निषेकादि-समस्त-संस्कार-पूर्वकाध्यापक-पितृ-  
विषयम् । अन्यथा, मातैव गरीयसीति वचनं विरुध्येत । तस्या-  
गरीयस्त्वमुपपादयति व्यासः,—

“मासान् दशोदरस्थं या धृत्वा शूलैः समाकुला ।  
ततोऽपि\* विविधैर्दुष्टैः प्रसूयेत विमूर्च्छिता ।  
प्राणैरपि प्रियान् पुत्रान् मन्यते सुत-वत्सला ।  
कस्यस्यानिष्कृतिं कर्तुं शक्नोवर्ष-शतैरपि”—इति ।

“उपाध्यायान् दद्याचार्य्यः”—इति यदुक्तं, तन्नोपाध्यायाचार्य्य-  
योर्लक्षणमाह मनुः,—

“एकदेवन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यथवा पुनः ।  
योऽध्यापयति तत्पर्य्यमुपाध्यायः स उच्यते ॥  
उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्भिजः ।

\* वेदना,— इति मु० पुस्तके पाठः ।

सकलं सरहस्यञ्च तमाचार्य्यं प्रचक्षते”—इति ॥

आचार्य्योऽपि पितृमाचाद्यपेक्षया गरीयानेव । तदाह सएव,—

“उत्पादक-ब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता ।

ब्रह्म-जन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च ब्राह्मणम्”—इति ॥

यस्तु बालोऽपि बह्वमध्यापयति, सोऽपि तस्य गरीयानिति सएवाह,—

“बालोऽपि विप्रोबह्वस्य पिता भवति मन्त्रदः ।

अध्यापयामास पितृन् शिशुराङ्गिरसः कविः ॥

पुत्रका इति शेषाच्च ज्ञानेन परिगृह्य तान् ।

ते तमर्थमष्टच्छन्त देवानागत-मन्यवः ॥

देवास्यैतान् समेत्योचुर्यायं वः शिशुरुक्तवान् ।

अश्रोभवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः ॥

अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेत्येव च मन्त्रदम् ।

न हायमैर्न पलितैर्न दन्तेन\* न वन्धुभिः ॥

अष्टयस्यकिरे धर्मं योऽनूचानः स नोमहान्”—इति ।

तथा च विष्णुः,—“बाले समान-वयसि अध्यापके गुरुवदन्ति तथाम्”—

इति । ज्येष्ठ-भ्रातर्यपि गुरुवदन्ति तव्यमित्यभिहितं पुराणसारे,—

“ज्येष्ठोभ्राता पितृ-समो मृते पितरि भ्रसुराः ।

कनिष्ठास्तं नमस्येरन् सर्वे च्छन्दानुवर्तिनः ।

तमेव चोपजीवेरन् यथैव पितरक्तया”—इति ।

मनुरपि,—

“पितृवत् पालयेत् पुत्रान् ज्येष्ठोभ्राता यवीयसः ।

\* वित्तेन,— इति मु० पुस्तके पाठः ।

पुत्रवत्तापि वर्त्तेरन् यथैव पितरं तथा”—इति ।

परम-गुरावपि तथेत्याह सएव,—

“गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवदृत्तिमाचरेत्”—इति ।

आचार्यानुज्ञामन्तरेण मातुलादीन् असमावृत्तो नाभिवादयेदित्याह सएव,—

“नचानिष्टष्टोगुरुणा स्वान् गुरुनभिवादयेत्”—इति ।

समावृत्तस्य तु नानुज्ञाऽपेक्षा । तदाहापस्तम्बः,—“समावृत्तेन सर्वे गुरव उपसंघाह्याः प्रोच्य च समागमे\* आचार्य-प्राचार्य-सन्निपाते प्राचार्यमुपसंघट्ट्याचार्यमुपजिघृक्षेत्”—इति । अभिवादनं प्रशंसति सएव,—

“अभिवादन-शीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।

चत्वारि तस्य वर्द्धन्ते ह्यायुः प्रज्ञा यशोवलम्”—इति ॥

॥०॥ इत्यभिवादन-प्रकरणम् ॥०॥

अथ द्वितीयभाग-कृत्यमुच्यते ।

तत्र दशः,—

“द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासे विधीयते”—इति ।

कूर्मपुराणम्,—

\* समागते,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

† अथ द्वितीयभागकृत्यमुच्यते,—इत्यतः पूर्वं, वेदाभ्यासकानिर्णयः—इत्यधिकं मु० पुस्तके ।

“वेदाभ्यासं ततः कुर्यात् प्रयत्नाच्छक्तितो द्विजः ।

अपेक्ष्यापयेच्छिष्यान् धारयेद् विचारयेत् ॥

अवेक्षेत च शास्त्राणि धर्मादीनि\* द्विजोत्तम”—इति ।

वेदाभ्यासं प्रशंसति मनुः,—

“वेदमेव समभ्यसेत् तपस्तप्ता द्विजोत्तमः ।

वेदाभ्यासेहि विप्रस्य तपः परमिदोच्यते ।

अधि-देव-मनुष्याणां वेदश्चतुः सनातनम्”—इति ।

व्यासोऽपि,—

“नान्योक्षापयते धर्मं वेदादेव स निर्वर्तते ।

तस्मात् सर्व-प्रयत्नेन धर्मार्थं वेदमाश्रयेत्”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“यज्ञानां तपसाञ्चैव शुभानाञ्चैव कर्मणाम् ।

वेदएव द्विजातीनां निश्चेयस-करः परः” ॥

तथा, वेद-विहीनस्य सर्व-क्रिया-वैफल्यं मनुर्दर्शयति,—

“यथा घण्टोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला ।

यथा चाक्षोऽफलं दानं तथा विप्रोऽनृचोऽफलः”—इति ।

अस्मिन्नेव भागे कृत्यान्तरमाह गर्गः,—

“समित्-पुष्प-कुशादीनां च कालः समुदाहृतः”—इति ।

\* धर्मादीन्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

## अथ तृतीय-भाग-कर्तव्यम्\* ।

तत्र दशः,—

“तृतीयेष तया भागे पोष्य-वर्गार्थ-साधनम्”—इति ।

कूर्मपुराणम्,—

“उपेयादीश्वरश्चाय धोग-सेमार्थ-सिद्धये ।

साधयेद्विविधानर्थान् कुटुम्बार्थं ततोदिजः”—इति ।

पोष्य-वर्गस्य दत्तेषु दर्शितः,—

“माता पिता गुरुभार्या प्रजा दीनः समाश्रितः ।

अभागतोऽतिथिस्त्राग्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः”—इति ।

एतच्च धन-साधनं यथावृत्ति कार्यम् । तथाऽऽह मनुः—

“घात्रा-मात्र-प्रसिद्धार्थं स्वैः कर्मभिरगर्हितैः ।

अक्लेशेन शरीरस्य कुर्वीत धन-सञ्चयम्”—इति ।

अगर्हितानि कर्माणि अध्यापनादीनि । तानि च निरूपितानि ।

मनु, ब्राह्मणस्यैवैतानि कर्माणि न क्षत्रिय-विशोः । तदाह मनुः,—

“नयोधर्मा निवर्त्तेरन् ब्राह्मणात् क्षत्रियम् प्रति ।

अध्यापनं याजनञ्च तृतीयस्य प्रतिग्रहः ॥

क्षेत्रं प्रति तथैवेते निवर्त्तेरन्मिति स्थितिः”—इति ।

अतो न तथोरध्यापनादिरर्कमेवापायः । वाङ्, अतएवोपायान्तरं

तेनैवौकम्,—

“ब्रह्मास्त्रमृष्यं क्षत्रस्य वणिक्-पशु-कृषिर्विश्वः”—इति ।

वणिक् वाणिज्यं, पशुः पशु-पालनम् । याज्ञवल्क्योऽपि,—

\* अस्मात् पूर्व, ‘अर्जनप्रकारम्’—इत्यधिकः पाठः मु० पुस्तके ।

“प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनम् ।

कुसीद-क्षत्रि-वाणिज्यं पाशुपाल्यं विश्वः स्मृतम्”—इति ।

उपायान्तराण्याह मनुः,—

“सप्त वित्तागमाधर्म्यादायोलाभः क्रयोजयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्-प्रतिग्रह एवच”—इति ।

दायोऽन्वयागतं धनं, लाभोनिधि-दर्शनम् । दाय-लाभ-क्रया-  
न्वयागताश्चतुर्णां, जयः क्षत्रियस्यैव । प्रयोगो वृद्ध्यर्थं धन-प्रदानम्,  
कर्मयोगः क्षत्रि-वाणिज्यम् । प्रयोग-कर्मयोगौ वैश्यस्यैव । सत्-  
प्रतिग्रहो विप्रस्यैव । कूर्मपुराणेऽपि,—

“द्विविधस्तु गृही श्रेयः साधकस्याप्यसाधकः ।

अध्यापनं याजनञ्च पूर्वस्थाङ्गः प्रतिग्रहम् ।

शिलोञ्जेनाप्युपादद्याद् गृहस्थः साधकः स्मृतः ।

असाधकस्तु यः प्रोक्ता गृहस्थाश्रम-संस्थितः ॥

शिलोञ्जे तस्य कथिते द्वे वृत्ती परमर्षिभिः ।

अमृतेनापि जीवेत मृतेन प्रमृतेन वा ॥

अयाचितं स्यादमृतं मृतं भैक्षन् याचितम्”—इति ।

मनुरपि,—

“अमृतान्ताभ्यां जीवेत मृतेन प्रमृतेन वा ।

सत्यानृताभ्यामपिवा न च-वृत्त्या कथञ्चन ॥

अतमुच्छृण्वितं श्रेयममृतं स्यादयाचितम् ।

मृतन्तु याचितं प्रोक्तं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ।

सत्यानृतन्तु वाणिज्यं तेन सैवापि जीयते ॥

सेवा श्र-वृत्तिर्विख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत्”—इति ।

पतित-परित्यक्तैककणोपादानमुक्त्वा, शाल्यादेर्निपतित-परित्यक्त-  
वल्लरी-ग्रहणं शिलम् । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“कृशूल-कुम्भी-धान्यो वा व्याहिकोऽश्वस्तनोऽपि वा ।

जीवेदाऽपि शिलोम्बेन श्रेयानेषां परः परः”—इति ॥

कृशूलं कोष्ठकं; तद्गुरित-धान्य-सञ्ज्ञेता कृशूल-धान्यः, ग्रह-  
पर्याप्त-धान्य-सञ्ज्ञेता व्याहिकः, न श्वस्तन-चिन्ताऽप्यस्तीत्यश्वस्तनः  
सञ्ज्ञः सम्पादक इत्यर्थः । एतेषां अश्वस्तनान्तानां वृत्तयोमनुनेताः  
वेदितव्याः । तथाऽऽह,—

“षट्कर्मैकोभवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्तते ।

द्वाभ्यामेकस्यतुर्थस्तु ब्रह्म-सञ्ज्ञेण जीव्यते”—इति ।

अयमर्थः;—एकः कृशूल-धान्योपाजनादि-षट्-कर्मा भवेत्,  
अन्यो द्वितीयः कुम्भी-धान्यो याजनाध्यापनप्रतियद्देवर्त्तते, एकस्तृती-  
यव्याहिकः प्रतियद्देवराभ्यां, चतुर्थस्त्वश्वस्तनो ब्रह्मसञ्ज्ञेणाध्यापनेन  
जीव्यते,—इत्यर्थः । शूद्रवृत्तिस्त्रिगुणसा दर्शिता,—

“शूद्रस्य द्विज-शूश्रूषा सर्व-शिल्पानि वाऽपि च ।

विक्रयः सर्ववस्त्राणां शूद्रकर्मैत्युदाहृतम्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“शूद्रस्य द्विज-शूश्रूषा तथाऽजीवन् वणिग्भवेत् ।

शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेद् द्विजाति-हितमाचरन्”—इति ।

अजीवन्निति हेदः । हारीतोऽपि,—“शूद्रस्य धर्मो द्विजाति-शूश्रूषा-  
ऽपवर्जनं कलचादि-पोषणं कर्षणं पशु-पासनं भारोदहन-पशु-

व्यवहार-चित्रकर्म-नृत्य-गीत-वेणु-वीणा-मृदङ्ग-वादनानि”—इति ।

अथ चतुर्थे भागे कर्त्तव्यमुच्यते । तत्र दत्तः,—

“चतुर्थे तु तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत्”—इति ।

मथ्याङ्ग-स्नान-विधिस्तु प्रसङ्गात् पूर्वमेव निरूपितः ।

### अथ ब्रह्मयज्ञ-विधिः ।

तस्य स्वरूपं तैत्तिरीय-ब्राह्मणे दर्शितम्,—“यन् स्वाध्यायमधी-  
यीतेकामयृचं यजुः साम वा तत् ब्रह्मयज्ञः सन्तिष्ठते”—इति ।  
लिङ्गपुराणेऽपि,—

“स्व-शाखाऽध्ययनं विप्र ब्रह्मयज्ञ इति स्मृतः”—इति ।

तस्य कालमाह बृहस्पतिः,—

“स चावाक् तर्पणात् कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ।

वैश्वदेवावसाने वा नान्यदा तु निमित्ततः”—इति ।

अथ, वैश्वदेव-शब्देन मनुष्ययज्ञान्तं कर्म विवक्ष्यते । यतः कूर्मपुराणे-  
ऽभिहितम्,—

“यदि स्थान्तर्पणादर्वाक् ब्रह्मयज्ञः कृतो न हि ।

कृत्वा मनुष्य-यज्ञान्तु ततः स्वाध्यायमाचरेत्”—इति ।

अतिस्य दिग्देश-कालानाह,—“ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः प्राच्यां  
दिशि ग्रामादच्छदिर्दर्शनं उदीच्यां प्रागुदीच्यां वोदितश्चादित्ये”—  
इति । अच्छदिर्दर्शनं इत्यनेन शब्देन देश-विशेषोल्लिखितः । छदि-  
र्गृहाच्छादनं वृष-कटादि, यत्र न दृश्यते तत्रेत्यर्थः । उदिते आदित्ये,

—इत्यनेन सूर्योदयात् प्राचीनं कालं निषेधयति, न तद्विधानमन्तर्यं विधीयते, तस्य होम-कालत्वात् । मनुरपि देशादीतिकर्तव्यतामाह,—

“अपां समीपे नियतो नैत्यिकं विधिमास्थितः ।

सावित्रीमभ्यधीयीत गत्वाऽरण्यं समाहितः”—इति ।

उपवीतादीतिकर्तव्यतां श्रुतिराह,—“दक्षिणत उपवीयोपविश्य हस्तावनिज्य चिराचामेत् दिःपरिमृज्य सकृदुपस्पृश्य शिरश्चक्षुषी नासिके ओचे हृदयमालभ्य”—इति । “दर्भाणां महदुपस्तीयोपस्थं कृत्वा प्रागासीनः स्वाध्यायमधीयीत”—इति च । “दक्षिणोत्तरौ पाणी पादौ कृत्वा सपवित्रावोमिति प्रतिपद्यते”—इति च । “चीनेव प्रायुक्तं भर्भुवः स्वरः” इति च । “अथ सावित्रीं गायत्रीं चिरन्नाह पञ्चो-ऽर्द्धचक्रो गवामम्”—इति च । “ग्रामे मनसा स्वाध्यायमधीयीत दिवा नक्तञ्च”—इति च । “हस्ताग्रौ च आङ्गे च उतारणे वल उत वाचो-दतिष्ठन्नुत ब्रजन्नुतासीन उत ग्रयानोऽधीयीतैव स्वाध्यायम्”—इति च । “मध्यन्दिने प्रवसमधीयीत”—इति च । “नमो ब्रह्मणे—इति परिधानीयां चिरन्नाहप उपस्पृश्य गृहानेति ततो यत्किञ्चिद्दाति सा दक्षिणा”—इति च । दक्षिणतः प्रदक्षिणं कृत्वेत्यर्थः । तथाच योगियाज्ञवल्क्यः,—

“प्रदक्षिणं समावृत्य नमस्कृत्योपविश्य च ।

दर्भेषु दर्भ-पाणिभ्यां संहताभ्यां कृताञ्जलिः ॥

स्वाध्यायन्तु यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञार्थमाचरेत्”—इति ।

शौनकस्त्रितिकर्तव्यान्तरमाह,—

“प्राणायामैर्दग्ध-दोषः शुक्लान्तर-धरः शुचिः ।

यथाविध्यपश्चात्तस्य आरोहेर्द्ध-संस्तरम् ॥

पवित्र-पाणिः कृत्वा तु उपस्थं दक्षिणोत्तरम्”—इति ।

उदाहृत-श्रुतौ, सकृदुपस्पृश्येत्यस्यानन्तरं, सत्त्वं पाणिं पादौ प्रोचेदित्यध्याहर्तव्यम्, उत्तरस्मिन् फल-वाक्ये तथाऽनुक्रमणात् । “यत् चिराचामेत्”—इति, तेन ऋचः प्रीणाति, यद् द्विः परिमृजति तेन यजुषि, यत् सकृदुपस्पृशति तेन सामानि, यत् सत्त्वं पाणिं पादौ प्रोचति यच्चिरश्चक्षुषी नासिके ओचे हृदयमालभते तेनाथ-र्वाङ्गिरसो ब्राह्मणानीतिहासान् पुराणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीः प्रीणाति”—इति ।

दर्भाणामित्यादिश्रुत्यर्थः शौनकेन दर्शितः,—“प्राग्वादग्वा या-मानिष्कृम्यापश्चात्तस्य शुचौ देशे यज्ञोपवीत्याचम्यास्तिष्ठवासा दर्भाणां महदुपस्तीर्य प्राक्कूलानान्तेषु प्राङ्मुख उपविश्योपस्थं कृत्वा दक्षिणोत्तरौ पाणी पादौ सन्धाय पवित्रवन्तौ द्यावापृथिव्योः सन्धि-मीक्षमाणः संमील्य वा यथायुक्तमात्मानं मन्येत तथायुक्तो-ऽधीयीत स्वाध्यायं, मनसाधीयीत, उत वा दिवा नक्तं वा तिष्ठन् ब्रजन्नासीनः ग्रयानो वा” । सर्वथा स्वाध्यायमधीयतैव नत्वङ्गा-शक्त्या प्रधानं परित्याज्यमित्यर्थः । ब्रह्मयज्ञे जयं आश्वमेधिके दर्शितम्,—

“वेदमादौ समारभ्य तथोपर्युपरि क्रमात् ।

यदधीताम्बहं शक्त्या तत् स्वाध्यायः प्रचक्षते ॥

ऋचं वाऽथ यजुर्वाऽपि सामाथर्वमथापि वा ।

इतिहास-पुराणानि यथाशक्ति न ह्यपयेत्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“वेदाथर्वपुराणानि सेतिहासानि ब्रह्मिणः ।

अपयज्ञ-प्रसिद्धार्थं विद्यामाध्यात्मिकीं जपेत्”—इति ।

यहणाध्ययनवत् ब्रह्मयज्ञाध्ययनस्यानध्याय-दिनेषु परित्याग-प्राप्तौ  
मनुराह,—

“वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यिके ।

नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होम-मन्त्रेषु चैव हि ॥

नैत्यिके नास्त्यनध्यायो ब्रह्म-सर्वं हि तत् स्मृतम् ।

ब्रह्माहुति-ऊतं पुण्य-मनध्याय-वषट्कृतम्”—इति ।

ब्रह्मवैवाहुति-द्रव्यत्वेन ऊतम् । अधीयते,—इत्यनध्यायो चाज्यादि-  
मन्त्र-समूहः, तेन \* वषट्कारेण च सहितं ऊतम् । यतोनास्त्यनध्यायः,  
अतएव अतिरनध्याय-विशेषाननूद्य तेषु अपं प्रशंसन्,—“यएवं विद्या-  
मये वर्षति विद्योतमाने स्तनयत्यवस्फूर्जति पवमाने वायावमावा-  
स्यायां स्वाध्यायमधीते तपएव तत् तप्यते तपोहि स्वाध्यायः”—इति ।

तेस्वनध्यायेष्वल्पमेव पठनीयम् । तदाहापस्तम्बः—“अथ यदि  
वातोवायात् स्तनयेदा विद्योतते वा तथाऽवस्फूर्ज्जेदेकामृचमेकं  
वा यजुरेकं वा सामाभिव्याहरेत्”—इति । आत्म-देशयोरशुचिन्वे  
ब्रह्मयज्ञोवर्जनीयः । तथाच श्रुतिः,—“तस्य वा एतस्य यज्ञस्य  
हावनध्यायौ पदात्माऽशुचिर्यद्देशः”—इति । ब्रह्मयज्ञं प्रशंसति श्रुतिः,  
—“उत्तमं नाकमधिरोहति उत्तमः समानानां भवति यावन्तं ह  
वाद्दमां वित्तस्य पूर्णां ददत् स्वर्ग-लोकं जयति तावन्तं लोकं जयति

\* तेन ऊतेन,—इति शा० स० मुक्तकयोः पाठः ।

भूयांसं चाक्षय्यं चाप पुनर्हृत्युं जयति ब्रह्मणः सायुज्यं गच्छति”—  
इति । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“यं यं क्रतुमधीयीत तस्य तस्याभुयात् फलम्”—इति ।

वित्त-पूर्व-पृथिवी-दानस्य फलमश्रुते—इति ।

॥०॥ इति ब्रह्मयज्ञ-प्रकरणम् ॥०॥

अथ तर्पण-विधिः ।

तत्र वशिष्ठः,—

“सृक्-सामाथर्व-वेदोक्तान् जप्य-मन्त्रान् यजूंषि च ।

जप्त्वा चैवं \* ततः कुर्याद्देवर्षि-पितृ-तर्पणम्”—इति ।

दृढस्यतिरपि,—

“ब्रह्मयज्ञ-प्रसिद्धार्थं विद्यामाध्यात्मिकीं जपेत् ।

जप्त्वाऽथ प्रणवं वाऽपि† ततस्तर्पणमाचरेत्”—इति ।

विष्णुपुराणोऽपि,—

“शुचि-वस्त्र-धरः स्नातो देवर्षि-पितृ-तर्पणम् ।

तेषामेव हि तीर्थेन कुर्वीत सुसमाहितः ॥

चिरपः‡ प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत् ।

अथर्वीणां यथान्यायं सकृच्चापि प्रजापतेः ॥

पितृणां प्रीणनार्थाय चिरपः पृथिवीपते”—इति ।

\* जपित्वैव,—इति सु० मुक्तके पाठः ।

† चापि इति सु० मुक्तके पाठः ।

‡ चिरपः,—इति सो० शा० मुक्तकयोः पाठः ।

व्यासः,—

“एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु शनकादयः\* ।

अर्हन्ति† पितरस्त्रीस्त्रीन् स्त्रियश्चैकैकमञ्जलिम्”—इति ।

आग्नेयपुराणेऽपि,—

“प्रागयेषु सुरांस्तर्पेन्मनुष्यांश्चैव मध्यतः ।

पितृंस्तु दक्षिणायेषु चैक-दि-त्रि-जलाञ्जलीन्”—इति ।

अथ, अञ्जलि-सञ्ज्ञा यथाशास्त्रं व्यवतिष्ठते । यत्र शाखायां न सञ्ज्ञानियमः श्रुतः, तत्र विकल्पः । तत्रैव ब्रह्मसूत्र-विन्यास-विशेषो-दर्शितः,—

“मध्येन दैव-कार्याणि वामेन पितृ-तर्पणम् ।

निवीतेन मनुष्याणां तर्पणं संविधीयते”—इति ।

सध्येनोपवीतेन, वामेन प्राचीनावीतेन,—इत्यर्थः । तथाच शङ्ख-लि-खितौ,—“उभाभ्यामपि हस्ताभ्यां प्राङ्मुखो यज्ञोपवीती प्रागयेः कुशैर्देवता-तर्पणं दैव-तीर्थेन कुर्यात्”—इति । विष्णुरपि,—

“ततः कृत्वा निवीतन्तु यज्ञसूत्रमतन्वितः ।

प्राजापत्येन तीर्थेन मनुष्यांस्तर्पयेत् पृथक्”—इति ।

बौधायनः,—“अथ दक्षिणतः प्राचीनावीती पितृन् स्वधानमस्तर्प-यामि”—इत्यादि । यन्तु,—

“उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामुदकं यः प्रयच्छति ।

य मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः”—

\* शनकादिषु,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† अर्हन्ति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

इति । व्याघ्रपाद-वचनं, तच्छ्राद्धादि-विषयम् । अतएव कार्ण्वाजिनिः,—

“आद्धे विवाह-काले च पाणिनैकेन दीयते ।

तर्पणे त्वभयेनैव विधिरेव पुरातनः”—इति ।

एतच्च तर्पणं स्थलस्थेन नोदके कर्तव्यम् । तथाच गोभिलः,—

“नोदकेषु न पात्रेषु न क्रुद्धो नैकपाणिना ।

नोपतिष्ठति तन्नोयं यत्र भूमौ प्रदीयते”—इति ।

अतः स्थलस्थोभूमावेव तर्पणं कुर्वीत, न जलादाविति । तथाच विष्णुः,—

“स्थले स्थित्वा जले यस्तु प्रयच्छेदुदकं नरः ।

नोपतिष्ठति तद्वारि पितृणां तन्निरर्थकम्”—इति ।

अथ विशेषमाह हारीतः,—

“वसित्वा वसनं शुष्कं स्थले विस्तीर्णं-वर्हिषि ।

विधिज्ञस्तर्पणं कुर्यान्न पात्रेषु कदाचन ॥

पात्राद्वा जलमादाय शुभे पात्रान्तरे लिपेत् ।

जल-पूर्णेऽथवा गर्त्ते न स्थले तु विवर्हिषि ।

केश-भस्म-तुषाङ्गार-कण्टकास्त्रि-समाकुलम् ॥

भवेन्महीतलं यस्माद्वर्हिषाऽऽस्तरणं ततः”—इति ।

यन्तु कार्ण्वाजिनिनोक्तम्,—

“देवतानां पितृणाञ्च जले दद्याज्जलाञ्जलिम्”—इति ।

तदशुचि-स्थल-विषयम् । तदाह विष्णुः,—

“यचाशुचि स्थलं वा स्यादुदके देवता-पितृन् ।

तर्पयेन्तु यथाकाममप्यु सर्व्वं प्रतिष्ठितम्”—इति ।

पात्र-विशेषमाह पितामहः,—

“हेम-रूपमयं पात्रं तास्र-कांक्ष-समुद्भवम् ।

पितृणां तर्पणे पात्रं मृत्पुत्र्यन्तु परित्यजेत्”—इति ॥

मरीचिः,—

“सौवर्णेन च पात्रेण तास्र-रूपमयेन च\* ।

प्रौढम्वरेण विष्णेनां पितृणां दत्तमधयम्”—इति ।

रिक्त-हस्तेन न कुर्यादित्याह सएव,—

“विना रूप्य-सुवर्णेन विना तास्र-तिलैस्तथा† ।

विना मन्त्रैश्च दर्भैश्च पितृणां नोपतिष्ठते”—इति ।

सत्यन्तरे च—

“खड्ग-मौक्तिक-हस्तेन कर्त्तव्यं पितृ-तर्पणम् ।

मणि-काञ्चन-दर्भैर्व्या न शुद्ध्येन‡ कदाचन”—इति ॥

न चात्र समुच्चयानापि सम-विकल्प इत्यभिप्रेत्य मरीचिराह,—

“तिलानामप्यभावे तु सुवर्ण-रजतान्वितम् ।

तदभावे निषिद्धेऽपि दर्भैर्मन्त्रेण वा पुनः”—इति ॥

तिल-पक्षे तु विशेषमाह योगिषाश्रवणः,—

“यद्यद्वृत्तं निषिद्धेऽपि तिलान् समिप्रयेज्यते ।

अतोऽन्यथा तु मध्येन तिला याद्या विचक्षणीः”—इति ।

\* तास्रकांक्षमयेन वा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† यद्वेन,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

‡ तास्रमयेकथा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ शुद्धये,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

एतदलोमक-प्रदेशाभिप्रायम् । तथाच देवतः,—

“रोम-संस्थान् तिलान् कृत्वा यस्तु तर्पयते पितृन् ।

पितरस्तर्पितास्तेन रुधिरेण मलेन च”—इति ।

वर्ण-भेदेन तिलानां विनियोग-विशेषं दर्शयति सएव,—

“शुक्लैस्तु तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् श्वलैस्तिलैः ।

पितृन् सन्नर्पयेत् कृष्णैस्तर्पयेत् सर्वथा दिज”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि, देवर्षि-पितृ-तर्पणे विशेषोद्दिष्टः,—

“देवान् ब्रह्मच्छर्षीश्चैव तर्पयेदक्षतोदकैः ।

पितृन् भक्त्या तिलैः कृष्णैः स्व-सूक्तोक्त-विधानतः”—इति ।

तिथ्यादि-विशेषेण तिल-तर्पणं निषेधयति,—

“सप्तम्यां रविवारे च गृहे\* जन्मदिने तथा ।

मृत्यु-पुत्र-कलत्रार्थी न कुर्यात्तिल-तर्पणम्”—इति ।

पुराणेऽपि,—

“पञ्चयोदभयो राजन् सप्तम्यां निशि सन्ध्ययोः ।

वित्त-पुत्र-कलत्रार्थी तिलान् पञ्चसु वर्जयेत्”—इति ।

बौधायनेऽपि,—

“न जीवत्-पितृकः कृष्णैस्तिलैस्तर्पणमाचरेत् ।

सप्तम्यां रविवारे च जन्मर्चदिवसेषु च ॥

गृहे निषिद्धं सतिलं तर्पणं तद्विर्भवेत् ।

विवाहे चोपनयने चौलैः सति यथाक्रमम् ॥

\* गृहे,—इति सो० स० आ० पुस्तकेषु पाठः । एवं परम् ।

वर्षमर्द्धं तदर्द्धं च वर्जयेत् तिल-तर्पणम् ।

तिथि-तीर्थ-विशेषेषु कार्यं प्रेतेषु सर्वदा”-इति ।

तर्पणीयान् दर्शयति सत्यव्रतः,—

“कृत्वोपवीती देवेभ्योऽनिवीती च भवेत्ततः ।

मनुष्यास्तर्पयेद्भक्त्या ब्रह्म-पुत्रानृषीस्तथा ।

अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं जात्राया भूतले ॥

दर्भपाणिस्तु विधिना प्रेतान् सन्तर्पयेत्ततः” ॥

योगियाश्वक्वः,—

“ब्रह्माणं तर्पयेत् पूज्यं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ।

वेदान् कृन्दांसि देवांस्य ऋषींश्चैव तपोधमान् ॥

आचार्यांश्चैव गन्धर्वानाचार्य-तनयांस्तथा ।

संवत्सरं सावयवं देवीरप्सरसस्तथा ॥

तथा देवान् नगान्नागान् सागरान् पर्वतानपि ।

सरितोऽथ मनुष्यांश्च यक्षान् रक्षांसि चैव हि ॥

पिशाचांश्च सुपर्णांश्च भूतान्यथ पशून्स्तथा ।

वनस्पतीनोऽपधींश्च भूतयामांस्तुर्विधान् ॥

सव्यं जानुं ततोऽत्राच पाणिभ्यां दक्षिणामुखः ।

तस्मिन्निस्तर्पयेन्मनैः सर्वान् पितृगणांस्तथा ॥

मातामहांश्च सततं श्रद्धया तर्पयेत् द्विज”-इति ।

श्रीमन्नोऽपि,—“अग्निर्विष्णुः प्रजापतिः”-इत्यादि । यजुःशास्त्रिणान्

काण्डर्षि-तर्पणमुक्तम्,—

“अथ काण्ड-ऋषीनेतान् दकाञ्जलिभिः शुचिः ।

अव्ययः” तर्पयेन्नित्यं मन्त्रेणैवाष्ट-नामभिः ॥

पितृ-तर्पणं प्रकृत्य पैठीनसिः,—

“अपसव्यं ततः कृत्वा स्थित्वा च पितृदिक्मुखः ।

पितृन् दिव्यान् दिव्यांश्च पितृ-तीर्थेन तर्पयेत्”-इति ।

दिव्याः वसु-रुद्रादित्याः अदिव्याः पित्रादयः । योगियाश्वक्वः,—

“वसून् रुद्रान् तथाऽऽदित्यान् नमस्कार-समन्वितान्”-इति ।

तर्पयेदिति शेषः । वस्त्रादीनां नामानि पैठीनसिना दर्शितानि,—

“भुवोर्धर्मस्य † सोमस्य आपश्चैवानिन्नोनलः ।

प्रत्यूषस्य प्रभातस्य वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ।

अजैकपादहिमन्नो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ॥

हरस्य वज्ररूपस्य अम्बकस्य सुरेश्वरः ।

सावित्रस्य जयन्तस्य पिनाकी चापराजितः ।

एते रुद्राः समाख्याता एकादश सुरोत्तमाः ।

रुद्रोधाता भगः पूषा मित्रोऽथ वरुणोऽर्थ्यमा ॥

अहिः ‡ त्रिविखान् लघ्वा च सविता विष्णुरेव च ।

एते वै द्वादशादित्या देवानां प्रवराभताः ॥

एते च दिव्याः पितरः पूज्याः सर्वे-प्रथमतः” ।

ततः स्त्र-पित्रादींस्तर्पयेत् । तत्र प्रकारमाह पैठीनसिः,—

\* अचक्षः,—इति आ० मुक्तके पाठः ।

† वसुवृक्षादयः,—इति मु० मुक्तके पाठः ।

‡ यमस्य,—इति मु० मुक्तके पाठः ।

§ अर्चिः,—इति मु० मुक्तके पाठः ।

“स माम-गोच-ग्रहणं पुरुषं पुरुषं प्रति ।  
तिलोदकाञ्जलीं स्त्रीं स्त्रीनुचैर्विनिक्षिपेत्” ।

योगियाञ्जल्युक्तोऽपि,—

“सर्वर्णेभ्योजलं देयं” नासर्वर्णेभ्यएवच ।  
गोच-नाम-स्रधाकारै स्तर्पयेदनुपूर्वशः”—इति ।

नाम-ग्रहणेऽपि विशेषमाह अश्वलायनः†,—

“शर्मानं ब्राह्मणस्योक्तं वर्मानं क्षत्रियस्य च ।  
गुप्तान्तं चैव वैश्यस्य दासान्तं शूद्रजन्मनः ॥  
चतुर्णामपि वर्णानां पितृणां पितृ-गोचतः ।  
पितृ-गोचं कुमारीणां जड़ानां भर्तृ-गोचतः”—इति ।

पितृ-तर्पणे क्रममाह सत्यव्रतः,—

“पितृभ्यः प्रत्यहं दद्यात्ततो मातृभ्य एवच ।  
ततो मातामहानाञ्च पितृव्यस्य सुतस्य च”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“दद्यात् पैत्रेण तीर्थेन कामानन्यान् शृणुष्व मे ।  
मात्रे प्रमात्रे तन्मात्रे गुरुपत्न्यै तथा नृप ।  
गुरवे मातुलादीनां स्निग्ध-मित्राश्च भृशुज”—इति ।

हारीतोऽपि,—“पित्रादीन् मात्रादीन् मातामहादीन् पितृव्या-  
स्तत्पत्नीर्ज्येष्ठभ्रातृस्तत्पत्नीः मातुलादीस्तत्पत्नीः गुरुवार्थोपाध्याया-  
दीन् सुहृत्-सम्बन्धि-बान्धवान् द्रव्यान् दातृपोषकारिणस्तत्पत्नीश्च तर्प-

\* सर्वर्णेभ्योऽङ्गलिर्देयः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† बोधायनः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

येत्”—इति । जीवपितृक-तर्पणे विशेषमाह योगियाञ्जल्युक्तः,—

“कव्यवाङ्मनलः सोमो यमस्यैवार्थमा तथा ।

अग्निस्त्रास्ताः सोमपाश्च तथा वर्हिषदोऽपि च ।

यदि स्याज्जीवपितृकस्तान् विद्याच्च तथा पितृन् ।

येभ्योवाऽपि पिता दद्यात्तेभ्योवाऽपि प्रदीयते ।

एतांसैव प्रमीतांश्च प्रमीत-पितृको द्विजः”—इति ।

तर्पयेदिति शेषः । अवसानाञ्जलिमाह कात्यायनः,—

“पितृवंशा मातृवंशा ये चान्ये पितरोजनाः ।

मत्तस्तृदकमर्हन्ति ये तांस्तान्स्तर्पयाम्यहम्” ।

इत्यवसानाञ्जलिरिति । आदित्यपुराणेऽपि,—

“यच्च कचन संख्यानां कुतूष्णोपहृतात्मनाम् ।

तेषां हि दत्तमव्यभिदमस्तु तिलोदकम् ॥

ये मे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्र-पौत्र-विवर्जिताः ।

तेषांस्तु दत्तमव्यभिदमस्तु तिलोदकम्”—इति ।

मत्स्यपुराणेऽपि,—

“येऽबान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः ।

ते हस्तिमखिलां यान्तु ये वा मत्तोऽम्बुवाञ्छिताः”—इति ।

विस्तरेण कर्तुमसमर्थस्य संक्षेपेण तर्पणमुक्तं विष्णुपुराणे,—

“आ-ब्रह्म-साम्ब-पर्यन्तं जगन्नृष्यत्विति ब्रुवन् ।

क्षिपेत् पयोऽञ्जलीं स्त्रींस्तु कुर्यात् संक्षेपतर्पणम्”—इति ।

यम-तर्पणस्तु बृहद्मननोक्तम्,—

“प्रेतोत्सव-चतुर्दश्यां कार्यस्तु यम-तर्पणम् ।

हृणाङ्गार-चतुर्दशामपि कार्यं सदैव वा ॥

समाय धर्म-राजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय कालाय सर्व-भूत-क्षयाय च ॥

चौडुम्बराय दधाय भीलाय परमेष्ठिने ।

हृकोदराय चिचाय चिचगुप्ताय ते नमः"—इति ।

नियमस्तु स्कन्दपुराणे निरूपितः,—

"दक्षिणाभिमुखोभूत्वा तिलैः सव्यं समाहितः ।

देवतीर्थेन देवत्वान्तिलैः प्रेताधिपाय च"—इति ।

एवं कुर्वन्तः फलमाह यमः,—

"यच्च कचन गद्यां हि क्षात्वा हृणाचतुर्दशीम् ।

सन्नयं धर्मराजानं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः"—इति ।

माघ-शुक्लाष्टम्यां भीमर्तर्पणं कुर्यान्नदाह व्यासः,—

"शुक्लाष्टम्यान्तु माघस्य दद्याद्भीमाय यो जलम् ।

सम्पत्सकलं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

वैद्याग्रपथ-गोपाय साङ्गति-प्रवराय च ।

गङ्गापुत्राय भीमाय प्रदास्येऽहं तिलोदकम्\* ।

अपुत्राय ददाम्येतत् सलिलं भीमवर्मणे"—इति ॥

तर्पण-प्रसंगा पुराणसारे दर्शिता,—

"एवं यः सर्वभूतानि तर्पयेदन्वहं दिवः ।

स गच्छेत् परमं स्थानं तेजामूर्तिमनामयम्"—इति ।

\* 'अपुत्राय'—इत्यङ्गान्तरं, 'गङ्गामुत्राय'—इत्यङ्गं दृश्यते मुद्रिता-  
तिरिक्त पुस्तकेषु ।

अकरणे प्रत्यवायः पुराणे दर्शितः—

"देवतासु पित्र्यैव मुनीन् व यो न तर्पयेत् ।

देवादीनामृणी भूत्वा नरकं स व्रजत्यधः"—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

"नास्तिक्यभावाद्यस्तांस्तु न तर्पयन् वै पित्र्यम् ।

पिबन्ति देह-निस्त्रावं पितरोऽस्य जलार्थिनः"—इति ।

हारीतोऽपि,—

"देवासु पितरस्यैव काङ्क्षन्ति सतिसाञ्जलिम्\* ।

अदत्ते तु निरावासे प्रतियान्ति यथागतम्"—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

"क्षायां यथेच्छैश्चरदातपार्तः

पथः पिपाशुः क्षुधितोऽलमन्नम् ।

वालोजनिर्वो जननी च बालं

योषित् पुमांसं पुरुषस्य योषाम् ॥

तथा सर्वानि भूतानि स्त्रावराणि चराणि च ।

विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्वेऽयुदक-काङ्क्षिणः ॥

तस्मात् सदैव कर्त्तव्यमकुर्वन्नाहतैर्नसा ।

क्षुध्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्वमेतद्विभर्त्ति हि"—इति ।

अथ पित्र-गाथा,—

"अपि नः स कुले भूयाद्योनेदद्याज्जलाञ्जलिम् ।

नदीषु वज्रतोयासु ग्रीतलासु विशेषतः"—इति ।

\* सरितोऽजलम्,—इति शां पुस्तके पाठः ।

तर्पणान्तरं वस्त्र-निष्पीडनं कर्त्तव्यम् । तदाह योगियाश्वल्क्यः,—

“यावद्देवामृषींश्चैव पितॄंश्चापि न तर्पयेत् ।

तावन्न पीडयेदस्त्वं योहि स्नातोभवेद्विजः ॥

निष्पीडयति योविप्रः स्नात-वस्तुमतर्थ च\* ।

निरासाः पितरोयान्ति शापं दत्वा सुदारुणम्"—इति ।

निष्पीडनम् स्थले कार्यम् । तदुक्तं सत्यन्तरे,—

“वस्त्रनिष्पीडितं तोयं श्राद्धे चोच्छिष्टभोजनाम् ।

भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीडयेत् स्थले"—इति ।

विष्णुपुराणे,—

“आचम्य च ततोदद्यात् सूर्याय सलिलाञ्जलिम् ।

नमोविवस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुतेजसे ।

जगत्-सवित्रे शुश्रूष्ये सवित्रे कर्मदायिने"—इति।

॥०॥ इति तर्पण-प्रकरणम् ॥०॥

अथ देवार्चनम् ।

इत्थं मूलवचनानुक्तानि तर्पणान्तानि कर्माणि निरूपितानि ।

अथ, मूलवचनोक्तं श्रम-प्राप्तं देवतार्चनं निरूप्यते । तत्र, नृसिंह-  
पुराणम्,—

\* खानवस्त्रमतर्पणम्,— इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

† आजेद्योष्यभोजनम्, इति मु० यस्तुके पाठः ।

‡ विष्णुपुराणे,—इत्यारभ्य, इतदन्तोद्यमः नास्ति मुद्रितातिरिक्त-  
पुस्तकेषु ।

“अस-देवान् नमस्कृत्य ततो गच्छेद्गृहं बुधः ।

पौरुषेण तु सूक्तेन ततोविष्णुं समर्चयेत्"-इति ।

आमेयपुराणे,—

“मन्त्रैर्वर्णाव-रौद्रेस्तु सावित्रैः शान्तिकैस्तथा\* ।

विष्णुं प्रजापतिं वाऽपि शिवं वा भास्करन्तथा ॥

तस्मिन्नेरर्षयेष्मन्तैः सर्वदेवान् समाहितः"—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“ब्रह्माणं शङ्करं सृष्ट्यं तथैव मधुसूदनम् ।

अन्यांश्चाभिमतान् देवान् भक्त्या चाक्रोधेनोऽत्वरः ॥

स्वैर्मन्त्रैरर्चयेन्नित्यं पञ्चैः पुष्पैस्तथाऽम्बुभिः"—इति ।

स्मृत्यन्तरे,—

“आदित्यमम्बिकां विष्णुं गणनाथं महेश्वरम्”—इत्यादि† ।

यद्यपि, पूर्वं मूलवचन-व्याख्याने पूजनीयोदेवः एकएव,—इति महता प्रबन्धेन प्रपञ्चितं, तथापि दर्शन-भेदमाश्रित्य विष्णु-शङ्करादिभेदापन्यासोऽत्र न विरुद्ध्यते । दर्शनभेदश्च पुराणसारे वर्णितः,—

“शैवश्च वैष्णवं शक्तं सौरं वैनायकन्तथा ।

स्कान्दश्च भक्तिमार्गस्य दर्शनानि षडेव हि"—इति ॥

तत्र, वैष्णवदर्शनानुसारी पूजाक्रम आश्वमेधिके निरूपितः,—

\* आम्भवेस्तथा,—इति म० पुस्तके पाठः ।

† स्मृत्यन्तरे-इत्यादिरेतदन्तोग्रन्थः मद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु न दृश्यते ।

‡ पञ्जनीयोमहादेव,—इति सु० पुरुषोत्तमके पाठः ।

१ विष्णुशङ्करादिभेदा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“शृणु पाण्डव तत्सर्वमर्चन-क्रममात्मनः ।  
 स्तण्डिले पद्मकं कृत्वा चाष्टपत्रं सकर्णिकम् ॥  
 अष्टाक्षर-विधानेन अथवा द्वादशाक्षरैः ।  
 वैदिकैरथवा मन्त्रैर्मम सूक्तेन वा पुनः ॥  
 स्थापितं मां ततस्तस्मिन्नर्चयित विचक्षणः ॥  
 पुरुषश्च ततः सत्यमच्युतश्च युधिष्ठिर ।  
 अनिरुद्धश्च मां प्राङ्मुखानसविदोजनाः ॥  
 अन्ये त्वेवं\* विजानन्ति मां राजन् पाञ्चरात्रिकाः ।  
 वासुदेवश्च राजेन्द्र सङ्कर्षणमथापि वा ॥  
 प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च चतुर्भुजं प्रचक्षते ।  
 एतास्त्वान्याश्च राजेन्द्र संज्ञा-भेदेन मूर्त्तयः ॥  
 विज्ञानार्थान्तरा एव† मामेवं चार्चयेद्बुधः”-इति ।

आग्नेयेऽपि,—

“अर्चनं सम्प्रवक्ष्यामि विष्णोरमित-तेजसः ।  
 यत्कृत्वा मुनयः सर्वे परं निर्वाणमाप्नुयुः ॥  
 अप्स्रस्रग्री हृदये सूर्ये स्तण्डिले प्रतिमासु च ।  
 षट्स्थलेषु हरेः सम्यगर्चनं मुनिभिः स्मृतम् ॥  
 अग्नौ क्रियावतां देवो रवौ‡ देवो मनीषिणाम् ।  
 प्रतिमास्तपबुद्धीनां योगिनां हृदये हरिः ॥

\* अन्येऽप्येवं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† विनाश्यात्मपरानेव,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ दिवि,—इति आ० पुस्तके पाठः ।

तस्य सर्वगतत्वाच्च स्तण्डिले भावितात्मनाम् ।  
 ऋग्वेदे पौरुषं सूक्तमर्चितं गुह्यमुत्तमम् ।  
 आनुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रैष्टुभं तस्य देवता ॥  
 पुरुषोद्योजगदीजमृषिर्नारायणः स्मृतः ।  
 प्रथमां विन्यसेदामे द्वितीयां दक्षिणे करे ॥  
 तृतीयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे न्यसेत् ।  
 पञ्चमं वामजानौ तु षष्ठीं वै दक्षिणे न्यसेत् ॥  
 सप्तमीं वामकक्ष्यान्तु अष्टमीं दाक्षणे तथा ।  
 नवमीं नाभिमध्ये तु दशमीं हृदये तथा ॥  
 एकादशीं कण्ठमध्ये द्वादशीं वामबाहुके ।  
 त्रयोदशीं दक्षिणे तु तथाऽऽस्ये तु चतुर्दशीम् ॥  
 अक्षयोः पञ्चदशीश्चैव विन्यसेन्मूर्द्ध्नि षोडशीम् ।  
 यथा देहे तथा देवे न्यासं कृत्वा विधानतः ॥  
 न्यासेन तु भवेत् सोऽपि स्वयमेव जगार्दनः ।  
 एवं न्यासविधिं कृत्वा पश्चाद्यागं समाचरेत् ॥  
 पूर्व्याऽऽवाहयेद्देवमासनान् द्वितीयथा ।  
 पाद्यं तृतीयथा चैव चतुर्थ्याऽऽर्घ्यं प्रदापयेत् ॥  
 पञ्चम्याऽऽचमनं दद्यात् षष्ठ्या स्नानं समाचरेत् ।  
 सप्तम्या तु ततोवासोऽष्टम्या चोपवीतकम् ॥  
 नवम्या गन्धलेपनं दशम्या पुष्पकमथा ।  
 एकादम्या तथा धूपं द्वादम्या दीपमेव च ॥  
 त्रैवेद्यान् त्रयोदम्या नमस्कारे चतुर्दशी ।

प्रदक्षिणे पञ्चदशी व्यजने\* षोडशी तथा ॥  
 स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनं तथा ।  
 ऊक्ता षोडशभिर्भक्तैः षोडशाक्षस्य चाहुतीः ॥  
 पुनः षोडशभिर्भक्तैर्दद्यात् पुष्पाणि षोडश ।  
 तच्च सर्वं जपेद्भूयः पौरुषं सक्तमुत्तमम् ॥  
 अचिरात्† सिद्धिमाप्नोति ह्येवमेव समाचरन्‡ ॥  
 ध्येयः सदा सवितृ-मण्डल-मध्य-वर्त्तो  
 नारायणः सरसिजासन-सन्निविष्टः ।  
 केयूरवान् कनक-कुण्डलवान् किरीटी  
 हारी हिरण्य-वपुर्धृत-शङ्ख-चक्रः”-इति ।

बौधायनोऽपि,—“अथातो महापुरुषस्याहरहः परिचर्या ॥ विधिं  
 व्याख्यास्यामः । स्नात्वा शुचिः शुचौ देशे गोमयेनोपलिप्य प्रति-  
 कृतिं कृत्वा फलं पुष्पैर्यथा लाभमर्चयेत् । सह पुष्पोदकेन महा-  
 पुरुषमावाहयेत् । ॐ भूः पुरुषमावाहयामि, ॐ भुवः पुरुषमावा-  
 हयामि, ॐ सुवः पुरुषमावाहयामि ॐ भूर्भुवःसुवः महापुरुषमा-  
 वाहयामीत्यावाह्य, आयातु\*\* भगवान् महापुरुष इत्येतेन स्वाग-

\* व्यजने,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† वपुष्मास्तात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ समर्चयेत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ मकर,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ परिचर्या,—इति ब्रा० स० पुस्तके पाठः ।

¶ अक्षत,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

\*\* पुरुषमावाहयामीत्यावाहयेत्,—इति स० से० ब्रा० पुस्तके पाठः ।

तेनाभिनन्दति ; स्वागतमधुना भगवतो महापुरुषस्य, भगवते  
 महापुरुषायैतदासन\* सुपक्वप्रमचास्यतां भगवन् महापुरुषेति, कूर्चं  
 ददाति भगवतोऽयं कूर्चोदभमयस्त्रिवृद्धरितसुवर्षस्तं जुषस्वेत्यचाध-  
 स्थानानि कल्पयत्ययतः शङ्खाय कल्पयामि, परतश्चक्राय कल्पयामि,  
 दक्षिणतो गदायै कल्पयामि, वामतो वनमालायै कल्पयामि,  
 पश्चिमतः श्रीवत्साय कल्पयामि, गरुत्मते कल्पयामि, उत्तरतः श्रियै-  
 कल्पयामि, सरस्वत्यै कल्पयामि, पुष्पै कल्पयामि, तुष्ट्यै कल्पयामि,  
 अथ सावित्र्या पाचमभिभक्त्यं प्रत्वास्त्य परिषिच्याप आनीय सह  
 पवित्रेणादित्यं दर्शयेदोमिति स्नानं, चीणि पदा विचक्रमदिति  
 पाद्यं दद्यात्, प्रणवेनार्चयमथ व्याहृतिभिर्निर्माळ्यं व्यपोह्योत्तरतोवि-  
 ब्वक्त्रेणाथ नम इत्यथैनं स्थापयत्यापोहिष्ठामयोभुवः,—इति तिसृभिः,  
 ब्रह्मयज्ञानं वामदेव्यर्चा यजुः पवित्रेणेत्याभिः षड्भिः स्थापयित्वा-  
 ऽद्याङ्गिस्तर्पयति ; केशवं नारायणं माधवं गोविन्द्रं विष्णुं मधुसूदनं  
 चित्रिक्रमं वामनं श्रीधरं हृषीकेशं पद्मनाभं दामोदरं तर्पयित्वा-  
 ऽथैतानि† वस्त्रयज्ञोपवीताचमनीयान्युदकेन व्याहृतिभिर्दत्त्वा,  
 व्याहृतिभिः प्रदक्षिणमुदकं परिषिच्येदं विष्णुर्विचक्रमदिति गन्धं  
 दद्यात्, तद्विष्णोः परमं पदमिति पुष्पं, इरावतीत्यक्तान्, सावित्र्या  
 धूपमुदीप्यस्वेति दीपं, देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाङ्मर्त्या  
 पुष्पोहस्ताभ्यां भगवते महापुरुषाय जुष्टं चरुं निवेदयामीति नैवेद्य-

\* स्वागतमधुना भगवतो महापुरुषस्यैतदासन,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† केशवं नारायणमित्यादि दामोदरान्तं तर्पयित्वाथैतानि,—इति सु०  
 पुस्तके पाठः ।

मय केशवादिनामभिर्हादश पुण्यानि दद्यात् । ब्रह्मनाथ नमः, चक्राय नमः, गदायै नमः, वनमालायै नमः, श्रीवत्साय नमः, गरुडायै नमः, श्रिये नमः, सरस्वत्यै नमः, पुष्पै नमः, तुष्टै नमः, -इत्यवशिष्टैर्गन्ध-मालै\* ब्राह्मणानलङ्कृत्य अथैनं अग्न्यञ्जुःसामभिः† स्तुवन् भुवस्तुतं जपित्वा पुरुषसूक्तं वाज्यांश्च वैष्णवान्मन्त्रानित्येके । ॐ भूर्भुवः सुवरोम् भगवते महापुरुषाय चरुमुदासयामीति चरुमुदासोदास-नकाले ॐ भूः पुरुषमुदासयामि, ॐ भुवः पुरुषमुदासयामि, ॐ सुवः पुरुषमुदासयामि, ॐ भूर्भुवःसुवः महापुरुषमुदासयामीत्युदास्य प्रयातु भगवान् महापुरुषोऽनेन इविषा हृत्तोहरिः पुनरागमनाय पुनः सन्दर्शनाय चेति । प्रतिमास्थानेनेष्वपस्त्रावाहन-विसर्जन-वर्जं‡ सव्यं समानं महत्सस्त्ययनमित्याचक्षते, महत्सस्त्ययनमित्याह भगवान् बौधायनः—इति । कूर्मपुराणेऽपि,—

“न विष्ण्वाराधनात् पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम् ।

तस्माद्दिनादौ मध्याह्ने नित्यमाराधयेद्भरिम् ।

तद्विष्णोरिति मन्त्रेण सूक्तेन पुरुषेण च ।

नैताभ्यां सकृदग्नौ वेदेषूक्तस्तुर्ह्यपि”—इति ।

एवं वैष्णवदर्शनानुसारि-पूजा ज्ञातव्या ।

“अथवा देवमीशानं भगवन्तं सनातनम् ।

\* गन्धपुष्पै,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† अग्न्यञ्जुःसामाद्यर्चभिः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ प्रतिमादिस्थानेष्वपस्त्रावावाहनविसर्जनवर्जं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ तस्मादनादिमध्यान्तं,—इति भा० पुस्तके पाठः ।

आराधयेत् महादेवं भाव-पूतो महेश्वरम् ।

मन्त्रेण हृद्-गायत्र्या प्रणवेणाथवा पुनः ॥

ईशानेनाथवा रौद्रैस्त्र्यम्बकेन समाहितः ।

पुष्पैः पञ्चैरथाङ्गिर्वा चन्दनाद्यैर्महेश्वरम् ।

तथोन्नमः शिवायेति मन्त्रेणानेन वा यजेत् ॥

नमस्तुर्ह्यङ्गमहादेवमृतं सत्यमितीश्वरम् ।

निवेदयीत चात्मानं यो ब्रह्माणमितीश्वरम् ॥

प्रदक्षिणं द्विजः कुर्यात् पञ्च ब्रह्माणि वा जपेत् ।

ध्यायीत देवमीशानं ध्योम-मध्य-गतं शिवम्”—इति ।

बौधायनोऽपि,—“अथातो महादेवस्याहरहः परिरच्यार्था-विधिं व्याख्यास्यामः । स्नात्वा शुचौ देशे गोमयेनोपलिष्य प्रतिकृतिं कृत्वा-ऽक्षत-पुष्पैर्यथालाभमर्चयेत् । सह पुष्पोदकेन महादेवमावाहयेत् । ॐ भूर्महादेवमावाहयामि, ॐ भूवो महादेवमावाहयामि, ॐ सुवः महादेवमावाहयामि, ॐ भूर्भुवःसुवः महादेवमावाहयामीत्यावाह्य, आयातु भगवन्महादेव इत्यथ स्वागतेनाभिनन्दति; स्वागतमधुना भगवते महादेवाय एतदासनमुपकुप्यमचास्यतां भगवन् महादेव इत्यथ कूर्चं ददाति भगवतोऽयं कूर्चोदभमयस्तिद्वद्धरितसुवर्णस्तं जुषस्वेत्यन स्नानानि कल्पयत्यग्रेतो विष्णवे कल्पयामि ब्राह्मणे कल्पयामि, दक्षिणतः स्कन्दाय कल्पयामि विनायकाय कल्पयामि, पश्चिमतः शूलाय कल्पयामि महाकालाय कल्पयामि, उत्तरतः उमायै कल्पयामि नन्दिकेश्वराय कल्पयामीति कल्पयित्वाऽथ सावित्र्या पाचमभिमन्त्र्य प्रक्षाल्य त्रिरपः पवित्रमपभ्रानीय सह पवित्रेणादित्यं

दर्शयेदोमिति स्नानं, पठितिरुद्रेण पाद्यं दद्यात्, प्रणवेनार्धमथ  
 व्याहृतिभिर्मर्माद्यं व्यपोहोत्तरतश्चण्डेशाय नम इत्यथैनं स्नापयित्वा  
 आपोऽहिष्ठामयोभुवदिति तिसृभिर्हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकादिति  
 चतसृभिः पवमानः सुवर्जन इत्यनुवाकेन स्नापयित्वा अङ्गिस्तर्पयति  
 महादेवं† तर्पयामि सर्वं देवं तर्पयामि ईशानं देवं तर्पयामि  
 पशुपतिं देवं तर्पयामि रुद्रं देवं तर्पयामि उग्रं देवं तर्पयामि भीमं  
 देवं तर्पयामि महान्तं देवं तर्पयामि इति तर्पयित्वाऽथैतानि वस्त्रय-  
 शोपवीताचमनीयान्युदकेन व्याहृतभिर्दत्त्वा, व्याहृतिभिः प्रदक्षिण-  
 मुदकं परिषिच्य, नमस्ते रुद्र मन्यवदिति गन्धं दद्यात्, सहस्राणि  
 सहस्रशदिति पुष्पं दद्यात्, ईशानं त्वा भुवनानामधिश्चियमित्युक्तान्  
 दद्यात्, सावित्र्या धूपमुद्दीप्यस्तेति दीपं देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे-  
 ऽश्विनोर्वाङ्मर्त्या पुष्पोहस्ताभ्यां भगवते महादेवाय जुष्टं चरुं निवेद-  
 यामीति नैवेद्यं, अथाष्टभिर्नामधेयैरष्टौ पुष्पाणि दद्यात्; भवाय  
 देवाय नमः श्रवाय देवाय नमः ईशानाय देवाय नमः पशुपतये  
 देवाय नमः रुद्राय देवाय नमः उग्राय देवाय नमः भीमाय देवाय  
 नमः महते देवाय नमः विष्णवे नमः ब्राह्मणे नमः स्कन्दाय नमः  
 विनायकाय नमः शूलाय नमः महाकालाय नमः उमायै नमः  
 नन्दिकेश्वराय नमः इति चरुशेषेणाष्टभिर्नामधेयैरष्टाङ्गतीर्जुहेति  
 भवाय देवाय स्नाहेत्यादिभिर्जलाऽवशिष्टैर्गन्धमाद्यैर्ब्राह्मणानसंक्रत्या-  
 येन चरुजुःशामभिः स्तुवन्ति, सहस्राणि सहस्रश इत्यनुवाकं अपि-

\* चरुमात्र, —इति शा० पुस्तके पाठः ।

† नवं देवं, —इति सु० पु० के पाठः ।

त्वाऽन्यांश्च रौद्रान् मन्त्रान्यथाशक्तिं जपित्वा, ॐ भूर्भुवःसुवरोमिति  
 महादेवाय चरुमुदास्योदासनकाले\* ॐ भूः महादेवमुदासयामीति  
 प्रतिमन्त्रं रुद्रमुदास्य† ।

प्रधातु भगवानीशः सर्व-लोक-नमस्कृतः ।

अनेन हविषा तप्तः पुनरागमनाय च ॥

पुनः सन्दर्शनाय वेति‡ । प्रतिमा१ स्थानेष्वप्स्रगावाहन-विष-  
 र्जन-वर्जं सर्वं समानं, महत् स्वस्त्ययनमित्याचक्षतइत्याह भगवान्  
 बौधायनः—इति । शिवार्चनं प्रशंसति नन्दिकेश्वरः,—

“यः प्रदद्याद् गवां स्रवं दोग्ध्रीणां वेद-पारगे ।

एकाहमर्घ्येक्षिणं तस्य पुण्यं ततोऽधिकम् ।

सकृत् पूजयते यस्तु भगवन्तमुमापतिम् ।

अस्यास्त्रमेधादधिकं फलं भवति भूसुराः”—इति ।

निर्माद्यगन्धोऽपि धार्यः । “देवानभ्यर्च्य गन्धेन”—इत्यादि स्मृति  
 विधाभात्॥ । देवार्चनाकरणे दोषः कूर्मपुराणेऽभिहितः,—

“योमोहादथवाऽऽलस्यादकृत्वा देवताऽर्चनम् ।

भुङ्क्ते, स याति नरकं सूकरेऽपि जायते”—इति ।

॥०॥ इति देवता-पूजा-प्रकरणम् ॥०॥

\* भूर्भुवः सुवरो भगवते महादेवमुदासयामीत्यादिभिः चरुमुदासनकाले,  
 —इति स० शा० पुस्तके पाठः ।

† प्रतिमन्त्रमिति नास्ति स० शा० सो० पुस्तकेषु ।

‡ चेति,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

§ प्रतिमादि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ निर्माद्यगन्धोऽपि,—इत्यादिः एतदन्तोऽन्तो नास्ति सुमितातिरिक्त-  
 पुस्तकेषु ।

### अथ गुरु-पूजा-प्रकरणम् ।

एवं मूलवचनोक्त-देवता-पूजनं निरूपितम् । 'देवतानाञ्च'—इति चकारेण गुरुं समुच्चिनोति । गुरोरपि देवतावत् पूजनीयत्वात् । अतएव श्रुतिः,—

“यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिताऽर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः”—इति ।

शिवपुराणे,—

“योगुरुः स शिवः प्रोक्तो यः शिवः स च ब्रह्मरः ।

शिव-विद्या-गुरुणाञ्च भेदोनास्ति कथञ्चन ॥

शिवे मन्त्रे गुरौ यस्य भावना सकृशी भवेत् ।

भोगेभ्योऽपि सिद्धिस्तु ग्रीष्मं तस्य भवेद्भुवम् ॥

वस्त्राभरणमाख्यानं ग्रथनान्यासनानि च ।

प्रियाणि चात्मनोऽपि तानि देयानि वैगुरोः ॥

तोषयेत् प्रयत्नेन मनसा कर्मणा गिरा”—इति ।

मनुरपि,—

“इमं लोकं मातृ-भक्त्या पितृ-भक्त्या तु मध्यमम् ।

गुरु-शुश्रूषया सैव ब्रह्म-लोकं समश्नुते ॥

सर्वं तस्माद्गुताधर्मा यस्यैते चय आदृताः ।

अनादृताश्च यस्यैते सर्वस्वस्याफलाः क्रियाः ॥

यावत् चयसो जीवेयुस्तावन्मन्यं समाचरेत् ।

तेष्वेव नित्यं शुश्रूषां कुर्यात् प्रिय-हिते रतः”—इति ।

॥०॥ इति गुरुपूजा-प्रकरणम् ॥०॥

### अथ वैश्वदेव-प्रकरणम् ।

पञ्चमभाग-कृत्यमाह दत्तः,—

“पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथाऽर्हतः ।

पितृ-देव मनुष्याणां कीटानां चोपदिश्यते”—इति ।

यद्यपि, ‘आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च’—इत्यातिथ्यस्य पूर्वभावित्वं मूल-वचनोक्तं, तथापि वैश्वदेवस्य देवपूजाऽनन्तरभावित्वं नृसिंहपुराणेऽभिहितम्,—

“पौरुषेण च सुक्तेन ततोविष्णुं समर्चयेत् ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यादलिकर्म तथैव च”—इति ॥

तत्र, ‘ततः’—इति\* पञ्चमी-श्रुत्या क्रमः प्रतीयते, मूलवचने तु पाठमात्रेण । पाठान्त-सन्निधिद्वयाश्रुतिर्वलीयसी,—इति† श्रुति-लिङ्ग-सूत्रे (मी० ३३० ३पा० १४४०) व्यवस्थापितम् । तस्मा-द्वैश्वदेवं प्रथमं कर्तव्यम् । एवञ्च सति, वेदपाठोऽप्यनुगृहीतो-भवति;—“देवयज्ञः पितृयज्ञोभूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञः”—इति । स्मार्त्ताश्च पाठादौदिकः पाठोवलीयानिति विरोधाधिकरण (मी० १३० ३पा० २३०) न्यायेनावगम्यते । तस्मादपि वैश्वदेवस्य प्राथम्यम् । तत्र, वैश्वदेवं विधत्ते व्यासः,—

“वैश्वदेवं प्रकुर्वीत स्व-शाखा-विहितं ततः ।

संस्कृतान्नैर्हि विविधैर्विषयव्यञ्जनान्वितैः‡ ॥

\* ततस्तत इति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† पाठान्तरनिरूपिका श्रुतिर्वलीयसीति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ हविर्भिर्यज्ञान्वितैः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

तैरेवाश्वैर्वलिं दद्याच्छेषमाग्राव्य वारिणा ।

कृत्वाऽपसव्यं स्वधया सर्वदक्षिणतो\* हरेत्”—इति ।

ततो देवार्चनान्तरमित्यर्थः । नारायणोऽपि,—

“सभार्यस्तु शुचिः स्नातो विधिनाऽऽचम्य वाग्यतः ।

प्रविश्य सुसमिद्धेऽग्नौ वैश्वदेवं समाचरेत्”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“शालाग्रौ लौकिके वाऽद्य जले भूभ्यामथापि वा ।

वैश्वदेवस्तु कर्त्तव्यो देवयज्ञः स वै स्मृतः ॥

यदि शालौकिके पाकः ततोऽन्नं तच्च ह्वयते† ।

शालाग्रौ तु पचेदन्नं‡ विधिरेव सनातनः”—इति ।

अङ्गिराः,—

“शालाग्रौ वा पचेदन्नं लौकिके वाऽपि नित्यज्ञः ।

यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तस्मिन् होमो विधीयते”—इति ।

ज्ञातातपोऽपि,—

“लौकिके वैदिके वाऽपि ऊतोत्सृष्टे जले चितौ ।

वैश्वदेवस्तु कर्त्तव्यः पञ्चसूनाऽपनुत्तये”—इति ।

सूनाः पञ्च दर्शयति यमः,—

“पञ्च सूना गृहस्थस्य वर्चनेऽहरहः सदा ।

कण्डनीं पेषणीं चुलीं जलकुम्भं उपस्करः ।

\* सर्वं दक्षिणतो,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† चाचयेत्,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ शालाग्रौ तच्च वै दत्तं,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

§ खण्डिनी,—इति सु० पुस्तके पाठः । एवं परञ्च ।

एतानि वाच्यन् विप्रो वध्यते वै मुहुर्मुहुः ।

एतासां पावनार्थाय पञ्च यज्ञाः प्रकीर्त्तिताः”—इति ।

सूना हिंसा-स्थानानि । कण्डनीं सुषलोत्खलादिः । पेषणीं दृग्दुपलादिः । चुलीं पाक-स्थानम् । जलकुम्भः उदकस्थानम् । उपस्करः शूर्पादिः । अवस्करः,—इति पाठे, मार्जान्यादिर्द्रष्टव्यः । एताः सूनाः स्वस्वकार्यं प्रापयन् पापेन युज्यते,—इत्यर्थः । तच्च काल-द्वयेऽपि कर्त्तव्यमित्याह कात्यायनः,—

“सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो वस्तिकर्म च ।

अनश्रताऽपि सततमन्यथा किञ्चिधी भवेत्”—इति ।

होम-प्रकारमाह अश्रलायनः,—“अथ सायं प्रातः सिद्धस्य हवियस्य जुहुयादग्निहोत्र-देवताभ्यः सोमाद्य वनस्पतये अग्नीषोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यां आवापृथिवीभ्यां धन्वन्तरये इन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे स्वाहा”—इति । हवियस्येति हविर्योग्यस्येत्यर्थः । अग्निहोत्र-देवताभ्यः सूर्याग्निप्रजापतिभ्य इत्यर्थः । आपस्तम्बोऽपि,—“अपिपासने पचने वा अङ्गिराद्यैः प्रतिमन्त्रं हस्तेन जुहुयादुभयतः परिवेचनं यथा पुरस्तात्”—इति । आद्यैरनुवाकादावुक्तैरग्नये स्वाहा इत्यादिभिः स्निग्धकर्मैः । उभयतः कर्मादावन्ते चेत्यर्थः । कात्यायनोऽपि,—“वैश्वदेवाद्वातार्पयुक्त्य स्वाहाकारैर्जुहुयात् ; ब्रह्मणे प्रजापतये गृह्येभ्यः काशपाद्यानुमतये”—इति । अत्र यथास्वशास्त्रं ध्वस्या । होतव्याज-संस्कारमाह, व्यासः,—

\* गृह्येभ्यः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“जुहुयात् सर्पिषाऽभ्यक्तं तैल-चार-विवर्जितम् ।

इभ्यक्तं पयसाऽक्तं वा तदभावेऽम्बुनाऽपि वा”-इति ॥

द्रव्यानुकल्पस्तुविंशतिमते दर्शितः,—

“अस्माभे येन केनापि फलशाकोदकादिभिः ।

पयोदधिघृतैः कुर्याद्भस्मदेवं सुवेण तु ।

इस्तेनास्मादिभिः कुर्यादद्भिरञ्जलिना जले”-इति ।

यदद्यते तेनैव होतव्यम् । तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे,—

“शाकं वा यदि वा पत्रं मूलं वा यदि वा फलम् ।

सहस्रपदेद्व्यदाशरस्तेनैव जुहुयादपि”-इति ।

चार-सवण-पराश्र-संसृष्टेन हविष्येन\* होमोऽग्नौ न कार्यः, किन्तूष्णं  
भस्मान्धायतनानुत्तरतोऽपोह्य तस्मिन् होतव्यम् । तदाहापस्तम्भः,—

“न चार-सवण-होमो विद्यते, तथा पराश्र-संसृष्टस्य हविष्यस्य† होमः,  
उदीचीनमुष्णं भस्मापोह्य तस्मिन् जुहुयात्तदुत्तमज्जतं चाग्नौ  
भवति”-इति । परिशिष्टेऽपि,—

“उत्तानेन तु इस्तेन ह्यङ्गुष्ठाद्येन पीडितम् ।

संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्भुविः”-इति ।

अग्निकस्य वैश्वदेवे विशेषमाह दृष्टवशिष्टः,—

“अग्निकस्तु धोविप्रः सोऽर्चं व्याहृतिभिः स्वयम् ।

जला शाकस-मन्त्रैश्च त्रिष्टं काक-वलिं हरेत्”-इति ।

\* संसृष्टेनाहविष्येण,—इति स० सो० शा० मुल्लकेषु पाठः ।

† संसृष्टस्याहविष्यस्य,—इति स० सो० शा० मुल्लकेषु पाठः ।

देवकृतस्यैव इत्याद्याः शाकसमन्त्राः । विष्णुरपि,—

“अन्नं व्याहृतिभिर्जला जला मन्त्रैश्च शाकलैः ।

प्रजापतेर्हविर्जला पूजयेदतिथिं ततः”-इति ।

भूतयज्ञः कूर्मपुराणे दर्शितः,—

“देवेभ्यस्तु ऊतादन्नाच्छेषाद्भूत-वलिं हरेत् ।

भूतयज्ञः सर्वे प्रोक्तो भूतिदः सर्वदेहिनाम्”-इति ।

हारीतोऽपि,—“वास्तुपाल-भूतेभ्यो वलिहरणं भूतयज्ञः”-इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“उद्धृत्य हविषाऽऽविच्य हविष्येण धृतादिना ।

स्व-शाखा-विधिना ऊता तच्छेषेण वलिं हरेत्”-इति ।

गौण-कर्तुनाशचिः,—

“पुत्रोभ्राताऽथवा श्वलिक् शिष्यः श्वशुर-मातुलाः ।

पत्नी-श्रोत्रिय-याज्याश्च दृष्टास्तु वलिकर्मणि”-इति ।

गृहे कर्त्तव्यत्वाभावे प्रवसता स्वयमेव कर्त्तव्यमित्याह बौधायनः,—

“प्रवासं गच्छतोयस्य गृहे कर्त्ता न विद्यते ।

पञ्चानां महतामेषां स यज्ञैः सह गच्छति”-इति ।

वलि-हरण-प्रकारमाह श्रौतकः,—“अथ वलिहरणमेताभ्यस्यैव देव-  
ताभ्योऽग्नौ श्रोत्रधिवनस्पतिभ्यो गृहाय गृहदेवताभ्यो वास्तुदेवताभ्य  
इन्द्रायेन्द्रपुरुषेभ्योयमाय यमपुरुषेभ्यो वरुणाय वरुणपुरुषेभ्यः सोमाय  
सोमपुरुषेभ्यः,—इति प्रतिदिशं, ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्यः,—इति मध्ये,  
विश्वेभ्योदेवेभ्यः सर्वेभ्योभूतेभ्यो दिवाचारिभ्यः,—इति दिवा, नक्तं  
चारिभ्यः,—इति नक्तं, रक्षोभ्यः,—इति उत्तरतः, स्वधा पित्रभ्यः,—

इति प्राचीनावीती शेषं दक्षिणा\* निनयेत्”—इति । आपस्तम्बो-  
ऽपि,—“अपरेणाग्निं सप्तमाष्टमाभ्यामुदगपवर्गमुदधान-संनिधौ नवमेन  
मध्येऽगारस्य दशमैकादशभ्यां प्रागपवर्गमुत्तरपूर्वदेशेऽगारस्योत्तरैश्च-  
तुर्भिः शय्यादेशे कामलिङ्गेन देहत्यामन्तरिक्षलिङ्गेनोत्तरेणापिधान्या-  
मुत्तरैर्ब्रह्मसर्दनां दक्षिणतः पितृलिङ्गेन प्राचीनावीती अवाचीनपाणिः  
कुर्यात्, रौद्र उत्तरतो यथा देवताभ्यस्तथोर्नाना परिषेचनं तयो-  
र्धर्मभेदाशक्तमेवोत्तरेण वैहायसम्”—इति । मार्कण्डेयोऽपि,—

“एवं गृहवलिं कृत्वा गृहे गृहपतिः शुचिः ।

आयायनाय भूतानां कुर्यादुत्सर्गमादरात्”—इति ।

कूर्मपुराणे च,—

“सम्यक् सपचेभ्यश्च पतितेभ्यस्तथैव च ।

दद्याद्भूसौ वहिश्चाक्षं पक्षिभ्योऽथ द्विजोत्तमः”—इति ।

मनुरपि,—

“शुनाश्च पतितानाश्च स्वपचां पापरोगिणाम् ।

वायसानां कृमीनाश्च जनकैर्मर्वपेद्भुवि”—इति ।

अन्नमिति शेषः । अन्नोत्सर्गमन्त्रो विष्णुपुराणे दर्शितः,—

“देवामनुव्याः पशवोवयांसि

सिद्धाः सयक्षोरगदैत्यसङ्गाः ।

प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता-

ये चान्नमिच्छन्ति मया प्रदत्तम् ।

\* दक्षिणायां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† मुत्तरे ब्रह्मसर्दने,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

पिपीलिकाः कौटपतङ्गकाद्या-

बुभुक्षिताः कर्मान्विवन्धवद्वाः ।

प्रयान्तु ते दक्षिमिदं मयाऽन्नं

तेभ्योविष्टुष्टं सुखिनोभवन्तु ।

येषां न माता न पिता न वन्धु-

नैवान्नसिद्धिर्न तथाऽन्नमस्ति ।

तत् दक्षयेऽन्नं भुवि दत्तमेतत्

प्रयान्तु दक्षिं सुदिता भवन्तु ।

भूतानि सर्वाणि तथाऽन्नमेतत्

अहश्च विष्णुर्न ततोऽन्यदस्ति ।

तस्मादिदं भूतहिताय भूत-

मर्त्यं प्रयच्छामि भवाय तेषाम् ।

चतुर्दशो लोकगणो यएष

तच्च स्थिताये किल भूतसङ्गाः ।

दृष्ट्यर्थमन्नं हि मया विष्टुष्टं

तेषामिदं ते सुदिता भवन्तु ।

इत्युच्चार्य नरोदद्यादन्नं अद्भुत-समन्वितः ।

भुवि भूतोपकाराय गृही सर्वान्नचोयतः”—इति ।

पितृयज्ञः श्रुत्या दर्शितः,—“यत् पितृभ्यः स्वधाकरोत्यप्यपस्त-  
पितृयज्ञः सन्तिष्ठते”—इति । कात्यायनोऽपि,—

“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

हेमोदैवोवलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथि-पूजनम् ॥

आहुं वा पितृयज्ञः स्यात् पित्रोर्वस्त्रिरथापि वा”-इति ।

अथ, यथास्वशाखं व्यवस्था । आहुं वाच नित्यआहुम् । तथा कूर्धपुराणम्,—

“एकमु भोजयेद्विप्रं पितृनुद्दिश्य सप्तमः ।

नित्यआहुं तदुद्दिष्टं पितृयज्ञो गति-प्रदः”—इति ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“कुर्यादहरहः आहुमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पितृनुद्दिश्य विप्रांस्तु भोजयेद्विप्रमेव वा”—इति ।

नित्यआहु-प्रकारो मत्स्यपुराणे दर्शितः,—

“नित्यं तावत् प्रवक्ष्यामि अर्घ्यावाहन-वर्जितम् ।

अदैवं तद्विजानीयात् पार्वणं तद्धि कीर्तितम्”—इति ।

प्रचेताः,—

“नावाहनाग्नौकरणं न पिण्डं न विसर्जनम्”—इति ।

व्यासोऽपि,—

“नित्यआहुर्धर्मगन्धार्थैर्द्विजानभ्यर्च्य शक्तिः ।

सर्वान् पितृगणान् सम्यक् सहैवोद्दिश्य भोजयेत् ॥

आवाहन-स्वधाकार-पिण्डाग्नौकरणादिकम् ।

ब्रह्मचर्यादि-निधमो विश्वेदेवास्तथैव च ॥

नित्यआहुं त्यजेदेतान् भोज्यमन्नं प्रकल्पयेत् ।

दत्त्वा तु दक्षिणां ब्रह्मणा नमस्कारैर्विसर्जयेत् ॥

एकमप्याशयेन्नित्यं वक्ष्याम्यन्वहं गृही”—इति ।

कात्यायनः तत्रानुकल्पमाह,—

“एकमप्याशयेन्नित्यं पितृयज्ञार्थ-सिद्धये ।

अदैवं, नास्ति चेदन्योभोक्ता भोज्यमथापि वा ॥

अभुद्धृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्नं यथाविधि ।

पितृभ्यददमित्युक्ता स्वधाकारमुदाहरेत्”—इति ।

उद्धृतमन्नं ब्राह्मणाय दद्यात् । तदुक्तं कूर्धपुराणे,—

“उद्धृत्य वा यथाशक्ति किञ्चिदन्नं समाहितः ।

वेद-तत्त्वार्थ-विदुषे द्विजायैवोपपादयेत्”—इति ।

“दद्यादहरहः आहुमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पयोमूलफलैर्वाऽपि पितृभ्यः प्रीतिमावहन्”† ।

तएते देवयज्ञ-भूतयज्ञ-पितृयज्ञास्तयोऽपि वैश्वदेव-शब्देनोच्यन्ते ।

यत्र विश्वेदेवाऽप्यन्ते तदैश्वदेविकं कर्म । देवयज्ञे च, विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति पठितत्वात् तत्रैतन्नाम मुख्यम् । येषाम्नां शाखायां भूतयज्ञोऽप्ययं मन्त्रोऽस्ति, तेषां तत्राप्येतन्मुख्यम् । पितृयज्ञे तु क्वचि-न्यायेन तन्नाम-प्रवृत्तिः । अथवा, मूलवचने, ‘वैश्वदेवश्च’-इति च कारेण पितृयज्ञादिकमनुक्तं समुचीयते ।

यद्यपि, “सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात्”—इति वचनेन वैश्वदेवस्यान्न-संस्कारता प्रतीयते, तथापि पुरुषार्थत्वमेवाभ्युपेयम् । “तानेतानहरहः कुर्वीत”—इति वाक्यशेषे तदवगमात् । नचोभयार्थत्वं ब्रह्मणीयं, परस्पर-विरोधात् । अन्न-संस्कारत्वे ह्यन्नस्य प्राधान्यं वैश्वदेवस्य गुणता, पुरुषार्थत्वे तु तद्विपर्ययः । तथा च

\* तत्रास्मै ब्राह्मणायैति दत्त्वा भुञ्जीत वाग्यतः,—इत्यर्द्धमधिकं सु० पुस्तके ।

† अयं श्लोकोमुज्जितातिरिक्तपुस्तकेषु न दृश्यते ।

सति, एकस्यैव युगपत् प्राधान्यं गुणत्वं च विद्वेक्ष्यताम् । तर्ह्यस्वय-  
संस्कारतैव, मा भूत् पुद्गलार्थत्वमिति चेत् । तत्र,

“महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः”—इति

मनुना पुद्गलार्थत्व-स्मरणात् । यत्तु,—“सिद्धस्य इविष्यस्य जुहुयात्”  
—इत्युदाहृतं, तदन्यथाप्युपपद्यते । तत्र, जुहुयादित्युत्पत्तिविधिः ।  
सिद्धस्य इविष्यस्येति विनियोगविधिः । तानेतानहरहः कुर्वीते-  
त्यधिकारः । किञ्च, अस्व-संस्कार-पक्षे प्रतिपाकमावृत्तिः प्रसज्येत,  
“प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिः”—इति न्यायात् । तस्मात्, पुद्गलार्थत्वमेव-  
न्याय्यम् । अतएव गृह्यपरिमितेऽभिहितम्,—

“प्रोषितोऽप्यात्म-संस्कारं कुर्यादेवाविचारयन्”—इति ।

गोभिलोऽपि,—“यद्येकस्मिन् काले ग्रीहि-यवौ पच्येयातां;  
अन्यतरस्य जुता कृतं मन्येत, यद्येकस्मिन् काले पुनः पुनरन्नं पच्येत;  
सकृदेव वसिं कुर्वीत, यद्येकस्मिन् काले वज्रधाऽन्नं पच्यते; गृह्यपति-  
महानसादेवैतं वसिं कुर्वीत”—इति । अयमर्थः । नानाद्रव्यकाश-  
पाके पुनःपुनरन्नपाकेऽपि वज्रनामविभक्तानां भ्राजादीनां पृथक् पृथक्  
पाकेऽपि, एकस्मादेव द्रव्यात् सकृदेव गृह्यपति-पाकादेव होतव्यमिति ।

॥०॥ इति वैश्वदेवप्रकरणम् ॥०॥

अथातिथ्यापरनामके मनुष्ययज्ञो निरूप्यते ।

अतिथ्यस्य मनुष्ययज्ञत्वं कात्यायनेनात्मम्,—

“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पित्र्ययज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमोऽदेवो वसिर्भूतो नृयज्ञोऽतिथि-पूजनम्”—इति ।

अतिरपि,—“यद्वाङ्मणेभ्योऽन्नं ददाति तन्मनुष्ययज्ञः सन्निष्ठते”—  
इति । बौधायनोऽपि,—“अहरहः ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दद्यान्मूत्र-फल-  
शकानि वेत्यथैनं मनुष्ययज्ञं समाप्नोति” । कार्ष्णाजिनिरपि,—

“भिर्चा वा पुस्तकं वाऽपि हंतकारमथापि वा ।

असम्भवे तथा\* दद्यादुदपाचमथापि वा”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“हंतकारमथायं वा भिर्चा वा शक्तिरिति द्विजः ।

दद्यादतिथये नित्यं वुह्येत परमेश्वरम्”—इति ।

भिर्चादि-लक्षणं मनुराह,—

“यासमाचं भवेद्भिर्चा अयं यास-चतुष्टयम् ।

अयं चतुर्गुणीकृत्य हन्तकारो विधीयते”—इति ।

अतिथि-निरीक्षणाय गृह्यांगणे कंचित्कालान्तिष्ठेदित्युक्तं मार्कण्डेय-  
पुराणे,—

“आचम्य च ततः कुर्यात् प्राज्ञोदारावलोकनम् ।

मुहूर्तसंज्ञाष्टमं भागमुदीक्ष्योच्चतिथिर्भवेत्”—इति ।

विष्णुपुराणेपि,—

“ततो गोदोहमाचं वा कालान्तिष्ठेद् गृह्याङ्गणे ।

अतिथि-ग्रहणार्थाय तदूर्ध्वं वा यद्येच्छया”—इति ।

॥०॥ इति मनुष्ययज्ञः ॥०॥

\* सदा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

तदेवं, 'सन्ध्या स्नानम्'—इत्यस्मिन् मूलवचने स्नानादीन्यातिथ्या-  
ः कानि षट् कर्माणि निरूपितानि ।

न चात्र सप्तम-प्रतिभानात् षट्त्वं विरुद्धमिति शङ्कनीयं,  
सन्मार्ग-न्यायेनोद्देश-गतायाः सङ्ख्याया अविचक्षितत्वात् । यानि  
कर्माणि उद्देशगतानि, तानि दिनेदिने कर्मव्याप्तीति तेषां नित्यत्व-  
विधानात् । सन्मार्ग-न्यायस्य तृतीयाध्याये प्रतिपादितः,—

ज्योतिष्टोमे, “दशापवित्रेषु ग्रहं संमार्ष्टि”—इति श्रूयते । तत्र  
संशयः, किमेकस्य सन्मार्गः किंवा सर्वेषामिति । तदर्थं चिन्ता;  
किमत्रोद्देश-गता सङ्ख्या विचक्षिता उताविचक्षितेति । यथा “पशुना  
यजेत”—इत्यत्र एकवचन-श्रुति-वलादुपादेय-पशु-गता सङ्ख्या वि-  
चक्षिता, तथैव ग्रहमित्येकवचन-श्रुति-वलादुद्देश-गताऽपि सङ्ख्या  
विवक्षिता भवितुमर्हति । तस्मादेकस्यैव ग्रहस्य सन्मार्गं प्राप्ते ब्रूमः ।  
पशोरनेनैव वचनेन याग-सम्बन्धावगमात् यागं प्रति पशोर्गुणी-  
भूतत्वाद्यावद्गुणं प्रधानावृत्त्यभावात् कियता पशुनेत्यवच्छेदकाका-  
ङ्क्षायां तदवच्छेदकत्वेनैकत्व-सङ्ख्या\* सम्बध्यते,—इत्युपादेय-गतायाः  
सङ्ख्यायाः विवक्षितत्वं युक्तम् । यहाणाम् वाक्यान्तरेण याग-सम्बन्धा-  
वगमात् संमार्गवाक्ये द्वितीयाश्रुत्या संमार्गं प्रति ग्रहस्य प्राधान्याव-  
गमात् प्रतिप्रधानं गुणस्य संमार्गसावर्त्तनीयत्वात् कियन्तो ग्रहाः  
संमार्जनीया इत्याकाङ्क्षाया अनुदयादुद्देश-ग्रह-गता सङ्ख्या न

\* कियता पशुनेति परिच्छेदकाकाङ्क्षायां तत्परिच्छेदकत्वेनैकत्वसंख्या,—  
इति सु० पुस्तके पाठः ।

विवक्षिता । तस्मात्, सर्वे ग्रहाः संमार्जनीयाः । प्रकृतेऽप्युद्देश-  
सन्ध्यादि-गता षट्त्वसंख्या न विवक्षिता ।

अथोच्येत, अस्यां पराशरस्मृतौ वाक्यान्तरेण सन्ध्यादीनां निरु-  
द्धभावादनैव वाक्येन नित्यत्व-विशिष्टानां तेषां उत्पादनादुपादेय-  
गतत्वेन पञ्चेकत्ववद्विवक्षितत्वमेव सङ्ख्याया युक्तमिति । एवं तर्हि,  
सन्ध्यासहितं स्नानं सन्ध्यास्नानमिति समासे सत्यङ्गेन स्नानेन सचि-  
ताया अङ्गीभूतायाः सन्ध्याया एकत्वेन परिगणनाच्चात्र षट्संख्या  
विरुद्धाते,—इति गमयितव्यम् ।

सन्ध्यादीनां नित्यत्वं चाग्निहोत्रादिवद्यावज्जीव-कर्मव्यतया-  
ऽवगम्यते । जीवनवदधिकारित्वञ्च, दिने दिने इति वीक्षयाऽवगम्यते ।  
यथा “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत”—इत्यत्र वीक्षया तदवग-  
मस्तदत् ॥

आतिथ्यं वैश्वदेवं चेत्युक्तम् । तत्र, कीदृशोऽतिथिरित्याकाङ्क्षाया-  
माह,—

इष्टो वा यदि वा द्वेष्टो मूर्खः पण्डित एव वा ।

संप्रोप्तो वैश्वदेवांते सोऽतिथिः स्वर्ग-संक्रमः ॥ ४० ॥

इष्टः सख्यादिः । तस्य च भोजनीयत्वं याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

“भोजयेद्यागतान् काले सखि-सम्बन्धि-वान्धवान्”—इति ।

द्वेष्टस्य भोजनीयत्वं मनुना निन्दितम्,—

“काममभ्यर्चयेन्निचं नाभिरूपमपि त्वरिम् ।

द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्कलम्”—इति ।

एवं सत्यरि-मित्र-विवेको यथा क्रियते, तथैवानिधावापि तत् प्रसक्तौ तन्निराकरणाय, 'इष्टो वा यदि वा द्वेष्टः'—इत्युक्तम् ।  
मुख्यस्य भोजनीयत्वं स्मृत्यन्तरे निषिद्धम्;

“नष्टशौचे व्रतभ्रष्टे विप्रे वेद-विवर्जिते ।

दीयमानं हृदयार्थं किं मया दुष्कृतं कृतम्”—इति ।

पण्डितस्य भोजनीयत्वं मनसा दर्शितम्,—

“ओषध्याद्यैव दद्यान् हव्यकव्यानि दाढभिः ।

अर्हेत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम्”—इति ।

एवं सति, आह्वादाविव वैश्वदेवान्तेऽपि पण्डित-मुख-विवेक प्रसक्तौ तन्निराकरणाद्योक्तं, मुख्यः पण्डित एववा,—इति । वैश्वदेवा-न्तर्गद्देन देवयज्ञ-भूतयज्ञादीनामुपरि घटिका-पादमात्र-परिमितः कालो विवक्षितः । तथा च मार्कण्डेयपुराण-वचनमुदाहृतम्; ‘सुह-र्त्तस्याष्टमं भागम्’—इति । अतएव, तस्मिन् काले समागमनमेवा-तिथि-लक्षणं, नेतरदिद्यादि । संक्रम्यतेऽनेनेति संक्रमः, स्वर्गस्य संक्रमः स्वर्ग संक्रमः, स्वर्ग-प्राप्ति-हेतुरिति यावत् । तथाचाश्वमेधिके,—

“शुत्पिपासाश्वमार्त्ताथ देवकालागताय च ।

सत्कृत्यायं प्रदातव्यं यज्ञस्य फलमिच्छति”—इति ॥

तमेवातिथिं विप्रनिष्ठि,—

दूराध्वोपगतं† आन्तं वैश्वदेव उपस्थितम् ।

अतिथिं तं विजानीयान्नातिथिः पूर्वमागतः ॥ ४१ ॥

\* दूराध्वोपगतं,—इति आ० पुस्तके पाठः ।

† अत्र, फलमिच्छता,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

दूराध्वोपगतं ग्रामान्तरादागतम् । आन्तं शुत्-दृष्ट्या-परिपीडितम् ।  
अतएव व्यासः,—

“आहूरादाश्रमं प्राप्तः\* शुत्-दृष्ट्या-श्रम-कर्षितः ।

यः, पुन्यतेऽतिथिः† सन्ध्यापूर्वकतुरेव‡ सः”—इति ।

नातिथिः पूर्वमागत इति, तस्मिन्नेव दिनेऽतिथिर्नोत्तरेद्युरित्यर्थः ।

तथा च मनुः,—

“एकरात्रं हि निवसन्नतिथिं ब्राह्मणः स्मृतः”—इति ।

वैश्वदेव उपस्थितम्,—इति दिवसाभिप्रायम् । सायन्तु वैश्वदेव-काले कालान्तरे वा प्राप्तोऽतिथिरेव । तथा च मनुः,—

“अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्योदो गृहमेधिनाम् ।

काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्यानश्रन् गृहे वसेत्”—इति ।

सूर्योद इति अस्मिन्काले सूर्येण देशान्तर-गमनाश्रितमुत्पाद्य गृहं प्रापित इत्यर्थः । चाश्वमेधिकोऽपि,—

“अप्रणोद्योऽतिथिः सायमपि वाग्भूदणोदकैः”—इति ।

प्रचेता अपि,—

“यः सायं वैश्वदेवान्ते सायं वा गृहमागतः ।

देववत् पूजनीयोऽसौ सूर्योदः सोऽतिथिः स्मृतः”—इति ॥

दूराध्वपद-व्यावर्त्यमाह,—

\* अतिदूरागतः आन्तः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† यः पुन्यत्वातिथिः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ सन्ध्यायुगः कतुरेव,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

नैकग्रामीणमतिथिं न गृह्णीत कदाचन ।

अनित्यमागतो यस्मात्समादतिथिरुच्यते ॥४२॥

न विद्यते तिथिर्यस्याभावतिथिः । तथा च यमः,—

“तिथिपूर्वोत्सवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना ।

सोऽतिथिः सर्वभूतानां शेषानभ्यागतान् विदुः”—इति ।

मन्वादि-युगादि-प्रभृतिषु तिथि-विशेषेषु द्रव्य-लाभमुद्दिश्य  
येऽभ्यागच्छन्ति, तेऽभ्यागताः । तादृशं तिथि-विशेषमनपेक्ष्य यदा  
कदाचित् चुत्तुणादि-पीडया वा समागतोऽतिथिः । एवञ्च सत्येक-  
ग्रामीणः प्रतिनियतेषु तिथिविशेषेषु समागच्छतीति\* नाभावतिथिः ।  
यस्तु ग्रामान्तरादकस्मादसङ्केतितो बुभुक्षुः सन्नागच्छति, सोऽनित्य-  
मागतः, स एवातिथित्वेन संगृह्यते, नेतरः । तथा च विष्णु-  
पुराणम्,—

“अज्ञात-कुल-नामानमन्यतः समुपागतम् ।

पूजयेदतिथिं सम्यक् नैक-ग्राम-निवासिनम् ॥

अकिञ्चनमसंबन्धमन्य-देशादुपागतम्”—इति ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“न मित्रमतिथिं कुर्यान्नैक-ग्राम-निवासिनम् ।

अज्ञात-कुल-नामानं तत्काले समुपस्थितम् ॥

बुभुक्षुमागतं आत्मानं याचमानमकिञ्चनम् ।

\* समागच्छतीति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† समुपस्थितम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

ब्राह्मणं ग्राह्यरतिथिं च पूज्यः\* अक्रितोबुधैः”—इति ।

मनुरपि,—

“नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा ।

उपस्थितं गृहे विद्याङ्गार्या यचाग्नयोऽपिवा”—इति ।

एकग्रामवासी अतिथि-धर्मोपागतोऽप्यतिथिर्न भवति । तथा,  
साङ्गतिकः सङ्गतेन चरः; सङ्गतपूर्वोद्दृष्टपूर्वः,—इति यावत् । नापि,  
यत्र कचन देशे अतिथि-धर्मोपागतोऽतिथिः । किन्तु, यस्मिन् स्वकीये  
परकीये वा देशे भार्याऽग्नयो भवन्ति, तत्रैवोपस्थितोऽतिथिर्भवति ॥  
अतिथेः स्वरूपं निरूप्य तस्मिन्नागते सति यत्कर्त्तव्यं तदाह,—

अतिथिं तत्र सम्प्राप्तं पूजयेत् स्वागतादिना ।

अर्घ्यासन-प्रदानेन पाद-प्रक्षालनेन च ॥४३॥

अद्वया चान्नदानेन प्रियप्रश्नोत्तरेण च ।

गच्छन्तश्चानुयानेन† प्रीतिमुत्पादयेत् गृही ॥४४॥

निगद-व्याख्यातमेतच्छ्लोकद्वयम् । तदेतत् ब्राह्मण-विषयम्,  
“यद्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं ददाति”—इति, “अहरहः ब्राह्मणेभ्योऽन्नं ददाति”  
—इति श्रुति-स्मृतिभ्यामुदाहृतत्वात्‡ । अचियादयस्तु न ब्राह्मण-गृहे  
अतिथि-सत्कारमर्हति, किन्तु भोजनमात्रम् । तथा च मनुः,—

\* संपूज्यः,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† गच्छन्तश्चानुयानेन,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ श्रुतिस्मृत्योदाहृतत्वात्,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

“ब्राह्मणस्य त्वनतिथिं गृहे राजन्य उच्यते ।  
 वैश्व-शूद्रौ सखा\* चैव ज्ञातयो गुरुरेव च ॥  
 यदि त्वतिथि-धर्मेण क्षत्रियो गृहमाव्रजेत् ।  
 भुक्तवत्सु च विप्रेषु कामं तमपि भोजयेत् ॥  
 वैश्व-शूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथि-धर्मिणौ ।  
 भोजयेत् सह गृह्यैस्तावानृशंसं प्रकल्पयेत् ॥  
 इतरानपि सख्यादीन् सम्प्रीत्या गृहमागतान् ।  
 सख्यार्थं यथाशक्ति भोजयेत् सह भार्यया”-इति ॥

आसनादि-दाने विशेषमाह सएव,-

“आसनावसथे शय्यामनुव्रज्यामुपासनम् ।  
 उत्तमेषूत्तमं कुर्याद्द्वीने हीनं समे समम्”-इति ॥

अतिथि-सत्काराकरणे प्रत्यवायमाह,-

अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रति निवर्त्तते ।  
 पितरस्तस्य नाश्रन्ति दश वर्षाणि पञ्च च ॥४५॥  
 काष्ठ-भार-सहस्रेण घृत-कुम्भ-शतेन च ।  
 अतिथिर्यस्य भग्नाशस्तस्य होमो निरर्थकः ॥४६॥

अहमस्य गृहे भोक्त्ये,- इत्याशया समागतोऽतिथिर्यदि भोजन-  
 मग्राप्य तद्गृहाश्रितवर्त्तते, तदा गृहिणा क्रियमाणं पैतृकं निष्फलं  
 स्यात् । तथा, वैदिकोऽपि विहितद्रव्याद्यङ्ग-सम्पन्नोऽपि निष्फलो भवेत् ।  
 तथा च मनुः,-

\* तथा,- इति शा० पुस्तके पाठः ।

“शिलोष्कौ चरतानित्यं पञ्चाग्नीनपि जुह्वतः ।  
 सर्वे सुकृतमादत्ते ब्राह्मणोऽनर्चितो वसन्”-इति ।

आश्वमेधिकेऽपि,-

“साङ्गोपाङ्गास्तथा वेदान् पठतीह दिने दिने ।  
 न चातिथिं पूजयति यथा स पठति द्विजः ॥  
 पाकयज्ञैर्महायज्ञैः सोमसंस्थाभिरेव च ।  
 ये यजन्ति न चार्चन्ति गृहेष्वतिथिमागतम् ॥  
 तेषां यशोऽभिकामानां दत्तमिष्टञ्च यद्भवेत् ।  
 वृथा भवति तत्सर्वमाश्रया इतया इतम्”-इति ।

अत्र, सुकृतहान्यभिधानं दुष्कृतप्राप्तेरप्युपलक्षणम् । तथा च विष्णुः,-

“अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहस्य तु गच्छति ।  
 तस्मात् सुकृतमादाय दुष्कृतान् प्रयच्छति”-इति ।

आश्वमेधिकेऽपि,-

“वैश्वदेवान्तिके प्राप्तमतिथिं योन पूजयेत् ।  
 स चाण्डालत्वमाप्नोति सद्यएव न संशयः ॥  
 निर्व्यासयति यो विप्रं देशकालागतं गृहात् ।  
 पतितस्तत्क्षणदेव जायते नात्र संशयः”-इति ॥

अतिथि-सत्कारं प्रशंसति,-

सुश्रेणे वापयेद्वीजं सुपात्रे निक्षिपेद्धनम् ।  
 सुश्रेणे च सुपात्रे च क्षुप्तं तत् न विनश्यति ॥४७॥

यथा सुश्रेणोपवीजं न विनश्यति\* किन्तु महते फलाय कल्पते,

\* न जीर्यति,- इति सु० पुस्तके पाठः ।

तथा सुपात्रेऽतिथौ दत्तमन्नादिकमन्त्रयफलमित्यर्थः\* । तदाह मनुः,—

“नैव स्वयं तदग्नीचादतिथिं यन्न भोजयेत् ।

धन्यं यश्चक्षमायुष्यं स्वार्थं चातिथि-पूजनम्”—इति ॥

आश्वमेधिकेऽपि,—

“पादाभ्यङ्गान्मुदानैस्तु योऽतिथिं पूजयेन्नरः ।

पूजितस्तेन राजेन्द्र, भवामीह न संशयः”—इति ।

शातातपोऽपि,—

“स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण यज्ञेन तपसा तथा ।

मवाप्नोति गृही लोकान् यथा त्वतिथि-पूजनात्”—इति ॥

आतिथ्यकर्तुर्निधममाह,—

न पृच्छेन्नोच-चरणे न स्वाध्यायं श्रुतं तथा ।

हृदये कल्पयेद्देवं† सर्व-देवमयो‡ हि सः ॥४८॥ इति ।

आह्वे आदावेव आह्वणः परिचणीयः,—इति मनुना दर्शितम्,—

“दूरादेव परीक्षेत आह्वणं वेद-पारगम् ।

तीर्थं तद्भुज्य-कथानां प्रदाने योऽतिथिः सतः”—इति ।

यमेनापि,—

“पूर्वमेव परीक्षेत आह्वणान् वेद-पार-गान् ।

शरीर-प्रभवैर्दोषैर्विशुद्धान् चरित-व्रतान्”—इति ।

\* दत्तमन्नादिकं मन्त्रायणप्रदमित्यर्थः,—इति सु० मुक्तके पाठः ।

† हृदयं कल्पयेत्तस्मिन्,—इति सु० मू० मुक्तके पाठः ।

‡ सर्वदेवसमो,—इति शा० मुक्तके पाठः ।

अतः आह्व-न्यायेनातिथ्येऽपि कर्माणि गोचादि-परीक्षा-प्राप्तौ तत् निवार्यते । गोत्रं वंश-प्रवर्त्तक-महर्षि-सम्बन्धः । चरणमाचारः । शाखा-विशेषः स्वाध्यायः । श्रुतं व्याकरण-मीमांसादि । एतद्देश-नामा दीनामुपसंख्यम् । अतएव यमः,—

“न पृच्छेन्नोच-चरणे देशं नाम कुलं श्रुतम् ।

अध्वनोऽप्यागतं विप्रं भोजनार्थमुपस्थितम्”—इति ।

न केवलं गोत्र-प्रश्नादि-वर्जनं, किन्तु हि देवता-बुद्धिरपि कर्त्तव्या । तदुक्तं शातातपेन,—

“चित्ते विभावयेत्तस्मिन् व्यासः स्वयमुपागतः”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“स्वाध्याय-गोत्र-चरणमष्टौ च तथा कुलम् ।

चिरण्णभ-बुद्ध्या तं मन्येताभ्यागतं गृही”—इति ।

देवता-बुद्धि-विषयत्वे हेतुः सर्व-देवमयत्वम् । तच्च पुराणसारे दर्शितम्,—

“धाता प्रजापतिः शक्रोवज्रिर्वसुगणोयमः ।

प्रविश्यातिथिमेते वै† भुञ्जतेऽन्नं द्विजोत्तम”—इति ।

गोचादि-प्रश्ने फलाभावो बोधायनेन दर्शितः,—

“देशं नाम कुलं विद्यां स्पृष्ट्वा योऽन्नं प्रयच्छति ।

न स तत्फलमाप्नोति दत्त्वा स्वर्गं न गच्छति”—इति ।

\* व्यासं स्वयमुपस्थितम्,—इति सु० मुक्तके पाठः ।

† प्रविश्यातिथिमेवेते,—इति सु० मुक्तके पाठः ।

यथाऽऽतिथिकर्त्ता गोचादीन् न पृच्छेत्, तथाऽतिथिरपि न ब्रूयात् । तदाह मनुः,—

“न भोजनार्थं स्वे विप्रः कुल-गोत्रे निवेदयेत् ।

भोजनार्थं हि ते शंसन् वान्ताग्नीत्युच्यते बुधैः”—इति ॥

अतिथि-दृष्टान्तेन भिक्षुकयोर्यति-ब्रह्मचारिणोः पूज्यतामाह,—

अपूर्वः सुव्रती विप्रो ह्यपूर्वश्चातिथिस्तथा ।

वेदाभ्यासरतो नित्यं चयः पूज्या दिने दिने ॥४६॥

सुष्ठु व्रतं सुव्रतं मोक्षहेतुर्यतिधर्मः, सोऽस्यास्तीति सुव्रती यतिः । वेदाभ्यास-रतो ब्रह्मचारी, तदर्थत्वात् तस्याश्रमस्य । तावुभौ प्रतिदिन-मपूर्वावतिथिवत् पूज्यावित्यर्थः । तथा च याज्ञवल्क्यः,—

“सक्त्य भिक्षवे भिक्षा दातव्या सुव्रताय च”—इति ।

नृसिंहपुराणेऽपि,—

“भिक्षाञ्च भिक्षवे दद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणो† ।

यत्पुण्यफलमाप्नोति गां दत्त्वा विधिवद्गुरोः ॥

तत्पुण्यफलमाप्नोति भिक्षां दत्त्वा द्विजोऽगृही”—इति ।

यमः,—

“सक्त्य भिक्षवे भिक्षां यः प्रयच्छति मानवः ।

गो-प्रदान-समं पुण्यं तस्याह भगवान् यमः”—इति ।

ब्रह्मचारिणं स्वस्तीति वाचयित्वा तद्वस्त्रं जलं प्रदाय भिक्षा-प्रदानं

\* मनुरपि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† ब्रह्मचारिणे,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

कार्यम् । तदाह गौतमः,—“स्वस्तीवाच्य\* भिक्षादानमपूर्वम्”—इति ॥

यति-ब्रह्मचारिणौ यदि वैश्वदेवान्ते समागच्छतस्तदाऽस्वेवां, यदा तु वैश्वदेवात् पूर्वमागच्छतस्तदा कथमित्याह,—

वैश्वदेवे तु संप्राप्ते भिक्षुके गृहमागते ।

उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षुकन्तु‡ विसर्जयेत् ॥५०॥

संप्राप्ते प्रसक्ते अननुष्ठिते सतीति यावत् । तथा च नृसिंहपुराणे,—

“अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षुके गृहमागते”—इति ।

भिक्षुकन्तु विसर्जयेत्, यावद्वैश्वदेवाद्युपयुक्तमन्नं, तावत् पृथक् कृत्वाऽवशिष्टादन्नाङ्गिणां दत्त्वा भिक्षुकं विसर्जयेत् ॥

अकरणे प्रत्यवायमाह,—

यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्न-स्वामिनावुभौ ।

तयोरन्नमदत्त्वा तु भुक्त्वा चान्द्रायणश्चरेत् ॥५१॥

चान्द्रायणस्य लक्षणं वक्ष्यामः प्रायश्चित्त-प्रकरणे§ । प्रायश्चित्त-विधानात् प्रत्यवायोऽवम्यते । तयोः पक्वान्न-स्वामिनादन्नादाने प्रत्यवायउपपन्नः । अतएव पुराणेऽपि,—

“अङ्गलाऽग्नीन्सन्त्यर्था तपस्विनमुपस्थितम् ।

\* स्वस्तीतिवाच्यं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† समागतौ तदास्वेवं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ भिक्षां दत्त्वा,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

§ प्रायश्चित्तप्रकरणे,—इति नास्ति मुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

अशिला तु परे लोके स्नानि मांसानि खादयेत्—इति ॥  
 बज्रं भिक्षुकेषु आगतेष्वशनेन किं कर्त्तव्यमित्याशङ्क्याह, —  
 दद्याच्च भिक्षा-चित्तयं परिव्राड्ब्रह्मचारिणाम् ।  
 इच्छया च ततोदद्याद्भिभवे\* सत्यवारितम्† ॥ ५२ ॥

निगद-व्याख्यातमेतत् । यथाविभवं भिक्षा-दानं कूर्मपुराणे दर्शितम्,—

“भिक्षां वै भिक्षवे दद्यात् विधिवद्ब्रह्मचारिणे ।

दद्यादन्नं यथाशक्ति ह्यर्थिभ्योलोभवर्जितः”—इति ॥

यति-भिक्षा-प्रदाने‡ नियममाह,—

यति-इस्ते जलं दद्याद्भैक्षं दद्यात् पुनर्जलम् ।

तद्भैक्षं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम् ॥ ५३ ॥

स्पष्टमेतत् । तच्च भैक्षं यति विभवे बज्रं दातव्यम् । तदुक्तं  
 ब्रह्मपुराणे,—

“यः पात्र-पूरणीं भिक्षां यतिभ्यः संप्रयच्छति ।

विमुक्तः सर्वपापेभ्यो नासौ दुर्गतिमाप्नुयात्”—इति ॥

यथा भिक्षुकस्य समागतस्यातिथ्यमवश्यं कर्त्तव्यं, तद्वैश्वर्योपेतस्यापि  
 स्वगृहे समागतस्यातिथ्यमभ्युदय-कामिना कर्त्तव्यमित्याह,—

यस्य छत्रं हयश्चैव कुञ्जरारोहमृद्धिमत् ।

ऐन्द्रं स्थानमुपासीत तस्मात्तन्नविचारयेत् ॥ ५४ ॥

\* ततोविद्यान् विभवे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† लोकोऽयं मुक्तिमूलपुस्तके नास्ति ।

‡ भिक्षाप्रदाने,—इति स० शो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

यस्य छत्र-इयौ विद्येते, तस्यातिथ्यं कुर्वन् ऐन्द्रं पदमवाप्नुयात् ।  
 एतस्माद्वचनात् पूर्वोत्तर-वचनयोरातिथ्य-विषयत्वात् तत्-प्रकरणान्तः—  
 पातिलेनास्मिन् वचनेऽनुक्रमपि, आतिथ्यं कुर्वन्निति पद-द्वयं, सन्दंश-  
 न्यायेनात्र लभ्यते । कुञ्जरारोहो यस्मिन्नैन्द्रे पदे, तत्कुञ्जरारोहम् ।  
 अद्विरमृतपानाश्वरः सेवादिरस्मिन्नस्तीत्युद्धिमत् । छत्रादिमान् छत्रि-  
 यादिरतिथिर्जातिकुलाचारैर्यद्यपि हीनः, तथापि तत्पूजायाः स्वर्ग-  
 प्राप्ति-हेतुत्वात् तमतिथिं, हीनत्व-बुद्ध्या पूज्योऽयं न वा,—इति न  
 विचारयेत् न सन्दिह्यात् किन्वीश्वर-बुद्ध्या तं पूजयेत् ।

यद्यपि, भिक्षुकवस्त्रायमस्मिन् जन्मनि तपस्वी, तथाप्यतीते जन्म-  
 न्यनेन तपोऽनुष्ठितम्, अन्यद्येदृशस्यैश्वर्यस्य प्राप्त्यसंभवात् । अतएव  
 विभूतिमत ईश्वरांशत्वं भगवता दर्शितम्,—

“यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽंश-सम्भवम्”—इति ॥

तस्माद्युक्तमैश्वर्योपेतस्यातिथ्यम् ॥

यदुक्तं वैश्वदेवात् पूर्वमपि यति-ब्रह्मचारिभ्यां भिक्षा दातव्येति,  
 तच्चोपपत्तिमाह,—

वैश्वदेव-कृतं पापं शक्तोभिष्वुर्यपोहितुम् ।

न हि भिक्षु-कृतान् दोषान् वैश्वदेवोव्यपोहति ॥ ५५ ॥

वैश्वदेवस्य पश्चात् करणेन प्रसक्तोऽसौ दोषः, स भिक्षा-दानेन  
 निवर्त्तते । भिक्षा-परिहारेण तु यो दोषः, नासौ पूर्वकृतेनापि  
 वैश्वदेवेन निवर्त्तते । अत्र, भिक्षुशब्दो विद्यार्थ्यादीनामुपलक्षकः ।  
 तथा च तेषां भिक्षुकत्वं व्यासेनोक्तम्,—

“यत्तिष्ठ ब्रह्मचारी च विद्यार्थी गुरु-पोषकः ।

अध्वगः क्षीण-वृत्तिश्च षडेते भिक्षुकाः स्मृताः”—इति ।

पुराणेऽपि,—

“व्याधितस्यार्थ-हीनस्य कुटुम्बात् प्रच्युतस्य च ।

अध्वानं प्रतिपन्नस्य भिक्षार्थ्या विधीयते”—इति ।

वैश्वदेवकृतमित्युक्ता\* बुद्धिस्थत्वाद्द्वैश्वदेवस्थाकरणे प्रत्यवायमाह,—

अकृत्वा वैश्वदेवन्तु भुञ्जते ये द्विजाधमाः ।

सर्वे ते निष्फलाज्ञेयाः पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ ५६ ॥

निष्फला-यथोक्त-फल रहिताः । न केवलमिष्ट-प्राप्त्यभावः किन्त्व-  
निष्ट-प्राप्तिरपि दर्शिता;—‘पतन्ति नरकेऽशुचौ’—इति ॥

वैश्वदेव-दृष्टान्तेनातिथ्याकरणेऽपि प्रत्यवायमाह,—

वैश्वदेव-विहीनाये आतिथ्येन बहिष्कृताः ।

सर्वे ते नरकं यान्ति काकयोनिं व्रजन्ति च ॥ ५७ ॥

नरको रौरवादिः, तमनुभूय पश्चात् काकयोनिं व्रजन्ति ॥

आतिथ्यत्वेन सुवस्त्रन्यानपि भोजनीयानाह—

पापो वा यदि चण्डालो विप्रघ्नः पितृघातकः ।

वैश्वदेवे तु संप्राप्तः सोऽतिथिः स्वर्ग-संक्रमः ॥ ५८ ॥

\* वैश्वदेवं कर्त्तव्यमित्युक्ता,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† आतिथ्यत्वेन प्राप्तस्य पापिष्ठस्यापि भोजनीयतामाह,—इति सु०  
पुस्तके पाठः ।

पापो गोवधाद्युपपानकी । एतेषां भोजनीयत्वमेव, नतु अशेषा-  
तिथ्य-सत्कारार्हत्वम् । तदेतदेवाभिप्रेत्याश्वमेधिके वर्णितम्,—

“चण्डालोवा श्वपाकोवा\* काले यः कश्चिदागतः ।

अन्नेन पूजनीयश्च परच हितमिच्छता”—इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

“चण्डालोवाऽथ वा पापः शत्रुर्वा पितृघातकः ।

देशकालाभ्युपगतो भरणीयोमतोमम”—इति ।

उक्तान् पञ्च महायज्ञान् प्रशंसति हारीतः,—

“देवानृषीन् पितृन्सर्वे भूतानि ब्राह्मणंस्तथा ।

तर्पयन् विधिना विप्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते”—इति ।

पुराणेऽपि,—

“यत्फलं सोमयागेन प्राप्नोति धनवान् दिजः ।

सम्यक् पञ्चमहायज्ञैर्दर्शितस्तदवाप्नुयात्”—इति ।

अकरणे प्रत्यवायमाह व्यासः,—

“पञ्चयज्ञांस्तु योमोहान्न करोति गृहाश्रमी ।

तस्य नायं न च परोलोको भवति धर्मतः”—इति ॥

पञ्चयज्ञानन्तरं भोजनमभिप्रेत्य तदनुवादेन तत्र वर्जनीयानाह,—

योवेष्टितशिराभुङ्क्ते योभुङ्क्ते दक्षिणामुखः ।

वाम-पाद-करः स्थित्वा तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥ ५९ ॥

\* पापोवा यदि चण्डालो,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

भोजन-विधिश्च मनुना दर्शितः,—

“भुक्तवत्सु च विप्रेषु स्त्रेषु गृह्येषु चैव हि ।

भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टम् दम्पती”—इति ।

विष्णुपुराणे,—

“ततः सुवासिनी-दुःखि-गर्भिणी-वृद्ध-वालकान् ।

भोजयेत् संस्क्रताग्नेन प्रथमम् परं गृही ॥

अभुक्तवत्सु चैतेषु भुञ्जन् भुङ्क्ते सुदुष्कृतम् ।

मृतश्च गत्वा नरकं स्नेहभुग्जायते नृप”—इति ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

“पूजयित्वाऽतिथीन्निखान्” ज्ञातीन् बन्धून्स्तथाऽर्थिनः ।

विकलान् वाल-वृद्धांश्च भोजयेदातुरांस्ततः ॥

वाञ्छेत् क्षुत्तृपरीतात्मा यच्चान्नं रस-संयुतम्”—इति ।

भोजनेतिकर्त्तव्यतामाह बौधायनः,—

“उपलिप्ते सप्ते स्थाने शुचौ स्रष्टव्य-समन्विते ।

चतुरस्रं चिकोणं वा वर्त्तुलं वाऽर्द्धचन्द्रकम् ॥

कर्त्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम्”—इति ।

ब्रह्मनेऽपि,—

“आदित्यावसवोरुद्रा ब्रह्मा चैव पितामहः ।

\* पूजयित्वातिथीन् विधान्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† स्रष्टव्यमन्विते,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः । तत्र, न मन्वितं अमन्वितं, स्रष्टव्यं तदमन्वितश्चेति तत्तथा, तस्मिन्नि-  
त्यर्थो बोध्यः ।

मण्डलान्पुपजीवन्ति तस्मात् कुर्वीति मण्डलम्”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“उपलिप्ते शुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य वै करौ ।

आचम्यार्द्राननोऽक्रोधः पश्चाद्भो भोजनञ्चरेत्”—इति ।

व्यासोऽपि,—

“पश्चाद्भो भोजनं कुर्यात् प्राङ्मुखोमौनमास्थितः ।

हस्तौ पादौ तथैवास्त्रमेघे पश्चाद्भो मता”—इति ।

आश्वमेधिकेऽपि,—

“आर्द्रपादस्तु भुञ्जीयात् प्राङ्मुखश्चासने शुचौ ।

पादाभ्यां धरणीं स्पृष्ट्वा पादेनैकेन वा पुनः”—इति ।

तच्च भोजनं शुद्धपात्रे कर्त्तव्यम् । तदुक्तं कूर्मपुराणे,—

“प्रशस्त-शुद्ध-पात्रेषु भुञ्जीताकुक्षिते द्विजः”—इति ।

प्रशस्तानि च पात्राणि पैठीनसिना दर्शितानि,—

“सौवर्णे राजते ताम्रे यमपचपलाशयोः† ।

भोजनेभोजने चैव‡ चिराच-फलमश्रुते ॥

एकएव तु योभुङ्क्ते विमले कांस्थ-भाजने ।

चत्वारि तस्य वर्द्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशोवत्सम्”—इति ।

तत्र, यमपच-पलाशपच-भोजनं१ गृहि-व्यतिरिक्त-विषयम्,

\* भुञ्जीताक्रोधनोद्विजः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† सौवर्णे राजते ताम्रे यमपचपलाशयोः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ भोजनाभोजने चैव,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

१ यमपचपलाशपचभोजनं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“पलाश-यम-पत्रेषु” गृही भुक्नैन्दवं चरेत् ।

ब्रह्मचारि-यतीनाञ्च चान्द्रायण-फलं भवेत्”—इति

व्यास-स्मरणात् । कांस्य-पात्रं गृहस्थैकविषयी, यथादीनान्तु  
निषेधात् । तदाह प्रचेताः,—

“तामूलाभ्यञ्जनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् ।

यतिस्र ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत्”—इति ।

तच्च पात्रं भूमौ स्थापनीयम् । यदुक्तं कूर्मपुराणे,—

“पचाद्रौ भोजनं कुर्याद्भूमौ पात्रं निधाय तु ।

उपवासेन तत्तुल्यं मनुराह प्रजापतिः”—इति ।

तच्च स्थापनं प्राणाहुति-पर्यन्तं, पश्चान्तु यन्त्रिकामारोप्य  
भोक्तव्यम् । तदाह व्यासः,—

“न्यस्य पात्रं तु भुञ्जीत पञ्च घासान् महामुने ।

श्रेष्ठमुद्धृत्य भोक्तव्यं श्रूयतामत्र कारणम् ॥

विप्रुषां पाद-संस्पर्शः पाद-पैश्व-रजस्तथा ।

सुखेन भुङ्क्ते विप्रो हि पिचर्यन्तु न लुप्यते” ॥

पैश्वक-भोजने भूमि-पात्र-प्रतिष्ठापनं न लोपनीयमित्यर्थः । उक्त-  
पात्र-निहितमन्नं नमस्कुर्यात् । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे,—

“अन्नं वृद्धा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः कथयेत्ततः ।

\* पलाशपत्रपत्रेषु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† गृहस्थविषयं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ अत्र, यथादीनां तन्निषेधात्,—इति पाठः समीचीनः प्रतिभाति ।

§ न्यस्यपात्रं न भुञ्जीत,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

अस्माकं नित्यमस्वेतदिति भक्त्याऽप्य वन्दयेत्” ॥

वन्दनानन्तर-कृत्यमाह गोभिलः,—“अथातः प्राणाहुति-कल्पो-  
व्याहृतिभिर्गायत्र्याऽभिमन्त्र्य चतुर्न्वा सत्येन परिषिञ्चामीति सायं,  
सत्यं त्वर्चनं परिषिञ्चामीति प्रातः,

अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्रुतोमुखः ।

त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपोज्योतीरसोऽमृतम् ॥

त्वं ब्रह्मा त्वं प्रजापतिः ब्रह्मभूर्भुवः स्वरोममृतोपस्तरणमसीत्यपः  
पीत्वा दशहोतारं” मनसानुद्धृत्यैतद्दत्तं पञ्च घासान् गृहीत्यान्  
प्राणाय स्वाहेति गार्हपत्यमेव तेन जुहोति । अपानाय स्वाहेत्यान्वा-  
हार्यपचनमेव तेन जुहोति । व्यानाय स्वाहेत्याहवनीयमेव तेन जुहोति ।  
उदानाय स्वाहेति सत्यमेव तेन जुहोति । समानाय स्वाहेत्यावसथ्य-  
मेव तेन जुहोति” । एते पञ्च मन्त्राः प्रणवाद्याः कर्त्तव्याः । तथाच  
शौनकाः,—

“स्वाहाऽन्ताः प्रणवाद्याश्च नाज्जा मन्त्रास्तु वायवः ।

जिह्वयैव पसेदन्नं दशनैस्तु न संस्पृशेत्”—इति ।

जिह्वा-पसने विशेष आश्वमेधिके दर्शितः,—

“यथा रसं न जानाति जिह्वा प्राणाहुतौ नृप ।

तथा समाहितः कुर्यात् प्राणाहुतिमतन्द्रितः”—इति ।

प्राणाहुतिव्यङ्गलि-नित्यममाह शौनकाः,—

\* अत्र, दशहोतारं,—इति पाठः समीचीनः प्रतिभाति ।

† मनसानुद्धृत्य स्वरन्,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

‡ तेनाग्नेन,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“तर्जनी-मध्यमा-ऽङ्गुष्ठ-सग्रा प्राणाङ्गतिर्भवेत् ।  
मध्यमा-ऽनामिका-ऽङ्गुष्ठैरपाने जुञ्ज्यात्ततः ॥  
कनिष्ठा-ऽनामिका-ऽङ्गुष्ठै र्याने तु जुञ्ज्याद्विः\* ।  
तर्जनीन्तु वहिः कृत्वा उदाने जुञ्ज्यात्ततः ॥  
समाने सर्व्वहस्तेन समुदायाङ्गतिर्भवेत्”—इति ।

परिषेचनान्तरभावि-विशेषोभविष्यपुराणे दर्शितः,—

“भोजनात् किञ्चिदन्नायं धर्मराजाय वै वलिम् ।  
दत्त्वाऽथ चित्रगुप्ताय प्रेतेभ्यसेदमुचरेत् ॥  
यच्च कचन संस्थानां कुतृष्णोपहतात्मनाम् ।  
प्रेतानां तत्रयेऽक्षयमिदमस्तु यथासुखम्”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“महाव्याहृतिस्त्वनं परिधायोदकेन तु ।

अमृतोपस्तरणमसीत्यापोशनक्रियां चरेत्”—इति ।

बौधायनस्तु, सर्व्वमेतत् संगृह्णाह,—“सर्वावशकावसानेषु प्रचा-  
लित-पाणि-पादोऽपि आचम्य शुचौ संवृते देशे प्राङ्मुख उपरिष्ठ  
उद्धृतमाद्विषमाणं भूर्भुवः स्वरोमित्युपस्थाय वाचं यच्छेदन्यत् समानं  
महाव्याहृतिभिः प्रदक्षिणमन्त्रमुदकं परिषिच्य सव्येन पाणिनाऽविमुञ्च-  
यामृतोपस्तरणमसीत्यपः पीत्वा पश्चान्नेन प्राणाङ्गतीर्ज्ज्हेति; अङ्गायां  
प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवोमाविशाप्रदाहाय प्राणाय स्वाहा,

\* जुञ्ज्यात्ततः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† मध्यमांगामिका शून्यैः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

अपाने व्यानउदाने समाने निविष्ट इत्यादिना, यथालिङ्ग  
मनुषङ्गः । एवं पश्चान्नेन, तृष्णीं भूयोवर्त्तयेत् प्रजापतिं मनसा ध्यायेत्,  
अथाप्युदाहरन्ति,—

आसीनः प्राङ्मुखोऽग्नीयात् वाग्यतोऽन्वमकुत्सयन् ।

अस्कन्दयन्तन्मनाश्च\* सुक्ताऽन्नं समुपस्पृशेत् ॥

सर्व्वभक्ष्यापूप-कन्द-मूल-फल-मांसानां दन्तैर्नावर्जयेत् । नातिसुहितः  
अमृतापिधानमसीत्युपरिष्ठादपः पीत्वाऽऽचान्तो हृदयदेशमभिमृशति;  
प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रोमाविशान्तकस्तेनान्नेनाप्यायस्वेति । पुनराचम्य  
दक्षिणपादाङ्गुष्ठे पाणिं निश्रावयति,—

“अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो अङ्गुष्ठश्च समाश्रितः ।

ईशः सर्व्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुक्”—इति ॥

ऊताश्रानुमन्त्रणमूर्द्ध्वहस्तः समाचरेत्, अङ्गायां प्राणे निविष्टा-  
मृतं ऊतं प्राणमन्नेनाप्यायस्व, अङ्गायामपाने, अङ्गायां व्याने,  
अङ्गायामुदाने, अङ्गायां समाने, निविष्टेत्यादिर्यथालिङ्गमनुषङ्गः† ।  
ब्रह्मणि मन्त्रात्माऽमृतत्वायेत्यात्मानं योजयेत् सर्व्व-कतु-याजिनामा-  
त्मयाजी विशिष्यते”—इति । विष्णुपुराणे,—

“अग्नीयात् तन्मनाभूत्वा पूर्व्वन्तु मधुरं रसम् ।

सवणाम्भौ तथा मध्ये कटु-तिक्तादिकांस्ततः ॥

\* आस्कन्दयन्तन्मनाश्च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† अङ्गायामपाने निविष्टामृतं ऊतमपानमन्नेनाप्यायस्व अङ्गायामुदाने निविष्टामृतं  
ऊतमुदानमन्नेनाप्यायस्व अङ्गायां समाने निविष्टामृतं ऊतं समानमन्नेना-  
प्यायस्वेति यथालिङ्गमनुषङ्गः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

प्राग्द्वं पुरुषोऽश्रीयामध्ये च कठिनाशनः\* ।

अन्ते पुनर्द्रवाशी तु वलारोग्ये न मुञ्चति"—इति ॥

भोजने कवल-सङ्ख्यामाहापस्तम्भः,—

“अष्टौ पासासुनेर्भक्ष्याः षोडशारणवामिनः ।

द्वाविंशन्तु गृहस्थस्य क्षमितं ब्रह्मचारिणः”—इति ।

आश्वमेधिकेऽपि,—

“वक्त्र-प्रमाण-पिण्डांश्च यथेदेकैकशः पुनः ।

वक्त्राधिकन्तु यत् पिण्डमात्मोच्छिष्टं तदुच्यते ॥

पिण्डावशिष्टमसञ्च वक्त्र-निःसृतमेव च ।

अभोज्यं तद्विजानीयात् भुक्त्वा चाश्रायणं चरेत् ।

सदा चात्यशनं नाद्यात् नातिहीनं च कर्हिचित् ।

यथाऽजेन यथा न स्यात् तथा भुञ्जीत नित्यशः”—इति ।

दृढमनुः,—

“पीत्वाऽप्योऽशनमश्रीयात् पाच-दत्तमगर्हितम् ।

भार्या-भृतक-दासेभ्य उच्छिष्टं शेषयेत् द्विजः”—इति ।

उच्छिष्ट-शेषणन्तु घृतादि-व्यतिरिक्त-विषयम् । तदाह पुलस्त्यः,—

“भोजनन्तु न निःशेषं कुर्यात् प्राज्ञः कथञ्चन ।

अन्यत्र दधिसक्ताज्यं फलं क्षीरं च मध्वपः”—इति ।

एतच्च भोजनं सायं प्रातश्च कर्तव्यम् । तदुक्तं मनुना,—

\* कठिनाशनम्—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† पीत्वापोऽशनमश्रीयात्,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

‡ ततः,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

“सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुति-चोदितम् ।

नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्र-समो विधिः”—इति ।

गौतमः,—“सायं प्रातस्खन्नमभिपूजितमनिन्दन् भुञ्जीत”—इति ।

उदाहृत-वचन-समूहेन प्रसिद्धं साङ्ग-भोजनं मूलवचने, “यो भुङ्क्ते”—

इत्यनूद्य वेष्टित-शिरस्वादिकं प्रत्यवाद्याभिधानेन निषेधयति । एतच्च

वर्ज्यान्तराणामप्युपलक्षणम् । तानि च ब्रह्मपुराणे दर्शितानि,—

“यस्तु पाणि-तले भुङ्क्ते यस्तु फुक्कार-संयुतम्” ।

प्रसृताङ्गुलिभिर्यथा तस्य गोमांसवच्च तत् ।

नाजीर्णे भोजनं कुर्यात् कद्वानि वुभुक्षितः† ॥

इत्यश्वरथयानोद्गमास्थितो नैव भक्षयेत् ।

अशानाभ्यन्तरस्थो वा देवालय-गतोऽथवा ॥

शयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्यं न चासने ।

मार्द्रवासा मार्द्रशिरा नचायज्ञोपवीतवान् ॥

न प्रसारित-पादस्तु पादारोपित-पाणिमान् ।

स्व-बाहु-सव्य-संस्थश्च न च पर्यङ्कमास्थितः ॥

न वेष्टित-शिराश्चापि नोत्सङ्ग-कृत-भाजनः‡ ।

नैकवस्त्रोदृष्टमध्ये नोपानत्-कृत-पादकः§ ।

न चर्कोपरिसंस्थश्च चर्म-वेष्टित-पार्श्ववान् ॥

\* फुक्कारवायुना,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† यच्च,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ कुर्यान्नातिवुभुक्षितः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ नोत्सङ्गकृतभोजनः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ नोपानत्कः सपादुकः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

वास-शेषं न चाग्नीयात् पीत-शेषं पिवेन्न च ।  
 शक-मूल-फलेषूणां हस्तच्छेदेन भक्षयेत् ॥  
 वङ्गनां भुञ्जतां मध्ये न चाग्नीयात्पराऽन्नितः ।  
 वृथा न विस्मयेदन्नं नोच्छिष्टं कुचपिद्भजेत्\* ॥

वृहस्पतिः,—

“न स्युग्नेदामहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कदाचन ।  
 न पादौ न शिरोवस्त्रं न पदा भाजनं स्युग्नेत्”—इति ।

उग्रनाः,—

“नादत्वा मिष्टां मग्नीयाद्भक्षणां चैव पश्यताम् ।  
 माग्नीयुर्वहवश्चैव तथाऽनेकस्य पश्यतः”—इति ।

आदित्यपुराणे,—

“नोच्छिष्टां ग्राहयेदाज्यं जगधशिष्टं च? सन्त्यजेत् ।  
 शूद्र-भुक्तावशिष्टन्तु नाद्याङ्गाण्ड-स्थितं त्वपि”—इति ।

कूर्मपुराणे,—

“मार्द्धरात्रे न मध्याह्ने माजीर्णे मार्द्धवस्तधृक् ।  
 न भिक्ष-भाजने चाद्यात् ॥ न भूम्यां न च पाणिषु ॥  
 नोच्छिष्टो घृतसादद्यान्न मूर्द्धानं स्युग्नेन्नपि ।  
 न ब्रह्म कीर्त्तयित्वाऽपि न निःशेषं न भार्यया ॥

\* अन्न, नोच्छिष्टः कुचपिद्भजेत्,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† मृद, —इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ नोच्छिष्टो,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

§ जगधशिष्टं न,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ चैव,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

नान्यागारे न वाऽऽकाशे\* न च देवास्तथादिषु”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“न भार्या-दर्शनेऽग्नीयान्नैकवासा न संस्थितः”—इति ।

यत्तु,—

“ब्राह्मणा सह योऽग्नीयादुच्छिष्टं वा कदाचन ।  
 न तस्य दोषमिच्छन्ति नित्यमेव मनीषिणः ।  
 उच्छिष्टमितरस्त्रीणां योऽग्नीयाद् ब्राह्मणः क्वचित् ॥  
 प्रायश्चित्ती स विज्ञेयः संकीर्णं मूढचेतमः”—इति ।  
 न तत्सर्वथा दोषाभाव-प्रतिपादन-परं, कदाचनेति वचनात् ।

अतएवादित्यपुराणम्,—

“ब्राह्मणा भार्यया साङ्गं कचिद्भुञ्जीत चाध्वनि ।  
 असवर्ण-स्त्रियां साङ्गं भुक्त्वा पतति तत्क्षणात्”—इति ।

वृद्धमनुरपि,—

“न पिवेन्न च भुञ्जीत द्विजः सख्येन पाणिना ।  
 नैकहस्तेन च जलं शूद्रेणावर्जितं पिवेत् ॥  
 पिवतो यत् पतेत्तोयं भाजने सुख-निःसृतम् ।  
 अभोज्यं तद्भवेदन्नं भुक्त्वा भुञ्जीत किञ्चिषम् ॥  
 पीतावशेषितं तोयं ब्राह्मणः पुनरापिवेत्? ।

\* नागारे च नवाकाशे,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† अधोवर्णस्त्रिया,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ मनुरपि,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ अन्न, ब्राह्मणो न पुनः पिवेत्,—इति पाठो भवितुं युक्तः । ‘पिवतो-यत्’—इत्यारभ्य, ‘पुनरापिवेत्’—इत्यन्तोयस्यः सुप्रतितातिरिक्तपुस्तकेषु न दृश्यते ।

पिवेद्यदि हि तन्मोहात् द्विजस्याद्वायुणं चरेत्”—इति ।

अचिः,—

“तोयं पाणि-नख-स्पृष्टं-“ब्राह्मणो न पिवेत् कश्चित् ।

सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवं मनुरब्रवीत्”—इति ।

आतातपः,—

“उद्धृत्य वाम-हस्तेन यत्तोयं पिवति द्विजः ।

सुरापानेन तत्तुल्यं मनुराह प्रजापतिः”—इति ।

आश्वमेधिकेऽपि,—

“पानीयानि पिवेद्येन तत्पानं द्विजसत्तमः ।

अनुच्छिष्टं भवेत्तावथावद्धूमौ न निक्षिपेत्”—इति ।

शङ्खः,—“नानियुक्तोऽध्यासनस्यः प्रथममश्रीयान्नाधिकं दद्यान्  
प्रतिगृह्णीयात्”—इति । आतातपोऽपि,—

“अध्यासनेपविष्टस्तु योभुङ्क्ते प्रथमं द्विजः ।

बहूनां पश्यतां प्राज्ञः पङ्क्त्या हरति किल्बिषम्”—इति ।

गोभिलः,—

“एक पङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सह भोजने ।

यद्येकोऽपि त्यजेत् पानं नाश्रीयुरितरे पुनः ॥

मोहान्तु भुङ्क्ते यस्तत्र स सात्त्विकमाचरेत् ।

भुञ्जानेषु तु विप्रेषु यस्तु पानं परित्यजेत् ॥

भोजने विप्र-कर्माऽसौ ब्रह्महाऽपि तथोच्यते”—इति ।

\* पाणिनखाद्येक,—इति शा० मुल्लके पाठः ।

† ध्यनु,—इति शा० मुल्लके पाठः ।

वाग्यमर्गं प्रकृत्य पुराणे,—

“ह्यास्यतो वरुणः शक्तिं जुहुतोऽग्निः श्रियं चरेत् ।

भुञ्जतो मृत्युरायुष्यं तस्मान्मौनं त्रिषु स्मृतम्”—इति ।

यत्तत्रिणोक्तम्,—

“मौनव्रतं महाकष्टं ऊंकारेणापि नश्यति ।

तथा सति महान् दोषः तस्मात्तु नियतश्चरेत्”—इति ।

तदेतत् काष्ठ-मौनाभिप्रायेण । एतच्च पञ्चाद्यासादर्वाग्विषयम् ।

तथा च वृद्धमनुः,—

“अनिन्दन् भक्षयेन्नित्यं वाग्यतोऽन्वमकुत्सयन् ।

पक्ष यासान्महामौनं प्राणाद्यायायनं महत्”—इति ।

आश्वमेधिकेऽपि,—

“मौनी वाऽप्यथवाऽमौनी प्रहृष्टः संयतेन्द्रियः ।

भुञ्जीत विधिवद्विप्रो न चोच्छिष्टानि चर्षयेत्”—इति ।

आतातपोऽपि,—

“हस्त-दत्तानि चाक्षानि प्रत्यक्ष-लवणन्तथा ।

मृत्तिका-भक्षणञ्चैव गोमांसाशनवत् स्मृतम्”—इति ।

पैठीनसिः,—

“लवणं व्यञ्जनं चैव घृतं तैलं तथैव च ।

लेह्यं पेयञ्च विविधं हस्त-दत्तं न भक्षयेत् ॥

दर्श्या देयं घृतान्नन्तु समस्त-व्यञ्जनानि च ।

उदकं यच्च पकासं योदर्श्या दातुमिच्छति ।

\* नोच्छिष्टानि न चाक्षयेत्,—इति सु० मुल्लके पाठः ।

स भूणहा सुरापश्व स्तेयी च\* गुरुतल्पगः”—इति ।

आश्वमेधिके,—

“उदक्यामपि चण्डालं श्वानं कुक्कुटमेव च ।

भुञ्जामो यदि पश्येत्तु तदन्नन्तु परित्यजेत् ॥

केश-कीटावपन्नश्च† सुख-मारुत-वीजितम् ।

अन्नं तद्राक्षसं विद्यात्तस्मान्नत् परिवर्जयेत्”—इति ।

कात्यायनः,—

“चण्डालपतितोदक्या-वाक्यं श्रुत्वा द्विजोत्तमः ।

मुञ्चीत प्रासमाचक्षु दिनमेकमभोजनम्”—इति ।

गौतमोऽपि,—

“काहलाभ्रामणयावणश्वकस्योत्सूखलस्य च ।

एतेषां निनदं यावन्नावत्कालमभोजनम्”—इति ।

हृदयतिरपि,—

“अथेकपङ्क्त्या नाश्रीयाद्वाह्मणैः स्वन्नैरपि ।

कोहि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं भवेत् ॥

एकपङ्क्त्युपविष्टानां दुष्कृतं यदुरात्मनाम् ।

सर्वेषां तत्समं तावद्यावत् पङ्क्तिर्न भिद्यते”—इति ।

पङ्क्ति-भेद-प्रकारमपि सएवाह,—

“अग्निना भक्षणा चैव सप्तमेन सलिलेन च ।

दारेण-चैव मार्गेण पङ्क्तिभेदो बुधैः स्मृतः”—इति ।

\* सस्तेनो,—इति स० शा० पुस्तके पाठः ।

† केशकीटावपन्नश्च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

यमोऽपि,—

“उदकश्च तृणं भस्म दारं पन्थास्तथैव च ।

एभिरन्तरितं कृत्वा पङ्क्तिदोषो न विद्यते”—इति ।

तदेवं मूलवचनोक्त-वेष्टितशिरस्त्रादि-वर्जनोपलक्षिता नियम-विशेषा दर्शिताः । दक्षिणामुखत्व-निषेधो नित्य-भोजन-विषयः । कास्ये तद्विधानात् । तथाच मनुः—

“आयुष्यं प्राप्नुवन्तो भुङ्क्ते यश्च यं दक्षिणामुखः ।

अथं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते चतं भुङ्क्ते उदङ्मुखः”—इति ।

गोभिलोऽपि दक्षिणामुखत्वं निषेधयति,—

“प्राङ्मुखावस्थितो विप्रो प्रतीच्यां वा यथासुखम् ।

उत्तरं पितृकार्यं तु दक्षिणाम्बु विवर्जयेत्”—इति ।

‘वाम-पाद-करः’ वामपादे करोयस्यासौ वामपादकरः । यो वामपादकरो भुङ्क्ते, यश्च स्थितो भुङ्क्ते, तैः सर्वैर्यद्भुक्तं तद्रक्षांश्चि मुञ्जते, न स्वयं प्राणाग्निहोत्रादि-फलं प्राप्नोतीत्यर्थः । भुक्त्या राक्षस-गामिन् कूर्कपुराणेऽपि दर्शितम्,—

“योभुङ्क्ते वेष्टितशिरा यश्च भुङ्क्ते विदिङ्मुखः ।

द्योपानत्कश्च यो भुङ्क्ते सर्वं विद्यात्तदासुरम्”—इति ।

अभिप्रेतस्य भोजन-विधेरुदीच्याङ्गानि उच्छिष्टोदक-दानादीनि † कर्त्तव्यानि । तच्च देवतः,—

\* विसर्जयेत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† उक्त,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ उच्छिष्टोदकदानादीनि,—इति नास्ति स० सो० शा० पुस्तकेषु ।

“भुक्तोच्छिष्टं समादाय सर्वस्मात् किञ्चिदाचमन् ।

उच्छिष्टभागधेयेभ्यः शोदकं निर्व्वपेद्भुवि”—इति ।

तत्र, मन्त्रः,—

“रौरवेऽपुण्ड्र-निलये पश्चार्वुद-निवासिनाम् ।

प्राणिनां सर्वभूतानामक्षय्यमुपतिष्ठताम्”—इति ।

गण्डव्यासोऽपि,—“तत्सूत्रः सन्नमृतापिधानमसीत्यपः पीत्वा तस्माद्देशाश्रमनागपद्यत्य विधिवदाचामेत्”—इति । स चाचमनप्रकारो देवलेन दर्शितः,—

“भुक्ताऽऽचामेद्यथोक्तेन विधानेन समाहितः ।

शोधयेन्मुख-हस्तौ च मृदङ्गिर्घर्षणैरपि”—इति ।

तत्र घर्षणं तर्ज्जन्या न कर्त्तव्यम् । तदाह गौतमः,—

“गण्डूषस्याद्य समये तर्ज्जन्या वक्रशोधनम् ।

कुर्व्वीत यदि मूढात्मा रौरवे नरके पतेत्”—इति ।

व्यासः,—

“हस्तं प्रक्षाल्य गण्डूषं यः पिवेद्विचक्षणः ।

स देवांस्य पिष्टुं सैव ह्यात्मानस्यैव पातयेत्”—इति ।

“तस्मिन् नाचमनं कुर्यात् यत्र भाण्डेऽथ भुक्तवान् ।

यद्युत्तिष्ठत्यनाशानोभुक्तवानासनास्ततः ॥

ज्ञानं सद्यः प्रकुर्व्वीत सोऽन्यथाऽप्रयतो भवेत्”—इति ।

\* प्राणिनां सर्वभूतानां क्षय्यमुपतिष्ठतु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† रौरवं नरकं व्रजेत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ ‘इति’ शब्दोऽत्राधिकः प्रतिभाति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“अमृतापिधानमसीत्यपः पिवेत् \* \* \* ।

आचान्तः पुनराचमेदायं गौरिति मन्त्रतः ।

द्रुपदां वा त्रिराष्टस्य सर्व-पाप-प्रणाशिनीम् ।

प्राणानां यन्धिरसीत्यालभेत् हृदयं ततः ॥

आचम्याङ्गुष्ठमानीय पादाङ्गुष्ठे तु दक्षिणे ।

निश्चावयेद्भुक्त-जलमूर्द्ध-हस्तः समाहितः ॥

ऊतानुमन्त्रणं कुर्यात् अद्वायामिति मन्त्रतः ।

अष्टाक्षरेण ह्यात्मानं योजयेद्ब्रह्मणीति हि ।

सर्वेषामेवमङ्गानामात्म-यागः परः स्मृतः ॥

योऽनेन विधिना कुर्यात् स याति ब्रह्मणः पदम्”—इति ।

अत्रिः,—

“आचान्तोऽप्यशुचिस्तावद्यावत् पाचमनुद्धृतम् ।

उद्धृतेऽप्यशुचिस्तावद्यावन्नो लिप्यते\* मही ।

भूमावपि हि लिप्तायां तावत् स्यादशुचिः पुमान् ॥

आसनादुत्थितस्तस्माद्यावन्न स्पृशते महीम्”—इति ।

शानातपोऽपि,—

“आचम्य पाचमुत्सृज्य किञ्चिदार्द्रेण पाणिना ।

मुख्यान् प्राणान् ममालम्भ नाभिं पाणि-तलेन च ॥

भुक्ता नैव प्रतिष्ठेत न चाप्यार्द्रेण पाणिना ।

पाणिं मूर्द्ध्नि समाधाय स्पृष्ट्वा चाग्निं समाहितः ॥

\* नोभूयते,—इति आ० पुस्तके पाठः ।

ज्ञातिश्रेष्ठं समाप्नोति प्रयोग-कुशलोनरः"—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“स्वस्वः प्रज्ञान-चित्तस्तु कृतासन-परिग्रहः ।

अभीष्ट-देवतानास्तु कुर्वीत स्मरणं नरः ॥

अग्निराययद्येद्वातुं पार्थिवं पवनेरितः ।

इत्तावकाग्रो नभसा जग्धेदस्तु मे सुखम् ।

अन्नं वक्ष्याय मे भृमेरपामन्यनिलस्य च ॥

भवन्तेतत् परिणतं\* ममास्त्वव्याहतं सुखम् ।

प्राणायामसमानानामुदानव्यानयोस्तथा ॥

अन्नं पुष्टिकरञ्चास्तु ममास्त्वव्याहतं सुखम् ।

अग्निरग्निर्वडवानस्तस्य

भुक्तं मयाऽन्नं जरयत्वश्रेष्ठम् ।

सुखं ममैतत् परिणाम-सम्भवं

चक्षुर्वरोगं मम चास्तु देहे ॥

विष्णुः समक्षेन्द्रिय-देह-देही

प्रधानभूतो भगवान् धर्मिकः ।

सत्येन तेनाश्रमश्रेष्ठमश्रमम्

आरोग्यदं स्यात् परिणाममेतु ।

विष्णुर्यथा तथैवास्मं परिणामस्तु वै तथा† ।

\* परिणतौ,—इति आ० पुस्तके पाठः ।

† सुखस्य मे तत्,—इति स० आ० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ विष्णुरात्मा तथैवास्मं परिणामस्तथैवच,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

सत्येन तेन मे भुक्तं\* जीर्यत्वन्नमिदन्तथा ।

इत्युच्चार्य स्व-हस्तेन परिमृज्य तथोदरम् ॥

अनायास-प्रदायीनि कुर्यात् कर्माण्यतन्द्रितः"—इति ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“भूयोऽप्याचम्य कर्त्तव्यं ततस्ताम्बूल-भक्षणम्”—इति ।

तत्र वशिष्ठः,—

“सुपूगं च सुपर्णञ्च सुचूर्णेन समन्वितम्† ।

अदत्त्वा द्विज-देवेभ्यः ताम्बूलं वर्जयेदुधः ।

एक-पूगं सुखारोग्यं द्विपूगं निष्कलम्भवेत् ॥

अतिश्रेष्ठं चि-पूगञ्च अधिकं नैव दुष्यति ।

पर्ण-मूले भवेद्वाधिः पर्णायै पाप-सम्भवः ॥

चूर्ण-पर्णं हरेदायुः‡ शिरा बुद्धि-विनाशिनी ।

तस्मादयञ्च मूलञ्च शिराश्चैव॥ विशेषतः ॥

जीर्ण-पर्णं॥ वर्जयित्वा ताम्बूलं खादयेदुधः” ।

यदिदं भोजनं निरूपितं, तद्गृहण-काले प्रतिषिद्धम् । तदाह मनुः,—

“चन्द्र-सूर्य-ग्रहे नाद्यादद्यात् खात्वा विमुक्तयोः ।

अमुक्तयोरस्त-ग्रयोर्दृष्ट्वा खात्वा॥ परेऽहनि”—इति ।

\* भुक्तं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† सुसंयुतम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ हरेदायुः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ शिरश्चैव,—इति स० आ० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ चूर्णपर्णं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ दृष्ट्वा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

ग्रहे ग्रहण-काले, सूर्यमारभ्य भोजन-पर्यन्तो ग्रह-कालः ।  
तस्मिन् काले न भुञ्जीत, किन्तु राज्ञा चन्द्र-सूर्ययोः मुक्तयोः  
सतोः पश्चात् स्नात्वा भुञ्जीत । यदा तु गस्तास्तमयस्तदा परेद्युः  
विमुक्तौ तौ दृष्ट्वा भुञ्जीत । न केवलं ग्रहण-काले भोजनाभावः, किन्तु  
ग्रहणात् प्रागपि । तदाह व्यासः,—

“भाद्यात् सूर्य-ग्रहात् पूर्वमहि सायं शशि-ग्रहात् ।

ग्रह-काले च नाग्नीयात् स्नात्वाऽग्नीयाच्च मुक्तयोः ॥

मुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा ।

अमुक्तयोरस्तगधोरथ दृष्ट्वा परेऽहनि”—इति ।

पूर्व-काले भोजन-निषेधे विशेषमाह बृहवशिष्ठः,—

“ग्रहणन्तु भवेदिन्दोः प्रथमादधि यामतः ।

भुञ्जीतावर्त्तनात् पूर्वं पश्चिमे प्रहरादधः ॥

रवेस्त्वावर्त्तनादूर्ध्वमर्ध्यागेव निशीथतः ।

चतुर्थे प्रहरे चेत् स्यात् चतुर्थ-प्रहरादधः”—इति ।

रात्रौ प्रथमात् यामादधि ऊर्ध्वं ग्रहणं चेत्, आवर्त्तनामध्याह्नात्  
पूर्वं भुञ्जीत; रात्रि-पश्चिम-यामे चेत्, रात्रि-प्रथम-यामादूर्ध्वाक्  
भुञ्जीत; अक्षचतुर्थ-प्रहरे रवि-ग्रहस्येत्, रात्रेः चतुर्थ-प्रहरादधो  
भुञ्जीतेत्यर्थः । निशीथो मध्यरात्रिः । मध्याह्नादूर्ध्वं रवि-ग्रहणं चेत्,  
मध्य-रात्रादूर्ध्वागेव भुञ्जीतेत्यर्थः । शशि-ग्रहणे याम-त्रयेण व्यवधान-  
मपेक्षितं, सूर्य-ग्रहे तु याम-चतुष्टयेनेति तात्पर्यार्थः । तथाच बृह  
गौतमः,—

“सूर्य-ग्रहे तु नाग्नीयात् पूर्वं याम-चतुष्टयम् ।

चन्द्र-ग्रहे तु यामांस्त्रीन् वाल-वृद्धातुरैर्विना”—इति ।

वालवृद्धातुर-विषये मत्स्यपुराणे,—

“अपराहे न मध्याहे मध्याहे चेन्न सङ्गवे ।

सङ्गवे ग्रहणं चेत्स्यान्न पूर्वं भोजनञ्चरेत्”—इति ।

समर्पणं तु भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं कात्यायनेन\*,—

“चन्द्र-सूर्य-ग्रहे भुक्ता प्राजापत्येन शुद्ध्यति ।

तस्मिन्नेव दिने भुक्ता चिरात्रेणैव शुद्ध्यति”—इति ।

शशि-ग्रहणे याम-त्रयेऽपवादमाह बृहवशिष्ठः,—

“यस्तोदये विधोः पूर्वं नाहर्भोजनमाचरेत्”—इति ।

ग्रस्तास्तमये विशेषमाह शृगः,—

“ग्रस्तावेवास्तमानन्तु रवीन्दू प्राप्नुतो यदि ।

तयोः परेद्युस्तदये स्नात्वाऽभ्यवहरेन्न”—इति ।

बृहगार्ग्याऽपि,—

“सन्ध्या-काले यदा राजर्घ्यसते शशि-भास्करौ ।

तदहर्नैव भुञ्जीत रात्रावपि कदाचन”—इति ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि,—

“आहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्र-सूर्य-ग्रहोद्यदा ।

मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परम्”—इति ।

ननु, मेघाद्यन्तर्द्धाने चानुषं दर्शनं न सम्भवति इति चेत्†, दर्शन-  
ब्रह्मेण शास्त्र-विज्ञानस्य विवक्षितत्वात् । तदाह बृहगौतमः,—

\* याज्ञवल्क्येन,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† अत्र,—इति चेन्न,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

“चन्द्र-सूर्य-ग्रहे नाद्यात् तस्मिन्नहनि पूर्वतः ।

राहोर्विमुक्तिं विज्ञाय स्नात्वा कुर्वीत भोजनम्”—इति ।

एवं तर्हि, परेद्युर्दद्यात् प्रागपि शास्त्र-विज्ञान-सम्भवाद् यस्मा-  
त्समयेऽपि तथैव भोजनं प्रसज्येत । तत्र,

“तयोः परेद्युर्दद्यात् स्नात्वाऽभ्यवहरेत्तरः” ।

अहोरात्रं न भोक्तव्यम् \* \* \*”—इति

वचन-द्वयेन \* तदप्रसक्तोः । यत्तु स्कन्दपुराणे,—

“यदा चन्द्र-ग्रहस्तात, निशीयात् परतोभवेत् ।

भोक्तव्यं तात, पूर्वार्धे नापराधे कथञ्चन ॥

पूर्वं निशीयात् ग्रहणं यदा चन्द्रस्य वै भवेत् ।

तदा दिवा न कर्त्तव्यं भोजनं शिखि-वाहन”—इति ।

तदिदं याम-ज्याभिप्रायकं, “चन्द्र-ग्रहे तु यामास्तीन्”—इति  
विशेषस्य दृढगौतमेनाभिधानात् । पाप-क्षय-कामोद्योग-दिनमुप-  
वसेत् । तदाह दक्षः,—

“अयने विषुवे चैव चन्द्र-सूर्य-ग्रहे तथा ।

अहोरात्रोषितः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते”—इति ।

पुनी तु गोपवसेत् । तदाह नारदः,—

“संकान्थामुपवासश्च कर्णिकादग्नि-वासरे ।

चन्द्र-सूर्य-ग्रहे चैव न कुर्यात् पुत्रवान् गृही”—इति ।

यस्मात्समये तु पुत्रिणोऽप्युपवासएव, “अहोरात्रं न भोक्तव्यम्”—

\* तत्र, तयोः परेद्युर्दद्यात् भवदरेदहोरात्रं न भोक्तव्यमिति वचनद्वयेन,  
—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

—इति भोजन-प्रतिषेधात् । कश्चित्तु ग्रहण-विशेषे स्नानादिकं न  
कर्त्तव्यम् । तदुक्तं घटचिंशम्ते,—

“सूर्य-ग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्र-ग्रहस्तथा ।

तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च कश्चित्”—इति ।

एतच्च भू-भाग-विशेष-व्यवस्थितानां यास-भोक्त-दर्शन-योग्य-  
त्वाभावे द्रष्टव्यम् ।

॥०॥ इति भोजन-प्रकरणम् ॥०॥

इत्थं निरूपितेन भोजनान्तेन कर्त्तव्यजातेनाहः पञ्चम-भाग-  
मतिवाहयेत् । एतेन भाग-पञ्चक-कृत्याभिधानेनावशिष्ट-दिवस-  
कर्त्तव्यजातमुपलक्षणीयम् । तच्च कर्त्तव्यजातं दक्षेण दर्शितम्,—

“भुक्ता तु सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् \* ।

इतिहास-पुराणाद्यैः षष्ठ-सप्तमकौ नयेत् ।

अष्टमे लोक-यात्रा तु वह्निःसन्ध्यान्ततः पुनः”—इति ।

अग्निः,—

“दिवा स्नापं न कुर्वीत स्त्रियश्चैव परित्यजेत् ।

आयुःशीला दिवा निद्रा दिवा स्त्री पुण्य-नाशिनी ।

इतिहास-पुराणानि धर्म-शास्त्राणि चाभ्यसेत् ॥

वृथा विवाद-वाक्यानि परिवादश्च वर्जयेत्”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“अनायास-प्रदायीनि कुर्यात् कर्माण्यतन्द्रितः ।

\* परिष्कामयन्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

सन्धास्त्रादि-विनोदेन सन्धार्गाद्विरोधिना \* ॥

दिनं नयेत्ततः सन्ध्यामुपतिष्ठेत् समाहितः—इति ।

थाश्ववस्त्रोऽपि,—

“अहः-शेषं समासीत शिष्टैरिष्टैश्च बन्धुभिः ।

उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां कृत्वाऽग्नीस्तानुपास्य च ।

भृत्यैः परिततो भुक्त्वा नातिदण्डोऽथ संविशेत्”—इति ॥

उपास्य चेति सकारेण वैश्वदेवादिकं समुचिनोति । सायंसन्ध्या-  
होमौ निरूपितौ । वैश्वदेवादौ कश्चिदिशेषो विष्णुपुराणे दर्शितः,—

“पुनः पाकमुपादाय सायमप्यवनीपते ।

वैश्वदेव-निमित्तं वै पन्था साहूँ वक्षिं हरेत् ॥

तत्रापि अपचादिभ्यस्तथैवास्त्रं विसर्जयेत् † ।

अतिथिं चागतं तत्र स्वमतया पूजयेदुधः ॥

दिवाऽतिथौ तु विमुखे गते यत्पातकं नृप ।

तदेवाष्टगुणं पुंसां सूर्योदये विमुखे गते ॥

तस्मात् स्व-मतया राजेन्द्र, सूर्योदयमतिथिं नरः ।

पूजयेत्, पूजिते तस्मिन् पूजिताः सर्व-देवताः !

कृत-पादादिभ्योऽपि भुक्त्वा सायं ततो गृही ॥

गच्छेच्चयामस्फुटितां ‡ ततोदाहमर्थी नृप”—इति ।

॥०॥ इत्यहःशेषादि-कृत्यम् ॥०॥

\* नासन्धास्त्रविनोदेन सन्धार्गार्थविरोधिना,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† तथैवाग्निसर्जनं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

‡ गच्छेच्चयामस्फुटितां,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

शयन-प्रकारमाह \* हारीतः,—“सुप्रक्षालित-वरण-तलो रक्षां  
कृत्वा उदक-पूर्व-घटादि-मङ्गल्योपेत-आत्माभिरुचितामनुपहृतां सू-  
चामां पठन् † शय्यामधिष्ठाय रात्रिस्तृणं जपित्वा विष्णुं नमस्कृत्य  
‘सर्पापसर्प भद्रन्ते’,—इति श्लोकं जपित्वा इष्ट-देवता-स्मरणं कृत्वा  
समाधिमाख्यायान्यांश्चैव वैदिकान् मन्त्रान् सावित्रीं च जपित्वा मङ्गल्यं  
श्रुतं मङ्गल्यं प्रदण्डन् दक्षिणाग्निराः स्वपेत्”—इति । दक्षिणाग्निराः,—  
इति प्रदर्शनार्थम् । तथाच विष्णुपुराणम्,—

“प्राच्यां दिशि शिरः शस्ते याम्यायामथवा नृप ।

सदैव स्वपतः पुंसेविपरीतन्तु रोगदम्”—इति ।

गार्ग्योऽपि,—

“स्वगेहे प्राक्शिराः शेते आशुर्थ्ये दक्षिणाग्निराः ।

प्रत्यक्शिराः प्रवासे च न कदाचिदुदक्शिराः”—इति ।

पुराणेऽपि ‡,—

“रात्रिस्तृणं जपेत् स्वप्ना सर्वांश्च सुखशायिनः ।

नमस्कृत्वाऽव्ययं विष्णुं समाधिस्थः स्वपेन्निशि”—इति ।

सुखशायिनोऽपि गार्ग्येन † दर्शिताः,—

“अगस्तिर्माधवश्चैव सुचक्रुन्दो ॥ महासुनिः ।

\* अथाहः शेषादिकृत्यं । तत्र शयनप्रकारमाह,—इति स० शा० पुस्त-  
के पाठः ।

† सूत्रा प्राञ्जानिति पठन्,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

‡ विष्णुपुराणेऽपि,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ गोभिलेन,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ अगस्त्योमाधवश्चैव सुचक्रुन्दो,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

कपिलो मुनिरासीकः \* पक्षेते सुखशायिनः—इति ।

अयने वर्जनीयानाह मार्कण्डेयः,—

“शून्यास्तये अशाने च एकदशे चतुष्यये ।

महादेव-गृहे वाऽपि मातृ-वेष्टनि न स्वपेत् ॥

न यत्त-नागयतने स्कन्द-सायतने तथा ।

कूळ-आयासु च तथा वर्जरा-लोष्ट-पांशुषु ॥

न स्वपेत् तथा गर्भे† विना दीर्घा कथञ्चन ।

धान्य-गो-विप्र-देवानां गुरुणाञ्च तथोपरि ॥

न चापि भग्न-अयने नाशुचौ नाशुचिः स्वयम् ।

नार्द्रवासा न नग्नश्च‡ गोक्षरा-स्थित-मस्तकः ॥

माकाशे सर्वशून्ये च न च चैत्यद्रुमे तथा”—इति ।

विष्णुरपि,—“नार्द्रवासाः स्वपेक्ष-पलाश-अयने न पञ्च-दारु-कृते  
न भग्न-अयने न विद्युद्दग्धे नाग्निप्लुष्टे न बालमध्ये न चारिमध्ये न  
धान्ये न गुरु-ऊताशन-सुराणामुपरि § नोच्छिष्टे न दिवि”—इति ।  
विष्णुपुराणेऽपि,—

“नाविशाला न वै भग्ना नासर्मा मलिना न च ।

न च जन्तुमयीं ग्रन्थामधितिष्ठेदनास्तुताम्”—इति ॥

उग्रनाः,—“न तैलाभक्त-शिराः स्वपेक्षादीक्षितः कृष्णवर्माणः”—इति ।

\* मुनिरासीकः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† तठाशान्ते—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ नार्द्रवासानमन्त्रैव,—इति भा० पुस्तके पाठः ।

§ न गो-ऊताशन-गुरुणासुपरि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

इति,—

“प्रदोष-पश्चिमौ धामौ वेदाभ्यास-रतौ नयेत् ।

धामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाथ कल्पते”—इति ।

‘सन्ध्यास्नानम्’—इत्यारभ्य, ‘यो वेष्टितशिराः’—इत्यनेन ग्रन्थ-  
सन्दर्भेण श्रुत्युपलक्षणाभ्यामाह्निकं संचिष्य निरूपितम् । एतस्य करणे  
श्रेयः अकरणे तु प्रत्यवायः । तदुक्तं कूर्मपुराणे,—

“इत्थं तदखिलं प्रोक्तमहन्वहनि वै मया ।

ब्राह्मणानां कृत्यजातमपवर्ग-फल-प्रदम् ॥

नास्तिक्यादथवाऽऽलस्याद्ब्राह्मणो न करोति यः ।

स याति नरकान् घोरान् काकयोनीं प्रजायते ॥

नान्योविमुक्तये यन्था मुक्ताऽऽश्रम-विधिं स्वकम् ।

तस्मात् कर्माणि कुर्वीत तुष्टये परमेष्ठिनः”—इति ॥

इत्यत्र, ‘स्वकर्माभिरतः’—इत्यनेन ब्राह्मणस्य साधारणधर्मा-  
स्मिन् \* तत्राध्यनादि-साधारण-धर्म-प्रसङ्गागतमाह्निकं परिसमा-  
येदानीं प्रकृतानेव क्रम-प्राप्तानभिषिक्तस्य संचिष्यस्य साधारणधर्मा-  
नाह,—

अव्रता ज्ञानधीयानाः यच्च भैक्ष्यचरा द्विजाः ।

तं ग्रामं दण्डयेद्राजा चौर-भक्त-प्रदो हि सः ॥ ६० ॥

सचियो हि प्रजारक्षन्† शस्त्रपाणिः प्रदण्डवान् ।

निर्जित्य पर-सैन्यानि क्षितिं धर्मेण पालयेत् ॥ ६१ ॥

\* साधारणधर्मे निरूपितः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† रज्जन्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

पुष्पमात्रं विचिनुयामूलच्छेदं न कारयेत् ।

मालाकार इवरामे न यथाऽङ्गार-कारकः ॥६२॥ इति॥

दिविधो हि राजधर्मः, दुष्ट-शिक्षा शिष्ट-परिपालनश्च । तत्राद्येन  
श्लोकेन दुष्ट-शिक्षा प्रतिपाद्यते । अतश्चन्देनात्र ब्रह्मचारि-कर्तृकं  
मध्वादि-वर्जनमभिप्रेतम् । तथा च याज्ञवल्क्यः, “अतमपीडयन्”—  
इत्युक्त्वा विवक्षितं तद्व्रतं स्पष्टीचकार,—

“मधु-मांसाञ्जनोच्छिष्ट-शुक्ल-स्त्री-प्राणिहिंसनम् ।

भास्करालोकनास्त्रील-परिवादांश्च वर्जयेत्”—इति ।

यदा, स्व-गृह-प्रसिद्धानि प्राजापत्यादीनि चत्वार्यत्र अतश्चन्द-  
भिधेयानि । तदुभयविध-व्रत-रहिताः स्वाध्यायमयनधीयाना ब्रह्म-  
चारिणो यत्र ग्रामे भैक्ष्यमाचरन्ति, तं ग्रामं दण्डयेत् । यतः, स  
ग्रामस्थैर-सदृशेभ्यो भक्तमन्त्रं प्रयच्छति । अनेन वचनेन विहितम-  
नुतिष्ठतां प्रतिषिद्धमनुतिष्ठतां सर्वेषां राज्ञा दण्डनीयत्वमुप-  
लक्ष्यते । अतएव नारदः,—

“यो यो वर्षोऽवहीयेत यस्योद्रेकमनुव्रजेत् ।

तं तं दृष्ट्वा स्ततोमार्गात् प्रच्युतं स्थापयेत्पथि”—इति ॥

याज्ञवल्क्यः,—

“अशास्त्रोक्तेषु चान्येषु पापयुक्तेषु कर्मसु ।

प्रसमीक्ष्यात्मना राजा दण्डं दण्डोषु पातयेत् ॥

कुलानि जातीः श्रेणीश्च गणान् जानपदानपि ।

स्वधर्मावकितान राजा विनीय स्थापयेत्पथि”—इति ।

मनुरपि,—

“पिताऽऽचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ।

नादण्डोनाम राज्ञोऽस्ति यस्त्वधर्मेण तिष्ठति”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“अपि भ्राता सुतोभार्या अश्वुरोमातुलोऽपि वा ।

नादण्डो नाम राज्ञोऽस्ति धर्माद्विचलितः स्वकात्”—इति ।

दण्डा-दण्डनं प्रशंसति याज्ञवल्क्यः,—

“यो दण्डान् दण्डयेद्राजा सम्यग्बन्धांश्च घातयेत् ।

दष्टं स्यात् क्रतुभिस्तेन समाप्त-वर-दक्षिणैः”—इति ।

अदण्डा-दण्डनं निषेधयति मनुः,—

“अदण्डान् दण्डयन् राजा दण्डांश्चैवाप्यदण्डयन् ।

अथशोभददाप्नोति नरकश्चैव गच्छति”—इति ।

दण्डश्च द्विविधः, शारीरोऽर्थ-दण्डश्च \* । यथाऽऽह नारदः,—

“शारीरस्वार्थ-दण्डश्च † दण्डश्च द्विविधः स्मृतः ।

शारीरस्ताडनादिस्तु मरणान्तः प्रकीर्तितः ॥

काकिन्यादिस्वर्थ-दण्डः ‡ सर्वस्वान्तस्तथैवच”—इति ।

राज्ञोदण्डयितृत्वं महता प्रबन्धेन सम्भावयति मनुः,—

“अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतोविद्रुते भयान् ।

रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत्प्रभुः ॥

\* शारीर स्वार्थिकश्चेति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† शारीर स्वार्थिकश्चेति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ कयादिस्वर्थदण्डस्तु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

इन्द्रानिलयमार्काणामग्रेषु वरुणस्य च ।  
 चन्द्र-विश्वेशयोश्चैव माचानिर्हृत्य शाश्वतीः ॥  
 यक्षादेर्षां सुरेन्द्राणां माचाभ्योनिर्मितानृपः ।  
 तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥  
 तपत्यादित्यवश्चैव चतुर्वि च मर्गासि च ।  
 न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् \* ॥  
 सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराट् ।  
 स कुबेरः स वरुणः स महेश्वरः प्रभावतः ॥  
 बालोऽपि नावमन्मथो मनुष्य इति भूमिपः ।  
 महती देवता क्षोषा नररूपेण तिष्ठति ॥  
 एकमेव दक्षत्यग्निर्नरं दुरूपसर्पिणम् ।  
 कुलन्दहति राजाग्निः स-पशु-द्रव्य-सञ्चयम् ॥  
 कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिश्च देश-कालौ च † तत्त्वतः ।  
 कुरुते धर्म-सिद्ध्यर्थं विश्वरूपं पुनः पुनः ॥  
 यस्य प्रसादे पद्माऽऽसौ विजयस्य पराक्रमे ।  
 मृत्युस्य वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः ॥  
 यस्य तं वेष्टि सम्मोहात् स विनश्यत्यसंशयम् ।  
 तस्य ह्याशु विनाशाय राजा प्रकुरुते मनः ॥  
 तस्माद्भर्ममभीष्टेषु ‡ सत्यं पश्येन्नराधिपः ।

\* यः कश्चिदभिवीक्षितुम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† देशं कालञ्च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ तस्माद्भर्मोऽयमिष्टेषु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

अनिष्टश्चाप्यनिष्टेषु तद्वर्त्म न विचालयेत् ॥  
 तस्यार्थे सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्मनः ।  
 ब्रह्मा-तेजोमयं दण्डमसृजत् पूर्वमीश्वरः ॥  
 तं राजा प्रणयेद्दण्डं \* चिवर्गेणाभिवर्द्धते—इति ।

महाभारते,—

“परोक्षादेवताः सर्वा राजा प्रत्यक्ष-देवता ।  
 प्रसादस्य प्रकोपस्य प्रत्यक्षो यस्य † दृश्यते ॥  
 राजा माता पिता सैव राजा कुलवर्ता कुलम् ।  
 राजा सत्यस्य धर्मस्य राजा हितकरो नृणाम् ॥  
 कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा काल-कारणम् ।  
 इति ते संशयोमाभूद्राजा कालस्य कारणम् ।  
 राज-मूलोमहाराज, धर्मोलोकस्य रक्षते ॥  
 प्रजा राज-भयादेव न खादन्ति परस्परम्”—इति ।

ननु, ‘दण्डयेद्राजा’—इति भूपासस्यापि दण्डयितव्यमुक्तम्,  
 तत्कथं क्षत्रियस्यासाधारण-धर्मः ? मैवं, राजशब्दस्य क्षत्रिय-विषय-  
 स्तेनावेष्ट्याधिकरणे निर्णीतत्वात् । तथाहि,—

द्वितीयाध्याये अवेष्ट्याधिकरणे श्रूयते,—“आग्नेथमष्टाकपालं निर्व-  
 पति हिरण्यं दक्षिणा”—इत्यादिना राजकर्तृके राजसूये अवेष्टिनाम-  
 केष्टिं प्रकृत्य, “यदि ब्राह्मणोयजेत वार्षस्पत्यं मध्ये विधायाऽऽर्तिं ऊत्वा  
 तमभिधारयेत्, यदि राजन्यऐन्द्रं, यदि वैश्यो वैश्वदेवम्”—इति ।

\* प्रणयन् धर्मं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† यज्ञ,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

तत्र संशयः; किं ब्राह्मणादीनामवेष्टौ प्राप्तानां वर्णानां राज-  
सूये अधिकारः, उत क्षत्रियस्यैव? इति । तदर्थं च, किं राजशब्दः  
अथानामपि वर्णानां वाचकः, किं वा क्षत्रियस्यैव? इति । ततोऽपि  
पुनर्विचारयितव्यम्; किं राजशब्दो राज्य-योग-निमित्तः, क्षत्रियत्व-  
निमित्तो वा? इति । तत्र, राजशब्दो राज्य-योग-निमित्तएव, आर्य-  
प्रसिद्धेः सर्वलोक-प्रसिद्धत्वादविगानाच्च । न तु क्षत्रियत्व-निमित्तः,  
अनार्य-प्रसिद्धेरार्य-प्रसिद्धपेक्षया दुर्बलत्वात् । इविदेषु विगानात् ।  
तदन्येष्वप्रसिद्धेषु । तत्र स्यात्\* राज्य-योगात् राजानस्त्वयोऽपि भवन्ति ।  
राज्यपदन्तु, रूढ्या जनपद-रक्षणे वर्तते; न राज-योगमपेक्षते ।

ननु, 'कर्मणि'—इत्यधिकृत्य, "पत्यंशपुरोहितादिभ्योयक्"—  
इति वचनात् राजशब्दस्य तत्र पाठादाचाराच्च स्मृतेर्वलीयस्त्वात्  
राज-योगएव राज्यपद-प्रवृत्ति-निमित्तमिति चेत् । लोक-प्रयोग-  
स्यैव शब्दार्थावधारणे प्रमाणत्वात् स्मृतेरपि सएव मूलं नान्यत् ।  
प्रयोगाच्च राज्यशब्दस्यैव स्वातन्त्र्यं तन्निमित्तत्वं च राजशब्दस्याव-  
गम्यते । ततस्तदनुसारेण, स्मरणं शब्दापशब्द-विभाग-मात्र-परं व्या-  
ख्येयम् । अतस्तथाणामपि राजपदाभिधेयत्वेन राजसूये प्राप्तानां  
निमित्तार्थानि अवधानानि । 'यदि' शब्दोऽपि, राजशब्दस्य राज्य-  
योग-निमित्तत्वे प्रमाणम् । अन्यथा, प्राप्यभावात् 'यदि' शब्दो-  
ऽनुपपन्नः स्यात् । वैदिकस्य निर्देशः स्मृतेरपि वलीयान् । तस्मात्,  
निमित्तार्थानि अवधानानि,—इति प्राप्ते ब्रूमः ।

न तावद्वैदिक-निर्देशाच्च निर्णयः शक्यते, अन्यथाऽपि तत्-

\* अत्र, तस्मात्,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

सङ्गावात् । 'राजानमभिषेचयेत्'—इति ह्यभिषेक-विधौ प्रागेव  
राज्य-योगाद्राजशब्दस्य\* क्षत्रियमात्रएव प्रयुक्तः । तेन, रूढमेव राज-  
पदं निर्णयिते । 'यदि' शब्दस्य, निपातत्वाद् यथाकथञ्चिदपि नियमो  
न दुष्यति,—इति । स्मरणाच्च स्वतन्त्रमेव राजपदम् । नच तस्य  
निर्मूलत्वं, इविद-प्रयोगस्यैव मूलस्य सम्भवात् । अतो न यथार्थत्वे  
स्मरणस्य प्रमाणमस्तीति तेनैवाभियुक्त-प्रणीतेनाचारस्य सम्भवात् गौण-  
भ्रान्त्यादि-प्रयोग-प्रसूतस्य बाधात् राज-योगेन राज्यशब्दः, स्वतन्त्रस्तु  
राजशब्दः क्षत्रिय-वचन इति ब्राह्मणादेरवेष्टौ प्राप्यभावात् प्रापकानि  
वचनानि,—इति । एवमत्रापि राजशब्दः क्षत्रिय-परः† ।

ननु, जन-रञ्जनाद्राजत्वं महाभारतेऽभिहितम्,

"रञ्जनात् खलु राजत्वं प्रजानां पालनादपि"—इति ।

वाङ्, सम्भवत्येवं क्षत्रियस्यापि रञ्जकत्वं, 'क्षत्रियोहि'—इत्यनेन  
द्वितीयश्लोकेन शिष्ट-पालनरूपो धर्मो विधीयते॥ राज-धर्मेषु प्रजा-  
रक्षणस्य॥ प्राधान्येन विवक्षितत्वात् प्रथमं प्रजारक्षणमित्युक्तम् ।  
अतएव याज्ञवल्क्यः,—

"प्रधानः क्षत्रिये धर्मः\*\* प्रजानां परिपालनम्"—इति ।

\* राजशब्दः,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† नयने,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

‡ अतो नायथार्थत्वे,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

§ 'तथाहि'—इत्यारभ्य, 'क्षत्रियपरः'—इत्यन्तोऽग्रस्य मुद्रितानि रिक्त-  
युक्तकेषु न दृश्यते ।

॥ धर्मोऽनिरूप्यते,—इति सु० युक्तके पाठः ।

॥ प्रजारक्षणस्य,—इति सु० युक्तके पाठः । एवं परञ्च ।

\*\* प्रधानं क्षत्रियेकधर्मः,—इति स० शा० युक्तके पाठः ।

मनुरपि तदेवादौ प्रदर्शयति,—

“प्रजाणां रक्षणं दानमिध्याऽध्ययनमेव च ।

विषयेष्वप्रसक्तिश्च कचियस्य समादिशत्”—इति ।

शान्तिपर्वण्यपि,—

“नृपाणां परमोधर्मः प्रजाणां परिपालनम् ।

निर्दिष्ट-फल-भोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥

वर्णानामाश्रमाणाञ्च राजा भवति पालकः ।

स्ते स्ते धर्मे नियुज्जानः प्रजाः स्वाः पालयेत् सदा ॥

पालनेनैव भूतानां कृतकृत्यो महीपतिः ।

सम्यक् पालयिता भागं धर्मस्याप्नोति पुष्कलम् ॥

यजते यदधीते च यददाति यदर्चति ।

राजा षड्भाग-भाक् तस्य प्रजा धर्मेण पालयन् ॥

सर्व्यासैव प्रजा नित्यं राजा धर्मेण पालयेत् ।

उत्पानेन प्रसादेन पूजयेत्तपि धार्मिकान् ॥

राज्ञा हि पूजितो धर्मस्ततः सर्वेषां पूज्यते ।

यद् यदाचरते राजा तत् प्रजानाञ्च रोचते”—इति ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

“वत्स, राक्ष्याभिविक्रमेण प्रजारक्ष्यमादितः ॥

कर्तव्यमविरोधेन स्वधर्मस्य महीभृता ।

पालनेनैव भूतानां कृतकृत्यो महीपतिः ॥

सम्यक् पालयिता भागं धर्मोऽप्यप्नोति पुष्कलम्”—इति ।

ब्रह्माण्डपुराणे,—

“यदक्रा कुरुते धर्मं प्रजाधर्मेण पालयन् ।

दश-वर्ष-सहस्राणि तस्य भुङ्क्ते महत्फलम्”—इति\* ।

मनुरपि,—

“सर्वतो धर्म-षड्भागो राज्ञो भवति रक्षतः ।

अधर्मादपि षड्भागो भवत्येव क्षयरक्षतः† ॥

रक्षन् धर्मेण भूतानि राजा वर्ध्याश्च घातयन् ।

यजतेऽहरहर्द्यज्ञैः सहस्र-शत-दक्षिणैः ॥

योऽरक्षन्मलिमादत्ते करं शुल्कञ्च पार्थिवः ।

प्रीतिं भोगं च दण्डञ्च स सद्योनरकं व्रजेत्” ॥

रक्षणीयाश्च प्रजाभयमापन्नाः, भयञ्च तासां द्वेधा सम्पद्यते ; चोर-  
व्याघ्रादिभ्यः पर-सैन्येभ्यो वा । अतस्तदुभय-निवारणाय, ‘प्रदण्डवान्’  
—इति, ‘परसैन्यानि निर्जित्य’—इति चोक्तम् । एतच्च निवारणं  
कचियस्यैव कुतोऽसाधारणमित्याशङ्क्य तद्वेतुत्वेन शस्त्रपाणित्वं वर्णितम् ।  
तच्च कचियस्यैव । तथाच मनुः,—

“शस्त्रास्त्रभृतत्वं कचस्य वणिक्-पशु-कृषिर्विभः ।

आजीवनार्थं धर्मस्तु दानमध्ययनं जगुः”—इति ।

आनुशासनिकेऽपि कचियं प्रकृत्य पद्यते,—

“उत्साहः शस्त्रपाणित्वं तस्य धर्मः सनातनः” ।

\* ‘इति’ शब्दो नास्ति सु० पुस्तके ।

† ‘मनुरपि’—इति नास्ति सु० पुस्तके ।

‡ नास्तीदमर्जं सु० पुस्तके ।

§ शस्त्रजीवित्वं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

शस्त्रपाणित्वेन च युद्धोपकरणानि सर्वाण्युपलक्ष्यन्ते । तानि च शान्तिपर्वणि दर्शितानि,—

“यद्यस्त्रोमाराः खड्गाः निशिताश्च परश्वधाः ।

फलकान्यथ वर्ष्माणि परिकल्प्यान्त्यनेकशः” ॥

‘प्रदण्डवान्’—इत्यनेन चौरादि-शिला विवक्षिता । यद्यप्येषा पूर्ववचनएवोक्ता, तथापि तत्र प्राधान्येन प्रतिपादिता, अत्र तु प्रजारक्षण-साधनत्वेनेति न पौनरुक्त्यम् । दण्ड-प्रकारमाह मनुः,—

“अनुबन्धं परीक्ष्याथ देश-कालौ च तत्त्वतः ।

सापराधमद्यालोच्य दण्डं दण्डोषु पातयेत्” ॥

विष्णुः,—

“आमःष्वपि तथाऽन्येषु ज्ञात्वा जातिं धनं वयः ।

दण्डन्तु प्रणयेद्राजा सामन्त-ब्राह्मणैः सह”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“वाग्धिमन्धः स्वकश्चैव चतुर्धा कल्पितोदमः ।

पुरुषे दोष-विभवं ज्ञात्वा संपरिकल्पयेत् ॥

गुरुन् पुरोहितान् विप्रान् वाग्दण्डेनैव दण्डयेत् ।

विवादिनेनरास्त्रान्यान् दोषिणोऽर्थेन दण्डयेत् ॥

महापराध-युक्तांश्च बन्ध-दण्डेन दण्डयेत्” ।

तथा कात्यायनः,—

“मित्रादिषु प्रयुज्जीत वाग्दण्डं धिक् तपस्विनाम् ।

अथोक्तं तस्य तत्कुर्युरनुक्तं साधु-कल्पितम् ॥

अधार्मिकं चिभिर्व्याघैर्निष्टङ्गीयात् प्रयत्नतः ।

निरोधनेन बन्धेन विविधेन वधेन च”—इति ।

मनुः,—

“दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।

त्रिषु वर्णेषु तानि स्थिरचतो ब्राह्मणो ब्रजेत् ॥

उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।

चतुर्नासे च कर्णौ च धनं देहस्यैव च ॥

मौण्ड्यं प्राणान्तिकोदण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।

पुरुषाणां कुलीनाणां नारीणाञ्च विशेषतः”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“जगत् सर्वमिदं हन्यात् ब्राह्मणस्य न तत्समम् ।

तस्मात्तस्य बन्धं राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥

अवध्यान् ब्राह्मणानाहुः सर्वपापेष्ववस्थितान् ।

यद्यदिप्रेषु कुशलं तत्तद्राजा समाचरेत् ॥

राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात् समग्रधनमक्षतम्”—इति ।

यमोऽपि,—

“एवं धर्म-प्रवृत्तस्य राज्ञोदण्डधरस्य च ।

यमोऽस्मिन् प्रयते लोके स्वर्गे वासस्तथाऽक्षयः”—इति ।

पर-सैन्य-निर्जयस्तु शान्तिपर्वणि दर्शितः,—

“सैन्ये वा मार्गशीर्षे वा सेनायोगः प्रशस्यते ।

पक्षशस्या हि पृथिवी भवत्यमुमती तथा\* ॥

नैवातिशीतोनात्युष्णः कालोभवति भारत ।

\* तदा,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

तस्मान्नदा योजयित परेषां व्यसनेषु वा ॥  
 एते हि योगाः सेनायाः प्रशस्ताः पर-वाधने ।  
 जलवाक्कृणवान्मार्गः समोगम्यः प्रशस्यते ॥  
 चारैः सुविदिताभ्यासः\* कुशलैर्वनगोचरैः ।  
 सप्तर्षिन् पृष्ठतः कृत्वा युद्धेयुरचलादिव ॥  
 यतोवायुर्यतः सूर्यो यतः शुक्रस्ततो जयः ।  
 अकर्मामनुदकाममर्थ्यादामलोष्टकाम् ॥  
 अश्वभूमिं प्रशंसन्ति ये युद्धकुशलाजनाः ।  
 समा निरुदका चैव रथभूमिः प्रशस्यते ॥  
 गोचद्रुमा महाकक्षा सोदका उस्तिथोधिनाम् ।  
 वज्रदुर्गा महादक्षा वेणु-वेच-तिरस्कृता ॥  
 पदातीनां समा भूमिः सर्वतोऽनवनानि च ।  
 पदाति-वज्रला सेना दृढा भवति भारत ॥  
 तथाऽश्व-वज्रला सेना सुदिनेषु प्रशस्यते ।  
 पदाति-नाग-वज्रला प्रादुर्भासे प्रशस्यते ॥  
 गुणानेतान् प्रसज्याय युद्धं शत्रुषु योजयेत्—इति ।

मनुरपि,—

“यदा तु धानमातिष्ठेदरि-राज्ञं प्रति प्रभुः ।  
 तदाऽनेन विधानेन धायादरि-पुरं शनैः ॥  
 मार्गशीर्षे शुभे मासे धायाद्यानां महीपतिः ।

\* सुविदितोऽभ्यासः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† प्रधावति च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

काशगुणं वाऽथ चैवं वा मासौ प्रति यथावत्तम्\* ॥

अन्येष्वप्युक्त-कालेषु यदा पश्येद्भुवं जयम् ।

तदा धायादिगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः† ॥

कृत्वा विधानं मूले तु चात्रिकञ्च यथाविधि ।

उपां गृह्यात्पदञ्चैव चारान् सन्ध्याविधाय च‡ ॥

संशोध्य त्रिविधं मार्गं षड्विधञ्च स्वकं वलम्§ ॥

साम्प्रदायिक-कल्पेन धायादरि-पुरं शनैः—इति ।

वलस्य षड्विधता-उपगमा दर्शिता,—“मूल-वलं श्रेणी-वलं मित्र-  
 वलं श्वतक-वलं शत्रु-वलमाटविक-वलं च”—इति । युद्धार्थं सैन्य-  
 सन्धाह-रचनामाह मनुः—

“दण्डव्यूहेन तन्मार्गं धायात्तु शकटेन वा ।

धराह-मकरार्था वा सूच्या वा गरुडेन वा ॥

\* काशगुणे वाऽथ चैवं वा मासे प्रति यथावत्तम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† उरु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) व्यसनानि च कामज-क्रोधज-भेदेन द्विविधानि । अत्र, कामजानि  
 रश्मि, क्रोधजान्यष्टाविति मिलित्वा अष्टादश । तदुक्तं मनुनैव ।  
 “कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः । विद्युच्चयेऽर्थधर्माभ्यां  
 क्रोधजे स्वात्मनैव हि ॥ मृगयाऽन्तो दिवास्त्रयः परिवारः स्त्रियो-  
 मदः । तौर्यत्रिकं कथाया च कामजोदशकोऽगणः ॥ पैश्वन्यं साहसं  
 क्रोह इत्योऽसुखाऽर्थदूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पादव्यं क्रोधजोऽपि  
 गणोऽष्टकः”—इति ।

(२) मूले स्वकीयदुर्गराद्वक्ष्ये । विधानं तत्रक्षार्थं सैन्यैकदेशस्थापनम् ।  
 आस्यदं शत्रुराद्वक्ष्यस्य येनावस्थानमस्य भवति तादृशं पटमखपादि ।

(३) जाङ्गलानूपटविकरूपविषयभेदेन मार्गस्य त्रिविधम् ।

यतश्च भयमाशङ्केततो विस्तारयेदलम् ।  
 पद्मेन सैव व्यूहेन निविशेत् तथा स्वयम् ॥  
 सेनापतीन् बलाध्यक्षान् सर्वदिक्षु निवेशयेत् ।  
 यतश्च भयमाशङ्केतां प्राचीं कल्पयेद्दिग्गम् ॥  
 गुल्मांश्च स्थापयेदाग्रान् कृतसंज्ञान् समन्ततः ।  
 स्थाने युद्धे च कुशलानभीरून् विकारिणः ॥  
 संहतान् योधयेदक्षान्\* कामं विस्तारयेदङ्गम् ।  
 स्वया वज्रेण सैवैतान् व्यूहेन व्यूह्य योधयेत् ॥  
 खन्दनाग्नेः समे युद्धोदनूपे नौ-द्विपैस्तथा ।  
 वृक्षगुल्मादृते चापैरसिचर्मायुधैः खले ॥  
 कुहचेनांश्च मर्त्यांश्च पाशालाङ्कुरसेनजान् ।  
 दीर्घान् सधूंश्चैव मरानयानीकेषु योजयेत् ॥  
 प्रहर्षयेदलं व्यूह्य तांश्च सम्यक् परीक्षयेत् ।  
 चेष्टासैव विजानीयादरीन् योधयतामपि ॥  
 उपरुद्धारिमासीत् राज्ञास्त्रोपपीडयेत् ।  
 दूषयेच्चास्य सततं यवसान्नोदकेन्धनम् ॥  
 भिन्नासैव तटाकानि प्रकार-परिखास्तथा ।  
 समवस्कन्दयेच्चैव रानौ विनासयेदपि ॥  
 उपजाप्यानुपजपेदुष्मीसैव हि तत्कृतम् ।

\* संहतान् विभजेदङ्गान्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† योधयेत्,—इति पाठान्तरम् ।

युक्ते च देवे<sup>(१)</sup> युद्धोत्त जयप्रेप्सुरपेतभीः ।  
 साम्रा दानेन भेदेन समसौरयवा पृथक् ॥  
 विजेतुं प्रयतेतारीन् न युद्धेन कदाचन ।  
 अनित्योविजयो यस्मात् दृश्यते युध्यमानयाः ॥  
 पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धं विवर्जयेत् ।  
 यथाणामप्युपायानां पूर्वोक्तानामसम्भवे ।  
 तथा युद्धोत्त संयत्तो\* विजयेत् रिपुं यथा ॥  
 जित्वा संपूजयेद्देवान् ब्राह्मणांश्चैव धार्मिकान् ।  
 प्रदद्यात् परिहारांश्च† स्थापयेदभयानि च ॥  
 सर्वेषां विदित्वेषां समासेन चिकीर्षितम् ।  
 स्थापयेत् तत्र तदंशं कुर्याच्च समयक्रियाम् ॥  
 प्रमाणानि च कुर्वीत तेषां धर्मान् यथोदितान्—इति ।

उक्त-प्रकारेण परसैन्यानि निर्जित्य, जितामेतां पूर्वोक्तं स्वकीयां  
 भुवं राज-धर्मेण‡ पालयेत् । तदेव धर्मेण पालनं, 'पुष्यमाचं'—इति  
 तृतीय-श्लोकेन विप्रदीक्षितम् । यथा, मालाकार आरामे यदा यदा  
 यत् यत्पुष्पं विकसति तदा तदा तद्विचिनीति न तु पुष्पलतामुन्मू-  
 लयति, तथा प्रजाभ्यः करमाददानो राजा यथोदयं षष्ठं भागं

\* युद्धोत्त सममम्याया,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† परिहारांश्च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ राजा धर्मेण,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

(१) पूर्वोक्तानीनपुद्गलदेहिनिष्पन्नं सङ्गतं दुष्कृतञ्च फलोन्मुखोद्धृतं सत्  
 सदेवं दुर्दैवश्चेत्युच्यते । तदुक्तम् । “तत्र देवमभिव्यक्तं पौरुषं पौरव-  
 देहिकम्”—इति ।

मृहीयात् । अंगार-कारकस्तु दलमुन्मूल्य सर्व्यात्मना दहति, न तु तथा प्रजाः पीडयेत् । एतच्च शान्तिपर्वणि दर्शितम्,—

“मधुदोहं दुहेद्राहं भ्रमराक्ष प्रवासयेत् ।  
नचेक्षुवत् पीडयेत्\* क्षणांश्चैव विमुहयेत् ॥  
जलौकावत्† पिवेद्राहं मृदुनैव नराधिपः ।  
व्याघ्रीवदुहरेत्‡ पुचं न दंशेन्न च पीडयेत् ॥  
यथा च लेखकः पर्णमखुः पादत्वचं यथा ।  
अतीक्ष्णो नाप्युपायेन वर्द्धमानं प्रदापयेत् ॥  
ततोऽभ्यस्यतोभूयः क्रमदृष्टिं समाचरेत्”—इति ।

अनुरपि,—

“कथं विप्रमध्वानं भक्तस्य सपरिव्ययम् ।  
योगं केमच संप्रेक्ष्य वणिजेर दापयेत् करान् ॥  
यथा फलेन धुष्येत राजा कर्त्ता च कर्मणाम् ।  
तथाऽवेक्ष्य नृपोराज्ञे कल्पयेत् सततं करान् ॥  
यथाऽस्यात्पमदन्यस्य कार्योको वत्सपदपदाः ।  
तथाऽस्यात्प्रेयसीतस्यो राजाद्राज्ञाऽऽम्बिकः करः”—इति ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“भासानद्यौ यथा सूर्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।  
सूक्ष्मौवाभ्युपायेन तथा शुक्लादिकं नृपः”—इति ।

\* नेक्षुवत् पीडयेन्नोचं,—इति आ० पुस्तके पाठः ।

† जलौकावत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ व्याघ्रीवदहरेत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

एतच्च करादानं मासाकार-दृष्टान्तेन प्रतिपादितमितरेषा-  
मपि सर्वेषां राज-धर्माणामुपलक्षणम् । ते च धर्माः याज्ञवल्क्येन दर्शिताः,—

“महोत्साहः स्थूललजः क्षतशो दहू-सेवकः ।  
विनीतः सत्वसम्पन्नः कुलीनः सत्यवाक् शुचिः ॥  
अदीर्घस्तनूः स्मृतिमानक्षुधो\*ऽपरुषस्तथा ।  
धार्मिकोऽध्यसनश्चैव प्राज्ञः सूरोरहस्यवित् ॥  
स्व-रम्भ-गोप्ताऽऽम्बीचिक्यां दण्डनीत्यां तथैव च ।  
विनीतस्त्वय वार्त्तायां चय्याश्चैव नराधिपः”—इति ।

यएतेऽन्तरङ्गा राजधर्माः, एतएव राजगुणाः,—इत्युच्यन्ते† ।  
अतएव, “षट्चिंशद्गुणोपेतो राजा”,—इत्यस्य सूचस्य व्याख्यानावसरे,  
महोत्साहादयः उन्नतया पठिताः । वहिरङ्गा अपि राजधर्मा याज्ञ-  
वल्क्येन दर्शिताः,—

“सुमन्त्रिणः प्रकुर्वीत प्राज्ञान्मौलान् स्थिरान् शुचीन् ।  
तैः सार्द्धं चिन्तयेद्राज्यं विप्रेणाथ ततः स्वयम्”—इति ।

अनुरपि,—

“मौलाऽव्वास्तविदः शूरान् लब्धलजान् कुलोद्भूतान् ।  
सन्धिवान् सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षितान् ॥  
तैः सार्द्धं चिन्तयेन्नित्यं सामादीन् सन्धि-विग्रहान् ।

\* स्मृतिमानक्षुधो,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† यएतेऽन्तरङ्गाराजगुणा इत्युच्यन्ते तएते राजधर्माः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ सामान्यं सन्धिविग्रहम्,—इति पाठान्तरम् ।

स्वार्थं समुदयं गुप्तिं स्वयं-प्रशमनानि च<sup>(१)</sup> ॥

तेषां स्वं स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक् ।

समस्तानाञ्च कार्येषु विदध्याद्धितमात्मनः ॥

सर्वेषाम्नु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ।

मन्त्रयेत् परमं मन्त्रं राजा सामान्य-संयुतम्\* ॥

नित्यं तस्मिन् समाश्रितः सर्वकार्याणि निःक्षिपेत् ।

तेन सार्द्धं विनिश्चित्य ततः कर्म समारभेत्”—इति ।

आरभणीयश्च कर्म, देश-विशेषे दुर्ग-सम्पादनम् । तच्च याज्ञवल्क्येन दर्शितम्,—

“रम्यं यज्ञस्थमाजीथं† जाग्रत्वं देशमावसेत् ।

तत्र दुर्गानि कुर्वीति जनकोशात्मगुप्तये”—इति ॥

दुर्गभेदामनुना दर्शिताः,—

“धन्वदुर्गं महीदुर्गमवदुर्गं वाचमेव वा ।

नृदुर्गं गिरिदुर्गञ्च समावृत्य वसेत् पुरम् ॥

सर्वेषां तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत्”—इति ।

दुर्ग-संविधान-प्रकारः शान्तिपर्वणि दर्शितः,—

\* वाङ्गुण्यसंयुतम्,—इति पाठान्तरम् ।

† यज्ञस्थमाजीथम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) तिरुत्तनेनेति स्वार्थं दण्डकोषपुरराष्ट्रात्मकं चतुर्विधम् । समुदय-  
न्युत्पद्यन्ते अर्था अस्मादिति समुदयोद्यान्यहिरण्याद्युत्पत्तिस्थानम् ।  
आत्मगता राङ्गगता च रक्षा गुप्तिः । स्वयस्य प्रशमनं सत्पात्रे  
प्रतिपादनादिकम् ।

“दृढ-प्राकार-परिखं हस्त्यश्च-रथ-सङ्कुलम् ।

उर्जस्विननागरञ्च श्वतरापण-शोभितम् ॥

प्रसिद्ध-व्यवहारञ्च प्रशान्तमकुतोभयम् ।

शूराणां प्राज्ञ-सम्पूर्णं तत्पुरं स्वयमाविशेत्”—इति ।

मनुरपि,—

“तत्स्यादायुध-सम्पन्नं धन-धान्येन वाहनैः ।

ब्राह्मणैः शिक्षिभिर्यन्त्रैर्यवसेनोदकेन्धनैः ॥

तस्य मध्ये तु पर्याप्तं कारयेद्दृढमात्मनः ।

गुप्तं सर्वर्तुकं शुद्धं जल-दृढ-समन्वितम्”—इति ।

दुर्ग-संविधानमुक्त्वा यागादि-धर्मानपि स एवाह,—

“तदध्यासोदहेद्गार्थां सवर्णां लक्षणाश्विताम् ।

कुले महति सम्भूतां चर्थां रूप-समन्विताम्\* ॥

पुरोहितञ्च कुर्वीति वृणुयादेव चर्त्विजम् ।

तेऽस्य गृह्यानि कर्माणि कुर्युर्वैतानिकानि च ॥

यजेत राजा ऋतुभिर्विविधैराप्तदक्षिणैः ।

यज्ञार्थां चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान् धनानि च ॥

सांवत्सरिकमात्रैश्च राष्ट्रादाहारयेदलिम् ।

स्यान्नान्नाय-परोलोके वर्सेत पितृवन्नुषु”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

\* रूपगुणान्विताम्,—इति पाठान्तरम् ।

† धर्मार्थं,—इति पाठान्तरम् ।

“पुरोहितश्च कुर्वीत दैवज्ञमपिवाधिकम् ।  
दण्डनीत्याश्च कुशलमयर्थाङ्गिरसे तथा ॥  
औत-स्नान-क्रिया-हेतोर्दण्डादेव चर्त्विजः ।  
यज्ञांश्चैव प्रकुर्वीत विधिवद्भूरि-दक्षिणान् ॥  
भोगांश्च दद्यादप्रेभ्यो वसूनि विविधानि च ।  
स-दान-भान-सत्कारैर्वासयेत् ओजियान् सदा”-इति ।

मनुरपि,—

“क्षियमाणोऽप्याददीत न राजा ओजियात् करम् ।  
न च क्षुधाऽस्य संसीदेत् ओजियो विषये वसन् ॥  
यस्य राज्ञस्तु विषये ओजियः सीदति क्षुधा ।  
तस्यापि तत् क्षुधा राष्ट्रमचिरादेव सीदति ॥  
श्रुत-वृत्ते विदित्वाऽस्य वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत् ।  
संरक्षेत् सर्वतश्चैनं पिता पुत्रमिवौरसम्”-इति ।

आनुशासनिकेऽपि,—

“शाला-प्रपा-तडागानि देवताऽऽयतनानि च ।  
ब्राह्मणावसथश्चैव कर्त्तव्यं नृपसत्तमैः ॥  
ब्राह्मणा नावमन्तव्याः भस्म-हन्नाश्वाग्रयः ।  
कुलमुत्पाटयेद्युक्ते क्रोधाविष्टा द्विजातयः ॥  
दुष्टानां शासनं धर्मः शिष्टानां परिपालनम् ।  
कर्त्तव्यं भूमिपालेन नित्यं कार्येषु चार्जवम्”-इति ।

आग्निपर्वण्यपि,—

“वासातुरेषु भूतेषु परिचाणं कुरुदह ।

शरणागतेषु कारुण्यं कुर्यात्तत्र समाहितः ॥  
भरणं सर्वभूतानां रक्षणञ्चापि सर्वशः ।  
यष्टव्यं क्रतुभिर्भित्यं दातव्यञ्चाप्यपीडया ॥  
प्रजानां रक्षणं कार्यं न कार्यं कर्म गर्हितम् ।  
आश्रमेषु यथाकालं चैलं भोजन-भाजनम् ॥  
स्वयन्मूपहरेद्राजा सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ।  
आत्मानं सर्वकार्याणि तापसे राज्यसेवच ॥  
निवेदयेत् प्रयत्नेन तिष्ठेत् प्रहृष्ट निवृत्तः ।  
विक्रमेण महीं लब्ध्वा प्रजाधर्म्येण पालयन् ॥  
आहवे निधनं कुर्याद्राजा धर्म-परायणः ।  
आहवे च महीं लब्ध्वा ओजियायोपपादयेत्”-इति ।

मनुः,—

“मोहाद्राजा खराष्ट्रं यः कर्षयत्यनवेक्षया ।  
योऽचिराद्भुङ्क्षते राज्याज्जीविताच्च सवान्धवः ॥  
शरीर-कर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ।  
तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्र-कर्षणात्”-इति ।

दिन-चर्या तु मनुना दर्शिता,—

“उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः ।  
ऊत्वाऽग्निं ब्राह्मणांश्चार्च्यं प्रविशेच्च सर्भां शुभाम्”-इति ।

सत्यन्तरेऽपि,—

\* तदा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“प्रातरुत्थाय नृपतिः कुर्याद्भक्तस्य धावनम् ।  
स्नान-शालां समागत्य स्नात्वा पूतेन वारिणा ॥  
अर्घं दत्वा तु देवाय भास्कराय समाहितः ।  
ततोऽलङ्कृत-गात्रः सन् वक्रमालोक्य भक्तवित्\* ॥  
भुत-पात्रं† तु विप्राय दद्यात् सकनकं नृपः”-इति ।

वासवक्योऽपि,—

“शक्तिपुरोहिताचार्यैराशीर्भिरभिनन्दितः ।  
दृष्ट्वा ज्योतिर्विदोवैद्यान् दद्याद्गाः काचनं महीम् ।  
नैवेदिकानि च तथा ओषधियाणां गृहाणि च”-इति ।

नैवेदिकानि विवाहोपयोगीनि कन्याऽलङ्कारादीनि । दानान्तरं

कृतं मनुराह,—

“तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः प्रतिनन्द्य विसर्जयेत् ।  
विद्वज्च च प्रजाः सर्वाः मन्त्रयेत् सह भक्तिभिः ॥  
गिरिदृष्टं समादृत्य प्रासादं वा रहोगतः ।  
अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेत्ताविभाविताः ॥  
मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे वा विश्रान्तो विगतकामः ।  
चिन्तयेत् धर्मकामार्थान् सार्द्धं तैरेकएवच ॥  
कन्यानां सम्प्रदानञ्च कुमारानाञ्च रक्षणम् ।  
दूतस्य प्रेषणञ्चैव कार्यज्ञेयं तथैवच ॥  
अन्तःपुर-प्रजागाञ्च प्रणिधीनाञ्च चेष्टितम् ।

\* भक्तवित्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† दूतपात्रे,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गञ्च तत्ततः ॥  
अनुरागापरामौ च प्रचारं मण्डलस्य च ।  
अदरेणन्तरं मित्रमुदासीनं तयोः परम् ॥  
तान् सर्वानभिसन्द्ध्यात् सामादिभिरुपक्रमैः ।  
व्यस्तैश्चैव समस्तैश्च पौरुषेण नयेन च ॥  
सन्धिं च विग्रहं चैव आनमासनमेव च ।  
द्वैधीभावं संश्रयं च धङ्गुणांश्चिन्तयेत्सदा ॥  
आसनञ्चैव आनञ्च सन्धिं विग्रहमेवच ।  
कार्यं वीक्ष्य प्रयुञ्जीत द्वैधं संश्रयमेवच ॥  
उपेतारमुयेयञ्च सर्वोपायाञ्च कृत्स्नम् ।  
एतत्तथं समाश्रित्य प्रवृत्तेतार्थसिद्धये” ॥

आष्टविधत्वन्तु कर्मण उन्नतसा प्रदर्शितम्,—

“आदाने च विसर्गे च तथा प्रेषनिषेधयोः ।  
पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य चेक्षणे ॥  
दण्डशुद्धयोः समायुक्तस्तेनाष्टगतिकोनृपः” ।

शुद्धिः प्रायश्चित्तम् । पञ्चवर्गस्तु, कापटिक-दाक्षिक-गृहपति-वैदे-  
हक-तापस-व्यसनाक्षराः । कर्मणामारम्भोपायः, पुरुष-ब्रह्म-संपत्-विनि-  
पात-प्रतीकारः, कार्यसिद्धिरिति वा पञ्चवर्गः\* ।

“एवं सर्वमिदं राजा सह संमन्त्र्य भक्तिभिः ।  
व्यायाम्यामुत्थ मध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरं व्रजेत् ॥  
तत्रात्मभूतेः कालक्षीरहार्यैः परिचारकैः ।

\* शुद्धिरित्यारभ्य, पञ्चवर्गः,—इत्यन्तो मन्थोनास्ति सु० पुस्तके ।

सुपरीक्षितमन्त्राद्यमद्यान्मन्त्रैर्विधापयैः ॥  
 विषग्नैरगदैश्चास्य सर्वद्रव्याणि योजयेत् ।  
 विषग्नानि च रत्नानि निचतोधारयेत्सदा ॥  
 परीक्षिताः स्त्रियस्त्र्येन व्यजनोदकधूपनैः ।  
 वेवाभरणसंयुक्ताः संस्पृशेद्युः समाहिताः ॥  
 एवं प्रथमं कुर्वीत धान-ग्रन्थाऽऽसनाशने ।  
 खाने प्रसाधने चैव सर्वस्वास्त्यङ्गारकेषु च ॥  
 शुक्लान् विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह ।  
 विहृत्य च यथाकामं\* पुनः कार्याणि सिन्धयेत् ॥  
 अलङ्कृतस्य संपश्नेदायुधीयं पुनर्जनम् ।  
 वाहनानि च सर्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च ॥  
 सन्ध्यास्त्रोपास्य शृणुयादन्तर्वेश्मनि शस्तम्भतः ।  
 रहस्याख्यायिनां चैव प्रणिधीनाञ्च चेष्टितम् ॥  
 गत्वा कक्षाऽन्तरं सम्यक्† समनुज्ञाय तं जनम् ।  
 प्रविशेद्भोजनार्थं नु स्त्री-वृत्तोऽन्तःपुरं पुनः ॥  
 तत्र भुञ्ज्या पुनः किञ्चिन्मूर्खघोषैः प्रहर्षितः ।  
 संविशेच्च यथाकालमुनिष्ठे च मतक्रमः ॥  
 एतदिधानमातिष्ठेद्दरोगः पृथिवीपतिः ।  
 अस्त्रस्यः सर्वमेवैतत् भृत्येषु विनिवेशयेत्”—इति ।

धर्मान्तरमाह मनुः,—

\* यथाकामं,—इति पाठान्तरम् ।

† सन्ध्या,—इति पाठान्तरम् ।

“सङ्ग्रामेष्वजिवर्त्तित्वं प्रजानाञ्चैव पालनम् ।  
 शूश्रूषा ब्राह्मणानाञ्च राज्ञः श्रेयस्करं परम् ॥  
 असन्धश्चैव लिप्सेत सन्धं रक्षेच्च यत्नतः ।  
 रक्षितं वर्द्धयेच्चैव वृद्धं पात्रेषु निःक्षिपेत् ॥  
 अमायश्चैव वर्त्तेत न कथञ्चन मायया ।  
 बुद्धोत्तारि-प्रयुक्तान्तु मायां नित्यं सुसंयतः”—इति ।

शान्तिपर्वण्यपि,—

“व्यसनानि च सर्वाणि नृपतिः परिवर्जयेत् ।  
 लोक-संग्रहणार्थाय कृतकव्यसनी भवेत्”—इति ।

तानि व्यसनानि मनुना दर्शितानि,—

“दश काम-समुत्थानि तथाऽष्टौ क्रोधजानि च ।  
 मृगयाऽश्चो दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियोमदः ॥  
 तौर्यचिकं वृथाऽढाढ्या कामजोदशकोणः ।  
 पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्याऽसूयाऽर्थ-दूषणम् ॥  
 वाग्दण्डजश्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ।  
 कामजेषु प्रशक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः ॥  
 विद्युज्यतेऽर्थ-धर्माभ्यां क्रोधजे स्वात्मनैव तु ।  
 दधोरप्येतथोर्मूलं यं सर्वं कवयोविदुः ॥  
 तं यत्नेन त्यजेत्तोभं त्याज्यौ ह्येतौ गणामुभौ ।  
 पानमन्त्राः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ॥  
 एतत्कष्टतमं विद्यात्तुष्कं कामजे गणे ।  
 दण्डस्य पातनश्चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे ॥

क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं सदा ।  
व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कष्टमुच्यते ॥  
व्यसन्यधो हि प्रजति स्वर्यात्यव्यसनी मृतः”—इति ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“व्यसनानि परित्यज्य सप्त मूलहराणि च<sup>(१)</sup> ।  
आत्मा रिपुभ्यः संरक्ष्योवर्हिर्मन्त्र-विनिर्गमात् ॥  
ज्ञान-दृष्टि-सत्य-ज्ञान-वाङ्मण्य-विजितात्मना ।  
भवितव्यं नरेन्द्रेण न कामवशवर्तिना” ॥  
प्रागात्मा मन्त्रिणस्यैव ततोभृत्यामसीमृता ।  
ज्ञेयास्यानन्तरं पौराविद्वज्ज्ञेयं ततोऽरिभिः ॥  
यस्त्वेतानविनिर्जित्य वैरिणोविजिगीषते ।  
सोऽजितात्माऽजितामात्यः ब्रह्मवर्गेण वाच्यते”—इति ।

तदेवमुक्त-धर्मकलापेन संयुक्तो राजा प्रजाः पालयेत् । तदुक्तं  
मनुना,—

“एवं सर्वं विधायेदमितिकर्त्तव्यमात्मनः ।

युक्तस्यैवाप्रमत्तस्य परिरक्षेदिमाः प्रजाः”—इति ।

प्रजा-रक्षणे राज्ञः श्रेयोविशेष ऐहिक आमुष्मिकस्य शान्तिपर्वणि-  
दर्शितः,—

\* प्रजासु समवर्तिना,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) कामजेषु पानादिचतुष्कं क्रोधजेषु दण्डपातनादित्रिकं च कष्टतमत्वे-  
नोक्तम् । तान्येवात्र ‘सप्त’ शब्देन निर्दिश्यन्ते । तान्येव च कष्टतमत्वात् मज्ज-  
हराणीत्युच्यन्ते ।

“स्त्रियश्च पुरुषामागं सर्वलङ्कार-भूषिता ।  
निर्भयाः प्रतिपद्यन्ते यदा रक्षति भूमिपः ॥  
धर्ममेव प्रपद्यन्ते न हिंसन्ति परस्परम् ।  
अनुयुह्यन्ति\* चान्योन्यं यदा रक्षति भूमिपः ॥  
यजन्ते च महायज्ञैस्तयोवर्णाः पृथग्विधैः ।  
युक्ताश्चाधीयते वेदान् यदा रक्षति भूमिपः ॥  
यदा राजाऽऽयुधं श्रेष्ठमादाय वहति प्रजाः ।  
महता वलयोगेन तदा लोकान् समश्रुते”—इति ।

रामायणेऽपि,—

“यः क्षत्रियः स्वधर्मेण पृथिवीमनुशास्ति वै ।  
स लोके लभते वीर्यं यज्ञः प्रेत्य च सद्गतिम्”—इति ।

अपासने दोषः शान्तिपर्वणि दर्शितः,—

“यानं वस्त्राण्यलङ्कारान् रत्नानि विविधानि च ।  
हरेयुः सद्यसा पापाः, यदि राजा न पालयेत् ॥  
पतेद्विधं शत्रुं न हविर्न वणिक्पथः ।  
मज्जेद्धर्मस्तथी न स्यात् यदि राजा न पालयेत्”—इति ।

॥०॥ इति राज-धर्म-प्रकरणम् ॥०॥

\* क्षत्र, अनुबध्यन्ति,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

## अथ वैश्य-धर्म-प्रकरणम् ।

क्रम-प्राप्तान् वैश्यस्यासाधारण-धर्मानाह,—

लाभकर्म तथा रत्नं गवां च परिपालनम् ।

कृषि-कर्म च वाणिज्यं वैश्य-वृत्तिरुदाहृता ॥६३॥

लाभार्थं कर्म, लाभकर्म; कुसीदाद्युपजीवनमित्यर्थः । रत्नं मणि-मुक्तादि । तेन च तत्परीक्षण-क्रय-विक्रया उपसङ्ग्यन्ते । गवां पालनं दण्डोदकप्रदान-वन्धन-मोचन-दोहनादि । कृषिकर्म, भूमिकर्षण-बीज-वापनादि । वाणिज्यं क्रयिक-धान्यादि-क्रय-विक्रयौ । कुसीदादीनां वैश्य-धर्मत्वमाह धात्ववक्ष्यः,—

“कुसीद-कृषि-वाणिज्यं पाशुपाल्यं विप्रः स्मृतम्”—इति ।

मनुरपि,—

“पशूनां रक्षणं दानमिज्याऽध्ययनमेव च ।

वणिकपथं कुसीदश्च वैश्यश्च कृषिमेव च”—इति ।

समादिशदिति शेषः । वराहपुराणेऽपि,—

“स्वाध्यायं यजनं दानं कुसीद-पशुपालनम् ।

गोरक्षां कृषिवाणिज्यं कुर्यादैशो यथाविधि”—इति ।

पशुपालनं अजाद्यादि-पालनं, गोशब्दस्य पृथगुपात्तत्वात् । आनु-शासनिके विक्रेय-द्रव्याण्यपि निदर्शितानि,—

“तिल-चर्म-रसास्येव विक्रेयाः पशुवाजिनः ।

वणिकपथमुपासीनैर्वैश्यैर्वश-पथि-स्थितैः”—इति ।

आन्तिपर्वणि जावाण्युपाख्यान-प्रसङ्गेन वैश्यधर्मास्तुलाधारेणोदिताः,—

लाभकर्मोदीनि वाणिज्यान्तानि, तानि सर्वाणि वैश्यवृत्तिः वैश्यस्य जीवनहेतुः,—इत्यर्थः । तदुक्तं मार्कण्डेये,—

“दानमध्ययनं यज्ञोवैश्यस्यापि त्रिधैव सः ।

वाणिज्यं पाशुपाल्यश्च कृषिश्चैवास्य जीविका”—इति ।

अर्ध-विज्ञानादयो वैश्यधर्मत्वेन द्रष्टव्याः । अतएव मनुना वैश्यधर्मेषु पठिताः,—

“वैश्यस्तु कृत-संस्कारः कृत्वा दार-परिग्रहम् ।

वार्त्तायां नित्ययुक्तः स्यात् पशूनाञ्चैव रक्षणे ॥

प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पशून् ।

न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनि निति ॥

वैश्ये चेच्छक्तिं नान्येन रक्षितव्याः कथञ्चन ।

मणि-मुक्ता-प्रवालानां लौहानां ताम्रवस्त्र च ॥

गन्धानाञ्च रसानाञ्च विद्यादर्धवलावलम् ।

वीजानामुन्निविच स्यात् तेन-दोष-गुणस्य च ॥

मान-योगांश्च जानीयात्तुला-योगांश्च सर्वतः ।

सारासारश्च भाण्डानां देशानाञ्च गुणगुणम् ॥

लाभालाभञ्च पशूनां पशूनाञ्च विवर्द्धनम् ।

सृत्यानाञ्च सृतिं विद्याङ्गाणाञ्च विविधानृणाम् ।

द्रव्याणां स्वान-योगांश्च क्रयं विक्रयमेव च ॥

धर्मेषु च द्रव्य-वृद्धावातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ।

दद्याच्च सर्वभूतानाममन्नमेव प्रयत्नतः”—इति ।

कृषि-वाणिज्य-गोरक्षाः वार्त्ताशब्देनोच्यन्ते, मानयोगा अञ्जलि-

प्रत्यादि-साध्याः । मूलवचने 'लाभकर्म'—इत्यत्र, 'लौहकर्म'—इति केचित् पठन्ति । लौहस्य सुवर्णरजतादेरर्घपरिज्ञान-क्रयादिकं\* तत्कर्मैति व्याख्येयम् । लौहानाञ्चेति मनुपठितत्वात् । यथोक्तधर्मानुष्ठाने फलमाप्त्यधिके वर्णितम्,—

“वणिग्धर्मश्च सुचन् वै देव-ब्राह्मण-पूजकः ।

स वणिक् स्वर्गमाप्नोति पूज्यमानोऽप्यरोगैः”—इति ।

वैपरीत्ये देवः शान्तिपर्वणि दर्शितः,—

“यः करोति जनान् साधून् वलिकर्मणि वञ्चनम् ।

स याति मरकं घोरं धनं तस्यापि हीयते”—इति ।

॥०॥ इति वैश्वधर्म-प्रकरणम् ॥०॥

क्रम-प्राप्त्याशूद्रस्यासाधारण-धर्मानाह,—

शूद्रस्य द्विज शुश्रूषा परमोधर्मोऽुच्यते ।

अन्यथा कुरुते किञ्चित्तद्वेत्तस्य निष्फलम् ॥ ६४ ॥

अथ, द्विज-शब्दो ब्राह्मण-परः, तत्-शुश्रूषायाः परमत्वं निःश्रेयस-हेतुत्वात् । तदाह मनुः,—

“विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यज्ञस्त्रिणाम् ।

शुश्रूषैव तु शूद्रस्य धर्मो नैश्रेयसः परः ॥

शुचिस्तुष्ट-शुश्रूषुर्मुदुः शान्तोऽनहन्तः ।

ब्राह्मणोपाश्रयोनित्यमुत्कृष्टां जातिमश्नुते”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

\* रजतादेरर्घपरीक्षाज्ञानक्रयादिकं, —इति सु० यु० के पाठः

“द्विज-शुश्रूषयैवैष पाकयज्ञाधिकारवान् ।

निजान् जयति वै लोकान् शूद्रोऽध्वन्यतरः स्मृतः”—इति ।

आनुशासनिकेऽपि,—

“रागोद्वेषश्च मोहश्च पारुष्यञ्च नृशंसता ।

शायश्च दीर्घवैरत्वमतिमानमनार्जवम् ॥

अमतश्चातिवादश्च पैशुन्यमतिलोभता ।

निहतिस्याप्यविज्ञानं जनने शूद्रमाविशत् ॥

दृष्ट्वा पितामहः शूद्रमभिभूतन्तु तामयैः ।

द्विज-शुश्रूषणं धर्मं शूद्राणाञ्च प्रयुक्तवान् ॥

गच्छन्ति ताममाभावाः शूद्रस्य द्विजभक्तिः ।

द्विज-शुश्रूषया शूद्रः परं श्रेयोऽधिगच्छति”—इति ।

परम्,—इति विशेषणादन्येऽपि केचन धर्माः सन्तोति गम्यन्ते । ते च देवलेन दर्शिताः,—“शूद्रधर्मास्त्रिवर्ण-शुश्रूषा कलचादि-पोषणं कर्षण-पशुपालन-भारोद्धहन-पण्यव्यवहार-चित्रकर्म-नृत्य-गीत-वेणु-वीणा-मुरज-मृदङ्ग-वादनानि”—इति । विष्णुपुराणेऽपि,—

“दानञ्च दद्याच्छूद्रोऽपि पाकयज्ञैर्यजेत च ।

पित्र्यादिकञ्च वै सर्वं शूद्रः कुर्वीत तेन वा”—इति ।

धातवल्क्योऽपि,—

“भार्यारतः शुचिर्भृत्य-भर्ता आह-क्रिया-परः ।

नमस्कारेण मन्त्रेण यच्च यज्ञाञ्च ज्ञापयेत्”—इति ।

शान्तिपर्वण्यपि,—

“स्नाहाकार-नमस्कार-मन्त्रं शूद्रे विधीयते ।

ताभ्यां शूद्रः पाकयज्ञैर्यजेत ब्राह्मणान्\* स्वयम् ॥

सञ्चर्यास न कुर्वीत जातु शूद्रः कथञ्चन ।

सेवया हि धनं सन्धा वशे कुर्याद्गरीयसः ॥

राज्ञा दानमनुज्ञातः कामं कुर्वीत धार्मिकः”—इति ।

आनुशासनिकेऽपि,—

“अहिंसकः शुभाचारोदेवता-द्विज-पूजकः ।

शूद्रो धर्म-फलैरिष्टैः स्वधर्मेणैव दृश्यते”—इति ।

न केवलं विप्र-शुश्रूषा निश्रेयसार्था, अपि तु वृत्त्यर्थोऽपि । अत एव प्रकल्प्यमाना वृत्तिर्मनुना दर्शिता,—

“प्रकल्प्या तस्य वै वृत्तिः स्वकुटुम्बाद्यधारतः ।

शक्तिषावेष्ट्य दास्यच्च† भृत्यानाञ्च परिग्रहम् ॥

उष्णैश्च दानैश्च जीर्णानि वसनानि च ।

पुलाकाश्चैव धान्यानां जीर्णाश्चैव परिच्छदाः”—इति ।

शान्तिपर्यवस्यपि,—

“यस्य कश्चिद्विजातीनां शूद्रः शुश्रूषुराग्रजेत् ।

प्रकल्प्या तस्य तैराज्यवृत्तिर्धर्मविदो जनाः ॥

हच-वेष्टन-पुञ्जानि उपानद्वाजनानि च ।

यातयामानि देयानि शूद्राय परिवारिणे”—इति ।

अन्यथा द्विज-शुश्रूषामन्तरेण यदि किञ्चित् पाकयज्ञादिकं कुर्यात्, तत्सर्वं निष्फलं भवेत् । तदुक्तं मनुना,—

\* ब्राह्मणान्,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† मत्स्ये,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“विप्र-सेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कथ्यते ।

यदतोऽन्यद्वि कुरुते तद्भवेत्तस्य निष्फलम्”—इति ।

तस्मात्, द्विज-शुश्रूषैव तस्य परमो धर्मः, चचिय-वैश्य-शुश्रूषा तु केवल-वृत्त्यर्थत्वादपरमो धर्मः । अतएव मनुना, विप्र-शुश्रूषाया उभ-थार्थत्वमितर-शुश्रूषायाः केवल-वृत्त्यर्थत्वञ्च दर्शितम्,—

“शूद्रस्तु वृत्तिमाकाङ्क्षन् चचमाराधयेच्चदि ।

धनिनं वाऽप्युपाराध्य वैश्यं शूद्रोऽजिजीविषेत् ॥

स्वर्गार्थमुभयार्थं वै विप्रानराधयेत् तु सः\* ।

जात-ब्राह्मण-शब्दः स्यात् सा ह्यस्य कृतकृत्यता†”—इति ॥

यदा द्विज-शुश्रूषया जीवितुं न शक्नोति, तदा किं कुर्या-दित्यत आह,—

सवणं मधु तैलञ्च दधि तक्रं घृतं पयः ।

न दुष्येच्छूद्रजातीनां कुर्यात्सर्वेषु विक्रयम् ॥६५॥

शुश्रूषया जीवितुमशक्नोतीवनाय सवणादिषु सर्वेषु विक्रयं कुर्यात्‡ । ननु, सवणादीनि विक्रीयमाणानि विक्रेतुर्दोषमावहन्ति । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“फलोपलब्धौ मसो मनुष्यापूपवीरुधः ।

तिलैर्दनरसचारान् दधि क्षीरं घृतं जलम् ॥

\* ब्राह्मणानेव राधयेत्,—इति शा० स० पुस्तके पाठः ।

† जातब्राह्मणशब्दस्य मनुष्यस्य कृतकृत्यता,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ यदि शुश्रूषया जीवितुं न शक्नोति, जीवनाय सवणादिविक्रयं कुर्यात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

वसा-रस-मधूच्छिष्ट-मधु-साक्षा\* सर्वर्षिषः ।

मृचर्म-पुष्य-कुतप-केश-तक्र-विष-क्षितीः ॥

कौशेय-नील-सवण-मांसैकशफ-सीसकान् ।

आकार्द्रैषधि-पिण्याक-पशु-गन्धास्तथैव च ॥

वैश्व-दृष्ट्याऽपि जीवन्तो विक्रीणीत कदाचन ।

साक्षा-सवण-मांसानि वर्जनीयानि विक्रये ॥

पयोदधि च मद्यं च हीनवर्ण-कराणि च"—इति ।

हीनवर्णः शूद्रः† । मैवम्, अस्य ब्राह्मण-विषयत्वात् । अतएव मनुः,—

“मद्यः† पतति मांसेन साक्षया सवणेन च ।

अथेण शूद्रोभवति ब्राह्मणः क्षीर-विक्रयात्॥”—इति ।

शूद्रस्य सवणादीनि विक्रीण्यपि न दुष्येत्॥ । ‘विक्रीणन्’—इति  
पदं वक्ष्यमाण-श्लोकादनुषज्य धेजनीयम् । याज्ञवल्क्योऽपि शूद्र-  
वया जीवितुमशक्तस्य शूद्रस्य वाणिज्यादिकमाह,—

“शूद्रस्य द्विज-शूद्राणां तथाऽजीवन् वणिग्भवेत् ।

शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेत् द्विजाति-हितमाचरन्”—इति ।

यैः कर्मभिर्द्विजातयः शूद्रव्यक्ते, तैरित्यर्थः । मनुरपि,—

\* शस्त्रासवमधूच्छिष्टमधुसाक्षाः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† पयोदधि च,—इत्यदि, शूद्रः,—इत्यन्तं नास्ति सुद्रितातिरिक्तपुस्त-  
केषु ।

‡ सम्यक्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ क्षीरविक्रीणी,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ शूद्रस्तु कवणादीनि विक्रीण्य हि दुष्यति,—इति श्लोकार्जतयेव लि-  
खितमस्ति सु० पुस्तके ।

“अशक्तुंस्तु शूद्राणां शूद्रः कर्तुं द्विजमनाम् ।

पुचदारात्ययं प्राप्तोजीवेत्कारु-कर्मभिः ॥

यैः कर्मभिः सुचरितैः शूद्रव्यक्ते द्विजातयः ।

तानि कारु-कर्मणि शिल्पानि विविधानि च”—ति ॥

शूद्रस्यापि वर्ज्यामाह,—

विक्रीणन् मद्य-मांसानि ह्यभक्षस्य च भक्षणम् ।

कुर्वन्नगम्या-गमनं शूद्रः पतति तत्क्षणात् ॥ ६६ ॥

कपीला-क्षीर-पानेन ब्राह्मणी-गमनेन च ।

वेदाक्षर-विचारेण शूद्रः पतति तत्क्षणात्\* ॥ ६७ ॥

मद्यं च बज्रविधं; ताल-पानस-द्राक्ष-माधूक-खार्जुरादिकम् ।

अभक्ष्यं गो-मांसादि । अगम्या भगिन्यादयः† । स्पष्टमन्यन् ।

॥ ० ॥ इति शूद्र-धर्म-प्रकरणम् ॥ ० ॥

प्रख्याता हि पराशर-स्मृतिरिह स्मृत्यागमस्यापनं

धर्मोवर्ण-चतुष्टयी-बज्रमता साधारणाख्याभिधा ।

आद्यस्वाङ्गिक-शिष्ट-नाम-विहितः षट्कर्म-पूतोऽपरः

पूर्वार्थाय-मिहपितं तदखिलं व्याख्यत् सुधीर्माधवः ॥

इति श्रीराजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-श्रीवीर-वृक्ष-  
भूपाल-साक्षाज्य-धरम्बरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशर-स्मृति-  
व्याख्यायां प्रथमोऽध्यायः ॥ ० ॥

\* शूद्रस्यागम्यतामियात्,—इति स० ब्रा० पुस्तकयोः पाठः ।

† ब्राह्मण्यादयः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

## अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं गत्वा कृतकृत्याः स्युः तं गमामि गजाननम् ॥

प्रथमेऽध्याये व्याख्येन पृष्ठयोर्वर्ण-चतुष्टय-साधारणासाधारण-धर्म-योर्मध्ये साधारण-धर्मं संचिप्यासाधारण-धर्मः प्रपञ्चितः, अथेदानीं संचिप्यः साधारण-धर्मो द्वितीयेऽध्याये प्रपञ्च्यते ।

अथवा, पूर्व्याध्यायआमुष्मिक-धर्म-प्राधान्येन प्रवृत्तः, अयम् एहिक-जीवन-हेतु-धर्मः प्राधान्येन प्रवर्तते । तत्रादावध्याय-प्रति-पाद्यमर्थं प्रतिजानीते,—

अतः परं गृहस्थस्य कर्माचारं† कलौ युगे ।

धर्मं साधारणं शक्त्या चातुर्वर्ण्याश्रमागतम् ॥१॥

तं प्रवक्ष्याम्यहं पूर्वं पराशर-वचोयथा ।

अतः परं, चातुर्वर्ण्य-साधारण-धर्म-संचेपेणादुत्तरस्मिन् काले । स एव विस्तर-कथनस्योचितोऽवसरः । वज्र-गन्ध-पाठ-शक्ति-रहितान् मन्द-प्रज्ञान् प्रति संचेपेणाभिहिते सति, समर्थानामुत्तमप्रज्ञानां बुद्धिस्थत्वान् प्रति विस्तरेण कथयितुमुचितत्वात् । अतएवाञ्ज-राचार्याः,—

\* 'धर्म' परं नास्ति मु० पुस्तके ।

† कर्माचारं,—इति स० चो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

“संचेप-विस्तरार्था हि मन्दोत्तमधियां नृणाम् ।

वस्तुच्यमानमप्यन्तःकरणं तेन दृश्यते”—इति ।

यदा, अतः परं आमुष्मिक-प्रधान-धर्म-कथनादनन्तरम् । “वट्-र्माभिरतः” “सन्ध्या स्नानम्”—इत्यादिना ह्यामुष्मिक-फले धर्मोऽभि-हिते सत्यैहिक-फलस्य कृत्यादि-धर्मस्य बुद्धिस्थत्वात् तदभिधानस्य युक्तोऽवसरः ।

वस्तुमात्रस्य कृत्यादि-धर्मस्य ब्रह्मचारि-वनस्य-यतिष्वसम्भवमभि-प्रेत्य तद्योग्यमाश्रमिणं दर्शयति,—“गृहस्थस्य”—इति । कृत-चेता-हाप-रेषु वैश्यस्यैव कृत्यादावधिकारोऽन तु गृहस्थमात्रस्य विप्रादेरतोविघ्न-हि,—“कलौ युगे”—इति । कर्मशब्दोलोके व्यापारमात्रे प्रयुज्यते, आचारशब्दस्य धर्मरूपे शास्त्रीये व्यापारे । कृत्यादेस्तु युगान्तरेषु कर्मत्वं, कलावाचारत्वमित्युभयरूपत्वमस्ति । तथैवाश्रमान्तरेषु कर्मत्वं गार्हस्थ्ये वाचारत्वमित्युभयरूपता । तदिवचन्या ‘कर्माचारम्’ इत्युक्तम् । कलौ गृहस्थस्य याजनादीनां दुर्लभत्वाज्जीवन-हेतुतया कृत्यादि-वि-धानादाचारत्वमुपपन्नम् ।

कृत्यादेः साधारण-धर्मत्वमुपपादयति,—“चातुर्वर्ण्याश्रमागतम्”—इति । चातुर्वर्णा एव चातुर्वर्ण्यम् । तत्र सर्व्वचैव प्रसिद्धः आश्रमो-गार्हस्थ्यरूपः । सन्ति हि शूद्रस्यापि विवाह-पञ्चमहायज्ञादयो गृहस्थ-धर्माः । एतत् सर्व्वमस्माभिः उत्तरचाश्रम-निरूपणे विस्तृतम्-भिधास्यते । तस्मिन्नाश्रमे विधानात् साधारण्यम् । पराशरशब्देनाचा-तीतकथ्योत्पन्नोऽविवक्षितः । एतदेवाभिव्यञ्जयितुं ‘पूर्व्वम्’—इत्युक्तम् । पूर्व्वकल्प-सिद्धं पराशर-वाक्यं कलि-धर्मो कृत्यादौ यथा वर्तते, तथैवाहं

संप्रवक्ष्यामि । अतः, सम्प्रदायागतत्वात् कृष्यादेराचारतायां न विवादः कर्त्तव्यः,—इत्याशयः । ‘गुह्यतरविषये विनयः कर्त्तव्यः’ इति श्रुत्या-चारं त्रिचयितुं ‘शक्त्या सम्प्रवक्ष्यामि’ इत्युक्तं, न तु कस्मिंश्चिद्दुर्गो स्वस्याशक्तिं द्योतयितुम् । कस्मिन्-धर्म-प्रवीणस्य पराशरस्य तत्राशक्त्य सम्भवात् ॥

प्रतिज्ञातं धर्मं दर्शयति,—

**षट्कर्म्म-सहितोविप्रः कृषिकर्म्म च कारयेत् ॥२॥**

षट्कर्म्माणि पूर्वोक्तानि; यजनादीनि, सन्ध्याऽऽदीनि च । तैः सहितोविप्रः शुश्रूषकैः शूद्रैः कृषिं कारयेत् । न च याजनादीनां जीवन-हेतुत्वात् किमनया कथ्येति वाच्यं, कलौ जीवन-पर्याप्ततया याजनादीनां दुर्लभत्वात् । यस्तु मनुनेोक्तम्,—

“वैश्व-दृष्ट्या तु जीवंस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा ।

द्विंसाभ्यात् पराधीनां \* कृषिं यत्नेन वर्जयेत् ॥

कृषिं साध्विति मन्यन्ते सा वृत्तिः सदिगर्हिता ।

भूमिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम्”—इति ।

तत् स्वयङ्कुताभिप्रायम् । अन्यथा, मनोः स्व-वचन-विरोधात् । स्वेमेव कृषिरभ्युपगता ;

“उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।

कृषिगोरक्षमास्थाय जीवेद्वैश्वस्य जीविकाम्”—इति ।

मनु, कूर्मपुराणे स्वयं कृता कृषिरभ्युपगता,—

\* जीवद्विंसाग्रदामेवां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“स्वयं वा कर्षणं कुर्याद्वाणिज्यं वा कुसीदकम् ।

कष्टा \* पापीयसी वृत्तिः कुसीदन्तां विवर्जयेत्”—इति ।

तत्र, अस्य वचनस्य कुसीद-निन्दा-परत्वात् । अतएव नारदः,—

“आपत्स्वपिच कष्टासु ब्राह्मणस्य न वार्द्धवम्”—इति ।

मनु, दृष्टयतिः स्वयङ्कर्त्तृकां कृषिमङ्गीचकार,—

“कुसीद-कृषि-वाणिज्यं प्रकुर्वीतास्वयङ्कर्त्तृकम् ।

आपत्काले स्वयं कुर्वन्नेनसा युज्यते द्विजः”—इति ।

वाढं, कारयितुमप्यशक्तस्य तत्कर्त्तृत्वम्, ‘आपत्काले’—इति विवे-  
षितत्वात् । मनु, कारयितुमप्यशक्तस्य तत्कर्त्तृत्वमेव, कृषेर्वैश्व-धर्मत्वादिप्रस-  
याजनादीनामेव मुख्य-जीवन-हेतुत्वात् । एवं तद्वापत्तारतम्येन  
व्यवस्थाऽस्तु । आपत्पदि कारयितुमशक्त्यन्तापदि कर्त्तृत्वम्,—इति ।  
अथवा, युग-भेदेन व्यवस्थाप्यतां; युगान्तरेषु कारयितुमशक्त्यन्तः,  
कलौ मुख्यधर्मः, प्राधान्येनोपक्रम्य प्रतिपादनात् ।

तत्र, कृषौ शालिकस्य वलीवर्द्ध-संख्या-नियममाह हारीतः,—

“अष्टागवं धर्म्यहलं षड्गवं जीवितार्थिनाम् ।

चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम्”—इति ।

तत्रान्तौ पक्षौ हेतौ † इतरावपि क्रमेण मुख्यानुकल्पो द्रष्टव्यौ ॥

कृषौ वर्धमानं वलीवर्द्धनाह,—

क्षुधितं तृधितं श्रान्तं वलीवर्द्धं न योजयेत् ।

हीनाङ्गं व्याधितं क्लीवं दृषं विप्रो न वाहयेत् ॥३॥ इति ।

\* तेन,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† तत्राद्यौ पक्षावक्तव्यतया हेतौ,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

सुधादयस्तत्सिद्धैरवगन्तव्याः । हीनाङ्गः पाद-विकलः । क्लीवः  
पुंस्व-रहितः ॥

कीदृशसिद्धिं वलीवर्द्धः कृषौ योज्य इत्यत आह,—

स्थिराङ्गं नीरुजं तृप्तं सुनर्दं षण्डवर्जितम् ।  
वाहयेद्विषसस्याहं पश्चात् स्नानं समाचरेत् ॥ ४ ॥ इति ।

स्थिराङ्गः पादादि-वैकल्य-रहितः । नीरुजो व्याधि-रहितः । तृप्तः  
सुप्तप्राप्ताभ्यामपीडितः । सुनर्द्धो हिंसको दृष्टः अम-रहितः,—इति  
थावत् । षण्डेति भाव-प्रधाने निर्दोषः । षण्डत्व-वर्जितः पुंस्वोपेतः  
श्रेष्ठः,—इति थावत् । दिवसस्याहं धाम-इदम् । ‘पश्चात् स्नानं  
समाचरेत्’—इति, वलीवर्द्धान् स्नापयेदित्यर्थः । तथा च हारीतः,  
—“स्नापयित्वाऽनङ्गोऽसङ्गुत्य ब्राह्मणान् भोजयेत्”—इति । वाहने  
विशेषः आश्वमेधिके दर्शितः,—

“वाहयेद्भुङ्क्तेनैव ब्राह्मणा वा सपत्न्या ।

न दण्डेन न यज्ञा वा न पाशेन च वा पुनः ॥

न सुप्तप्राप्तमभ्यान्तं वाहयेदिकलेन्द्रियम् ।

सुतप्तेषु च भुञ्जीयात् पिबेत् पीतेषु चोदकम् ॥

अङ्गः पूर्वं द्वियामं वा धुर्याणां वाहनं स्रुतम् ।

विश्राज्येऽप्यग्ने भागे भागे चान्ये यज्ञासुखम् ॥

यत्र वा त्वरया नित्यं संश्रयोद्यत वाऽध्वनिः ।

वाहयेत्तत्र धुर्यास्तु न स पापेन स्त्रियते ॥

अन्यथा वाहयन् राजन्, निघ्नं याति रौरवम् ।

रुधिरं वाहयेत् तेषां यस्तु मोहाच्चराधमः ।

भूण-इत्या-समं पापं तस्य स्यात् पाण्डुनन्दन” —इति ॥

वलीवर्द्ध-स्नापनानन्तरं कर्त्तव्यमाह,—

जप्यं देवार्चनं होमं स्वाध्यायश्चैवमभ्यसेत् ।  
एक-द्वि-त्रि-चतुर्विप्रान् भोजयेत् स्नातकान् द्विजः ॥ ५ ॥

यथा, वलीवर्द्ध-आन्ति-कृत-दोषापनयनाय स्नापनं, एवं प्रा-  
णुपघात-दोषापनयनाय यथाशक्ति जप्यादीनामन्यतममनुष्ठेत् ।  
एकं द्वौ त्रींश्चतुरो विप्रान् स्नातकान् यथाशक्ति भोजयेत् । स्नातका  
शवविधमित्युक्ताः । तदाह मनुः,—

“साम्प्रतिकं यज्यमाणमध्वगं सर्व्ववेदसम् ।

गुर्व्वथं पितृमाचर्थं स्वाध्यायार्थुपतापिनम्”—इति ।

साम्प्रतिकं सन्तानाय विवाहोपयुक्त-द्रव्यार्थिनम् । सर्व्ववेदसः  
सर्व्वस्व-दक्षिणं यागं कृत्वा निस्त्रयमापन्नो द्रव्यार्थि, तमित्यर्थः ।  
पितृमाचर्थं पितृ-मातृ-शुश्रूषा-र्थिनम् । स्वाध्यायार्थं स्वाध्याय-प्रव-  
चन-निर्वाहार्थं द्रव्यार्थि, उपतापी रोगी, स्वाध्यायार्थि-सहितः  
उपतापी स्वाध्यायार्थुपतापी, तमिति मध्यम-पद-लोपी समासः ।  
तावुभावित्यर्थः ॥

कृषौ फलितस्य धान्यस्य विनियोगमाह,—

स्वयङ्कृष्टे तथा श्वेने धान्यैश्च स्वयमर्जितैः ।

निर्व्वपेत् पञ्चयज्ञांश्च क्रतु-दीक्षाञ्च कारयेत् ॥ ६ ॥ इति ।

यानि स्वयङ्कृष्टे चेचे फलितानि धान्यानि, यानि वाऽन्यैः कर्षिते चेचे स्वयमर्जितानि धान्यानि, तैः सर्वैः सार्वान् पञ्चमहा-  
यज्ञान् औतामग्निष्टोमादि-ऋतु-दीक्षां कुर्यात् । कारयेदिति  
स्वार्थिकोऽपि । अथवा, स्वयञ्च महायज्ञान् कुर्यात्, धियक्षुभ्यो-  
धान्यं दत्त्वा तैः ऋतु-दीक्षां कारयेत् । कूर्मपुराणेऽप्येष विनियोगो  
दर्शितः,—

“सम्भलाभः पितृन् देवान् ब्राह्मणांश्चापि पूजयेत् ।

ते हृताः तस्य तद्दोषं ब्रमयन्ति न संशयः”—इति ॥

हृषीवत्सस्य तिलादि-धान्य-सम्पन्नस्य धन-लोभेन प्रसक्तस्तिला-  
दिविक्रयसं निवारयति,—

तिलारसान विक्रेयाविक्रेयाधान्य-तत्समाः ।

विप्रस्यैर्वविधा वृत्तिस्तृण-काष्ठादि-विक्रयः ॥७॥ इति ।

रसाः दधि-मधु-घृतादयः । यदि धान्यान्तर-रहितस्य तिल-  
विक्रयमन्तरेण जीवनं वा धर्मोवा न सिद्ध्येत्, तदा तिलाधान्यान्तरै-  
र्विनिमातव्याः,—इत्यभिप्रेत्य ‘विक्रेयाधान्य-तत्समाः’—इत्युक्तम् ।  
यावद्भिः प्रसक्तस्तिलादन्तास्तावद्भिरेव धान्यान्तरमुपादेयं नाधिकमि-  
त्यर्थः । तदुक्तं नारदेन,—

“अन्नकौ जीवनस्यार्थे यज्ञहेतोस्तथैव च ।

यद्यवश्यं विक्रेयास्तिला धान्येन तत्समाः”—इति ।

\* भेषजस्यार्थे,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“धर्मार्थं विक्रयं नेयास्तिलाधान्येन तत्समाः”—इति ।

तिलन्यायोरप्येऽपि योजनीयः । अतएव मनुः,—

“रसारसैर्निमातव्या न त्वेव लवणं रसैः ।

हृतान्नश्चाहृतान्नेन\* तिलाधान्येन तत्समाः”—इति ।

आपस्तम्बोऽपि,—“अन्येन चान्नस्य मनुष्यानाञ्च मनुष्यैः रसानाञ्च  
रसैः गन्धानाञ्च गन्धैर्विद्यया च विद्यानाम्”—इति । रस-विनिमये  
विशेषमाह वशिष्ठः,—“रसारसैः समतोहीनतोवा निमातव्याः”—  
इति । अन्न-विनिमये विशेषमाह गौतमः,—“समेनासमेन तु पक्कस्य”  
—इति । मनु तिल-विक्रयोऽभ्युपगतोऽमनुना,—

“काममुत्पाद्य हृष्यान्तु स्वयमेव हृषीवत्सः ।

विक्रीणीत तिलान् शुद्धान् धर्मार्थमचिर-स्थितान्”—इति ।

अथ केचिदाहुः,—‘तदेतद्विनिमयाभिप्रायम्’—इति । अपरे तु  
मन्यन्ते, अणुपकरणस्यापद्धर्मार्थं तिल-विक्रयान् विरुद्धः । अयमेव  
पक्षोऽयुक्तः, वशिष्ठ-वचन-संवादेनात् । “कामं वा स्वयं हृष्योत्पाद्य  
तिलान् विक्रीणीरन्”—इति । विनिमयाभिप्राये तु वचनान्तरेण सह  
पौनरुक्त्यमपरिहार्यं स्यात् । यतोऽमनुमेव वचनान्तरेण ‘तिला धान्येन  
तत्समाः’—इति विनियमोऽर्शितः । यत्तन्वस्मिन्वचने अर्थान्तिस्त्ववि-  
क्रय-निषेधः प्रतिभाति । तथाहि मनुयमाभ्यामुपदर्शितम्,—

“भोजनाभ्यञ्जनाद् दानाद् यदन्यत् कुरुते तिलैः ।

\* हृतान्नश्चाहृतामेन,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

कृमिर्भूत्वा च विष्टायां पितृभिः धृष्ट मज्जति \*—इति ।

मायं दोषः । आवश्यक-धर्म-व्यतिरिक्त-विषयत्वात् । योऽयं  
तिलानां धान्य-समत्वेन विनियमः, यस्य दृणादि-विक्रयः, सेयमेवं-  
विधा विप्रस्य जीवार्था वृत्तिः । तथा च नारदः,—

“ब्राह्मणस्य तु विक्रेयं शुष्क-दारु-दृणादिकम्”—इति ॥

इदानीं कृषावानुवृत्तिकस्य पापघ्नः प्रतीकारं वक्तुं प्रथमतस्तं  
पापघ्नं दर्शयति,—

ब्राह्मणश्चेत् कृषिं कुर्यान्महादोषमवाप्नुयात् ॥ इति ॥

कृषौ हिंसायाश्चर्वर्जनीयत्वात् सावधानस्यापि कृषीवलस्य दोषो-  
ऽनुपपद्यते इति । अत्र, हिंसायां पापमिति अनुवचनं पूर्वमेवोदाहृतम् ॥  
उक्तस्य दोषस्य महत्त्वं विप्रदयति,—

संवत्सरेण यत्पापं मत्स्यघाती समाप्नुयात् ॥ ८ ॥

आयोमुखेन काष्ठेन तदेकाहेन लाङ्गुली । इति ।

लोह-सहितेन लाङ्गुल-मुखेन प्राणिनां चिचवधोभवतीति मत्स्य-  
वधात् पापाधिक्यमुक्तम् ॥

उक्तरीत्या कर्षकमात्रस्य पाप-प्रसक्तौ तद्वारयितुं विप्रनिष्ठि,—

पाशकोमत्स्यघाती च व्याधः शाकुनिकस्तथा ॥ ९ ॥

अदाता कर्षकश्चैव सर्वे ते समभागिनः । इति ।

\* कृमिर्भवति विष्टायां कर्मणा तेन पापकृतः,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

वागुरां प्रसार्य मृगादि-ग्राही पाशकः । व्याधोमृग-वधाजीवः ।  
शाकुनिकः पक्षि-घाती । अदाता खले राशिमूलमुपागतेभ्योऽप्रदाता ।  
तेषां सर्वेषां प्रत्यवायः समानः । ततश्च, दृष्टान्तत्वेन पाशका-  
दयदह वर्णन्ते । यथा पाशकादीनां पापं महत्, एवमेवादातुः  
कर्षकस्येत्यर्थः ॥

यदर्थं कृषीवलस्य पापघ्नं दर्शयति, तमिदानीं पाप-परिहार-  
प्रकारमाह,—

वृक्षांश्छित्त्वा महीं भित्त्वा हत्वा च कृमि-कीटकान् ॥ १० ॥

कर्षकः खलयज्ञेन सर्वपापैः प्रमुच्यते । इति ।

क्षेदन-भेदन-हननैर्यावन्ति पापानि निष्पद्यन्ते, तेषां सर्वेषां खले  
धान्यदानं प्रतीकारः । तथा च हारीतः,—

“भूमिं भिलौषधीश्छित्त्वा हत्वा कीट-पिपीलिकाः ।

पुनन्ति खलयज्ञेन कर्षकानाञ्च संशयः ॥

यूपोऽयं निहितोमध्ये † मेधिर्नाम हि कर्षकैः ।

तस्मादतन्निर्तोदद्यात्तत्र धान्यार्थदक्षिणाम्”—इति ॥

खलयज्ञाकरणे प्रत्यवायमाह,—

येन दद्याद्विजातिभ्योराशिमूलमुपागतः ॥ ११ ॥

स चौरः स च पापिष्ठो ब्रह्मघ्नन्तं विनिर्दिशेत् । इति ।

कर्षकस्यायं खलयज्ञोनित्यः काम्यश्च,—इति वचन-द्वय-वलादव-

\* प्रत्यवायो,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† मध्ये इति सु० पुस्तके पाठः ।

गम्यते । अकरणे प्रत्यवायात् नित्यत्वं, केदनादि-पाप-निवर्त्तकत्वात् काम्यत्वञ्च । खलयज्ञस्य नित्यत्वं शैवपुराणे दर्शितम्,—

“अदत्त्वा कर्षकोदेवि, यस्तु धान्यं प्रवेशयेत् ।

तस्य कृष्णाऽभिभूतस्य देवि, पापं ब्रवीम्यहम् ॥

दिवं वर्ष-सहस्रम् दुरात्मा कृषिकारकः ।

महदेशे भवेदृषः स पुष्प-फल-वर्जितः ॥

तस्यान्ते माणुषोभूत्वा कदाचित्काल-पर्ययात् ।

हरिद्रोव्याधितोमूर्खः कुल-हीनश्च जायते”—इति ॥

दातव्यस्य धान्यस्य परिमाणमाह,—

रात्रे दत्त्वा तु षड्भागं देवानाञ्चैकविंशकम् ॥ १२ ॥

विप्राणां त्रिंशकं भागं सर्वपापैः प्रमुच्यते\* ।

षट्सु भागेष्वेकोभागः षड्भागः, एकविंशति-संख्यकेषु भागेष्वन्यतमोभागएकविंशकः । तद्वत् त्रिंशकेषु भागेष्वन्यतमोभागस्त्रिंशः,— इति ज्ञेयम् । देववत् पितृभ्योऽपि देयः† । तदुक्तं कूर्मपुराणे,—

“देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च दद्याद्भागं तु त्रिंशकम् ।

त्रिंशद्भागम् विप्राणां कृषिं कुर्वन् दोषभाक्”—इति ।

विप्रस्यैतिकर्त्तव्यकृषिमुक्त्वा वर्णान्तराणामपि तामाह,—

\* त्रिंशद्भागं ब्राह्मणानां कृषिं कुर्वन् दोषभाक्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† नास्त्ययमंशः सु० पुस्तके ।

‡ दुष्यति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

क्षत्रियोऽपि कृषिं कृत्वा देवान् विप्रांश्च पूजयेत् ॥ १३ ॥

वैश्यः शूद्रस्तथा कुर्यात् कृषि-वाणिज्य-शिल्पकम् । इति

वाणिज्य-शिल्पयोरपि कलौ वर्ण-चतुष्टय-साधारणं दर्शयितुं ‘वाणिज्य-शिल्पकम्’—इत्युक्तम् । यद्यपि वैश्यस्य कृषिः पूर्वाध्याये विहिता, तथाप्यत्रैतिकर्त्तव्यता-विधानाय पुनरुपन्यासः । ‘तथा कुर्यात्’—इत्यतिदेशेन ब्राह्मणस्य कृषौ विहितैतिकर्त्तव्यता सर्वा-ऽप्यत्र विहिता भवति,—इति ॥

यदि शूद्रस्यापि कृष्यादिकमभ्युपगम्येत, तर्हि तेनैव जीवन-सिद्धेः कलौ दिज-शुश्रूषा परित्याज्येत्याशङ्क्याह,—

विकर्म कुर्वते शूद्राः दिजशुश्रूषयोऽप्युच्यताः ॥ १४ ॥

भवन्त्यल्पायुषस्ते वै निरयं यान्त्यसंशयम् । इति ।

लाभाधिक्येन विशिष्ट-जीवन-हेतुत्वात् कृष्यादिकं विकर्मेत्युच्यते । दिजशुश्रूषया तु जीर्ण-वत्त्वादिकमेव लभ्यते इति न लाभाधिक्यम् । अतोऽधिक-लिप्सया कृष्यादिकमेव कुर्वन्तोयदि दिज-शुश्रूषां परित्यजेयुस्तदा तेषामैहिकमायुष्मिकश्च हीयते ॥

इत्थं वर्ण-चतुष्टय-साधारणं जीवन-हेतुं धर्मं प्रतिपाद्य निगमयति,—

चतुर्णामपि वर्णाणामेष धर्मः सनातनः ॥ १५ ॥

अतीतेष्वपि कलियुगेषु विप्रादीनां कृष्यादिकमस्तीति सूचयितुं ‘सनातनः’—इत्युक्तम् ।

यद्यपि स्यत्यन्तरेष्विवाचापि वर्ष-धर्मानन्तरमाश्रम-धर्मावक्तु-  
मुचिताः, तथापि व्यासेनाष्टत्वादाचार्येणोपेक्षिताः । अस्माभिरु-  
ओल-हितार्थाय ते वर्ण्यन्ते । न च पूर्वाध्यायएव कुतो न वर्णितादिति  
मन्तव्यम्, तत्र प्रसङ्गाभावात् । अत्र तु 'चातुर्वर्ण्याश्रमागतम्'—  
इत्याश्रम-शब्देन तेषां बुद्धिस्थित्वादस्ति प्रसङ्गः ।

ते चाश्रमास्तुर्विधाः । तदुक्तं स्कान्दे,—

“ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।

एते क्रमेण विप्राणां चत्वारः पृथगाश्रमाः”—इति ।

मनुरपि,—

“ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽयतिस्तथा ।

एते गृहस्थ-प्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः”—इति ।

गृहस्थप्रभवाः गृहस्थोपजीविन इत्यर्थः । तत्रोपनयनेन संस्कृतो-  
ब्रह्मचारी, “ब्रह्मचर्यमागासुप मा नयस्व”—इति मन्त्रवर्णात् ।  
ब्रह्मचर्यमुद्दिष्टाणां मासुपनयस्य इत्यर्थः । उपनयनञ्च गर्भाधाना-  
दिषु पठितत्वात् ब्राह्म्यसंस्कारः\* । तदाह चारीतः,—“द्विविधोहि  
संस्कारोभवति ब्राह्म्योदैवश्च, गर्भाधानादिसार्त्तः । ब्राह्म्यः पाकयज्ञ-  
हविर्यज्ञाः सौम्याश्च दैवो ब्राह्म्येण संस्कृतश्च षोढां समानतां सायुज्यं  
गच्छति, दैवेनोत्तरेण संस्कृतोदेवानां समानतां सायुज्यं गच्छति”—  
इति ।

गर्भाधानादद्योगैतमेनानुक्रान्ताः,—“गर्भाधान-पुंसवनानवलो-  
भन-सीमन्तोन्नयन-जातकर्म-नामकरणान्नप्राशन-सौलोपनयनं चत्वा-

\* ब्रह्मसंस्कारः,—इति सु० पुस्तके पाठः । एवं परञ्च ।

रि वेद-व्रतानि ज्ञानं सहधर्मचारिणी-संयोगः पञ्चानां यज्ञानामनु-  
ष्ठानं अष्टका पार्वणश्राद्धं श्रावण्यापहायणी चैत्याश्रयुजी चेति सप्त  
पाकयज्ञ-संख्याश्रम्याधेयोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासाग्रयण-चातुर्मास्यानि  
निरुद्धपशुवन्धाः सौचामणीति सप्त हविर्यज्ञ-संख्याश्रमिष्टोमोऽत्यग्नि-  
ष्टोमउक्थः षोडशी वाजपेयोऽतिराचाप्तोर्थ्यामदिति सप्त सोम-संख्या-  
इत्येते चत्वारिंशत् संस्काराः”—इति ।

तत्र, गर्भाधानादयश्चूडान्ताः संस्काराः बीज-गर्भ-जनित-दोष-  
निवृत्त्यर्थः । अतएव याज्ञवल्क्यः चूडान्तान् संस्कारान् निरूप्याह,—

“एवमेतः श्रमं याति बीज-गर्भ-समुद्भवम्”—इति ।

अतोब्रह्मचर्याश्रमात् प्राक् ते वर्ण्यन्ते । तत्र, द्विजानां गर्भा-  
धानादयः समन्त्रकाः\* कार्याः । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“ब्रह्म-चत्त्रिय-विट् शूद्रावर्णास्त्वाद्यास्तयोद्विजाः ।

निषेकादि-श्रमशान्तान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः”—इति ।

गर्भाधानादीनां काल-विशेषमाह सएव,—

“गर्भाधानमृत्तौ पुंसः सवनं स्यन्दनान् पुरा ।

षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तोमास्येते जातकर्म च ॥

अष्टम्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकुलम्”—इति ।

रजोदर्शन-दिवसमारभ्य षोडश दिवसाश्चतुः । तदाह मनुः,—

“चतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्रताः ।

\* संस्काराः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

चतुर्भिरितरैः सार्द्धमष्टोभिः सद्दिगर्हितैः ॥

तासामाद्यास्तत्तसु निन्दितैकादशी च या ।

चयोदशी च शेषाः स्युः प्रशस्तादश रात्रयः ॥

युग्मासु पुत्राजायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।

तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियम्”—इति ।

रजोदर्शनमारभ्य सत्वार्यहानि सद्दिगर्हितानि । युग्मासु समासु,  
संविशेत् गर्भेत् ।

एवमृतौ गर्भाधानं कृत्वा गर्भ-चलनात् पुरा पुंसवनं कार्यम् ।  
तच्चलनं द्वितीये वा तृतीये वा भवति । तदाह वैजवापः,—“मासि  
द्वितीये वा पुरा स्यन्दते”—इति । पारस्करोऽपि,—“मासि द्वितीये  
वा तृतीये वा यदहः पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात्”—इति । पुं  
नक्षत्राणि च हस्तादीनि ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धानि । अनवलोभनमा-  
श्रयायन-गृह्यपरिशिष्टेऽवगन्तव्यम् ।

सीमन्तोन्नयनस्य याज्ञवल्क्योक्त-कलादन्येऽपि कालासुनिभिः  
दर्शिताः । तत्र लोकादिः,—“तृतीये गर्भमासे सीमन्तोन्नयनं  
कार्यम्”—इति । आपस्तम्बोऽपि,—“प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि”—  
इति । वैजवापोऽपि,—“अथ, सीमन्तोन्नयनं चतुर्थे पक्षमे षष्ठे  
वाऽपि”—इति । साङ्ख्यायनगृह्येऽपि,—“षष्ठमे मासि प्रथमे गर्भे  
सीमन्तोन्नयनम्”—इति । शङ्खोऽपि,—“गर्भ-स्यन्दनमारभ्य सीम-  
न्तोन्नयनं यावदा न प्रसवः”—इति । विशेषाश्रवणात् सर्वेऽप्येते  
विकल्प्यन्ते । एतच्च सीमन्तोन्नयनं ज्ञेय-संस्कारत्वात् सङ्गदेव कर्त्तव्यं न  
प्रतिगर्भम् । तथा च शरीतः,—

“सकृत् संकृत-संस्कारा सीमन्तेन द्विजस्तियः”—इति ।

देवलोऽपि,—

“सकृत् संकृता या नारी सर्वगर्भेषु संकृता”—इति ।

गर्भ-संस्कार-पक्षे तु प्रतिगर्भमावर्त्तनीयम् । तथा च विष्णुः,—

“सीमन्तोन्नयनं कर्म न स्त्री-संस्कारद्वयते ।

केचिद्गर्भस्य संस्काराद्गर्भं गर्भं प्रयुञ्जते”—इति ।

अनयोः पक्षयोर्यथागृह्यं व्यवस्था । श्रुत-सीमन्तायाः प्रसवे  
सत्यव्रतश्राद्ध,—

“स्त्री यद्यकृत-सीमन्ता प्रसूयेत कथञ्चन ।

गृहीत-पुत्रा विधिवत्पुनः संस्कारमर्हति”—इति ।

जातकर्मणः कालोयाज्ञवल्क्येन दर्शितः,—“मास्येते जातकर्म  
च”—इति । एते आगते जातदति यावत् । विष्णुरपि,—

“जातकर्म ततः कुर्यात् पुत्रे जाते यथोदितम्”—इति ।

स्व-गृह्ये,—इति शेषः । तच्च स्नानानन्तरं कार्यम् । तथा च  
संवर्त्तः,—

“जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचेलन्तु विधीयते”—इति ।

जातकर्म च नाभि-वर्द्धनात् प्रागेव कार्यम् । तदाह शरीतः,—

“प्राङ्नाभिवर्द्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते ।

मन्त्रवत् प्राशनञ्चास्य हिरण्य-मधु-सर्पिषाम्”—इति ।

वर्द्धनं क्लेदगम् । न चाग्नौ च-शक्या कर्मानधिकारदति वाच्यं  
नाभि-क्लेदात् प्रागग्नौ चाभावात् । तदाह जैमिनिः,—

“यावन्न प्लिथते नाभं तावन्नाग्नौति सूतकम् ।

द्विजे गले ततः पश्चात् सूतकम् विधीयते”—इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

“क्षिप्र-नाद्यां कर्मव्यं आहुं वै पुत्र-जन्मनि ।

अग्नौचोपरमे कार्यमथवा नियतात्मभिः”—इति ।

तच्च आहुं हेत्वा कार्यम् । तदाह व्यासः,—

“द्रव्याभावे दिजाभावे प्रवासे पुत्र-जन्मनि ।

हेत्वा आहुं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्वला”—इति ।

आदित्यपुराणे पक्वान्निषेधोदर्शितः,—

“जात-आहुं न दद्यात् पक्वान् ब्राह्मणेऽपि ।

यस्माच्चान्द्रायणात् शुद्धिस्तेषां भवति नान्यथा”—इति ।

तस्मिन् दिने यथाशक्ति दानं कर्तव्यम् । तदुक्तम् आदित्यपुराणे,—

“देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते दिजन्मनाम् ।

आयान्ति तस्मात्तदहः पुण्यं पूज्यश्च सर्वदा ॥

तच्च दद्यात् सुवर्णम् भूमिं गां तुरगं रथम्”—इति ।

गङ्गोऽपि,—“सर्वेषां सकुल्यानां दिपद\* चतुष्पद-धान्य-हिर-  
णादि दद्यात्”—इति । एतच्चाग्नौच-मध्येऽपि कार्यम् ।

“आग्नौचे तु समुत्पत्ते पुत्र-जन्म यदा भवेत् ।

कर्तुं सात्काशिकी शुद्धिः पूर्वाग्नौचेन शुद्ध्यति”—इति ।

नामकरणस्य याज्ञवल्क्योक्त-कालादन्येऽपि कालामनुमा दर्शिताः,—

“नामधेयं दशम्यान्तु द्वादश्यां वाऽथ कारयेत् ।

पुण्ये तिथौ सुहर्त्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते”—इति ।

\* दिपद,—इति नास्ति सु० मल्लके ।

कारयेदिति स्वार्थिकोणित् ।

“ततस्तु नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि”—

इति विष्णुपुराण-वचनात् । यदा, पितुरभावे अयोग्यत्वे वाऽन्येन  
कारयेत् । तदाह शङ्खः,—“कुलदेवता-नक्षत्राभिसंबन्धं पिता

कुर्यादन्योवा कुल-वृद्धः”—इति । भविष्यपुराणे,—

“नामधेयं दशम्यां च केचिदिच्छन्ति पार्थिव\* ।

द्वादश्यामथवा रात्रौ मासे पूर्णे तथाऽपरे ॥

अष्टादशेऽहनि तथा वदन्यन्ये मनीषिणः”—इति ।

गृह्यपरिशिष्टेऽपि,—“जननाद्दशरात्रे शुष्टे संवत्सरे वा नामकर-  
णम्”—इति । तच्च, स्व-गृह्यानुसारेण व्यवस्था । नामधेय-स्वरूपस्य  
वर्ण-भेदेन दर्शयति मनुः,—

“माङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् क्षत्रियस्य वलान्वितम् ।

वैश्यस्य धन-संयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम्† ॥

शर्मवद्ब्राह्मणस्य स्याद्राशोरचा-समन्वितम् ।

वैश्यस्य पुष्टि-संयुक्तं शूद्रस्य प्रेथ-संयुतम् ॥

स्त्रीणां सुखोद्यमकूरं विस्मृष्टार्थं मनोरमम् ।

मङ्गल्यं दीर्घ-वर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत्”—इति ।

माङ्गल्यादीनि पूर्व-पदानि, शर्मादीन्युत्तर-पदानि । तथा च,  
नामान्येवंविधानि सम्यचन्ते ; श्रीशर्मा, विक्रमपालः, माणिक्यश्रेष्ठी,  
हीनदासः,—इत्यादि । स्त्रीणाम्नीदामीत्यादि । सुखोद्यं सुखेन वदितुं

\* सूरयः,—इति सु० मुक्तके पाठः ।

† शूद्रस्य प्रेथसंयुतम्,—इति सु० मुक्तके पाठः ।

शक्यमित्यर्थः । अत्र विशेषमाह वैजवापः,—“पिता नाम करोत्येकाक्षरं  
द्व्यक्षरं त्र्यक्षरं चतुरक्षरमपरिमितं वा घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं दीर्घाभि-  
निष्ठानाम्नाम्”—इति । अथमर्थः,—घोषवन्ति धान्यचराणि वर्ग-  
द्वितीय-चतुर्थानि, तान्यादौ कार्याणि । अन्तस्थायरत्नवामध्ये कर्त्त-  
व्याः । अभिनिष्ठानोविसर्जनीयः । तथाच, भद्रपालोजातवेदा-  
इत्यादि नाम भवति । यथोक्त-नाम-करणस्य फलमाह तुः शङ्ख-  
लिखितौ,—“एवं कृते नास्ति शुचि तत्कुलं भवति”—इति ॥

### अथ निष्क्रमणम् ।

तत्र मतः,—

“चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृह्णात्”—इति ।

अत्र कर्त्तव्यमाह यमः,—

“ततस्तृतीये कर्त्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् ।

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोस्त्रयस्य \* दर्शनम्”—इति ।

लोकाक्षिरपि,—“द्वितीयेऽर्धमासे दर्शनमादित्यस्य”—इति । पुराणे-  
ऽपि,—

“द्वादशेऽहनि राजेन्द्र, शिशोर्निष्क्रमणं गृह्णात् ।

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं तथाऽन्येषाञ्च सम्यतम्”—इति ।

अत्रापि यथाशास्त्रं व्यवस्था ।

### अथान्नप्राशनम् ।

तत्र यमः,—

\* तथाचन्द्रस्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“ततोऽन्न-प्राशनं मासि षष्ठे कार्यं यथाविधि ।

अष्टमे वाऽपि कर्त्तव्यं षष्ठेष्टं मङ्गलं कुले”—इति ।

शङ्खेऽपि,—“संवत्सरेऽन्न-प्राशनमर्द्ध-संवत्सरइत्येके” । लोकाक्षिः,—  
“षष्ठे मास्यन्न-प्राशनं जातेषु दन्तेषु वा”—इति । तत्र विशेषमाह  
मार्कण्डेयः,—

“देवता-पुरतस्तस्य धातुसङ्ग-गतस्य च ।

अलङ्कृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे च काञ्चने ।

मध्वाज्यकनकोपेतं प्राशयेत् पायसं स तम् ।

स्तन-प्राशनमथोत्सङ्गाद्वाची वालं समुत्सृजेत्”—इति ।

प्राशनानन्तरं जीविका-परीक्षा मार्कण्डेयेन दर्शिता,—

“अग्रतोऽथ प्रविन्यस्य शिष्यभाण्डानि सर्वशः ।

शस्ताणि चैव वस्तानि ततः पश्येत्तु लक्षणम् ।

प्रथमं यत् स्पृशेद्वास्तुस्ततोभाण्डं\* स्वयं तथा ।

जीविका तस्य वालस्य तेनैव तु भविष्यति”—इति ।

### अथ चूड़ाकरणम् ।

तत्र यमः,—

“ततः संवत्सरे पूर्णे चूड़ा-कर्म विधीयते ।

द्वितीये वा तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुति-दर्शनात्†”—इति ।

वैजवापः,—“तृतीयेवर्षे चूड़ा-करणम्”—इति । शङ्खेऽपि,—

“तृतीये वर्षे चूड़ा-करणं पञ्चमे वा”—इति । लोकाक्षिरपि,—

\* बाणं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† श्रुतिचोदनात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“द्वितीयस्य वर्षस्य भृशे गते चूडा-करणम्”—इति । श्रौतको-  
ऽपि\*,—“द्वितीये वर्षे चोषं यथाकुलधर्मं वा”—इति । तत्र, चक्षि-  
भेदेन चूडा-नियममाह लोकाचिः,—“दक्षिणतः कमुजा वसिष्ठा-  
नाम्, उभयतोऽचिकाशपानां, मुण्डाष्टगवः, पञ्च-चूडाश्रङ्गिरसः, मण्ड-  
छाई-त्रिखिनोऽन्ये, यथाकुलधर्मं वा”—इति । कमुजा केश-पङ्क्तिः ।  
अथ, यथाशास्त्रं व्यवस्था ।

अथ, यथोक्ताः चूडा-करणान्माश्रनुपनीत-विषयाः, अतस्तत्-  
प्रसङ्गादन्येऽपि केष्वनानुपनीत-धर्माः कथ्यन्ते । तत्र, गौतमः,—  
“प्रागुपनयनात् कामचार-कामवाद-कामभक्षः”—इति । काम-  
चारदृष्टागतिः । कामवादोऽस्त्रीलादि-भाषणम् । कामभक्षः पर्युषि-  
तादिभक्षणम् । विष्णुपुराणेऽपि,—

“भक्ष्याभक्ष्ये तथा पेये वाच्यावाच्ये तथाऽनृते ।

अस्मिन् काले न दोषः स्यात् स यावन्नोपनीयते”—इति ।

एतच्चामभक्ष्य-भक्षणं महापातक-हेतु-व्यतिरिक्त-विषयम्† । अत-  
एव सत्यन्तरम्,—

“स्यात्काम-चार-भक्ष्योक्तिर्महतः पातकादृते”—इति ।

यथा भक्ष्याभक्ष्यादि-नियमो नास्ति, एवमाचमनादि कर्त्तव्या-  
न्तरमपि नास्ति । तदाह वसिष्ठः,—

“न ह्यस्य‡ विद्यते कर्म किञ्चिदामौचित्यवन्धनात् ।

वृत्त्या गूढ-समस्तावद्यावदेदी न जायते”—इति ।

\* आश्वलायनेऽपि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† महापातक हेतुमयव्यतिरिक्तविषयम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ न त्वस्य,—इति स० सो० आ० पुस्तके पाठः ।

गौतमोऽपि,—“यथोपपादित-मूत्र-पुरीषोभवति, न तस्याचम-  
नकल्पोविद्यते न ब्रह्माभिव्याहरेदन्यत्र स्वधा-निनयनात्<sup>(१)</sup>”—इति ।  
अचराभ्यासस्तु कर्त्तव्यः । तदाह मार्कण्डेयः,—

“प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे ह्यप्रसुप्ते जनार्दने ।

षष्ठीं प्रतिपदं चैव वर्जयित्वा तथाऽष्टमीम् ॥

रिक्तां पञ्चदशीञ्चैव सौरि-भौम-दिनमनया \* ।

एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भं तु कारयेत् ॥

पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीञ्चैव सरस्वतीम् ।

स्व-विद्या-सूत्र-कारांश्च† स्त्रां विद्याञ्च विशेषतः ॥

एतेषामेव देवानां नाम्ना तु जुहुयात् घृतम् ।

दक्षिणाभिर्दिजेन्द्राणां कर्त्तव्यस्यापि पूजनम् ॥

प्राङ्मुखो गुरुरासीनो वरुणाभिमुखं शिशुम् ।

अध्यापयेन् प्रथमं द्विजातिभिः सुपूजितैः‡ ॥

ततः प्रभृत्यनध्यायान् वर्जनीयान् विवर्जयेत् ।

अष्टमी-दितयञ्चैव पक्षान्ते च दिन-त्रयम्”—इति ।

॥०॥ इति गर्भाधानादि-चूडान्त-संस्कार-प्रकरणम् ॥०॥

\* सौरिभानुदिने तथा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† स्वविद्यासूत्रवक्तारं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ स पूजितः,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

(१) “स्वधा वै पिबृणामन्नम्”—इति श्रुतेः स्वधाशब्देनात्र तत्संबन्धात्  
आज्यमुच्यते । तथा च, स्वधा आज्यं निनीयते सम्पाद्यते येन मन्त्रजातेन  
तत्तथा । अथ वा, स्वधा पिबृणामन्नं, तत् निनीयते प्राप्यते (वर्थात् पिबृ-  
णामेव) येन मन्त्रजातेन तत्तथा । तथा च आज्यसम्पादकवैदिकमन्त्रा अनुप-  
नीतेनापि पठनीया इति कश्चितोऽर्थः ।

### अथोपनयनम् ।

तत्र मनुः,—

“गर्भाष्टमेऽव्ये कुर्वति ब्राह्मणोपनायनम् ।

गर्भादेकादशे राज्ञोगर्भात् तु द्वादशे विप्रः ॥

ब्रह्मवर्षस-कामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।

राज्ञोवत्सार्थिनः षष्ठे वैश्यस्यार्थार्थिनोऽष्टमे ॥

आ षोडशाद्ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते ।

आ द्वाविंशात् क्षत्रवन्धोरा चतुर्विंशतेर्विशः ॥

अनऊर्द्धं अथोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।

सावित्री-पतिताग्रात्याभवन्त्यार्थ-विगर्हिताः ॥

नैतैरपूतैर्विधिवदापद्यपि हि कर्हिचित् ।

ब्राह्मणान् यौनांश्च संवन्धानाचरेत् ब्राह्मणः सह”-इति ।

आपस्तम्बोऽपि,—“सप्तमे ब्रह्मवर्षस-काममष्टमआयुःकामं नवमे तेज-

स्कामं दशमेऽस्त्राद्यकाममेकादशदृष्टिकामं द्वादशे पशुकामम्”—

इति । एतच्च वर्ण-वयस्य साधारणम् । वर्ण-व्यवस्थया काल-नियम-

माह सएव,—“वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यम्”—

इति । वर्णानुपूर्व्योपनयनस्येति कर्त्तव्यतामाह मनुः,—

“कार्ष्ण-रौरव-वास्ताजि चर्माणि ब्रह्मचारिणः ।

वसीरस्मानुपूर्व्येण शाणचौमाविकानि च”—इति ।

कार्ष्णादीनि चर्माणि उत्तरीयाणि । तथा च ब्रह्मः,—“क्षणा-हृद-

वस्ताजिनान्युत्तरीयाणि”—इति । वशिष्ठोऽपि,—“क्षणाजिनमुत्तरीयं

ब्राह्मणस्य वौरवं राजन्यस्य गव्यं वस्ताजिनं वा वैश्यस्य”—इति ।

तथा पारस्करः,—“ऐण्यमजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य वौरवं राजन्य-

स्याजं गव्यं वा वैश्यस्य सर्वेषां वा गव्यम्”—इति । शाणादीन्यधरी-

द्याणि । अत्रापस्तम्बः,—“वासः शाणचौमाजिनानि, काषायं चैके

वस्त्रमुपदिशन्ति शुक्लकार्पासवस्त्रं ब्राह्मणस्य माञ्जिष्ठं राजन्यस्य द्वा-

रिद्रं वैश्यस्य”—इति† । मेखलामाह मनुः,—

“मौञ्जी चितृत्समा सन्नृण कार्या विप्रस्य मेखला ।

क्षत्रियस्य च मौर्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी”—इति ।

चितृत् चिगुणा । यमोऽपि,—

“विप्रस्य मेखला मौञ्जी ज्या मौर्वी क्षत्रियस्य तु ।

शाणसूत्री तु वैश्यस्य मेखलाधर्मतः सृताः ॥

एतासामप्यभावे तु कुशाश्रान्तकवल्बजैः ।

मेखला चितृता कार्या ग्रन्थिनैकेन वा त्रिभिः”—इति ।

मनुरपि,—

“मुञ्जाभावे तु कर्त्तव्या कुशाश्रान्तकवल्बजैः ।

चितृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा”—इति ।

दण्डमाहमनुः,—

“ब्राह्मणोवैष्ण-पालाशी क्षत्रियोवाट-खादिरौ ।

पैलवौदुम्बरौ वैश्योदण्डानर्हन्ति धर्मतः”—इति ।

\* शाणादीन्युत्तरीयाणि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† “पीतं कौशेयं वैश्यस्य,”—इति । पीतं दारिद्रं,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

अनुकल्पमाह यमः,—

“एतेषामयभावे तु सर्वेषां सर्व-यज्ञियाः”—इति ।

मनुर्दण्डपरिमाणमाह,—

“केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः ।

ललाट-सन्धितोराग्नः स्यान्तु नासान्तिकोविशः”—इति ।

गौतमोऽपि,—“मूर्ध्नि-ललाट-नासाय-प्रमाणाः”—इति । दण्ड-लक्षण-  
माह मनुः,—

“अजवस्ते तु सर्वे स्युरग्रणाः सौम्यदर्शनाः ।

अनुदेग-करानुणां सत्वचोनाग्नि-दूषिताः”—इति ।

गौतमोऽपि,—“अपीडितायूपवक्त्राः सवक्त्राः”—इति । यज्ञोपवीत-  
माह मनुः,—

“कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्द्ध्वतं चितृत् ।

अणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसूत्रकम्”—इति ।

पैठीनसिरपि,—“कार्पासमुपवीतं ब्राह्मणस्य क्षौमेयं\* राजन्यस्याविकं  
वैश्यस्य”—इति । यज्ञोपवीतालाभे यथासम्भवं गो-वालादिकं याज्ञम् ।  
तदाह देवसः,—

“कार्पास-क्षौम-गोवाल-अण-वल्क-दणादिकम् ।

सदा संभवतः कार्यमुपवीतं द्विजातिभिः”—इति ।

अथ्यश्रुतः,—“अपि वा वाससो यज्ञोपवीतार्थं कुर्यात् तदभावे  
चिह्नता सूत्रेण”—इति । तच्च नव-तन्तुकं कार्यम् । तदाह देवसः,—

\* क्षौमेयं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† वाससो यज्ञोपवीतधारणं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्रेण नव-तन्तुकम्”—इति ।

कात्यायनः,—

“चिह्नदूर्द्ध्वतं कार्यं तन्तु-चयमधोवृतम्”—इति ।

ऊर्द्ध्वतस्य लक्षणमाह संयहकारः,—

“करेण दक्षिणेनोर्द्ध्वं गतेन त्रिगुणीकृतम् ।

वसितं मानवैः† सूत्रं ब्राह्मणऊर्द्ध्वतं स्युतम्”—इति ।

ऊर्द्ध्वं गतेन दक्षिणेन करेण यद्वसितं तदूर्द्ध्वतमित्यर्थः । यज्ञो-  
पवीत-प्रयोगमाह देवसः,—

“यामास्त्रिकस्य सञ्चार्या‡ षण्वत्यङ्गुलीषु तत् ।

तावन्निगुणितं सूत्रं प्रचाख्यावलिङ्गकैस्त्रिभिः ॥

देवागारेऽथवा गोष्ठे गद्यां वाऽन्यत्र वा शुचौ ।

सावित्र्या चिह्नतं कुर्यात्सव-सूत्रन्तु तद्ववेत् ॥

विष्वाश्रत्यादि-वस्त्रीष-वृत्तस्थान्यन्तमस्य तु ।

वस्त्रीथान्तत्र जीवन्तुऽपि पितृभ्यो नमस्त्यथ ॥

यामं नावेक्षितव्यं स्यात् पितृणां दक्षिदं हि तत् ।

त्रिः पीडयेत्॥ करतलं देवानां दक्षिदं हि तत् ॥

यद्ये नृदं गृहीत्वाऽस्मिन् स्थापयेद्भूरिति भुवन् ।

\* यज्ञकारः,—इति स० शा० पुस्तके पाठः ।

† मानवे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ यामास्त्रिकस्य संख्यायाः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ वस्त्रीथान्तत्र जीवन्तुः,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

॥ स्त्रिणाडयेत्,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

पञ्च पुण्यं फलं वाऽपि व्याहृतीभिश्च निःक्षिपेत्\* ॥

अभिमग्न्याद्य भूरग्निश्चेति चिह्नत्वं चिभिः ।

हरिभक्ष्योश्चरेभ्यश्च प्रणम्यावदधारिति—इति ।

अवधारण-मन्त्रस्तु, 'यज्ञोपवीतम्' इत्यादि । ग्रन्थि-नियममाह  
कात्यायनः,—

“चिह्नं योपवीतं स्यात्तस्यैकोग्रन्थिरिष्यते”—इति ।

यज्ञोपवीत-परिमाणमाह सएव,—

“पृष्ठवंशे च नाभ्याश्च धृतं यदिन्द्रते कटिम् ।

तस्म्यार्यमुपवीतं स्यान्नातिसम्बं तथोच्छ्रितम्”—इति ।

देवलोऽपि,—

“स्तनादूर्ध्वमधोनाभेर्न कर्त्तव्यं कदाचन”—इति ।

उपवीत-सङ्ख्यामाह ऋगुः,—

“उपवीतं वटोरेकं द्वे तथेतरयोः स्यते ।

एकमेव यतीनां स्यात् इति शास्त्रस्य निर्णयः”—इति ।

एतच्च नित्याभिप्रायम्, कामनया बहूनां अवणात् । तदाह देवसः,—

“बहूनि वायुः-कामस्य”—इति । एतदुपवीतं सदा धार्यम् । तदाह

भृगुः,—

“सदोपवीतिना भावं सदा बहुशिखेन च ।

विशिखोऽधुपवीतस्य† यत् करोति न तत् कृतम् ॥

मन्त्रपूर्तं स्थितं काये यस्य यज्ञोपवीतकम् ।

\* व्याहृतीः प्रति निक्षिपेत्,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

† उपवीती च,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

मोद्धरेच्च ततः प्राञ्चोयदीच्छेच्छेयन्नात्मनः ॥

सकृच्चोद्धरणान्तस्य\* प्रायश्चित्ती भवेद्द्विजः”—इति ।

उपवीते विशेषमाह देवसः,—

“सूचं सलोमकं चेत्यान्ततः कृत्वा विलोमकम् ।

सावित्र्या दशकृत्वोऽङ्गिः मन्विताभिस्तदुक्षिपेत् ॥

विच्छिन्नं वाऽप्यधोधातं भुक्त्वा निर्मितमुत्सृजेत्”—इति ।

यज्ञोपवीतादीनां चोटनादौ प्रतिपत्तिमाह मनुः,—

“मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृहीतान्यानि मन्त्रवत्”—इति ।

दण्ड-धारणानन्तरमादित्योपस्थानं कार्यम् । तथाह मनुः,—

“प्रतिगृह्येष्टितं दण्डमुपस्थाप्य च भास्करम् ।

प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्षं यथाविधि”—इति ।

दण्डयष्ट्यान्तेतिकर्त्तव्यता-युक्तमुपनयनं प्राप्य गायत्री-महावा-  
क्यार्थभूतं भास्करमुपस्थाप्य सोऽहमित्येवं ज्ञात्वा अग्निं† परिचर्य  
भैक्ष्यं चरेदित्यर्थः । अग्नि-परिचर्या मनुना दर्शिता,—

“दूरादाहृत्य समिधः सन्निदध्यादिहायसि ।

सायं प्रातश्च जुहुयात् ताभिरग्निमतद्भितः”—इति ।

विहायसि अन्तरिक्षे स्थापयेच्च तु भूमावित्यर्थः । समिदाहरणे  
विशेषमाह वैजवापः,—“पुराऽस्तमयात् प्रागुदीचीं दिशं गत्वा अहिं-

\* सकृच्चाधारजातस्य—इति मु० पुस्तके पाठः । सकृत्सोऽद्धरणान्तस्य,—  
इति शा० पुस्तके पाठः ।

† यज्ञाग्निं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

सञ्चरणात् समिधमाहरेत्; शुष्काज्ज्वलवर्चस-कामआर्द्रास्वनाद्य-  
कामउभयोर्भय-कामः”—इति । समिधचणसाह कात्यायनः,—

“नाङ्गुष्ठादधिका कार्या समित् स्यूततया क्वचित् ।  
न वियुक्ता लघा चैव न सकीटा न पाटिता\* ॥  
प्रादेशान्नाधिका नूना तथा न स्वादिशाखिका ।  
नासपर्वी नातिघासा होमेषु तु विज्ञानता ॥  
विशीर्णा विदक्षा ब्रह्मा वक्रा ससुषिरा क्षमा ।  
दीर्घा स्यूता गुणैर्दुष्टा† कर्म-सिद्धि-विनाशिका”—इति ।

समिन्त्रियमउक्तोवायुपुराणे,—

“पासाश्वः समिधः कार्याः स्वादिर्यः तदलाभतः ।  
ग्रमीरोहितकामत्यासदभावेऽर्कवेतसौ”—इति ।

अग्निकार्याकरणे प्रत्यवायमाह चारीतः,—

“पुरा जयाह वै मृत्युर्दिसयन् ब्रह्मचारिणम् ।  
अग्निसं मोचयामास तस्मात् परिचरेत् तम्”—इति ।

भिद्या-वर्या-प्रकारमाह याज्ञवल्क्यः,—

“ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्ष्यमनिन्द्येष्वात्म-वृत्तये ।  
आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता ॥  
ब्राह्मण-चरित्र-विश्रां भैक्ष्य-वर्या यथाक्रमम्”—इति ।

ब्राह्मणेति स्तस्वजातीयोपलक्षणम् । अतएव व्यासः,—

“ब्राह्मण-चरित्र-विश्रां चरेद्भैक्ष्यमग्रहम् ।

† न तापिता,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ दीर्घा स्यूता गुणैर्दुष्टा,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

सजातीय-गृहेष्वेव सार्ववर्णिकमेव वा”—इति ।

सार्ववर्णिकत्वमापदिषथम् । अतएव भविष्यत्पुराणे दर्शितम्,—

“चातुर्वर्ण्यचरेद्भैक्ष्यमलाभे कुरुनन्दन”—इति ।

आपद्यपि न शूद्रात् पक्वं गृह्णीयात् । तदाहाङ्गिराः,—

“आममेवाददीतास्या\* दहन्तावेकराचिकम् ।

आमं पूयति संस्कारे धर्मन्तेभ्यः प्रतीक्षितम् ॥

तस्मादामं गृहीतव्यं शूद्रादप्यङ्गिरोऽब्रवीत्”—इति ।

अनापदि स्तजातीयेष्वपि प्रशस्तेष्वेव भैक्ष्यमाचरेत् । तदाह मनुः,—

“वेदयज्ञैरहीनानां प्रशक्तानां‡ स्व-कर्मसु ।

ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्ष्यं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम्”—इति ।

आदिमध्यावसानेति, अयमर्थः । भिक्षा-प्रवर्त्तना-वाक्ये वर्ण-  
क्रमेण? आदिमध्यावसाने भवच्छब्दः प्रयोज्यः । तथा च मनुः,—

“भवत्पूर्वं चरेद्भैक्ष्यमुपनीतो॥ दिजोत्तमः ।

भवन्मध्यन्तु राजन्योवैश्यस्तु भवदुत्तरम्”—इति ।

उक्तेषु कश्चिदपवादमाह सएव,—

“गुरोः कुले न भिक्षेत न श्रातिकुल-बन्धुषु ।

अस्त्राभे तन्यगेहानां पूर्वं पूर्वं परित्यजेत् ॥

सर्वं वाऽपि चरेद्भ्रामं पूर्वोक्तानामसम्भवे ।

\* आममेवाददीतास्या,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† प्रपक्षितम्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ प्रशक्तानां,—शा० पुस्तके पाठः ।

§ क्रमेण,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ सुपवीतो,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

नियम्य प्रयतोवाचमभिगच्छास्तु वर्जयेत्”—इति ।

यत्तु,—

“मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ।

भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चेन्न न विमानयेत्”—इति ।

तदुपनयनाङ्ग-भिक्षा-विषयम् । तच्च भैक्ष्यं भोजन-पर्याप्तमाहर्त्तव्यम्,  
अन्यथा दोष-अवणात् । तदाह यमः,—

“आहारमात्रादधिकं न कश्चिद्वैद्यमाहरेत् ।

युज्यते स्तेय-दोषेण कामतोऽधिकमाहरन्”—इति ।

तच्च भैक्ष्यं गुर्वनुज्ञा-पुरःसरं भोक्तव्यम् । तदाह तुमन्तु-यमौ,—

“समाहृत्याथ तद्वैद्यं यावदर्थमयायया ।

निवेद्य गुरवेऽग्रीयादाचम्य प्राङ्मुखः शुचिः”—इति ।

गुर्वसन्निधौ तद्गार्थादिभ्योनिवेदयेत् । तदाह गौतमः,—

“निवेद्य गुरवेऽनुज्ञां ततोभुञ्जीत सन्निधौ ।

गुरोरमावे तद्गार्था-पुन-सब्रह्मचारिणाम्”—इति ।

गुर्वनुज्ञातं भैक्षं सत्कृत्य भुञ्जीत । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“कृताशिकाय्योभुञ्जीत वाग्यतोऽगुर्वनुज्ञया ॥

आपोशन-क्रिया-पूर्वं\* सत्कृत्याश्रमकुल्ययन्”—इति ।

सत्कारश्च हारीतेन दर्शितः,—“भैक्ष्यमवेक्षितं पर्यग्रीकृतमादित्य-  
दर्शितं गुरवे निवेदितमनुज्ञातममृत-सन्निधौ प्राङ्मुखः, यदग्राति ब्रह्म-  
चारी ब्रह्म-चिद्धिमवाप्नोति” । गौतमोऽपि,—“सायं प्रातरभिपूजित-  
मनिन्दन् भुञ्जीत”—इति । एकाग्र-निषेधमाह मनुः,—

\* आपोशनक्रियापूर्वं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

“भैक्ष्येण वर्त्तयेन्नित्यं मैकान्नादी भवेद्भवेद्भुती ।

भैक्ष्येण प्रतिनोवृत्तिरुपवास-समा स्यता ॥

व्रतवद्देव-दैवत्ये पित्र्ये कर्मण्यथर्विवत् ।

काममभ्यर्थितोऽग्रीयात् व्रतमस्य न लुप्यते”—इति ।

अकरणे प्रत्यवायमाह सएव,—

“अकृत्वा भैक्ष्यचरणमसमिध्य च पावकम् ।

अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्ण-व्रतश्चरेत्”—इति ।

उपनीतस्य नियममाह यमः,—

“दण्डं कमण्डलुं वेदं मौञ्जीं च रसनां तथा ।

धारयेद्ब्रह्मचर्यं च भिक्षाश्रीं गुरौ वसन्”—इति ।

वेदोदभंसुष्टिः, गुरौ गुरु-गृहे इत्यर्थः । यमः,—

“मेखलामजिनं दण्डं उपवीतं च नित्यशः ।

कौपीनं कटि-सूत्रं च ब्रह्मचारी च धारयेत्”—इति ।

मनुः,—

“अग्रीन्धनं भैक्ष्यचर्यामधःश्रयां गुरोर्हितम् ।

आ समावर्त्तनात् कुर्यात् कृतोपनयनोद्भिजः”—इति ।

सुमन्तरपि,—

“ब्रह्मचर्यं तपोभैक्ष्यं सन्ध्ययोरग्नि-कर्म च ।

स्वाध्यायोऽगुरु-वृत्तिश्च परेयुर्ब्रह्मचारिणः”—इति ।

गुरु-वृत्ति-प्रकारमाह व्यासः,—

“अध्वन्यशापी पूर्वं स्वादुत्यायी गुरु-वेष्टनि ।

यश्च शिष्येण कर्त्तव्यं यच्च दानेन वा पुनः ॥

हृतमित्येव तत् सर्वं कृत्वा तिष्ठेन्नु पार्श्वतः ।  
किङ्करः सर्वकारी च सर्वकर्मसु कोविदः ॥  
अभुक्वति नास्त्रीयादपीतवति नो पिवेत् ।  
न तिष्ठति तथाऽऽसीत नासुप्ते प्रसुपेत् तथा”-इति ।

विश्रामिचः,—

“तद्गार्था-पुत्रयोर्धैव दृढानां धर्मशालिनाम्\* ।  
शुश्रूषा सर्वदा कार्या प्राणामादिभिरेव च”-इति ।

वर्ज्यानाह याज्ञवल्क्यः,—

“अधुमांसाञ्जनोच्छिष्ट-शुक्ल-स्त्री-प्राणिहिंसनम् ।  
भास्करालोकनास्त्रील-परिवादांश्च वर्जयेत्”-इति ।

मनुरपि,—

“वर्जयेन्मधुमांसश्च गन्धं माखं रसान् स्त्रियः ।  
शुक्लानि चैव सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ॥  
अभ्यङ्गमंजमञ्जान्तेरुपानच्छ-धारणम् ।  
कामं क्रोधश्च लोभश्च नर्तनं गीतवादनम् ॥  
घृतश्च जलवाद् च परिवादं तथाऽनृतम् ।  
स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणसम्भुपघातं परस्व च ॥  
एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत् कश्चित्”-इति ।

यमः,—

“खट्वाऽऽसनं च शयनं वर्जयेद्भक्त-धावनम् ।

\* धर्मशालिनाम्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

स्वपेदेकः कुशेव न रेतः स्कन्दयेत् कश्चित्”-इति ।

कूर्मपुराणे,—

“नादर्शश्चैवमीचेत नाचरेद्भक्त-धावनम् ।

गुरुच्छिष्टं भेषजार्थं प्रयुञ्जीत न कामतः”-इति ।

आपस्तम्बोऽपि,—“पितुर्ज्येष्ठस्य च धातुरुच्छिष्टं भोक्तव्यम्”-इति ।

गुरुपुत्रस्याप्युच्छिष्टं न भोक्तव्यम् । तदाह मनुः,—

“उत्सादनञ्च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने ।

न कुर्याद्गुरु-पुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम् ॥

अभ्यञ्जनं स्नापनञ्च गात्रोत्सादनमेव च ।

गुरुरप्यन्यत्र कार्याणि केशानाञ्च प्रसाधनम्”-इति ।

ब्रह्मचर्य-कालावधिमाह याज्ञवल्क्यः,—

“प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशान्द्वानि पञ्च वा ।

पशुणाम्नि कमित्येके केशान्तं चैव षोडशे”-इति ।

केशान्तं गोदानाख्यं कर्म । तच्च षोडशे वर्षे कार्यम् । तदाह

मनुः,—

“केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ।

राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्वाधिके ततः”-इति ।

यमः,—

“वसेद्द्वादश वर्षानि चतुर्विंशतिमेव वा ।

षट्चिंशतं वा वर्षाणि प्रतिवेदं व्रतश्चरेत्”-इति ।

एतत् त्रिवेद-पशुणाभिप्रायम् । अतएव मनुः,—

“षट्चिंशदादिकं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् ।

तद्विद्विक्तं पादिकं वा\* ग्रहणान्तिकमेव वा”—इति ।

एवमुक्तलक्षणो ब्रह्मचारी द्विविधः, उपकुर्वाणको नैष्ठिकश्च । उप-  
कुर्वाणकस्योक्ताः धर्माः, नैष्ठिकस्योच्यन्ते । तत्राह याज्ञवल्क्यः,—

“नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु वषेदाचार्य-सन्निधौ ।

तदभावेऽस्य तनये पत्न्या वैश्वानरेऽपि वा”—इति ।

मनुरपि,—

“यदि त्वात्यन्तिको वा शरीरो चेतास्य गुरोः कुले ।

युक्तः परितरेदेनमा शरीर-विमोक्षणात् ॥

आचार्यं तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ।

गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥

एषु त्वविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान् ।

प्रयुञ्जानोऽग्नि-शुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः”—इति ॥

एतच्च सदृक्त-ब्राह्मण-गुर्वादि-विषयम्, अन्यथा दोषः । तदुक्तं  
तेनैव,—

“ना ब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वा समात्यन्तिकं वषेत् ।

ब्राह्मणे चाननूधाने काङ्क्षन् गतिमनुत्तमाम्”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—“ब्रह्मचर्यं चरेदाशरीर-विमोक्षणात् । आचार्यं च  
प्रेतेऽग्निं परितरेत् संयतवाक् चतुर्थषष्ठाष्टमकालभोजी भैक्ष्यं गुर्व-  
धीनोजटिलः शिखाजटो वा गुरुं गच्छन्तमनुगच्छेदासीनं चानुतिष्ठेत्  
ब्रह्मणस्तेदासीत आकृताध्यायी सर्व-लम्भ-निवेदी खट्वा-शयन-  
दन्तप्रक्षालनाञ्जनाभ्यञ्जनवर्जनानखीलस्त्रीरहस्यभ्युपेयादपः”—इति ।

\* तद्विद्विक्तं वा पादं वा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

अहनि चिसवनस्त्रायी स्यादित्यर्थः । अग्नि-परिचर्या हारीत-शङ्ख-  
लिखित-यमैर्निरूपिता,—“यज्ञियाः समिधश्चाहृत्य रुष्मार्जनोपलेप-  
नोद्धमनसमूहनसमिन्धनपर्यग्निकरणपरिक्रमणेऽपस्थानहोमस्तोत्रमम-  
स्कारादिभिरग्निं परितरेन्नाग्निमधितिष्ठेन्न पद्भ्यां कर्षेन्न सुखेनोप-  
धमेन्नापस्याग्निश्च युगपद्भारयन्नाजीर्णभुक्तो नोच्छिद्यो वाऽभ्यादध्यात् ।  
विविधैर्हविर्विष्णोर्वैराग्यैरहरहरग्निं समिधेदामन्य गच्छेदागत्य निवे-  
दयेत् तन्मनाः शरीरोपरमान्ते ब्रह्मणः सायुज्यं गच्छति”—इति ।  
एवं कुर्वतः फलमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अनेन विधिना देहं सादयन् विजितेन्द्रियः ।

ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेहाजायते पुनः”—इति ।

मनुरपि,—

“आ समाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम् ।

स गच्छत्यञ्जसा विप्रो ब्रह्मणः सदा शाश्वतम्”—इति ।

मनु नैष्ठिकब्रह्मचर्याङ्गीकारे गार्हस्थ्यं निर्विषयं स्यात् । तन्न,  
गार्हस्थ्यस्य रागि-विषयत्वात् । तदाह जावालिः,—“यदि गृहमेव  
कामयेत्तदा यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्”—इति । अत्र केचित्,  
नैष्ठिक-ब्रह्मचर्यं कुजादिविषयं मन्वानागार्हस्थ्यस्य तदितर-विषयता-  
माहुः । उदाहरन्ति च तत्र विष्णुवचनम्,—

“कुजा-वामन-जात्यन्ध-क्षीव-पङ्गुवार्त्तरो गिणाम् ।

व्रतचर्या भवेन्नेषां यावज्जीवमसंशयम्”—इति ।

तन्न, नैष्ठिक-ब्रह्मचर्यस्य कुजादिष्वेव नियतत्वे समर्थं प्रत्यैच्छि-  
कत्वमुच्यमानं विरुध्यते । ऐच्छिकत्वञ्च वसिष्ठेन दर्शितम्,—“सत्वार-

आश्रमाः ब्रह्मचारि-गृहस्थ-वानप्रस्थ-परिव्रजकाः, तेषां वेदमधीत्य वेदौ वेदान् वा चीर्ण-ब्रह्मचर्योपनिष्केतमावसेत्—इति । भवि-  
ष्यपुराणेऽपि,—

“गार्हपत्यमिच्छन् भूपात्रं, कुर्याद्धार-परिग्रहम् ।

ब्रह्मचर्येण वा कालं मयेत् सङ्कल्प-पूर्वकम् ।

वैखानसेवाऽपि भवेत् परिव्राज्यवेच्छया”—इति ।

तस्मात्, राशि-विषयत्वेनैव गार्हपत्यं व्यवस्थापनीयम्,—इति ।

इति ब्रह्मचारि-प्रकरणम् ।



अथ ग्रहस्थाश्रमं निरूपयितुं तदधिकार-  
हेतु\* ज्ञानमादौ निरूप्यते† ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,—

“गुरवे तु वरं दत्त्वा क्वाथीत तदनुश्रया ।

वेदं व्रतानि वा पारं गीत्वा क्षुभयमेव वा”—इति ।

तत्र, दातव्योवरोमनुना दर्शितः,—

“न पूर्वं गुरवे किञ्चिदुपकुर्वीत धर्मवित् ।

स्वास्थ्यं गुरुणाऽऽद्यतः शक्त्या गुर्वर्चमाहरेत् ॥

क्षेपं हिरण्यं गामयं कञ्चोपामहमासनम् ।

\* तदधिकारहेतुः,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† तदधिकारहेतुं ज्ञातकमादौ निरूप्यते,—इति सु० पुस्तकेपाठः ।

धान्यं वासांसि शाकं वा गुरवे प्रीतिमाहरेत्\*—इति ।

अथ च वरोगुरु-प्रीत्यर्थेन तु विद्या-निष्कयार्थः । वेद-विद्याऽर्हस्य  
मूल्यस्यासम्भवात् । तथा च स्कन्दोग-श्रुतिः,—“यद्यप्यस्मादमामङ्गिः  
परिगृहीतां धनस्य पूर्णं दद्यात्तदेव ततोभूयः”—इति । तापनीय-  
श्रुतिरपि,—

“सप्तदीपवती भूमिर्दक्षिणार्थं न कल्पते”—इति ।

हारीत-स्मृतिरपि,—

“एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् ।

पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं यद्दत्त्वाऽस्यामृणी भवेत्”—इति ।

वेदं व्रतानि वेत्यनेन ज्ञातक-चैविध्यं दर्शितम् । तत्र, वेदमात्र-  
परिसमापकएकः, व्रतमात्र-परिसमापकोद्वितीयः, उभय-परिसमा-  
पकस्तृतीयः । व्रतशब्देनात्र गृह्य-प्रसिद्धान्युपनयनव्रत-सावित्रीव्रत-  
वेदव्रतानि विवक्षितानि । ज्ञातक-चैविध्यं हारीतेनोक्तम्,—“अथः  
ज्ञातकाभवन्ति; विद्याज्ञातकोव्रत-ज्ञातकोविद्या-व्रत-ज्ञातकः”—  
इति । वेदं पारं गीत्वा नार्थावगतिरपि विवक्षिता । अतएव  
कूर्मपुराणे,—

“वेदं वेदौ तथा वेदान् वेदान् वा चतुरोद्विजः ।

अधीत्य चाधिगम्यार्थं ततः ज्ञायाद्विज्ञोक्तम्”—इति ।

ज्ञान-प्रकारश्च गृह्ये प्रसिद्धः । ज्ञातक-धर्माः कूर्मपुराणे दर्शिताः,—

\* धान्यं शाकञ्च वासांसि गुरवे प्रीतिमावहेत्,—इति पू० मु० मनुसं-  
हितायां पाठः ॥

† न कल्पिता,—इति सु० पुस्तकेपाठः ।

‡ वेदाङ्गव्रतारण्यकव्रतानि,—इति सु० पुस्तकेपाठः ।

“यश्चोपवीत-द्वितयं चोदकञ्च कमण्डलुम् ।  
 कञ्चं चोष्णीषममलं पादुके चायुपानहौ ॥  
 रौक्मे च कुण्डले वेदं छत्त-केश-नखः शुचिः ।  
 स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्यादहिर्मास्यञ्च धारयेत् ॥  
 शुक्लाम्बरधरोनित्यं सुगन्धः प्रियदर्शनः ।  
 न जीर्ण-मलवदासाभवेत्तु विभवे सति ॥  
 न रक्तमुख्यं चास्य धृतं वासोन कन्यिकाम्”—इति ।

इति स्नातक-प्रकरणम् ।

अथ विवाहः ।

तत्र मनुः—

“गुरुणाऽनुमतः स्नात्वा समावृत्तोयथाविधि ।  
 उदहेत द्विजोभार्या सवर्णा सत्त्वान्विताम्”—इति ।

प्राज्ञवल्क्योऽपि,—

“अविभुत-ब्रह्मचर्यालक्षणां स्त्रियमुदहेत् ।  
 अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां चवीयसीम् ।  
 अरोगिणीं धातमतीससमानार्धगोत्रजाम्”—इति ।

लक्षणां वाह्याभ्यन्तर-लक्षण-युक्ताम् । वाह्यानि लक्षणानि  
 मनुना दर्शितानि,—

“अव्यङ्गाङ्गौ सौम्यनाभौ हंस-वारण-गामिनीम् ।  
 तनु-लोम-केश-दशनां मृदङ्गीमुद्वहेत् स्त्रियम्”—इति ।

वर्ज्यामाह स एव,—

“नोदहेत् कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।

नालोमिकां नातिलोमां न वाचालां न पिङ्गलाम् ॥

नर्त-वृत्त-नदी-नाम्नीं नान्य-पर्वत-नामिकाम् ।

न पत्न्यहि-प्रेक्ष-नाम्नीं न च भीषणनामिकाम्”—इति ।

कपिला रक्त-तण्डुल-वर्णा । पिङ्गला अग्निवर्णा । अन्येति  
 स्त्रेच्छनाम्नी । विष्णुपुराणेऽपि,—

“न श्मश्रु-व्यञ्जनवतीं न चैव पुरुषाकृतिम् ।

न घर्घर-स्वरां चामां तथा काक-स्वरां न च ।

नानिवंधेषणां तद्वृत्ताचीं नोदहेदुधः ।

यस्याश्च रोमश्रे जंघे गुल्फौ यस्यास्तथोन्नतौ ।

गण्डयोः कूपकौ यस्याहसन्म्यास्ताश्च नोदहेत् ।

नातिरुचच्छर्विं पाण्डुकरजामरुणेक्षणाम् ।

अ-पीन-हस्त-पादाश्च न च तामुदहेदुधः\* ।

न वामनां नातिदीर्घां नोदहेत् सङ्गतध्रुवम् ।

न नातिच्छिद्र-दशनां न कठालमुखीं नरः”—इति ।

आन्तराणि तु लक्षणान्याश्रयायन-गृह्ये विहितानि,—“दुर्विज्ञे-  
 धानि लक्षणान्यष्टौ पिण्डान् कृत्वा, षट्मये प्रथमं यज्ञं चते सत्यं  
 प्रतिष्ठितं यदियं कुमार्यभिजाता तदियमिह प्रतिपद्यतां यत्सत्यं  
 तद्व्यस्तमिति पिण्डानभिमन्त्र्य कुमारीं ब्रूयादेषामेकं गृहाणेति  
 चेचाचेदुभयतः ब्रह्माङ्गुलीयादश्ववत्यस्याः प्रजा भविष्यतीति विद्याद्  
 गोष्ठात् पशुमती वेदिपुरीषाद्ब्रह्मवर्चस्त्रिन्यविदासिनोद्भवात् सर्वस-

\* ‘यस्याश्च’ इत्यादि ‘तामुदहेदुधः’ इत्येतत् श्लोकद्वयं सु० पुस्तके न  
 दृश्यते ।

मन्त्रा देवतात् कितवी चतुष्पद्यादिप्रवाजिनीरिणाद्धन्या मन्त्राना-  
त्पतिनी”\* इति । विप्रवाजिनी विविधं प्रकर्षेण व्रजतीति विप्रवाजिनी  
खैरिणी इत्यर्थः । अन्यपूर्विकामिति दानेनोपभोगेन वा पुरुषा-  
न्तराम्हीताम् । अनेन पुनर्भूयैवर्त्यते । अतएव काश्यपः,—

“सप्त पौनर्भवाः कन्यावर्जनीयाः कुलाधमाः ।

वासा दत्ता दनोदत्ता हत-कौतुक-मङ्गला ।

उदक-स्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका ।

अग्निं परिगता या च पुनर्भू-प्रसवा च या ।

इत्येताः काश्यपेनोक्तादहन्ति कुलमग्निवत्”—इति ।

बौधायनः,—“वाग्दत्ता मनोदत्ताऽग्निं परिगता सप्तमं पदव्रीता  
भुक्ता गृहीतगर्भा प्रसूता चेति सप्तविधा पुनर्भूः, तां गृहीत्वा न  
प्रजां न धर्मं विन्देत्”—इति । नारदोऽपि,—

“कन्यैवाश्रययोगिन्या पाणि-ग्रहण-पूर्विका ।

पुनर्भू-प्रतिमा ज्ञेया पुनः संस्कार-कर्मणि”—इति ।

\* ‘आन्तराग्नि’ इत्यारभ्य ‘इत्यर्थः’ इत्यन्तयश्चस्थाने मुद्रितपुस्तके अ-  
न्यथा पाठो दृश्यते । स यथा,—“आन्तराग्निं लक्ष्म्यानि आन्तराग्निमगृह्ये  
दर्शितानि दुर्ज्ञेयानि तानि वेदितव्यानि । पूर्वस्यां रात्रौ गोष्ठ-वेदिका-  
कितवस्थान-ऋदेरिण-क्षेत्र-चतुष्पथ-मन्त्रानेभ्योऽमृत्तिकां गृहीत्वा अष्टौ  
पिण्डान् कृत्वा ऋतमग्रे प्रथमं जज्ञे ऋते सत्यं प्रतिष्ठितं यदियं कुमार्यभि  
जाता तदियमिह प्रतिपद्यतां यत् सत्यं तद्गृह्यतामिति पिण्डानभिमत्य  
कुमारो ब्रूयादेवामेकं गृह्यतेति । तत्रानुक्रमेण प्रथमे पिण्डे गृहीते  
आन्तराग्नी भवति, द्वितीये पशुमती, तृतीयेऽग्निहोत्रपरा, चतुर्थे विवेकि-  
नी चतुरा सर्वजनावर्जपरा भवति, पञ्चमे रोगिणी, षष्ठे बन्धा, सप्तमे  
अभिचारिणी, अष्टमे विधवा भवेदिति ।” सम्भावयामः आन्तराग्निमगृह्य-  
त्रस्य तात्पर्यमेव तत्र संगृहीतमिति ।

वाञ्छवत्स्योऽपि,—

“अश्रुता च चता चैव पुनर्भूः संकृता पुनः”—इति ।

कान्तां कमनीयां उद्धोर्मुर्मेनोऽननन्दकारिणीम् । अतएव आप-  
स्तम्बः,—“यस्यां मनश्चक्षुषोर्निबन्धस्तस्यामृद्धिः”—इति ।

असपिण्डामिति । समानएकः पिण्डोयस्याः सा सपिण्डा, न  
सपिण्डा असपिण्डा, ताम् । सपिण्डता च सप्तम-पुरुष-पर्यवसा-  
यिनी । तत्रैकः पिण्डदाता, चयः पिण्डभाजः पिह-पितामह-प्रपिता-  
हाः, चथोलेपभाजः वृद्धप्रपितामहादयः । तथा च मत्स्यपुराणे,—

“लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डा साप्तपौरुषम्”—इति ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

पिण्डसंबन्धिनोऽहोते विज्ञेयाः पुरुषास्तथः ।

लेपसंबन्धिनस्तान्ये पितामह-प्रपितामहात्—

प्रष्टव्युक्तास्त्यस्तेषां यजमानस्तु सप्तमः ।

इत्येष मुनिभिः प्रोक्तः संबन्धः साप्तपौरुषः”—इति ।

एतदुक्तं भवति, सप्तानां पुरुषाणामेक-पिण्ड-क्रियाऽनुप्रवेष्टः  
सापिण्डा-हेतुः । तथाच, देवदत्तस्य स्वकीयैः पित्रादिभिः षड्भिः सह  
सापिण्डाम्, तथा पुत्रादिभिः षड्भिः सह सापिण्डाम्,—इति । नन्वेवं  
सति आह-पिहत्यादिभिः सह सापिण्डा न स्यात्, परिगणितेष्वनन्त-  
र्भावात् । मैवम् । उद्दिश्य-देवतैक्येन\* त्रिचैक्यस्यात्र विवक्षितत्वात् ।

\* देवदत्तैक्येन,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

देवदत्त-कर्तृक-क्रियायां ये देवतात्वेनानुप्रविशन्ति, तेषां मध्ये यः कोऽपि भ्रातृ-पितृव्य-कर्तृक-क्रियायामप्यनुप्रविशतीत्यस्ति तैः सह सापिण्डम् । एवं भार्याणामपि भर्तृ-कर्तृक-पिण्डदान-क्रियायां सहकर्तृत्वात् सापिण्डमिति । तदिदं निर्वाच्यसापिण्डम् ।

अपरे पुनरन्यथा\* सापिण्डमाहुः । तथाहि । समानएकः पिण्डोद्देहावयवयोषां ते सपिण्डाः । तत्र, पुत्रस्य साक्षात् पितृ-देहावयवान्वयेन पित्रा सह सापिण्डम् । तथा, पितामहादिभिरपि पितृ-दारेण तच्छरीरावयवान्वयात् । साक्षान्मातृ-शरीरावयवान्वयेन मात्रा, मातामहादिभिरपि मातृदारेण† तच्छरीरावयवान्वयात् । तथा, पितृव्य-पितृव्यस्त्रादिभिरपि पितामह-देहावयवान्वयात् । तथा, मातृस्त्र-मातुलादिभिः सह मातामह-देहावयवान्वयात् । तथा सह एकशरीरारम्भकतया पत्युः, एवं भ्रातृ-भार्याणामप्येक-शरीरारम्भकैः स्व-स्व-पतिभिः सहैकशरीरारम्भकत्वेन । एवं तत्र तत्र साक्षात् परंपरया वा एक-शरीरावयवान्वयेन सापिण्डं योजनीयम् ।

उक्तं द्विविधं सापिण्डं यस्यानास्ति सेयसमपिण्डा, तामुदहेत् । नन्वेवं सति न काण्डाहः सम्भवेत्, सर्वत्र सापिण्डस्य कथञ्चिद्योजयितुं शक्यत्वात्, विधातृ-शरीरानुवृत्तेर्दुःपरिहरत्वात्, “वज्रस्यां प्रजायेथ”-इति श्रुतेः । नैष दोषः, अविशेषेण प्राप्तस्य सापिण्डस्य सप्तसु पञ्चसु च पुरुषेषु बहुचितत्वेन तदूर्द्धं सापिण्ड-निवृत्तेः । तथा च गौतमः,—“सपिण्ड-निवृत्तिः सप्तमे पञ्चमे वा”-इति । याज्ञ-वल्क्योऽपि,—

\* पुनरवयव,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† मातृशरीरदारेण,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“पञ्चमात् सप्तमादूर्द्धं मातृतः पितृतस्तथा”—इति ।

मातृ-पत्ने पञ्चमात् पितृ-पत्ने सप्तमात् पुरुषादूर्द्धं, सापिण्डं निवर्त्तते,—इत्यध्याहृत्य योजनीयम् ।

“सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते”—इति

मनु-स्मरणात् । एतदुक्तं भवति । पितृ-पत्ने कूटस्थमारभ्य तत् पुत्रादि-गणनायां सप्तमादूर्द्धं वर-वध्वोर्विवाहेन दुष्यति । मातृ-पत्ने च कूटस्थमारभ्य तत्पुत्रादि-परिगणनायां वर-वध्वोर्माता चेत् पञ्चमी भवति, तदा तयोः सापिण्डनिवृत्तेर्विवाहेन दोषायेति । यत्तु विष्णुपुराणवचनम्,—

“पञ्चमी मातृपक्षात् तु पितृपक्षात् तु सप्तमीम् ।

गृहस्थउदहेत् कन्यां न्याय्येन विधिना नृप”—इति

तत्र, सप्तमीं पञ्चमीमतीत्यध्याहार्यम् । अन्यथा, पञ्चमात् सप्तमादूर्द्धम्,—इति वचन-विरोधात् ।

“पञ्चमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया ।

क्रिया-पराश्रपि हि ते सर्वतः\* शूद्रतां गताः”—इति

मरीचिवचन-विरोधाच्च । यद्यपि पैठीनसिना कल्पद्वयमुक्तम्,—

“पञ्च मातृतः परिहरेत् सप्त पितृतस्त्रीन्मातृतः पञ्च पितृतोवा”—इति ।

तत्र, द्वितीयः कल्पोऽसमानजातीय-विषयः । यतः शङ्ख-आह,—

“यद्येकजातावहवः पृथक्चेचाः पृथग्जनाः ।

एकपिण्डाः पृथक्शौचाः पिण्डस्त्वावर्त्तते त्रिषु”—इति ।

अयमर्थः । येषामेकः पिता मातरोभिन्नजातीयास्ते मातृभेदा

\* तथेते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

दसमानजातीयाः, तथापि, पित्रैक्यादस्त्रिंसापिण्डान्, तच्च त्रिषु पुरुषे-  
भ्योऽपि निवर्तते,—इति । नन्वेवं सति पित्र-पत्नेऽपि त्रिभिः  
पुरुषैः सापिण्डनिवृत्तेः ‘पञ्च पित्रतोवा’—इति वचनं विरुद्धेति ।  
एवन्तर्हि ‘वीन्माहृतः पञ्च पित्रतोवा’—इति पैठीनसिवचनं सजा-  
तीयेष्व निषेधपरम्, असुक्त्योवाऽस्तु । ‘माहृतः पित्रतस्तथा’—इत्यत्र  
पित्रश्चैव वीजिनोऽपि सङ्गः । तथा च गौतमः,—“ऊर्द्धं सप्त-  
मात् पित्रबन्धुभ्यो वीजिनस्य माहृतबन्धुः पञ्चमात्”—इति । योहि  
नियोगोऽन् पुत्रमुत्पादयति, च वीजी । पित्रमाहृतबन्धवाः सत्यन्तरे  
दर्शिताः,—

“पितुः पित्र-ध्वसुः पुत्राः पितुर्माहृत-ध्वसुः सुताः ।

पितुर्मातुल-पुत्राश्च विज्ञेयाः पित्र-बान्धवाः ॥

मातुः पित्र-ध्वसुः पुत्रमातुर्माहृत-ध्वसुः सुताः ।

मातुर्मातुल-पुत्राश्च विज्ञेयामाहृत-बान्धवाः”—इति ।

असपिण्डमिति न वक्तव्यं, वक्ष्यमाणेन ‘असमानार्धगोत्रजाम्’—  
इत्यनेनैव सपिण्डाया विवाह-निषेध-सिद्धेः<sup>†</sup> । सत्यं, तथापि या  
मातुरसपिण्डाः भवति, सैवोदाह-कर्मणि प्रशस्तेति वक्तव्यम्<sup>‡</sup> ।

तथा च मनुः,—

“असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

\* अर्ध्यासुनिषेधपरम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† सपिण्डायां विवाहनिषेधसिद्धेः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ या मातुरसगोत्रा तथापि या मातुरसपिण्डा,—इति सु० पुस्तके  
पाठः ।

§ वक्ष्यं,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

या प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने”—इति ।

या मातुरपिण्डा असगोत्रा च, या पितुरसगोत्रा, चकारादस-  
पिण्डा च, या मैथुने मिथुन-साध्ये दारकर्मणि द्विजातीनां प्रशस्ता  
परिणयेत्यर्थः । नन्वत्र माहृतग्रहणमनर्थकं, पित्र-गोत्र-सापिण्ड-निषेधे-  
नैव माहृत-गोत्र-सापिण्ड-निषेध-सिद्धेः । पृथक् पिण्ड-गोत्रयोर-  
भावात्,

“एकत्वं सा मता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ।

स्वगोद्विष्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे”—इति

वचनात् । मैवम् । गान्धर्वादि-विवाहेषु कन्या-प्रदानाभावेन पित्र-  
गोत्र-सापिण्डयोरनिवृत्तेः । तथाच मार्कण्डेयपुराणम्,—

“ब्राह्म्यादिषु विवाहेषु या तृता कन्यका भवेत् ।

भर्तु-गोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदक-क्रिया ॥

गान्धर्वादि-विवाहेषु पित्र-गोत्रेण धर्मवित्”—इति ।

एतेन मातुल-सुता-विवाह-विषय-विवादोऽपि परास्तः । तथा  
हि, तन्निषेध-वचनानि गान्धर्वादि-विवाहोदा-जा-विषयाणि, तच्च  
सापिण्ड-निवृत्तेरभात् । तदनुयायक-श्रुति-स्मृति-सदाचारात् । न  
ब्राह्म्यादि-विवाहोदा-जा-विषयाणि, तच्च सापिण्ड-निवृत्तेः । तानि  
च निषेध-वचनानि । तच्च ज्ञातातपः,—

“मातुलस्य सुतामूढा माहृत-गोत्रां तथैव च ।

समान-प्रवराश्चैव द्विजस्त्रायाश्चरेत्”—इति ।

पैठीनसिरपि,—“पित्र-माहृत-स्वसृ-दुहितरो मातुल-सुताश्च धर्मतस्ता-  
भगिन्यस्तावर्जयेदिति विज्ञायते” । सुमन्तरपि,—“पित्र-पत्न्यः सर्वामा-

तरस्तद्धातरोमातुलस्तद्गगिन्योमाहस्वसार\* स्तदुदितरस्य भगिन्य-  
स्तदपत्यानि भागिनेयानि, अन्यथा सङ्करकारिणः”—इति । व्यासः,—

“मातुः सपिण्डा यत्नेन वर्जनीया दिजातिभिः”—इति ।

गन्धविशेषेण प्रवृत्तानामेषां वचनानां कथं विशेष-विषयता?  
विशेष-वचन-वलादिति ब्रूमः । तथा च मनुः,—

“पैतृवस्तेषां भगिनीं स्वस्तीयां मातुरेव च ।

मातुश्च भ्रातुराप्तस्य गत्वा चान्द्रायणश्चरेत् ॥

एतास्त्रिस्तु भार्यार्थे नोपयच्छेत् बुद्धिमान्”—इति ।

भगिनीपदं पैतृवस्तेत्यादि-विशेषणम् । आप्तस्येति मातुर्भातृ-  
विशेषणम् । तत्र, सुतामित्यध्याहारः । आप्तस्य सन्निवृष्टस्य स  
पिण्डस्य गान्धर्वादि-विवाहोद्गाथाः मातुर्भातुरित्यर्थः । पैतृवस्तेषां-  
मित्यत्राप्यनिवृत्त-सपिण्डस्य गन्धर्वादिनोद्गा पित्र-स्वसा विवक्षिता ।  
तथा च सति, तदुदितुर्भगिनीति विशेषणं सार्थकम् । ब्राह्म्यादि-  
विवाहेषु सपिण्ड-निवृत्तेर्भगिनीपदं नास्तीत्यात् । अयमेव न्यायो-  
माहस्वस्तीयायामपि योजनीयः । तस्माद्गगिन्याप्तपदोपेत-मनुवचन-  
वलादविशेषे निषेधोविशेष-विषयणवोपसंद्ध्यते । ननु, ब्राह्म्यादि-  
विवाहविषये मातुल-सुतायादव मातृ-स्वसु-सुताया अपि विवाहः  
प्राप्नुयात् । तत्र, शिष्ट-गर्हित्वेन तत्र निषेध-स्युति-कल्पनात् । शिष्ट-  
गर्हितस्यानुपादेयत्वं याज्ञवल्क्य आह,—

\* स्तद्गगिन्योमाहस्वसार,—इति, नास्ति सु० पुस्तके ।

† अयमेव न्यायोमातुर्विषये, मातुलसुतापरिचयउदीचशिष्टगर्हितः,  
तथापि दाक्षिणात्यशिष्टैराचरितविषये मातुलसुतायामिव माहस्वसुताया  
अपि विवाहः प्राप्नुयात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचारेण तु”—इति ।

यद्यपि मातुलसुता-परिणयनमुदीच-शिष्ट-गर्हितम्, तथापि  
दाक्षिणात्य-शिष्टैराचरितत्वेन नाविगीतोऽयमुदीच्यानामाचारः । न च  
दाक्षिणात्यानां राग-मूलत्वं शङ्कनीयं, विधि-निषेध-परीक्षिकैरेव तदि-  
वाह-करणात् । मातृ-स्वसु-सुता-विवाहस्तु अविगीतेन शिष्टाचारेण  
गर्हितः । मातुल-सुताविवाहस्यानुपाद्गका\* श्रुतिः । तत्र मन्द्रवर्णः ।  
“आयाहीन्द्र पथिभिरीलितेभिर्यज्ञमिमं नोभागधेयं जुषस्व । तत्रां  
जङ्गमातुलस्येव घोषा भागस्ते पैतृवस्तेषां वपाम्”—इति ।

अयमर्थः । हे इन्द्र, पथिभिरीलितेभिः स्तुतैः सह नोऽस्माकमिमं  
यज्ञमायाहि । आगत्य च अस्माभिर्दीयमानं भागधेयं जुषस्व, तत्रा-  
माज्यादिना संस्कृतां वपान्त्वामुद्दिश्य जङ्गः त्यक्तवन्तः । तत्र दृष्टान्त-  
द्वयम् । यथा, मातुलस्य घोषा दुहिता भागिनेयस्यां भागः भज-  
नीया, भागिनेयेन परिणेतुं योग्या, यथा च पैतृवस्तेषां पौत्रस्य  
भागः । तथाऽयं ते तव भागोवपाऽऽख्यः,—इति । वाजसनेयके-  
ऽपि । “तस्माद्वा समानादेव पुरुषादन्ता चाद्यश्च जायते, उत तृतीये  
सङ्गच्छावहै चतुर्थे सङ्गच्छावहै”—इति । समानादेकस्मात् पुरुषादन्ता  
भोक्ता आद्यश्च भोग्यः द्वावप्युत्पद्येते । तौ च मिथः सङ्गल्पयतः,  
कूटस्थमारभ्य तृतीये चतुर्थे वा पुरुषे सङ्गच्छावहै विवहावहै इत्यर्थः ।

यद्यप्ययमर्थवादः, तथापि मानान्तरविरोधाभावात् स्वार्थे प्रमा-  
णम् । विरोधि-वचनानां मातृ-सपिण्डा-विषयत्वस्य वर्णितत्वात् ।

\* विवाहस्यानुपाद्गका,—इति पाठोभविष्यतुं युक्तः ।

† दौहित्रस्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ माहस्वसपिण्डाविषयत्वस्य च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

तस्मादविहृद्धार्यवादेनानूदितत्वादुपरिधारणविधिः कल्पयितुं शक्यते ।

तथा हि, प्रेताग्निहोत्रे श्रूयते । “अधस्तात् समिधं धारयन्ननु-  
द्वेदुपरि हि देवेभ्यो धारयति” — इति । तत्र, पैतृकस्य हविषोऽध-  
स्तात् समन्वकं समिद्धारणं\* विधाय, तदाक्य-शेषे समिधोहविह-  
परिधारणं देवे कर्मणि यत् श्रुतं, तत् किमर्थवादः, उत विधीयते ?  
इति संशयः । तत्राधोधारण-विधि-स्तावकत्वेन तदेकवाक्यता-लाभा-  
दर्थवाद इति पूर्वपक्षः । प्रसिद्धं ह्यर्थमनूय तेन स्तुतिर्युक्ता, उपरि  
धारणन्तु न कापि प्रसिद्धम्, अतस्तावकत्वायोगादाक्यभेदमभ्युप-  
गम्याप्यपूर्वार्थत्वाद्विधिः कल्पितः ।

एवं तृतीये पुरुषे सङ्गच्छावहै, — इत्यादावपि अपूर्वार्थत्वेन, मातुल-  
सुतां विवहेत्, — इति विधिः कल्प्यते । तस्माच्छास्त्रानुगृहीतोऽयं  
विवाहः । स्मृतयस्तु ब्राह्म्यादिषु सपिण्ड्य-निराकरणेन मातुल-सुता-  
विवाह-प्रापकतया दर्शिताः । शिष्टाचारश्च दाक्षिणात्यानामविगीत  
उदाहृतः ।

केचित्तु आसुरादिवपि देश-विशेषेण मातुल-सुता-विवाहो-  
धर्म्यः, — इति मन्यन्ते । उदाहरन्ति च वचनानि । तत्र बौधायनः, —  
“पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतः ; अनुपनीतेन भार्यया च सह-  
भोजनं पर्युषित-भोजनं मातुलदुहित-पितृव्यदुहित-परिणयन-  
मिति, तथोत्तरतः ; ऊर्ण-विक्रयः सीधुपानमुभयतोदङ्घ्रिर्व्यवहारः  
आयुधीयकं समुद्रयानमिति, इतरइतरस्मिन् कुर्वन् दुष्यति,  
इतरइतरस्मिन् तद्देश-प्रमाणात्” — इति । इतरोदाक्षिणात्यइतरस्मिन्

\* समिधाहरणं, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

उत्तरदेशे मातुल-संवन्धं कुर्वन् दुष्यति, न स्व-देशे । तथेतरउदी-  
त्यइतरस्मिन् दक्षिणदेशे सीधु-पानादिकं कुर्वन् दुष्यति, न स्व-देशे ।  
कुतः ? देश-प्रामाण्यात् देश-निवन्धनत्वादाचारस्येत्यर्थः\* । तथा  
च देवलः, —

“यस्मिन् देशे च आचारो न्याय-दृष्टस्तु कल्पितः ।

स तस्मिन्नेव कर्त्तव्यो न तु देशान्तरे स्मृतः† ॥

यस्मिन् देशे पुरे ग्रामे वैविधे नगरेऽपि वा ।

थोयत्र विहितो धर्मस्तं धर्मं न विचालयेत्” — इति ।

अतः, शिष्टाचार-प्रामाण्ये स्व-दुहित-विवाहोऽपि प्रसज्येत, प्रजा-  
पतेराचरणात् । तथा च श्रुतिः । “प्रजापतिः स्वां दुहितरमभ्यगात्”  
— इति । मैवम् । “न देव-चरितचरेत्” — इति न्यायात् । अतएव  
बौधायनः, —

“अनुष्ठितान् यदेवैर्मुनिभिर्यदनुष्ठितम् ।

नानुष्ठेयं मनुष्यैस्तदुक्तं कर्म समाचरेत्” — इति ।

तदेवं ब्राह्म्यादि-विवाह-व्यवस्थया देशभेद-विषय-व्यवस्थया च  
मातुल सुता-विवाहः ‘न सपिण्ड्यम्’ — इत्यादिशास्त्रादेव सिद्धः (१) ।

\* निवन्धनत्वादाचार प्रामाण्यस्येत्यर्थः, — इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

† देशाचारः स्मृतोऽभ्यगोः, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ दुहितरमभ्यध्यायात्, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) अत्र तावदेवं महता प्रवन्धेन दाक्षिणात्यानां मातुलकन्या-परिजया-  
चारस्य शास्त्रीयत्वं प्रामाण्यं समर्थितम् । जैमिनीयन्यायमालायान्तु  
स्वयमेव तादृशाचारस्य स्मृतिविरुद्धत्वमप्रामाण्यं व्यवस्थापितम् ।  
तथा च न्यायमालायां प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे पञ्चमाधिकरणे ।

अवीचसीं तथसा काय-परिमाणेन च न्यूनाम् । तत्र, वयोन्यून-  
तायादयन्तामाह मनुः,—

“चिंशद्वर्षोवहेत् कन्यां दद्यात् द्वादशवार्षिकीम् ।

अष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्मे सीदति सत्वरः”—इति ।

दृश्यतिरपि,—

“चिंशद्वर्षोदशाब्दां तु भार्यां विन्देत नग्निकाम् ।

एकविंशतिवर्षोवा सप्तवर्षामवाप्नुयात्”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“वर्षैरेकगुणां भार्यामुदहेत् चिगुणः स्वयम्”—इति ।

अरोगिणीं अचिकित्स-राजयक्षादि-रोग-रहिताम् । आढमतीं  
ज्येष्ठः कनिष्ठोवाभ्राता अस्याः, सा आढमती । अनेन पुत्रिका-शङ्कर  
मुदस्यते । अतएव मनुः,—

“अस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता ।

नोपयच्छेत् तां प्राज्ञः पुत्रिका-धर्म-ब्रह्मया”—इति ।

अस्याः पिता पुत्रिका-करणाभिप्रायवान् न वा,—इति न

“योमातुर्नविवाहादौ श्रिष्टाचारः स मा न वा । इतराचारवन्मातुः-  
ममात्वं स्मार्त्तवाधनात् । स्मृतिमूलोहि सर्वत्र श्रिष्टाचारस्ततो-  
ऽन च । अतमेवा स्मृतिः स्मृत्या वाध्या प्रत्यक्षया तु सा”—इति ।  
उक्तञ्च । “आचारास्तु स्मृतिं छात्वा स्मृतेस्तु श्रुति-कल्पनम् । तेन  
ह्यन्तरितं तेषां प्रामाण्यं विप्रकृत्यते”—इति । तदत्र खोक्तविरोधो-  
दुष्यद्विहः । आद्यमानायां संयुक्ते प्रवृत्तोर्यज्ञकारः मातुर्नकस्या  
त्रिजयाचारस्याप्रामाण्यं मीमांसकाचार्यस्य वार्त्तिककारस्यानुमतमेव  
संन्यासः, अत्र तु दृष्टाचारस्य स्मृतिसिद्धतया प्रामाण्यमेव स्वस्यानु-  
मतं व्यवस्थापयमास,—इति कथञ्चित् समाधानमाख्येयं श्रीमद्भिः ।

विज्ञायते, तां नोपयच्छेत् । अत्र तु नैवा ब्रह्मा, तामभ्रातृकामण्युप-  
यच्छेदित्यभिप्रायः । ‘न विज्ञायेत वा पिता’ इत्युक्तेः वरेण सह  
संप्रतिपत्तिं विनाऽपि पितुः सङ्कल्पमात्रेण कन्या पुत्रिका भवतीति  
दृष्टव्यम् । तथाच गौतमः । “अभिसन्धिमात्रात् पुत्रिकेत्येकेषां, तत्  
संज्ञात् नोपयच्छेद्भ्रातृकाम्”—इति । मनुरपि,—

“अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।

यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात् स्वधाकरम्”—इति ।

वरेण सह संप्रतिपत्ति-करणे\* तु पुत्रिका-करणं स्पष्टमेव विज्ञा-  
यते । सा च सम्प्रतिपत्तिर्वसिष्ठेन दर्शिता,—

“अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामसङ्कृताम् ।

अस्यां योजायते पुत्रः स मे पुत्रोभवेदिति”—इति ।

‘स नो पुत्रोभवेदिति’—इति कचित्पाठः† । अस्यास्य पुत्रिकाया-  
मान्धर्वादाविव स्वपित्रादिभिः सह न सापिण्ड्य-सगोत्रत्व-निवृत्तिः ।  
अतएव खौगालिः,—

“मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाम् ।

कुर्वीत पुत्रिकापुत्रएवमाह प्रजापतिः”—इति ।

तदेवमभिहितं पुत्रिकां ब्रह्ममाणः पुत्रार्थी भ्रातृमतीमेवो-  
दहेत् । ‘असमानार्थगोत्रजाम्’ अक्षरेदिमार्थं प्रवरं गोत्र-प्रवर्त्तकस्य  
मुनेर्थावर्त्तक-मुनिगणइत्यर्थः । तद्यथा, गोत्र-प्रवर्त्तकस्य भरद्वाजस्य  
व्यावर्त्तकावंगिरोदृश्यती । अतएवाङ्गिरस-वार्त्तस्य-भरद्वाज-गोत्रो-

\* संप्रतिपत्तौ,—इति स० शा० ख० पुस्तकेषु पाठः ।

† नास्त्ययमंशः मुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

ऽहमिति प्रयुज्यते । एवमन्यदप्युदाहार्यम् । गोचरं वंशपरम्परा  
प्रसिद्धम् । यस्यावद्भावरेण सह प्रवरैकं गोचैकं वा नास्ति, सा  
वधूर्विवाहमर्हति, कचिद्गोच-भेदेऽपि प्रवरैकमस्ति । तद्यथा, याज्ञ-  
वल्क्य-शधूल-सौनकारां भिन्न गोचाणां भार्गव-वीतहव्य-सावेतसेति  
प्रवरसैक्यात् । अतस्तत्र विवाह-प्रसक्तौ तद्व्यवच्छेदाय, असमानार्थजाम्,  
—इत्युक्तम् । कचिन् प्रवर-भेदेऽपि गोचैकम् । तद्यथा, आङ्गिरसांवरी-  
षयौवनाश्व-मान्धाचंवरीषयौवनाश्वेत्यङ्गिरस-मान्धाह-प्रवर-भेदेऽपि  
यौवनाश्वगोचमेकम् । अतस्तत्र विवाहोमाभूदित्यसमानगोचयद्वयम्\* ।  
गोच-प्रवर्तकाश्च प्राधान्येनाष्टौ मुनयः, ते चागस्त्याष्टमाः सप्तर्षयः ।  
तथा च बौधायनः,—

“यमदग्निर्भरदाजोविश्वामित्रोऽचि-गौतमौ† ।

वज्रिष्ठकश्यपागस्त्यामुनयोगोचकारिणः ।

एतेषां चान्यपत्यानि तानि गोचाणि मन्वते”—इति ।

एतेषाञ्च गोचाणामवान्तरभेदाः सहस्र-सङ्ख्याकास्तेषां गणा-  
स्तेकोन-पञ्चास्रत् । तथा च बौधायनः,—

“गोचाणाञ्च सहस्राणि प्रयुतान्यवुदानि च ।

ऊनपञ्चाशदेतेषां प्रवराश्च विदर्शनात्”—इति ।

प्रवर-गोचयोः समानत्वासमानत्वे बौधायन-कात्यायन-विश्वामि-  
त्र-गर्गादि-प्रणीतेषु प्रवरग्रन्थेषु प्रसिद्धः । न चात्र मिश्रितः‡

\* मापूदित्यसमानार्थगोचजामित्युक्तम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† विश्वामित्रोयमदग्निर्भरदाजोऽय गौतमः,—इति स० ग्रा० पुस्तकयोः  
पाठः ।

‡ मृहीत,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

योगोच-प्रवरयोः पर्युदास-निमित्तत्वं शङ्कनीयं, प्रत्येकं दोषा-  
भिधानात् । तदाह बौधायनः,—“सगोचां चेदमत्योपयच्छेन्माह-  
वदेनां विधेयात्”—इति । ज्ञातातपोऽपि,—

“परिणीय सगोचान्तु समान-प्रवरां तथा ।

कृत्वा तस्याः समुत्सर्गं तप्तकच्छं\* विशोधनम्”—इति ।

आपस्तम्बः,—

“समान-गोच-प्रवरां कन्यामूढोपगम्य च ।

तस्यामुत्पाद्य सन्तानं† ब्रह्माण्यादेव हीयते”—इति ।

इत्थं कन्या-सत्तणं परीक्ष्य कुलमपि परीक्षणीयम् । अतएव मरुः,—

“महान्यपि समृद्धानि गोऽजाविधनधान्वतः ।

स्त्रीसंवन्धे दग्नेमानि‡ कुलानि परिवर्जयेत् ॥

हीनक्रियं निष्पुरुषं निष्कन्दोरोमशार्शसम् ।

सय्यामयाव्यपस्मारिन्निचिकुष्ठिकुलानि च”—इति ।

हीनक्रियं चागादि-क्रिया-रहितम् । निष्पुरुषं स्त्रीमाचशेषम् ।  
निष्कन्दोऽध्ययन-वर्जितम् । धर्मोऽपि,—

“चतुर्दश कुलानीमान्यविवाहानि निर्दिशेत् ।

अनावर्षेयं ब्राह्मणानामृत्विजासैव वर्जयेत् ॥

अत्युधमतिद्वलश्च अतिवर्णश्च वर्जयेत् ।

हीनाङ्गमतिरिक्ताङ्गमामयावि-कुलानि च ॥

\* अतिद्वलः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† चतुर्दश,—इति स० ग्रा० पुस्तकेषु पाठः ।

‡ दग्नेमानि,—इति ग्रा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

श्वित्तिकुष्ठिकुलादीनां कुर्याद्विपरिवर्जनम् ।

सदा कामिकुलं वर्ज्यं रोमशानाञ्च यत्कुलम् ॥

अपस्मारि-कुलं यच्च यच्च पाण्डु-कुलं भवेत्—इति ।

अनार्षेयं अविज्ञात-प्रवरम् । एतच्च हीनक्रियादि-वर्जनं तथा-  
विधापत्य-परिवारार्थम् । “कुलानुरूपाः प्रजाः सम्भवन्ति”—इति  
हारीतवचनात् । पुराणेषुपि,—

“मातुलान् भजते पुत्रः कन्यका भजते पितृन् ।

तथाश्रीला भवेन्माता तथाश्रीलोभवेत् सुतः”—इति ।

मत्सरपि,—

“पितुर्वै भजते श्रीलं मातुर्वैभयमेववा ।

न कथञ्चन दुर्योनिः प्रकृतिं स्वां विमुञ्चति”—इति ।

इति हेय-कुलमुक्तम् । उपादेयान् याज्ञवल्क्यश्चाह,—

“द्वयपुरुषविख्यातात् ओचियाणां महाकुलात्”—इति ।

मातृतः पितृतः पञ्च पञ्च पुरुषाविख्यातायस्मिन् कुले तद्ग्र-  
पुरुषविख्यातं, तस्मात् महाकुलात् पुत्र-ब्रह्मादि-समृद्धात्कन्यामुदहे-  
दित्यर्थः । मत्सरपि,—

“उत्तमैरुत्तमैर्नित्यं संवन्धनाचरेत् सह ।

जिनीषुः कुलमुत्कर्षमधमानधमांस्त्यजेत्”—इति ।

अत्रोत्तमान् सएवाह,—

“विशुद्धाः कर्मभिश्चैव श्रुति-स्मृति-निर्दर्शितैः ।

\* तथाश्रीला भवेत् सुता,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

अविभुत-ब्रह्मचर्यामहाकुल-समन्विताः ॥

महाकुलैश्च संबन्धामदत्तेन व्यवस्थिताः ।

सन्तुष्टाः सज्जनहिताः साधवः समदर्शिनः ॥

लोभरागदेषामर्षमानमोहादि-वर्जिताः ।

अक्रोधनाः सुप्रसादाः कार्याः संबन्धिनः सदा”—इति ।

अधमानाह सएव,—

“ये स्तनाः पिशुनाः क्लीवाः ये च नास्तिक-वृत्तयः ।

विकर्मणा च जीवन्तोविकृतास्ततस्तथा ॥

प्रवद्ध-वैराः शूरैर्यैः राजकिंलिषिणस्तथा ।

ब्रह्मस्वादनमित्याश्च कदर्याश्च विमर्हिताः ॥

अप्रजायेषु वंशेषु स्त्रीप्रजाप्रसवस्तथा ।

पतिघ्नश्च सुवासिन्यः तांश्च यन्नेन वर्जयेत्”—इति ।

कन्या-दाने वर-नियमोगौतमेन दर्शितः,—“विद्याऽऽचार-वन्धु-लक्षण-  
श्रील-सम्पन्नाय दद्यात्”—इति । यमोऽपि,—

“कुलञ्च श्रीलञ्च वपुर्वयश्च\*

विद्याश्च वित्तञ्च शानायतां च ।

एतान् गुणान् सप्त परीक्ष्य देया

कन्या बुधैः शेषमचिन्तनीयम्”—इति ।

याज्ञवल्क्यः,—

“एतैरेव शुश्रूषुकः स्वर्णः ओचियोवरः ।

\* वपुर्वयश्च,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

यद्वात् परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमान् जनप्रियः”—इति ।  
 एतैः कन्यकायामुक्तसङ्घैः । पुंस्त्वपरीक्षोपायस्तु नारदेन दर्शितः,—  
 “यस्यासु भवते वीर्यं द्वादि भूषणं फेनिस्रम् ।  
 पुमान् स्यात्सङ्घैरेतैर्विपरीतस्तु वण्डकः ॥  
 चतुर्दशविधः ब्राह्मे वण्डोद्भूतोमनीषिभिः ।  
 चिकित्ससाचिकित्सस्य तेषामुक्तोविधिः क्रमात् ॥  
 निवर्गवण्डोवधश्च पञ्चवण्डस्तथैव च ।  
 अभिजापाङ्गुरोः रोगादरक्तोधात् तथैव च ॥  
 ईर्यावण्डश्च सेव्यश्च वातरेता मुखेभगः ।  
 आक्षिप्तोमोघवीजश्च ब्राह्मीनोऽन्यापतिस्तथा”—इति ।

निवर्गवण्डः स्वभावतो लिङ्ग-वृषण-हीनः । वधः क्लिन्न-मुष्कः ।  
 पञ्चदश दिनानि स्त्रियमासेष्यमानः सन् सकृद्भोग-क्षमः पञ्चवण्डः । गुरु-  
 ब्राह्म-वण्डादयस्तयः स्रष्टाः । ईर्याया पुंस्त्वमुत्पद्यते यस्य, स ईर्या-  
 वण्डः । स्युपचार-विशेषेण पुंस्त्व-वृत्तिर्यस्य\* स सेव्यवण्डः । वातोप-  
 शत-रेतश्चो वातरेताः । यस्य मुखेण पुंस्त्व-वृत्तिर्न धोनौ, स मुखे-  
 भगः । रेतोनिरोधात् वण्डीभूतआक्षिप्तवण्डः । गर्भाधानासमर्थ-  
 वीजः मोघवीजः । अप्रगल्भतया जोभादा गृह-पुंस्त्वः ब्राह्मीनः ।  
 यस्य भार्या-व्यतिरेकेणान्यासु पुरुषभावः, सोऽन्यापतिः—इति ।  
 एतच्च परीक्ष्य ज्ञेयम् । अत्र कारणमाह सएव,—

“अपत्यायै स्त्रियः स्रष्टाः स्त्री ज्ञेयं वीजिनो नराः ।

ज्ञेयं वीजवते देवं नावीजी ज्ञेयमर्हति”—इति ।

\* पुंस्त्वमुत्पद्यते यस्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

वण्डवदन्यामपि वर्जनीयास्वरानाह कात्यायनः,—

“दूरस्थानामविद्यानां मोक्षमार्गानुसारिणाम् ।

शूराणां निर्दुनानाश्च न देया कन्यका बुधैः”—इति ।

कीदृशाय तर्हि देया, इत्यत आह मतुः,—

“उत्कृष्टायाभिरूपाय धराय सदृशाय च ।

अप्राप्तामपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्विचक्षणः”—इति ।

अप्राप्तामपीति अप्राप्त-विवाह-समयां वालिकामपीत्यर्थः ।

“जन्मतो गर्भाधानादा पञ्चमाध्यात् परं शुभम् ।

कुमारीणां तथा दानं मेखला-वन्धनस्तथा”—इति ।

बौधायनोऽपि,—

“दद्याद्गुणवते कन्यां नग्निकां ब्रह्मचारिणे ।

अपि वा गुणहीनाय नोपहृन्ध्यात् रजस्वलाम्”—इति ।

यत्तु यमेनोक्तम्,—

“काममा मरणातिष्ठेद्गृहे कन्यार्नुमत्यपि ।

न त्वेवैनां प्रयच्छेत् गुणहीनाय कर्हिचित्”—इति ।

तद्गुणवति सम्भवति गुणहीनाय कन्यां न दद्यादित्येवं परम्, न तु  
 सर्वथा गुणहीन-निषेध-परम् । नो चेत्, ‘अपि वा गुणहीनाय’—इति  
 बौधायनोक्तानुक्तस्योपनिर्विषयः स्यात् । ‘अतुमत्यपि तिष्ठेत्’—इति  
 वचनं, उक्तरीत्या न स्वार्थे तात्पर्यवत् । यतः, ‘नोपहृन्ध्याद्रजस्व-  
 लाम्’—इत्यनेन विदुषोऽपि,—

“प्रयच्छेन्नग्निकां कन्यां अतुकासभयात् पिता ।

\* श्लोकोऽयं नास्ति सु० पुस्तके ।

“अतुमत्यां हि तिष्ठत्यां दोषः पितरमृच्छति”—इति ।

संवर्त्तोऽपि,—

“कामकाले तु मंप्राप्ते चेमेभुक्ते तु कन्यकाम् ।

रजःकाले तु गन्धर्वा वक्रिस्तु कुचदर्शने ।

तस्मादुदाहयेत् कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत्”—इति\* ।

कन्याशब्देन लज्जाऽऽद्यभिज्ञान-रहित-वयोयुक्ता विवचिता ।

तथा च पुराणम्,—

“यावन्न लज्जिताऽङ्गानि कन्या पुरुष-सन्निधौ ।

योन्यादीनि न गूहेत तावद्भवति कन्यका” ॥

संग्रहकारोऽपि,—

“यावच्छेखं न गृह्णाति यावत् क्रीडति पांशुभिः ।

यावद्दोषं न जानाति तावद्भवति कन्यका†” ॥

वयोविशेषेण दातुः फलविशेषमाह मरीचिः,—

“गौरीं ददन्नाकपृष्ठं वैकुण्ठं रोहिणीं ददत् ।

कन्यां ददद्ब्रह्मलोकं रौववन्तु रजस्वलाम्”—इति ।

गौर्यादिशब्दार्थोपमेयमेव दर्शितः,—

“अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।

दशमे कन्यका प्रोक्ता अतज्जङ्गं रजस्वला” ॥

संवर्त्तोऽपि,—

“अष्टवर्षा भवेद्गौरी नवमे नमिका भवेत् ।

\* ‘संवर्त्तोऽपि’ इत्यादिः, ‘इति’ इत्यन्तः यन्मयः कश्चिन्न दृश्यते ।

† संग्रहकारोऽपि इत्यादि कन्यका इत्यन्तं नास्ति सुप्रतिपादितम् ।

दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वादशे वृषली स्वता”—इति ।

सुखानुकल्प-भेदेन दातृ-विशेषाणाह नारदः,—

“पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता वाऽनुमतौ\* पितुः ।

मातामहोमातुलश्च सकुल्योवाभ्यवस्तथा ॥

माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्त्तते ।

तस्यामप्रकृतिस्त्रायां कन्यां दद्युः स्वजातयः† ॥

यदा तु नैव कश्चित् स्यात् कन्या राजानमाव्रजेत्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“पिता पितामहोभ्राता सकुल्यो जननी तथा ।

कन्याप्रदः पूर्वनाम्ने प्रकृतिस्थः परः परः ।

अप्रयच्छन् समाप्नोति भ्रणहत्यामृतावृत्तौ ॥

गम्यं त्वभावे दातृणां कन्या कुर्यात् स्वयं वरम्”—इति ।

गम्यं गमनाहं सावर्ण्यादिगुणयुक्तमित्यर्थः । तथाच नारदः—

“सर्वर्णमनुरूपश्च कुल-शील-वल-श्रुतैः ।

सह धर्मश्चरेत् तेन पुत्रांशोत्पादयेत्ततः”—इति ।

सर्वर्णं वरं प्राप्य,—इत्यध्याहृत्य योजनीयम् । एतच्चासति रजो-

दर्शने द्रष्टव्यम् । दृष्टे तु रजसि सत्सपि पित्रादिषु कश्चित्कालं पितुः

ज्ञासनं परीक्ष्य तदुपेक्षणमेव स्वयमेव वरं वरयेत् । तदाह बौधायनः,—

“जीणि वर्षाष्टृतुमती काञ्चेन पितृज्ञासनम् ।

ततश्चतुर्थे वर्षे तु विन्देन सदृशं पतिम् ।

\* वाऽनुमतः,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

† स्वजातयः,—इति पाठान्तरम् ।

अविद्यमाने सदृशे गुणहीनमपि अयेत्—इति ।

मनुरपि,—

“नीलि वर्षाणुदीचेत कुमार्यृतुमती सती ।

ऊर्जं तु कालादेतस्माद् विन्देत मद्रुमं पतिम् ।

अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम् ।

नैनः किञ्चिदवाप्नोति न च यं साऽधिगच्छति”—इति ।

सा यं भर्तारमधिगच्छति, सोऽपि नैनोऽधिगच्छतीत्यर्थः । यत्तु विष्णुनेकम्,—

“अतुचयमुपासीव कन्या कुर्यात् स्वयं वरम्”—इति ।

तद्गुणवदरसाभे सति द्रष्टव्यम् । ननु, अतुमत्यां कन्याशब्दः कथं प्रयुक्तः, यतोऽयमेव ‘दशवर्षा भवेत् कन्या’—इत्युक्तम् । न च दशमे वर्षे अतुः सम्भवति । नायं दोषः । गौर्यादिशब्दवत् कन्याशब्दस्यापि यमेन परिभाषितत्वात् । सा च परिभाषा, फलकथनादावुपयुक्ता । तच्च पूर्वमेवोदाहृतं, ‘कन्या ददद्ब्रह्मलोकम्,—इति । लोक-प्रसिद्धस्य कन्याशब्दो विवाह-रहित-स्त्रीमात्रमाचष्टे । एवञ्च सति, शास्त्रेषु बहवः कन्याशब्दाः अनुगृहीता भवन्ति । तथाचानुशासनिकेऽष्टावक्रोपाख्याने बहुस्त्रियां प्रयुक्तः,—

“कौमारं ब्रह्मचर्यं मे \* कन्यैवास्मिन् न संशयः”—इति ।

ब्रह्मचर्येऽपि बहुस्त्रियां नारदेन प्रयुक्तः,—

“असंस्कृतायाः कन्यायाः कुतो लोकास्तवानघ”—इति ।

उमा-माहेश्वर-संवादेऽपि,—

\* ब्रह्मचर्ये वा,—इति सु० युक्तम् ।

“अतुस्त्राता तु या शुद्धा सा कन्येत्यभिधीयते”—इति ।

ननु, “असंस्कृतायाः”—इति वचने विवाह-रहिताया उत्तम-लोकाभावउक्तः, सोऽतुपपन्नः, विवाह-रहितानामपि ब्रह्मवादिनीनामुपनयनाध्ययनादिभिः उत्तम-लोक-सम्भवात् । अतएव हारीते-नेकम्,—“द्विविधाः स्त्रियो ब्रह्मवादिन्यः सद्योवध्वंस, तच्च ब्रह्मवादिनीनामुपनयनमग्नीन्धनं वेदाध्ययनं स्वग्रहे भिक्षाचर्या”—इति । वधूनां तूपस्थिते विवाहे कथञ्चिदुपनयनमात्रं कृत्वा विवाहः कार्यः,—इति । मैत्रम् । तस्य कल्पान्तर-विषयत्वात् । तथाच यमः,—

“पुरा कन्ये कुमारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते ।

अध्यापनं च वेदानां सावित्री-वचनं तथा ॥

पिता पितृव्यो भ्राता वा नैनामध्यापयेत् परः ।

स्वग्रहे चैव कन्याया भैक्षचर्या विधीयते ।

वर्जयेदजिनं शीरं जटा-धारणमेव च”—इति ।

“अष्टवर्षा भवेद्गौरी”—इत्यादिना विवाह-कालउक्तः । अथ विवाहभेदाउच्यन्ते । तच्च ननु,—

“अतुर्णामपि वर्षानां प्रेत्य चेह हिताहितान् ।

अष्टाविमान् समासेन स्त्री-विवाहास्त्रिवेधात् ॥

ब्राह्मोदैवस्तथैवार्कः प्राजापत्यः तथाऽऽसुरः ।

गान्धर्वोराक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमो मतः”—इति ।

एषां क्रमेण लक्षणमाह सएव,—

“आच्छाद्य चार्चयित्वा च अतुग्रीवते स्वयम् ।

\* वेदाध्ययनं,—इति नास्ति सु० युक्तम् ।

आह्वय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः ॥  
 यज्ञे तु वितते सम्यग्विधे कर्म कुर्वते ।  
 अलङ्कृत्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते ॥  
 एकं गोमियुगं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ।  
 कन्याप्रदानं विधिवदार्धो धर्मः स उच्यते ॥  
 सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचाऽनुभाष्यतु ।  
 कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यविधिः स्मृतः ॥  
 ज्ञातिभ्योऽद्रविणं दत्त्वा कन्यायै च\* स्वशक्तिः ।  
 कन्या-प्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म उच्यते ॥  
 इच्छयाऽन्योन्य-संयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।  
 गान्धर्वः स च विज्ञेयो मैथुन्यः काम-सम्भवः ॥  
 हत्वा हित्वा च भित्वा च क्रोशन्तीं हृदतीं वस्त्रात्† ।  
 प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ॥  
 सुप्रां मत्तां प्रमत्तां वा रहोयत्रोपगच्छति ।  
 स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः कथितोऽष्टमः—इति ।

नारदोऽपि,—

“ब्राह्मणं प्रथमस्तेषां प्राजापत्यस्तथा‡ परः ।  
 आर्धसैवाथ दैवस्य गान्धर्वस्यासुरस्तथा ॥  
 राक्षसोऽनन्तरस्तस्मात् पैशाचश्चाष्टमो मतः§”—इति ।

\* कन्यायाश्च,—इति स० आ० पुस्तकयोः पाठः ।

† हत्वात्—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ ततः,—इति स० आ० पुस्तकयोः पाठः ।

§ पैशाचश्चाष्टमो धर्मः,—इति आ० पुस्तके पाठः ।

वर्णानुपूर्व्येण विवाह-नियममाह भनुः,—

“वर्णानुपूर्व्या विप्रस्य लक्ष्य चतुरोऽवरान् ।

विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याधर्म्यान्नराक्षसान्”—इति ।

आदितः षड्विवाहाविप्रस्य धर्म्याः, आसुरादयश्चत्वारः पैशाचान्ताः  
 क्षत्रियाणां धर्म्याः, राक्षसवर्जं तएव वैश्य-शूद्रयोरपि । एतेषां ब्राह्मा-  
 दीनां मध्ये प्रशस्तानाह सएव,—

“चतुरो ब्राह्मणस्याद्याम् प्रशस्तान् कवयो विदुः ।

राक्षसं क्षत्रियस्त्रीकमासुरं वैश्य-शूद्रयोः”—इति ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि,—

“चतुरो ब्राह्मणस्याद्याः शस्ता गान्धर्व-राक्षसौ ।

राक्षस्तथाऽऽसुरो वैश्ये शूद्रे चान्यस्तु गर्हितः”—इति ।

गर्हितो न कस्यापि प्रशस्त इत्यर्थः । अन्यविवाहालाभे ब्राह्मण-  
 दीनां\* पैशाचमप्यनुजानाति संवर्तः,—

“सर्वोपायैरसाध्या स्यात् सुकन्या पुरुषस्य या ।

सौख्येणापि विवाहेन सा विवाह्या रहः स्थिता”—इति ।

ब्राह्मादीनां फलमाह भनुः,—

“दश पूर्वान् परान् वंशान्तात्मानं चैकविंशकम् ।

ब्राह्मी-पुत्रः सुकृतकर्मोऽयत्येवमसः पितृन् ॥

दैवोद्गा-जः सुतस्यैव सप्त सप्त परावरान् ।

आर्षोद्गा-जः सुतस्त्रींस्त्रीन् षट् षट् कायोद्गा-जः सुतः ॥

ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्विंशानुपूर्वशः ।

\* क्षत्रियादीनां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

ब्रह्मवर्धस्त्रिणः पुत्रा जायन्ते शिष्ट-संमताः ॥

रूप-सत्व-गुणोपेता धनवन्तोयशस्त्रिनः ।

पर्याप्त-भोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥

इतरेषु च शिष्टेषु\* नृशंसानृतवादिनः ।

जायन्ते दुर्विवाहे तु† ब्रह्म-धर्म-द्विषः सुताः—इति ।

प्रशस्तेष्वपि चतुर्षु विवाहेषु पूर्वः पूर्वः प्रशस्ततरः । तत्र बौधा-  
यनः—“तेषाञ्चत्वारः पूर्वं ब्राह्मणस्य, तेष्वपि पूर्वः पूर्वः श्रेयान्,  
इतरेषामुत्तरोत्तरः पापीयान्”—इति । नन्वासुरवदार्थाऽपि पापी-  
यान्, क्रय-प्राप्तत्वाविशेषात् । अतएव कश्यपः,—

“क्रय-क्रीता तु या नारी न सा पत्यभिधीयते ।

न सा देवे न सापिण्डो‡ दासी तां कश्यपोऽब्रवीत्”—इति ।

असुरपि आर्षस्य क्रय-क्रीतत्वादधर्मत्वमभिप्रेत्याह,—

“पञ्चानाम् च योधर्म्याः दावधर्म्याः स्मृताविह ।

पैशाचस्यासुरस्यैव न कर्त्तव्यौ वयश्चन०”—इति ।

ब्राह्मादीनामासुरान्तानां मध्ये ब्राह्म-दैव प्राजापत्याः च योधर्म्याः  
क्रयाभावात् । आर्षासुरौ दावधर्म्या, क्रय-क्रीतत्वात् । तथोरण्यासुरः  
पैशाचवदाप्यपि न कर्त्तव्यः । तत्र । पञ्चानामिति वचनस्य मतान्त-  
रोपन्यास-परत्वात् । कुत एतत् ? यतः स्वयमेवोत्तरं गोमिथुनस्य  
शुक्लत्वं मतान्तरत्वेनानुद्य निषेधति,—

\* इतरेष्ववशिष्टेषु,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

† दुर्विवाहेषु,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ न सा देवे न पित्र्यं च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† कदाचन,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“आर्षे गोमिथुनं शुक्लं केचिदाज्जम्भैः तत् ।

अल्पोवाऽपि महान् वाऽपि विक्रयस्तावदेवं सः”—इति ।

गोमिथुनं शुक्लम्,—इति यत् केचिदाज्जम्भैव, न हि तस्य  
शुक्लत्वं सम्भवति, तल्लक्षणाभावात् । अनियत-परिमाणत्वं हि शुक्ल-  
लक्षणं, क्रये तद्दर्शनात् । क्रय-साधनं हि मूर्खं देश-कालाद्यपेक्षया  
अल्पं वा महदा भवति । प्रकृते तु परिमाणं नियतं, यतः आर्ष-  
स्तावतैव गोमिथुनेनैव सम्पद्यते न अन्यथा । अतः क्रय-क्रीतत्वाभावा-  
द्भूम्येवार्थः । अतएव देवलः,—

“पूर्वं विवाहाश्चत्वारो धर्म्यास्तोच-प्रदानिकाः ।

अशुक्ला ब्राह्मणार्हाश्च तारयन्ति कुलद्वयम्”—इति ।

न च, गान्धर्वादि-विवाहेषु सप्तपदाभिक्रमणायभावात् पतित-  
भार्यात्वाभावः,—इति शङ्कनीयम् । स्त्रीकारात् प्राक्तदभावेऽपि  
पश्चात्तत्सङ्गात् । तदाह देवलः,—

“गान्धर्वादि-विवाहेषु पुनर्देवाहिको विधिः ।

कर्त्तव्यस्य त्रिभिर्वर्णैः समर्थेनाग्निषाक्षिकम्”—इति ।

मृद्वपरिशिष्टेऽपि,—

“गान्धर्वासुरपैशाचा विवाहाराचस्य यः\* ।

पूर्वं परिक्रमस्यैवा† पश्चाद्भोमो विधीयते”—इति ।

होमाकरणे तु न भार्यात्वम् । अतएव वसिष्ठ-बौधायनौ,—

“वलादपहता कन्या भर्तृर्यदि न संकृता ।

\* राक्षसाश्च ये,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

† परिश्रमस्तेषां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा"—इति ।

तस्माद्भ्रातृभ्यादिष्वपि सप्तपद्यभिक्रमण-सम्भवादस्ति भार्यात्वम् ।  
ब्राह्म्यादिषु विवाहेषु यद्भाग्यमुक्तं, तत्सकृदेव । तथा च याज्ञ-  
वल्क्यः,—

“सकृत् प्रदीयते कन्या हरंक्षां चौरदण्डभाक्”—इति ।

मनुरपि,—

“सकृदङ्गोनिपतति सकृत् कन्या प्रदीयते ।

सकृदाह ददानीति चीष्टेतानि सकृत् सकृत्”—इति ।

एतच्चादुष्टवराभिप्रायम् । यदाह नारदः,—

“इत्था कान्ताय यः कन्यां वराय न ददाति ताम् ।

अदुष्टसेदरोराज्ञा स दण्डास्तत्र चौरवत्”—इति ।

किमयमुत्सर्गः ? नेत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“इत्थामपि हरेत् पूर्वाच्छेयांसेदरश्चाग्रजेत्”—इति ।

एतद्भागदानाभिप्रायम् । यस्मै वाचा दत्ता, ततोऽन्यसेत् प्रशस्त-  
तरोलभ्यते, ततस्तस्मै देया, नतु घुष्टाय पूर्वस्मै । तथा च गौतमः,—

“प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात्”—इति । वर-दोषास्तु कात्या-  
यनेनोक्ताः,—

“उन्मत्तः पतितः कुष्ठी तथा वण्डः सगोचजः ।

चतुः-ओच-विहीनश्च तथाऽपस्मार-दूषितः ॥

वर-दोषास्तथैवेते कन्या-दोषाः प्रकीर्तिताः”—इति ।

यस्तु ऊहायाः पुनरुदाहोयम-ज्ञातातपाभ्यां दर्शितः,—

“वरस्यत् कुल-श्रीलाभ्यां न युज्येत कथञ्चन ।

नमन्त्राः कारणं तत्र न च कन्याऽनृतं भवेत्\* ॥

समाच्छिद्य तु तां कन्यां वत्सादक्षतयोमिकाम् ।

पुनर्गुणवते दद्यादिति ज्ञातातपोऽप्रवीत्”—इति ।

“हीनस्य कुल-श्रीलाभ्यां हरन् कन्यां न दोषभाक् ।

न मन्त्राः कारणं तत्र न च कन्याऽनृतं भवेत्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“स तु यद्यन्यजातीयः पतितः क्लीवएववा ।

विकर्मस्वः सगोचोवा दासोदीर्घामयोऽपिवा ॥

ऊहाऽपि देया साऽन्यस्मै स-प्रावरण-भूषणा”—इति ।

मनुरपि,—

“नष्टे मृते प्रम्रजिते क्लीवे च पतिते तथा† ।

पञ्चस्त्रापस्तु नारीणां पतिरन्योविधीयते”—इति ।

योऽयं पुनरुदाहोयुगान्तर-विषयः । तथाचादिपुराणम्,—

“ऊहायाः पुनरुदाहं क्लोष्टांश्चोवधं तथा ।

कलौ पञ्च न कुर्वन्ति भ्रातृजार्था कमण्डलुम्”—इति ।

यस्तु कन्या-दोषमनभिधाय प्रयच्छति, स राज्ञा दण्डयितव्य-  
इत्याह नारदः,—

“अनास्थाय दददोषं दण्डाउत्तमसाह्वम्”—इति ।

कन्या-दोषास्तु नारदेन दर्शिताः,—

“दीर्घ-कुत्सित-रोगार्त्ता व्यङ्गा संस्पृष्ट मैथुना ।

\* नास्तीदमर्गं सु० पुस्तके ।

† ऽपिवा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

कृष्टान्यगतभावा च कन्या-दोषाः प्रकीर्त्तिताः—इति ।

न केवलं दोषमनाख्याय ददतोदण्डः, अपि तु साऽपि परित्या-  
ज्येत्याह मनुः,—

“विधिवत् परिगृह्यापि त्यजेत् कन्यां विगर्हिताम् ।

आधितां विप्रदुष्टां वा कृद्गना चोपपादिताम्”—इति ।

नारदोऽपि,—

“नादुष्टां दूषयेत् कन्यां नादुष्टं दूषयेद्वरम् ।

दोषे सति न दोषः स्यादन्योन्यं त्यजतोर्दयोः”—इति ।

एतत् सप्तपद्यभिक्रमणादर्वाग्निदित्यम् । तत्रैव भार्यालसो-  
त्पत्तेः । अतएव मनुः,—

“पाणिरहण-मन्त्रैस्तु नियतं दार-लक्षणम् ।

तेषां निष्ठा तु विधेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे”—इति ।

यमोऽपि,—

“नोदकेन न वा वाचा कन्यायाः पतिरिष्यते ।

पाणिरहण-संस्कारात् पतितं सप्तमे पदे”—इति ।

पाणिरहण-संस्कारात् पूर्वं परिणेतुमरणेऽपि न कन्यात्वं हीयते ।

तथा च वशिष्ठः,—

“अङ्गिर्वाचा च दन्तायां म्रियते वा वरोयदि ।

न च मन्त्रोपनीता स्यात् कुमारी पितुरेव सा”—इति\* ।

वरणानन्तरं देशान्तरगमने विशेषमाह कात्यायनः,—

“वरयित्वा तु यः कश्चित् प्रणश्येत् पुरुषोयदा ।

\* अथसौदाष्टायुगान्तर विषयः,—इत्यधिकः पाठः सु० पुस्तके दृश्यते ।

तदा समांस्त्रीनतीत्य कन्याऽन्यं वरयेद्वरम्”—इति ।

नारदोऽपि,—

“प्रतिगृह्य तु यः कन्यां वरोदेशान्तरं प्रजेत् ।

संवत्सरमतिक्रम्य कन्याऽन्यं वरयेद्वरम्”—इति ।

शुक्लं दत्त्वा यदि वरोधियते, तदा किं कर्त्तव्यमित्यत आह मनुः,—

“कन्यायां दत्त-शुक्लायां म्रियते यदि शुक्लदः ।

देवराय प्रदातव्या यदि कन्याऽनुमन्यते”—इति ।

देशान्तरगमने तु विशेषः कात्यायनेनोक्तः,—

“प्रदाय शुक्लं गच्छेद्यः कन्यायाः स्त्रीधनं तथा ।

धार्या सा वर्षमेकं तु देवाऽन्यस्मै विधानतः”—इति ।

एवञ्च वाग्दानादारभ्य सप्तपद्यभिक्रमणात् प्राग्दोषदर्शने मर-  
णादौ वा कन्यामन्यस्मै दद्यादित्युक्तं भवति । अतएव कात्यायनः,—

“अनेकेभ्यो हि दत्तायामनूढायान्तु तत्र वै ।

परागमश्च सर्वेषां लभेत तदिमान्नु ताम् ।

अथागच्छेत् वोढायां दत्तं पूर्ववरोदरेत्”—ति ।

अनूढायां यस्मै पूर्वं प्रतिश्रुता स एव कन्यां लभेत । अन्येनोढा-  
यान्तु स्वदत्तं शुक्लमात्रं दरेत्, न कन्यामित्यर्थः । ‘लक्षणां स्त्रिय-  
मुदहेत्’—इति यदुक्तं, तत्रोदहनीया कन्या द्विविधाः; सर्वा  
चासवर्णा च, तयोराद्या प्रशस्ता । तदाह मनुः,—

‘सवर्णाऽप्ये द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ।

कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्त्र्यः क्रमशोऽवराः”—इति ।

अथे स्वातकस्य प्रथमविवाहे, दारकर्मणि अग्निहोत्रादौ

धर्मे\* ; सर्वेषां, वरेण समानोवर्णो ब्राह्मणादिर्यस्याः, सा ; यथा ब्राह्मणस्य ब्राह्मणी चचियस्य चचिया वैश्यस्य वैश्या, प्रशस्ता । धर्मार्थमादौ सर्वणामूढा पश्चाद्विरसवसेनदा तेषामवराः हीनवर्णाः इमाः चचियाद्याः क्रमेण भार्याः स्यताः । तथा च याज्ञवल्क्यः,—

“तिस्रोवर्णानुपूर्व्येण द्वे तथैका यथाक्रमम् ।

ब्राह्मण-चचिय-विशा भार्या सा शूद्रजन्मनः”—इति ।

मनुरपि,—

“शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च सा च विप्रः स्यते ।

ते च सा चैव राज्ञः स्युस्सा च सा चायजन्मनः”—इति ।

नारदोऽपि,—

“ब्राह्मणस्यानुलोभ्येन स्त्रियोऽन्यास्त्रिस्तएवतु ।

शूद्रायाः प्रातिलोभ्येन तथाऽन्ये पतयस्त्रयः ॥

द्वे भार्ये चचियस्यान्ये वैश्यस्यैका प्रकीर्तिता ।

वैश्याद्यादौ पती ज्ञेयावेकोऽन्यः चचिया-पतिः”—इति ।

वसिष्ठ-पारस्करावपि,—“तिस्रो ब्राह्मणस्य वर्षानुपूर्व्येण द्वे राजन्य-स्यैका वैश्यस्य सर्वेषां वा शूद्राणामेवै मन्त्रवर्जम्”—इति । पैठीनसिः,—

“अस्त्राभे कन्यायाः स्नातकव्रतं चरेदपि वा चचियार्या पुनमुत्पा-  
दसीत शूद्रायां चेत्येके”—इति । विष्णुरपि,—

“द्विजस्य भार्या शूद्रा तु धर्मार्थं न भवेत् कश्चित् ।

रत्यर्थमेव सा तस्य रागान्धस्य प्रकीर्तिता”—इति ।

एवं तावदेतेषां मतेन द्विजानामापदि शूद्रा-संघट्टणं रति-

\* धर्मे,— इति नास्ति सु० युक्तके ।

मात्र-फलमपि दोषमांसादनुज्ञातम् । इदानीमपरेषां मतेन ब्राह्मण-  
चचिययोः तावच्छूद्रा-वर्जनमेव युक्ततरं नोदाह, -इत्युच्यते ।  
तत्र मनुः,—

“न ब्राह्मण-चचिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः ।

कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्यापदिश्यते ॥

हीनजातिं स्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः ।

कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रवत् ॥

शूद्रावेदी पतत्यचेरुतथ-तनयस्य च ।

शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः ॥

शूद्रां ग्रयनमारोप्य ब्राह्मणोऽप्यत्यधोगतिम् ।

जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मणादेव हीयते ।

वृषली-फेन-पीतस्य निश्वासेऽपहतस्य च ॥

तस्याश्चैव प्रसृतस्य निष्कृतिर्न विधीयते”—इति ।

आश्वमेधिकेऽपि,—

“शूद्रा-योनौ पतद्बीजं हाहाशब्दं द्विजन्मनः ।

कृत्वा पुरीषगर्भेषु पतितोऽस्मीति दुःखितः ॥

मामधः पातयन्नेव पापात्मा काममोहितः ।

अधोगतिं व्रजेत्स्त्रिप्रमितिं श्रद्धा पतेत् तु तत्\*”—इति ।

मनु, ‘तास्य सा चायजन्मनः’—इति मनुना शूद्रा-विवाहोऽविप्र-  
स्याभ्यनुज्ञातः । पुनस्य तेनैव ‘न ब्राह्मण-चचिययोः’—इति स नि-

\* पतेत् भ्रुवम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

विद्वः । श्रुतोव्याहृतः,—इति चेन्नैवम् । मत-भेदेन युगभेदेन वा व्यवस्थोपपत्तेः । अतएव याज्ञवल्क्येन मत-भेदः स्पष्टीकृतः,—

“यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रादारोपसंग्रहः ।

न तन्मम मतं यस्मात्तथायं जायते स्वयम्”—इति ।

आनुशासनिकेऽपि,—

“अपत्यजन्म शूद्रायां न प्रशंसन्ति साधवः ।

रत्यर्थमपि शूद्रा स्थाप्येत्याहुः परे जनाः”—इति ।

युग-भेदेन व्यवस्था च स्पष्ट्यन्तरे स्पष्टीकृता,—

“असवर्णासु कन्यासु विवाहस्य द्विजातिभिः—

इत्यादिमनुक्रम्य—

“कलौ युगे लिमान् धर्मान् वर्ष्मणाहुर्मनीषिणः”—

इत्युपसंहारात्\* । विवाह-विधिस्तु मनुनाऽभिहितः,—

“पाणिग्रहण-संस्कारः सवर्णासुपदिश्यते ।

असवर्णास्वयं ज्ञेयोविधिश्चाहकर्मणि ॥

शरः क्षत्रियया याज्ञः प्रतोदोवैश्यकन्यया ।

वासोदशा शूद्रया तु वर्णाकृष्टस्य वेदने”—इति ।

सङ्गलिखितावपि,—“इषुं गृह्णाति राजन्या प्रतोदं वैश्या दशानं शूद्रा, ब्राह्मणस्तु सवर्णायाः पाणिं गृह्णीयात् । पैठीनसिः,—

“साकुष्ठं ब्राह्मणः पाणिं गृह्णीयात् क्षत्रिया शरम् ।

\* सा च व्यवस्था दृष्टोपपत्तिमूलिका असवर्णाशौचविधानात्,—इत्य-  
धिकः पाठः सु० पुस्तके ।

वैश्यायाश्च प्रतोदन्तु शूद्रा वस्त्र-दशामिति”—इति ।

परिक्रमो ब्राह्मणस्योक्तो राजन्य-वैश्ययोराचार्य-परिक्रमः†,—इति ।

श्रुतोदाहस्योपगम-नियममाह मनुः,—

“अतुकालाभिगामी स्यात् स्व-दार-निरतः सदा ।

पर्ववर्जं व्रजेच्चैर्मा तद्वतोरति-काम्यया”—इति ।

रजोदर्शन-प्रभृति षोडशाहोरात्रात्मकः कालोगर्भग्रहण-समर्थ-  
श्चतुः । तस्मिन्नृतावपत्यार्थी सदा स्त्रियमुपगच्छेत् । तच्चाभिगमनं  
स्वदारेष्वेव । अतावपि पर्वतिथिं वर्जयेत् । अनृतावपि तथा स्त्रिया  
प्रार्थितोविनाऽप्यपत्योद्देशन्तामभिगच्छेत् । यथानिर्दिष्टमृतुं याज्ञ-  
वल्क्योदर्शयति,—

“षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत् ।

ब्रह्मचार्येव पर्वणाद्यास्ततस्तस्य वर्जयेत्”—इति ।

तस्मिन्नृतौ पर्वणाद्यास्ततस्त्रोरात्रीर्वर्जयित्वा युग्मासु समासु षष्ठी  
प्रभृतिषु गच्छेत् पुत्रार्थम् । अयुग्मासु स्त्री-जन्म-भयादगमनं, न  
तु प्रतिषेधात् । युग्मास्वपि रात्रिष्वेवोपगमनं, नाहनि, दिवा-  
कामस्य निषिद्धत्वात् । तथाचार्यवर्णी अतिः । “प्राणं वा एते प्रस्कन्द-  
यन्ति ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते वद्वाच्यमेव तद्यद्रात्रौ रत्या  
संयुज्यन्ते”—इति । सङ्गलिखितावपि,—“नार्त्तवे दिवा मैथुनं

\* साकुष्ठं ब्राह्मणाः पाणिं गृह्णीयात् क्षत्रियायाः शरं प्रतोदं वैश्यायाः  
शूद्रायावस्त्रदशामिति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† अयमप्यंशः पैठिनसि वचनस्यैवांश इत्यनुमीयते ।

व्रजेत्”—इति । “अतुकासाभिगामी स्यात्”—इत्यत्र नियम-द्वयं  
वेदितव्यम् ; अतौ गच्छेदेव न तु वर्जयेत्,—इत्येको-नियमः, अतावेव  
गच्छेन्नानृतौ,—इत्यपरः । अतएव देवसः,—

“स्त्रियं दारानृतुक्षातान् स्वस्वसेनोपगच्छति ।

भ्रूणहत्यामवाप्नोति गर्भं प्राप्तं विनाशयेत्”—इति ।

बौधायनोऽपि,—

“बीणि वर्षाष्टृतुमतीं योभार्यां नोपगच्छति ।

स तुल्यं भ्रूणहत्यायादोषमृच्छत्यमंशयम् ।

अतौ नोपैति योभार्यामनृतौ यश्च गच्छति ।

तुल्यमाहुस्तयोः पापमघोनौ यश्च सिञ्चति”—इति ।

पर्ववर्जमित्यनेन निषिद्ध-तिथि-मन्त्रानुपलक्ष्यन्ते । निषिद्ध-  
पर्व लमावास्या पौर्णमासी च, तत्र स्त्री-गमनं श्रुत्या निषिद्धम् ;—

“नामावास्यायाश्च पौर्णमास्याश्च स्त्रियमुपेयाद्यद्युपेयान्निरिन्द्रियः  
स्यात्”—इति । अन्याश्च निषिद्ध-तिथयोऽष्टम्यादयः । तत्र मनुः,—

“अमावास्याऽष्टमी चैव पौर्णमासी चतुर्दशी ।

ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमनृतौ स्नातकोद्दिजः”—इति ।

अमावास्यादयोयास्तिथयः, तासु स्त्रीसङ्गत्यागेनेत्यध्याहृत्य  
योजनीयम् । अतुकालेऽपि दिनषट्कं वर्ज्यमिति स एवाह,—

“तासामाद्यास्तसस्तु निन्दितैकादशी च या ।

चयोदशी च त्रयोदशी प्रज्ञप्तादत्र रात्रयः”—इति ।

निषिद्धं गन्तव्यं याज्ञवल्क्योद्दर्शयति,—

“एवं गच्छन् स्त्रियं चामां मघां मूलञ्च वर्जयेत्”—इति ।

चामां लघ्वाहारादिना कृशामित्यर्थः । अतएव वृहस्पतिरपि स्त्रीपुंस-  
योराहार-विशेषं समिमित्तमाह,—

“स्त्रियाः शुक्रेऽधिके स्त्री स्यात् पुमान् पुंसोऽधिके भवेत् ।

तस्मात् शुक्रविवृद्धार्थं स्निग्धं हृद्यञ्च भक्षयेत्\* ।

लघ्वाहारां स्त्रियं कुर्यादेवं सञ्जनयेत् सुतम्”—इति ।

मनुरपि,—

“पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।

समेऽपुमान् पुंस्त्रियोर्वा क्षीणेऽत्ये च† विपर्ययः”—इति ।

अपुमानिति हेदः । संक्रान्तिश्च पञ्चपर्वान्तःप्रातितादूर्जनीया ।

तदुक्तं विष्णुपुराणे,—

“चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।

पर्वोच्छेतानि राजेन्द्र, रविमंक्रान्तिरेव च ॥

तैल-स्त्री-मांस-योगी च‡ पर्वच्छेतेषु वै पुमान् ।

विष्णुचभोजनं नाम प्रयाति नरकं नृप”—इति ।

देवाश्च वर्ज्यास्तत्रैव दर्शिताः,—

“क्षैत्य-चत्वर-सौधेषु नचैव च चतुष्पथे ।

नैव अग्निशानोपवनसलिलेषु महीपते ॥

गच्छेद्वावायं मतिमान्मूत्रोच्चार-प्रपीडितः”—इति ।

\* स्निग्धमम्रञ्च भक्षयेत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† क्षीणत्वे च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ स्त्रीतैलमांससंयोगी,—इत्यन्यत्र पाठः ।

स्वदारनिरतः,—इत्यनेन मनसाऽपि परदारगमनं निषिद्धतया विवक्षितम् । एतदपि तत्रैव दर्शितम्,—

“परदाराच्च गच्छेत्तु मनसाऽपि कथञ्चन ।

पर-दार-रतिः पुंसासुभयचापि भीतिदा ॥

इति मत्वा स्वदारेषु ऋतुमत्सु व्रजेद्बुधः”—इति ।

अन्यदपिवर्ज्यं तत्रैव दर्शितम्,—

“न स्नातां तु स्त्रियं गच्छेन्नातुरां न रजस्वलाम् ।

नागिष्ठां न प्रकुपितां नाप्रशस्तां न रोगिणीम् ॥

नादक्षिणां नान्यकामां नाकामां नान्ययोषितम् ।

सुतामां नातिभुक्तां वा स्वयं चैतैर्गुणैर्युतः ॥

स्नातः स्वगन्धधृक् प्रीतो व्यवायं पुरुषो व्रजेत्”—इति ।

तद्व्रतः,—इत्यनेन श्रौतं वरं स्मारयति । तथा च श्रुतिः ।

“स स्त्रीषंसादमुपासीददस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रतिगृह्णीतेति, तान्ब्रुवन् वरं दणावहा\* ऋत्विचात् प्रजां विन्दामहे काममावि-  
जनितेः सम्भ्रामहे तस्मादृत्विचाः स्त्रियः प्रजां विन्दन्ते काममा-  
विजनितेः सम्भवन्ति वरे† इतं द्वासां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णन्  
सा मलवद्वासाभवत्”—इति ।

अयमर्थः । इन्द्रः किल विश्वरूपनाभः पुरोहितस्य वधात् ब्रह्म-  
हत्यामुपागतामञ्जलिना स्त्रीकृत्य संवत्सरं धृत्वा लोकापवादाङ्गीत-  
स्तां चेधा विभज्य प्रथमभागं पृथिव्यै द्वितीयभागं वनस्पतिभ्योवर-  
पूर्वकं दत्वा तृतीयभागमादाय स्त्रीसमूहमुपागमत् । तासु वरम-

\* दक्षीमहा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† वाचै,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

याचन्त, ऋतुकाल-गमनात् प्रजां लभेमहि आप्रसवमनृतावपि  
यथेच्छं सम्भवामेति वरं लब्ध्वा तृतीयभागं प्रत्यगृह्णन् । स च  
भागोरजोरूपेण परिणतः, ततः प्रमृति मासि मासि योषिन्मलव-  
द्वासा सम्पन्नेति । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“यथाकामी भवेद्वाऽपि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।

स्वदार-निरतश्चैव स्त्रियोरत्यायतः स्मृताः”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“ऋतुकालाभिगमनं पुंसा कार्यं प्रयत्नतः ।

सदैव वा पर्ववर्जं स्त्रीणामभिमतं हि तत्”—इति ।

ऋतुकालाभिगमनमित्यत्र केचिदेवमाचक्षते, अजात-पुत्रस्यैवैष नि-  
यमेन तु जात-पुत्रस्य,—इति । उपपादयन्ति च । तत्र कूर्मपुराणे,—

“ऋतुकालाभिगामी स्वाद्यावत् पुत्रोऽभिजायते”—इति ।

ऋणापाकरणार्थं हि पुत्रोत्पादनम् । तथा च श्रुतिः । “जाय-  
मानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाजायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्योयज्ञेन  
देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यश्च वा अनृणोयः पुत्री यज्ञा ब्रह्मचारि-  
वासी”—इति । मन्त्रवर्णोऽपि,—

“ऋणमस्मिन् सन्नयति ह्यमृतत्वञ्च गच्छति ।

पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चैजीवतोमुखम्”—इति ॥

तदेतदृणापाकरणमेकपुत्रोत्पादनेन सम्पद्यते, तावताऽपि पुत्रि-  
त्वसिद्धेः । तथाच मनुः—

“ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।

पितृणामनृणस्यैव स तस्मात् सर्वमर्हति ॥

यस्मिन्मृणं सन्नयति येन चानन्त्यमश्रुते ।

सएव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान् विदुः”—इति ॥

ननु, ब्रह्मपुत्रत्वमपि क्वचित् श्रूयते,—“इमां त्वमिन्त्वमीदृः  
सुपुत्रां सुभगां कृणु । दशास्यां पुत्रानाधेहि पतिमेकादशं कृधि”—  
इति । “क्रीडन्तौ पुत्रैः”—इति । “रयिं च पुत्रांश्चादात्”—इति  
च । सत्यम् । नाथं विधिः, किन्तु वक्ष्यपत्य-प्रशंसा । तस्मादजात-  
पुत्रस्यैवायं ऋतुगमन-नियमः,—इति ।

तदपरे न चमन्ते । यद्यपि पुत्रित्वमानृणं चैकेनैव पुत्रेण  
सम्पद्यते, तथाप्यस्ति ब्रह्मपुत्रत्व-विधिः । “एतमुवाहमभ्यगाशिशं  
तस्मान्मम त्वमेकाऽसीति ह कौषीतकिः पुत्रमुवाच, रश्मींस्त्वं पर्यावर्त्त-  
यादृश्वेवै ते भविष्यन्ति”—इति छन्दोगैरामानात् । तस्य चाय-  
मर्थः । कौषीतकिर्नाम मुनिः स्वयमादित्यमण्डलमेकमेवोपासीन-  
उद्गमं कृत्वा तत्-फलत्वेन पुत्रमेकं प्रतिलभ्य तमुवाच, अहमेतमेक-  
मेवादित्यं ध्यायन् गानमकार्षं, तस्मादोषान्मम त्वमेकएव पुत्रोऽसि,  
एकपुत्रत्वं च न प्रशस्तम्, अतस्त्वं ब्रह्मपुत्रतायै रश्मीन् ब्रह्मनुपा-  
स्तिवेलायामावर्त्तयेति । महाभारतेऽपि,—

“अपत्यन्तु ममैवैकं कुले महति भरत ।

अपुत्रश्चैकपुत्रत्वमित्याहुर्धर्मवादिनः ॥

चतुरेकश्च पुत्रश्च अस्ति नास्तीति भारत ।

चतुर्नाशे तनोर्नाशः पुत्रनाशे कुलचयः ॥

अनित्यताच्च मर्त्यानां मत्वा शोचामि पुत्रक ।

मन्तानस्याविनाशन्तु कामये भद्रमस्तु ते”—इति ।

ननु, ज्येष्ठेनैव पुत्रेणानृण-सिद्धेर्निरर्थकं पुत्रान्तरोत्पादनम् ।  
तत्र, सर्वेषां पुत्राणामानृण-हेतुत्वात् । न हि पुत्र-जननमात्रेण  
पितुरानृणं, किन्तुहि, सम्यगनुशिष्टेन पुत्रेण शास्त्रीयेषु कर्मस्वनुष्ठितेषु  
पश्चादानृणं सम्पद्यते । अतएव वाजसनेयि-ब्राह्मणे पुत्रानुशासनविधिः  
समाधातः । “तस्मात् पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाजस्तस्मादेन मनुशासति  
यदनेन किञ्चिददृष्ट्या कृतं भवति तस्मादेनमेनसः सर्वस्मात् पुत्रोमो-  
चयति तस्मात् पुत्रोनाम पुत्रेनैवास्मिंलोके प्रतितिष्ठति”—इति ।

अस्यायमर्थः । अस्ति किञ्चित् संप्रतिपत्तिनामकं कर्म । यदा  
पितुर्मरणावसरोभवति, तदा पुत्रमाह्वय वेदाध्ययने यज्ञे लौकिक-  
व्यापारे च यद्यत्कर्त्तव्यजातं तस्य सर्वस्य पुत्रे सम्प्रदानं कर्त्तव्यम् ।  
येयं सम्प्रतिपत्तिः । तस्यां च सम्प्रतिपत्तौ यस्मादनुशिष्टएव  
पुत्रोऽधिकारी, तस्मादनुशिष्टं पुत्रं परलोकहितमाजः शास्त्रज्ञाः ।  
अतएव पुत्रानुशासनं कुर्युः पितरः । स चानुशिष्टः पुत्रः यत्किञ्चित्  
स्वपित्रा शास्त्रीयं कर्म अदृष्ट्या वक्रत्वेन शास्त्र-वैपरीत्येन कृतं  
भवति, तस्मात् सर्वस्मात् पापादेनं स्वपितरं स्वयं शास्त्रीयं कर्म  
सम्यगनुतिष्ठन्मोचयति । तस्मात् पुत्रान्नोरकात् चायते,—इति  
व्युत्पत्त्या पुत्रोनाम । स च पिता स्वयं मृतः पुत्रशरीरेणैवास्मिन्लोके  
यथाशास्त्रं कर्मकुर्वन्ननुतिष्ठति,—इति ।

एवं सति बहूनां मध्ये यथावदनुशासनं प्रज्ञा-मांद्यादि-प्रति-  
बन्ध-वाङ्मत्यात् कस्यचिदेव सम्पद्यते । अनुशिष्टेऽपि वज्रषु यथाव-  
दनुष्ठानं कस्यचिदेव । अतोऽज्येष्ठः कनिष्ठोवा यस्तादृशः, सएवानृण-  
हेतुः । अतएव पुराणेऽभिहितम्,—

“एष्टव्यावहवः पुत्राः यद्येकोऽपि गयां व्रजेत्”—इति ।

“दशास्यां पुत्रानाधेहि”—इत्यादिमन्त्राश्चैवं सति वज्रपुत्रत्वविधि-  
मुपोदलयन्ति । यत्तु, कामजानितरानित्युदाहृतं, तदननुशिष्ट-  
विषयम् । तस्मात्, जात-पुत्रोऽप्युताबुपेयादेव ।

सङ्गनां पत्नीनामृतु-यौगपद्ये क्रममाह देवलः,—

“यौगपद्ये तु तीर्थानां विप्रादिक्रमशोव्रजेत् ।

रक्षणार्थमपुत्रां वा ग्रहणक्रमशोऽपिवा”—इति ॥

तीर्थमृतुः । तद्यौगपद्ये सत्यसवर्णासु वर्ण-क्रमेण, सवर्णासु विवाह-  
क्रमेण गच्छेत् । यदा तु काचिदपुत्रा पुत्रवत्यइतराः, तदा अपुत्रां अयतो  
गच्छेत् । अतावपि जातिभेदेनोपगमन-काल-सङ्कोचमाह देवलः,—

“ब्राह्मणां द्वादशाहं स्यादेदोऽमृतुधारणम् ।

दशाष्टौ षट् च शेषाणां विधीयन्तेऽनुपूर्वशः”—इति ।

पञ्चम-दिवसमारभ्य द्वादशाहादि-संख्याऽवगन्तव्या । चतुर्थे तु  
दिवसे गमनं वैकल्पिकं, विहित-प्रतिषिद्धत्वात् । तथाच हारीतो-  
विदधाति,—“चतुर्थेऽहनि स्नातायां युग्मासु वा गर्भाधानम्”—  
इति । व्यासोनिषेधति,—

“चतुर्थे सा न गम्याऽङ्गि गताऽल्पायुः प्रसूयते”—इति ।

व्यवस्थित-विकल्पस्यायमुदितामुदितहोमवत् । रजसेनिवृत्तौ  
चतुर्थ्यां विधिः, तदमृतुत्तौ प्रतिषेधः । तथा च मनुः,—

“रजसुपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला”—इति ।

साध्वी गर्भाधानादि-विहित-कर्मयोग्येत्यर्थः । दिन-विशेषेणोप-  
गमने फल-विशेषोऽभिहितोलिङ्गपुराणे,—

“चतुर्थे सा न गम्याऽङ्गि गताऽल्पायुः प्रसूयते ।

विद्या-हीनं व्रत-भ्रष्टं पतितं पारदारिकम् ॥

दारिद्र्यार्णव-मग्नश्च तनयं वा प्रसूयते ।

कन्यार्थिनैव गन्तव्या पञ्चम्यां विधिवत् पुनः ॥

षष्ठ्यां गम्या महाभाग, सत्पुत्र\* जननी भवेत् ।

सप्तम्यां चैव कन्यार्थी गच्छेत्सैव प्रसूयते ॥

अष्टम्यां सर्व-सम्पन्नं तनयं सम्प्रसूयते ।

नवम्यां दारिकाऽर्थं स्याद्दशम्यां पण्डितं तथा ॥

एकादश्यां तथा नारीं जनयत्येव पूर्ववत् ।

द्वादश्यां धर्मतत्त्वज्ञं श्रौत-स्मार्त-प्रवर्त्तकम् ।

त्रयोदश्यां तथा नारीं वर्ण-सङ्कर-कारिणीम् ।

जनयत्यङ्गना, तस्मान्न गच्छेत् सर्वयज्ञतः ॥

चतुर्दश्यां यदा गच्छेत् सुपुत्र-जननी भवेत् ।

पञ्चदश्याञ्च धर्मज्ञां षोडश्यां ज्ञानपारगम्”—इति ।

चतुर्दश्याञ्च धर्मज्ञां षोडश्यां ज्ञानपारगम्”—इति ।

चतुर्दश्याञ्च धर्मज्ञां षोडश्यां ज्ञानपारगम्”—इति ।

चतुर्दश्याञ्च धर्मज्ञां षोडश्यां ज्ञानपारगम्”—इति ।

चतुर्दश्याञ्च धर्मज्ञां षोडश्यां ज्ञानपारगम्”—इति ।

चतुर्दश्याञ्च धर्मज्ञां षोडश्यां ज्ञानपारगम्”—इति ।

भ्रूणहत्या भ्रूण-हमनम् । उत्तरीत्या यस्यां वृद्धत्वादि-दोष-

\* सुपुत्र,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† धर्मज्ञं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

रहितायामृतकासोपगमनमवशंभावि, यस्याश्च दृष्ट्वादौ नावशं-  
भावि, सा सर्वाऽपि सम्यक् पाक्षणीया । तथाच मनुः,—

“पितृभिर्भ्रातृभिश्चेताः पतिभिर्देवरैस्तथा ।

पूज्याः भूषयितव्याश्च ब्रह्मकल्याणमीशुभिः ॥

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।

यज्ञेतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तथाफलाः क्रियाः ॥

शोचन्ति जामयोयत्र<sup>(१)</sup> विनश्यत्याशु तत्कुलम् ।

न शोचन्ति तु यज्ञेतावर्द्धते तद्धि सर्वदा ॥

जामयोयानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः ॥

तानि कृत्या-इतानीव विनश्यन्ति यमजतः ।

तस्मादेताः सदाऽभ्यर्च्याभ्यषणाच्छादनादिभिः\* ।

भृतिकामैर्नैर्नित्यं सकारेषूत्सवेषु च† ॥

सन्तुष्टोभार्यया भर्ता भर्ता भार्या तथैव च ।

यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै भुवम्”—इति ।

पूज्यत्वञ्चावता-व्यतिरिक्तसु द्रष्टव्यम् । अष्टतायास्तु प्राणधारण-  
मात्र-भोजनम् । तथा च शाश्वतव्यः,—

\* भूषणाच्छादनादिभिः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† सकारेषूत्सवेषु च,—इति स० पुस्तके पाठः ।

(१) जामयोभ्रातृभार्याइति केचित् । भगिन्यइति केचित् । वस्तुतस्तु  
“जामिः ब्रह्मकुलस्थितोः”—इत्यमरीक्षं याज्ञम् ।

“हताधिकारां मलिनानां पिण्डमाचोपजीविनीम् ।

परिभूतामधःशय्यां वासयेद्भूमिचारिणीम्”—इति ।

यथा विन्ना साध्वी भर्त्तव्या, तथैवाधिविन्नाऽपि<sup>(१)</sup> । तदाह  
सएव,—

“अधिविन्नाऽपि भर्त्तव्या महदेनोऽन्यथा भवेत्”—इति ।

अधिवेदनं भार्यान्तर-परिग्रहः । अधिवेदन-निमित्तान्यपि सए-  
वाह,—

“सुरापी व्याधिना धूर्ता वन्ध्याऽर्थप्राप्रियम्बदा ।

स्त्री-प्रसूत्याधिवेत्तव्या पुरुष-देषिणी तथा”—इति ।

सुरापी मद्यपीत्यर्थः । सुरापाने तु नाधिवेदेनमात्रम्, अपि तु  
त्यागएव । “तथा महति पातके”—इति त्याग-हेतुत्वेनाभि-  
धानात्<sup>(२)</sup> ।

(१) इकस्यां स्त्रियां विद्यमानायामपरस्त्रीपरिग्रहे कृते पूर्वा स्त्री अधि-  
विन्नेत्युच्यते ।

(२) सुरामद्ययोर्भेदस्तु, “पानसं ब्राह्म-माधूकं खार्जूरं तालमैश्वरम् ।  
माधूकं टाङ्गमाधूकं मैश्वरं नारिकेलजम् । समानानि विजागीयात्  
मद्यान्येकादशैव तु । दादशन्तु सुरा मद्यं सर्वेषामधमं सुरतम्”—  
इत्युक्तदिशाऽवसेयः । सुरा तु पैष्टीव मुख्या । “सुरा तु पैष्टी मुखोक्ता  
न तस्यास्त्वितरे समे”—इति स्मरणात् । पैष्टीपानश्च त्रयाणामेव  
द्विजातीनां महापातकम् । “सुरा वै मलमज्जानां पाप्रा च मलमुच्यते ।  
तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत्”—इति वचनात् ।  
गौडी-माध्वोरपि सुरात्वं गौणं, तत्पानमपि ब्रह्मणस्य महापातक-  
मेव । “गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा । यथैवैका  
तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः”—इति स्मरणात् ।

“पतत्यङ्गं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत्”—इति वचनाच्च ।

अतएव मनुः,—

“मद्यपाऽवाधु-वृक्षा च प्रतिकूला च या भवेत् ।

व्याधिता चाधिवेत्तव्या हिंसाऽर्थघ्नी च सर्वदा”—इति ।

व्याधिता दीर्घरोगिणी । ब्रह्मपुराणेऽपि,—

“धर्म-विघ्न-करीं भार्यामसतीत्यातिरोगिणीम् ।

त्यजेद्भर्तृस्य रत्नार्थं, तथैवाप्रियवादिनीम् ।

न त्यजेदधिविन्देत न तु भोगं परित्यजेत्”<sup>(१)</sup>—इति ।

अधिवेदन-काल-विशेषो मनुना दर्शितः,—

“वन्ध्याऽष्टमेऽधिवेद्याऽष्टे दशमे तु मृतप्रजा ।

एकादशे स्त्री-जननी मद्यस्वप्रियवादिनी”—इति ।

हिताद्यां विशेषमाह सएव,—

“या रोगिणी स्यान्नु हिता सम्पन्ना चैव शीलतः ।

याऽनुज्ञायाधिवेत्तव्या नावमान्या तु कर्हिचित्”—इति ।

अधिवेदनं द्विविधं, धर्मार्थं कामार्थञ्च । तच्च, पुत्रोत्पत्त्यादि-  
धर्मार्थं पूर्वोक्तानि मद्यपेत्यादीनि निमित्तानि, कामार्थं तु न तान्य-  
पेक्षणीयानि, किन्तु पूर्वोक्ता तोषणीया । तथा च स्वत्यक्तरे,—

“एकामुत्क्रम्य कामार्थमन्यां लभ्यं यदृच्छति ।

समर्थस्तोषयित्वाऽर्थैः पूर्वोक्तामपरां वहेत्”—इति ।

(१) अप्रियवादिनीं न त्यजेत् किन्तु अधिविन्देत, न पुनरप्रियवादिन्या-  
भोगं त्यजेदित्यर्थः ।

यद्यसौ स्त्रियं न तोषयेत्, तदा तन्तोषणाय राजा द्रव्यं दापयेत् ।

तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“आज्ञा-सम्पादिनीं दत्तां वीरसुं प्रियवादिनीम् ।

त्यजन् दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्योभरणं स्त्रियाः”—इति ।

सधनस्य तृतीयांश-दानं निर्द्धनस्याशनाच्छादनादिना पोषण-  
मिति । या तृक्त-द्रव्यापरितोषणात् प्रकारान्तरेण वा निर्गच्छेत्तां  
प्रत्याह मनुः,—

“अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्देविता गृह्णात् ।

सा मद्यः सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुल-सन्निधौ”—इति ।

त्यागोनाम तदीय-जनक-कुल-प्रेषणम् । “पूज्या भूषयितव्याश्च”  
—इति यदुक्तं, तच्च वज्रपत्नीकस्य पूजा-क्रममाह मनुः,—

“यदि स्नास्वावराश्चैव विन्देरन् योषितोद्दिजाः ।

तासां वर्ष-क्रमेण स्नाज्ज्येष्ठ्यं पूजा च वेश्मनि ॥

भर्तुः शरीर-शुश्रूषां धर्मकार्यञ्च नैत्यकम् ।

स्ना स्त्रैव कुर्यात् सर्वेषां नान्यजातिः कथञ्चन”—इति ।

वङ्गीषु पत्नीषु सहधर्मचारिणीं निर्धारयति याज्ञवल्क्यः,—

“सत्यामन्यां सवर्णायां धर्मकार्यं न कारयेत् ।

सवर्णासु विधौ धर्मे ज्येष्ठया न विनेतरा”—इति ।

सवर्ण्यैव सह धर्मचरेत् नासवर्णया । अस्त्राभे तु सवर्णया-  
इतरथाऽपि सह धर्मचरेदित्यर्थोक्तमभ्यते । न चैवं सति, शूद्रयाऽपि  
सह धर्माचरणं प्रसज्येतेति वाच्यं, वसिष्ठ-वचनेन तन्निषेधात् ;  
“कृष्यावर्णा या रमणाद्यैव सा न धर्माय”—इति । सवर्णाऽनेकत्वे तु

धर्मानुष्ठाने ज्येष्ठया विना मध्यमा कनिष्ठा च न थोक्तव्ये, किन्तु ज्येष्ठया कनीयस्यो विनियोजक्याः । तथाच बौधायनः,—“एकैकामेव साम्राज्येदेकैकां गार्हपत्यमीक्षयेत् एकैकामाज्यमवेक्षयेत्”—इत्यादि । कात्यायनः,—

“नैकस्याऽपि विना कार्यमाधानं भार्यया द्विजेः ।

अकृतं तद्विजानीयात् सर्वानाम्भारभन्ति यत्”—इति ।

यद्यस्मात् सर्वानारभन्ते तस्मादेकया कृतमप्यकृतमेव । केचिद्वचः ‘ज्येष्ठया न विनेतराः’—इति वचनमन्यया व्याचक्षते; ज्येष्ठैव बहुधर्मधारिणी नेतराः,—इति । उदारमिति च तत्र विष्णुवचनम्,—

“अग्निहोत्रादि-यज्ञेषु न द्वितीया सहाचरेत् ।

अन्यथा निष्फलं तस्य स्त्रियैः क्रतुशतैरपि”—इति ।

एतद्व्याख्यानं बौधायन-कात्यायन-वचन-विरोधात्सादृशनीयम् । विष्णुवचनस्यैवर्ण-द्वितीया-विषयम्, सस्त्रग्निषु या परिणीता तद्विषयं वा । नष्टेऽग्निषु पुनराधाने तस्या अपि कर्तृत्वादग्निहोत्रादिषु सहाधिकारः । तत्रैव विशेषमाह कात्यायनः,—

“अग्निहोत्रादिशुश्रूषां बहुभार्यः सवर्णया ।

कारयेन्नदञ्जले च ज्येष्ठया गर्हिता न चेत् ॥

तथा वीर-स्वामासामाज्ञा सत्यादिनी च या ।

इवा प्रियम्बदा शुद्धा तामच विनियोजयेत् ॥

दिन-क्रमेण वा कर्म यथाज्यैष्ठमशक्तिः ।

विभज्य सह वा कुर्याद् यथाज्ञानमशक्तिः”—इति ।

यदि ज्येष्ठा न गर्हिता, तदा तथा कारयेत् । गर्हिता चेत्,

कनिष्ठया वीरसुवा कारयेत् । वीरसुवोऽपि वक्ष्यते, तामामपि मध्ये आज्ञा-सम्पादनादि-गुण-युक्तां विनियोजयेत् । प्रतिदिनमेका कर्तुमशक्ता चेत्, तदा दिन-क्रमेण यथाज्यैष्ठं कारयेत् । एकस्मिन्नपि दिने यद्येका कृतं कर्तुमशक्ता, तदा सर्वास्तत् कर्म यथाज्ञानं विभज्य कुर्यात् । यत्तु कात्यायनेनैवोक्तम्,—

“प्रथमा धर्मपत्नीत्याद् द्वितीया रति-वर्द्धिनी ।

दृष्टमेव फलं तत्र नादृष्टमुपपद्यते”—इति ।

तद्विष्णु-वचनेन समानार्थम् ।

इत्थं सविशेषो विवाहो निरूपितः ।

अथ सवर्णासवर्णा-विवाह-प्रसङ्गेन बुद्ध्यारूढानामनु-  
लोम-प्रतिलोम-जातानां व्यवहारोपयोगिसंज्ञा-  
प्रतिपत्त्यर्थं जाति-भेदो निरूप्यते ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,—

“सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः ।

अग्निहोत्रेषु विवाहेषु पुत्राः सन्तान-वर्द्धनाः”—इति ।

सजातयोमातापितृ-समान-जातीयाः । मत्तुरपि,—

“सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षत-योनिषु ।

आनुलोम्येन सम्भूताजात्या क्रियास्तएव ते”—इति ॥

ब्राह्मण-दम्पतीभ्यामुत्पन्नो जात्या ब्राह्मणो भवेत् । एवं क्षत्रिया-  
दिष्वपि । देवलोऽपि,—

“ब्राह्मणां ब्राह्मणाज्जातः संकृतो ब्राह्मणो भवेत् ।

एवं क्षत्रिय-विद्-शूद्राश्चेत्याः स्वेभ्यः स्वयोनिजाः”—इति ।

असवर्णास्त्रुलोमजानाह मनुः,—

“स्त्रीधनन्तर-जातासु द्विजैरुत्पादितान् सुतान् ।

सदृशानेव तानाहुर्मातृ-दोष-विगर्हितान्”—इति ।

ऊढायां क्षत्रियायां ब्राह्मणादुपपन्नो ब्राह्मण-सदृशो न तु मुख्य-  
ब्राह्मणः, हीनजातीय-मातृ-संवन्धात् । एवमन्यथापि । ते चानुलो-  
मजामूर्द्धावसिक्तादि-जाति-भेदेन षड्विधाः । ते च याज्ञवल्क्येन  
दर्शिताः,—

“विप्रान्मूर्द्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां विशः स्त्रियाम् ।

अन्वष्टः शूद्रां निषादोजातः पारशवोऽपि वा ॥

\* वैश्याश्शूद्रोस्तु राजन्यान्माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ ।

वैश्यास्तु करणः शूद्रां विभ्रास्त्रेष विधिः स्मृतः”—इति ।

तत्र ब्राह्मणाज्जातास्त्रयः, क्षत्रियात् द्वौ, वैश्यादेकः । तदुक्तं  
मनुना,—

“विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः ।

वैश्यस्य वर्ण एकस्मिन् षडेतेऽप्यगदाः स्मृताः”—इति ।

मुख्य-पितृ-जात्यभावात् अप्यगदाः । मनु, मूर्द्धावसिक्तत्वादीनि न  
जात्यन्तराणि, अनुलोमजानां मातृ-जातीयत्वात् । तदाह विष्णुः,—

“समान-वर्णासु पुत्राः समान-वर्णा भवन्ति, अनुलोमजास्तु मातृ-

\* अत्र, ‘नारदोऽपि’—इत्यधिकः पाठः सु० पुस्तके ।

सवर्णाः\* प्रतिलोमजास्त्वार्थ-विगर्हिताः”—इति । शङ्खेऽपि,—  
“क्षत्रियायां ब्राह्मणेनोत्पन्नः क्षत्रिय एव भवति, क्षत्रिया-  
द्वैश्यायां वैश्य एव भवति, वैश्येन शूद्रां शूद्र एव भवति” ।  
नैषदोषः । अनयोर्व्यवनयोर्मातृजात्युदित-धर्म-प्राप्त्यर्थत्वात् । अन्यथा,  
वीजोत्कर्ष-वैधर्ष्यापत्तेः । यथा चेन्नपकर्षोत्कृष्ट-जाति-निवारकः,  
एवं वीजोत्कर्षोऽपि कृष्ट-जातिं कुतो न निवारयेत् । तस्मात्,  
जात्यन्तराण्येव मूर्द्धावसिक्तत्वादीनि । ननु, देवलेनानुलोम-जातयोऽ-  
न्यथा वर्णिताः ;

“ब्राह्मणात् क्षत्रियायान्तु सवर्णानाम जायते ।

क्षत्रियाश्चैव वैश्यायां जातोऽन्वष्ट इति स्मृतः”—इति ।

मायं दोषः । एकस्यामेव जातौ मूर्द्धावसिक्त-सवर्ण-संज्ञयो-  
र्विकल्पेन प्रवृत्तत्वात् । एवमन्वष्टादिष्वपि । न चैकत्र संज्ञा-  
विकल्पे दृष्टान्ताभावः शङ्कनीयः, एकत्र निषाद-पारशव-संज्ञा-वि-  
कल्पस्य मनु-देवल-याज्ञवल्क्यैरुदाहृतत्वात् । प्रतिलोमजास्तु मनुना  
दर्शिताः,—

“क्षत्रियादिप्र-कन्यायां सुतो भवति जातितः ।

वैश्यान्मागध-वैदेहौ राज-विप्राङ्गना-सुतौ ।

शूद्रादायोगवः क्षत्ता च षण्डालश्चाधमोनृणाम् ।

वैश्य-राजन्य-विप्रास्तु जायन्ते वर्ण-सङ्कराः ॥

आयोगवस्तु क्षत्ता च षण्डालश्चाधमोनृणाम् ।

प्रतिलोम्येन जायन्ते शूद्रादप्यगदास्त्रयः ।

\* अनुलोमास्तु मातृषु मातृवर्णाः,—इति स० पुस्तके पाठः ।

वैश्यान्मागध-वैदेही चत्विधात् सूतएवच ।

प्रतीपमेते जायन्ते परेऽप्यपशदास्तयः"—इति ।

देवलोऽपि,—

"शूद्रादायोगवः क्षत्रा चण्डालः प्रतिलोमजाः ।

वैश्याणां चत्विधाश्च ब्राह्मणाश्च यथाक्रमम् ॥

तथैव मागधोवैश्यान्मातोवैदेहकस्तथा ।

ब्राह्मणां चत्विधाज्जातः सूतोजात्या न कर्मणा"—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

"ब्राह्मणां चत्विधात् सूतोवैश्याद्वैदेहकस्तथा ।

शूद्राज्जातस्तु चण्डालः सर्व-धर्म-वहिष्कृतः ॥

चत्विधा मागधं वैश्यात् शूद्रात् क्षत्रारमेवच ।

शूद्रादायोगवं वैश्या जनयामास वै सुतम्"—इति ।

वर्णानामनुलोमजाणां प्रतिलोमजाणाञ्च परस्पर-सादृश्येणोत्-  
पन्नाः अपाक-पुल्लवः<sup>†</sup> कुक्कुटादयो जातिविशेषास्त्वमेकविधाः, ते च  
तद्दन्तयश्च<sup>‡</sup> पुराणसारे प्रपञ्चिताः । तेषु च जाति-विशेषेषूत्त-  
माधम-भावं विविनक्ति देवलः,—

"तेषां सवर्णजाः श्रेष्ठास्तोभ्योऽन्वगनुलोमजाः ।

अन्तरास्त्वावर्ध्वर्णः पतिताः पतिलोमजाः"—इति ।

विजातीयाभियुनादुत्पन्नाः अन्तरास्त्राः । ते च द्विविधाः, अनु-

\* लोकोऽयं सुप्रिय पुस्तके नास्ति ।

† पुस्तकस्य अन्यत्र पाठः ।

‡ तदुत्पन्नाश्च,— इति स० पुस्तके पाठः ।

लोमजाः, प्रतिलोमजाश्च । तत्रानुलोमजाः सवर्णजोभ्योहीना-  
अपि न वर्णवाह्याः, मातृ-समान-वर्णत्वात् । प्रतिलोमजास्तु वर्ण-  
वाह्यत्वात् पतिताः अधमाः । याज्ञवल्क्योऽपि,—

"असत्सुतस्तु विज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजाः"—इति ।

कचिद्धमजातेरप्युत्तमजाति-प्राप्तिर्भवति । तदाह सएव,—

"जात्युत्कर्षोद्युगे ज्ञेयः सप्तमे पञ्चमेऽपिवा"—इति ।

कूटस्थ-स्त्रीपुंस-युगमारभ्य परिणमनायां पञ्चमे षष्ठे सप्तमे  
वाऽनुलोमेन युग्मे जातिरुत्पद्यते । तद्यथा । पुमान् विप्रः, वधूः  
शूद्रा, तथोर्युग्मं कूटस्थं, तस्मादुत्पन्ना निवादी, साऽपि विप्रेणोद्वा,  
तथोर्युग्मं द्वितीयं, एवं तदुत्पन्नायां वध्वां विप्रेणोद्वायां तृतीयादि-  
युग्म-परम्परा भवति, तत्र सप्तमे युग्मे जातमपत्यं ब्राह्मणोपेतं  
भवति । एवं वैश्या-विप्र-युगस्थं कूटस्थं युग्मं, तस्मादुत्पन्नाऽन्वष्टा,  
तस्याश्च विप्रस्य च युग्मं द्वितीयं, एवं तदुत्पन्नायां विप्रेणोद्वायां  
षष्ठं यद् युग्मं, तस्मादुत्पन्नस्य ब्राह्मणं भवति । तथा चत्विधा-  
विप्रयोर्युग्मं कूटस्थं, तदुत्पन्ना भर्द्वावसिक्ता, तस्याश्च विप्रस्य च युग्मं  
द्वितीयं, तत्परम्परायां पञ्चमाद्युग्मादुत्पन्नस्य ब्राह्मणं भवति ।  
एतदुक्तं भवति । पञ्चमे षष्ठे सप्तमे चेति व्यवस्थित-विकल्पः ।  
कूटस्थयोर्दम्पत्योः समनन्तरैकान्तर-द्वान्तर-जाति-योगे पञ्चमादयो-  
ऽवगन्तव्याः,—इति । तथाच सति, शूद्र-वैश्यावैश्या-चत्विचयोश्च  
समनन्तरत्वात् पञ्चमे, शूद्र-चत्विचयोः षष्ठे, जातिरुत्पद्यते ।  
कचिदुत्तम-जातेरप्यधम-जाति-प्राप्तिर्भवति । तदाह सएव,—

"जात्यये कर्मणां सान्धं पूर्ववच्चाधरोत्तरम्"—इति ।

विप्रादीनां चतुर्णां वर्णानां मुख्यवृत्तितया विहितानि याजन-  
पालन-पाशुपाख्य-द्विजशुश्रूषाऽऽदीनि यानि कर्माणि, तेषामापदि  
व्यत्यये विपर्याये सति, यदि निवृत्तायामप्यापदि तामधम-वृत्तिं  
न परित्यजेत्; तथा पुत्रपौत्रादयोऽपि तां न परित्यजेयुः, तदानीं  
पूर्ववत् पञ्चम-षष्ठ-सप्तमेषु युग्मेषु जातमपत्यं तद्वृत्तित-जाति-  
साम्यं प्रतिपद्यते,—इति । तद्यथा । ब्राह्मणः शूद्र-वत्या जीवनं  
षदि पुत्रमुत्पादयति, सोऽपि तथैव,—इत्येवं परम्परायां सप्तमा-  
द्युत्पन्नस्य शूद्रत्वं भवति । एवं क्षत्रियः शूद्र-वत्या जीवनं षष्ठे युग्मे  
शूद्रं जनयति । वैश्यस्तु पञ्चमे युग्मे,—इति द्रष्टव्यम् । पूर्ववदित्यादे-  
रथमर्थः । अधरोत्तरमिति भावप्रधानो निर्देशः । यथा वर्ण-सङ्कर्ये  
प्रातिलोम्यमधमं, आनुलोम्यमुत्तमं, तथा वृत्ति-सांकर्येऽपि ।  
तद्यथा । क्षत्रियस्यापद्यपि याजनादि-ब्राह्मण-वृत्त्युपजीवनमधमम् ।  
“न तु कदाचिज्ज्यायसीम्”—इति वसिष्ठेन निषिद्धत्वात् । पाशु-  
पाख्यादि-वैश्य-वृत्त्युपजीवनमुत्तमम् । “अजीवन्तः स्वधर्मोपानन्तरां  
पापीयसीं वृत्तिमातिष्ठेरन्”—इति वसिष्ठेनापदि विधानादिति ।  
पूर्ववत्ताधरोत्तरमित्यस्यापरा व्याख्या । त्रिविधो हि सङ्करः । वर्ण-  
सङ्करः सङ्कीर्ण-सङ्करो वर्ण-सङ्कीर्ण-सङ्करश्चेति । तद्यथा । उत्तमा-  
धम-वर्णयोर्दाम्यत्यं वर्ण-सङ्करः । तज्जन्ययोर्माहिष्य-करिष्योर्दाम्यत्यं  
सङ्कीर्ण-सङ्करः । वर्ण-सङ्कीर्णयोर्दाम्यत्यं वर्ण-सङ्कीर्ण-सङ्करः । तत्र  
‘विप्रामूर्द्धावसिक्तः,—इत्यानुलोम्येन वर्ण-सङ्करजादर्शिताः । “ब्राह्मणां  
क्षत्रियात् सूतः”—इति प्रातिलोम्येन वर्ण-सङ्करजादर्शिताः ।

“माहिष्येण करेष्णान्तरं रथकारः प्रजायते” ।

इति सङ्कीर्ण-सङ्करजादर्शिताः । इदानीमधरोत्तरमित्यनेन वर्ण-  
सङ्कीर्ण-सङ्करजाः प्रदर्शन्ते । अधरे प्रतिलोमजाः । उत्तरे अनु-  
लोमजाः । तद्यथा । मूर्द्धावसिक्तायां सङ्कीर्णायां मुत्तमायां क्षत्रिय-  
वैश्य-शूद्रैरधमैरुत्पादिताः अधरे, निषाद्यां सङ्कीर्णायां अधमायां  
ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्यैरुत्तमैर्वर्णैरुत्पादिता उत्तरे, अधरे चोत्तरे च अध-  
रोत्तरम् । पूर्ववदिति पदेन ‘असत्सन्तश्च विज्ञेयाः’—इति वचनार्थोऽति  
दिश्यते । यथा पूर्ववर्णैरुत्पादिता\* वर्ण-सङ्करजाः सङ्कीर्ण-सङ्करजाश्च  
प्रतिलोमजाः असन्तः अनुलोमजाश्च सन्तः, तथा वर्ण-सङ्कीर्ण-सङ्करजा-  
अपि अनुलोमजाः सन्तः प्रतिलोमजास्तु सन्तः,—इति द्रष्टव्यम् ।  
उक्तत्रैविध्ये वर्ण-सङ्करं वर्ण-सङ्कीर्ण-सङ्करं वाऽऽश्रित्योत्पद्यमानाः वर्णा-  
भासाः षष्टिर्भवन्ति, सङ्कीर्ण-सङ्करमाश्रित्यात्पद्यमाना जात्याभासा-  
अनन्ताः । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे,—

“प्रातिलोम्यानुम्येन वर्णैस्तस्मै च वर्णतः ।

षष्टिर्वाऽन्ये प्रजायन्ते तत्प्रसूतेस्त्वनन्तता”—इति ।

प्रतिलोमानुलोमाभ्यां वर्णैरुत्पादिता द्वादश । षडनुलोम-  
वर्णजाः, सूत-वैदेह-चण्डाल-मागध-क्षत्रायोगवाः प्रतिलोम-वर्णजाः,  
इत्थं द्वादशभिर्वर्णैः संवन्धादुत्पादिता अष्टचत्वारिंशत् । एवं षष्टिसंख्या-  
यैवोपलक्षिताः अन्ये वर्णाभासा जायन्ते । तद्यथा, मूर्द्धावसिक्ताम्वह-  
निषाद-माहिष्योद्य-करणाः षडनुलोमवर्णजाः । सूत-वैदेह-चण्डाल-  
मागध-क्षत्रायोगवाः प्रतिलोमवर्णजाः । इत्थं द्वादश । तत्र मूर्द्धावसि-  
क्तेनानुलोमेन क्षत्रिया-वैश्या-शूद्रास्तुत्पादितास्तथः, प्रातिलोम्येन

\* यथापूर्व्वर्णैः,—इति सु० प्रसूते पाठः ।

ब्राह्मणामेकः; अम्बुस्थानुलोम्येन द्वौ, प्रातिलोम्येन द्वौ; निषाद-  
स्थानुलोम्येनैकः प्रातिलोम्येन त्रयः; माहिषस्थानुलोम्येन द्वौ, प्राति-  
लोम्येन द्वौ; उग्रस्थानुलोम्येनैकः, प्रातिलोम्येन त्रयः; करणस्थानु-  
लोम्येनैकः, प्रातिलोम्येन त्रयः,—इति पूर्वषट्कोत्पादितास्तुविंशतिः ।  
एवं सृतादीनां षष्ठां वर्षानामेकैकस्य षट्सृषु वर्षेष्वेकैकः,—इति,  
तेऽपि चतुर्विंशतिः । एवं मिलित्वा षष्टिः सम्पद्यते । तेभ्यः षष्टिसंख्या-  
केभ्यः उत्पादितैः अपत्यैराभासानां संख्यायाश्चानन्तरं भवति ।

समाप्ता प्रासङ्गिकी जाति-भेद-कथा । विवाहानन्तर-भाविनः  
प्राकृताः पञ्चमहायज्ञादयः सोमसंस्त्राऽन्ताः संस्काराश्चाङ्गिक-वचने  
षट्कर्म्मवचने च निरूपिताः,—इति नात्र पुनरुच्यन्ते ।

**अथावशिष्टाः गृहस्थधर्मानिरूप्यन्ते ।**

तत्रोपाकर्म्म-विधिमाह धातुवत्कथः,—

“अधाद्यानामुपाकर्म्म आवर्णा अवणेन वा ।

हस्तेनौषधिभावे वा पञ्चम्यां आवणस्य तु”—इति ।

“अधीयन्ते”—इत्यध्यायावेदाः । तेषामुपाकर्म्म प्रारम्भः आवण-  
मासस्य पौर्णमास्यां, अन्यस्यां वा अरण-मन्त्रयुक्तायां तिथौ, हस्त  
मन्त्र-युक्तायां आवणमासस्य पञ्चम्यां वा कर्त्तव्यः । यदा तु आवणमासे  
श्रावणयोगेन प्रादुर्भवन्ति, तदा भाद्रपदे मासे प्रोक्त-तिथिषु कुर्यात् ।  
तदाह वसिष्ठः । “अथातः स्वाध्यायोपाकर्म्म आवर्णां पौर्णमास्यां  
प्रौष्ठपद्यां वा”—इति । अनुरपि,—

“आवर्णां प्रौष्ठपद्यां वाऽप्युपाकृत्य यथाविधि ।

युक्तद्वन्दांश्चधीयीत मासान् विप्रोऽर्द्धपञ्चमान्”—इति ।

अर्द्धं पञ्चमं येषां ते तथा, सार्द्धान् चतुरोमासानित्यर्थः । यदा  
पुनः आवर्णां प्रौष्ठपद्यां वा शुक्लास्त्रमयादि-प्रतिबन्धः, तदानीमा-  
धाव्यां कर्त्तव्यम् । तदुक्तं कूर्मपुराणे,—

“आवणस्य तु मासस्य पौर्णमास्यां द्विजोत्तमाः ।

आधाव्यां प्रौष्ठपद्यां वा वेदोपाकरणं स्यात्”—इति ।

बौधायनोऽपि । “आवणपौर्णमास्यामाधाव्यां वोपाकृत्य तैव्यां माध्यां  
वोसृजेत्”—इति । तेषु त्रिष्वपि मासेषु पूर्णिमा-अवण-हस्ताः  
शाखा-भेदेन व्यवस्थिताः । तदाह गोभिलः,—

“पर्वण्यौदधिके कुर्युः आवर्णां तैत्तिरीयकाः ।

वज्रुचाः अवणे कुर्युर्यह-संक्रान्ति-वर्जिते”—इति ।

अत्र, औदधिके,—इति पर्व्यादिषु सर्वत्र संवक्ष्यते । पर्वणि  
औदधिकत्वे विशेषमाह सएव,—

“आवणी पौर्णमासी तु सङ्गवात्परतोयदि ।

तदा त्वौदिकी शाखा नाम्यथौदिकी भवेत्”—इति ।

अवणस्य त्वौदिकत्वमन्त्रय-व्यतिरेकाभ्यां व्यासेन दर्शितम्,—

“अवणेन तु यत्कर्म्म शुक्लरावाह-संयुते ।

संवत्सर-कृतोऽध्यायस्तत्तृचणादेव नश्यति ।

धनिष्ठा-संयुते कुर्यात्प्रावणं कर्म्म यद्भवेत् ।

तत् कर्म्म सफलं ज्ञेयमुपाकरण-संज्ञितम्”—इति ।

अवणे यत् कर्म्म विहितं, तदुत्तरावाह-संयुते न कुर्यात्, यदि  
कुर्यात् तदा नश्यतीति शोचनीयम् । ग्रह-संक्रान्ति-वर्जिते,—इति  
यदुक्तं, तत्र विशेषमाह गार्ग्यः,—

अर्द्धराचादधस्तात् संक्रान्तिर्ग्रहणं तथा ।

उपाकर्म्म न कुर्वीत परतस्तेन दोषकत् ॥

यचाद्धराचादधस्तात्चेद्ग्रहः संक्रमणवत् ।

नोपाकर्म्म तदा कुर्यात् आवर्णा अवणेऽपि च”-इति ।

कर्कटे भासे नोपाकर्म्म कर्त्तव्यम् । तथाच सत्यन्तरे,—

“वेदोपाकरणे प्राप्ते कुलीरे संस्थिते रवौ ।

उपाकर्म्म न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं सिंह-संयुते”-इति ।

तदेतद्देशान्तर-विषयम् । तथाच सत्यन्तरम्,—

“नर्मदोत्तरभागे तु कर्त्तव्यं सिंह-संयुते ।

कर्कटे संस्थिते भागवुपाकुर्यात् दक्षिणे” ॥

ननु, उपाकरणं ब्रह्मचारि-धर्मः, “उपाकृत्याधीयीत”-इति

तस्य ग्रहणाध्ययनाङ्गत्व-प्रतीतिः । ग्रहणाध्ययनञ्च ब्रह्मचारिण एव,

“वेदमधीत्य स्नायात्”-इति स्नानात् प्राचीनत्वावगमात् । अतः,

कथमिदं गृहस्य-धर्मत्वेनोच्यते । नायं दोषः । गृहस्यस्यापि ग्रहणा-

ध्ययनेऽधिकार-सम्भवात् । अतएव “अधीयीत”-इत्यनुवृत्तौ शौनक-

आह । “आसमावृत्तो ब्रह्मचारि-कल्पेन, यथान्यायमितरे जादो-

पेतादित्येके”-इति ।

अस्यार्थः । येन नियम-विशेषेण युक्तो ब्रह्मचारी अधीते,

तेनैव नियमेन समावृत्तोऽप्यधीयीत । समावृत्तादितरे ब्रह्मचारिणस्तु

यथान्यायं स्व-विध्युक्त-प्रकारेणाधीयीरन् । तथा, जायोपेता गृहस्यो-

ऽपि ब्रह्मचारिविधियनोपेतोऽधीयीतेति । न च समावृत्त-गृहस्य-

\* तदेतत्,—इत्यादि, दक्षिणे,—इत्यन्तं नास्ति सु० पुस्तके ।

योर्ग्रहणाध्ययनाधिकारे “वेदमधीत्य स्नायात्”-इति विदुष्येतेति  
शङ्कनीयम् । तस्य वचनस्य विद्यास्नातक-विषयत्वात् । अतएव,—

“वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा शुभयमेव वा”-इति

पञ्चदशोपन्यासोद्दिष्टः । उपाकरणस्य गृहस्य-धर्मत्वाभ्युपगमे

मनु-याज्ञवल्क्य-स्मृत्योर्गृहस्य-धर्म-प्रकरण-पाठोऽप्यनुवृत्तीतोभवति ।

उपाकरणस्येति कर्त्तव्यता कार्णाजिनिना दर्शिता,—

“उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे यथाकाशं समेत्य च ।

श्वीन् दर्भमयान् कृत्वा पूजयेत् तर्पयेत्ततः”-इति ।

बौधायनोऽपि,—

“गौतमादीनृषीन् सप्त कृत्वा दर्भमयान् पुनः ।

पूजयित्वा यथाव्रति तर्पयेदं समुद्धरन्”-इति ।

**अथोत्सर्जनम् ।**

तत्र याज्ञवल्क्यः,—

“पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ।

जलान्ते हृन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्विः”-इति ।

मत्सुरपि,—

“पुष्ये तु हृन्दसां कुर्याद्विहृतसर्जनं द्विजः ।

माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वार्द्धे प्रथमेऽहनि”-इति ।

यदा आवर्णासुपाकर्म्म, तदा पुष्यमासस्य शुक्लप्रतिपदि पूर्वार्द्धे,

यदि पौष्ठपद्यासुपाकर्म्म, तदा माघस्येति व्यवस्थितोऽयं विकल्पः ।

उत्सृष्टस्यापि पुनरध्ययनं प्रागुपाकरणात् काल-विशेषे विदधाति

मनुः,—

“अतः परम्पु हन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ।

अङ्गानि च रहस्यं\* कृष्णपत्रेषु वै पठेत्”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“हन्दांस्यूर्ध्वमतोऽभ्यस्येत् शुक्लपत्रेषु वै द्विजः ।

वेदाङ्गानि पुराणानि कृष्णपत्रेषु मानवः†”—इति ॥

यदि भावि-विघ्न-भयात् सहसाऽधेतव्यमिति बुद्धिः, तदा  
संवत्सरान्ते प्रागुपाकरणादुत्सृजेत् । “यत् स्वाध्यायमधीतेऽब्दम्‡”

—इति श्रुतेः । उपाकरणोत्सर्जने प्रशंसति कात्यायनः,—

“प्रत्यब्दं यदुपाकर्म सोत्सर्गं विधिवद्द्विजैः ।

क्रियते हन्द्वां तेन पुनराध्यायनं भवेत् ।

अयातयामैह हन्दोभिर्यत् कर्म क्रियते द्विजैः ।

क्रीडमानैरपि सदा तन्नेषां सिद्धि-कारकम्”—इति ।

अन्येऽपि धर्माः कूर्मपुराणे दर्शिताः,—

“नाधार्मिकैर्वृते पाप्मे न ध्याधि-वज्रले भृशम् ।

न शूद्र-राज्ये निवसेन्न पाषण्डि-जनैर्वृते ।

हिमवद्भिन्ध्ययोर्मध्यं पूर्व-पश्चिमयोः शुभम् ।

मुक्ता समुद्रयोर्देशं नान्यत्र निवसेत् द्विजः ।

कृष्णोवा यत्र चरति मृगो नित्यं स्वभावतः ।

\* वेदाङ्गानि रहस्यं च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† वैद्विजः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ मधीयीत,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

पुण्यास्य विश्रुतानद्यस्तत्र वा निवसेद्विजः ।

परस्त्रियं न भाषेत नायाज्यं याजयेदुधः ।

न देवायतनं गच्छेत् कदाचिच्चाप्रदक्षिणम् ।

न वीजयेद्वा वस्त्रेण समवायञ्च वर्जयेत् ।

नैकोध्यानं प्रपद्येत नाधार्मिक-जनैः सह ।

न निन्द्योगिनः सिद्धान् प्रतिगोवा यतींस्तथा”—इति ।

मनुरपि,—

“देवतानां गुरोराज्ञः स्नातकाचार्ययोस्तथा ।

नाक्रामेत् कामतश्चाद्यां वभ्रुणोदीक्षितस्य च ।

क्षत्रियश्चैव सर्पश्च ब्राह्मणश्च वज्रश्रुतम् ।

नावमन्येत वै भूषणः कृशानपि कदाचन ।

आ मृत्योः श्रियमन्विच्छेन्नैनां मन्येत दुर्लभाम् ।

सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ।

प्रियञ्च नामृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ।

नातिकल्पं नातिसाध्यं नातिमध्यं गते रवौ ।

नाज्ञातेन समं गच्छेन्नैकोन दण्डलेः सह ।

हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान् विद्याहीनान् वयोऽधिकान् ।

रूप-द्रविण-हीनांश्च जाति-हीनांश्च नाक्षिपेत् ।

वैरिणं नोपसेवेत सहायश्चैव वैरिणः ।

अधार्मिकं तस्करञ्च परस्त्रियं तु योषितम्”—इति ।

\* रूप-द्रविणसम्पन्नान्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“असदात्तापमृतं वाक्पादं विवर्जयेत् ।

असच्छास्त्रमसदादमसत्सेवाश्च पुनश्च ।

न श्लेष-भाषां शिष्ये न पश्येदात्मनः शक्तम् ।

माधितिष्ठेच्छामूत्रं केश-भस्म-कपासिकाः ।

तुवाङ्गारास्त्रिषीर्षाणि रज्जु-वस्त्रादिकानि च ।

वर्जयेन्मार्कण्डी-रेणुं नापेयश्च पिवेद्भिजः” ।

सामान्येन च धर्मं संक्षिप्य भवति,—

“येनास्य पितरोद्याताः येन चाताः पितामहाः ।

तेन चाद्यात् सतां मार्गं तेन गच्छन् रक्षति” ।

यत् कर्म कुर्वन्तोऽप्यस्य परितोषोऽन्तरात्मनः ।

तत् प्रयत्नेन कुर्वन्ति विपरीतन्तु वर्जयेत्”—इति ।

इत्थं ब्रह्मचारि-गृहस्थाश्रम-धर्मौ निरूपितौ ।

**अथ वानप्रस्थाश्रमो निरूप्यते ।**

भवति, केचिद्गार्हस्थ्य-व्यतिरिक्तामाश्रमान्तरं नेच्छन्ति, उदाहरन्ति च तत्र गौतमस्मृतिम् । “एकाश्रमस्याचार्याः प्रत्यक्ष-विधानाद्गार्हस्थ्यश्च”—इति । आचार्यास्तु, गार्हस्थ्यमेकएवाश्रमो नाम्बः कश्चिदस्तीति मन्यन्ते; हेतुं चाचक्षते, गार्हस्थ्यस्य प्रत्यक्ष-श्रुतिषु विधानादितरस्य तदभावात्,—इति । तथाहि । वङ्गचाः, ‘अग्निमीले’,—

\* इत्यति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

इत्यारभ्य मन्त्र-ब्राह्मणात्मके कृत्स्नेऽपि वेदे होतृ-कर्तव्यमेवामनन्ति । यजुर्वेदिनश्च, ‘इषे त्वा’—इत्यादिना अध्वर्यु-कर्तव्यम् । सामगात्रपि, ‘अग्न्याद्याहि’—इत्यादिनोद्गाहकर्तव्यम् । होत्रादयश्च गृहस्था एव । तथाचाधीयमानेषु प्रत्यक्ष-वेदेषु गृहस्थ-कर्तव्याभिधानेन तदाश्रम-विधिः परिकल्प्यते, न त्वेवमितराश्रम-विधि-कल्पकं किञ्चित् पश्यामः । अतएव, “धावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति”—इति श्रुतिः कृत्स्नं पुद्गलायुषं गृहि-कर्तव्यमेव विनियुक्ते । श्रुत्यन्तरश्च, “एतद्वै जरा-मय्यं सन्नं यदग्निहोत्रं, जरया वा होवास्यामुच्यते स्मृत्युना वा”—इति । नचैवं सति कथं ब्रह्मचर्याश्रमाङ्गीकारः,—इति ब्रह्मणीयम् । नैष्ठिकस्य पञ्च-कोटि-निःक्षिप्तत्वादुपकुर्वाणकस्य प्रतिपन्नत्वेन<sup>†</sup> आश्रम-मित्राभावात् । यदा, कर्त्तव्येनाभिमतयोर्ब्रह्मचारि-वनस्थयोरीदृशी गतिः, तदा, कैव कथा कृत्स्न-कर्तव्य-त्यागिनोवतेः । तस्मात्, गार्हस्थ्य-मेकएवाश्रमः,—इत्याचार्याणां पक्षः ।

अनोच्यते । अस्ति हि चतुर्णां आश्रमाणां प्रत्यक्ष-श्रुति-विधानम् । तथाच, जावालाश्रममनन्ति । “ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्, गृहादग्नी भूत्वा प्रव्रजेत्”—इति । आचार्यास्तु, रामिष-मभिप्रेत्य तस्योद्धरेतःसु नैष्ठिक-ब्रह्मचर्यादिषु क्षिप्वाश्रमेत्यनधिकारं मन्त्रमाणाः, गार्हस्थ्यमेव वर्णयामासुः । यत्तु कृत्स्नेऽपि वेदे गृहस्थ-धर्मस्यैवाश्रममित्युक्तम् । तदयुक्तम् । वानप्रस्थस्यापि सद्वारकाग्नि-होत्रादि-सम्भवात् । नैष्ठिक-ब्रह्मचारि-धर्मस्तु कृद्गोः पच्यते ।

\* विधिं कश्चित्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† प्रतिविज्ञत्वेन,—इति स० को० पुस्तकयोः पाठः ।

“ब्रह्मचार्याचार्य-कुल-वासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽव-  
सादयन्”—इति । उपकुर्व्याणक-धर्माः सर्वशाखास्तपनयन-प्रकरणेषु  
प्रसिद्धाः । यति-धर्मास्तोपनिषद्भागे । अतोयावज्जीवादि-श्रुतेः  
कामि-विषयत्वेनाश्रमाश्रमाणि न तथा प्रसिद्धं शक्यते । साधि-  
तास्तोत्तरमीमांसायां चत्वारश्चाश्रमाः । तस्मात्, क्रम-प्राप्तेवान-  
प्रसाश्रमः प्रसूयते । तत्र, याज्ञवल्क्यस्तं विधत्ते,—

“सुत-विन्यस्त-पत्नीकस्तथा वाऽनुगतो वनम् ।

वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनो ब्रजेत्”—इति ।

वानप्रस्थो बभूवुः स्वस्य ब्रह्मचर्य-नियमेन पत्न्या अनुपयोगात्तां  
रक्षणीयत्वेन पुत्रेषु निःक्षिप्य वनं ब्रजेत् । यदा साऽपि निचिता सती  
पति-शुश्रूषां कामयते, तदा तथा सह वनं ब्रजेत् । तस्मिन्  
पक्षे वैतानिक-गृह्याभ्यासग्न्यां सह गच्छेत् । सुत-निक्षेप-पक्षे  
त्वात्मनि अग्नीन् समारोप्य ब्रजेत् । तदाह कागलेयः,—

“अपत्नीकः समारोप्य ब्राह्मणः प्रब्रजेद् गृहात्”—इति ।

तादृशोऽरण्यं गत्वा वैखानस-सूक्तोक्त-मार्गेणाग्निमादध्यात् । त-  
दाह वसिष्ठः । “वानप्रस्थो जटिलस्यीराजिनवासान फाल-लष्टमधि-  
तिष्ठे” दक्ष-मूल-फलं सञ्चिन्वीतोर्द्ध्वरेताः कपाशयोदद्यादेव न प्रति-  
गृह्णीयात् ऊर्द्धं पञ्चभ्यो मासेभ्यः श्रावणकेनाग्निं मादध्यादाहिता-  
ग्निर्ब्रह्ममुक्तिकोदद्याद् देवर्षिपितृमनुष्येभ्यः स गच्छेत् स्वर्गमागच्छम्”

\* मधिगच्छे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† आवसमानोऽपि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

—इति । श्रावणकं तपस्वि-धर्म-प्रतिपादकं वैखानस-सूत्रम् ।  
अकष्टमूलमाहारत्वेन ब्रुवन् ग्राम्याहार-परित्यागं सूचयति । अतएव  
मनुः,—

“सम्यज्य ग्राम्यामाहारं सर्वज्ञैव परिच्छेदम् ।

पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा”—इति ।

गृहस्थस्य वन-प्रवेशावसरमाह यमः,—

“द्वितीयमायुषोभागमुषित्वा तु गृहे दिजः ।

तृतीयमायुषोभागं गृहमेधी वने वसेत् ॥

उत्पाद्य धर्मतः पुत्रानिष्ट्वा यज्ञैश्च शक्तितः ।

दृष्ट्वाऽपत्यस्य चापत्यं ब्राह्मणोऽरण्यमाविशेत्”—इति ॥

अत्र, ब्राह्मण-ग्रहणं त्रैवर्णिकोपलक्षणार्थं, ‘उषित्वा तु गृहे  
दिजः’—इत्युपक्रमानुसारात् । मनुष्ये,—

“गृहस्थस्तु यदा पश्येदलीपलितमात्मनः ।

अपत्यस्यैव चापत्यं तदाऽरण्यं समाश्रयेत्”—इति ।

ब्रह्म-लिखितावपि,—“पुत्रानुत्पाद्य संकृत्य वेदमध्याय वृत्तिं  
विधाय दारैः संयोज्य गुणवति पुत्रे कुटुम्बमावेश्य कृत-प्रस्थान-  
लिङ्गो वृत्ति-विशेषाननुक्रमेत्, क्रमशो यायावराणां वृत्तिमुपास्य  
वनमाश्रयेदुत्तरायणे पूर्वपक्षे”—इति । एतच्चाश्रम-समुच्चय-पक्षे  
द्रष्टव्यम् । असमुच्चय-पक्षे लकृत-गार्हस्थ्योऽपि वानप्रस्थेऽधिक्रियते ।  
तदाह वसिष्ठः,—“चत्वारश्चाश्रमा ब्रह्मचारि-गृहस्थ-वानप्रस्थ-परिव्रा-  
जकाः । तेषां वेदमधीत्य वेदं विदित्वा चीर्ण-ब्रह्मचर्योपनिच्छेत्  
तमावसेत्”—इति । आपस्तम्बोऽपि,—“चत्वारश्चाश्रमा गार्हस्थ्यं

आचार्य-कुलं मौनं वानप्रस्थम्”—इत्युपक्रम्य, “यत्कामयेत, तदा-  
रमेत”—इत्युपसंहरति । वन-प्रतिष्ठस्य कर्तव्यमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अ-फाल-कृष्टेनाग्नीं पितृन् देवातिथीनपि ।

भत्यांश्च तर्तयेच्छ्वकटा-लोम-भृदात्मवान्”—इति ॥

अ-फाल-कृष्टं ब्राह्म-मूल-नीवारादि । तथाच मनुः,—

“मुन्यैर्विविधैर्मन्त्रैः ब्राह्म-मूल-फलेन वा ।

एतैरेव महायज्ञान् निर्वपेद्विधि-पूर्वकम्”—इति ॥

नच, ब्रह्मचारि-विधुरयोरनग्निकयोर्वनस्थयोः कथमग्नीनां तर्पण-  
मिति वाच्यं, वैश्वानस-ब्राह्मोक्तस्याग्नेः सङ्गात् । नचाफालकृष्ट-  
नीवारादिना पुरोडाश-करणे ‘ग्रीहिभिर्यजेत’—इति श्रुतिर्वाध्येतेति  
ब्रह्मणीयम् । ग्रीहीणामप्यफालकृष्टानां सङ्गात् । तस्मादकृष्टपच्यै-  
र्ग्रीहादिभिर्वैतानिकं कर्मा कुर्यात् । तथा च मनुः,—

“वैतानिकञ्च जुष्टयादग्निशेषं यथाविधि ।

दर्शमस्कन्दयन् पर्व पौर्णमास्यां प्रयोगतः ।

असेष्टवायवायणं चैव चातुर्मास्यानि वाहरेत् ।

उत्तरायणञ्च \* क्रमब्रौदशस्थायनमेव च ॥

वासनीः ब्राह्मैर्मन्त्रैर्मुन्यजैः स्वयमाहुतैः ।

पुरोडाशं चहृष्यैव निर्वपेद्विधि-पूर्वकम्”—इति ॥

मन्थैर्यज्ञार्हैर्मुन्यजैरकृष्ट-पच्यैरित्यर्थः । संयाद्यद्रथस्थेयत्तामाह

याज्ञवल्क्यः,—

\* तुषावनञ्च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“अह्नोमासस्य षष्ठां वा तथा संवत्सरस्य वा ।

अथस्य सञ्चयं कुर्यात् कृतमाश्वयुजे त्यजेत्”—इति ॥

एकदिन-मासस्य कर्षणोयावत् पर्याप्तं, तावतोऽर्थस्य सञ्चयं  
कुर्यात् । एवमेक-मास-संवत्सर-पक्षेऽपि योजनीयम् । तत्र यदि  
किञ्चित् सञ्चितमवशिष्येत्, तत् सर्वमाश्वयुज्यां त्यजेत् । यदाह  
विष्णुः । “मास-निचयः, संवत्सर-निचयोवा, संवत्सर-निचयात् पूर्वं  
निचयमाश्वयुज्यां जह्यात्”—इति । संत्यज्य ततो नूतनं सञ्चिनु-  
यात् । मत्सरपि,—

“त्यजेदाश्वयुजे मासे मुन्यजं पूर्वं-सञ्चितम् ।

जीर्णानि\* चैव वासांसि ब्राह्म-मूल-फलानि च ॥

सद्यः प्रचालितोवा स्यान्मास-सञ्चयिकोऽपिवा ।

षण्मास-निचयोवाऽपि समा-निचयएववा”—इति ॥

तत्र वर्ज्यानाह सएव,—

“वर्ज्येन्मधु-मांसानि भौमानि कवकाणि च ।

भृष्टाणि सिपुकं चैव क्षेमातक-फलानि च ॥

न फाल-कृष्टमग्नीयादुत्कृष्टमपि केनचित् ।

न यामजातान्यर्हाणि पुष्पाणि च फलानि च”—इति ॥

कवकानि कृत्रकानि । तपोनियममाह याज्ञवल्क्यः,—

“दाम्नास्त्रिषवण-स्त्रायी निवृत्तश्च प्रतिगृहात् ।

स्वाध्यायवान् दान-शीलः सर्व-सत्य-हिते रतः ॥

दन्तोऽलूखलिकः काल-पक्षाग्नी वाऽश्म-कुट्टकः ।

\* जीर्णानि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

औतस्मानं फल-क्षेत्रैः कर्षं कुर्यात् क्रियास्तथा ॥

चान्द्रायणैर्नयेत् कालं कर्ष्यैर्वा वर्त्तयेत् सदा ।

पक्षे गते चान्द्रायणमासे वाऽहनि वा गते ॥

क्षपेद्भूमौ शूचीराशौ दिवसं प्रपदैर्नयेत् ।

स्थानासनविहारैर्वा योगाभासेन वा तथा ॥

शीघ्रे पञ्चाग्नि-मध्यस्थोर्वर्षासु स्थण्डिलेशयः ।

आर्द्रवासास्तु हेमन्ते ऋत्या वाऽपि तस्यरेत्—इति ॥

दन्ताण्वोलूखलं निस्तृषीकरण-साधनं, तद्यस्यास्ति स दन्तो-  
लूखलिकः । वाङ्गोलूखलादि-साधन-निरपेक्षइत्यर्थः । काल-पक्षं वदरे-  
जुद-पनस-फलादि । अस्मना कुङ्कुमवहनं यस्य, सोऽस्मकुङ्कः । फल  
खेहोलिकुच-मधूकादि-मेथतर-फल-जन्मानि तैलानि । क्रिया  
भोजनाभ्यसनादयः । विष्णुरपि । “वायु-पुष्टाग्नी फलाग्नी मूलाग्नी  
आकाशी पर्णाग्नी वायु-पक्वानयोर्वा स्रष्टव्ययात्”—इति । कूर्च-  
पुराणेऽपि,—

“एकपादेन तिष्ठेत् मरीचीन्वा पिबेत् सदा ।

पञ्चाग्नि-धूमपोवा स्यादुग्रपः सोमपोऽथवा ॥

पयः पिबेत् शूक्रपक्षे कृष्णपक्षे च गोमयम् ।

शीर्ष-पर्णाग्निवा स्यात् कर्ष्यैर्वा वर्त्तयेत् सदा ॥

अथर्वगिरसोऽधेता वेदान्ताभास-तत्परः ।

यमान् सेवेत सततं निचमांश्चाप्यतंद्रितः ॥

जितेन्द्रियोजित-क्रोधस्तत्त्वज्ञान-विचिन्तकः ।

ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं न पत्नीं प्रतिब्रजेत् ॥

यस्तु पत्न्या समं गत्वा मैथुनं कामतस्यरेत् ।

तद्रुतं तस्य क्षुप्येत प्रायश्चिन्नीयते दिजः ॥

गतं वाऽहं समश्रीयाद् दिवा वाऽऽहृत्य प्रकृतः ।

चतुर्थकालिकोवा स्यात् स्याद्वा चाष्टमकालिकः ॥

चान्द्रायण-विधानैर्वा शूक्ते कृष्णे च वर्त्तयेत् ।

पक्षे पक्षे समश्रीयाद्यवागूं कथितां सकृत् ॥

पुष्य-मूल-फल्गुर्वाऽपि केवलैर्वर्त्तयेत् सदा ।

स्वाभाविकैः स्वयं शीर्षैर्वैश्वानस-मते स्थितः—इति ॥

अग्नि-परिचर्यायामक्षमं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“अग्नीन्यात्मसात् कृत्वा वृक्षावाधोमिताशनः ।

वानप्रस्थोऽष्टहेखेव यात्रार्थं भैक्ष्यमाचरेत् ॥

ग्रामादाहृत्य वै ग्रामानष्टौ भुञ्जीत वाग्यतः”—इति ॥

मनुरपि,—

“अग्नीनात्मनि वितानात् समारीष्य यथाविधि ।

अग्निरनिकेतः स्थान्मूर्निर्मुक्तफलाशनः ॥

अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराश्रयः ।

गृहमेधिवु चान्येषु दिजेषु वनवासिषु ॥

ग्रामादाहृत्य वाऽश्रीयादष्टौ ग्रामान् वने वसन् ।

प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना ब्रह्मलेन वा ॥

एताद्यान्यास सेवेत दीक्षाविप्रोवने वसन् ।

आसां महर्षि-वर्याणां त्यागाऽन्यतमया तनुम् ॥

बीत-शोक-भयोविप्रो ब्रह्मलोके महीयते”—इति ॥

ननु, अष्ट-मास-विधाने, “षोडशारण्यवासिनः”—इति वचनं विरुद्धेति । तन्न, श्रुताश्रित-विषयत्वेन व्यवस्थोपपत्तेः । सर्वानुष्ठानासमर्थं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“वायुभक्तः प्रागुदीचीं गच्छेदावर्ण-संचयात्”—इति ।

श्रुतपुराणेऽपि,—

“महाप्रस्थानिकं वाऽसौ कुर्यादनश्नन्तु वा ।

अग्निप्रवेशमन्यदा ब्रह्मार्पण-विधौ स्थितः ॥

यस्तु सम्यगिममाश्रमं शिवं

संश्रयत्यश्विन-पुञ्ज-माशनम् ।

ताप-हन्तु पदमैश्वरं परं

याति यत्र जगतोऽस्य संस्थितिः”—इति ।

इत्थं वानप्रस्थाश्रमो निरूपितः ।

अथ चतुर्थ्याश्रमो निरूप्यते ।

तत्र मनुः,—

“वनेषु तु विद्यत्यैवं तृतीयं भागमायुषः ।

चतुर्थमायुषोभागं त्यक्त्वा सङ्गान् परित्रजेत्”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“वनाद्गृहादा कृत्वैष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् ।

प्राजापत्यां तदन्ते तानग्नीमारोप्य चात्मनि ॥

अधीतवेदोऽपकृत् पुत्रवानश्रदोऽग्निमान् ।

श्रुत्या च यज्ञश्रमोऽन्ते मनः कुर्यान्तु मान्यथा”—इति ॥

आश्रम-चतुष्टय-समुच्चयमभिप्रेत्य, वनान्तोऽन्ते मनः कुर्यादित्युक्तम् ।

आश्रम-त्रय-समुच्चयाभिप्रायेण गृहादेति पचान्तरोपन्यासः ।

ननु, अत्रापि चतुष्टय-समुच्चय एवाभिप्रेयतां, पारिव्राज्यान्तरं वानप्रस्थस्यानुष्ठातुं शक्यत्वात् । मैवम् । ब्रह्मचर्यादीनां चतुर्णामाश्रमाणां आरोहस्य प्रतिनियतत्वात् । तथा च जावालाश्रमाणां आरोहमामनन्ति । “ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्, गृही भूत्वा वनी भवेत्, वनी भूत्वा प्रव्रजेत्”—इति । न त्वेवमवरोहः कचिदप्याज्ञातः । प्रत्युतावरोहं दक्षो निषेधति,—

“चयाणामानुलोम्य स्यात् प्रातिलोम्यं न विद्यते ।

प्रातिलोम्येन योयाति नां तस्मात् पापकृत्तमः ॥

योग्योऽश्रममाख्याय ब्रह्मचारी भवेत् पुनः ।

न यतिर्न व्रनस्थश्च स सर्वाश्रम-वर्जितः”—इति ॥

यदि गृही कचिद्विप्रवृत्त ब्रह्मचारी भवेत्, तदाऽसौ सर्वाश्रम-वहिष्कृतः । आरूढ-पतितत्वात् । अतोऽन वनस्यादिभिराश्रमवासिभिः शब्दैरभिलाषो भवति । अयश्चावरोहाभाव उत्तर-मीमांसायां तृतीयाध्याये वर्णितः ।

वनाद्गृहादेत्यत्र ब्रह्मचर्याद्वा,—इत्यपि द्रष्टव्यम् । यदा जन्मान्तरानुष्ठित-सुकृति-परिपाक-वशात् वात्येव वैराग्यमुपजायते, तदानीमकृतोदाहो ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् । तथा च जावालाश्रुतिः ।

\* गृहादग्नी भूत्वा प्रव्रजेत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† स,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“यद्विवेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद् गृहादा वनादा”—इति ।  
पूर्वमविरक्तं बालं प्रत्याग्रम-पतुष्टय-समुच्चयमाद्युर्विभागेनोपन्यस्य,  
विरक्तमुद्दिश्य यद्विवेति पञ्चाग्नरोपन्यासः । इतरथेति वाक्येणैव-  
गत-वैराग्यइत्यर्थः । अक्ततोदाहस्य संन्यासोऽनुविंशपुराणे दर्शितः,—

“यस्यैतानि सुगुप्तानि जिज्ञोपस्योदरं शिरः ।

स न्यसेदक्ततोदाहोमाङ्गणोऽब्रह्मचर्यवान्”—इति ॥

अङ्गिराश्रयाह,—

“संसारमेव,\* निःसारं दृष्ट्वा सार-दिदृक्षया ।

प्रव्रजत्यक्ततोदाहः परं वैराग्यमाश्रितः ॥

प्रव्रजेद्ब्रह्मचर्येण प्रव्रजेच्च गृहादपि ।

वनादा प्रव्रजेद्विद्वानातुरोवाऽथ दुःखितः”—इति ॥

दुःखितोऽव्याधितसौख्यप्राप्त्युपद्रुतः । आतुरोऽमुमूर्षुः । तत्र महा

भारतम्,—

“उत्पन्ने सङ्कटे घोरे चौर-प्राप्तादि-सङ्कटे ।

भय-भीतस्य संन्यासमङ्गिराभुनिरब्रवीत् ॥

आतुराणाञ्च संन्यासे न विधिर्नैव च क्रिया ।

प्रेषमाणं समुच्चार्य संन्यासं तत्र पूरयेत्”—इति ॥

ननु, ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रज्याऽङ्गीकारे मनु-वचनानि विरुद्धेरेण,—

“अथानि भीष्मपाकस्य मनोमोचे निवेशयेत् ।

अनपाकस्य मोक्षस्तु सेवमानोज्ञजत्यधः ॥

\* संसारमेव,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

अधीत्य विधिवद्देवान् पुनानुत्पाद्य धर्मतः ।

इष्ट्वा च शक्तितोयस्त्रैर्मनोमोचे निवेशयेत् ।

अनधीत्य गुरोर्वेदानुत्पाद्य तथाऽऽत्मजान् ।

अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः”—इति ॥

अण-वयं श्रुत्या दर्शितम् । “जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभि-  
र्ह्यणवान् जायते, ब्रह्मचर्येण अविभोयज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः,  
एव वा अनृणोयः पुत्री यज्ञा ब्रह्मचारी वासि”—इति । यदा  
स्वर्ग-प्रापकः पितृयाणमार्गोऽप्युत्पापाकरणमन्तरेण न सम्भवति, तदा  
कैव कथा मोक्षमार्गे । अतएव मन्त्रवर्णः,—

अनृणाश्रयोस्मिन्नृणाः परस्मिन्

दृतीये लोके अनृणास्थाम् ।

ये देवयानाउत पितृयाणाः

सर्वान् पथोऽनृणाश्चिन्तेम”—इति ॥

ब्राह्मणमपि । “सर्वान् लोकान् अनृणोऽनुसञ्चरति”—इति ।  
मैवम् । अविरक्तविषयत्वादेतेषां वचनानाम् । अतएव विरक्तस्य प्रव-  
ज्यायां काल-विलम्बं निषेधति जावालश्रुतिः । “यदहरेव विरजे-  
तदहरेव प्रव्रजेत्”—इति ।

ननु, उक्तरीत्या ब्रह्मचर्यादिषु आश्रमेषु यथावद्दर्मानुष्ठायिनां  
तदाश्रमात् प्रव्रजेत्—इति प्रतीयते । तथा सति, स्नातक-विधुरा-  
दीनामनाश्रमिणामाश्रमिणाञ्च केषाञ्चित् केनचित् प्रतिबन्धेन विहित-  
धर्मानुष्ठायिनां सत्यपि वैराग्ये सत्त्यासोनप्राप्नुयात् । मैवम् । तेषां  
प्रत्यक्ष-श्रुत्यैव तद्विधानात् । “अथ पुनरब्रवीत् वा व्रती वा स्नातकोत्-

सन्नाग्निरनग्निकोवा यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रजयेत्”—इति ।  
यमोऽपि,—

“पुनर्दार-क्रियाऽभावे मृतभार्यः परिप्रजेत् ।

वन्सोधूतपापोवा परं पन्थानमाश्रयेत्”—इति ॥

स्नातक-विधुरादीनामन्तराल-वर्तिनामाश्रम-निरपेक्षैर्जपोपवास-  
तीर्थयात्रादि-कर्मभिस्त्रित-शुद्धि-सम्भवेन मोक्षाश्रमेऽधिकारोऽस्तीति  
दृतीयाध्याये भीमांसितम् । धर्म-लोपेऽप्यनुतापवतस्तत्-प्रायश्चित्तत्वेन  
संन्यासः सम्भवति । तथा च सत्यन्तरम्,—

“ये च सन्तानजादोषाये च स्युः कर्म-सम्भवाः ।

संन्यासस्तान् दहेत्सर्वास्तुषाग्निरिव काश्चनम्”—इति ॥

मनुरपि,—

“मृत्योर्धैः शुद्धते शोधं नदी वेगेन शुद्धति ।

रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमः”—इति ॥

अथ केचित्, ब्राह्मणस्यैव संन्यासाधिकारो न क्षत्रिय-वैश्ययोः,—  
इत्याहुः । उदाहरन्ति च श्रुति-सूती । तत्र वाजसनेयक-ब्राह्मणम् ।  
“एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च  
लोकैषणायाश्च मृत्यायाश्च भिक्षार्थं चरन्ति”—इति । मनुरप्युप-  
क्रमोपसंहारयोर्ब्राह्मण-शब्दं प्रयुक्ते,—

“आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रजयेद्गृह्णात्” ।

इत्युपक्रमः ।

“एष वोऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः” ।

इत्युपसंहारः । नारदोऽपि,—

“प्रथमादाश्रमादाऽपि विरक्तो भव-सागरात् ।

ब्राह्मणो मोक्षमन्विच्छंस्त्यक्त्वा सङ्गान् परिप्रजेत्” ॥

योगिशास्त्रवत्क्योऽपि,—

“सत्वारो ब्राह्मणस्योक्ताश्रमाः श्रुति-चोदिताः ।

क्षत्रियस्य चतः प्रोक्ता द्वावेको वैश्य-शूद्रयोः”—इति ॥

वामनपुराणेऽपि,—

“सत्वारश्चाश्रमाश्चैते ब्राह्मणस्य प्रकीर्तिताः ।

गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्यञ्च वानप्रस्थं च योऽऽश्रमाः ॥

क्षत्रियस्यापि कथिता यन्माचारादिजस्य हि ।

ब्रह्मचर्यञ्च गार्हस्थ्यमाश्रम-द्वितयं विशः ।

गार्हस्थ्यमुचितत्वेकं शूद्रस्य क्षणदा-चर”—इति ॥

ननु, शूद्रस्याश्रम एव नास्ति,

“सत्वारश्चाश्रमास्तात, तेषु शूद्रस्तु नार्हति”—इति

निषेधात् । ततः कथं तस्य गार्हस्थ्यज्ञीकारः । उच्यते ।

समन्वक एव विवाहो निषिध्यते, न त्वमन्वकः । अन्यथा, विवाह-  
प्रकरणोदाहृतानि शूद्र-विषयाणि वचनानि, पञ्च-महायज्ञादि-  
गृहस्य धर्मेषु शूद्राधिकार-वचनानि\* विरुद्धेरन् । तस्मादस्ति  
शूद्रस्य गार्हस्थ्यम् । संन्यासस्तु क-रीत्या विप्रस्यैव । अतएव सत्यन्तरे,  
काषाय-दण्डादि-लिङ्ग-धारणं क्षत्रिय-वैश्ययोर्निषिद्धम्,—

“सुखजानामयं धर्मो यदि णोर्लिङ्ग-धारणम् ॥

\* अथ, ‘वचनानि च’—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

वाङ्मनातोऽजातायां नाथं धर्माविधीयते”—इति ॥

अपरे पुनः, संन्यासं चैवर्षिकाधिकारमिच्छन्ति । अधीत-वेदस्य द्विजातिमात्रस्य समुच्चय-विकल्पाभ्यामाश्रम-चतुष्टयस्य वज्र-स्मृतिषु विधानात् । अतएव धातवस्त्येन संन्यास-प्रकरणे द्विज-शब्दः प्रयुक्तः,

“सन्निवृत्त्येव-सामं राग-द्वेषौ प्रहास्य च ।

भयं हत्वा च भूतानाममृतीभवति द्विजः”—इति ॥

सत्यन्तरम् अङ्गुष्ठादिकतयैव वर्ष-चक्रस्य संन्यासं विदधाति,—

“अण-त्रयमपाकृत्य निर्ममो निरहङ्कतिः ।

ब्राह्मणः क्षत्रियोवाऽथ वैश्योवा प्रजेट्कृहात्”—इति ॥

कूर्मपुराणेऽपि द्विज-ग्रहणं कृतम्,—

“अग्नीनात्मनि संन्यास्य द्विजः प्रप्रवितो भवेत् ।

योगाभ्यास-रतः शान्तो ब्रह्मविद्या-परायणः”—इति ॥

यानि पूर्वोदाहृत-वचनानि, तानि क्षत्रिय-वैश्ययोः काषाय-दण्ड-निषेध-पराणि । तथाच, मुख्यज्ञानमिति वचनमुदाहृतम् । बौधायनोऽपि,—

“ब्राह्मणानामयं धर्मो यदिष्णोर्लिङ्ग-धारणम् ।

राजन्य-वैश्ययोर्मेति तत्राचैव-मुनेर्वचः”—इति ॥

सरिनाह कुम्भपुः सर्वस्व-दक्षिणां प्राजापत्यामिष्टिं निर्वपेत् ।

तदाह मनुः,—

“प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्व-वेदस्य-दक्षिणाम् ।

आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रजेट्कृहात्”—इति ॥

यदा । आग्नेयीमिष्टिं कुर्यात् । तदुक्तं श्रुत्या । “अग्नेये प्रजा-

पत्यामिष्टिं कुर्यात्, तथा च कुर्यात् आग्नेयीमेव कुर्यादग्निर्हि प्राणः प्राणमेवैतदा करोति”—इति । कूर्मपुराणेऽपि,—

“प्राजापत्यां निरूप्येष्टिमाग्नेयीमथवा पुनः ।

अन्तःपक्वकषायोऽसौ ब्रह्माश्रममुपाश्रयेत्”—इति\* ॥

प्राजापत्येष्टिराहिताग्निविषया, “अग्नीन् समारोप्य”—इत्यग्नि-वज्र-त्वाभिधानात् । अग्नेयी तनाहिताग्नि-विषया, तदाह-मेवे ‘अग्निमा-जिघ्रेत्,—इत्येकान्यभिधानात् । सा चेष्टिः आहुतादि-पुरःसरं प्रकर्त्तव्या । तथा च नृसिंहपुराणम्,—

“एवं वनाश्रमे तिष्ठन् तपसा दग्ध-किम्बिधः ।

चतुर्थमाश्रमं गच्छेत् सत्रस्य विधिना द्विजः ॥

दिव्यपितृभ्यो† देवेभ्यः स्त्रपितृभ्योऽपि यमतः ।

दत्त्वा आहुमृषिभ्यश्च मनुष्येभ्यस्तथाऽऽत्मने ।

इष्टिं वैश्वानरोऽह्ना प्रजापत्यामथापिवा ॥

अग्निं स्वात्मनि संन्यास्य मन्त्रवत् प्रजेट् पुनः”—इति ।

आहुतानि चाष्टौ देवादीनि । तथाचाह बौधायनः,—

“देवमार्गं तथा दिव्यं पित्र्यं मातृक-मानुषे ।

भौतिकं चात्मनश्चान्ते अष्टौ आहुतानि निर्वपेत्”—इति ॥

उक्त-आहुतादौ योग्यता, लक्ष्यैः सम्यादनीया । तदाह कात्या-यनः,—

\* कूर्मपुराणेऽपि,—इत्यादिभ्य, एतदन्तोऽग्नयोनास्ति सु० पुस्तके ।

† देवपितृभ्यो,—इति स० पुस्तके, देयं पितृभ्यो,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“कृष्णं चतुरः कृत्वा पावनार्थमनाश्रमी ।

आश्रमी चेत्ततः कृष्णं \* तेनासौ योग्यतां व्रजेत्”—इति ॥

आहुतान्तरभाविनीमिष्टेः प्राचीनामितिकर्तव्यतामाह बौधा-  
यनः,—

“कृत्वा आहुतानि सर्वाणि पित्रादिभ्योऽष्टकं पृथक् ।

वापयित्वा च कोशादीन्मार्जयेत् मातृकादमाः ॥

चीन् दण्डान्गुली-स्थूलान् वैणवान्मूर्द्ध-सन्धितान् ।

एकादश-नव-दि-त्रि-चतुः-सप्तान्यपर्वकान् ॥

सप्तह्वानव्रणान् सौम्यान् सम-सन्नत-पर्वकान् ।

वेष्टितान् कृष्ण-गोवाल-रज्ज्वा तु चतुरङ्गुलान् ॥

एकोवा तादृशोदण्डो गोवाल-सहितो भवेत् ।

कुञ्ज-कार्पास-सूत्रैर्व्या चौम-सूत्रैरथापिवा ॥

कुञ्जसैर्यथितं शिखं पद्माकार-समन्वितम् ।

षट्पादं पञ्चपादं वा सुष्टि-द्वय-विदारितम् ॥

विकेशं सित† मस्यष्टमुभय-दादशाङ्गुलम् ।

द्विगुणं त्रिगुणं वाऽपि सर्वतोऽष्टाङ्गुलम् वा ॥

प्रादेशमात्रं वा सूत्रं कार्पासैः ततमव्रणम् ।

चण्डासायकतं‡ चैतत् सूतं जलपवित्रकम् ।

मृहीतं मन्त्रवन्तदसंश्लिष्य कम्पल्लभम् ।

\* चेत्तत्रकृष्णं,—इति स० पुस्तके पाठः ।

† वीत,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ चण्डासायकतं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

दारवं वैणवं वाऽपि मृदलावुमयन्तु वा ॥

पात्रं शिलाभयं तात्रं पर्णादिमयमेव वा ।

चतुरस्रं वर्तुलं वाऽप्यासनं दारवं शुभम् ॥

कौपीनाच्छादनं वासः कन्यां शीतनिवारणीम् ।

पादुके चापि, शौचार्थं दश मात्रा उदाहृताः ॥

कृत्रं पवित्रं सूत्रं च त्रिविष्टम् तथाऽजिनम् ।

पञ्चाणि चाक्षसूत्रञ्च मृत्खमित्री कृपाणिका\* ॥

योगपट्टं वहिर्वासदत्येता एकविंशतिः ।

तासां पञ्चाधिका† नित्या दश वा सर्वशोऽपि वा ॥

मृहीलेमात्राया गत्वा देवागारेऽग्निवेशनि ।

यामान्ते यामसीमान्ते यद्वा शुचिमनोहरे ।

आज्यं पयोदधीत्येतत्त्रिवृदा जलमेव वा ॥

ॐ भूरित्यादिना प्राश्य रात्रिं शोपवसेत्ततः ।

एतावतैव विधिना भिक्षुः स्यादापदि द्विजः ॥

अथादित्यस्यास्तमयात् पूर्वमग्नीन् विहृत्य‡ सः ।

आव्यच गार्हपत्ये तु संकृत्येतेन च सुषा ॥

पूर्णमाहवनीये तु जुहुयात् प्रणवेन तत् ।

‡ वङ्गवाधानमेतत् स्यादग्निहोत्रे ऊते ततः ॥

\* कृपाणिकाः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† पञ्चाधिका,—इति स० पुस्तके पाठः ।

‡ विहृत्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ एतत्पूर्वं ‘व्रजा’—इत्यधिकः पाठः सु० पुस्तके ।

स्थित्वा तु गार्हपत्यस्य दर्भानुत्तरतोऽथ तु ।  
 पात्राणि सादयित्वाऽथ ब्रह्मावतनएव तु ॥  
 स्त्रीर्णेषु दर्भेष्व्यासीत त्वजिनात्तरितेषु वा ।  
 जाग्रद्याद्रात्रिमेतास्तु यावद्ब्राह्मोमुहूर्त्तकः ।  
 एतामवस्थां सम्प्राप्य भृतोऽप्यानन्यमश्रुते ॥  
 अग्निहोत्रं स्वकाले च ऊत्वा प्रातस्तनं ततः ।  
 इष्टिं वैश्वानरीं कुर्यात् प्राजापत्यामद्यापिवा”-इति ॥

आज्यादि-प्राशनानन्तरमग्नि-विहरणात् पूर्वं सावित्री-प्रवेशं  
 कुर्यात् । तदुक्तं वौधायनधर्म्ये । “ॐभूः सावित्रीं प्रविशामि तत्सवितु-  
 र्वरेण्यं, ॐभुवः सावित्रीं प्रविशामि भर्गोदेवस्य धीमहि, ॐसुवः  
 सावित्रीं प्रविशामि धियो यो नः प्रचोदयादिति अर्द्धर्चः सम-  
 स्तथा वा”-इति । इष्टिं\* परिसमाप्याग्नीष्टात्मानि समारोप्य  
 प्रैषमुच्चारयेत् । तदाह कात्यायनः,—

“आत्मन्यग्नीन् समारोप्य वेदिमध्ये स्थितो हरिम् ।

ध्यात्वा हृदि तनुज्जातो गुरुणा प्रैषमीरयेत्”-इति ।

अथ प्रैषमुच्चार्याभ्यर्चनं कुर्यात् । तदुक्तं कापिलस्मृतौ,—

“विधिवत् प्रैषमुच्चार्य चिरपांशु चिरचकैः ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो मम स्वाहेत्यपोभुवि ।

निर्णीय दण्ड-त्रिक्यादि गृहीत्वाऽथ वह्निर्भजेत्”-इति ॥

दण्डादीनां मन्त्रानाह वौधायनः,—

\* इतीष्टिं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“सखामेत्यादिना दण्डं गृहीत्वाद् गुरुणाऽर्पितम् ।

तेन देवाः पवित्रेणेत्युक्ता जलपवित्रकम् ॥

यदस्य पारे रजसः प्रकृमिष्यति त्रिक्यकम् ।

व्याहृतीभिस्तथा पात्रमथ कौपीनमित्यूषा ॥

युवा सुवासादत्येवं तच्छयोरुपवीतकम् ।

हतदृग्गृहीत्वा निष्क्रम्य स्वयामं वान्धवांस्यजेत् ॥

जिःसृष्टोऽन्यत्र गत्वेव व्रतैः स्वैर्वर्त्तयेत् सदा”-इति ।

एतच्च जलपवित्रादिकं चतुर्विधेषु भित्तुषु प्रथम-द्वितीय-विष-  
 यम् । चातुर्विध्यन्तु भित्तूणां शरीतन्नाह,—

“चतुर्विधा भित्तवस्तु प्रोक्ताः सामान्यलिङ्गिनः ॥

तेषां पृथक् पृथक् ज्ञानं वृत्तिभेदात् कृतं च तत् ।

कूटीचरो\* बह्वदको हंसस्यैव तृतीयकः ॥

चतुर्थः परमोहंसो वीथः पश्चात् उत्तमः”-इति ।

पितामहोऽपि,—

“चतुर्विधा भित्तवस्तु प्रख्याता ब्रह्मणो मुखात् ।

कूटीचरो बह्वदको हंसस्यैव तृतीयकः ।

चतुर्थः परहंसस्य संज्ञाभेदैः प्रकीर्तिताः”-इति ।

तत्राधिकार-विशेषः पुराणे दर्शितः,—

“विरक्तिर्द्विविधा प्रोक्ता तीव्रा तीव्रतरेति च ॥

सत्यामेव तु तीव्रायां न्यसेद्योगी कूटीचरः ।

\* कूटीचक,—इति सु० पुस्तके पाठः । एवं परञ्च सर्व्वत्र ।

शक्तो बह्मदके तीव्रतरायां हंस-संज्ञिते ॥

सुमुचुः परमे हंसे साक्षाद्विज्ञान-साधने"—इति ।

तत्र, कुटीचरो नाम वृत्ति-विशेषमाह प्रजापतिः । "कुटीचरो नाम स्मृत्ये वर्त्तमानः शुचिरकलुषः अहिताग्निषु भिक्षां मुञ्जानोऽपगत-काम-क्रोध-लोभ-मोहोऽहङ्कार-वर्जित आत्माऽनुग्रहं कुरुते" । वृद्ध-पराशरोऽपि । "कुटीचरानाम पुत्रादिभिः कुटीं कारयित्वा काम-क्रोध-लोभ-मोह-मद-मात्सर्यादीन् हित्वा विधिवत् सत्र्यासङ्कुत्वा त्रिदण्ड-जलपवित्र-काषायवस्त्र-धारिणः शौचाचमन \* जपस्वा-ध्याय-ब्रह्मचर्य-ध्यान † तत्पराः पुत्रादेरेव ‡ भिक्षाकालेऽन्याचा-माभ्युपभुञ्जना § स्त्रियां कुत्र्यां नित्यं वसन्त आत्मानं मोक्षयन्ति"—इति । स्कन्दपुराणेऽपि,—

"कुटीचरस्तु सत्र्यस्तु स्त्रे स्त्रे सन्ननि नित्यशः ।

भिक्षामादाय भुञ्जीत स्ववन्धूनां गृहेऽथवा ॥

शिक्षी यज्ञोपवीती स्यात् त्रिदण्डी सकमण्डलुः"—इति ।

कुटीचरस्याशक्त-विषयत्वाद्युक्तो गृहवासादिः । तदुक्तं बौधाय-नेन,—

"कुटीचराः परिव्रज्य स्त्रे स्त्रे वेश्मनि नित्यशः ।

भिक्षां वन्धुभ्यश्चादाय भुञ्जते शक्ति-संचयात्"—इति ॥

\* शौचाचमन,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† ब्रह्मचर्याध्ययन,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ पुत्रादेव,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ मुञ्जाना,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

बह्मदकस्य वृत्ति-विशेषमाह स्कन्दः,—

"बह्मदकस्तु सत्र्यस्तु वन्धु-पुत्रादि-वर्जितः ।

श्रमागारं चरेद्भैक्षमेकाग्रश्च परित्यजेत् ।

गोवाल-रज्जु-संवन्धं त्रिदण्डं शिष्यमुद्धृतम् ॥

जलपात्रं पवित्रञ्च खनित्रञ्च क्षपाणिकाम् ।

शिक्षां यज्ञोपवीतञ्च देवताराधनसरेत्"—इति ॥

वृद्धपराशरोऽपि । "तत्र बह्मदकानाम त्रिदण्ड-कमण्डलु-पवित्र\* पात्र-काषायवस्त्र-धारिणो वेदान्तार्थावबोधकाः साधु-वृत्तेषु ब्राह्मण-गृहेषु भैक्षचर्यां चरन्त आत्मानं मोक्षयन्ति"—इति । पितामहो-ऽपि,—

"बह्मदकः स विज्ञेयः सर्व्व-सङ्ग-विवर्जितः ।

वन्धुवर्गे न भिद्येत स्व-भूमौ नैव संवसेत् ॥

निश्चलः स्थाणुभूतश्च सदा मोक्ष-परायणः ।

न कुत्र्या मोदके सङ्गं कुर्यादस्ते च चेतसा ॥

नागारे नासने नास्त्रे नास्तरे नात्रिदण्डके ।

स्वमात्रायां न कुर्यादै रागं दण्डादिके यतिः"—इति ॥

हंस-वृत्तिः स्कन्दपुराणे दर्शिता,—

"हंसः कमण्डलुं शिष्यं भिक्षापात्रं तथैव च ।

कन्यां कौपीनमाच्छाद्य मङ्गवस्त्रं वहिःपटम् ॥

एकन्तु वैणवं दण्डं धारयेन्नित्यमादरात् ।

देवतानामभेदेन कुर्याद्धारणं समर्चयेत् ॥

\* पद्मपवित्र,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

विष्णुरपि,—

“यज्ञोपवीतं दण्डस्य वस्त्रं जम्बु-निवारणम् ।

तावान् परिग्रहः प्रोक्तो नान्यो हंस-परिग्रहः”—इति ।

पितामहोऽपि,—

“हंसस्तृतीयो विज्ञेयो भिक्षुर्मोक्ष-परायणः ।

नित्यं चित्रवर्णस्त्रापी तार्द्रवासा भवेत् सदा ॥

चान्द्रायणेन वर्त्तते यति-धर्मानुशासनात् ।

दक्ष-मूले वसेन्नित्यं गुहायां वा सरित्तटे”—इति ॥

बौधायनोऽपि,—

“हंसाः कमण्डलुं शिष्यं दण्डपात्राणि विभ्रतः ।

ग्राम-तीर्थैकरात्राश्च नगरे पञ्चरात्रकाः ॥

त्रि-षड्रात्रोपवासाश्च पक्ष-मासोपवासिनः ।

हस्त-सान्तपनाद्यैश्च यज्ञैः ह्यश्वपुर्धराः”—इति ॥

परमहंस-वृत्तिः स्कन्दपुराणे दर्शिता,—

“कौपीनाच्छादनं वस्त्रं कन्यां ज्ञात-निवारिणीम् ।

अक्षमालाश्च गृहीयात् वैष्णवं दण्डमव्रणम् ॥

माधूकर\* मथैकाग्रं परहंसः समाचरेत् ।

परहंसस्त्रिदण्डश्च रज्जुं गोवाल-निर्णिताम् ॥

शिखां यज्ञोपवीतञ्च नित्यं कर्म्म परित्यजेत्”—इति ।

अथ केचिच्छ्रद्धा-जायेन सन्ध्यावन्दन-गायत्री-शिखा-यज्ञोप-

\* मधूकर,—इति सु० पुष्पके पाठः ।

वीत-त्यागमवहमानाः यथावर्णितं पारमहंस्यं विद्विषन्ति । उदाहर-  
न्ति च कानिचिद्वचनानि । तत्र हारीतः,—

“चत्वारश्चाश्रमास्ते सन्ध्यावन्दन-वर्जिताः ।

ब्राह्मण्यादेव हीयन्ते यद्यप्युद्यतपोधनाः”—इति ॥

बौधायनोऽपि,—

“अनागतान् तु ये पूर्वामनतीतान् पश्चिमाम् ।

सन्ध्यां नोपासते विप्राः कथन्ते ब्राह्मणाः स्वताः”—इति ॥

स्यत्यन्तरेऽपि,—

“सायं प्रातः सदा सन्ध्यां ये विप्रा नो उपासते ।

कामं तान् धार्मिको राजा शूद्र-कर्म्मसु योजयेत्”—इति ।

मत्स्यपुराणे,—

“सावित्री-पतिता ब्राह्म्या भवन्त्यर्थ-विगर्हिताः”—इति ।

अचिरपि,—

“यज्ञोपवीतं सर्वेषां द्विजाणां मुक्ति-साधनम् ।

परित्यजन्ति ये मोक्षान्नरानिरयगामिनः”—इति ॥

पद्मपुराणेऽपि,—

“शिखा-यज्ञोपवीतेन त्यक्तेनाभौ कथं द्विजः”—इति ।

मैत्रम् । एतेषां वचनानां परमहंस-व्यतिरिक्त-विषयेनाप्युप-  
पत्तेः । पारमहंस्यन्तु वज्रपु प्रत्यक्षश्रुतिषूपलभ्यमानं केन प्रवेष्टुं  
शक्यम् । तथाच जावाश्रुतिः । “तत्र परमहंसानाम् संवर्त्तकार-  
णिकमेतकेतुदुर्व्यासर्भनिदाघजडभरतदत्तात्रेयैरेवतकप्रभृतयो व्यक्तलि-  
ङ्गाश्च व्यक्ताचाराश्च तुभ्यं तावन्मत्तवदाचरन्ति”—इति । तेषाञ्च शिखा-

दित्यागन्नात्मज्ञानादिधर्माश्च तत्रैव श्रुताः । “दण्डं कमण्डलुं शिखं पात्रं जलपवित्रकम्, शिखां यज्ञोपवीतं चेत्येतत् सर्वं भूः स्वा-  
हेत्यसु परित्यज्यात्मानमन्विच्छन् यथारूपधरो निर्दन्दो निष्परिग्रहः  
तत्त्वब्रह्ममार्गं सम्यक् सम्पन्नः शुद्धमानसः प्राणसन्धारणार्थं यथोक्तकाले  
विमुक्तो भैक्ष्यमाचरन् करपात्रेण\* लाभालाभयोः समो भूत्वा, शू-  
न्यागार-देवगृह-दण्डकूट-वस्मीक-वृक्षमूल-कुलालशालाऽग्निहोत्र-न-  
दीपुलिन-गिरिकुहर-कन्दर-कोटर-निर्झर-स्थण्डिलेऽथ निजेतवानप्रय-  
त्नो निर्ममः शुक्लधानपरायणोऽध्यात्मनिष्ठोऽशुद्धकर्म-निर्मूलन-परः  
संन्यासेन देहत्यागं करोति स परमहंसो नाम” — इति ।

तस्यामेव च श्रुतौ जनक-याज्ञवल्कर-संवाद-रूपेण यज्ञोपवीत-  
त्यागमास्त्य समाहितम् । “पृच्छामि त्वां याज्ञवल्कराय यज्ञोपवीती कथं  
ब्राह्मण इति । स होवाच याज्ञवल्क्यः इदमेवास्व यज्ञोपवीतं यः आ-  
त्मेति” — इति । आरुणिश्रुतावपि पारमहंस्यं प्रपञ्चितम् । “आरुणिः  
प्रजापतेर्लोकं जगाम तं गत्वा च केन भगवन् कर्माण्यशेषतो-  
विमुक्तो भवति । तं होवाच प्रजापतिः, तव पुत्रान् भ्रातृन् वन्धादीन्  
शिखायज्ञोपवीते यागं सूत्रं स्वाध्यायश्च भूर्लोकं भुवर्लोकं स्वर्लोकं  
जगल्लोकं तपोल्लोकं सत्यल्लोकं चातल-वितल-सुतल-तलातल-  
महातल-रसातल-पातालं ब्रह्माण्डञ्च विसर्जयेत् । दण्डमाच्छादनं  
कौपीनं परिगृहेत्, शेषं विसृजेत् । ब्रह्मचारी गृहस्थो वा न प्रस्थो  
वा लौकिकाग्नीनुदराग्नौ समारोपयेत् । गायत्रीं च शरीराग्नौ†

\* उदपात्रेण, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

† सभावाचामौ, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

समारोपयेत् । उपवीतं भूमौ वाऽसु वा विसृजेत्\* । दण्डान्  
लोकाग्नीन् विसृजेदिति होवाच । अत ऊर्ध्वमन्तवदाचरेदूर्ध्वं गमनं  
विसृजेत्तिसन्ध्यादौ स्नानमाचरेत् । सर्वेषु देवेष्वारणमावर्त्तयेदुप-  
निषदमावर्त्तयेत् — इति । मैत्रावरुणश्रुतावपि । “इन्द्रस्य वज्रोऽसीति  
त्रीन्धैणवान् दण्डान् दक्षिणपाणौ धारयेदेकं वा, यद्येकं तदा  
सशिखं पवनं हत्वा विसृज्य यज्ञोपवीतम्” — इति । पिप्पलाद  
शाखायामपि, —

“सशिखं वपनं कृत्वा वह्निःसूत्रं त्यजेदुधः ।

यदक्षरं परं ब्रह्म तत्सूत्रमिति धारयेत् ॥

सूचनात् सूत्रमित्याहुः सूत्रं नाम परं पदम् ।

तत्सूत्रं विदितं येन सविप्रो वेदपारगः ॥

येन सर्वमिदं प्रोक्तं सूत्रे मणिगणादिव ।

तत्सूत्रं धारयेद्योगी योगवित्तत्त्वदर्शिवान् ॥

वह्निः सूत्रं त्यजेद्विद्वान् योगसूत्रं समाश्रितः ।

ब्रह्मभावमिदं सूत्रं धारयेद्यः स चेतनः ॥

धारणादस्य सूत्रस्य गोष्किष्टो नाशुषिर्भवेत् ।

सूत्रमन्तर्गतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनाम् ॥

ते वै सूत्रविदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः ।

ज्ञानशिखाज्ञाननिष्ठाज्ञानयज्ञोपवीतिनः ॥

\* कुटीचको ब्रह्मचारी कुटुम्बं विसृजेत् विप्रत्वं विसृजेत् पात्रं विसृ-  
जेत्, — इत्यधिकः पाठः सु० पुस्तके ।

ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुच्यते ।

अग्रेरिव शिक्षा नान्या यस्य ज्ञानमयी शिक्षा ॥

स शिक्षीत्युच्यते विद्वाद्येतरेः केशधारणैः ।

कर्मण्यधिकृता ये तु वैदिके ब्राह्मणादयः ॥

एभिर्धार्म्यमिदं सूत्रं क्रियाङ्गं तद्धि वै स्मृतम् ।

शिक्षा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम् ॥

ब्राह्मणं सकलं तस्य इति ब्रह्मविदोविदुः ।

इदं यज्ञोपवीतम् परमं उत्पारायणम् ॥

विद्वान् यज्ञोपवीती स्यात् यज्ञासं यज्वनं विदुः—इति ।

व्यासस्मृतावपि,—

“यज्ञोपवीतं कर्माङ्गं वदन्युत्तमबुद्धयः ।

उपकुर्वाणकात् पूर्व्यं यतोलोके न दृश्यते ॥

यावत् कर्माणि कुरुते तावदेवास्य धारणम् ।

तस्मादस्य परित्यागः क्रियते कर्माभिः सह ॥

अग्निहोत्र-विनाशे तु जुह्वादीनि यथा त्यजेत् ।

यथा च मेघलादीनि गृहस्थाश्रम-वाङ्मया ।

पत्नी योजं यचेक्ष्मे सोमान्ते च यथा यज्ञान् ॥

तद्वद्यज्ञोपवीतस्य त्यागमिच्छन्ति योगिनः—इति ।

विश्वामित्रोऽपि,—“अथापरं परित्राजकलिङ्गं सर्वतः परिमोक्ष-  
मेके सत्यानृते सुखदुःखे वेदानिमं लोकमनुं च परित्यज्यात्मान-  
मग्निच्छेत् शिक्षा-यज्ञोपवीत-कमण्डलु-कपालानां त्यागी”—इति ।

बौधायनोऽपि । “अतज्जङ्गं यज्ञोपवीतं मन्त्रमाच्छादनं यष्टवः

शिक्षां जलपवित्रं कमण्डलुं पात्रमित्येतानि वर्जयित्वा वैश्वं दण्ड-  
मादन्ते सखामगोपाय”—इति । स्मृत्यन्तरेऽपि,—

“यदा तु विदितं तत् स्यात्\* परं ब्रह्म सनातनम् ।

तदैकदण्डं संगृह्य उपवीतं शिक्षां त्यजेत्”—इति ।

अत्र केचिदाहुः । उपवीत-त्याग-वचनानि पुरातन-यज्ञोपवीत-  
विषयाणि । तथा च स्मृतिः । “नखानि निकृष्य पुराणं वस्त्रं  
यज्ञोपवीतं कमण्डलुं त्यक्त्वा नवानि गृहीत्वा ग्रामं प्रविशेत्”—इति ।  
यदाऽऽचमनाङ्गं यज्ञोपवीतं न स्यात् तदा ब्राह्मणादेव हीयते ।  
तस्मादस्ति परमहंसस्यापि यज्ञोपवीतम्,—इति ।

तदयुक्तम्, उदाहृतस्मृतेर्ब्रह्मदकादि-विषयत्वात् । “न यज्ञोपवीतं  
नाच्छादनञ्चरति परमहंसः”—इति श्रुतेः । “अयज्ञोपवीती शौचनिष्ठः  
काममेकं वैश्वं दण्डमादधीत”—इति श्रुत्यन्तराच्च । न च ब्राह्मोप-  
वीतमन्तरेणाचमनाद्यमन्त्रवः, कौषीतकिब्राह्मणे प्रश्नोत्तराभ्यां तदुप-  
पादानात् । “किमस्य यज्ञोपवीतं का शिक्षा कथं सास्योपस्यर्शनम्”—  
इति प्रश्नः । “इदमेवास्य यज्ञोपवीतं यदात्मध्यानं विद्या शिक्षा”—  
इत्याद्युत्तरम् । ब्राह्मण्यन्तु विज्ञानमय-शिक्षायज्ञोपवीतिनएव पुष्क-  
लम्,—इति पिप्पलादश्रतावुदाहृतम् ।

केचित्तु परमहंसस्यापि त्रिदण्डमिच्छन्ति, उदाहरन्ति च  
वचनानि । तच्च दत्तः, सर्वेषामाश्रमिणां क्रमेण लक्षणमभिधानः  
“त्रिदण्डन यतिसैव”—इति यतेर्लक्षणमभिधाय, त्रिदण्ड-रहितस्य  
यतित्वं निषेधति,—

\* तत्त्वात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“यस्यैतल्लक्षणं नास्ति प्रायश्चित्ती न चाश्रमी”—इति ।

हारीत-दत्तात्रेय-पितामहाः कुटीचरादीन् चतुरोऽप्युपन्यस्य  
सर्वेषां त्रिदण्डमेव विदधते,—

“इत्तिभेदेन भिक्षास्य नैव लिङ्गेन ते दिवाः ।

लिङ्गन्तु वैणवं तेषां त्रिदण्डं सपवित्रकम्”—इति ।

अचिरपि,—

“मिस्त्रिगस्तु श्रुताः केचित् केचिन्मुण्डाश्च भिक्षुकाः ।

चतुर्द्धा भिक्षुकाः प्रोक्ताः सर्वे चैव त्रिदण्डिनः”—इति ।

एकदण्ड-वचनानि तु त्रिदण्डालाभ-विषयाणि । तदाह मेधा  
तिथिः,—

“यावन्न स्युस्त्रिदण्डास्तु तावदेकेन पर्यटेत्”—इति ।

हारीतोऽपि,—

“नष्टे जलपवित्रे वा त्रिदण्डे वा प्रमादतः ।

एकन्तु वैणवं दण्डं पास्तात्रं वैष्णवेववा ॥

गृहीत्वा विचरेन्नावद्यावन्नभ्येत् त्रिदण्डकम्”—इति ।

अचोच्यते । परमहंसस्यैकदण्ड-निराकरणे वज्रागम-विरोधः  
स्यात् । उदाहृताश्च परमहंसस्यैक-दण्डः प्रतिपादकाः श्रुति-स्मृतयः ।  
एवं सति मेधातिथि-हारीताभ्यां यदेकदण्डस्यानुकल्पत्वमुक्तं, तद्वज्र-  
दकादि-विषयं भविष्यति । परमहंसस्य तु नैकदण्डोऽनुकल्पः । यतो-  
व्यासश्चाह,—

\* प्रतिपदिकाः,—इति पाठो भविष्यं युक्तः ।

“त्रिदण्डस्य परित्यागएकदण्डस्य धारणम् ।

एकस्मिन् दृश्यते वाक्ये तस्मादस्य प्रधानता”—इति ।

यस्तु, “सर्वे चैव त्रिदण्डिनः”—इति, तदागदण्डादि-विषयं न  
तु यद्वि-जयाभिप्रायम् । तथा च मनुः,—

“वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डस्तथैव च ।

यस्यैते नियतावुद्धौ त्रिदण्डीति सञ्च्यते ॥

त्रिदण्डमेतत् निःक्षिप्य सर्वभूतेषु मानवः ।

कामक्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिं निगच्छति”—इति ।

इतोऽपि,—

“वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डस्तथैव च ।

यस्यैते नियतादण्डास्त्रिदण्डीति सञ्च्यते”—इति ॥

एतेषाञ्च जयाणां दण्डानां स्वरूपं स एवाह,—

“वाग्दण्डोमौनता प्रोक्ता कर्मदण्डस्तनीहता\* ॥

मानसस्य तु दण्डस्य प्राणायामोविधीयते”—इति ।

यदपि पितामहेनोक्तम्,—

“परः परमहंसस्तु तुर्याख्यः श्रुतिरब्रवीत् ।

यमैश्च नियमैर्युक्तोविष्णुरूपी त्रिदण्डभृत्”—इति ॥

तदप्युक्तरीत्या वाग्दण्डाद्यभिप्रायम् । यदपि,—

“लिङ्गन्तु वैणवं तेषां त्रिदण्डं सपवित्रकम्”—इति

यद्वि-जयाभिधानं, तदपि वज्रदक-विषयत्वेनोपपन्नम् । योहि

\* वाग्दण्डोमौनमातिष्ठेत् कर्मदण्डे तनीहताम्,—इति स० सो०  
ब्रा० पुस्तकेषु पाठः ।

वद्भक्तएव सन् यामैकरात्रादिकां\* हंसवृत्तिमाचरति, स वृत्तितो-  
हंसोभवति । वेदान्त-अवणादिकां परमहंसवृत्तिं चेदाश्रयति, तदा  
वृत्तितः परमहंसोभवति । तेषां हंसादीनां त्रिदण्डमेव लिङ्गम् ।  
अनेनैवाभिप्रायेण,—

वृत्तिभेदेन भिन्नाश्च नैव लिङ्गेन ते द्विजाः—इति ।

अन्यथा मुख्ययोर्हंसयोरेकदण्ड-विधायकान्युदाहृतानि वचनानि  
निर्विषयाणि स्युः । तस्मादेकएव दण्डः परमहंसस्य । ननु, परम-  
हंसोपनिषदि एकदण्डोऽयमुख्येनैव श्रूयते । “कौपीनं दण्डमाच्छादनञ्च  
स्वशरीरोपभोगार्थाय च लोकस्थोपकारार्थाय च परिग्रहेत्, तच्च  
न मुख्योऽस्ति, कोमुख्य इति चेदयं मुख्यो न दण्डं न शिखं नाच्छादनं  
चरति परमहंसः”—इति । वाङ्म । नास्त्येव विद्वत्-परमहंसस्य  
वाङ्मयस्युपयोगः । अतएव वाक्यशेषे, ज्ञानमेव तस्य दण्डः—इत्युक्तम्,

“ज्ञानदण्डोऽष्टतोयेन एकदण्डी सञ्च्यते”—इति ।

यष्टि-धारणन्तु विविदिषोः परमहंसस्य । न च विद्वद्-विदिदिषु-  
भेदेन पारमहंस्य-द्वैविध्ये मानाभावः शङ्कनीयः । वाजसनेयिब्राह्मणे  
तदुपलम्भात् । “एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च  
वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाश्च भिक्षाचर्यं चरन्ति”—  
इति विद्वत्संन्यासे प्रमाणम् । “एतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव  
प्रजाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति”—इति चान्यस्मिन् । एतद्वाक्ये  
विद्वद्विविदिषु-संन्यासौ उभावपि विस्पष्टमवगम्येते । “एतत् सर्वं

\* यामैकरात्रादिकां,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† तस्य,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

भूः स्वाहेत्यसु परित्यज्यात्मानमन्निच्छेत्”—इति जावाल-वाक्ये  
त्रिदण्डादि-परित्यागात्मकं विविदिषु-पारमहंस्यमाज्ञातम् । श्रुतिः ।  
“न्यास इति ब्रह्म ब्रह्म हि परः परोहि ब्रह्म तानि वा एतान्यप-  
राणि तर्पांसि न्यास एवात्यरेष्यत्”—इत्यग्निहोत्रयज्ञ-दानादि-तपो-  
निन्दा-पुरःसरं पारमहंस्यं विधाय तस्य परमहंसस्य विविदिषो-  
रात्मविद्याऽधिकारं दर्शयति, “ओमित्येतमात्मानं युञ्जीत”—इति ।  
तस्माद्द्वैविध्य-सङ्गावाद्दण्डादि-निवारणमशेष-कर्तव्य-विद्वत्परमहंस-  
विषयम् । विदुषः कर्तव्य-शून्यतां भगवानाह,—

“यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।

आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते”—इति ।

दक्षोऽपि,—

“नाध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कदाचन ।

एतैः सर्वैः सुनिष्पन्नोऽयतिर्भवति नान्यदा”—इति ।

सत्यन्तरेऽपि,—

“ज्ञानान्मृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।

नैवास्ति किञ्चित् कर्तव्यमस्ति चेन्न स सर्ववित्”—इति ।

वङ्मचब्राह्मणेऽपि । “एतद् स वै तद्विद्वांसश्चाहुः कौषेयाः किमर्था-  
वयमभ्येयामहे किमर्थावयं यक्ष्यामहे”—इति । विविदिषोस्तु अरण-  
मननादि-कर्तव्य-सङ्गावात् तदुपकारित्वेन दण्डधारणादि-नियम-  
उपपद्यते । ननु ज्ञान-रहितस्यापि दण्ड-प्रतिषेधश्चास्माद्यते,

“काष्ठदण्डोऽष्टतोयेन सर्वाग्नी ज्ञान-वर्जितः ।

स ज्ञाति नरकान् घोरात्महारौरेव-संज्ञितान्” ॥

मायं दोषः । विद्यां विविदिषाच्च विना जीवमर्थमेव केवलमेकदण्डं  
योधते तद्विषयत्वात् प्रतिषेधस्य । अतएव सर्वाशीति विशेषितम् ।

स्यतावपि,—

“एकदण्डं समाश्रित्य जीवन्ति बहवोनराः ।

नरके रौरवे घोरे कर्म-त्यागात् पतन्ति ते”—इति ।

युक्तश्च नरक-पातः, सत्यपि बाह्यदण्डे पाप-निवर्त्तकानामान्तर-  
दण्डानामभावात् । पाप-निवर्त्तकत्वञ्च कालिकापुराणे दर्शितम्,—

“वैणवाये स्यतादण्डालिङ्गमाच-प्रबोधकाः ।

लिङ्गव्यक्तौ हि धार्यास्ते न पुनर्धर्म-हेतवः ।

कायजाये बुधे नित्यं नृणां पाप-विमोक्षणात् ।

जितेन्द्रियैर्जितक्रोधैर्धार्म्यैर्वै तत्त्वदर्शिभिः”—इति ।

ये कायजालयोदण्डास्ते पाप-विमोक्षणाय धार्याः—इत्यन्वयः ।

नखेकदण्ड-त्रिदण्डयोर्विकल्पः क्वचित् स्मर्यते । तत्र, विष्णु-बौधायनौ,—

“एकदण्डी भवेद्वाऽपि त्रिदण्डोवा मुनिर्भवेत्”—इति ।

व्यासः,—

“त्रिदण्डमेकदण्डं वा व्रतमाख्याय तत्त्ववित् ।

पर्यटेत् पृथिवीं नित्यं वर्षाकाले स्थिरीभवेत्”—इति ।

शौनकोऽपि । “अथ कषायकामाः सखामा गोपायेति त्रिदण्ड-  
मेकदण्डं वा गृह्णाति”—इति । आश्वमेधिके भगवद्ब्रह्मणम्,—

“एकदण्डी त्रिदण्डी वा मिश्री मुण्डित एववा ।

काषायभाषसारोऽपि यतिः पूज्योयुधिष्ठिर”—इति ।

वाङ्म । उत्तरीया तयोर्धर्मस्य द्रष्टव्या । तच्च कूटीपर-वद्भट-

कथोक्तिदण्डः, हंस-परमहंसयोरेकदण्डः । तथा सति तत्र तपो-  
दाहृतानि वचनानि उपपद्यन्ते ।

तदेवं चतुर्विधः संन्यासो निरूपितः ।

अथ तद्धर्मानिरूप्यन्ते ।

तत्र बौधायनः—

“जषःकाले समुत्थाय शौचं कृत्वा यथाविधि ।

दन्तान् विमृज्य चाचम्य पर्ववर्ष्मं यथाविधि ।

स्नात्वा चाचम्य विधिवन्तिष्ठन्नासीन एववा ॥

विश्वज्जलपवित्रं वाऽप्यक्षसूत्रं करद्वये ।

तद्वत् पवित्रे गोवांलैः कृते दुष्कृतनाशने ।

उदये विधिवत् सन्ध्यामुपास्य त्रिकजप्यवान् ।

मित्रस्य चर्षणीत्याद्यैरुपस्थाय परि त्रिभिः\* ।

पूर्ववत् तर्पयित्वाऽथ जपेत् सम्यक् समाहितः”—इति ।

मनुरपि,—

“एकएव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायकः ।

सिद्धिमेकस्य संपश्यन् न जहाति न हीयते”—इति ॥

एकस्यासहायस्य विचरतोरगदेषादि-प्रतिबन्धाभावात् ज्ञानलक्षणां  
सिद्धिं निश्चिन्त्य तां सिद्धिं न जहाति, तस्यां सिद्धावप्रत्यूहेन  
प्रवर्तते, प्रवृत्तस्य तस्याः सिद्धेर्न हीयते किन्तु पारंगच्छति । यदा तु  
द्वितीय-तृतीय-पुरुष-सहायवान् विचरेत्तदा रागदेष-सम्भवादुक्त-

\* पवित्रिभिः,—इति पाठान्तरम् ।

सिद्धेर्हीयते । अतएव दत्तः,—

“एकोभिर्चुर्यथोक्तस्तु दावेव मियुनं स्मृतम् ।

अथोपामः समाख्याताज्जन्तु नगरायते ॥

नगरन्तु न कर्त्तव्यं यामोऽपि मियुनं तथा ।

एतन्नयं प्रकुर्व्वाणः स्वधर्मात् च्यवते यतिः ॥

राजवार्त्ता हि तेषाञ्च भिक्षा-वार्त्ता परस्परम् ।

स्नेह-पैशुन्य-मात्सर्यं सन्निकर्षान्न संशयः” ॥

यदा तु अवणादि-सम्पत्त्यभावादात्मज्ञान-सिद्धौ स्वयमशक्तः  
स्यात्, तदा तच्च शक्तेन द्वितीयेन सह विचरेत् । यथा श्रुतिः ।  
“वर्षासु ध्रुवशोखोऽष्टौ मासानेकाकी यतिश्चरेत् द्वौ वा चरेत्” ।  
चरेतामित्यर्थः । एकाकी विचरेत् सर्वभूतेभ्यो हितमाचरेत् । तदाह  
याज्ञवल्क्यः—

“सर्वभूत-हितः शान्तः त्रिदण्डी सकमण्डलुः ।

एकारामः परित्रय्य भिक्षार्थं याममाविशेत्”—इति ।

हिताचरणं नाम हिंसाऽननुष्ठानमात्रं न पुनरुपकारेषु प्रवृत्तिः ।

“हिंसाऽनुग्रहयोरनारम्भः”—इति गोतमस्मरणात् । अतएवाहिंसा-  
दीनाशक्तिः,—

“अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ ।

भावशुद्धिर्हरेर्भक्तिः सन्तोषः शौचमार्जवम् ॥

आश्लिष्य ब्रह्मसंस्पर्शः स्वाध्यायः समदर्शनम् ।

अनौद्धत्यमदीनत्वं प्रसादः स्त्रैर्य-मार्दवे ॥

सकेशोगुरुशुश्रूषा मद्धा शान्तिर्दमः क्रमः ।

उपेक्षा धैर्य-माधुर्यं तितिक्षा करुणा तथा ॥

ह्रीस्तपोज्ञान-विज्ञाने योगोलम्बनं धृतिः ।

स्नानं सुरार्चनं ध्यानं प्राणायामोवलिः स्तुतिः ॥

भिक्षाऽटनं जपः सन्ध्या त्यागः कर्मफलस्य च ।

एष स्वधर्माविख्यातोद्यतीनां नियतात्मनाम्”—इति ॥

प्रव्रज्यां कृत्वाऽपि गुरोः समीपे ब्रह्म-ज्ञान-पर्यन्तं निवसेत् ।

तदुक्तं लिङ्गपुराणे,—

“आश्रम-चय-मुक्तस्य\* प्राप्तस्य परमाश्रमम् ।

ततः संवत्सरस्थान्ते प्राप्य ज्ञानमनुत्तमम् ॥

अनुज्ञाय गुरुञ्चैव चरेद्धि पृथिवीमिमाम् ।

त्यक्तसङ्गोजितक्रोधोलम्बाहारोजितेन्द्रियः ॥

पिधाय बुद्ध्या दाराणि ध्यानेनैकमनाभवेत्”—इति ॥

मत्स्यपुराणेऽपि,—

“गुरोरपि हिते युक्तः स तु संवत्सरं वसेत् ।

नियमेष्वप्रमत्तस्तु यमेषु च सदा भवेत् ॥

प्राप्य चान्ते ततश्चैव ज्ञानयोगमनुत्तमम् ।

अविरोधेन धर्मस्य चरेत् पृथिवीं यतिः”—इति ॥

संवत्सरमित्युपलक्षणं, यावज्ज्ञानं तावन्निवसेत् । गुरु-समीप-  
वासस्य ज्ञानार्थत्वात् । पृथिवी-विचरणे विशेषमाह कण्वः,—

“एकरात्रं वसेत् यामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।

वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मांसांश्च चतुरोवसेत्”—इति ॥

मत्स्यपुराणेऽपि,—

“अष्टौ मासान् विहारः स्नाद्यतीनां संयतात्मनाम् ।

एकञ्चतुरोमासान् वार्षिकान् निवसेत् पुनः ।

अविसृक्ते प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते ॥

न दोषो भविता तत्र दृष्टं ब्राह्मं पुरातनम्”—इति ॥

चातुर्मास-निवासे प्रयोजनमाह मेधातिथिः,—

“संरक्षणार्थं जन्तूनां वसुधातलवारिणाम् ।

आषाढादींश्च चतुरश्रं मासान् कार्तिकादुच्यते ॥

धर्माद्यो जलसम्पन्ने यामान्ते निवसेच्छुचिः”—इति ।

अन्यानपि हेयोपादेयांश्च धर्मान् संगृह्याह सएव,—

“अद्वया परधोपेतः परमात्म-परायणः ।

सूलसूक्ष्मशरीरभ्योमुच्यते दशषट्कवित् ।

चिदण्डं कुण्डिकां कन्यां भैरव-भाजनमासनम् ॥

कौपीनाच्छादनं वासः षडेतानि परिग्रहेत् ।

स्थावरं जङ्गमं बीजं तैजसं विषयायुधम्\* ॥

षडेतानि न गृह्णीयाद्यतिमूर्खपुरीषवत् ।

रसायनं क्रियावादं ज्योतिषं क्रयविक्रयम् ॥

विविधानि च शिष्यानि वर्जयेत् परदारवत् ।

भिन्नाटनं जपं स्नानं ध्यानं शौचं सुरार्चनम् ॥

कर्त्तव्याणि षडेतानि सर्वथा नृप, दण्डवत् ।

नटादि-प्रेक्षणं द्यूतं प्रमदां सुहृदं तथा ॥

\* विषयायुधम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

भक्ष्यं भोक्ष्यमुदक्यां च षण्ण पश्येत् कदाचन ।

स्नान्धावारे खले सार्धं पुरे यामे वसद्गृहे ॥

न वसेत् यतिः षट्सु स्थानेष्वेतेषु कर्हिचित् ।

रागं द्वेषं मदं मायां दम्भं मोहं परात्मसु ॥

षडेतानि यतिर्नित्यं मनसाऽपि न चिन्तयेत् ।

मष्टकं शुक्लवस्त्रञ्च स्त्रीकथां लौल्यमेव च ॥

दिवा स्नापञ्च ध्यानञ्च यतीनां पतनानि षट् ।

संयोगञ्च वियोगञ्च वियोगस्य च साधनम् ॥

जीवेश्वरप्रधानानां स्वरूपाणि विचिन्तयेत् ।

आसनं पात्र-लोपञ्च सद्यथाः शिष्य-मङ्गलः ।

दिवा स्नापोदद्याजन्त्योयतेर्बन्ध-कराणि षट् ॥

एकाहोत्परतोयामे पञ्चाहात् परतः पुरे ।

वर्षाभ्योऽन्यत्र तत्-स्नानं\* मासनं तदुदाहृतम् ॥

उक्तानां यति-पात्राणामेकस्यापि न सङ्गहः ।

भिन्नोर्भैरवमुज्झापि पात्र-लोपः सञ्च्यते ॥

गृहीतस्य चिदण्डादेर्द्वितीयस्य परिग्रहः ।

कालान्तरोपभोगार्थं सञ्चयः परिकीर्तितः ॥

शुश्रूषा-लाभ-पूजाऽर्थं यशोऽर्थं वा परिग्रहः ।

शिष्याणां न तु कादृण्यात् सङ्गहः शिष्यसंग्रहः ॥

विद्या दिवा प्रकाशकादविद्या रात्रिरुच्यते ।

विद्याऽभ्यासे प्रमादोयः स दिवास्नापञ्च्यते ।

\* तद्वास,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

आध्यात्मिकीं कथां सुक्ता भैक्षार्थी सुरसुतिम् ।  
 अनुग्रहप्रदप्रभोवृथाजल्पः सञ्च्यते ।  
 सजिह्वः षण्डकः पङ्कुरन्ध्रवधिरएव च ।  
 सुगन्धस्य सुच्यते भिक्षुः षड्भिरेतैर्न संशयः ॥  
 इदं स्पृष्टमिदं नेति योऽन्नन्नपि न सज्जति ।  
 हितं सत्यं मितं वक्ति तमजिह्वं प्रचक्षते ॥  
 सद्योजातां यथा नारीं तथा षोडशवार्षिकीम् ।  
 शतवर्षाश्च योऽदृष्ट्वा निर्विकारः स षण्डकः ॥  
 भिक्षार्थमटनं यस्य विष्णुच-करणाय च ।  
 योजनाय परं याति सर्वथा पङ्कुरेव सः ॥  
 तिष्ठतोऽज्जतोवाऽपि यस्य चक्षुर्न दूरगम् ।  
 चतुर्थ्युगद्वयं त्यक्त्वा परित्राट् सोऽन्धउच्यते ॥  
 हितार्हितं मनोरामं वचः शोकावहं यतिः\* ।  
 श्रुत्वा योगे शृणोतीव वधिरः स प्रकीर्तितः ।  
 सान्निध्ये विषयाणां यः समर्थोऽविकलेन्द्रियः† ॥  
 सुप्तवद्वर्तते नित्यं स भिक्षुर्मुग्धउच्यते”—इति ।

भिक्षाऽटन-विधिमाह मनुः,—

“एककालं चरेद्भैक्षं न प्रसज्येत विस्तरे ।  
 भैक्षप्रसक्तोऽपि यतिर्विषयेऽपि सज्जते ॥  
 विधूमे सन्नसुषले व्यङ्गारे भुक्तवर्जिते ।

\* शोकावहन्तु यत्,—इति स० पुस्तके पाठः ।

† विजितेन्द्रियः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

वृत्ते सराव-संपाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ।  
 अलाभे न विषादी स्थालाभे चैव न दर्शयेत् ।  
 प्राणयाचिकमानः स्थान्मात्रा-सङ्गादिनिर्गतः”—इति ।  
 मीयन्ते,—इति मात्राविषयास्तेषां सङ्गादिनिर्गतोयतस्तोन  
 दर्प-विषादौ कार्यौ । यमोऽपि,—

“स्नात्वा शुचिः शुचौ देशे कृतजप्यः समाहितः ।  
 भिक्षार्थी प्रविशेद्द्वामं राग-द्वेष-विवर्जितः ॥  
 चरेन्माधूकरं भैक्षं यतिर्धृष्ट-कुलादपि ।  
 एकाग्रं न तु भुञ्जीत वृहस्पति-समोयतिः ॥  
 मेधं भैक्षं चरेन्नित्यं सायाह्ने वाग्यतः शुचिः ।  
 एकवासाविशुद्धात्मा मन्दगामी युगान्तदृक् ॥  
 यथाशब्धं तथाऽग्नीयादाज्य-संस्कार-वर्जितम् ।  
 भैक्षं माधूकरं नाम सर्व-पातक-नाशनम्”—इति ।

वैधायनोऽपि,—

“विधूमे सन्न-सुषले व्यङ्गारे भुक्तवर्जिते ।  
 कालेऽपराह-भूयिष्ठे भिक्षाऽटनमथाचरेत् ॥  
 ऊर्द्धं जालोरधोनामेः पारिधायिकमम्बरम् ।  
 द्वितीयमान्तरं वासः पात्री दण्डी च वाग्यतः ॥  
 सद्ये चादाय पात्रन्तु चिदण्डं दक्षिणे करे ।  
 उपतिष्ठेत सूर्यन्तु ध्यात्वा चैकलमात्मना ॥  
 उक्ता विराजनं मन्त्रमाह्वयेन प्रदक्षिणम् ।  
 कृत्वा पुनर्जपित्वा च ये ते पन्थानद्वयपि ॥

योऽसौ विष्णुस्त्वयादित्ये पुरुषोऽन्तर्हति स्थितः ।  
 योऽहं नारायणो देव इति ध्यात्वा प्रणम्य तम् ॥  
 भिक्षापात्रादि-शुद्धार्थमवसुध्यापुपातहौ ।  
 ततोऽयमं ब्रजेन्मन्दं युगमात्रावलोककः ॥  
 आद्यन् हरिश्च तच्चित्तददं च समुदीरयेत् ।  
 विष्णुस्त्वर्थगर्भोऽहं मे वैकुण्ठो विदिषन्दिशम् ॥  
 पातु मां सर्वतोऽरामो धन्वी चक्रो च केशवः ।  
 अभिगम्य शृङ्गाक्षिणां भवत्-पूर्वं प्रचोदयेत् ॥  
 गो-दोहमात्रं तिष्ठेच्च वाग्यतोऽधोमुखस्ततः ।  
 दृष्ट्वा भिक्षां दृष्टिपूर्तां दातुश्च कर-संस्थिताम् ॥  
 चिदहं दक्षिणे त्वङ्गे ततः सन्ध्याय वाञ्छना ।  
 उत्पादयेच्च कवचं दक्षिणेन करेण सः ॥  
 दात्रं वामकरे क्षिप्त्वा शेषयेद्दक्षिणेन तु ।  
 प्राणथानिकमग्नान् भिक्षेत विगतस्पृहः—इति ॥

भैक्षस्य पञ्चविधत्वमाहोचनाः,—

“माधूकरसमस्तं प्राक्प्रणीतमथाचितम् ।  
 तात्कालिकोपपन्नञ्च भैक्षं पञ्चविधं स्मृतम् ॥  
 सप्तः-सङ्कल्प-रक्षितान् शृङ्गाक्षीन् सप्त पञ्चकान् ।  
 मधुवदाहरणं यत्तु माधूकरमिति स्मृतम् ॥  
 अथ गोत्वापनात् प्राग्यत् प्राप्तिं भक्तिसंयुतैः ।  
 तत् प्राक्प्रणीतमित्याह भगवानुग्रहा मुनिः ॥  
 भिक्षाऽहं-समुद्योसात् प्राक् केनापि निमग्नितम् ।

अथाचितं हि तद्वैचं भोक्तव्यं मत्तुरवतीत् ॥  
 उपस्थाने च यत्प्रोक्तं भिक्षार्थं ब्राह्मणेन च ।  
 तात्कालिकमिति स्थातं तदन्तव्यं सुमुचुषा ॥  
 सिद्धमन्नं भक्तजनैरानीतं यन्मठं प्रति ।  
 उपपन्नं तदित्याहुर्मुनयो भोक्तव्यं काङ्क्षिणः—इति ।

भिक्षां प्रशंसति यमः,—

“यश्चरेत् सर्ववर्णेषु भैक्षमभ्यवहारतः ।  
 न च किञ्चिदुपाश्रीयादापो भैक्षमिति स्थितिः ॥  
 अश्विन्दुं यः कुशायेण मासि मासि चयं पिवेत् ।  
 न्यायतोयस्तु भिक्षांशो पूर्वोक्तान् विप्रियते ।  
 तप्तकाञ्चनवर्णेन गवां मूत्रेण यावकम् ॥  
 पिवेत् द्वादशवर्षाणि न तद्वैचसमं भवेत् ।  
 शाकभक्षाः पयोभक्षायोऽन्ये यावकभक्षकाः ॥  
 सर्वे भैक्षभुजस्तस्य कार्त्ता नार्हन्ति षोडशीम् ।  
 न भैक्षं परपाकात् न च भैक्षं प्रतिग्रहः ॥  
 सोम-पान-समं भैक्षं तस्माद्वैच्येण वर्जयेत्—इति ।

अथ, सर्ववर्णेष्वित्यापद्विषयम् । अतएव बौधायनोऽपि,—

“ब्राह्मण-क्षत्रिय-विद्वां मेध्यानामसमाहरेत् ।  
 असम्भवे तु पूर्वस्थाप्याददीतोत्तरोत्तरम् ॥  
 सर्वेषामस्यभावे तु भक्षदयमग्नता ।

भैक्षं शूद्रादपि दातुं रक्ष्याः प्राणाविजानता—इति ।

नच भिक्षां लभ्यमुक्ता-पाताद्युत्पात-कथनं यद्ददौस्थ्यादि-कथन-

मन्यं वा कश्चिदुपाधिं सम्पादयेत् । तदाह बौधायनः,—

“न चोत्पात-निमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्ग-विद्यया ।

नासुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित्”—इति ।

वर्ज्यमश्रमाहाचिः,—

“हितं मितं सदाऽग्रीयाद्यत् सुखेनैव जीर्यति ।

धातुः प्रकुप्यते येन तदन्नं वर्जयेद्यतिः ।

उदक्या-चोदितं चासं द्विजासं शूद्र-चोदितम् ॥

प्राण्यङ्गे चापि संकृतं\* तदन्नं वर्जयेद्यतिः ।

पिचयं कल्पितं पूर्वमन्नं देवादि-कारणात् ॥

वर्जयेन्नादृशीं भिक्षां परवाधाकरीं तथा”—इति ।

परवाधा-प्रसक्तिमेवाभिप्रेत्य मतुराह,—

“न तापसैर्ग्राह्याणैर्वा वयोभिरथवा श्वभिः ।

आकीर्णं भिक्षुकैर्वाऽन्यैरगारमुपसंभ्रजेत्”—इति ।

यस्तु भिक्षां दातुं शक्नोऽपि नास्ति कस्यान्नं प्रयच्छति, तद्गृहं वर्जये  
दित्याह बौधायनः,—

“भिक्षां न दद्युः पश्चाहं सप्ताहं वा कदाचन ।

यस्मिन् गृहे जनामौर्ख्यात्यजेचण्डाल-वेश्मवत्”—इति ।

अनिष्ट-गृहस्य वर्जने बाधमाह स एव,—

“बाधुं चापतितं विप्रं धोयतिः परिवर्जयेत् ।

स तस्य सुकृतं दत्वा दुष्कृतं प्रतिपद्यते”—इति ।

\* प्राण्यङ्गे बाधसे कृतं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

यस्तु दरिद्रः अद्भालुतया स्वयमुपोष्यापि भिक्षां प्रयच्छति, तस्य  
भिक्षा न याद्या । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे,—

“आत्मानं पीडयित्वाऽपि भिक्षां यः संप्रयच्छति ॥

सा भिक्षा हिंसिता ज्ञेया नादयान्तादृशीं यतिः”—इति ।

भिक्षार्थं वज्रपु गृहेषु पर्याटितुमलसं प्रत्याह बौधायनः,—

“एकच लोभाद्योभिक्षुः पात्रपूरणमिच्छति ।

दाता स्वर्गमवाप्नोति भोक्ता भृङ्गीति किल्बिषम्”—इति ।

यतिपात्रं विविनक्ति मतुः,—

“अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्गणानि च ।

तेषामङ्गिः स्मृतं शौचं समसानाभिवाध्वरे ॥

अलावुं दारुपात्रं वा मृन्मयं वैणवन्तथा ॥

एतानि यति-पात्राणि मतुः स्वायम्बुवोऽब्रवीत्”—इति ।

यमोऽपि,—

“हिरण्मयानि पात्राणि कृष्णायसमयानि च ।

यतीनां तान्यपात्राणि वर्जयेत्तानि भिक्षुकः”—इति ।

बौधायनोऽपि,—

“स्वयमाहृतपर्णेषु स्वयं शीर्णेषु वा पुनः ।

भुञ्जीत न वटाश्वत्थकरञ्जानान्तु पर्णके ॥

कुम्भी-तिन्दुकयोर्वाऽपि कोविदारार्कयोस्तथा ।

आपद्यपि न कांस्ये तु मलाशी कांस्यभोजनः ॥

सौवर्णे राजते तासमये वा जपु-सीसयोः”—इति ।

भोजन-नियममाह स एव । “भिक्षाचर्यादुपादत्तोऽस्तौ पादौ

च प्रक्षाप्याचम्यादित्यस्त्राये निवेदयन्मुदुत्तं विचमिति मन्त्रं यज्ञान-  
मिति च उदयं तमसस्यरीति च अपित्वा भुञ्जीत"—इति । नृसिंह-  
पुराणेऽपि,—

“ततोनिवर्त्य तत्पात्रं संस्थाप्याचम्य संयमी ।  
चतुरङ्गुलेषु प्रक्षाप्य यासमात्रं समाहितः ॥  
सर्व्वयज्ञान-संयुक्तं पृथक् पात्रे निवेदयेत् ।  
सूर्यादिदेवभूतेभ्योदत्त्वाऽन्नं प्रोक्ष्य वारिणा ॥  
भुञ्जीत पर्णपुटके पात्रे वा वाग्यतोयतिः ।  
भुक्त्वा पात्रं यतिर्नित्यं क्षालयेन्मन्त्रपूर्व्वकम् ॥  
न दुष्येत्तस्य तत्पात्रं यज्ञेषु समसादव ।  
अथाचम्य निरुद्धासुरूपतिष्ठेत भास्करम् ॥  
अप-ध्यान-विशेषेण दिनशेषं नयेदुधः ।  
हस्तसन्ध्यस्ततोरात्रिं नयेद्देव-गृहादिषु ॥  
इत्पुण्डरीकनिलये ध्यात्वाऽऽत्मानमकस्मात्पम् ।  
यतिर्धर्मरतः शान्तः सर्व्वभूतसमोवशी ॥  
प्राप्नोति परमं स्थानं यत्प्राप्य न निवर्त्तते”—इति ।

ब्रह्मपुराणेऽपि,—

“आदित्ये दर्शयित्वाऽन्नं भुञ्जीत प्राङ्मुखोयतिः ।  
ऊत्वा प्राणाऊतीः पञ्च यासान्धौ समाहितः ।  
आचम्य देवं ब्रह्माणं ध्यायीत परमेश्वरम् ।  
प्रायाचेऽपररात्रे च मध्यरात्रे तथैव च ॥  
सन्ध्यास्त्रिंश विंशेऽपि चित्तयेन्नित्यमीश्वरम्”—इति ।

## अथान्ये यतिधर्माः ।

तथाहाचिः,—

“अतः परं प्रवक्ष्यामि आचारोद्योयतेः स्मृतः ।  
अभ्युत्थान-प्रियास्त्रापैर्गुरुवत्प्रतिपूजनम् ॥  
यतीनां व्रतवृद्धानां स्वधर्ममनुवर्त्तिनाम् ।  
विष्णुरूपेण वै कुर्यान्ममस्कारं विधानतः”—इति ॥

मत्स्यपि,—

“कृत्त-केश-नख-ग्रन्थः पात्री दण्डी कुसुमवान् ।  
विचरेन्नियतो नित्यं\* सर्व्वभूतान्यपीडयन् ॥  
कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।  
समता चैव सर्व्वस्त्रिंशे तन्मृकस्य लक्षणम् ॥  
नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।  
कालमेव प्रतीक्षेत निर्दोशं मृतकोयथा ॥  
दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ।  
सत्यपूतां वदेदाद्यं मनःपूतं समाचरेत् ॥  
अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कश्चन ।  
न चेमन्देहमाश्रित्य वैरं कुर्व्वीत केनचित् ॥  
क्रुध्यन्तं न प्रतिकुह्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ।  
सप्तद्वारावकीर्णं च न वाचमनृतां वदेत् ॥  
अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामयः ।

\* विचरेन्न यतिर्नित्यं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विशरेद्धि ॥  
 संरक्षणार्थं भूतानां रात्रावहनि वा सदा ।  
 शरीरस्थायये चैव समीप्य वसुधां चरेत् ॥  
 अल्पान्नाभ्यवहारेण रहः स्थानासनेन च ।  
 द्विष्टमानानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्त्तयेत् ॥  
 इन्द्रियाणां निरोधेन राग-द्वेष-क्षयेण च ।  
 अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते"—इति ॥

इत्योऽपि,—

“नाध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कथञ्चन ।  
 एतैः सर्वैः सुनिष्पन्नोयतिर्भवति नेतरः”—इति ॥

वृद्धस्यतिरपि,—

“न किञ्चिद्भेषजादन्यदद्यादा दन्तधावनात् ।  
 विना भोजनकालस्तु भक्षयेदात्मवान् धृतिः ॥  
 नैवाददीत पात्रेयं धृतिः किञ्चिदनापदि ।  
 पक्वमापत्सु मृत्क्रीयाद्यावदङ्गोपभुज्यते\* ॥  
 न तीर्थवासी नित्यं श्वाश्वोपवासपरोयतिः ।  
 न चाध्ययनशीलः श्वाश्व व्याख्यानपरोभवेत्”—इति ।

नाध्येतव्यमित्येतत् कर्मकाण्ड-विषयं, अन्यथा “उपनिषदमावर्त्त-  
 येत्”—इति श्रुतिर्वाध्येत । न श्रोतव्यमित्येतद्ब्रह्ममीमांसा-श्रुतिरिक्त-  
 विषयम्, “श्रोतव्योमन्तव्योनिदिध्यासितव्यः”—इति तन्मीमांसायां

\* यज्यते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

विहितत्वात् । उपपन्नस्य तीर्थोपवासाध्ययन-व्याख्यान-तात्पर्य-नि-  
 वेधः, निवृत्तिधर्म-प्रधानत्वात् कैवल्यश्रमस्य । यतः स एवाह,—

“यस्मिन् वाचः प्रविष्टाः स्युः कूपे प्राप्ताः शिलाइव ।

न वक्तारं पुनर्यान्ति स कैवल्यश्रमे वसेत् ॥

यस्मिन् कामाः प्रविशन्ति विषयेभ्योपसंहृताः ।

विषयान् पुनर्यान्ति स कैवल्यश्रमे वसेत् ॥

यस्मिन् क्रोधः शमं याति विफलः सन्त्यगृत्यतः ।

आकाशेऽसिर्यथा क्षिप्तः स कैवल्यश्रमे वसेत् ॥

यस्मिन् क्षान्तिः ब्रह्मः शौचं सत्यं सन्तोषमार्जवम् ।

आकिञ्चन्यमदभ्यस्य स कैवल्यश्रमे वसेत् ॥

वृथा प्रक्षाली घोन श्वाश्व लोकाराधने रतः ।

नान्यविद्याऽभियुक्तश्च स कैवल्यश्रमे वसेत् ॥

अतीतान् सरेङ्गोर्गास्तयैवानागतानपि ।

प्राप्तांश्च नाभिनन्देत् स कैवल्यश्रमे वसेत्\* ॥

अन्धवन्मूकवत् पशु-वधिर-क्लीबवच्च यः ।

आस्ते ब्रजति यो नित्यं स कैवल्यश्रमे वसेत् ॥

उक्तधर्मोपेतं धृतिं प्रशंसति इहः,—

“सञ्चितं यद्गृहस्थस्य पापमामरणान्तिकम् ।

निर्दह्यति तत् सर्वमेकरात्रोषितोयतिः ।

संन्यस्तान् द्विजं वृष्ट्वा श्वाश्वलति भास्करः ॥

एष मे मण्डलं भित्वा परं स्थानं प्रयासति” ।

\* नास्त्वयं श्लोकः सु० पुस्तके ।

तदेवं यतिधर्मानिरूपिताः ।

उक्तानां ब्रह्मचर्यादीनां संन्यासान्तानां चतुर्णामाश्रमाणां प्रत्येकमवा-  
न्तरभेदास्तुर्विधाः । तदुक्तं महाभारते,—

“ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।

चत्वारश्चाश्रमाः प्रोक्ताः एकैकस्य चतुर्विधाः”—इति ।

तत्र चातुर्विध्यं कात्यायन-स्मृत्याचक्षते । “ब्रह्मचारि-गृहस्थ-  
वानप्रस्थ-परिव्राजकाश्चत्वारश्चाश्रमाः षोडश-भेदाभवन्ति । तत्र ब्रह्म-  
चारिणस्तुर्विधाभवन्ति, गायत्रीब्राह्मः प्राजापत्योदहन्ति । उप-  
नयनादूर्ध्वं चिरात्रमचारलवणाग्नीं गायत्रीमधीते, स गायत्रः ।  
अष्टाचत्वारिंशदर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं चरेत्, प्रतिवेदं द्वादश द्वादश  
वा, यावद्यहणान्तं वा वेदस्य, स ब्राह्मः । स्वदारनिरतः चतुकाल-  
गामी सदा परदार-वर्जितः स प्राजापत्यः । आ प्रायणादगुरोरप-  
रित्यागी स नैष्ठिकोदहन्ति । गृहस्था अपि चतुर्विधाभवन्ति, वार्त्ता-  
कवत्तयः शास्त्रीनवत्तयोद्यायावराधोरसंन्यासिकाश्चेति । तत्र वार्त्ता-  
कवत्तयः, रुषि-गोरक्ष-वाणिज्यमर्हत्तमुपयुज्जानाः शतसंवत्सराभिः  
क्रियाभिर्यजन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । शास्त्रीनवत्तयोद्यजन्तो न याजयन्तो-  
ऽधीयानानाध्यापयन्तो ददन्तो न प्रतिगृह्णन्तः शतसंवत्सराभिः क्रिया-  
भिर्यजन्त आत्मातं प्रार्थयन्ते । यायावरायजन्तो याजयन्तोऽधी-  
यानाध्यापयन्तो ददन्तः प्रतिगृह्णन्तः शतसंवत्सराभिः क्रियाभिर्यजन्त-  
आत्मानं प्रार्थयन्ते । धोरसंन्यासिका उद्धृत-परिपूर्ताभिरङ्गिः कार्यं  
कुर्वन्तः प्रतिदिवसमाकृतोऽङ्गवृत्तिमुपयुज्जानाः शतसंवत्सराभिः क्रिया-  
भिर्यजन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । वानप्रस्था अपि चतुर्विधाभवन्ति, वैखा-

नसा औदुम्बरावालखिल्याः फेनपाश्चेति । तत्र, वैखानसा अकृष्टपच्यौ-  
षधि-वनस्पतिभिर्ग्रामवह्निष्कृताभिरग्निपरिचरणं कृत्वा पञ्चयज्ञक्रियां  
निर्वर्त्तयन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । औदुम्बरावदर\* नीवार-श्यामा कैरग्नि-  
परिचरणं कृत्वा पञ्चयज्ञक्रियां निर्वर्त्तयन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । वाल-  
खिल्या जटाधराश्चीर-चर्म-वल्कल-परिवृताः कार्तिक्यां पौर्णमास्यां  
पुष्पफल† मुत्सृजन्तः शेषानष्टौ मासान् दृत्युपार्जनं कृत्वाऽग्नि-  
परिचरणं कृत्वा पञ्चमहायज्ञक्रियां निर्वर्त्तयन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते ।  
फेनपाजीर्ण-पर्ण-फल-भोजिनो यत्र तत्र वा वसन्तः । परिव्राजका-  
अपि चतुर्विधाभवन्ति, कुटीचरा वह्णदकाः हंसाः परमहंसाश्चेति ।  
कुटीचराः स्वपुत्र-गृहे तु भैक्षचर्यां चरन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते ।  
वह्णदकास्त्रिदण्ड-कमण्डलु-जलपवित्र-पादुकाऽऽसन-शिखा-यज्ञोपवीत  
काषायवेष-धारिणः साधुवृत्तेषु ब्राह्मणकुलेषु भैक्षं चरन्त आत्मानं  
प्रार्थयन्ते । हंसा एकदण्डधराः शिखा‡ यज्ञोपवीत-धारिणः कमण्डलु-  
हस्ताग्रमैकरात्रवासिनो नगरे तीर्थेषु॥ पञ्चरात्रं एकरात्रं द्विरात्रं॥ कृ-  
च्छ्रचान्द्रायणादि रचन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । परमहंसानाम एकदण्ड-  
धराः सुण्डाः॥ कन्या-कौपीन-वाससो व्यक्ताव्यक्तलिङ्गा अनुन्मत्ता उन्मत्त-  
वदाचरन्तस्त्रिदण्ड-कमण्डलु-शिक्य-पद्म-जलपवित्र-पादुकाऽऽसन-शि-

\* वदर,—इति नास्ति स० शा० पुस्तकयोः ।

† पुष्पफल,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ शिखावर्ज,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

§ तीर्थेष्टौ च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ एकरात्रं द्विरात्रं,—इति नास्ति स० शा० सो० पुस्तकेषु ।

॥ सुण्डाः,—इति नास्ति सु० पुस्तके ।

स्वा-यशोपवीत-त्यागिनः शून्यागार-देवगृह-वासिनो न तेषां धर्माणा-  
धर्मावा, न सत्यं नापि चानृतं सर्वसहाः सर्वसमाः समलोष्टाशका-  
सनाः, यथोपपन्न-चातुर्वर्ण्ये भैरवर्थाश्चरन्त आत्मानं मोक्षयन्ते ।

तेषामुपपन्नमोधर्मानियमोवनवासिनाम् ।

दानमेकं गृहस्थानां शूश्रूषा ब्रह्मचारिणाम्”—इति ।

युक्तञ्च परित्राजकानामात्म-मोक्षणम्, तत्त्वज्ञान-पर्यवसायित्वात्  
परित्राज्यस्य । एतदेवाभिप्रेत्य एवं निर्वचनं सत्यन्तरे दर्शितम्,—

“परिवोधात् परिच्छेदात् परिपूर्णावलोकनात् ।

परिपूर्ण-फलत्वाच्च परित्राजकञ्च्यते ।

परितोत्रजते नित्यं परं वा ब्रजते पुनः ।

क्षित्वा सैवापरं जन्म परित्राजकञ्च्यते”—इति ।

तदेवमध्यायादौ मूलवचने, “चातुर्वर्ण्याश्रमागतम्”—इत्याश्रम-  
ग्रन्थेन बुद्धिस्थानाश्रमचतुष्टय-धर्माः परिसमापिताः,—इति ।

द्वितीये त्वध्याये स्फुटमभिहितोजीवनकृते-

रूपायः कृत्वादिः पुनरयं समस्ताश्रमगताः ।

गरीयां वोधर्माः किमपि विवृताः स्वाश्रमपदा-

नमेवं व्याकाशमिहितधिवणोमाधव-विभुः\* ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्तक-श्रीवीर-  
बुद्ध-भूपाल-साम्राज्य-धुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-  
व्याख्यायां माधवीयार्यां द्वितीयोऽध्यायः ॥ • ॥

\* नास्त्वयं श्लोकोऽवश्यं प्रसक्तः । कश्चित् मुक्तके द्वितीयाध्यायस्यादौ  
श्लोकोऽयं दृश्यते ।

## अथ तृतीयोऽध्यायः ।

ॐ नमः शिवाय ॥

प्रथम-द्वितीयाख्यामध्यायाभ्यां चातुर्वर्ण्याश्रमाः साक्षात्प्रतिपा-  
दिताः, आश्रमधर्माश्च सूचिताः । तेषु च धर्मेषु शुद्धसैवाधिकारः,  
“शुचिना कर्म कर्त्तव्यम्”—इति श्रुतेः । सा च शुद्धिर्यद्यपि पुरुषस्य  
स्वाभाविकी, तथापि केन विदागन्तुकेनाशौचाख्येन दोषरूपेण  
पुरुषगतातिशयेन कश्चित्कालं प्रतिबध्यते । तद्वाशौचं कालेयन्ता-  
ह्वानाद्यपनोद्यं, अतस्तृतीयेऽध्याये तत्प्रतिपिपाददिपुरादौ प्रतिबन्धा-  
पगमेनोक्तमितां शुद्धिं प्रतिजानीते,—

अतः शुद्धिं प्रवक्ष्यामि जनने मरणे तथा । इति ।

यतो जननमरणयोर्धर्माधिकार-परिपन्थिन्यशुद्धिः प्राप्नोति, अत-  
स्तन्निवर्त्तकोपाय-प्रतिपादनेन शुद्धिं प्रवक्ष्यामि । जनन-मरणयोश्च  
अशुद्धि-प्रापकत्वं मनुना दर्शितम्,—

“दन्तजातेऽनुजाते च कृतचौले च संस्थिते ।

अशुद्धाबान्धवाः सर्वे स्मृतके च तथोच्यते”—इति ॥

प्रतिज्ञातां शुद्धिं वर्णानुक्रमेण दर्शयति,—

दिनचयेण शुद्धान्ति ब्राह्मणाः प्रेतस्मृतके ॥ १ ॥

क्षत्रियोद्वादशाहेन वैश्यः पञ्चदशाहकैः ।

शूद्रः शुद्धान्ति मासेन पराशर-वचोयथा ॥ २ ॥

मनु, दिनचयेण शुद्धान्ति ब्राह्मणाः,—इत्येतदङ्ग-स्यति-विद्वद्भ्यम् ।  
तथाच दत्तः,—

“शुद्धोदिप्रोदशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रोमासेन शुद्धति”—इति ।

देवलोऽपि,—

“दशाहं ब्राह्मणानाम्नु क्षत्रियाणां त्रिपञ्चकम् ।

विंशद्राचं तु वैश्यानां शूद्राणां मासमेव हि”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

“ब्राह्मणोदशरात्रेण पञ्चदशरात्रेण क्षत्रियः ।

वैश्योविंशतिरात्रेण शूद्रोमासेन शुद्धति”—इति ॥

नैष दोषः । विप्रेषु व्यहाशौचस्य समानोदक-विषयत्वात् । तथाच  
मनुः,—“व्यहान्तूदकदायिनः”—इति । दशाहाशौच-प्रतिपादकानि  
दद्यादि-वचनानि सपिण्ड-विषयाणि,

“दशाहं श्रावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते”—

इति मनुस्मरणात् । कूर्मपुराणेऽपि,—

“दशाहं श्रावमाशौचं सपिण्डेषु विपश्चितः”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“दशाहेन सपिण्डास्तु शुद्धान्ति प्रेतसूतके ।

चिरात्रेण सकुल्यास्तु क्षात्वा शुद्धान्ति गोचजाः”—इति ।

मनु, क्षत्रियोद्वादशाहेन,—इत्येतदप्यनेकस्यतिविद्वद्भ्यम् । तत्र,  
वसिष्ठदेवताभ्यां क्षत्रियस्य पञ्चदशाहाशौचमुक्तं, तदचनं चोदाहृतम् ।  
आतातपस्तेकादशाहमाह,—

“एकादशाहाद्राजन्योवैश्योद्वादशभिक्षया ।

शूद्रोविंशतिरात्रेण शुद्धते मृतसूतके”—इति ।

बृहपराशरोऽपि,—

“क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वकर्मानिरतः शुचिः ।

तथैव द्वादशाहेन वैश्यः शुद्धिमवाप्नुयात्”—इति ॥

अत्रोच्यते । विद्यातपसोस्तारतम्येन विरोधः समाधेयः । यावद्या-  
वद्विद्यातपसो विवर्द्धते, तावत् तावदाशौचं संकुच्यते । अतएव  
याज्ञवल्क्योन्यायवर्त्तिनः शूद्रस्याप्यर्द्धमाशौचमाह,—

“क्षत्रस्य द्वादशाहानि विंशः पञ्चदशैव तु ।

त्रिंशद्दिनानि शूद्रस्य तदर्द्धं न्यायवर्त्तिनः”—इति ।

देवलोऽप्येतदेवाभिप्रेत्य विप्रादीनामाशौच-तारतम्यमाह,—

“चत्वार्यधीतवेदानामहान्याशौचमिष्यते ।

वेदान्नि-युक्त-विप्रस्य चहमाशौचमिष्यते ॥

एताभ्यां श्रुत-युक्तस्य दिनमेकं विधीयते ।

एतैः साकं कर्म-युक्तः सद्यः शुचिरसंशयः ॥

एतैर्युक्तस्य राजस्तु द्वादशैकादशादश ।

वैश्यस्यैवं पञ्चदशद्वादशैकादश क्रमात् ॥

अर्द्धमासस्तु शूद्राः शूद्रस्याशौचमिष्यते”—इति ।

यत्तु, क्षत्रियादेस्त्रिपञ्चकादिकं तेनैवोक्तं; तद्विद्यातपोरहित-  
विषयम्,

“प्राकृतानां तु वर्णानामाशौचं संप्रकीर्तितम्”—इति

वाक्यशेषात् ।

दशोऽपि दश पञ्चातुपन्यस्य, गुणोत्कर्षापकर्षाभ्यां व्यवस्था-  
माह,—

“सद्यः शौचं तथैकाहं अहस्तुरहस्तथा ।  
षड्-दश-द्वादशाहस्य पञ्चोमासस्तथैव च ॥  
मरणान्तं तथा चान्यत् पञ्चास्य दश सूतके ।  
उपन्यास-क्रमेणैव वचान्यहमश्वतः ॥  
यन्मार्थतोविजानाति वेदमङ्ग-समन्वितम् ।  
सकलं सरहस्यं च क्रियावाञ्छेन सूतकम् ॥  
राजर्विग्दीक्षितानाञ्च बाले देशान्तरे तथा ।  
व्रतिनां सचिणां चैव सद्यः शौचं विधीयते ॥  
एकाहाच्छुध्यते विप्रोयोऽग्नि-वेद-समन्वितः ।  
हीने हीनतरे वाऽपि अहस्तुरहस्तथा ॥  
तथा हीनतमे चैव षडहः परिकीर्तितः ।  
ये दशाहादयः प्रोक्तावर्णनान्ते यथाक्रमम् ॥  
अन्तात्वा चाप्यङ्गत्वा च अदत्त्वाऽग्रंस्तथा द्विजः ।  
एवंविधस्य विप्रस्य सर्वदा सूतकं भवेत्”—इति ।

अत्र, ‘चत्वार्यधीतवेदानाम्’—इत्यादिनोक्तोऽघ-संकोचोद्युगान्तर-  
विषयः ।

“स्नाध्याय-हस्त-सापेक्षमघ-संकोचनं तथा”—

इत्यनुक्रम्य,

“कलौ युगे त्विमान् धर्मान् वर्ज्यानाञ्जर्म्हनीषिणः”—इति  
सूक्त्यन्तरेऽभिधानात् ।

“दशाहएव विप्रस्य सपिण्डमरणे सति ।

कल्पान्तराणि कुर्वाणः कलौ व्यामोहकिल्विषी”—इति

हारीत-वचनाच्च । उक्तरीत्या चत्रियवद्वैश्येऽपि वचनान्तर-विरोधः  
परिहर्तव्यः । एवञ्च सति, विप्रस्य समानोदकेषु विराचं सपिण्डेषु  
दशरात्रम् । चत्रियादीनां द्वादशाहादि यन्मूलवचनोक्तं, तदेव स्थितम् ।  
यद्यपि चत्रिय-वैश्ययोः पञ्चदशाह-विंशतिरात्र-वचनानुसारेण द्वाद-  
शाह-पञ्चदशाहाशौच-वचनं गुणवदघ-संकोच-परमिवाभाति, देवस्य  
गुणवद्विषयत्वेनैवोदाजहार, तथापि शिष्टाचारादङ्गस्त्यनुग्रहाच्च  
चत्रिय-वैश्ययोर्मूलवचनोक्तएव मुख्यः कल्पः । अतएव मनु-कूर्म-  
दत्ताः,—

“शुद्धोद्दिप्रोदशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रोमासेन शुद्ध्यति”—इति ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“दशाहं ब्राह्मणस्तिष्ठेद्दानहोमादि-वर्जितः ।

चत्रियोद्वादशाहन्तु वैश्योमासार्द्धमेव च ॥

शूद्रस्तु मासमासीत निज-कर्म्म-विवर्जितः”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“चत्रियोद्वादशाहेन शुद्ध्यते मृतसूतके ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रोमासेन शुद्ध्यति”—इति ।

विष्णुरपि । “ब्राह्मणस्य सपिण्डानां जनन-मरणयोर्द्वादशाहमाशौचं

द्वादशाहं राजन्यस्य पञ्चदशाहं वैश्यस्य मासः शूद्रस्य”—इति ।

पञ्चदशाह-विंशतिरात्र-वचनं तु यावज्जीवाशौच-वाक्यमिव निन्दा-

परत्वेन युगान्तर-विषयत्वेन वा\* व्याख्येयम् । ‘पराशरावसोयथा’—  
इत्यनेन स्वमतत्वं दर्शयन् मतान्तरेष्वप्यध-संकोच-विकास-पराणि  
वचनानि सन्तीति सूचयति । तानि चास्माभिर्यवस्थापितानि । उक्त-  
स्याशौचस्य कर्माधिकार-परिपन्थित्वात् सन्ध्याद्युपासनस्यापि निवृ-  
त्तिप्राप्तावपवादमाह,—

**उपासने तु विप्राणामङ्ग-शुद्धिश्च जायते ॥२॥ इति ।**

उपासनं सन्ध्यावन्दनाग्निहोत्राद्यनुष्ठानं, तस्मिन् प्रसक्ते तात्का-  
लिकी शरीर-शुद्धिर्भवति । तदाह गोभिलः,—

“अग्निहोत्रादि-होमार्थं शुद्धिस्तात्कालिकी स्यात् ।

पञ्चयज्ञान् कुर्वीति ह्यशुद्धः पुनरेव सः”—इति ।

यावत्कालेनाग्निहोत्रं निष्पद्यते, तावदेव शुद्धिर्न त्वपरि ।  
मुल्लङ्घ्योऽपि,—

“सन्ध्यामिष्टिं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत् ।

न त्यजेत् सूतके वाऽपि त्यजन् गच्छत्यधोदिजः ॥

सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्मा न सन्त्यजेत् ।

मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायाममृते दिजः”—इति ।

अञ्जलि-प्रक्षेपे तु वाचिकोच्चारणमभिप्रेत्य पैठीनसिराह । “सूतके  
सावित्र्याऽञ्जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्यात्” ।  
मनसोच्चारणस्य मार्जनादि-मन्त्रेष्वपि सिद्धत्वादञ्जलौ विशेष-विधानं  
वाचिकाभिप्रायम् । यत्तु मनुजोक्तम्,—

\* युगान्तरविषयत्वेन वा,—इति सुप्रतिवातिरिक्तपुस्तकेषु न दृश्यते ।

† समाचरेत् इति सो० पुस्तके पाठः ।

“उभयत्र दशाहानि कुलस्थानं न भुज्यते ।

दानं प्रतिग्रहोहोमः स्वाध्यायश्च निवर्तते”—इति ।

तत् स्नानं-वैश्वदेवादि-विषयम् । तदाह जातृकर्णः,—

“पञ्चयज्ञ-विधानञ्च न कुर्यान्मृत्युजन्मनोः”—इति ।

यत्तु जावालिनोक्तम्,—

“सन्ध्यां पञ्च महायज्ञान्नैतिकं सृष्टिकर्म च ।

तन्मध्ये हाथयेदेव अशौचान्ते तु तत्क्रिया”—इति ।

तदाचिक-सन्ध्याऽभिप्रायम् । स्नानं-कर्मा-वर्जनं स्वयं कर्तव्यं-  
विषयं, अन्येन तु कारयेदेव । तदाह वृहस्पतिः,—

“सूतके मृतके चैव द्वाशतौ आहू-भोजने ।

प्रवासादि-निमित्तेषु हावयेन्न तु हापयेत्” ॥

जातृकर्णेऽपि,—

“सूतके तु समुत्पन्ने स्नानं कर्म कथं भवेत् ।

पिण्डयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण\* कारयेत्”—इति ।

मूल-वचने विप्र-ग्रहणं क्षत्रियादीनामुपलक्षणम् । द्विविधस्या-  
शुद्धिर्न कर्मानधिकार-लक्षणमस्पृश्यत्व-लक्षणम् । तत्राङ्गशुद्धिरि-  
त्यनेनैकस्य निवृत्तिरुक्ता, चकारेणापरस्यापि । यथाऽशौचे तात्का-  
लिकी द्विविधाऽशुद्धिस्तथा जननेऽपि तत्प्राप्तौ विशेषमाह,—

**ब्राह्मणानां प्रसूतौ तु देहस्यर्शोविधीयते । इति ।**

जनने सपिण्डानां सार्वकालिकोऽङ्गस्यर्शः, न तु श्राववत्तात्का-  
लिकः । अतएवापस्तम्बः,—

\* होममन्त्रगोत्रेण,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“सूतके सूतिका-वर्जं संस्पर्शान निषिध्यते ।

संस्पर्शं सूतिकायास्तु स्नानमेव विधीयते”—इति ॥

कूर्चोऽपि,—

“सूतके तु सपिण्डानां संस्पर्शो नैव दुष्यति”—इति ।

पैठीनशिरपि,—

“जनौ सपिण्डाः शुचयो मातापिचोस्तु सूतकम् ।

सूतकं मातुरेव स्यादुपसृष्ट्य पिता शुचिः”—इति ।

जनने मातापितृ-व्यतिरिक्ताः सर्वे सपिण्डाः सृष्ट्याः, मातापि-  
चोस्तु नास्ति सृष्ट्यन्तम् । तत्रापि पिता स्नानेन सृष्ट्यो भवति,  
दशाहमसृष्ट्यन्तं मातुरेव । तथा च वसिष्ठः,—

“नाशौचं विद्यते पुंसः संसर्गक्षेत्रे गच्छति ।

रजस्तृचाशुचि ज्ञेयं तच्च पुंसि न विद्यते”—इति ।

संवर्णोऽपि,—

“जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचेतन्तु विधीयते ।

माता शुद्धोद्देशेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः”—इति ।

मरणे वर्णानुक्रमेण शुद्धिर्दर्शिता । इदानीं जननेऽपि वर्ण-  
क्रमेण शुद्धिं दर्शयति,—

जातौ विप्रोदशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ॥ ३ ॥

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यति । इति ।

जातौ जनने । स्पष्टमन्यत् । इयञ्च शुद्धिः कर्माधिकार-विषया ।

समनन्तरातीतेन वचनेन स्पर्श-विषयायाः शुद्धेरुक्तत्वात् । जन्म-दिवसे

तु नास्ति शुद्धिर्दानादि-विषये । अतएव मनुः,—

“जाते कुमारे तदहः कामं कुर्यात् प्रतिग्रहम् ।

हिरण्य-धान्य-गो-वासस्तिलानां गुड-सर्पिषाम्”—इति ।

शंखलिखितौ । “कुमार-प्रसवे प्राङ्गाभिच्छेदनात्\* गुड-तिल-हिरण्य-  
वस्त्र-प्रावरण-गो-धान्यानां प्रतिग्रहेऽप्यदोषः, तदहरित्येके” । उद्ध-  
याज्ञवल्क्यः,—

“कुमार-जन्म-दिवसे विप्रैः कार्यः प्रतिग्रहः ।

हिरण्य-भू-गवाश्वाज-वासः-शय्याऽऽसनादिषु ॥

तच्च सर्वं प्रतिग्राह्यं कृतान्नन्तु न भवयेत् ।

भर्त्तयित्वा तु तन्मोहाद्द्विजश्चान्द्रायणश्चरेत्”—इति ।

बौधायनोऽपि,—

“गुडतैल-हिरण्यानाङ्गोधान्यानाञ्च वाससाम् ।

तस्मिन्नहनि दानञ्च कार्यं विप्रैः प्रतिग्रहः† ॥

प्राङ्गाभि-च्छेदनाद् याज्ञाण्येतामीत्यपरे जगुः”—इति ।

यास्तु जन्मदाय्याः सूतिकागृहाभिमानिन्यो देवताः‡, तासां  
पूजार्थां प्रथम-षष्ठ-दशम-दिवसेष्वशुद्धिर्नास्ति । तथा च व्यासः,—

“सूतिकाऽऽवास-निलया जन्मदानां देवताः ।

तासां याग-निमित्तन्तु शुद्धिर्जन्मनि कीर्तिता ॥

प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा ।

चिच्छेतेषु न कुर्वीत सूतकं पुन-जन्मनि”—इति ।

\* नाभ्यामभिच्छेदायां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† विप्रैः कार्यः प्रतिग्रहः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ सूतिकाभिमानिन्यो देवताः,—इति पाठो वज्रतीयपुस्तकेषु प्रायः ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“रक्षणीया तथा षष्ठी निशा तत्र विशेषतः ।

रात्रौ जागरणं कुर्याज्जन्मदानां तथा वलिम् ॥

पुरुषाः शस्त्र-हस्ताश्च नृत्य-गीतैश्च योषितः ।

रात्रौ जागरणं कुर्युर्दशम्यां चैव सूतके” —इति ॥

यत्त्वङ्गिरसोक्तम्,—

“नाशौचं सूतके प्रोक्तं सपिण्डानां क्रियावताम्” —इति ।

तत्पूर्वोक्ताहोचादि-विषयत्वेन वा समनन्तरोक्तजन्मदानां वलि-  
विषयत्वेन वा नेतव्यम् । अन्यथा ‘जातौ विप्रोदशाहेन’ —इत्येत-  
द्वचनं निर्विषयं स्यात् । उक्तस्य प्रेताशौचस्य जाताशौचस्य च कश्चित्  
संकोचमाह,—

एकाहाच्छुद्ध्यते विप्रोयोऽग्नि-वेद-समन्वितः ॥ ४ ॥

त्यहात् केवलवेदस्तु द्विहीनोदशभिर्हिनैः । इति ।

अत्राग्निशब्देनाहवनीयादयोग्यत्वात् । तैश्च तत्-साध्यादर्शपूर्ण-  
मासादय उपलक्ष्यते । द्विहीनोद्वाभ्यामग्नि-वेदाभ्यां हीनः । अय-  
माशौच-संकोचः स्वाध्याय-दुर्मेधसोवज्रतर-सपिण्डस्य संकुचितवृत्तेश्च  
प्रतिग्रहादौ द्रष्टव्यः, न तु सर्वकर्मसु । तथाच गौतमः ।  
“ब्राह्मणस्य स्वाध्यायानिवृत्त्यर्थम्” —इति । अयमर्थः । ब्राह्मणस्य  
संपूर्णाशौचे स्वीक्रियमाणे स्वाध्यायोनिवर्त्तते, तस्माद्भवति । स्वाध्या-  
यानिवृत्ति-ग्रहणं प्रतिग्रहस्याप्युपलक्षणार्थम् । अन्यथा, अश्वस्तनि-  
कादीनां संकुचितवृत्तानां संपूर्णाशौचे स्वीक्रियमाणे जीवनमेव न  
स्यात् । एवञ्च सत्येकाह-विधानमश्वस्तनिक-विषयं, अहविधानं

आहिकविषयं, असंकुचित-वृत्तेश्च दशाहम्,—इति व्यवस्था । एव-  
मुक्तरीत्या,—

“सद्यःशौचं तथैकाहं अहश्चतुरहस्यथा ।

षड्दशद्वादशाहानि पचोमासस्तथैवच” —इति

दक्षोक्ताः पचाव्यवस्थापनीयाः । वृत्ति-संकोचेनाशौच-संकोचमाह

संग्रहकारः,—

“शिलोष्कायाचितैर्जीविन् सद्यः शुद्धोद्विजोत्तमः” —इति ।

ननु, विद्वद्विषयत्वेनैवायमाशौच-संकोचः सर्वकर्मसु\* किञ्चेत्यते,  
‘योऽग्नि-वेद-समन्वितः’ —इति विशेषण-सामर्थ्यात् । तस्मात्,

“दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते” —

इत्यविशेषणं दशाहाशौच-विधानात् । न च, सामान्य-प्राप्तस्य  
दशाहाशौचस्य विद्वद्विषये बाधः,—इति शङ्कनीयं ; बाधस्यानुपप-  
त्तिहेतुकत्वाद्यावत्यबाधितेऽनुपपत्तिर्न शाम्यति तावदाधनीयं, अत्र  
चाध्ययन-प्रतिग्रहादिमात्रेण दशाहाशौच-बाधेनैकाहाशौच-विधानस्य  
चरितार्थत्वान्न सर्वत्र दशाहाशौच-बाधः । अग्नि-वेद-समन्वितत्वम-  
श्वस्तनिकस्यैकाहाशौच-विधि-स्तुत्यर्थं, न त्रैकाहाशौचविध्यधिकारि-  
विशेषणम् । यत्तु,—

“उभयत्र दशाहानि कुलस्यार्जं न भुज्यते ।

दानं प्रतिग्रहोहोमः स्वाध्यायश्च निवर्त्तते” —इति

\* सर्वकर्मसु,—इति नास्ति सु० पुस्तके ।

† अत्र, ‘आचार्यरीत्यापि’ —इत्यधिकमस्ति सु० पुस्तके ।

‡ इति विशेषणम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

मनुना प्रतिपदादि-निषेधं कृतम्, तदसंकुचितवृत्ति-विषयम् ।  
यदा, उक्तापवाद-प्रतिप्रसवाभिप्रायेण वा नेयम्\* । यदि वृत्ति-  
संकोचासंकोचावेवाग्नौच-संकोचासंकोचयोः कारणं, तर्ह्यत्यन्तासंकुचि-  
तवृत्तेर्निर्गुणस्यामरणमाग्नौचं प्राप्नोतीत्याशङ्क्याग्नौचावधिं दर्शयति,

**जन्म-कर्म-परिभ्रष्टः सन्ध्योपासन-वर्जितः ।**

**नामधारक-विप्रस्तु दशाहं सूतकी भवेत्॥६॥ इति ।**

जन्म-कर्म-परिभ्रष्टः गर्भाधानादि-संस्कार-रहितः, सन्ध्योपासन-  
वर्जितः सन्ध्योपासनादि-नित्य-मैमिन्निक-कर्माण्यकुर्व्याणः । अत-  
एवासौ नामधारक-विप्रोभवति । तस्यापि दशाहमेवाग्नौचम् । नाम-  
धारक-विप्र-स्वरूपं दर्शयति व्यासः,—

“ब्रह्म-बीज-समुत्पन्नोमन्त्र-संस्कार-वर्जितः ।

जातिमात्रोपजीवी च स भवेन्नाम-धारकः ॥

गर्भाधानादिभिर्युक्तस्तथोपनयनेन च ।

न कर्मवित् न वाऽधीते स भवेन्नाम-धारकः”—इति ।

ननु, संस्कार-रहितस्य नामधारक-विप्रस्य मरणान्तिकमाग्नौचं  
कूर्मपुराणेऽभिहितम्,—

“क्रिया-हीनस्य मूर्खस्य महारोगिणएवच ।

यद्यष्टाचरणस्याऽऽमरणान्तमग्नौचकम्”—इति ॥

इहोऽपि,—

\* ‘यदा’—इत्यादि, ‘नेयम्’—इत्यन्तं नास्ति वक्ष्येयपुस्तकेषु, सो-  
ना० पुस्तके च ।

“आधितस्य कर्दयस्य ऋण-पक्षस्य सर्वदा ।

क्रिया-हीनस्य मूर्खस्य स्त्री-जितस्य विशेषतः ॥

असमासक्त-चित्तस्य पराधीनस्य नित्यशः ।

आहू-कर्म-विहीनस्य भस्मान्तं सूतकं भवेत् ॥

नासूतकं कदाचित्स्यादद्यावज्जीवन्तु सूतकम्”—इति ।

तत् कथं दशाहाग्नौचमिति । उच्यते । निन्दार्थवादत्वादेतेषां  
वचनानां न यावज्जीवाग्नौच-विधि-परत्वम् । अन्यथा,

नामधारकविप्रस्तु दशाहं सूतकी भवेत्”—

इत्येतद्वचनं विरुध्यते । चतुर्णामपिवर्णानामाग्नौचमभिधायाधु-  
नोत्तमवर्णेन हीनवर्णासूतपन्नानामुत्तमवर्ण-संबन्धिनि जनने मरणे  
चाग्नौचमाह,—

**एकपिण्डास्तु दायादाः पृथग्द्वार-निकेतनाः ।**

**जन्मन्यपि विपत्तौ च तेषां तत्सूतकं भवेत्॥७॥ इति ।**

एकः पिण्डउत्तमवर्ण-देहः उत्पादकाद्येषान्ते तथा । पृथग्द्वारा-  
निकेतनाः हीनवर्णाः स्त्रियः निकेतनानि उत्पत्ति-स्थानानि येषान्ते  
तथा । दायादाः पुत्राः । तेषामुत्तमवर्ण-संबन्धिनि जनने मरणे च  
सति, तत्सूतकमुत्तमवर्ण-संबन्ध्याग्नौचं भवेत् । तथा च मनुः,—

“सर्वेष्वुत्तम-वर्णानामाग्नौचं कुर्युराहुताः ।

तद्वर्ण-विधि-दृष्टेन स्वाग्नौचन्तु स्व-योनिषु”—इति ॥

अथमर्थः । सर्वे हीनवर्णाऽत्तमवर्णानां संबन्धिनि जनने मरणे  
वा उत्तमवर्ण-विधि-दृष्टेन दक्षराणादिकाग्नौचं कुर्युः, स्वयोनिषु  
जतेषु मृतेषु च स्वाग्नौचं कुर्युः । कौर्मोऽपि,—

“शूद्र-विट्-क्षत्रियाणाम् ब्राह्मणे संस्थिते सति ।

दशरात्रेण शूद्रिः स्यादित्याह कमलोद्भवः”—इति ॥

देवसोऽपि,—

“सर्ववर्णेषु दाय्यादाये सुर्विप्रस्य बान्धवाः ।

तेषां दशाहमाशौचं विप्राशौचे विधीयते”—इति ॥

एतच्छाशौचमविभक्त-विषयम् । तथाचापस्तम्,—

“क्षत्र-विट्-शूद्र-जातीनां यदि सोमृत-सूतके ।

तेषाम् पौतकाशौचं विभक्तानास्वपौतकम्”—इति ॥

अपौतकं मातृजातीयमित्यर्थः । अधमवर्ण-संबन्धिनि जननादौ उत्तमवर्णस्य यदाशौचं, तदुक्तं कूर्मपुराणे,—

“षड्रात्रं स्यात् चिरात्रं स्यादेकरात्रं क्रमेण तु ।

वैश्व-क्षत्रिय-विप्राणां शूद्रेष्वशौचमिष्यते”—इति ।

विष्णुरपि । “ब्राह्मणस्य क्षत्रिय-विट्-शूद्रेषु सपिण्डेषु षड्रात्र-चिरात्रेकरात्रैः, क्षत्रियस्य विट्-शूद्रेषु षड्रात्र-चिरात्राभ्यां, वैश्वस्य शूद्रेषु षड्रात्रेण”—इति । दृश्यते प्रकारान्तरेणाशौचमाह,—

“दशाहाच्छुध्यते विप्रोजन्म-हान्योः स्वयोनिषु ।

सप्त-पञ्च-चिरात्रैस्तु क्षत्र-विट्-शूद्र-योनिषु”—इति ॥

अत्र, षड्रात्र-सप्तरात्रादिपञ्चयोर्विकल्पः, स्नेहादिना वा व्यवस्था । उक्तस्य भिन्नजातीय-विषयस्याशौचस्य सजातीयेष्विव शास्त्रपुराणप्रामाण्यं तद्वधिमाह,—

तावत्तत् सूतकं गोत्रे चतुर्थ-पुरुषेण तु । इति ।

तत् सूतकं भिन्नजातीय-व्यति-विषयोक्तमाशौचं तावत्, यावत्

चिपुरुषं, चतुर्थपुरुषेण तु निवर्त्तते, तत्र सापिण्डानिवृत्तेः ।

“सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।

सजातीयेषु वर्णेषु चतुर्थे भिन्नजातिषु”—इति

दृष्टपराशर-वचनात् । ज्ञातातपोऽपि,—

“यद्येकजातावद्वयः पृथक्त्वेनाः पृथग्धनाः ।

एकपिण्डाः पृथक्शौचाः पिण्डस्त्वावर्त्तते त्रिषु”—इति ।

सजातीयेषु पञ्चमादिष्वशौच-तारतम्यं वक्तुं सापिण्ड-निवृत्ति-माह,—

दायाद्विच्छेदमाप्नोति पञ्चमोवाऽऽत्म-वंशजः ॥ ८ ॥ इति ।

दायशब्देन पिण्डोलल्यते । तस्माद्विच्छेदमाप्नोति आत्मवंशजः पञ्चमः । वाशब्दात् षष्ठ-सप्तमौ वा । तत्र सापिण्डां निवर्त्तते,—इति । तदुक्तं गौतमेन । “पिण्ड-निवृत्तिः पञ्चमे सप्तमे वा”—इति । वाशब्दात् षष्ठे ॥ यदर्थं सापिण्ड-निवृत्तिरभिहिता, तदिदानीमाह,

चतुर्थे दशरात्रं स्यात् षण्णिशाः पुंसि पञ्चमे ।

षष्ठे चतुरहाच्छुद्धिः सप्तमे तु दिनचयात् ॥ ९ ॥ इति ।

पितृपत्ने कूटस्थमारभ्य गणनायां चतुर्थे दशरात्रमाशौचं, पञ्चमे षड्रात्रं, षष्ठे चतुरात्रं, सप्तमे चिरात्रमिति । अनु, सापिण्डस्य सप्तपुरुषपर्यन्तत्वात् सपिण्डेषु चाविशेषेण दशाहाशौचविधानादा-शौचस्य सङ्कोच-विधानमनुपपन्नम् । सापिण्डस्य सप्तपुरुष-पर्यन्तत्वं मत्स्यपुराणेऽभिहितम्,—

“लेपभाजचतुर्थ्याः पिताद्याः पिण्डभागिनः ।

सप्तमः पिण्डदक्षिणां सापिण्ड्यं सप्तपुरवम्”—इति ॥

मनुरपि,—

“सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।

समानोदक-भावस्तु जन्म-नामोदकेदेने”—इति ॥

सत्यं, तथापि पञ्चमादिषु सापिण्ड्यनिवृत्तेर्विकल्पेन स्मृतत्वात् तदनुरोधेनाशौच-सङ्कोच-विधानं विकल्पेन युज्यते । उदाहृतञ्च गौतम-वचनं, “पिण्ड-निवृत्तिः पञ्चमे सप्तमे वा”—इति । पैठी-नसिरपि “जीनतीत्य माहतः, पञ्चातीत्य पितृतः”—इति ।

गन्धेदं तर्हि पञ्चमादीनां समानोदकत्वेन, ‘अहान्तूदकदायिनः’—इति चिराचमाशौचं प्राप्नुयात् । अतः षड्रात्रादि-विधानमनुप-पन्नमिति । सत्यं\* पञ्चमादिषु चिरात्राशौचं प्राप्नोति, तथापि विशेष-विधानादपोद्यते । सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्र-विषयेतरविषयत्वस्य युक्तत्वात् ॥ उक्तस्य प्रेताशौचस्य कचिदपवादमाह,—

भृग्वग्नि-मरणे चैव देशान्तर-मृते तथा ।

वाचे प्रेते च सस्यस्ते सद्यः शौचं विधीयते ॥१०॥

भृगुः प्रपातः, अग्निः प्रविद्धः । भृग्वग्नि-मरणं प्रमादादिना विना दुर्कारणमात्रोपलक्षणम्, प्रायश्चित्तातुरोधात् । तन्निमित्ते मरणे सति तत्संबन्धिनां सर्वेषां सपिण्डानां सद्यः शौचं न तु दशाहशौचमिति ।

तथा च शाश्वतस्य,—

“हतानां नृप-गो-विप्रैरन्वचं चात्मघातिनाम्”—इति ।

नृपोऽभिषिक्तः चक्षियः । गोशब्दः शृङ्गि-दंष्ट्रादीनां सर्वेषामनुप-

\* अथ, वक्ष्यपि,—इति नवितुं युक्तम् ।

सत्तकः । विप्रग्रहणं चण्डालाद्युपलवकम् । एतैर्नृपादिभिर्हतानां विधिमन्तरेणात्मत्यागकारिणां ये संबन्धिनः सपिण्डाः, तेषामन्वचं यावच्छव-दर्शनमाशौचं, न तु दशाहपर्यन्तमित्यर्थः । दुर्मृतानामुदक-दानादिकमपि नास्ति । तथाच मनुः,—

“चण्डालादुदकात् सर्पादब्राह्मणाद्द्वेयुतादपि ।

दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्माणाम् ॥

उदकं पिण्डदानञ्च प्रेतेभ्योऽपि प्रदीयते ।

नोपतिष्ठति तत् सर्वमन्तरिक्षे विनश्यति ॥

नाशौचं नोदकं नाश्रु न दाहयन्तकर्म च ।

ब्रह्म-दण्ड-हतानाञ्च न कुर्यात् कट-धारणम्”—इति ॥

ब्रह्मदण्डो ब्राह्मणशपः, अभिचारो वा । कटशब्देन शव-वहनोप-योगि-कटादिकमभिधीयते । आपस्तम्बोऽपि,—

“व्यापादयेद् व आत्मानं स्वयमग्न्युदकादिभिः ।

विहितं तस्य नाशौचं नापि कार्योदकक्रिया”—इति ॥

एतच्च बुद्धिपूर्वक-मरण-विषयम् । अतएव गौतमः । “गो-ब्राह्मण-हतानामन्वचं राजक्रोधाच्चान्यथुद्धे प्रायोऽनाशनब्रह्माग्निविषोदको-दन्धनप्रपतनेऽप्येच्छताम्”—इति । प्रायोमहाप्रस्थानम्, अनाशनमन-जनम्, प्रपतनं भृगुपतनम् । एतैर्बुद्धिपूर्वकं हतानां सपिण्डस्यान्वच-माशौचमित्यर्थः । अतश्चैतदुक्तं भवति । सर्पादिना चण्डालादिना वा विग्रहं कुर्वन् यस्मै हतः, तस्मैवायं पिण्डदानादि-निषेधः । एवं दुष्ट-दंष्ट्रादीन् यस्मात्तुमाभिसुख्येन गच्छतो मरणेऽप्यमाशौचादिनिषेधः । एवं राक्षः प्रातिकूल्यमाचरतो मरणे । एवं वाङ्मर्त्या नदी-तरणेऽपि ।

एवं सर्वभालुसन्नेषम् । अतएव ब्रह्मपुराणम्,—

“शृङ्गि-दंष्ट्रि-नखि-व्याल-विष-वक्रि-महाजलैः ।

सुदूरात् परिहर्ष्यः कुर्वन् क्रीडां मृतसु यः ॥

नामानां विप्रियं कुर्वन् दग्धश्चाप्यथ विद्युता ।

निगृहीताश्च ये राज्ञा चोरदोषेण कुचक्षित् ॥

परदारान् हरन्तश्च रोषात्तत्पतिभिर्हताः ।

असमानैश्च सङ्कीर्णैश्चण्डालाद्यैश्च विग्रहम् ॥

कृत्वा तैर्निहतास्तद्वचण्डालादीन् समाश्रिताः ।

क्रोधात् प्रायं विषं वक्रिं शस्त्रमुदन्धनं जलम् ॥

गिरि-दन्त-प्रपातश्च ये कुर्वन्ति मराधमाः ।

महापातकिनो ये च पतितान्ते प्रकीर्तिताः ॥

पतितानां न दाहः स्यात्सां त्येष्टिर्जास्थि-सञ्चयः ।

न वाऽश्रुपातः पिण्डोऽस्य कार्यं आह्लादिकं कश्चित्”—इति ॥

मन्वयं चण्डालादि-हतानामग्नि-संस्कार-निषेधोनाहिताग्नि-  
विषयः । आहिताग्नि-विषयत्वे, “आहिताग्निमग्निभिर्यज्ञपात्रैश्च दहेत्”

—इति श्रुतिविहिताग्निचक्षपात्रादि-प्रतिपत्ति-लोप-प्रसङ्गादिति ।

मैवं, अत्यन्तरे चण्डालादिहताहिताग्निसंबन्धिनामग्नीनां यज्ञपा-  
त्राणां च प्रतिपत्त्यन्तर-विधानात् ;

“वैतानं प्रक्षिपेदसु आवस्यच्चतुष्पथे ।

पात्राणि तु ददेदग्नौ यजमाने दद्यामृते ।

आत्मनस्याग्निर्नास्ति पतितानां तथा क्रिया ॥

तेषामपि तथा गङ्गा-तोये संस्थापनं हितम्”—इति ।

तस्मात् सर्वेषां दुर्मुतानामविशेषेण दाहादि-निषेधः । अथमा-  
ग्नौ च-आह्लादि-निषेधो यावत् संवत्सरम् । पूर्णे तु संवत्सरे प्रेतस्य  
आह्लादि-संप्रदान-योग्यता-सिद्ध्यर्थं नारायणवलिं कृत्वा सर्वमौर्द्ध-  
दैहिकं कार्यमेव । तदुक्तं षट्त्रिंशन्मते,—

“गो-आह्लाण-हतानाञ्च पतितानां तथैव च ।

ऊर्द्धं संवत्सरात् कार्यं सर्वमेवौर्द्धदैहिकम्”—इति ॥

नारायणवले च प्रेतशुद्ध्यापादकत्वं व्यासेनोक्तम्,—

“नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत् प्रदीयते ।

तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्भवेन्नैतदन्यथा”—इति ॥

सर्प-हते त्वयं विशेषः ; संवत्सरपर्यन्तं पञ्चम्यां नागपूजां कृत्वा  
संवत्सरानन्तरं नारायणवलिं कृत्वा सौवर्णे नागं दद्यात्, प्रत्यक्षं  
गाम् । तदुक्तं भविष्योत्तरपुराणे,—

“सुवर्णाकारनिष्पन्नं नागं कृत्वा तथैव गाम् ।

व्यासाय दत्त्वा विधिवत् पितुरानृणमाप्नुयात्”—इति ॥

प्रमाद-मरणे त्वाग्नौ चमस्येव । तथा चाज्जिराः,—

“यदि कश्चित् प्रमादेन क्षियतेऽग्न्युदकादिभिः ।

विहितं तस्य चाग्नौ च कार्या वैवोदक-क्रिया”—इति ॥

ब्रह्मपुराणेऽपि,—

“प्रमादादथ निःशंकमकस्मात् विधि-चोदितः ।

\* तस्याग्नौ च विधातव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

प्रहृष्टि-दंष्ट्रि नखि-व्याल-विप्र \* विद्युज्जलाग्निभिः ॥  
 चण्डालैरथवा चौरैर्निहतोयत्र कुत्रचित् ।  
 तस्य दाहादिकं कार्यं यस्मात् पतितस्तु सः—इति ॥  
 विधितोभृग्वग्नि-मरणे तु विशेषः । तथा च ज्ञातातपः,—  
 “वृद्धः शौच-क्रिया-लुप्तः प्रत्याख्यात-भिवक्त्रियः ॥  
 आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वन्यमशनादिभिः ।  
 तत्र चिराचमाशौचं द्वितीये तस्थि-सञ्चयः ॥  
 तृतीये तृदकं कृत्वा चतुर्थे आद्धमाचरेत्”—इति ।  
 अस्ति च भृग्वग्नि-विधिः । तथाचादित्यपुराणे,—  
 “दुष्प्रकित्यैर्महारोगैः पीडितस्तु पुमान् यदि ।  
 प्रविशेज्ज्वलनन्दीप्तं कुर्यादनशनं तथा ॥  
 अगाधतोयराशिं वा भृगोः पतनमेव वा ।  
 गच्छेन्महापथं वाऽपि तुषारगिरिमादरात् ॥  
 प्रयागवटशाखायां देह-त्यागकरोति वा ।  
 उत्तमानाम्बुयात् लोकान्नात्मघाती भवेत् कचित् ॥  
 वाराणस्यां मृतोयस्तु प्रत्याख्यात-भिवक्त्रियः ।  
 काष्ठ-पाषाण-मथ्यस्योजाऋवी-जल-मध्यगः ॥  
 अविमुक्तो मुखस्य कर्ण-मूल-गतो हरः ।  
 प्रणवन्तारकं ब्रूते नान्यथा कुत्रचित् कचित्” ॥  
 ब्रह्मगर्भः,—

\* विप्र, -इति सु० पुस्तके पाठः ।

“योऽनुष्ठानं न शक्नोति मोहाद्वाधुपपीडितः ।  
 योऽग्नि-वारि-महायात्रां कुर्वन्नामुत्र दुष्यति”—इति ॥  
 देशान्तरमृतइति, असपिण्डे देशान्तरमृते सद्यः शौचमित्यर्थः ।  
 तदाह मनुः—  
 “बाले देशान्तरस्ये च पृथक्पिण्डे च संस्थिते ।  
 सवासाजलमाप्नुत्य सद्यएव विशुध्यति”—इति ॥  
 देशान्तरस्थत्वेन च सपिण्डो विशिष्यते । देशान्तर-लक्षणं वृद्धम-  
 नुजोक्तम्,—  
 “महानद्यन्तरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः ।  
 वाचोयत्र विभिद्यन्ते तद्देशान्तरमुच्यते”—इति ॥  
 वृद्धस्थतिनाऽपि,—  
 “देशान्तरं वदन्त्येके षष्टियोजनमायतम् ।  
 चलारिंशददन्त्येके अन्ये त्रिंशन्तथैव च”—इति ॥  
 योजन-लक्षणम् सत्यन्तरेऽभिहितम्,—  
 “तिर्यग्यवोदराण्यष्टौ पूर्वावा ग्रीहयस्तयः \* ।  
 प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलम् ॥  
 वितस्तेर्दिगुणोऽरन्निस्तस्मात् किष्कुस्ततो धनुः ।  
 धनुःसहस्रे द्वे क्रोशस्तुःक्रोशस्तु योजनम्”—इति ॥  
 बालोऽवाकृतनामा, तस्मिन् मृते सति तत्सपिण्डानां मरण-  
 निमित्ते सद्यः शौचमित्यर्थः ।

\* ग्रीहयस्तथा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

तथा च ब्रह्मः । “प्राङ्नाम-करणात्सद्यः शुद्धिः”—इति ।  
कात्यायनोऽपि,—

“अनिवृत्ते दशाहे तु पञ्चत्वं यदि गच्छति ॥

सद्यएव विशुद्धिः स्यात् न प्रेतं नोदकक्रिया”—इति ।

मातापितृसहोदर-व्यतिरिक्त-विषयमेतत् । तथा च व्याघ्रः,—

“बाले मृते सपिण्डानां सद्यः शौचं विधीयते ।

दशाहेनैव दम्यत्योः सोदराणां तथैव च”—इति ॥

जातमृते मृतजाते वा सपिण्डानां सद्यः शौचम् । अन्नादिवसे  
शिशुमरणे मातादीनां दशाहेनैव शुद्धिः, दिवसान्तरमरणे तु शेषा-  
होभिर्विशुद्धिः । तथा च व्याघ्रः,—

“अन्तर्दशाहे जातस्य शिशोर्निष्क्रमणं यदा ।

सूतकेनैव शुद्धिः स्यात्पितृभ्योः भ्रातातपोऽब्रवीत्”—इति ।

स्वत्यन्तरमपि । “अन्तर्दशाहोपरतस्य यत् पित्रादीनां मरणाशौचं  
तत् सूतकाहोभिः”—इति । गच्छतीति शेषः । जन्म-निमित्तत्वा-  
शौचं सर्वेषामस्येव । तथा च हारीतः । “जातमृते मृतजाते वा  
सपिण्डानां दशाहः”—इति । वृहस्पतिरपि,—

“दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रमीते तस्य बान्धवैः ।

भ्रावाशौचं न कर्तव्यं सृत्याशौचं समाचरेत्”—इति ॥

एतच्च नाभिच्छेदादूर्ध्वं वेदितव्यम् । तथा च जैमिनिः,—

“यावन्न क्षिद्यते नालं तावन्नाग्रेति सूतकम् ।

क्षिप्ते नाले ततः पश्चात् सूतकन्तु विधीयते”—इति ।

नाभिच्छेदात् प्रामृष्टान्तराह,—

“जीवन् जातोयदि ततोमृतः सूतकएव तु ।

सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां चिराचकम्”—इति ।

यत्तु वृहस्पतेरुक्तवचनम्,—

“सुदृढं जीवितोवाक्यः पञ्चत्वं यदि गच्छति ।

मातुः शौचं दशाहेन सद्यः शौचास्तु गोत्रिणः”—इति ॥

तदग्निहोत्राद्यनुष्ठानार्थं सद्यः शौच-प्रतिपादनपरम् । तथाच ब्रह्मः ।

“अग्निहोत्राद्यनुष्ठानार्थं स्वात्पोपसर्गनात्तत्कालं शौचम्”—इति ।

संन्यस्ते मृते सति तत्सपिण्डानां सद्यः शौचम् । तथाच वामनपुराणम्,—

“बाले प्रव्रजिते चैव देशान्तर-मृते तथा ॥

सद्यः शौचं समाख्यातं विद्युत्पात-मृते तथा”—इति ।

स्वत्यन्तरमपि,—

“सर्व-सङ्ग-निवृत्तस्य ध्यानयोग-रतस्य च ।

न तस्य दहनं कार्यं नाशौचं नोदक-क्रिया”—इति ॥

पूर्वमसपिण्डस्य देशान्तर-गतस्य मरणश्रवणे तत्-सपिण्डानां  
सद्यः शौचमभिधायाधुना देशान्तर-गतस्य सपिण्डस्य संवत्सरादूर्ध्वं  
मरण-श्रवणेऽपि तत्-सपिण्डानां सद्यः शौचं विदधाति,—

देशान्तर-मृतः कश्चित् सगोचः श्रयते यदि ॥ १० ॥

न चिराचमहोराचं सद्यः स्नात्वा शुचिर्भवेत्\* ॥ इति ।

सगोचः सपिण्डः । तस्य देशान्तरगतस्य संवत्सरादूर्ध्वं मरण-श्रवणे  
तत्-सपिण्डानां न चिराचमहोराचं वाऽशौचं, किन्तु सद्यः शौचम् ।

\* सद्यः स्नानेन शुध्यति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

दशाहादूर्ध्वमर्षाक् चिपचात् चिराचं, षण्मासादूर्ध्वक् पक्षिणी,  
अर्षाक् संवत्सरादेकाहमित्यर्थः । तथाच देवसः,—

“आ चिपचात् चिराचं स्यात् षण्मासात् पक्षिणी ततः ।

परमेकाहमावर्षादूर्ध्वं ज्ञातोविशुध्यति”—इति ॥

विष्णुरपि,—

“अर्षाक् चिपचात् चिनिशं षण्मासाच्च दिवानिशम् ।

अहः संवत्सरादूर्ध्वं देशान्तर-मृतेष्वपि”—इति ॥

अथ दिवाशब्देनाहर्दयमुच्यते । “षण्मासात् पक्षिणी”—इति  
वचनान्तरात् । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“प्रोषिते कालशेषः स्यात् पूर्णं दत्तोदकं शुचिः”—इति ।

प्रोषिते देशान्तरस्थे सपिण्डे मृते आशौचमध्ये श्रुते सति तत्काल-  
शेषेणैव शुद्धिः, पूर्णं संवत्सरे व्यतीते तन्मरणश्रवणे स्वातोदकं  
दत्त्वा शुचिर्भवतीत्यर्थः । तथाच मनुः,—

“संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्टृवापोविशुध्यति”—इति ।

यत्तु गौतमेनोक्तम्,—“श्रुत्वा चोर्ध्वं दशम्याः पक्षिणी”—इति ।  
तत् चिपचादूर्ध्वमर्षाक् षण्मासादेदितव्यम् । “षण्मासात् पक्षिणी”—  
इति देवसस्मरणात् । यत् पुनर्वसिष्ठवचनम्,—“देशान्तरस्थे मृते  
ऊर्ध्वं दशाहात् श्रुत्वा एकराचम्”—इति । यच्च गद्यविष्णुवचनम्,—  
“व्यतीते त्वाग्नौ च संवत्सरास्यान्मस्त्वेकरात्रेण अतः परं स्नानेन”—  
इति । तदूर्ध्वं षण्मासादूर्ध्वं संवत्सरादेदितव्यम् । “परमेकाहमाव-  
र्षात्”—इति स्मरणात् । यदपि ब्रह्मवचनम्,—

“अतीते दशरात्रे तु चिराचमशुचिर्भवेत्”—इति ।

तत् चिपचादूर्ध्वम् द्रष्टव्यम् । “अर्षाक् चिपचाच्चिनिशम्”—  
इति विष्णुस्मरणात् । अत्र मूलवचनोक्तं सद्यःशौचविधानं ज्ञातिमात्र-  
विषयं, पित्रादि-विषये तु विशेषः । तथाच पैठीनसिः,—

“पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः ।

श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं स्नतकी भवेत्”—इति ॥

दक्षोऽपि,—

“महागुरु-निपाते तु आर्द्रवस्त्रोपवासिना ।

अतीतेऽब्देऽपि कर्त्तव्यं प्रेतकार्यं यथाविधि”—इति ॥

संवत्सरादूर्ध्वमप्याशौचोदकदानादिकं कार्यं, न पुनः स्नानमात्रा-  
च्छुद्धिरित्यर्थः । पितृ-पत्न्यां मातृ-व्यतिरिक्तायां विशेषोदक्षेण दर्शितः,—

“पितृ-पत्न्यामतीतायां मातृवर्जं द्विजोत्तमः ।

संवत्सरे व्यतीतेऽपि चिराचमशुचिर्भवेत्”—इति ॥

इदं चातिक्रान्ताशौचमुपनीतोपरम-विषयम् । तथाच व्यासपादः,—

“तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च ।

उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवातिकालजम्”—इति ॥

अथमर्थः । षण्मासादिरूपे वयसि यदाशौचं; “आदन्तजन्मनः  
सद्यः”—इत्यादिवचन-विहितं, तत्सर्वेषां ब्राह्मणादीनां तुल्यमवि-  
शिष्टम् । अतिक्रान्ते दशाहादिके चिराचाद्याग्नौ च यत्, तत् सर्वेषां  
समानम् । उपनीते तु मृते दश-द्वादश-एकदश-त्रिंशद्दिनानां तुल्यं  
विषममाशौचं ब्राह्मणादीनाम् । अतिकालजमतिक्रान्ताशौचं तस्मिन्ने-  
वोपनीतोपरमएव, नातुपनीतोपरमे,—इति । जन्मे त्वतिक्रान्ता-  
शौचं नास्ति । तदाह देवसः,—

“नाशुद्धिः प्रसवाग्नौ च व्यतीतेषु दिनेष्वपि”—इति ।

मनुरपि,—

“निर्दृशं ज्ञाति-मरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।

सवासाजलमाश्रुत्य शुद्धो भवति मानवः”—इति ॥

अथ पुत्र-ग्रहणात् निर्दृशेऽपि पितुः स्वानेन शुद्धिः, सपिण्डा-  
गन्तव्यकान्ताग्नौ च नास्तीत्यर्थः । अन्तर्दृशाद्ये तु शेषाहोभिर्विशुद्धिः ।  
तथा च शङ्करः,—

“देशान्तरगतं श्रुत्वा कल्याणं मरणं तथा ।

यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत्”—इति ।

द्विविधो हि देशान्तर-मृतः ; कृतसंस्कारोऽकृतसंस्कारश्च । तत्र  
कृतसंस्कारस्य मरण-अवशेषे संवत्सरादर्वागूर्द्धं वाऽग्नौ च वचन-द्वयेन  
व्यवस्थापितम् । अकृतसंस्कारस्य मरण-अवशेषे त्वाग्नौ च ग्रहण-पिण्डदा-  
नादेः कालविशेषो विविच्यते । अकृतसंस्कारोऽपि द्विविधः, मरण-  
दिवस-ज्ञानाज्ञानभेदात् । यस्य हि मरण-दिवसो विज्ञातः, तस्य  
प्रत्याब्धिकादि-आहुतं तद्विवस-एव कर्त्तव्यं, आग्नौ च ग्रहण-पिण्डोदक-  
दानव्यनिषिद्ध-गच्छनादिकं पर्यालोच्य तत्रातुष्टेयम्, श्रिष्टाचारस्य  
तथा प्रवृत्तत्वात् । यस्य तु दिवसो न विज्ञातः, तं प्रत्येतदुच्यते,

देशान्तरगतो विप्रः प्रयासात् कालकारितात्\* ॥११॥

देह-नाशमनुप्राप्तस्थितिर्न ज्ञायते यदि ।

कृष्णाष्टमी त्वमावस्या कृष्णा चैकादशी च या ॥१२॥

\* कालचोदितात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

उदकं पिण्डदानञ्च तत्र आहुतञ्च कारयेत्\* ।

तीर्थ-यात्राऽऽदिना केनचिन्निमित्तेन देशान्तर-गतस्य विप्रस्य  
चिरकाल-वृद्धदेशपर्यटनादि-सम्पादितादायास-बाहुल्याद्यत्र कापि  
देहमाशो भवति, अतएव तन्मरण-तिथिर्न ज्ञायते मरण-वार्त्ता च यदा  
कदाचित् श्रुता भवति, तत्र तदीयाग्नौ च-स्त्रीकारस्तिलोदकपिण्डदानो-  
पक्रमादिकञ्चेत्येतदुभयं कृष्णाष्टम्यादिषु तिष्ठेषु तिथिष्विच्छेद्या कस्यां-  
चिन्मिथौ कर्त्तव्यम् । तस्यामेव तिथावाब्धिकआहुतञ्च कर्त्तव्यम् ।

यद्यप्यस्मिन् वचने आग्नौ च-स्त्रीकारः साक्षान्मोपान्तः, तथापि  
पूर्वोक्त-वचनयोराग्नौ च-विषयत्वेन तत्प्रकरणत्वादाग्नौ च-स्त्रीकारमन्त-  
रेण तिलोदक-पिण्डदानासंभवाच्चाग्नौ च-स्त्रीकारोऽप्यत्र विवक्षितः,—  
इति गम्यते । उदकादि-वृद्धकर्त्तव्योपन्यासेन आहुतप्रकरणस्य कृतत्वा-  
स्याप्यत्र सङ्गो विवक्षितः । संगृहीतञ्च तत्प्रकरणमुपरिष्ठादस्माभिः  
प्रपञ्चयिष्यते ।

पूर्वमकृतनाम्नोवाल्मीकस्य मरणे सपिण्डानां सद्यः शुद्धिरभिहिता,  
इदानीं कृतनाम्नोऽप्यजात-दन्तस्य वालस्य मरणे सह संस्कारेणा-  
ग्नौ च निषेधति,

अजातदन्ताये वालाये च गर्भादिनिःसृताः† ॥१३॥

न तेषामग्नि-संस्कारो नाग्नौ च नोदकक्रिया ।

अजातदन्ताअनुत्पन्नदन्ताः कृतनामानोये वालाऽमृताः, ये च गर्भा-

\* एतद्वचनद्वयं भूजवचनमेवेति व्याख्यायाः पूर्वोक्तपरपर्यालोचनया  
प्रतीयते । मुद्रितपुस्तके तु भूजवचनतया न मुद्रितमेतत् ।

† गर्भादिनिःसृताः,—इति सो० ना० पुस्तके पाठः ।

दिनिष्कृताः\* पतिताः, तेषां तत्सपिण्डैर्जाग्रि-संस्कारादिकं कर्त्तव्य-  
मित्यर्थः । तथा च ब्रह्मपुराणम्,—

“स्त्रीणां पतितोगर्भः सद्योयातोऽमृतोऽयम् ।

अजातदन्तोमासैर्वा मृतः षड्भिर्गतस्तथा ।

वस्त्राद्यैर्भूषितं कृत्वा न्युपव्यस्तु स काष्ठवत् ।

खनित्वा तु शनैर्भूमिं सद्यः शौचं विधीयते”—इति ॥

स्त्रीणां योगर्भः पतितः, यस्य जननक्षणैव मृतः, यस्य षण्मा-  
सात् प्राङ्मृतः, यस्य षण्मासादूर्द्धमप्यजातदन्तः सम् मृतः, स काष्ठ-  
वद्भूमिं खनित्वा निक्षेप्यः । मासादिव्यतिरिक्तैः सपिण्डैर्नाशौचादिकं  
कर्त्तव्यमित्यर्थः । विष्णुरपि । “अजातदन्ते बाले प्रेते सद्यैव नाग्नि  
संस्कारो नोदकक्रिया”—इति ।

पूर्वच गर्भ-पाते सपिण्डानां वन्भूनां सद्यः शुद्धिमभिधायाधुना  
मातुस्तन्निमित्तमाशौचमस्तीत्याह,

यदि गर्भो विपद्येत स्रवते वाऽपि योषितः ॥ १४ ॥

यावन्मासं स्थितो गर्भो दिनन्तावत्सु सूतकम् ।

अदि गर्भस्य स्त्राव-पातौ स्त्रातां, तदा यावत्सु मासेषु गर्भः  
स्थितस्तन्मास-सञ्ज्ञा-संम-दिनं योषितो मातुः सूतकं सूत्याशौच-  
मित्यर्थः । तथा च याज्ञवल्क्यः,—

“गर्भस्त्रावे मास-तुल्याः निशाः शुद्धेक्षु कारणम्”—इति ।

मास-तुल्या-निशाः,—इति चतुर्थमासप्रवृत्त्यासप्तमादेदित्यम् ।

अर्थात् तु यथावर्षे चिरादादयः । तथा च मरीचिः,—

\* विनिःकृताः,—इति सो० ना० पुस्तके पाठः ।

“गर्भ-सुत्यां यथा मासमचिरे तत्तमे अहम् ।

राजन्ये तु चतुराचं वैश्ये पञ्चाहमेव तु ॥

अष्टाहेन तु शूद्रस्य शुद्धिरेषा प्रकीर्तिता”—इति ।

अचिरे मासत्रये गर्भस्त्रावे उत्तमे ब्राह्मणे अहम् । गौतमोऽपि ।

“गर्भमास-समा रात्रिः क्षंसने गर्भस्य अहं वा”—इति । अत्र

गर्भमाससमरात्रि-अहयोर्व्यवस्थितो विकल्पः । मासत्रयं यावत् अहं,  
ततः परं मास-समारात्रयइति । आदिपुराणे,—

“षण्मासाभ्यन्तरे यावद्गर्भ-स्त्रावो भवेद्यदि ।

तदा माससमैस्त्रावा दिवसैः शुद्धिरिष्यते”—इति ॥

एतच्च स्त्रावनिमित्ताशौचं मातुरेव । पात-निमित्तस्तु पित्रादी-  
नामप्यस्ति । तथा च मरीचिः,—

“स्त्रावे मातुस्त्रिराचं स्त्रात् सपिण्डाशौच-वर्जनम् ।

पाते मातुर्यथामासं सपिण्डानां दिनत्रयम्”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि । “उनद्विवर्षे प्रेते गर्भपतने वा सपिण्डानां चिराचं”  
इति । स्त्रावे पितृविशेषमाह ऋद्धवसिष्ठः । “गर्भस्त्रावे मासतुल्या-  
रात्रयः स्त्रीणां स्नानमात्रमेव पुरुषस्य” इति ।

ननु, स्त्राव-पातयोरप्राप्त-प्रसवकालत्वाविशेषादनयोः कोविशेष-  
इत्यत आह,

आ चतुर्थ्याद्भवेत् स्त्रावः पातः पञ्चम-षष्ठयोः ॥ १५ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्यादशाहं सूतकं भवेत् ।—इति ॥

चतुर्थ्यमासाभ्यन्तरे गर्भनाशः स्त्रावः । पञ्चमषष्ठयोगर्भनाशः पातः ।

तत्र माससङ्ख्या विहितमाशौचं मातुर्भवेत् । अत ऊर्ध्वं सप्तममास-  
प्रभृति गर्भनिर्गमः प्रसवः । तत्र मातुः प्रसवनिमित्तमाशौचं दशाहं  
भवेदित्यर्थः । यत्तु चतुर्विंशतिमते उक्तम्,

“अधस्तात्तन्मासाच्छुद्धिः स्यात् प्रसवे कथम् ?

मृते जीवति वा तस्मिन् अष्टाभिर्मास-सङ्ख्या”-इति ॥

अस्याथमर्थः । नवमान्मासादर्ध्याक् सप्तममासादारभ्य प्रसवे सति  
तन्निमित्तमाशौचं मृतिकाव्यतिरिक्तसर्वसपिण्डानां माससङ्ख्याकरहो-  
भिर्विधीयत इति । मृतिका-विषयत्वे, दशाहविधि-विरोधः प्रसज्येत ।  
नखेवं तर्हि, जातौ विप्रोदशाहेन,—इति सर्वसपिण्डानां जनननिमित्त-  
दशाहाशौच-विधायक-वचनं विरुध्येत । तत्र, तस्य नवम-दशम-मास-  
प्रसव-विषयत्वेनोपपत्तेः । अथ वा, एकविषयत्वेऽपि विकल्पेन व्यव-  
स्थाऽस्तु ।

वाल्मीकि-संस्कारे सत्याशौचं दर्शयति,

दन्तजातेऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते ॥ १६ ॥

अग्नि-संस्करणे तेषां चिराचमशुचिर्भवेत् । इति ॥

जातादन्तायस्यासौ दन्तजातः । तदनु पश्चाज्जातोऽनुजातः, अनु-  
त्पन्नदन्त इति यावत् । कृतं चूडाख्यं कर्म यस्यासौ कृतचूडः । तत्र  
जातदन्तस्याकृतचूडस्यानुजातस्य च सत्याग्नि-संस्कारे तृतीयवर्षकृतचूडे  
च संस्थिते तेषां सपिण्डस्तिराचमशुचिर्भवेदित्यर्थः\* । तत्राकृतचूडस्य  
जातदन्तस्य दाहपक्षे चिराचाशौचमङ्गिरसोक्तम्,

\* तेषां सपिण्डानां चिराचमशुचिर्भवेदित्यर्थः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“यद्यप्यकृतचूडो वै जातदन्तस्तु संस्थितः ।

दाहयित्वा तथाप्येनमाशौचं अहमाचरेत्”—इति ॥

पुराणेऽपि,—

“अनतीतद्विवर्षस्तु प्रेतोयचापि दह्यते ।

अशौचं बान्धवानान्तु चिराचन्तच विद्यते”—इति ॥

यत्तु विष्णुवचनं, “दन्तजाते त्वकृतचूडे त्वहोरात्रेण”—इति ।

तत् खननपक्षे वेदितव्यम् । अजातदन्तस्य कृतचूडस्य दहने चिराचा-  
शौचं षट्त्रिंशन्मतेऽभिहितम्,—

“अद्यप्यजातदन्तः स्यात् कृतचूडस्तु संस्थितः ।

तथापि दाहयेदेनं अहञ्चाशौचमाचरेत्”—इति ॥

यत्तु यमेनोक्तम्,\*

“अजात-दन्ते तनये शिशौ गर्भच्युते तथा ।

सपिण्डानान्तु सर्वेषां अहोरात्रमशौचकम्”—इति ॥

तदकृतचूडविषयम् । मन्वनुजातस्य कृतचूडत्वं कथं, तस्य तृतीये  
विहितत्वादिति चेत्, न,

“चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।

प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात्”—इति

मनुना विकल्पेन स्मृतत्वात् । अग्निसंस्करणे,—इत्येतद्विकल्पेना-  
भिधानं जातदन्तानुजातयोरेव न चिर्वर्षकृतचूडे, तत्राग्निसंस्कारस्य  
नियतत्वात् । इतरचाग्निसंस्कार-विकल्पोमनुना दर्शितः,—

“नाचिवर्षस्य कर्त्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया ।

\* मनुनोक्तम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

जातदन्तस्य वा कुर्यान्नात्रि वाऽपि कृते सति"—इति ॥

उदकक्रियेति अग्निसंस्कारोपलक्षणार्थम् ।

वयोऽवस्थाविशेषेणाशौचविशेषं दर्शयति,

आ दन्तजन्मनः सद्य आ चूडानैशिकी स्मृता\* ॥ १७ ॥  
चिराचमा व्रतादेशाद् दशाराचमतः परम् । इति ॥

दन्तजन्मात् प्रागतीतस्य वालस्य संबन्धिनां सपिण्डानां सद्यः शौचम् । दन्तजन्मादूर्ध्वं प्राक् चूडाकरणादतीतस्य संबन्धिनां नैशिकी, निशाया भवा, अहोराचमशुद्धिः । व्रतादेशउपनयनम् । ततोऽर्ध्याक् चूडायासोर्ध्वमतीतस्य संबन्धिनां चिराचमशुद्धिः । ततः परं दशाराचमित्यर्थः । तथा च संश्लेषकारः,

“नाकोदन्तोद्भवचूडादुपनीतेरधः क्रमात् ।

सद्यःशौचमहस्यहो नियताम्युदकः परः”—इति ॥

शङ्खोऽपि,—

“अजातदन्ते तनये सद्यः शौचं विधीयते ।

अहोराचान्तया शुद्धिर्वाले त्वक्तचूडने ॥

तथैवानुपनीते तु अहोराचमुच्यन्ति वान्धवाः”—इति ।

यत्तु काश्यपवचनं, “वाङ्मानामजातदन्तानां चिरात्रेण शुद्धिः”—इति । तस्मात्तापितविषयम् । अतएव मनुः,—

“निरस्य तु पुमान् शुक्लमुपसृज्य विशुध्यति ।

वैजिकादपि संबन्धादनिर्वाह्यद्वयं अहम्”—इति ॥

\* क्रिया,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

वैजिकसंबन्धोजन्यजनकभावः । यत्तु सत्यन्तरम्,

“प्राङ्नामकरणात्सद्यएकाहोदन्तजन्मनः”—इति ।

तदहने\* वेदितव्यम् । खनने तु सद्यः शुद्धिः । “अजातदन्ते वाले प्रेते सद्यएव नास्तिअग्निसंस्कारोदकक्रिया”—इति विष्णुस्मरणात् । यत्तु वशिष्ठवचनं, “उमदिवर्षे प्रेते गर्भपतने वा सपिण्डानां चिराचम्”—इति । तज्जातदन्तस्याग्निसंस्कारे द्रष्टव्यम् । ततश्चैवं व्यवस्था । नामकरणात् प्राक् सद्यः शौचं नियतं, तदूर्ध्वं प्राक् दन्तजन्मादग्निसंस्कारक्रियायामेकाहः अन्यथा सद्यः शुद्धिः, तस्याप्यजातदन्तस्य चूडाकरणे चिराचं, दन्तजन्मादूर्ध्वमर्वाक् चूडाकरणादेकाहं खनने, अग्निसंस्कारे तु अहः, ऊर्ध्वं चूडायाः प्रागुपनयनात् अहः, उपनयनादूर्ध्वं ब्राह्मणादीनां दशाहदिकमिति । इयं व्यवस्था पुमपत्यमरणे द्रष्टव्या । त्वपत्ये तु विशेषोद्वह्मनुना दर्शितः,—

“अप्रौढायान्तु कन्यार्था सद्यः शौचं विधीयते ।

अहस्त्वदन्तकन्यासु दन्तासु च अहं तथा”—इति ॥

अप्रौढायां अहतचूडायामित्यर्थः ।

“अचूडायान्तु कन्यार्था सद्यः शौचं विधीयते”—

इत्यापस्तम्ब-स्मरणात् । अदन्तकन्यासु वाचाऽदन्तासु अहोराचं, दन्तासु वाग्दन्तासु व्यहम् । तथाच मरीचिः । “चूडाकरणे सद्यः शौचं प्राग्वाग्दन्तादेकाहः दन्तानां प्राक् परिणयनात् अहम्”—इति । ब्रह्मपुराणेऽपि,—

\* तदखनने,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“आ जन्मनस्तु चौडान्तं कन्या यदि विपद्यते ।  
 सद्यः शौचं भवेत्तत्र सर्ववर्णेषु नित्यशः ॥  
 ततोवाग्दानपर्यन्तं यावदेकाहमेव हि ।  
 ततः परं प्रवृद्धायां चिराचमिति निश्चयः ॥  
 वाक्प्रदाने कृते तत्र श्रेयश्चोभयतस्त्वहम् ।  
 पितुर्वरस्य च ततोदत्तानां भर्तुरेव हि ।  
 स्त्रजात्युक्तमशौचं स्यान्मृतके जातके तथा”—इति ॥

पुलस्त्योऽपि,—

“सद्यस्त्वप्रौढकन्यायां प्रौढायां वासराच्छुचिः ।

प्रदत्तायां चिरात्रेण दत्तायां पक्षिणी भवेत्”—इति ॥

प्रदत्तायां प्रज्ञानदानायां वाचा दत्तायामिति यावत् । वाग्दा-  
 नान्तरं मृतायां चिराचम् । मयुरप्याह,—

“स्त्रीणामसंस्कृतानान्तु अहाच्छुध्यन्ति वान्धवाः ।

यथोक्तेनैव कल्पेन शुध्यन्ति तु सनाभयः”—इति ॥

वान्धवाः पतिसपिण्डाः । सनाभयः पितृसपिण्डाः । यथोक्तेन  
 कल्पेन चिरात्रेण । अतएव मरीचिः,—

“अवारिपूर्वं प्रप्ता तु या नैव प्रतिपादिता ।

असंस्कृता तु सा श्रेया चिराचमुभयोः स्मृतम्”—इति ॥

उभयोर्वरपितृपक्षयोः । अकृतचूडायां यत् सद्यः शौचविधानं  
 कृतचूडायां यदेकाहविधानं, तन्मातापितृव्यतिरिक्तविषयम् ।

“प्रप्ताऽप्रप्तासु योषित्सु संस्कृताऽसंस्कृतासु च ।

मातापित्रोस्त्रिरात्रं स्यादितरेषां यथाविधि”—इति ॥

“अजातदन्तासु पित्रोरेकाहम्”—इति शङ्खकार्ष्णाजिनिभ्यां  
 विशेषस्मरणम् । अदन्तासु चिराचविधानं जातदन्तविषयम् । अजा-  
 तदन्तास्त्रेकाहविधानात् । संस्कृतासु पित्रोस्त्रिरात्रं तद्गृहमरणे  
 वेदितव्यम् । तथा च विष्णुः । “संस्कृतासु स्त्रीषु नाशौचं पितृपक्षे  
 तत्प्रसवमरणे चेत् पितृगृहे स्यातां तदैकरात्रं चिरात्रं च”—इति ।  
 तत्र प्रसवे मरणे च बन्धुवर्गस्त्रैकरात्रं पित्रोस्त्रिरात्रमिति व्यवस्था ।  
 ब्रह्मपुराणेऽपि,—

“दन्ता नारी पितुर्गृहे स्तयेताद्य विधेयं च ।

तद्वन्धुवर्गस्त्रेकेन शुचिस्तज्जनकस्त्रिभिः”—इति ॥

पित्रोरुपरमे संस्कृतानां स्त्रीणां चिराचम् । तथाच वृद्धमनुः,—

“पित्रोरुपरमे स्त्रीणामूढानान्तु कथं भवेत् ।

चिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान् यमः”—इति ॥

पित्रोर्मातापित्रोरुपरमे विवाहसंस्कारसंस्कृतानां दुहितृणां चि-  
 रात्रेण शुद्धिरिति । दौहित्र-भगिनीसुतयोरसंस्कृतयोः पक्षिणाशौचं  
 संस्कृतयोस्त्रिराचम् । तथा च वृद्धमनुः,—

“संस्थिते पक्षिणीं रात्रिं दौहित्रे भगिनीसुते ।

संस्कृते तु चिरात्रं स्यादिति धर्मोपनिषत्”—इति ॥

दौहित्रे भगिनीसुते वाऽनुपनीते मृते सति पक्षिणीमागामि-  
 वर्त्तमानाहर्द्वययुक्तां रात्रिं मातामहादिः कृपयेत्, उपनीते तु तस्मिन्  
 मृते सति मातामहादीनां चिराचमाशौचं भवेदित्यर्थः । मातामहा-  
 दीनां मरणे दौहित्रादीनां चिराचमाशौचम् । तथा च वृहस्पतिः,—

“व्यहं मातामहाचार्यश्रोत्रियेष्वशुचिर्भवेत्”—इति ।

आचार्योऽपि सन्नुपनयनादिकर्ता । ओचिचस्त्वैकशाखा-  
ध्यायी, मैत्री प्रातिषेधत्वादिनोपसम्पन्नः । एतेषु मातामहादिषु  
मृत्येषु चिराचमिति । विष्णुरपि । “आचार्यं मातामहे च व्यतीते  
चिराचेण”—इति । मत्तुरपि,—

“ओचिचे त्वपसम्पन्ने चिराचमशुचिर्भवेत्”—इति ।

एतच्चिराचाशौचं परकर्तृकदहनादौ वेदितव्यम् ।

“गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरन् ।

प्रेताहारैः समन्तत्र दशराचेण शुद्ध्यति”—इति

स्वकर्तृकदाहादौ मनुना विशेषस्मरणात् । मातृस्वसादिषु चिराच-  
माशौचम् । तदाह प्रचेताः,—

“मातृस्वसात्मातुल्योः श्रूयश्चरयोर्गुरोः ।

मृते चर्त्विजि याज्ये च चिराचेण विशुद्ध्यति”—इति ।

गुरोराचार्यः । अलिकुलपरम्पराऽऽयातः । याज्योऽपि तथाविधः ।

यन्तु याज्ञवल्क्यवचनम्,—

“गुर्वन्तेवास्तूनूचानमातुल्योचिचेषु च”—इति ।

यन्तु विष्णुवचनम्,—“आचार्यपत्नीपुत्रोपाध्यायमातुल्यश्चरश्चर-  
श्चर्यसहाध्यायि शिष्योऽप्यतीतेऽप्येकराचेण”—इति । तत्र गुरुत्वाध्यायः,  
अन्तेवासी अन्योपनीतशिष्यः । स्त्रोपनीते तु, “शिष्यसतीर्यसम्रा-  
चारिषु चिराचमशौचमेकाहः”—इति बौधायनेन चिराचविधा-  
नात् । मातुल्यः अनुपकारी विदेशस्थो वा । ओचिचोऽनुपसम्पन्नः ।  
श्रूयश्चरश्चरावप्यनुपकारिणौ विदेशस्थौ वा । एकस्मिन् गुरुकुलेऽप्य-  
काहं सहाध्यायी । एतेऽप्येकराचमिति व्यवस्था । यन्तु मनुनोक्तम्,—

“मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यत्विग्वान्धवेषु च”—इति ।

तस्यायमर्थः । स्वप्नोपकारके मातुले । शिष्योऽन्योपनीतसाङ्गवेदा-  
ध्यायी । अलिकुल आधानप्रभृतियावज्जीवमालिङ्गकारी । बान्धवाः  
मातृपितृबान्धवाः । एतेषु पक्षिणाशौचमिति । अनौरसपुत्रादिषु  
चिराचमाशौचम् । तदाह विष्णुः,—

“अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृत्येषु च ।

परपूर्वांसु भार्यांसु प्रसूतासु मृतासु च”—इति ॥

चिराचमित्यनुवर्त्तते । हारीतोऽपि,—

“परपूर्वांसु भार्यांसु पुत्रेषु कृतकेषु च ।

मातामहे चिराचं स्यादेकाहन्तु सपिण्डतः”—इति ॥

शङ्खेऽपि,—

“अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्त्र्यगतासु च ।

परपूर्वांसु च स्वासु चिराचाच्छुद्धिरित्यते”—इति ।

अनौरसाः क्षेत्रजादयः । परपूर्वाः पुनर्भुवः । त्र्यगताः खैरिणः ।  
एतेऽनौरसादिषु यत्प्रतियोगिकं भार्यात्वं पुत्रत्वञ्च तस्यैवेदं चिराच-  
माशौचमित्यर्थः । यत्चेकाहविधानम्,—

“अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्त्र्यगतासु च”—इति ।

तदसन्निधिविषयम् । सन्निधावपि पितृसपिण्डानामेकाहएव ।  
तथाह मरीचिः,—

“एकाहस्तु सपिण्डानां चिराचं यत्र वै पितुः”—इति ।

यन्तु प्रजापतिनोक्तम्,—

“अन्याग्निषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च ।

गोचिः स्नानशुद्धाः शुक्तिरात्रेणैव तत्पिता”-इति ॥

स्नानादेव शुद्धिरिति यत्, तत्समानोदकविषयं असन्निधिविषयं वा । एकस्यां मातरि पितृदयोत्पादितयोर्भात्रोरन्यतरस्मिन्मृतेऽन्यतरस्य चिराचमाशौचं भवति । तथा च मरीचिः,—

“मात्रैकया द्विपितृकौ भ्रातरावन्यगोचकौ ।

एकाहं सूतकं तत्र चिराचं मृतके तयोः”-इति ॥

असपिण्डयोनिष्वन्धिमरणे पक्षिणाशौचम् । तदाह गौतमः,—

“पक्षिणीमसपिण्डे योनिसम्बन्धे सहाध्यायिनि वा”-इति ।

अयमर्थः । असपिण्डः स्ववेश्मनि मृतः । योनिसम्बन्धा मातृव्यस्त्रीय-पितृव्यस्त्रीयादयः । सहाध्यायी गुरुकुले सहशत्रुवेदाध्यायी । शकारा-दुर्वङ्गणादयोऽपि संगृह्यन्ते । तेषु पक्षिणीं तत्सम्बन्धप्रतियोगी जप-येदिति । तथा च दृष्टमनुः,—

“मातुले अश्वरे मित्रे गुरौ गुर्व्यंगणासु च ।

आशौचं पक्षिणीं रात्रिं मृता मातामही यदि ॥

अश्वरयोर्भगिन्याश्च मातुलान्याश्च मातुले ।

पिण्डोः स्वसरि तदत्र पक्षिणीं जपयेन्निग्राम्”-इति ॥

यन्तु विष्णुश्लोकम् । “असपिण्डे स्ववेश्मनि मृते एकरात्रम्”-इति । तदप्रधानमृहमरणे वेदितव्यम् । यदप्यङ्गिरसोक्तम्,—

“मृहे यस्य मृतः कसिदसपिण्डः कथञ्चन ।

तथाप्यशौचं विज्ञेयं चिराचं नात्र संशयः”-इति ॥

तदसपिण्डश्रीचिविषयम् । यन्तु दृष्टमनुनैवोक्तम्,—

“भगिन्यां संस्त्रितायान् भ्रातर्यपि च संस्त्रित ।

मित्रे जामातरि प्रेते दौहित्रे भगिनीसुते ॥

श्यास्यके तत्सुते चैव सद्यः स्नानेन शुध्यति”-इति ।

तत्र भगिन्यादौ सद्यःशुद्धाभिधानं देशान्तरमरणविषयम् । जामातृश्यास्यकसुतयोः सन्निधावेव सद्यःशुद्धिरिति । निवासराजन्य-हनि मृतेऽहराशौचं, रात्रौ चेद्रात्रिमात्रमिति । अतएव मनुः,—

“प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितः”-इति ।

ज्योतिषा सौरेण नात्र चेण वा सह वर्तते यदाशौचं, तत् सज्योतिः । अहनि चेद्यावत्सूर्यदर्शनं, रात्रौ चेद्यावन्नक्षत्रदर्शनमित्यर्थः । याममध्ये श्वे स्थिते यामस्य तावदाशौचम् । तदाह दृष्टमनुः,—

“याममध्यगतोयावच्छ्वस्तिष्ठति कस्यचित् ।

यामस्य तावदाशौचं निर्गते शुचितामिचात्”-इति ॥

ग्रामेश्वरादावपि सज्योतिराशौचम् । तदाह सएव,—

“ग्रामेश्वरे कुलपतौ श्रोत्रिये च तपस्विनि ।

श्रित्ये पञ्चत्वमापन्ने शुद्धिर्नक्षत्रदर्शनात्”-इति ॥

कुलपतिः समूहपतिः । श्रोत्रियोदेशान्तरस्यः ।

उक्तस्याशौचस्याग्निहोत्रब्रह्मचारिणोरपवादमाह,—

ब्रह्मचारी मृहे येषां ह्रयते च हुताशनः ॥१८॥

सम्पर्कं न च कुर्वन्ति न तेषां सूतकं भवेत् । इति ॥

ब्रह्मचारी उपकुर्वाणकोनैष्ठिकस्य, येषाङ्गुहे हुताशनो ह्रयते अग्नि-होचमनुष्ठीयते, तेषामग्निहोत्रानुष्ठानकाले नास्याशौचं ; यदि ते सूत-किमिः सह संसर्गं न कुर्युः । तदुक्तं कूर्मैः,—

“नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।  
माशौचं कीर्तितं सद्भिः पतिते च तथा मृते”-इति ॥

देवस्योऽपि,—

“नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।  
माशौचं सूतके प्रोक्तं शावे वापि तथैव च”—इति ॥

इत्यतिरपि,—

“स्नाध्यायः क्रियते वन होमसोभयकालिकः ।

सायंप्रातर्वैश्वदेवं न तेषां सूतकं भवेत्”—इति ॥

संसर्गस्यास्पृश्यत्वकर्मानधिकारलक्षणाशौचापादकत्वमन्यव्यतिरेका-  
भ्यामुपपादयति,—

सम्पर्कादुच्यते विप्रो जनने मरणे तथा ॥१८॥

सम्पर्काच्च निवृत्तस्य न प्रेतं नैव सूतकम् । इति ॥

एवमर्थमेतत् ॥ किञ्च,

शिल्पिनः कारुका वैद्या दासी दासाश्च नापिताः ॥२०॥

राजानः शोचियाश्चैव सद्यःशौचाः प्रकीर्तिताः ॥

सव्रतः सचपूतश्च आहिताग्निश्च योद्विजः ॥२१॥

राजश्च सूतकं नास्ति यस्य चेच्छ्रुति पार्थिवः ॥

उच्यते निधने दाने आर्त्ता विप्रो निमन्त्रितः ॥२२॥

तदैव ऋषिभिर्दृष्टं यथा कालेन शुध्यति । इति ॥

शिल्पिनश्चिकाराद्याः । कारुकाः सुपकारप्रभृतयः । वैद्याश्चि-  
कित्सकाः । शोचियाः सद्यः प्रशास्तिकाः । व्रतेन चान्द्रायणादिनियमेन

सह वर्त्तते इति सव्रतः । सचपूतो भवामयनाद्यधिकृतः । एते स्वस्वकर्मणि  
सद्यःशौचाः । राज्ञः, राजसंबन्धिनो मान्यस्य, यस्य च पुरोहितस्या-  
नन्यसाध्यमन्त्राभिचारादिकर्मसिद्ध्यर्थमाशौचाभावमिच्छति, तयोरपि  
तत्तत्कर्माणि सूतकं नास्ति । निधनशब्देन तत्साधनभूतः सङ्ग्रामोल्लस्यते ।  
तत्रान्नादिदाने चोद्यतः कृतोपक्रमः, आर्त्तः आपदं प्राप्तः, आह्वादादौ  
निमन्त्रितोविप्रश्च, तदैव सद्यएव शुध्यतीति ऋषिभिर्दृष्टम् । यथा कालेन  
द्वादशरात्रादिना, तथेत्यर्थः । तथा चादिपुराणे,—

“शिल्पिनश्चिकाराद्याः कर्म यस्माधयन्यतम् ।

तत्कर्मा नान्यो जानाति तस्माच्छुद्धः स्वकर्मणि ॥

सुपकारेण यत्कर्मा करणीयं नरेष्विह ।

तदन्यो नैव जानाति तस्माच्छुद्धः स सुपकृत् ॥

चिकित्सकोयत्कुरुते तदन्येन न शक्यते ।

तस्माच्चिकित्सकः स्वर्गं शुद्धो भवति नित्यशः ॥

दास्योदासाश्च यत्किञ्चित् कुर्वन्त्यपि च लीलया ।

तदन्यो न क्षमः कर्तुं तस्मात्ते शुचयः सदा ॥

राजा करोति यत्कर्मा स्वप्नेऽप्यन्यस्य तत् कथम् ।

एवं सति नृपः शुद्धः संस्पर्शे मृतसूतके ॥

यत्कर्मा राजभृत्यानां इत्यस्यगमनादिकम् ।

तस्मास्ति यस्मादन्यस्य तस्मात्ते शुचयः सदाः”—इति ॥

विष्णुरपि । “अशौचं न राज्ञां राजकर्मणि न व्रतिनां व्रते न  
सजिष्णां सचे न कारुणां कारुकर्मणि न राजाशाकारिणां तदि-  
च्छायाम्”—इति । प्रचेताश्रयि,—

“कारवः त्रिष्टिपिनो वैद्याः दासी दासास्तथैव च ।

राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्त्तिताः”—इति ॥

बृहस्पराशरोऽपि,—

“राज्ञां तु सूतकं नास्ति प्रतिमां न च सन्निषाम् ।

दीक्षितानाञ्च सर्वेषां यस्य चेच्छति पार्थिवः ॥

तपोदानप्रवृत्तेषु नाशौचं नृतसूतके”—इति ।

स्यत्यन्तरमपि,—

“नित्यमन्नप्रदस्यापि कृच्छ्रचान्द्रायणादिषु ।

प्रवृत्ते कृच्छ्रहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ॥

गृहीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य कस्यचित् ।

निमग्नितेषु विप्रेषु प्रारब्धे आहुकर्मणि ॥

निमग्नितस्य विप्रस्य स्वाध्यायनिरतस्य च ।

देहे पितृषु तिष्ठत्सु नाशौचं विद्यते कचित् ॥

प्राथम्येत्तत्प्रवृत्तानां दाहब्रह्मविदां तथा”—इति ।

मनुरपि,—

“न राज्ञामघदोषोऽस्ति प्रतिमां न च सन्निषाम् ।

ऐश्वर्यं स्थानमुपासीना ब्रह्मभृता हि ते सदा ॥

राज्ञोमाहात्मिके स्थाने सद्यःशौचं विधीयते ।

प्रजानां परिरक्षार्थमासनं तत्र कारणम्”—इति ॥

थाश्ववत्स्योऽपि,—

“अश्विजां दीक्षितानाञ्च यज्ञीयं कर्म कुर्वताम् ।

सचि-व्रति-ब्रह्मचारि-दाह-ब्रह्मविदां तथा ॥

दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे देशविप्रवे ।

आपद्यपि च कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते”—इति ॥

हारीतोऽपि,—

“संग्रामस्थश्च राजन्यो वैश्यो मध्ये गवां स्थितः ।

सत्री च ब्राह्मणो नित्यं ब्रह्मचारी च वै शुचिः”—इति ॥

पैठीनसिरपि,—

“विवाहयज्ञदुर्गेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि ।

न तत्र सूतकं तद्वत् कर्म यज्ञादि कारयेत्”—इति ॥

ब्रह्मपुराणोऽपि,—

“अथ देवप्रतिष्ठायां गणयागादिकर्मणि ।

आहुतादौ पितृयज्ञे च कन्यादाने च नो भवेत्”—इति ॥

अङ्गिराश्रमपि,—

“जनने मरणे चैव चिच्छाशौचं न विद्यते ।

यज्ञे विवाहकाले च देवयामे तथैव च”—इति ॥

अथ विवाहादौ सद्यःशौचमुपक्रान्तविवाहादिविषयम् । अथ

नृपादीनामसाधारणकृत्यव्यतिरिक्तविषयेष्वशौचमस्येव । तथाच ब्राह्मे  
पुराणे,—

“राज्यमाश्रित्य येन स्यादिना राज्ञा स्वमण्डले ।

प्रयास्यतश्च संग्रामे शोमे प्रास्थानिके सति ॥

मन्त्रादितर्पणैर्व्याऽपि प्रजानां शान्तिकर्मणि ।

गोमङ्गलादौ वैश्यानां कृषिकालात्ययेष्वपि ॥

आशौचं न भवेत्सोके सर्वज्ञान्यत्र विद्यते”—इति ।

किञ्च,

प्रसवे गृहमेधी तु न कुर्यात् सङ्गरं यदि ॥२३॥

दशाहास्तु ध्यते माता त्ववगाह्य पिता शुचिः । इति ॥

प्रसवे जनने गृहमेधी गृहस्थः पिता सूतिकया सह यदि संसर्गं न कुर्यात्, तदा स्नानेन शुद्धो भवति, माता तु दशाहेन शुद्धा भवतीत्यर्थः ।

नन्वेवं तर्हि पितुः कर्मानधिकारलक्षणमाशौचं न स्यादित्यत्राह,—

सर्वेषां शवमाशौचं मातापित्रोस्तु सुतकम् ॥२४॥

सुतकं मातुरेव स्यात् उपस्पृश्य पिता शुचिः । इति ॥

यथा सपिण्डानां कर्मानधिकारलक्षणमाशौचं सम्पूर्णं, तद्वत्पितुरपि । मातापित्रोस्तु सुतकमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचं, तत्रापि दशाहमस्पृश्यत्वं मातुरेव पितुस्तु स्नानपर्यन्तमेवेत्यर्थः । तथा च पैठीनसिः,—

“जनौ सपिण्डाः शुचयो मातापित्रोस्तु सुतकम् ।

सुतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः”—इति ॥

अयमर्थः । जनने मातापितृव्यतिरिक्ताः सर्वे सपिण्डाः स्पृश्याः, मातापित्रोस्तु नास्ति स्पृश्यत्वं, तत्रापि पिता स्नानेन स्पृश्यो भवति, दशाहमस्पृश्यत्वं मातुरेव । तथा च वसिष्ठः,—

“नाशौचं विद्यते पुंसः संसर्गं चेन्न गच्छति ।

रजसाचाशुचि ज्ञेयं तच्च पुंसि न विद्यते”—इति ॥

सम्बन्धोऽपि,—

“जाते पुत्रे पितुः स्नानं संचेलन्तु विधीयते ।

माता शुद्धेद्ग्राहेन स्नानान्तु स्पर्शनं पितुः”—इति ॥

गृहस्थतिरपि,—

“शावाशौचं तु सर्वेषां सुतकं मातुरेव च ।

स्नानं प्रकुर्यान्तु पिता ज्ञातयो न संचेलिनः”—इति ॥

गीतमोऽपि,—

“मातापित्रोस्तु सुतकमुपस्पृश्य पिता शुचिः”—इति ।

आदिपुराणेऽपि,—

“सुतकी\* तु सुखं दृष्ट्वा जातस्य जनकस्ततः ।

कृत्वा संचेलं स्नानन्तु शुद्धो भवति तत्क्षणात्”—इति ॥

सूतिकया सह संसर्गकरणे तन्निमित्तमस्पृश्यत्वं दशाहमस्तीत्याह,

यदि पत्न्यां प्रसूतायां सम्पर्कं कुरुते द्विजः ॥२५॥

सुतकन्तु भवेत्तस्य यदि विप्रः षडङ्गवित् । इति ॥

सूतिकया पत्न्या सह पतिः संसर्गं यदि कुर्यात्तदा विद्याकर्मायुक्तस्य विप्रस्याप्यस्पृश्यत्वलक्षणं सुतकं भवेत्, किमुतान्यस्येत्यर्थः । तथा च सुमन्तुः । “मातुरेव सुतकं तां स्पृशतश्च नेतरेषाम्”—इति । सूतिकां स्पृशतो जनकस्यास्पृश्यत्वलक्षणं सुतकं भवति, नान्येषामित्यर्थः ।

ननु जनननिमित्तमेवास्पृश्यत्वं भर्तुः स्नानानन्तरमपि किं न स्यादत आह,—

सम्पर्काज्जायते दोषो नान्यो दोषोऽस्ति वै द्विजे ॥२६॥

\* सुतके इति, सु० पुस्तके पाठः ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सम्पर्कं वर्जयेद्बुधः । इति ॥

ज्ञानानन्तरं भर्तुः संसर्गनिमित्तकएव दोषोऽसृष्टत्वापादको जायते, न जनननिमित्तको दोषोऽस्ति, तस्मादिदम् सम्पर्कं सह ग्रथनासनभोजनादिकं वर्जयेदित्यर्थः । तथा च ब्रह्मसूतिः,—

“यस्यैः सहासपिण्डोऽपि प्रकुर्याच्छयनाशनम् ।

बान्धवो वा परोवापि स दशाहेन शुध्यति”—इति ॥

विष्णुरपि । “ब्राह्मणादीनामाशौचे यः सप्तदेवान्नमग्रीयात्तस्य तावदाशौचं यावत्तेषामाशौचव्यपगमः”—इति । अत्रिरपि,—

“सम्पर्काज्जायते दोषः पारको नृतजन्मनि ।

तद्वर्जनात्पितुरपि सद्यःशौचं विधीयते”—इति ॥

प्रारब्धे यज्ञादौ कर्तुः शुद्धिरुक्ता, इदानीं कल्पितद्रव्यस्यापि शुद्धिरस्तीत्याह,

विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा नृतसूतके ॥२७॥

पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति । इति ॥

अत्र विवाहग्रहणं पूर्वप्रवृत्तचौडोपनयनादिसंस्कारकर्म्मोपसं-  
कार्यम् । उत्सवोदेवतोत्सवः, तेन च देवप्रतिष्ठादिकमुपसंख्यते । यज्ञो  
ज्योतिष्टोमादिः । तेषु प्रारब्धेषु अन्तरा मध्ये यदि नृतसूतके मरण-  
जनने स्यातां, तदा पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं देवतायै ब्राह्मणेभ्यो दीयमानं  
न दुष्यतीत्यर्थः । तथाच कतुः,—

“पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति”—इति ।

यत्ने तु विशेषः सत्यन्तरे दर्शितः,—

“विवाहोत्सवयज्ञादिव्यन्तरा नृतसूतके ।

शृतमसं\* परैर्देयं दातुं भोक्तृं न सृष्टेत्”—इति ॥

कृतात्मसूतकिभिर्देयं, सूतकी तु दातुं भोक्तृं न सृष्टे-  
दित्यर्थः । यत्तु सत्यन्तरम्,—

“द्रव्याणि स्वामिसंबन्धादघानि त्रिशूचीनि च ।

स्वामिशुद्धैव शुध्यन्ति वारिणा प्रोक्षितान्यपि”—इति ॥

तदसङ्कल्पितद्रव्यविषयम् । कानिचिदसङ्कल्पितान्यपि द्रव्याणि स-  
र्वदा शुद्धानि । तथा च मरीचिः,—

“लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च ।

त्राककाष्ठहोषेषु दधिसर्पिःपयःसु च ॥

तैलौषध्यजिने चैव पक्वापक्वे स्वयं यवः ।

पण्डेषु चैव सर्वेषु नाशौचं नृतसूतके”—इति ॥

अनेकाशौचनिमित्तसंस्त्रिपाते प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तौ तां  
निवारयति,

अन्तरा तु दशाहस्य पुनर्मरणजन्मनी ॥२८॥

तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तस्यादनिर्दशम् । इति ॥

यदा दशाहाशौचकालमध्ये तत्तुल्यस्य ततोऽल्पस्य वाऽऽशौचस्य  
निमित्ते जननमरणे स्यातां, तदा पूर्वप्रवृत्तं तदाशौचं यावदनिर्दशम-  
निर्गतदशाहं स्यात् विप्रस्यावदेवाशुचिर्भवति न पुनर्मध्योत्पन्नमरणादि-  
निमित्तकदशाहाशौचवानित्यर्थः । तथा च मनुः,—

\* शेषमसं,—इति पाठान्तरम् ।

“अनर्हद्वाहे आतासेत् पुनर्मरणजन्मनी ।

तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तस्यादनिर्हद्बन्”-इति ॥

आज्ञवल्क्योऽपि,—

“अन्तरा जन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुध्यति”-इति ।

विष्णुरपि । “जननाग्नौचमध्ये यद्यपरं जननं स्नातनपूर्वाग्नौच-  
अपनमे शुद्धिः मरणाग्नौचमध्ये ज्ञातिमरणेऽप्येवम्”-इति । अपि-  
ब्रह्माजननेऽपि मरणाग्नौचकालेनैव शुद्धिरित्यर्थः । यदा जनननि-  
मित्तदग्नाग्नौचमध्ये मरणमापतति, तदा मरणादारभ्य दग्नाहं  
कार्यम् । तथा चाङ्गिराः,—

“सूतके सूतकं चेत्स्यात्सूतके तत्र सूतकम् ।

तत्राधिकृत्य सूतकं ग्नौचं कुर्यान्न सूतकम्”-इति ॥

वट्चिन्मतेऽपि,—

“ज्ञावाग्नौचे समुत्पन्ने सूतकस्तु यदा भवेत् ।

ज्ञावेन शुध्यते सृतिर्न सृतिः ज्ञावग्नौधनी”-इति ॥

चतुर्विंशतिमतेऽपि,—

“सूतजातकयोर्दोषे वा शुद्धिः सा तु कथ्यते ।

सूतेन शुध्यते जातं न सूतं जातकेन तु”-इति ।

अस्याग्नौचमध्ये दीर्घकालाग्नौचप्राप्तौ न पूर्वेषु शुद्धिः । तदुक्त-

सुब्रह्मण्यः,—

“अस्याग्नौचस्य मध्ये तु दीर्घाग्नौचं भवेद्यदि ।

न पूर्वेषु विशुद्धिः स्यात् स्वकालेनैव शुध्यति”-इति ॥

यत्नेनापि,—

“अथद्विजमदाग्नौचं पश्चिमेन समापयेत् ।

यथा चिराप्ते प्रकान्ते दग्नाहं प्रविशेद्यदि ॥

आग्नौचं पुनरागच्छेत् तत्समाप्य विशुध्यति”-इति ।

प्रथमप्रवृत्ताग्नौचकालापेक्षया दीर्घकालानुवर्त्तनेन विद्वद्वाधवदा-  
ग्नौचं यदि मध्ये समुत्पद्यते, तदा पश्चिमेन स्वकालेनैव समापये-  
दित्यर्थः । ब्रह्मणेऽपि,—

“समाग्नौचसम्प्राप्ते प्रथमेन समापयेत् ।

असमानं द्वितीयेन धर्मराजवचोयथा”-इति ॥

असमानं दीर्घकालाग्नौचमित्यर्थः । हारीतोऽपि,—

“ज्ञावाग्नौचं ज्ञावग्नौचान्ते पूर्वाग्नौचेन शुध्यति ।

गुरुणा लघु शुध्येत् लघुना नैव तद्गुरु ॥

अधानां योगपक्षे तु ज्ञेया शुद्धिर्गरीयसा” ।

गुरुलघुत्वे तु समानजातीययोः कालापेक्षया, विजातीययोः  
स्वरूपेणैव । तदुक्तं तेनैव,—

“मरणोत्पत्तियोगे तु गरीयोमरणं भवेत्”-इति ।

कचित्कालापेक्षया लघ्वाग्नौचमध्ववर्त्तिनो गुरुवाग्नौचस्य पूर्वाग्नौच-  
कालेनापगमोऽस्ति । तदाह देवसः,—

“परतः परतोऽशुद्धिरवद्वौ विधीयते ।

स्यात्तेष्वस्यतमादङ्गः पूर्वेष्वैवात्र विध्यते”-इति ॥

वर्त्तमानाग्नौचमध्ववर्त्तिनि जननादौ यदाऽथद्विजदीर्घकालमा-  
ग्नौचं, तदा परतः प्राप्तं जननादिकमारम्भाशुद्धिर्निधीयते । तद्यदि  
पूर्वप्रवृत्ताग्नौचं पञ्चमदिनात्परतोऽप्यनुवर्त्तते, तदा पूर्वेष्वैव पूर्वा-

शौचकालेनैव दशाहाशौचस्यापि शुद्धिर्विशिष्यते विधीयते । एतदुक्तं भवति । अन्तरा पतितस्याशौचस्य दीर्घकालत्वेऽपि यदि पूर्वप्रवृत्तमाशौचमुत्तराशौचकालादूर्द्धाधिककालं स्यात्, तदा पूर्वप्रवृत्ताशौचकालेनैवोत्तरस्यापि शुद्धिर्भवति । तद्यथा । गर्भपातनिमित्तवडहाशौचमध्ये यदि दशाहाशौचमापतेत्, तदा वडहाशौचशेषेणैव दशाहाशौचस्यापि निवृत्तिरिति । एवमन्यत्रापि अर्द्धाधिककालाशौचशेषेणैवाधिककालाशौचस्यापि निवृत्तिरवगन्तव्या ।

अन्तरा पतितस्याशौचस्य शेषेण शुद्धिरित्यत्र विशेषो गौतमेनोक्तः । “रात्रिशेषे द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिः”—इति । रात्रिशब्देनाहोरात्रं लक्ष्यते । रात्रिः शेषोयस्याशौचस्य, तस्मिन्विद्यमाने यदाऽशौचान्तरमापतेत्, तदा पूर्वशौचकालानन्तरं द्वाभ्यां रात्रिभ्यां शुद्धिः । प्रभाते तस्यारात्रेश्वरमे यामे पुरा सूर्योदयादाशौचसन्निपाते तिसृभिरात्रिभिः शुद्धिर्न तु पूर्वशौचकालशेषेणेति । तथा ब्रह्मसंहिताभ्यामपि । “अथ चेदन्तरा प्रमीयेत जायेत वा शिष्टैरेव दिवसैः शुद्धेदहःशेषे द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिः”—इति ।

मातातपेनापि ।

“रात्रिशेषे द्वाहाच्छुद्धिर्यामशेषे अहाच्छुचिः”—इति ।

बौधायनेनापि । “अथ यदि दशरात्रसन्निपाते यदाद्यं दशरात्रसमाशौचमागवमादिवसात्”—इति । अस्यार्थः । यावत्सप्तमदिवसपरिसमाप्तिश्चावत् न पूर्वशौचकालशेषेणोत्तराशौचस्य निवृत्तिरिति । नवमशब्देनोपान्यदिवस उपलक्ष्यते । ततश्च चतुर्यादीनामप्यन्यदिवसाशौचसन्निपाते द्विरात्रं प्रभाते चिरात्रमित्यवगन्तव्यम् ।

देवलेनापि,—

“पुनः पाते दशाहात्राक् पूर्वैण सह गच्छति ।

दशमेऽङ्गि पतेद्यस्य द्वाहतः स विशुध्यति ॥

प्रभाते तु चिरात्रेण दशरात्रेष्वयं विधिः”—इति ।

दशाहात्रागित्यत्र दशाहशब्दोऽन्यदिवसोपलक्षकः । दशरात्रेष्वित्येतदपि द्वादशरात्राद्युपलक्षणम् । समानाशौचयोः सन्निपाते पूर्वशेषेण शुद्धिरित्यस्य कचिदपवादः शङ्केन दर्शितः,—

“मातर्यगे प्रमीतायामशुद्धौ म्रियते पिता ।

पितुः शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यान्तु पत्निणीम्”—इति ॥

मातरि पूर्वं मृतायां यदि तन्निमित्ताशौचमध्ये पिता म्रियेत, तदा न पूर्वाशौचशेषेण शुद्धिः, किं तु पित्राशौचकालेनैव शुद्धिः । तथा, पूर्वं पितरि मृते तन्निमित्ताशौचमध्ये मातरि प्रमीतायामपि न पित्राशौचकाल-शेषेण शुद्धिः, किं तु पित्राशौचं समाप्य पत्निणीं कुर्यादित्यर्थः ।

उक्तस्य दशाहाद्याशौचस्य विषयान्तरेऽप्यपवादमाह,—

ब्राह्मणार्थं विपन्नानां बन्दीगोग्रहणे तथा ॥२६॥

आहवेषु विपन्नानामेकरात्रमशौचकम् । इति ॥

ब्राह्मणप्राणरक्षणार्थं हतानां, बन्दीग्रहणे गोघहे च सति तदिमोचनार्थं हतानां, आहवेष्वाभिमुख्येन हतानां, ये सपिण्डास्तेषामेकरात्रमेवाशौचं न दशरात्रादिकमित्यर्थः । यन्तु सद्यःशौचमित्यनुवृत्तौ मनुनोक्तम्,—

“उभ्राह्वतानाञ्च विद्युता पार्थिवेन च ।

गोब्राह्मणस्य सैवार्थं यस्य चेच्छति भूमिपः” इति ॥

तदसन्निधिविषयम् ।

रणहतमपिण्डानामेकाद्वाशौचविधिषेवतया नवभिः स्रोकैराहवे  
हतं प्रशंसति । तत्र प्रथमं परिव्राजकदृष्टान्तेनादित्यमण्डलभेदित्वं  
दर्शयन्नर्थाद्ब्रह्मलोकप्राप्तिं दर्शयति,—

द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ॥३०॥

परिव्राज्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखोहतः । इति ॥

योगाभ्यासेनेश्वरमुपासीनः परिव्राजकोऽर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं  
गच्छन् मार्गमध्ये वाय्वादित्यचन्द्राणां मण्डलानि क्रमेण भित्त्वा तत्र  
तेभ्य उत्तरतोत्तराधिकेभ्यः किद्रेभ्यो निर्गत्य क्रमेण विद्युदादिलोकान्  
सञ्चरन् ब्रह्मलोकं प्राप्नोति । किद्वनिर्गमणं वाजसनेयिब्राह्मणे श्रुतम् ।  
“स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथवक्त्रस्य खं तेन  
स ऊर्ध्वमाक्रमते स आदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते  
यथा उदुम्बरस्य खं तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स चन्द्रमसमागच्छति  
तस्मै स तत्र विजिहीते यथा दुन्दुभेः खं तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते”—  
इति ।

तत्र चिरकालं महता प्रयासेन योगमभ्यस्यता परिव्राजकेन  
तत्र समानगतित्वं रणहतस्यायुक्तं तस्मादल्पकालप्रयासत्वादित्याशङ्क्य,  
कालान्त्यत्वेऽपि धैर्यातिशयेन प्रयाससाम्यं सूचयितुमभिमुखोदित्युक्तम् ।  
तमेव सूचितमर्थं विशदीकरोति,—

यच्च यच्च हतः शूरः शत्रुभिः परिवेष्टितः ॥३१॥

अश्वयान् लभते लोकान् यदि क्लीबं न भाषते । इति ॥

लोके शस्त्रधारिणमेकमपि दृष्ट्वा महती प्राणभीतिर्जायते । युद्ध-  
काले तु प्रतिमैत्र्यगताः सर्वेऽपि शत्रवः शस्त्रधारिणोमारणोद्यताएनं  
परिवेष्टयन्ति । तदानीमुत्पद्यमानायाभीतेरियत्तैव नास्ति, तादृशीं  
भीतिं सोढ्वा प्रतिभटाभिमुखं गच्छतः शूरस्य धैर्यं योगिधैर्यादप्य-  
धिकम् । नहि योगिनो यमनियमादिषु कचित्प्राणभीतिः सम्भाविता ।  
ततो यथा जागरणे वज्रेषु वल्ग्वेषु शत्रुभवनोयस्य भोगस्य मुहूर्त-  
मात्रवर्त्तिनि स्वप्ने साकल्यं दृश्यते, तथा चिरकालमात्रियोगसाम्यं रणे  
धैर्यवतः किं न स्यात् । धैर्यातिशयेन साम्यमत्र विवक्षितमिति दर्शयितुं,  
यदि क्लीबं न भाषते,—इत्युक्तम् । क्लीबं नपुंसकत्वं विकलता, तत्सूचकं  
भीत्याविष्कारकवाक्यं यदि न भाषेत, तदानीं योगिधाम्यादश्वयान्  
ब्रह्मलोकावान्तरविशेषान् सालोकादीन् लभते ।

परिव्राजकदृष्टान्ते सूर्यमण्डलभेदित्वं सम्भावयति,

संन्यस्तं ब्राह्मणं दृष्ट्वा स्थानाच्चलति भास्करः ॥३२॥

एष मे मण्डलं भित्त्वा परं स्थानं प्रयास्यति । इति ॥

यद्यपि मण्डलस्याचेतनरश्मिमूढरूपत्वात्तद्भेदेऽपि नास्ति का-  
चिदादित्यस्य वेदना, तथापि पूर्वमत्यन्तगोचपदे वर्त्तमानस्येदानीं-  
मुखपदप्राप्तिश्चित्तक्षेत्रहेतुर्भवति । अतएव, भित्त्वा परं स्थानं प्रयास्य-  
तीत्युक्तम् । एतदेवाभिप्रेत्य व्यासआह,—

“क्रियावद्भिर्हि कौन्तेय, देवलोकः समावृतः ।

न चैतदिष्टं देवानां मर्त्यैरुपरि वर्त्तनम्”—इति ।

मुमुक्षुपरिब्राजकदर्शनमात्रेण\* निष्पन्नस्य भास्करचलनस्योप-  
न्यासाद्योगिनो यथोक्तफलं दृढीकृतं भवति ।

रणे चाभिमुखोदतइति दार्ष्टान्तिकेऽभिहितं, तच्च हतत्वं धैर्या-  
तिशयस्योपलक्षणं, असत्यपि स्वबधे परत्राणप्रवृत्तस्य धीरस्य यथोक्त-  
फलसङ्गावादित्याह,—

यस्तु भग्नेषु सैन्येषु विद्रवत्सु समन्ततः ॥ ३३ ॥

परित्रातुं यदा गच्छेत् स च क्रतुफलं लभेत् । इति॥

क्रतुरचाश्वमेधः । ब्रह्मलोकप्राप्तिफलत्वात् । अश्वमेधस्य च  
तत्फलत्वं वाजसनेयिशाखायां भुज्यब्राह्मणे, “क न्वश्वमेधयाजिनो  
गच्छन्ति”—इत्यादिप्रश्नप्रतिवचनयोर्विस्पष्टमवगम्यते ।

यः परित्राणार्थं प्रवृत्तस्तस्य प्रवृत्तिमात्रेण क्रतुफलमुक्तं, प्रवृत्तस्य  
गात्रच्छेदे सति हतत्वाभावेऽपि फलातिशयोऽस्तीत्याह,—

यस्य छेदक्षतं गात्रं शरमुज्जरयष्टिभिः ॥ ३४ ॥

देवकन्यास्तु तं वीरं हरन्ति रमयन्ति च । इति ॥

गात्रं शरीरं, छेदक्षतं हस्तपादाद्यवयवच्छेदेनोपद्रुतम् ।

परित्राणाय प्रवृत्तस्य गात्रच्छेदे यत्फलं ततोऽप्यतिशयं मरणे  
दर्शयति,—

देवाङ्गनासहस्राणि शूरमायोधने हतम् ॥ ३५ ॥

त्वरमाणाः प्रधावन्ति मम भर्ता ममेति च । इति ॥

यद्यपि यज्ञसङ्गादिकं युद्धमरणं चोभयमप्येकविधस्य फलस्य समानं

\* मुमुक्षोः परिब्राजकदर्शनमात्रेण,—इति मु० पुनः पाठः ।

साधनं, तथापि युद्धमरणस्यात्यल्पकालसाध्यत्वेन वैकल्याणसम्भवा-  
दुत्तमसाधनत्वमित्याह,

यं यज्ञसङ्घैस्तपसा च विप्राः

स्वर्गैषिणो वाऽथ यथैव यान्ति ।

क्षणेन यान्त्येव हि तत्र वीराः

प्राणान् सुयुद्धेन परित्यजन्तः ॥ ३६ ॥ इति ।

विप्रशब्देन निष्कामा विवक्षिताः । तथाच स्वर्गैषिणो वेति  
विकल्प उपपद्यते । अत्र पुण्यलोकेषु यं लोकविशेषं यथैव येन  
प्रकारविशेषेण देवकन्यावरणादिना युक्ताः सन्तोयान्ति । तत्र तेषु  
पुण्यलोकेषु तमेव लोकविशेषन्तेनैव प्रकारेण युद्धहतावीराश्च यान्ति ।  
क्षणेनेत्युक्तं कालात्यल्पमेतत्स्वतिशयः ।

ननु कालसाध्यत्वेऽपि प्राणभीतेर्दुष्परिहरत्वात्पूर्वार्थं युद्धधैर्यं  
दुर्लभमित्याशङ्क्य विचारवतः पुरुषस्य तत् सुलभमित्यभिप्रेत्य तं  
विचारं दर्शयति,—

जितेन लभ्यते लक्ष्मीर्भूतेनापि सुराङ्गणा ।

क्षणाध्वंसिनि कायेऽस्मिन् का चिन्ता मरणेरणे ॥ ३७ ॥ इति

जितेनेति कर्त्तरि निष्ठा । ततो जयेन लक्ष्मीलाभः, मरणेन  
सुराङ्गनालाभः । यदि कायजीवनलोभात्लक्ष्मीदेवांगनालाभौ न  
पर्यालोच्येते, तथापि लाभपरित्यागमात्रं तस्य केवलमविशिष्यते ।  
कायस्तु सर्वथा न चिरं जीवति, तस्य कर्मप्रापितायुष्यवशवर्त्तित्वेन  
क्षणप्रध्वंसिस्वभावत्वात् ।

अत्यन्तनिषिद्धमपि रुधिरपानं यच्च निरतिशयसुकृतत्वेन परिणमते,  
तच्च पुण्यलोकप्राप्तौ कोविद्व्याख्याह,—

ललाटदेशे रुधिरं स्रवच्च

यस्याहवे तु प्रविशेच्च वक्त्रम् ।

तत् सोमपानेन किलास्य तुल्यं

संग्रामयज्ञे विधिवच्च दृष्टम् ॥ ३८ ॥ इति ।

संग्रामयज्ञप्रतिपादके नीतिशास्त्रादौ पुरोभागे प्रहारो वीर-  
लक्षणत्वेनोपवर्णित इति विवक्षितत्वात् विधिवद्दृष्टमित्युक्तम् ।

तदेवं नवभिः श्लोकैराशौचविधिस्तावकत्वेन युद्धमरणस्य प्रशंसा  
कृता । यस्माद्रणहतोऽत्यन्तपुण्यात्मा, तस्मात्तन्मृतौ परिव्राजकम-  
रणदवाधिकाशौचाभाव उपपद्यते । अथवा । त एते नवश्लोकाः प्रकर-  
णादुक्त्या राजधर्मेषु स्थापनीयाः, युद्धस्य च त्रिविधकर्मत्वात् । यथा  
दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयमाणो रजस्वलाग्रतकलापः प्रकरणादुक्तस्य  
कत्वर्थपरिहारेण पुरुषार्थतयोपवर्णितस्तद्वत् ।

धर्मार्थमनाथब्राह्मणवधनादौ प्रशंसापूर्वकं सद्यःशौचं विद-  
धाति,—

अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः ।

पदे पदे यज्ञफलमानुषर्व्वगल्लभन्ति ते ॥ ३९ ॥

न तेषामशुभं किञ्चित् पापं वा शुभकर्मणाम् ।

जलावगाहनात्तेषां सद्यःशौचं विधीयते ॥ ४० ॥ इति ।

अनाथं बन्धुरहितमसपिण्डं ब्राह्मणमदृष्टार्थं ये द्विजातयोवहन्ति

सृष्टुमन्ति दहन्ति च, ते पदे पदे यज्ञफलानि क्रमेण प्राप्नुवन्ति, तथा  
तेषामशुभादिकमपि नास्ति, तेषां स्नानादेव सद्यः शुद्धिर्विधीयते  
इत्यर्थः । तथा च वृद्धपराशरः,—

“प्रेतस्पर्शनसंस्कारे ब्राह्मणो नैव दुष्यति ।

वोढा चैवाग्निदाता च सद्यः स्नात्वा विशुध्यति”—इति ॥

यत्तु हारीतेनोक्तम् । “प्रेतसृष्टोग्रामं न प्रविशेयुरानवन्नदर्शना-  
द्रात्रौ चेदादित्यस्य”—इति । यच्च देवलेनोक्तम्,—

“अग्निं चेदहनं कुर्यात् ऊर्द्धमस्तमथाद्रवेः ।

स्नात्वा गृहं विशेषिष्यो रात्रौ चेदुदयाद्रवेः”—इति ॥

तत् स्नेहादिना करणीयनिर्हरणे वेदितव्यम् ।

किं तु प्राणायामोऽपि कर्त्तव्य इत्याह,—

असगोचमबन्धुञ्च प्रेतीभूतं द्विजोत्तमम् ।

वहित्वा च दहित्वा च प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ ४१ ॥ इति ॥

असगोचमसपिण्डमबन्धुं बन्धुरहितं प्रेतं ब्राह्मणं ये वहन्ति दहन्ति,  
तेषां प्राणायामेन शुद्धिरित्यर्थः । न केवलं स्नानप्राणायामौ, अग्नि-  
स्पर्शोऽपि कर्त्तव्यः । तदुक्तमग्निरसा,—

“यः कश्चिन्निर्हरेत् प्रेतमसपिण्डं कथञ्चन ।

स्नात्वा सत्तलं सृष्ट्वाऽग्निं तस्मिन्नेवाग्निं वै शुचिः”—इति ॥

स्नेहादिना प्रेतनिर्हरणं कूर्त्तव्योऽसपिण्डस्याशौचमस्ति । तथाच

मनुः,—

“असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रोनिर्हृत्य बन्धुवत् ।

विशुध्यति चिरात्तेन मातुराप्तांश्च बान्धवान् ॥

यद्यन्नमन्ति तेषां यः स दशाहेन शुध्यति ।

अनदसन्नमन्त्रैव न च तस्मिन्गृहे वसेत्”—इति ॥

यस्तु प्रेतनिर्हरणं कृत्वा तद्गृहे वसति न च तदन्नमन्नाति तस्य चिराचमाशौचं, यस्तु तद्गृहे वसन् तदन्नमन्नाति तस्य दशरात्रं, यः पुनः प्रेतं निर्हृत्य तद्गृहवासं तदन्नञ्च परित्यजति तस्यैकाहमित्यर्थः । एतत्सर्वणविषयम् । असर्वणश्रवनिर्हारे तज्जातीयमाशौचं कार्यम् । तदाह गौतमः । “अपरश्वेदर्णः पूर्ववर्णमुपस्पृशेत्पूर्वावाऽपरं तच्छ्र-  
वोक्तमाशौचं”—इति । उपस्पृशनं निर्हरणम् । ब्राह्मणस्य शूद्रश्रवनिर्हारे मासमाशौचम्, शूद्रस्य ब्राह्मणश्रवनिर्हारे दशाहमाशौचं भवतीत्यर्थः । यस्त्वर्यलोभादसर्वणश्रवनिर्हरणं करोति तस्य द्विगुणमाशौचं भवतीति । तथाच व्याघ्रः,—

“अवरश्वेद्वरं वर्णं वरोवाऽप्यवरं यदि ।

वहेच्छ्वं तदाशौचं हृत्यर्थे द्विगुणं भवेत्”—इति ॥

असर्वणप्रेतनिर्हारे तदुक्तमाशौचं, तत्र वेतनाश्रयणे द्विगुणमाशौचं भवतीत्यर्थः । यत्तु विष्णुपुराणे,—

“योऽसर्वणं तु मूल्येन नीत्वा चैव वहेन्नरः ।

आशौचं तु भवेत्तस्य प्रेतजातिसमं सदा”—इति ॥

तदापदि द्रष्टव्यम् । अर्थलोभात्सर्वणश्रववहनादौ स्वशात्युक्तमा-  
शौचं कार्यम् । तथाच कूर्मः,—

“यदि निर्हरति प्रेतं प्रलोभाक्रान्तमानसः ।

दशाहेन दिजः शुद्धेद्वादशाहेन भूमिपः ॥

अर्द्धमासेन वैश्वस्तु शूद्रोमासेन शुध्यति”—इति ।

यस्तु सपिण्डएव प्रेतं निर्हरति न तस्याशौचाधिक्यं, प्रेतनिर्हर-  
णस्य विहितत्वात् । तदाह देवलः,—

“विहितं तु सपिण्डानां प्रेतनिर्हरणादिकम् ।

तेषां करोति यः कश्चित् तस्याधिक्यं न विद्यते”—इति ॥

आधिक्यमाशौचाधिक्यमित्यर्थः । समानोदकप्रेतनिर्हरणे दशाहम् ।

तदाह सएव,—

“यः समानोदकं प्रेतं वहेद्वाऽथ दहेत वा ।

तस्याशौचं दशाहं तु धर्मज्ञासुनयो विदुः”—इति ॥

ब्रह्मचारिणः प्रेतवहनकरणे व्रतलोपः । तदाह देवलः,—

“ब्रह्मचारी न कुर्वीत श्रवदाहादिकाः\* क्रियाः ।

यदि कुर्याच्चरेत्कच्छं पुनः संस्कारमेव च”—इति ॥

पिचादिश्रववहने तु न दोषः । तथाच मनुदेवलौ,—

“आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं शुभम् ।

निर्हृत्य तु व्रती प्रेतान् न व्रतेन विद्युज्यते”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि । “ब्रह्मचारिणः श्रवकर्माणा व्रतनिवृत्तिरन्यत्र माता-

पित्रोर्गुरोर्वा”—इति । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“आचार्यपित्रुपाध्यायं निर्हृत्याऽपि व्रती व्रती ।

स तदन्नञ्चां नाग्नीयान्न च तैः सह संवसेत्”—इति ॥

\* प्रेतवाहादिकाः,—इति सु० ।

† शकटाम्बु,—इति खो० द्वि० ।

प्रती ब्रह्मचारी विप्रादीनां निर्हरणादिकं कृत्वा यद्याशौचिभिः सह वामं तदन्नञ्च परित्यजति, तदा प्रती प्रतर्पयान्न विद्युष्यते इत्यर्थः । ब्रह्मपुराणेऽपि,—

“आचार्यं वाऽप्युपाध्यायं गुरुं वा पितरं तथा ।

मातरं वा स्नयं दग्ध्वा प्रतस्त्यस्तत्र भोजनम् ॥

कृत्वा पतति वै तस्मात् प्रेतान्नं न तु भक्षयेत् ।

अन्यत्र भोजनं कुर्यान्न च तैः सह संवसेत् ॥

एकाहमशुचिर्भूत्वा द्वितीयेऽहनि शुध्यति”—इति ।

ब्राह्मणश्रवणनादौ शूद्रं न निचोजयेत् । तदाह मनुः,—

“न विप्रं खेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण हारयेत् ।

अस्वर्गा ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसंस्पर्शदूषिता”—इति ॥

अत्र खेषु तिष्ठत्स्वित्यविवक्षितं, अस्वर्ग्यत्वदोषश्रवणात् । विष्णु-  
रपि । “मृतं द्विजं न शूद्रेण निर्हरयेन्न शूद्रं द्विजेन”—इति ।  
यमोऽपि,—

“न शूद्रो यजमानं वै प्रेतीभूतं समुदहेत् ।

यस्यामयति शूद्रोऽग्निं दणं काष्ठं हवींषि च ॥

प्रेतत्वं हि सदा तस्य स चाधर्मेण लिप्यते”—इति ।

ब्राह्मणादिश्रवनिर्हारे दिङ्निचमोदर्शितो मनुना,—

“दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् ।

पश्चिमोत्तरपूर्वेऽथ यथायोगं द्विजन्मः”—इति ॥

हारीतोऽपि । “न यामाभिमुखं प्रेतं हरेयुः”—इति ।

अनुगमनाशौचमाह,—

अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा ।

स्नात्वा सचेतं स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति । इति ॥

ज्ञातिं सपिण्डव्यतिरिक्तं बन्धुं, सपिण्डानुगमनस्य विहितत्वात् ।  
अज्ञातिमबन्धुं वा समानोक्तवृत्तातिप्रेतं कामनयाऽनुगम्य सचेतं  
स्नात्वाऽग्निं स्पृष्ट्वा घृतभुक् शुध्यति इत्यर्थः । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“अनुगम्याभसि स्नात्वा स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतभुक् शुचिः”—इति ॥

कूर्मोऽपि,—

“प्रेतीभूतं द्विजं विप्रो योऽनुगच्छेत कामतः ।

स्नात्वा सचेतं स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति”—इति ॥

अत्र च विशेषः कश्यपेनोक्तः,—

“अनुगम्य शवं बुध्या स्नात्वा स्पृष्ट्वा ऊताशनम् ।

सर्पिः प्राश्य पुनः स्नात्वा प्राणायामैर्विशुध्यति”—इति ॥

न च घृतप्राशनस्य भोजनकार्ये विधानाद्भोजननिवृत्तिरिति  
वाच्यम् । तस्य प्रायश्चित्तत्वेन विधानात् । प्राणायामैरिति बहुवचनस्य  
कपिञ्जलन्यायेन त्रित्वे पर्यवसानात्, त्रिभिः प्राणायामैः शुध्यति,—  
इत्यर्थः ।

निरुद्धजात्यनुगमनाशौचमाह,—

क्षत्रियं मृतमज्ञानाद् ब्राह्मणोऽनुगच्छति ।

एकाहमशुचिर्भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

श्वञ्च वैश्यमज्ञानाद्ब्राह्मणोऽनुगच्छति ।

कृत्वाऽऽशौचं द्विरावृत्तं प्राणायामान् षडाचरेत् ॥

प्रेतीभूतन्तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्वलः ।  
अनुगच्छेन्नीयमानं चिराचमशुचिर्भवेत् ॥  
चिराचे तु ततः पूर्णे नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।  
प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति । इति ॥

यो ब्राह्मणः अज्ञानाशौर्ख्यात् क्षत्रियं प्रेतमनुगच्छति, स एकाह-  
माशौचं कृत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति । ब्राह्मणो वैश्यश्चानुगमनं कृत्वा  
चिराचाशौचानन्तरं षड्भिः प्राणायामैः शुध्यति । शूद्रश्चानुगमनं  
कृत्वा चिराचमाशौचं समाप्य महानद्यां स्नात्वा शतं प्राणायामान् कृत्वा  
घृतप्राशनेन शुध्यति । उपक्रमोपसंहारपर्यालोचनया क्षत्रियादिश्वानु-  
गमनेऽपि सचेलस्नानाग्निस्यर्षघृतप्राशनान्यनुसन्धेयानि । एवञ्च सति  
क्षत्रियस्य वैश्यश्चानुगमने एकाहं शूद्रश्चानुगमने द्वाहं, वैश्यस्य  
शूद्रश्चानुगमने एकाहमाशौचमित्यूहनीयम् । तथाच कूर्मः—

“एकाहात् क्षत्रिये शुद्धिर्वैश्ये स्यात्सा द्वाहेन तु ।

शूद्रे दिनत्रयं प्रोक्तं प्राणायामशतं पुनः”—इति ॥

दिजानां शूद्रश्चानुगमननिषेधे कदा तैः शूद्रा अनुसर्त्तव्या-  
इत्यत आह,—

विनिर्वर्त्य यदा शूद्रा उदकान्तमुपस्थिताः ।  
दिजैस्तदाऽनुगन्तव्या एष धर्मः सनातनः । इति ॥

उदकशब्देनोदकक्रियोच्यते । तस्या अन्तः समाप्तिः । तां निर्वर्त्य  
आशौचं परिसमाप्य यदा स्थिताः, तदा दिजैरगन्तव्याः अनु-  
सर्त्तव्याः,—इति ।

एवं, ब्राह्मणस्यातुरक्षत्रियवैश्यानुसरणं क्षत्रियस्याप्यातुरवैश्यानु-  
सरणमाशौचानन्तरमेवेत्युहनीयम् । आशौचमध्ये आतुरव्यञ्जने त्वाशौच-  
मस्ति । तच्च ब्राह्मणमरणविषयातुरव्यञ्जने पारस्करः,—

“अस्त्रिसञ्चयनादर्वागृह्णित्वा स्नानमाचरेत् ।

अन्तर्दृशाहे विप्रस्य ऊर्द्धमाचमनं स्रुतम्—इति ॥

विप्रस्य मृतस्य दशाहाभ्यन्तरेऽस्त्रिसञ्चयनादर्वागब्राह्मणः क्षत्रि-  
यादिर्वाऽऽतुरव्यञ्जनं कृत्वा स्नानमाचरेत् । तत ऊर्द्धमाचमनमाचरे-  
दिति । क्षत्रियमरणविषयातुरव्यञ्जने क्षत्रियादीनां, वैश्यमरणवि-  
षयातुरव्यञ्जने वैश्यशूद्रयोश्च प्रागस्त्रिसञ्चयनात् सचेलं स्नानं, तत ऊर्द्धं  
स्नानमाचमेव । तत्सर्वं ब्रह्मपुराणेऽभिहितम्,—

“मृतस्य यावदस्थीनि ब्राह्मणस्याहतानि तु ।

तावद्योऽवान्धवस्तत्र रौति तद्धान्ववैः सह ॥

तस्य स्नानाद्भवेच्छुद्धिस्ततस्त्वाचमनं स्रुतम् ।

सचेलं स्नानमन्येषां अकृते त्वस्त्रिसञ्चये ॥

कृते तु केवलं स्नानं क्षत्रविट्शूद्रजम्भनाम्”—इति ।

ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्यमरणविषयातुरव्यञ्जने अस्त्रिसञ्चयनादर्वागे-  
काहमाशौचं सचेलं स्नानम्, तत ऊर्द्धं सचेलं स्नानमाचमम् । तथाच  
ब्रह्मपुराणम्,—

“अस्त्रिसञ्चयने विप्रो रौति चेत् क्षत्रवैश्ययोः ।

तदा स्नातः सचेलस्य द्वितीयेऽहनि शुध्यति ॥

कृते तु सञ्चये विप्रः स्नानेनैव शुचिर्भवेत्”—इति ।

क्षत्रियस्य वैश्यमरणविषयातुरव्यञ्जने विशेषाश्रवणेऽपि ब्राह्मणस्य

समनन्तरचित्रमरणविषयातुरव्यञ्जने यदाशौचं विवक्षितं तदेवाचेति  
न्यायतोऽवागम्यते । शूद्रमरणविषयातुरव्यञ्जनेऽस्त्रिसञ्चयनात् प्राक्  
ब्राह्मणस्य चिराचमाशौचं, चित्रयवैश्वयोर्द्विराचं, ततज्जुह्वं द्विजाती-  
नामेकराचमेव । शूद्रस्यैवं विनाऽऽतुरव्यञ्जनेऽस्त्रिसञ्चयनादर्वागेकराच-  
माशौचं, ततज्जुह्वं सज्योतिराशौचमिति । तथाच पारस्करः,—

“अस्त्रिसञ्चयनादर्वाग्यदि विप्रोऽशु पातयेत् ।

मृते शूद्रे मृहं गत्वा चिरात्रेण विशुध्यति ॥

अस्त्रिसञ्चयनादूर्ध्वं मासं यावद्विजातयः ।

अहोरात्रेण शुध्यन्ति वाससः क्षालनेन च ॥

सजातेर्दिवसेनैव द्वाहात् चित्रयवैश्वयोः ।

स्यैवं विनाऽनुगमने शूद्रेनक्तेन शुध्यति”—इति ॥

अत्राश्रुपात आतुरव्यञ्जनमाचोपलक्षणार्थः । सजातेः शूद्रस्यास्त्रि-  
सञ्चयनादर्वाक् स्यैवं विनाऽनुगमने आतुरव्यञ्जने दिवसेनाहोरात्रेण  
शुद्धिः, ततज्जुह्वं नक्तेन रात्रौ चेद्रात्र्याऽहनि चेदङ्गा शुद्धिरिति ।  
एवञ्च श्वनिर्हरणानुगमनसहातुरव्यञ्जनादिनिमित्तमाशौचमपिण्डा-  
नां, सपिण्डानाम्नु विहितत्वात् नास्ति । तथाच हारीतः,—

“विहितं हि सपिण्डस्य प्रेतनिर्हरणादिकम् ।

दोषः स्यात्सपिण्डस्य तच्चानाद्यक्रियां विना”—इति ॥

प्रेतनिर्हरणादिकमित्यत्रादिशब्देन दाहोदकदानादिकमुच्यते ।  
अनुगमादिविधिर्याज्ञवल्क्येन दर्शितः,—

“आ अज्ञानादनुव्रज्य इतरो ज्ञातिभिर्मृतः ।

यमसूक्तं तथा गार्था जपद्भिलौकिकाग्निना ॥

सद्यःशौचाउपेतसेदाहिताग्निर्यथार्थवत्”—इति ।

ऊनद्विवर्षादितरः सम्पूर्णद्विवर्षोमृतो ज्ञातिभिः सपिण्डैः अज्ञान-  
भूमिं यावदनुगन्तव्यः । तथा, यमसूक्तं परेयुवांसमिति षोडशर्षं  
तथा यमदैवत्यां गाथाञ्च जपद्भिलौकिकाग्निना स दग्धव्यः । उपेत-  
उपनीतश्चेन्मृतः, तदा आहिताग्निसंस्कारप्रकारेणार्थवत् प्रयोजनवद्यथा  
भवति तथा दग्धव्यः । अयमभिप्रायः । येषां भृशोधनप्रोक्षणादी-  
नामाहिताग्निविहितसंस्काराणां करणमर्थवत्, द्वारकार्यरूपं प्रयोजन-  
मस्ति, तान्यनुष्ठेयानि । यानि तु क्षुप्तार्थानि पात्रप्रयोजनादीनि  
तान्यनुष्ठेयानि । यथा कृष्णलेखतिदेशप्राप्तेष्ववधानप्रोक्षणादिषु द्वार-  
लोपादवघातादीनामनुष्ठानं प्रोक्षणादीनान्वनुष्ठानमिति । अत्र  
लौकिकाग्नियहणं जातारणेरभावे, तत्सद्भावे तु तस्मिन्मथितोऽग्नि-  
र्याहः न तु लौकिकाग्निः तस्याग्निसम्पाद्यकार्यमात्रार्थत्वेनोत्पत्तेः ।  
लौकिकाग्निस्रष्टालाम्यादिव्यतिरिक्तोऽग्निर्याहः, तेषां निषिद्धत्वात् ।  
तथाच देवसः,—

“स्रष्टालाग्निरमेध्याग्निः सूतकाग्नश्च कर्हचित् ।

पतिताग्निस्रिताग्नश्च न श्रिष्टयहणोचिताः”—इति ॥

आहिताग्निस्रु औताग्निना दग्धव्यः, अनाहिताग्निर्यद्वाग्निना,  
इतरो लौकिकेन । तदाह दृढयाज्ञवल्क्यः,—

“आहिताग्निर्यथान्यायं दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः ।

अनाहिताग्निरेकेन लौकिकेनेतरो जनः”—इति ॥

एकेन मृह्णाग्निना दाहश्च क्षपणाद्यनन्तरं कर्त्तव्यः । तथाच  
कात्यायनः,—

“दुर्वलं स्नापयित्वा च शुद्धसेलाभिसंवृतम् ।  
दक्षिणाधिरसम्भूमौ वर्हिष्मत्यां निवेशयेत् ॥  
हतेनाभ्यक्तमास्तुत्य सवस्त्रञ्चोपवीतिनम् ।  
चन्दनोक्षितसर्वाङ्गं सुमनोभिर्विभूषयेत् ॥  
हिरण्यशकलान्यस्य क्षिप्त्वा क्षिद्रेषु सप्तसु ।  
मुखे वस्त्रं निधायैवं निर्हरेद्युः सुतादयः ॥  
आमपात्रेऽन्नमादाय प्रेतमग्निपुरःसरम् ।  
एकोऽनुगच्छन् तस्यार्द्धमर्द्धपथ्यत्सृजेद्भुवि ॥  
अर्द्धमादहनं प्राप्तमासीनोदक्षिणामुखः ।  
सव्यञ्जान्वाय शनकैः सतिलं पिण्डदानवत्”—इति ॥

पिण्डदानविधिना आदहनं अज्ञानपर्यन्तमासीतमद्यं प्रविपेदि-  
त्यर्थः । दाहानन्तरं चितिमनवेक्षमाणाज्ञातयो जलसमीपं गत्वा  
स्नातोदकं स्रज्ज्वा दधुः । तथाच कात्यायनः,—

“अथानवेक्षमेत्यापः सर्व्वएव शवस्तृणः ।  
ज्वात्वा सचेलमाचम्य दधुरस्योदकं स्थले ॥  
गोचमामपदान्ते च तर्पयामीत्यनन्तरम् ।

दक्षिणाद्यान् कुशान् कृत्वा सतिलान्तु पृथक् स्रज्ज्वा”—इति ॥

पैठीनस्मिन्पि । “प्रेतं मनसा ध्यायन् दक्षिणाभिमुखस्त्रीरुदका-  
ज्जलीम्निनयेत्”—इति । एतच्चायुष्मतिस्थिषु कार्यं, “प्रथमतः तृतीय-  
पञ्चमसप्तमनवमेषूदकक्रिया”—इति गौतमस्मरणात् । प्रेतोपकार-  
विशेषापेक्षया तु यावन्धात्रौषदिनानि तावदुदकदानावृत्तिः कार्या ।  
तथाच प्रचेताः,—

“दिने दिनेऽञ्जलीन् पूर्णान् प्रदद्यात् प्रेतकारणात् ।

तावद्बुद्धिश्च कर्त्तव्या यावत्पिण्डः समाप्यते”—इति ।

यावद्दशमः पिण्डः समाप्यते, तावदञ्जलिबुद्धिः कार्येत्यर्थः ।

अत्रापरोविशेषस्तोनैवोक्तः,—

“नदीकूलं ततो गत्वा शौचं कृत्वा यथार्थवत् ।

वस्त्रं संशोधयेदादौ ततः स्नानं समाचरेत् ॥

सचेलस्तु ततः स्नात्वा शुचिः प्रयतमानमः ।

पाषाणं तत आदाय विप्रे दद्यात् दशाञ्जलीन् ॥

द्वादश चत्रिये दद्यादैश्वरे पञ्चदश स्मृताः ।

त्रिंशच्छूद्राय दातव्यास्ततः सम्प्रविशेद्बृहम् ॥

ततः स्नानं पुनः कार्यं गृहशौचञ्च कारयेत्”—इति ॥

आज्ञातिभिरपि क्वचित् उदकदानं कर्त्तव्यम् । तदाह याज्ञ-  
वल्क्यः,—

“एवं मातामहासार्धप्रेतानामुदकक्रिया ।

कामोदकं सखिप्रप्तास्वस्त्रीयश्चशूरत्विजाम्”—इति ॥

प्रप्ता परिणीता दुहितृभगिन्यादिः । स्वस्त्रीयोभागिनेयः । अत्र  
प्रेतानां मातामहादीनां सपिण्डवदुदकदानं नित्यं कार्यं, सख्यादीनां  
तु कामतः न नित्यतया, अकरणे प्रत्यवायाभावादिति ।

उदकदानानन्तरं पिण्डदानमपि कर्त्तव्यम् । तथाच विष्णुः । “प्रेतस्यो-  
दकनिर्वपणं कृत्वा एकञ्च पिण्डं कुशेषु दधुः”—इति । पिण्डोदकदानञ्च  
यावदाशौचं कार्यम् । तदाह सएव । “यावदाशौचं तावत्प्रेतस्योदकं पिण्डञ्च  
दधुः”—इति । वर्णानुक्रमेण पिण्डसंख्यानियमः पारस्करेणोक्तः,—

“ब्राह्मणे दश पिण्डाः स्युः चित्रये द्वादश स्युताः ।

वैश्वे पञ्चदश प्रोक्ताः शूद्रे त्रिंशत्प्रकीर्तिताः”—इति ॥

अग्नौ च द्वासे यावदाग्नौ चमिति विष्णुवचनात् पिण्डसङ्कोचप्राप्तौ  
ज्ञातातपः,—

“आग्नौ च स द्वासेऽपि पिण्डान् दद्यात् दशैव तु”—इति ।

चिराचाग्नौ चपत्ते दशपिण्डदानप्रकारः पारस्करेण दर्शितः,—

“प्रथमे दिवसे देयास्तथः पिण्डाः समाहितैः ।

द्वितीये चतुरो दद्यादस्थिसञ्चयनं तथा ॥

तृतीये दद्यात् तृतीयेऽङ्गि वस्त्रादीन् चालयेत् तथा”—इति ॥

उदकदानवत्पिण्डदानं न सर्वैः कर्तव्यमपि तु पुत्रेणैव, तदभावे  
सन्निहितेन सपिण्डेन, तदभावे मातृसपिण्डादिना । तदाह गौतमः ।

“पुत्राभावे सपिण्डाः मातृसपिण्डाः शिष्याश्च दद्यात् तदभावे अस्त्रिणा-  
चार्यौ”—इति । पुत्रेऽपि ज्येष्ठेऽपि पिण्डं दद्यात् । तथाच मरीचिः,—

“सर्वैरनुमतिं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् ।

द्रव्येण वाऽविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत्”—इति ॥

यदा पुत्रासन्निधानादिनाऽन्यः पिण्डदानं करोति, तदा दशाह-  
मध्ये पुत्रसन्निध्येऽपि स एव दशाहं पिण्डं दद्यात् । तदुक्तं गृह्य-  
परिशिष्टे,—

“असगोचः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।

प्रथमेऽहनि यः कुर्यात् स दशाहं समापयेत्”—इति ॥

यथा दशाहं पिण्डदाने कर्तव्यमिति, तथा द्रव्यनियमोऽपि ।

तदाह शूद्रः पुण्डः,—

“शालिना शक्रुभिर्वाऽपि शकैर्वाऽप्यथ निर्व्वपेत् ।

प्रथमेऽहनि यद्द्रव्यं तदेव स्याद्दशाहिकम्”—इति ॥

यदा तु दशाहमध्ये दर्शपातस्तदा दर्शएवोत्तरं तन्त्रं पिण्डोदक-  
दानरूपं समापयेत् । तदाह अथर्व्ववेदः,—

“आग्नौ चमन्तरा दर्शो यदि स्यात्सर्व्ववर्णिनः ।

समाप्तिं प्रेततन्त्रस्य कुर्युरित्याह गौतमः”—इति ॥

भविष्यपुराणेऽपि,—

“प्रवृत्ताग्नौ चतन्त्रस्तु यदि दर्शं प्रपद्यते ।

समाप्य चोदकं पिण्डं स्नानमात्रं समाचरेत्”—इति ॥

पैठीनसिरपि,—

“आद्येन्द्रावेव कर्त्तव्या प्रेतपिण्डोदकक्रिया ।

द्विरेन्दवे तु कुर्व्वमाणो पुनः श्रावं समश्रुते”—इति ॥

मातापितृविषये तु विशेषो गालवेनोक्तः,—

“पितृराग्नौ चमध्ये तु यदि दर्शः समापयेत् ।

तावदेवोत्तरं तन्त्रं पर्यवस्येत् अहात् परम्”—इति ॥

पितृराग्नौ चमध्ये तु चिराचात्परं यदि दर्शः समापयेत्, तदै-  
वोत्तरं तन्त्रं दर्शं समापयेत्, नार्वाग्दर्शपाते । यस्तु ओकगौत-  
मेनोक्तम्,—

“अन्तर्दशाहे दर्शं तु तत्र सर्व्वं समापयेत् ।

पितृस्तु यावदाग्नौ च दद्यात् पिण्डान् जलाञ्जलीन्”—इति ॥

तत् चिराचादर्वाग्दर्शपाते वेदितव्यं, अहात्परमिति गालवेन  
विशेषितत्वात् । पिण्डोदकदानानन्तरं बान्धवैरातुराश्वासनं कार्यम् ।

तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“कृतोदकान् समुत्तीर्षात्पुद्गलसंस्थितान् ।

स्तातानपवदेयुस्तानितिहासैः पुरातनैः”—इति ।

इतिहासस्तु तेनैव दर्शितः,—

“मानुष्ये कदलीस्तम्भे निःसारे सारमार्गणम् ।

करोति चः स समूहो जलबुद्बुदसन्निभे ।

पञ्चधा संभृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः ॥

कर्माभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र का परिदेवता ।

गन्धी वसुमती नात्रमुदधिर्देवतानि च ॥

फेनप्रस्थः कथं नाम मर्त्यलोको न यास्यति”—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“एवं कृतोदकान् सम्यक् सर्वान् पुद्गलसंस्थितान् ।

आशुतान् पुनराचान्तापदेयुस्तोऽनुयायिनः ।

मा श्लोकं कुरुतानित्ये सर्वस्मिन् प्राणधर्मिणि ॥

धर्मं कुरुत यत्नेन यो वः सह करिष्यति”—इति ।

श्लोके दोषोऽपि याज्ञवल्क्येन दर्शितः,—

“क्षेप्याशु वाग्वैर्मुक्तं प्रेतोभुङ्क्ते घतोऽवन्नः ।

अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः प्रयत्नतः”—इति ॥

आतुरायासनामन्तरहृत्यं याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

“इति सचिन्त्य गच्छेद्युर्गृहं बालपुरःसराः ।

विदश्य निम्बपत्राणि नियतादारवेष्टनः ॥

आचम्यान्वादि सलिलं गोमयं गौरसर्वपाम् ।

प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाऽग्निं पदं जनैः”—इति ॥

अचापरोविशेषः शङ्खेन दर्शितः । “दूर्वाप्रवालमग्निं वषभं  
चालभ्य गृहदारे प्रेताय पिण्डं दत्त्वा पश्चात् प्रविशेयुः”—इति ।

आशौचिनियमा मनुना दर्शिताः,—

“अचारखवणायाः क्षुन्निमज्जेयुस्त तेऽन्वहम् ।

मांसाशनश्च नाश्रीयुः शयीरंश्च पृथक् चितौ”—इति ॥

मार्कण्डेयेनापि,—

“क्रीतलम्बाग्रनासैव भवेयुः सुसमाहिताः ।

न चैव मांसमश्रीयुर्नजेयुर्न च योषितम्”—इति ॥

गौतमेनापि । “अधःप्रव्यासना ब्रह्मचारिणः सर्वे समासीरन्मांसं  
न भक्षयेयुराप्रदानात् प्रथमद्वितीयसप्तमनवमेषूदककर्म नवमे वाससां  
त्यागः अन्ये तन्त्यानाम्”—इति । प्रदानं प्रेतैकोद्दिष्टाहुं, वाससां  
त्यागस्तु प्रक्षालनार्थं रजकार्पणं, अन्यं दशममहः, तत्रान्यानामन्य-  
न्तपरित्याज्यानां वाससां त्याग इत्यर्थः । प्रथमेऽहनि प्रेतमुद्दिश्य जलं  
क्षीरं चाकाशे शिखादौ पात्रद्वये स्थापनीयम् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“जलमेकाहमाकाशे स्थाप्य क्षीरञ्च क्षण्णये”—इति ।

प्रथमद्वितीयसप्तमनवमदिवसानामन्यतमस्मिन्नस्त्रिषष्टयनं कार्यम् ।

तदाह सम्पर्कः,—

“प्रथमेऽहनि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा\* ।

अस्त्रिषष्टयनं कार्यं दिने तद्गोचरैः सह”—इति ॥

चतुर्थे दिवसेऽस्त्रिसप्तयनमाह विष्णुः । “चतुर्थे दिवसेऽस्त्रि-  
सप्तयनं कुर्युः तेषां गङ्गाभसि प्रक्षेपः”—इति । अस्त्रिसप्तयने  
तिथिवारमन्त्रनिषेधोयमेनोक्तः,—

“भौमार्कमन्दवारेषु तिथियुग्मेषु वर्जयेत् ।  
वर्जयेदेकपादृचे द्विपादृचेऽस्त्रिसप्तयनम् ॥  
प्रदातजन्मचने त्रिपादृचे विशेषतः”—इति ।

दृढमनुः,—

“वस्त्रमार्द्धादितः पञ्चमचनेषु पिज्जमसु ।  
द्विचिपादृचयोश्चैव मन्दायां च विशेषतः ॥  
अजचरणादिद्वितीये स्त्राषाहादयमेव च ।  
पुथ्ये च हस्तमचने फल्गुनीदयमेव च ॥  
भातुभौमार्कभृगुषु अयुग्मतिथिसन्ध्ययोः ।  
चतुर्दश्यां चयोदश्यां नैधने च विवर्जयेत् ॥  
अस्त्रिसप्तयनं कार्यं कुलचयकरं भवेत्”—इति\* ।

वापनीं दशमेऽहनि कार्यम् । तदाह देवलः,—

“दशमेऽहनि सम्प्राप्ते स्नानं ग्रामादहिर्भवेत् ।

तत्र त्याज्यानि वासांसि केशश्मश्रुनखानि च”—इति ॥

सत्यनारे तु एकादशाहादवागमियमेन वापनं कार्यमित्युक्तम्,—

“द्वितीयेऽहनि कर्त्तव्यं सुरकर्म प्रयत्नतः ।

\* दृढमनुः,—इतिारभ्य एतदन्तोयश्रोनास्ति सुमितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

† वपनं,—इति मु० । एवं परम् ।

तृतीये पञ्चमे वाऽपि सप्तमे वाऽऽप्रदानतः”—इति ॥

प्रदानमेकादशाहिकं आहूम् । अत्राप्रदानतः इति वचनात् अनि-  
यमोऽवगम्यते । बौधायनेनापि,—

“अलुप्तकेशोयः पूर्वं सोऽत्र केशान् प्रवापयेत् ।

द्वितीयेऽङ्गि तृतीयेऽङ्गि पञ्चमे सप्तमेऽपि वा ॥

यावच्छ्राद्धं प्रदीयेत तावदित्यपरं मतम्”—इति ।

वापनञ्च पुत्राणां कनिष्ठभ्रातृणाञ्च । तथा चापस्तम्भः । “अनुभा-  
विनाञ्च परिवापनम्”—इति । अनु पञ्चाङ्गवन्ति जायन्ते इति पुत्राः  
कनिष्ठभ्रातरश्च । अथवा । अनुभाविन इति पुत्राएव निर्दिश्यन्ते,—

“गङ्गायां भास्करचेने मातापित्रोर्गुरोर्मृतौ ।

आधानकाले सोमे च वपनं सप्तसु स्मृतम् ॥”

इत्यत्र मातापित्रोर्मृतौ इति विशेषेणोपादानात् । एवं नियतः  
सन् सर्वोऽपि स्त्राशौचान्ते पिण्डोदकदानं समापयेत् । तदेकोद्दिष्टन्तु  
आहूमेकादशेऽङ्गि कुर्यात् । तथाच मरीचिः,—

“आशौचान्ते ततः सम्यक् पिण्डदानं समाप्यते ।

ततः आहूतं प्रदातव्यं सर्ववर्णेष्वयं विधिः”—इति ॥

तत आशौचानन्तरमेकादशेऽङ्गि आहूण एकोद्दिष्टआहूतं कुर्यात् ।  
एकोद्दिष्टमेकादशेऽहनि कुर्यादित्ययं विधिः सर्ववर्णेषु चत्रियादिषु  
समानइत्यर्थः ।

मन्वाशौचसमाप्यनन्तरमेवैकोद्दिष्टविधिः सर्वेष्वपि वर्णेषु किं  
न स्यात् । एकादशेऽङ्गि अधिककालाशौचिनां चत्रियादीनां श्रद्धा-  
भावात् । “शुचिना कर्म कर्त्तव्यम्”—इति श्रद्धेः कर्माङ्गत्वेन

विधानात् । “अथाशौचापगमे”—इति साधारण्येनोपक्रम्यैकोद्दिष्टस्य विष्णुना विहितत्वाच्च ।

“अथआहुमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि ।

कर्तुंस्नात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः”—इति

शङ्खवचनेनाशौचमध्ये एकादशेऽह्नि एकोद्दिष्टविधानास्यैवमिति चेत् । न । मातर्यये प्रमीतायां तदाशौचमध्ये यदि पिता म्रियेत, ततो मातुरेकोद्दिष्टआहुमेकादशेऽह्नि अशुद्धोऽपि कुर्यादिति विषयान्तरसम्भवात् । यत्तु,—

“एकादशेऽह्नि यच्छ्राद्धं तस्मान्मास्यमुदाहृतम् ।

चतुर्णामपि वर्णानां सूतकन्तु पृथक् पृथक्”—इति

पैठीनसिवचनं, तस्यायमर्थः । आशौचान्तरदिने यच्छ्राद्धं विहितं, तच्चतुर्णामपि वर्णानां साधारणं न ब्राह्मणस्यैवेति । कथं तर्ह्येकादशाह-शब्दस्योपपत्तिरिति चेत् । न । लक्षणया तस्याशौचान्तरदिनपरत्वेनोपपत्तेः ।

अचोच्यते । एकादशाहकालविशिष्टमेकोद्दिष्टश्राद्धं चतुर्णां वर्णानां विधीयते । “न विधौ परः शब्दार्थः”—इति न्यायेनैकादशाहशब्दस्य लक्षणयाऽऽशौचान्तरदिनपरत्वानुपपत्तेः । सति मुख्ये वृत्त्यन्तरकल्पनाया अन्याय्यत्वाच्च, एकादशाहएव चत्रियादिभिरप्येकोद्दिष्टश्राद्धं कर्त्तव्यम् । नन्वेकादशेऽह्नि चत्रियादीनां शुद्धभावाच्छ्राद्धेऽधिकारो नास्ति इत्युक्तमिति चेत् । न । कर्तुंस्नात्कालिकी शुद्धिरिति वचनान्तात्कालिक्याः शुद्धेः सत्त्वात् । यत्तु शङ्खवचनस्याशौचमध्ये आशौचान्तरप्राप्तावेकोद्दिष्टमेकादशेऽह्नि अशुद्धोऽपि कुर्यादिति विषय-

विशेषे तात्पर्यमुक्तम् । तन्न । तत्रापि शुद्धभावादित्यस्य शौचस्य सम्भाव-त्वात् । सामान्येन प्रवृत्तस्य शङ्खवचनस्य विना कारणं विशेषपरत्वेन सङ्कोचायोगाच्च । यत्तूक्तं, अथाशौचापगमइति सामान्येनोपक्रम्य विष्णुनैकोद्दिष्टविधानादाशौचानन्तरमेव सर्वैरेकोद्दिष्टं कर्त्तव्यमिति । तन्न । विष्णुवचनस्य दशाशौचिब्राह्मणविषयत्वेनोपपत्तेः । तस्मादेकादशाहएव चत्रियादिभिरप्येकोद्दिष्टं कर्त्तव्यमिति सुष्ठुक्तम् ।

**अथ संगृहीतश्राद्धनिर्णयः प्रपञ्चयते ।**

प्रेतोद्देशेन अद्भया द्रव्यत्यागः श्राद्धम् । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे,—

“देशे काले च पात्रे च अद्भया विधिना च यत् ।

पितृनुद्दिश्य विप्रेभ्यो दत्तं श्राद्धमुदाहृतम्”—इति ॥

तच्च पार्वणैकोद्दिष्टभेदेन द्विविधम् । पुरुषचयमुद्दिश्य यत् क्रियते, तत् पार्वणम् । एकपुरुषोद्देशेन यत् क्रियते, तदेकोद्दिष्टम् । एवं द्विविधमपि श्राद्धं नित्यनैमित्तिककाम्यभेदेन त्रिधा भिद्यते । तत्र जीवनोपाधौ चेदितं नित्यम् । यथा अमावस्यादौ चोदितं श्राद्धम् । अनियतनिमित्तकं नैमित्तिकम् । यथोपरागादौ । कामनोपाधिकं काम्यम् । यथा तिथिनक्षत्रादिषु । यत्तु विश्वामित्रेण द्वादशविधत्वमुक्तम्,—

“नित्यं नैमित्तिकं काम्यं द्वादशश्राद्धं सपिण्डनम् ।

पार्वणं चेति विज्ञेयं गोष्ठ्यां शुद्धार्थमष्टमम् ॥

कर्माङ्गं भवमं प्रोक्तं दैविकं दशमं स्मृतम् ।

यात्रास्वेकादशं प्रोक्तं पुरुषार्थं द्वादशं मतम्”—इति ॥

तन्नित्यनैमित्तिककाम्यावान्तरभेदविवचयैव, न तु ततः पार्यन्त-

विवक्षया । तथाहि । तच्च नित्यमित्यहरहः आहुमुच्यते । नैमित्तिकमित्येकोद्दिष्टम् । तदाह पारस्करः,—

“अहन्यहनि यच्छ्राद्धं तन्नित्यमिति कीर्तितम् ।

वैश्वदेवंविहीनन्तु अशक्तावुदकेन तु ॥

एकोद्दिष्टन्तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।

तदप्यदैवं कर्त्तव्यमयुग्मानाशयेद् द्विजान्”—इति ॥

काम्यमित्यभिमतार्थसिद्ध्यर्थम् । दृष्टिआहुमिति पुत्रजन्मविवाहादौ क्रियमाणम् । सपिण्डनं सपिण्डीकरणम् । पार्वणमिति प्रति पर्व क्रियमाणम् । गोष्ठ्यामिति गोष्ठ्यां क्रियमाणं आहुम् । तदाह दृष्टवसिष्ठः,—

“अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थं काम्यं पार्वणवत् सतम् ।

पुत्रजन्मविवाहादौ दृष्टिआहुमुदाहृतम् ।

नवा\*नीतार्घपात्रेषु पिण्डेषु परिकीर्यते ॥

पितृपात्रेषु पिण्डेषु सपिण्डीकरणन्तु तत् ।

प्रति पर्व भवेद्यस्मात् प्रोच्यते पार्वणन्तु तत् ॥

गोष्ठ्यां यत्क्रियते श्राद्धं गोष्ठीश्राद्धं तदुच्यते ।

वह्मणां विदुषां प्राप्तौ सुखार्थं पितृप्रथे”—इति ॥

शुद्धार्थमिति शुद्धये क्रियमाणम् । तदाह प्रचेताः,—

“क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणानाम् भोजनम् ।

शुद्धार्थमिति तत् प्रोक्तं श्राद्धं पार्वणवत् सतम्” ॥

\* सदा,—इति सु० ।

कर्माहुमिति यागादौ क्रियमाणम् । दैविकमिति देवानुद्दिश्य क्रियमाणम् । याचाश्राद्धमिति प्रवेशनिर्गमयोः क्रियमाणम् ।

तदाह पारस्करः,—

“निषेककाले सोमे च सोमन्तोषयने तथा ।

ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्माहुं दृष्टिवत्कृतम् ॥

देवानुद्दिश्य क्रियते यत्तदैविकमुच्यते ।

तन्नित्यश्राद्धवत्कुर्यात् दादृष्ट्यादिषु यत्नतः ॥

गच्छन् देशान्तरं यद्धि श्राद्धं कुर्यात्तु सर्पिषा ।

तद्याचार्यमिति प्रोक्तं प्रवेशे च न संशयः”—इति ॥

अथ कर्माहुमिति वचनमकरणे कर्मवैगुण्यज्ञापनार्थम् । सर्पिषा सर्पिःप्रधानकेनेत्यर्थः । अन्यर्थः केवलेन तप्तेरसम्भवात्\* ।

अथ देशकथनम् ।

श्राद्धञ्च दक्षिणाप्रवणे गोमयाद्युपलिप्ते देशे कार्यम् । तथाच विष्णुधर्मोत्तरे,—

“दक्षिणाप्रवणे देशे तीर्थादौ वा गृहेऽपि वा ।

भृशंस्कारादिसंचुके श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः”—इति ॥

तीर्थं देवर्षिसेवितं कुलम् । आदिशब्देन पुण्याश्रमादि गृह्यते ।

भृशंस्कारो गोमयादिनोपलेपः । आदिशब्देनाशुद्धिद्रव्यापसारणम् । याज्ञवल्क्योऽपि,—

\* अथ,—इत्यारम्भ एतदन्तोद्योगोनास्ति सो० ना० पु० ।

† जलम्,—इति सु० ।

“परिश्रिते\* शुचौ देशे दक्षिणाप्रवणे तथा”—इति ।

परिश्रिते परितः प्रवृद्धादिते, शुचौ गोमयादिनोपलिप्ते दक्षिणा-  
प्रवणे दक्षिणोपगते देशे, आहुं कुर्यादित्यर्थः । स्वतोदक्षिणाप्रवणत्वा-  
सम्भवे देशस्य यत्नतोदक्षिणाप्रवणत्वं कार्यम् । तथाच मनुः,—

“शुचिं देशं विविक्तानु गोमयेनोपलेपयेत् ।

दक्षिणाप्रवणञ्चैव प्रयत्नेनोपपादयेत्”—इति ॥

क्षिमिकीटाद्युपहतं देशं आहुं विवर्जयेत् । तदाह यमः,—

“रूपं क्षिमिहतं क्षिमं सङ्कीर्णानिष्टमन्त्रिकम् ।

देशम्वनिष्टमन्त्रं च वर्जयेच्छाहुर्कर्मणि”—इति ॥

क्षिमं सपक्वम् । सङ्कीर्णमन्यैः सङ्कीर्णम् । मार्कण्डेयोऽपि,—

“वर्ज्या जन्तुमयी रुक्षा चितिः शुष्ठा तथाऽग्निना ।

अनिष्टदुष्टमन्त्रोया दुर्मन्त्रिः आहुर्कर्मणि”—इति ॥

रुचिमादिदेशेष्वपि आहुं न कार्यम् । तदाह ब्रह्मः,—

“गोकान्ताजट्येषु रुचिमायां तथा भुवि ।

न कुर्याच्छाहुमेतेषु पारक्याशुचिभूमिषु”—इति ॥

रुचिमायां वेदिकादौ । पारक्यासु परपरिगृहीतासु । तासु गृह-  
गोष्ठाराणादयः । न पुनस्तीर्थादिस्थानानि । तथाचादिपुराणम्,—

“अटवी पर्वताः युष्मा नदीतीराणि यानि च ।

सर्वाण्यस्त्रामिकान्याहुर्न हि तेषु परियहः ॥

वनानि गिरयो नद्यस्तीर्थान्यायतनानि च ।

देवस्थानस्य गर्भाश्च न स्वामी तेषु विद्यते”—इति ॥

\* परिश्रिते,—इति सो० ना० । एवं परम् ।

तीर्थक्षेत्रविशेषेषु कृतं आहुमतिशयफलप्रदं भवति । तदाह  
देवसः,—

“आहुस्य पूजितो देशो गथा गङ्गा सरस्वती ।

कुरुक्षेत्रं प्रयागस्य नैमिषं पुष्कराणि च ॥

नदीतटेषु तीर्थेषु शैलेषु पुष्तिनेषु च ।

विविक्षेवैव तुर्ध्यानि दत्तेनेह पितामहाः”—इति ॥

व्यासोऽपि,—

“पुष्करेभ्यश्चयं आहुं जपहोमतपांसि च ।

महेदधौ प्रयागे च काश्यासु कुरुजाङ्गले”—इति ॥

शङ्खोऽपि,—

“गङ्गायमुनयोस्तीरे पयोधमरकण्डके\* ।

नर्मदावाङ्गदातीरे भृगुतुङ्गहिमालये ॥

गङ्गादारे प्रयागे च नैमिषे पुष्करे तथा ।

मन्त्रिहत्यां गथायाश्च दत्तमक्षयतां व्रजेत्”—इति ॥

ब्रह्माण्डपुराणोऽपि,—

“नदीसमुद्रतीरे वा हृदे गोष्ठेऽथ पर्वते ।

समुद्रमनदीतीरे सिन्धुसागरसङ्गमे ॥

नद्योर्वा सङ्गमे व्रतं शालग्रामशिलात्मिके ।

पुष्करे वा कुरुक्षेत्रे प्रयागे नैमिषेऽपि वा ॥

शालग्रामे च गोकर्षे गथायाश्च विशेषतः ।

क्षेत्रेष्वेतेषु यः आहुं पितृभक्तिसमन्वितः ॥

\* पयोधमरकण्डके,—इति सु० ।

करोति विधिना मर्त्यः कृतकृत्यो विधीयते”—इति ॥

वृक्षरूपि,—

“काञ्चन्ति पितरः पुत्राक्षरकापातभीरवः ।

गयां यात्यति यः कश्चित् सोऽस्मान् सन्तारयिष्यति ॥

करिष्यति वृषोत्सर्गमिष्टापूर्तं तथैव च ।

पालयिष्यति वृद्धत्वे आहुं दास्यति चान्वहम् ॥

गयायां धर्मपृष्ठे च सदसि ब्रह्मणस्तथा ।

गयाशीर्षे वटे चैव पित्राणां दत्तमक्षयम्”—इति ॥

विष्णुरपि,—

“गयाशीर्षे वटे चैव तीर्थे वामरकण्टके इति ।

यत्र कचन गर्भदातीरे यमुनातीरे गङ्गायां विशेषतो गङ्गादारे प्रयागे गङ्गासागरसङ्गमे कुशावर्त्ते विष्वके नीलपर्वते कुशासे मृग-  
हृङ्गे केदारे महालये ललिकायां सुगन्धायां शाकम्भार्यां फल्गुतीर्थे  
महागङ्गायां तन्दुलिकाश्रमे कुमारधारायां प्रभासे यत्र कचन सर-  
स्वत्यां विशेषतो नैमिषारण्ये वाराणस्यामगस्त्याश्रमे कल्याणश्रमे  
कौशिक्यां सरयूतीरे शोणस्थ ज्योतीरण्यायास सङ्गमे श्रीपर्वते कालो-  
दके उत्तरमानसे वड़वायां सप्तर्षे विष्णुपदे स्वर्गमार्गप्रदेशे गोदा-  
वर्षां गोमत्यां वेणवत्यां विपात्रायां वितस्तायां शतद्रुतीरे चन्द्र-  
भागायामैरावत्यां सिन्धोलीरे इक्षिणे पञ्चनदे औजसे चैवमादिष्वया-  
ज्येषु तीर्थेषु सरिदरासु सङ्गमेषु प्रभवेषु पुलिनेषु प्रक्षवणेषु पर्वत-  
निकुञ्जेषु वनेषु पवनेषु च गोमयेनोपलिप्तेषु गृहेषु च इति । अत्रापि  
पितृगाथा भवन्ति,—

कुलेऽस्माकं स जन्तुः स्याद्यो नो दद्याज्जलाञ्जलिम् ।

नदीषु बह्वतोयासु शीतलासु विशेषतः ॥

अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।

गयाशीर्षे वटे आहुं यो नो दद्यात्समाहितः ॥

एष्टव्या वहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।

यजेत वाऽश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत्”—इति ॥

गयाशीर्षप्रमाणश्चादिपुराणेऽभिहितम्,—

“पञ्चकोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमात्रं गयाशिरः ।

महानद्याः पश्चिमेन यावद्भूधेश्वरो गिरिः ॥

उत्तरे ब्रह्मयूपस्य यावदक्षिणमानसम् ।

एतद्गयाशिरो नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतम्”—इति ॥

आहुकालास्त्वमावास्याऽष्टकादयः । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“अमावास्याऽष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम् ।

द्रव्यं ब्राह्मणसम्यक्त्तिर्विषुवत्पूर्यषद्भूमः ॥

यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।

आहुं प्रति हचिचैव आहुकालाः प्रकीर्त्तिताः”—इति ॥

यस्मिन्दिने चन्द्रमा न दृश्यते, सा अमावास्या । तत्र आहुं  
नित्यम् । तथाच सौगाविः,—

“आहुर्दुर्यादवश्यन्तु प्रमीतपितृको द्विजः ।

इन्दुचये मासि मासि वृद्धौ प्रत्यब्दमेव च”—इति ॥

अष्टकास्तसः मार्गशीर्षादिचतुष्टयापरपक्षाष्टकाः । “हेमन्तशिशि-  
रयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमांश्वष्टका”—इति जौनकस्मरणात् । तत्रापि

आहुं नित्यम् । तदाह पितामहः,—

“अमावास्यायतीपातपौर्णमास्यष्टकासु च ।

विद्वान्-आहुमकुर्वाणः प्रायश्चित्तीयते तु सः”—इति ॥

दृष्टिः पुत्रजन्मादिः, तेन तद्विग्रिष्टः कालो लक्ष्यते । कृष्णपक्षो-  
ऽपरपक्षः । अथनक्षत्रं दक्षिणायनमुत्तरायणञ्च । इत्थं कृष्णमासादि,  
ब्राह्मणः श्रुताध्ययनसम्पन्नः, तथोः सम्पत्तिर्लाभो यस्मिन् काले स  
तथोक्तः । विषुवन्मेघतुलामंक्रान्ती । सूर्यसंक्रमः सूर्यस्य राशेरान्तर-  
प्रवाप्तिः । सूर्यसंक्रमश्च नैवायनविषुवतोरुपादाने सिद्धे पृथगुपा-  
दानं फलान्तिशयज्ञापनार्थम् । अतीपातोयोगविशेषः, महायती-  
पातो वा ।

“सिंहस्यौ शुभभौमौ चेन्मेघस्ये च रवौ हि वा ।

हादशी हस्तसंयुक्ता अतीपातो महान् हि सः ॥

अवष्ठाश्विधनिष्ठार्द्राणागदेवतमस्तकैः ।

यद्यमा रविवारेण अतीपातः स उच्यते”—इति

दृष्टमनुवचनात् । नागदेवतमश्वेवानक्षत्रं, मस्तकं मृगशिरः ।  
यद्यमा अमावास्या रविवारेण अवष्ठादीनामन्यतमेन नक्षत्रेण युक्ता,  
स अतीपात इत्यर्थः । गजच्छायाक्षरणं सत्यकरे दर्शितम्,—

“यदेन्दुः पितृदेवस्ये हंसस्यैव करे स्थितः ।

याम्या तिथिर्भवेत्सा हि गजच्छाया प्रकीर्तिता”—इति ॥

पितृदेवस्यं मघानक्षत्रं, हंसः सूर्यः, करो हस्तनक्षत्रं, याम्या तिथि-  
क्षयोदशी । पुराणेऽपि,—

“हंसो हस्तस्थितो वा तु मघायुक्ता चयोदशी ।

तिथिर्वैवस्वती नाम सा क्वाया कुञ्जरस्य तु”—इति ॥

ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोरिति ग्रहणमुपरागः । अत्रापि कालविशेषः  
आहुताङ्गत्वेन स्वीकार्यः । तदाह दृष्टवसिष्ठः,—

“चिदशाः स्पर्शसमये दृष्यन्ति पितरस्तथा ।

मनुष्या मध्यकाले तु मोक्षकाले तु राक्षसाः”—इति ॥

आहुं प्रतिरुचिरिति यदा आहुं प्रतीच्छा तदैव कर्त्तव्यमिति ।  
चकारेणान्येऽपि आहुकालाः संगृह्यन्ते । अतएव यमः,—

“आषाढ्यामथ कार्तिक्या माघ्या चीन् पञ्च वा दिजान ।  
तर्पयेत्पितृपूर्वन्तु तदस्याक्षयमुच्यते”—इति ॥

देवलोऽपि,—

“तृतीया रोहिणीयुक्ता वैशाखस्य सिता तु वा ।

मघाभिः सहिता कृष्णा नभस्ये तु चयोदशी ॥

तथा शतभिषग्युक्ता कार्तिके नवमी तथा ।

इन्दुक्षयगजच्छायावैष्टतेषु युगादिषु ॥

एते कालाः समुद्दिष्टाः पितृणां प्रीतिवर्द्धनाः”—इति ।

युगादयोऽपि आहुकालाः । ते च मत्स्यपुराणे दर्शिताः,—

“वैशाखस्य तृतीया तु नवमी कार्तिकस्य तु ।

माघे पञ्चदशी चैव नभस्ये च चयोदशी ॥

युगादयः स्यता क्षेता दत्तस्याक्षयकारकाः”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“वैशाखमासस्य च या तृतीया

नवमस्यौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।

नभस्यमासस्य च कृष्णपक्षे  
चथोदशी पञ्चदशी च माघे ॥  
पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं  
दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुजः ।  
आहुं कृतं तेन समासदसं  
रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति—इति ॥

मन्वाद्योऽपि आहुकासाः । तदुक्तं मत्स्यपुराणे,—

“अश्वयुक्शुक्लनवमी कार्तिके द्वादशी सिता ।  
तृतीया चैव माघस्य सिता भाद्रपदस्य च ॥  
फाल्गुनस्य तमावास्या पौषस्यैकादशी सिता ।  
आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥  
आवणस्याष्टमी कृष्णा तथाऽऽषाढी च पूर्णिमा ।  
कार्तिकी फाल्गुनी चैवी ज्यैष्ठी पञ्चदशी सिता ॥  
मन्वन्तरादयश्चैते दत्तस्याचयकारकाः”—इति ।

कृत्तिकादिमन्वादिषु काम्यआहुकासाः । तथाह याज्ञवल्क्यः,—

“स्वर्गं ह्यपत्यमोजस्य श्रौयं क्षेमं मलं तथा ।  
पुत्रश्रेयाश्च सौभाग्यं सन्तुष्टिं सुख्यतां शुभाम् ॥  
प्रवृत्तचक्रताश्चैव वाणिज्यप्रवृत्तीनपि ।  
अरोगित्वं यशोवीतश्लोकत्वं परमाकृतिम् ॥  
धनं वेदान् भिषक्सिद्धिं सुखज्ञानप्रयोजनम् ।  
अश्वानायुश्च विधिवश्च आहुं संप्रयच्छति ॥  
कृत्तिकादिभरण्यन्तं च कामानामुयादिमान्”—इति ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“कृत्तिकासु पितृनर्थं स्वर्गमाप्नोति मानवः ।  
अपत्यकामो रोहिण्यां सौम्ये तेजस्वितां लभेत् ॥  
आर्द्रायां श्रौर्यमाप्नोति क्षेपादि तु पुनर्वसौ ।  
पुष्टिं पुष्टे पितृनर्थं नक्षत्रेषां वरान् सुतान् ॥  
मघासु स्वजनश्रेष्ठं सौभाग्यं फल्गुनीषु च ।  
प्रदानशीलो भवति सापत्यश्चोत्तरासु च ॥  
प्राप्नोति श्रेष्ठतां सत्सु हस्ते आहुप्रदो नरः ।  
रूपवन्ति च विद्यासु तथापत्यान्यवाप्नुयात् ॥  
वाणिज्यलाभदाः स्वात्यो विशाखाः पुषकामदाः\* ।  
कुर्वताश्चानुराधाश्च द्युस्रकप्रवर्त्तनम् ॥  
ज्येष्ठास्वर्थाधिपत्यश्च मूले चारोग्यमुत्तमम् ।  
आषाढासु यज्ञः प्राप्तिरुत्तरासु विश्लोकता ॥  
अवणे च शुभोक्तोकान् धनिष्ठासु धनं महत् ।  
वेदेवेत्ताऽभिजिति तु भिषक्सिद्धिश्च वारुणे ॥  
अजाविकं प्रौष्ठपदे विन्देद्भार्यां तथोत्तरे ।  
रेवतीषु तथा रौषमश्विनीषु तुरङ्गमान् ॥  
आहुं कुर्वन्त्याऽऽप्नोति भरणीव्यायुहस्तमम् ।  
तस्मात्काम्यानि कुर्वीत चक्षुष्येतेषु तत्त्ववित्”—इति ॥

सौम्यं सोमदैवतं नृगशीर्षमित्यर्थः । चक्रप्रवर्त्तनं सर्वावाज्ञायाः  
प्रतिष्ठाताभावेन प्रवर्त्तनम् । अभिजित् अभिजित्संज्ञकं नक्षत्रम् ।

\* वाणिज्यप्रवृत्ता स्वात्यो विशाखा पुषकामदा,—इति सु० ।

श्रुतिः । “उपरिष्ठादावादानामधस्तात् ओणाद्याः”—इति । तत्तु  
वेधनिरूपणम् । भिषक् सिद्धिरौषधफलवाप्तिः । नारुणं शतभिषज्-  
नचपम् । कुप्यं चपुम्भीसादिकम्\* । विष्णुरपि । “स्वर्गं कृत्तिका-  
खपत्यं रोहिणीषु ब्रह्मवर्षसं सौम्ये कर्मणां सिद्धिः रौद्रे भुवं  
पुनर्वसौ पुष्टिं पुष्ये श्रियं सार्ये सर्वान् कामान् पिष्ये सौभाग्यं  
फलगुणीषु धनमार्थस्ये ज्ञातिश्रेष्ठं हस्ते रूपवतः सुतांस्तार्क्ष्ये वाणिज्य-  
वृद्धिं स्नातौ कनकं विशाखासु मित्राणि मैत्रे आक्रे राज्यं कृषिं मूले  
ममुद्रयानसिद्धिं सार्यौ सर्वान् कामान् वैश्वदेवे श्रेष्ठ्यमभिजिति  
सर्वान् कामाङ्गव्रणे बलं वासवे आरोग्यं वारुणे कुप्यद्रव्यमाजे  
मृष्टमहिर्बुध्नौ गाः पौष्णे तुरङ्गममश्विने जीवितं यात्ये”—इति ।

आदित्यादिवारास्य काम्यश्राद्धकालाः । तदाह विष्णुः । “सततमा-  
दित्येऽग्नि आहुं कुर्वन् आरोग्यमाप्नोति सौभाग्यं चान्द्रे समरविजयं  
कौजे सर्वान् कामान् बौधे विद्यामभीष्टां जैवे धनं शौक्रे जीवितं  
ब्रह्मेश्वरे” । कूर्मपुराणेऽपि,—

“आदित्यवारे आरोग्यं चान्द्रे सौभाग्यमेव च ।

कौजे सर्वं विजयं सर्वान् कामान् बुध्न्य तु ॥

विद्यां विप्रिष्टास्य श्रौतौ धनं वै भागवे पुनः ।

ब्रह्मेश्वरे भवेदायुरारोग्यस्य सुदुर्लभम्”—इति ॥

विष्णुधर्मोत्तरे,—

“अतः कल्पानि वक्ष्यामि आहुनि तव पार्थिव ।

\* अभिजित्,—इत्यारभ्य एतदन्तोद्यथो नास्ति सुप्रितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

† नात्ये,—इति सु० ।

आरोग्यमथ सौभाग्यं समरे विजयं तथा ॥

सर्वकामांस्तथा विद्यां धनं जीवितमेव च ।

आदित्यादिदिनेष्वेवं आहुं कुर्वन् सदा नरः ॥

क्रमेणैतान्यवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा”—इति ॥

प्रतिपदादित्ययोऽपि काम्यश्राद्धकालाः । तदाह मनुः,—

“कुर्वन् प्रतिपदि आहुं सुरुपांश्चिन्दते सुतान् ।

कन्यकान्तु द्वितीयायां तृतीयाद्यान्तु वन्दिनः\* ॥

पशून् चतुर्दश्यान्तु पञ्चम्यां शोभनान् सुतान् ।

षष्ठ्यां श्रुतां कृषिर्चैव सप्तम्यां लभते नरः ॥

अष्टम्यामपि वाणिज्यं लभते आहुदः सदा ।

स्नायवम्यामेकसुरं दशम्यां द्विसुरं वज्र ॥

एकादश्यां तथा रूप्यं ब्रह्मवर्षस्त्रिनः सुतान् ।

द्वादश्यां जातरूपन्तु रजतं रूप्यमेव च ॥

ज्ञातिश्रेष्ठ्यं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यान्तु सुप्रजाः ।

प्रीयन्ते पितरस्यास्य ये ब्रह्मेण रणे कृताः ॥

आहुदः पञ्चदश्यान्तु सर्वान् कामान् समश्रुते”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“कन्यां कन्यावेदिमस्य पशून् चतुर्दश्यान्तु सुतानपि ।

श्रुतं कृषिश्च वाणिज्यं तथैकदिशफागपि† ॥

\* सम्यदः,—इति सु० ।

† कृतं,—इति सो० ना० पु० । एवं परच ।

‡ पशून् वै सत्सुतानपि,—इति सु० ।

§ दिशपैकशफांस्तथा,—इति सु० ।

ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान् स्वर्णरूपे सकुप्यके ।

ज्ञातिश्रेष्ठं सर्वकामानाप्नोति आद्वयः सदा ॥

प्रतिपत्न्यति स्त्रियां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

शास्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते"—इति ॥

कन्यावेदिनो जामातरः । एतानि फलानि कृष्णपक्षप्रतिपत्न्य-  
भृतिस्वमावास्यापर्यन्तासु तिथिषु आद्वयः क्रमेण प्राप्नोति । अतएव  
कात्यायनः । "स्त्रियः प्रतिरूपाः प्रतिपदि द्वितीयायां तृतीयायां  
चतुर्थी कुट्टपन्नवः पुत्राः पञ्चम्यां द्यूतं षष्ठ्यां कृषिः सप्तम्यां वाणिज्य-  
मष्टम्यामेकशतं नवम्यां दशम्याङ्गावः परिचारका एकादश्यां द्वादश्यां  
धनधान्यरूपं ज्ञातिश्रेष्ठं हिरण्यानि चयोदश्यां पुत्रास्तत्र\* धियक्ते  
ब्रह्मवर्चस्तुर्दश्याममावास्यायां सर्वम्"—इति । अथच कृष्णपक्ष-  
प्रतिपदादितिथिषु आद्वयविधिः सर्व्वेवैवापरपक्षेषु, न भाद्रपदापर-  
पक्षेव । अतएव शौनकः । "प्रौष्ठपद्या अपरपक्षे मासि मासि  
सैवम्"—इति । आपस्तम्बोऽपि । "सर्व्वेवैवापरपक्षस्याहःसु क्रियमाणे  
पितृन् प्रीणाति कर्त्तुस्तु काष्ठनिधमात्फलविशेषः प्रथमेऽहनि  
क्रियमाणे स्त्रीप्राथम्यपत्यं जायते द्वितीये स्तेनास्तृतीये ब्रह्मवर्च-  
स्विनः चतुर्थे पशुमान् पञ्चमे पुमांसो बह्वपत्यो न चापत्यः प्रमी-  
यतोऽष्टदिशीलोऽष्टमीलस्य सप्तमे कर्षे राद्विः अष्टमे पुष्टिः नवमे  
एकसुराः दशमे व्यवहारे राद्विः एकादशे कृष्णायसं चतुर्विंशं  
द्वादशे पशुमान् चयोदशे बह्वपत्यो बह्वमिषो दर्शनीयापत्यो-

\* सुवानस्तत्र,—इति सु० ।

‡ प्रजायते,—इति सु० ।

युवमारिणस्तु भवन्ति चतुर्दशे आयुधे राद्विः पञ्चदशे पुष्टिः"—

इति । भाद्रपदापरपक्षविषये मार्कण्डेयः,—

"कन्यागते सवितरि दिनानि दश पञ्च च ।

पार्वणेनैव विधिना तत्र आद्वं विधीयते ॥

प्रतिपद्भनलाभाय द्वितीया हि प्रजाप्रदा ।

वरार्थिनां तृतीया च चतुर्थी ब्रह्मनाशनी ॥

अथं प्राप्नोति पञ्चम्यां षष्ठ्यां पूज्यो भवेन्नरः ।

गणाधिपत्यं सप्तम्यामष्टम्यां बुद्धिसुत्तमाम् ॥

स्त्रियो नवम्यां प्राप्नोति दशम्यां पूर्व्वकामताम् ।

वेदांस्तथाऽऽगृह्यात्सर्व्वानेकादश्यां क्रियापरः ॥

द्वादश्यां हेमलाभश्च प्राप्नोति पितृपूजकः ।

प्रजां मेधां पशुं पुष्टिं स्वातन्त्र्यं बुद्धिसुत्तमाम् ॥

दीर्घमायुरथैश्वर्यं कुर्वाणस्तु चयोदशीम् ।

अवाप्नोति न सन्देहः आद्वं अद्वापरो नरः ॥

युवानः पितरो यस्य मृताः ब्रह्मेण वै हताः ।

तेन कार्यचतुर्दश्यां तेषामृद्धिमभीक्षता ॥

आद्वं कुर्व्वन्मावास्यामन्त्रेण पुरुषः शुचिः ।

सर्व्वान् कामानवाप्नोति स्वर्गवाचं समश्नुते"—इति ॥

नभस्य कृष्णपक्षप्रतिपत्न्यभृतिदशपञ्चदिनानि कृत्स्नोऽपरपक्षः सवि-  
तरि कन्यागते सति महालय इति प्रोक्तः । तत्र पार्वणेनैव विधिना  
आद्वं कुर्यात् । तदाह वृद्धमनुः—

"नभस्यस्यापरः पक्षो यत्र कन्यां व्रजेद्विः ।

स महालयसंज्ञः स्याद्भजक्याऽऽङ्गयस्तथा”-इति ॥

यत्तु शास्त्रायनिनोक्तम्\*,-

“नभस्यस्यापरे पक्षे तिथिषोडशकन्तु यत् ।

कन्यास्यार्कान्वितं चेत् स्यात् स कालः श्राद्धकर्माणः”-इति ॥

तन्निथिरद्वावधिकदिवसेऽपि श्राद्धं कुर्यान्न तु पञ्चदशदिनेष्वेवे-  
त्यनेनाभिप्रायेण । अथवा । अश्वयुजः शुक्लप्रतिपदा सह नभस्या-  
परपक्षस्य षोडशदिनात्मकत्वं, तस्या अपि क्षीणपक्षत्वाविशेषेणापर-  
पक्षानुप्रवेशसम्भवात् । तदाह देवलः,-

“अहःषोडशकं यत्तु शुक्लप्रतिपदा सह ।

पञ्चदशविशेषेण साऽपि दर्शात्मिका स्यात्”-इति ॥

न्येतस्मिन्पक्षे, दिनानि दश पञ्च चेति वचनस्य का गतिः ?  
उच्यते । द्वादशसु कपालेष्वष्टाकपालवत् षोडशसु दिवसेषु पञ्चदश-  
दिनवचनमवयुत्यानुवादो भविष्यति<sup>(१)</sup> । अथवा । पञ्चदशदिवस-

\* कात्यायनेनोक्तम्,-इति सु० ।

(१) अस्ति जातेष्टिः “वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्व्वपेत् पुत्रे जाते”-  
इत्यनेन विहितम् । तत्रेदमाज्ञायते । “यदष्टाकपालोभवति गायत्रौवैनं  
ब्रह्मवर्चसेन पुनाति, यद्व्यकपालस्त्रितैवास्मिन्सेजोदधाति, यद्व्य-  
कपालोविराजैवास्मिन्ब्रह्मोदधाति, यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवा-  
स्मिन्त्रिष्टुभं दधाति, यद्द्वादशकपालो भवति जगत्त्रैवास्मिन् पशून्  
दधाति, यस्मिन् जातस्तस्मिन् निर्व्वपति पूतएव स तेजसाग्नाद-  
हन्त्रियावी पशुमान् भवति”-इति । तत्र वाक्यभेदमयादष्टाकपाला-  
देर्व्विध्यन्तराणि न सन्ति, किन्तु द्वादशकपालान्तर्व्वर्तिनामष्टा-  
कपालादीनामवयुत्यानुवादेन तत्र तत्र फलवादकीर्तनद्वारेण प्रकृता-  
द्वादशकपाला वैश्वानरेष्टिरेवैवं क्षूयन्ते इति सीमांसाप्रथमाध्याय-  
चतुर्थपादगतैकादशाधिकारके सिद्धान्तितम् । तद्वचनाप्यवगन्तव्य-  
मिति भावः ।

षोडशदिवसविध्योऽग्रीहिचवदिकल्पोऽस्तु । नभस्यापरपक्षस्य कन्या-  
स्यार्कान्वितत्वेन प्रशस्ततरतोच्यते, तदभावेऽपि तस्य प्रशस्तत्वात् ।  
तदाह जावालिः,-

“अगतेऽपि रवौ कन्यां श्राद्धं कुर्व्वीत सर्व्वथा ।

आषाढ्याः पक्षमः पक्षः प्रशस्तः पितृकर्मसु ॥

पुष्यानायुस्तथाऽऽरोग्यमैश्वर्यमनुलं तथा ।

प्राप्नोति पञ्चमे दत्त्वा श्राद्धं कामांस्तथाऽपरान्”-इति ॥

बृहन्नमुरपि,-

“आषाढीमवधिं कृत्वा पञ्चमं पक्षमाश्रिताः ।

काङ्क्षन्ति पितरः क्षिप्त्वा अन्नमप्यन्नं जलम् ॥

तस्मान्तत्रैव दातव्यं दत्तमन्यत्र निष्फलम् ।

आषाढीमवधिं कृत्वा यः पक्षः पञ्चमो भवेत् ॥

तत्र श्राद्धं प्रकुर्व्वीत कन्यास्योऽर्कं भवेन्न वा”-इति ॥

अस्य पक्षस्य रवेः कन्यागतत्वेन प्रशस्ततरत्वञ्चादिपुराणे दर्शितम्,-

“पञ्चान्तरेऽपि कन्यास्ये रवौ श्राद्धं प्रशस्यते ।

कन्यागते पक्षमे तु विशेषेणैव कारयेत्”-इति ॥

श्लोकगौतमोऽपि,-

“कन्यागते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।

क्रतुभिस्तानि तुल्यानि सम्पूर्षवरदक्षिणैः”-इति ॥

शास्त्रायनिरपि,-

“पुण्यः कन्यागतः सूर्यः पुण्यः पक्षस्य पञ्चमः ।

कन्यास्यार्कान्वितः पक्षः सोऽत्यन्तं पुण्यउच्यते”-इति ॥

आदिमध्यावसानेषु यत्र कश्चन कन्यार्कान्वितत्वेन कृतः पक्षः पूज्यइत्यर्थः । अतएव कार्णाजिनिः,—

“आदौ मध्येऽवसाने वा यत्र कन्यां व्रजेद्विः ।

स पक्षः सकलः पूज्यः आहुषोऽङ्गकं प्रति”—इति ॥

प्रतिपदादिदर्शान्तं आहुं कर्तुमसमर्थयेत्, पक्षम्यादिदर्शान्तमष्टम्यादिदर्शान्तं वा यथाशक्ति आहुं कुर्यात् । तदाह गौतमः । “अपरपक्षे आहुं पितृभ्योऽद्यात् पक्षम्यादिदर्शान्तमष्टम्यादि दशम्यादि सर्वस्मिन् वा”—इति । ब्रह्माण्डपुराणेऽपि,—

“नभस्वक्षणापक्षे तु आहुं कुर्याद्दिने दिने ।

त्रिभागहीनपक्षं वा त्रिभागं तद्वर्द्धमेव वा”—इति ॥

अत्र प्रतिपदादिदर्शान्तमित्यस्मिन्पक्षे नन्दाऽऽदिकं न वर्ज्यम् । तदाह कार्णाजिनिः,—

“नभस्वक्षणापरे पक्षे आहुं कुर्याद्दिने दिने ।

नैव नन्दाऽऽदि वर्ज्यं स्याच्चेव वर्ज्या चतुर्दशी”—इति ॥

नन्वेतत्

“प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम्”—इति

याज्ञवल्क्यवचनेन विरुध्येत इति चेत् । न । तस्य वचनस्य पक्षम्यादिपक्षविषयत्वेनोपपत्तेः । अन्यथा, कार्णाजिनिवचनस्यानर्थक्यं प्रसज्येत । अतएव कात्यायनः । “अपरपक्षे आहुं कुर्वीत ऊर्द्धं च चतुर्थ्या यदहः सम्पद्यते सप्तम्या ऊर्द्धं यदहः सम्पद्यते षष्ठे चतुर्दशी, श्राकेनाथपरपक्षं नातिक्रामेत्”—इति । मनुरपि,—

“क्षणापक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

आहुं प्रशस्तास्त्रिथयो धयेता न तथेतराः”—इति ॥

तत्राप्यसामर्थ्ये पक्षमपक्षस्य पक्षमीमारभ्यानन्तरपक्षपक्षमीपर्यन्तासु तिथिष्वनिषिद्धायामेकस्यान्तिथौ यथासम्भवं गृही आहुं कुर्यात् । तदाह धर्मः,—

“इंसे वर्षासु कन्यास्ये श्राकेनापि गृहे वसन् ।

पक्षम्योरन्तरे दद्यात् उभयोरपि पक्षयोः”—इति ॥

अशक्त्यादिना पक्षमपक्षे आहुकरणे यावत् कन्याराशौ सूच्यं स्तिष्ठति यावच्छ्राहुं दद्यात्, तत्राप्यकरणे यावद् वृश्चिकदर्शनमिति । तदाह सुमन्तुः,—

“कन्याराशौ महाराज, यावन्तिष्ठेद्विभावसुः ।

तस्मात्कालाद्भवेद्यं वृश्चिकं यावदागतम्”—इति ॥

पुराणेऽपि,—

“कन्यागते सवितरि पितरो यान्ति वै सुतान् ।

शून्या प्रेतपुरी सर्वा यावद्वृश्चिकदर्शनम् ॥

ततो वृश्चिकसंप्राप्तौ निराशाः पितरो गताः ।

पुनः स्वभवनं यान्ति श्रापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥

सूच्यं कन्यागते आहुं यो न कुर्याद्गृहाश्रमी ।

धनं पुत्राः कुतस्तस्य पितृनिश्वासपीडनात् ॥

वृश्चिके समतिक्रान्ते पितरो दैवतैः सह ।

निश्चस्य प्रतिगच्छन्ति श्रापं दत्त्वा सुदारुणम्”—इति ॥

आदिपुराणेऽपि,—

“प्राष्टुतौ धर्मः प्रेतान् पितृंश्चाथ यमालयान् ।

विमर्जयित्वा मानुष्ये कृत्वा शून्यं स्वकं पुरम् ॥

सुधानां कीर्तयन्तश्च दुष्कृतश्च स्वयं कृतम् ।

काङ्क्षन्तः पुत्रपौत्रेभ्यः पायसं मधुसंयुतम् ॥

तस्मान्नास्तत्र विधिना तर्पयेत्पायसेन तु ।

मध्वाज्यतिलमिश्रेण तथा ग्रीतेन चाभ्रमा ॥

यासमाचं परमृषादत्तं यः प्राप्नुयान्नरः ।

भिद्यामाचेषु यः प्राणान् सन्धारयति वा स्वयम् ॥

यो वा संवर्द्धते देहं प्रत्यक्षं स्वात्मविक्रयात् ।

आहुन्तेनापि कर्त्तव्यं तैस्तैर्द्रव्यैः सुसञ्चितैः”—इति ॥

यमालयादिसर्जयित्वा स्वकं पुरं शून्यं कृत्वा मनुष्यलोके पितृन्-  
वासयतीत्यध्याहृत्य योजना । पायसं काङ्क्षन्तः पितरस्तिष्ठन्तीत्यध्या-  
हारः । तत्र वर्ज्यानाह गार्ग्यः,—

“गन्धायां भार्गवदिने चयोदशां पिजन्मनि ।

एषु आहुं न कुर्वीत मृही पुत्रधनक्षयात्”—इति ॥

तद्वृत्तार्थोऽपि,—

“प्राजापत्ये तु पौष्णे च पित्र्यर्चे भार्गवे तथा ।

यस्य आहुं प्रकुर्वीत तस्य पुत्रो विनश्यति”—इति ॥

प्राजापत्यं रोहिणी, पौष्णं रेवती, पित्र्यर्चं मघा । अङ्गिरा अपि,—

“चयोदशां कृष्णपक्षे यः आहुं कुरुते नरः ।

पञ्चत्वं तस्य जानीयात् ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितम् ॥

मघासु कुर्वन्तः आहुं ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति”—इति ।

अथ मघाचयोदशां आहुनिषेधः केवलपितृवर्गविषयः । ननु  
केवलपितृवर्गोद्देशेन आहुप्राप्तौ सत्यां तन्निषेधो युक्तः,—

“पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा भुवम् ।

अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत्”—इति

धौम्यवचनेन केवलैकवर्गोद्देशेन आहुनिषेधात्प्राप्तिरेव नास्ति, अतो  
नैवं व्यवस्था विवक्ष्यते इति । नैवं, सत्यामपि धौम्यस्मृतौ व्यामोहादेव  
प्राप्त्यैकवर्गोद्देशस्य निषेधात् । यथा रागप्राप्तस्य कलञ्जलक्षणस्य,  
“न कलञ्जं भक्षयेत्”—इति निषेधस्तद्वत् । अतएव कार्णार्जुनिः,—

“आहुन्तु नैकवर्गस्य चयोदश्यामुपक्रमेत् ।

अदत्तस्तत्र यस्य स्युः प्रजां हिंसन्ति तत्र ते”—इति ॥

सत्यन्तरमपि,—

“इच्छेत् चयोदशीआहुं पुत्रवान् यः सुतायुषोः ।

एकस्यैव तु नो दद्यात्पार्वणन्तु समाचरेत्”—इति ॥

यः पुत्रवान् सुतायुषोरभिवृद्धिमिच्छेत्, स एकस्यैकवर्गस्यैव  
आहुं नो दद्यात्, अपि तु मातामहवर्गोद्देशेनापि पार्वणं समाचरे-  
दित्यर्थः । तस्मादेकवर्गोद्देशेनैव मघाचयोदशां आहुनिषेधो न तु  
आहुस्यैव, तत्र आहुस्य प्रशस्तत्वात् । तथाच शङ्खः,—

“प्रोष्ठपद्यामतीतायां माघायुक्तां चयोदशीम् ।

प्राप्य आहुन्तु कर्त्तव्यं मधुना पायसेन च ॥

प्रजामिष्टां यशः स्वर्गं आरोग्यञ्च धनं तथा ।

मृणां आहुं सदा प्रीताः प्रयच्छन्ति पितामहाः”—इति ॥

महाभारतेऽपि,—

“ज्ञातीनान्मूत्ररेच्छेष्टः कुर्वन् आहुं चयोदशीम् ।

नावयन्तु युवानोऽस्य प्रमीयन्ते नरा मृष्टे”—इति ॥

अथ मघानयोदशां आहुते पिण्डनिर्वपणं न कुर्यात्, तस्यां  
युगादित्वेन पिण्डनिर्वपणनिषेधात् । तथाच पुस्तक्यः,—

“अथनद्वितये आहुतं विषुवद्वितये तथा ।

युगादिषु च सर्व्यासु पिण्डनिर्वपणादृते”—इति ॥

कर्त्तव्यमित्यध्याहारः । मघाऽन्वितत्वेनापि पिण्डनिर्वपणं नास्ति ।  
तथाचादिपुराणे,—

“संक्रान्तावुपवासेन पारणेन च भारत ।

मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति”—इति ॥

चतुर्दशां आहुते निषेधोऽप्यश्वत्थहविषयः । अपमृत्युहतानाम्  
चतुर्दशामपि आहुतं कार्यम् । तदाह मरीचिः,—

“विषशस्त्रश्चापदाहतिर्यग्ब्राह्मणघातिनाम् ।

चतुर्दशां क्रिया कार्या अन्येषाम् विगर्हिता”—इति ॥

प्रचेता अपि,—

“वृक्षारोहणलौहादिविशुक्कलविषादिभिः ।

नखिदंष्ट्रिविषान्नागमेवां शक्ता चतुर्दशी”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते”—इति ॥

अथ चतुर्दशां शक्तादिहतानामेवेति नियम्यते, न पुनश्चतुर्दशा-  
मेवेति । एवञ्च सति, दिगन्तरेऽपि पितामहादितिसिद्धार्थं महा-  
लयआहुतं कार्यम् । चतुर्दशां महालयआहुतस्यैकोद्दिष्टत्वेन विहितत्वात्  
तेनाथ पितामहादित्येभवात् । तस्य चैकोद्दिष्टरूपत्वं सुमन्तुराह,—

“समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य तु ।

एकोद्दिष्टं सुतैः कार्यं चतुर्दशां महालये”—इति ॥

समत्वमागतस्य सपिण्डीकृतस्य शस्त्रहतस्य पितुश्चतुर्दशां महा-  
लये सुतैरेकोद्दिष्टआहुतं कार्यमित्यर्थः । यस्य पितामहोऽपि शक्ता-  
दिना हतः, तेन द्वयोरपि चतुर्दशामेकोद्दिष्टआहुतं कार्यम् । तथाच  
स्त्यन्तरम् । “एकस्मिन्दयोर्वैकोद्दिष्टविधिः”—इति । अयमर्थः । एक-  
स्मिन्पितरि शक्तादिना हते, द्वयोर्वा पितृपितामहयोः शक्तादिना  
हतयोश्चतुर्दशां पुत्रेण तयोः प्रत्येकमेकोद्दिष्टआहुतं कार्यमिति । यस्य  
पितृपितामहप्रपितामहास्तयोऽपि शस्त्रहताः, तेन चतुर्दशां पार्व-  
ण्येनैव विधिना आहुतं कार्यम् । एकस्मिन्दयोर्वैकोद्दिष्टविधिरिति विशे-  
षोपादानात् । इदञ्च चण्डिकारापरार्कयोर्मतम् । त्रिष्वपि पित्रादिषु  
शस्त्रहतेषु त्रयाणामपि पृथक् पृथगेकोद्दिष्टमेव कार्यमिति देव-  
स्वामिमतम् । अत्र त्रयाणां शस्त्रहतत्वे पार्वण्यआहुतस्य साक्षाद्विधायक-  
वचनाभावादेकस्मिन्दयोर्वैत्यस्योपलक्षणार्थत्वेनायुपपत्तरेकोद्दिष्टत्रयमेव  
कार्यमिति देवस्वामिमतं युक्तमिति प्रतिभाति । शक्तादिहतानां  
दिगन्तरे पार्वण्यविधिर्नैव आहुतं कार्यम् । अतएव प्रजापतिः,—

“संक्रान्तावुपरागे च वर्षोत्सवमहालये ।

निर्व्यपेक्षपिण्डांस्तीनिति ग्राह प्रजापतिः”—इति ॥

आहभगिन्यादीनां महालयआहुतमेकोद्दिष्टविधानेन कार्यम् ।

तथाच सुमन्तुः,—

“सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।

भ्रात्रे भगिन्यै पुत्राय स्वामिने मातुलाय च ॥

मित्राय गुरवे आहुतमेकोद्दिष्टं न पार्वण्यम्”—इति ।

आपस्तम्बोऽपि,—

“अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियश्च पुरुषाश्च ये ।

तेषामपि च देवं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्ष्णम्”—इति ।

स्त्रियो भगिन्यादयः, पुरुषा भ्रात्रादयः । कात्यायनोऽपि,—

“सम्बन्धिवान्धवादीनामेकोद्दिष्टान् सर्वदा”—इति ।

यानि पुनरेकोद्दिष्टनिषेधकानि वाक्यानि, यथा सपिण्डीकरणं प्रकृत्य जातकर्णः,—

“अतज्जं न कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं कदाचन ।

सपिण्डीकरणान्तश्च तत्प्रोक्तमिति मुद्गलः ।

प्रेतत्वश्चैव निस्तीर्णः प्राप्तः पितृगणन्तु सः ॥

अथते पितृलोकात्तु पृथक्पिण्डे नियोजितः ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पृथक्त्वं नोपपद्यते ॥

पृथक्त्वे तु कृते पञ्चात्पुनः कार्या सपिण्डता”—इति ।

कार्णाजिनिरपि,—

“ततज्जं न कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं कदाचन ।

सपिण्डीकरणान्तश्च प्रेतस्यैतद्मङ्गलम्”—इति ।

यमोऽपि,—

“यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक्पिण्डे नियोजयेत् ।

विधिप्लव्हेन भवति पितृशो चोपजायते”—इति ॥

पुराणोऽपि,—

“प्रदानं यच्च यज्ञैषां सपिण्डीकरणात्परम् ।

तच्च पार्ष्णवच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टं त्यजेदुधः”—इति ॥

तानि सर्वाण्यपि प्रतिपदोक्तैकोद्दिष्टविध्यभावे द्रष्टव्यानि । एत-  
च्छ्राद्धं सूतकादिना मुख्यकालातिक्रमे त्वाग्नौचापगमानन्तरकालेनैव  
कार्यम् । तथाच ऋष्यशृङ्गः,—

“देवे पितॄणां श्राद्धे तु आग्नौचं जायते तदा ।

आग्नौचे तु व्यतिक्रान्ते तेभ्यः श्राद्धं प्रदीयते”—इति ॥

यत्त्वचिवचनम्,—

“तदश्चेत्प्रदुष्येत केनचित्सूतकादिना ।

सूतकानन्तरं कुर्यात् पुनस्तदहरेव वा”—इति ॥

सूतकानन्तरकाले वा अनन्तरे वा मासि तत्पक्षे तत्तिथौ वेति  
पक्षद्वयमुपन्यस्तं, तत्राप्ये पक्षे विरोधएव नास्ति, पुनस्तदहरेव वेत्ययं  
पक्षः सूतकव्यतिरिक्तनिमित्तान्तरेण विघ्ने समुत्पन्ने प्रतिमासं चयादे  
विहितैकोद्दिष्टमासिकश्राद्धविषयइति ऋष्यशृङ्गवचनाविरोधाच्च व्यव-  
स्थाप्यते । अतएव देवलः,—

“एकोद्दिष्टे तु संप्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते ।

अन्यस्मिन्सत्तिथौ तस्मिन् श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः”—इति ॥

अन्यस्मिन्ननन्तरे मासि तत्तिथौ मृततिथौ, यस्मिन् श्राद्धो कृण्यो  
वा मृतस्मिन्पक्षे श्राद्धं विघ्नवशात्कुर्यादित्यर्थः । आग्नौचनिमि-  
त्तकविघ्ने तु मासिकश्राद्धमपि सूतकानन्तरमेव ऋष्यशृङ्गवचनवशा-  
दनुष्ठेयम् । देवस्वामिनाऽप्येवमेव विषयव्यवस्था कृता । एतत्  
ऋष्यशृङ्गवचनं सूतकाग्नौचविषयम् । निमित्तान्तरतस्तदहर्विधाते,

“एकोद्दिष्टे तु संप्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते”—

इत्यादि सत्यन्तरवचनमिति । यन्तु व्यासेनोक्तम्,—

“आहुविघ्ने समुत्पन्ने अन्तरा मृतसूतके ।

अमावास्यां प्रकुर्वीति शुद्धावेके मनीषिणः”—इति ॥

अन्तरा प्रयोगमध्ये पाकोपक्रमात् प्राक् सूतके सूतके वा जाते  
अमावास्याममावास्यायां शुद्धौ शुद्धानन्तरं वा आहुं प्रकुर्वीति ।  
एतदनुमासिकसांवत्सरिकआहुविषयम् । अतएवोक्तं षड्विंशमतेन,—

“मासिकेऽप्ये तु संप्राप्ते अन्तरा मृतसूतके ।

वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यं दर्शे वाऽपि विचक्षणाः”—इति ॥

दर्शयज्ञं शुक्लकृष्णौकादशोदपलक्षणार्थम् । अतएव मरीचिः,—

“आहुविघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते मृतेऽहनि ।

एकादश्यान्तु कर्त्तव्यं कृष्णपक्षे विज्ञेयतः”—इति ॥

कृष्णपक्षे वा एकादशी तस्यां विज्ञेयतः कर्त्तव्यमिति योजना ।  
पितृकार्ये कृष्णपक्षस्यैव विज्ञेयतो साध्यत्वात् । कृष्णौकादशीतोऽपि  
अमावास्याया मुख्यत्वं पितृकार्ये दण्डापूपन्यायसिद्धम् । एतदुक्तं  
भवति । आशौचसमनन्तरकालो मुख्यकालमग्निकृत्वाच्छ्रेष्ठतमः ।  
दर्शकालस्तु मुख्यकालप्रत्यासत्त्यभावात् ततो जघन्यइति । अतएव  
अथशुद्धः,—

“शुचीभूतेन दातव्यं वा तिथिः प्रतिपद्यते ।

वा तिथिसंस्थ कर्त्तव्या न चान्या वै कदाचन”—इति ॥

शुचिना तावच्छ्राद्धं कर्त्तव्यं, तचाशौचवशाच्छुद्धकाले शुद्धभावे  
शुद्धानन्तरं वा तिथिः प्रतिपद्यते सम्भते, वा तिथिसंस्थ कर्मणो-  
ऽङ्गत्वेन स्वीकर्त्तव्या । आशौचाद्यनुपघाते तु मुख्यकालो नालस्यादि-  
नाऽतिक्रमणीयः । तदाह सएव,—

“तिथिच्छेदो न कर्त्तव्यो विनाऽऽशौचं यदृच्छया ।

पिण्डं आहुञ्च दातव्यं विच्छित्तिं नैव कारयेत्”—इति ॥

चकारेणाग्नौकरणं समुच्चिनोति । आहुशब्देनात्र ब्राह्मणतर्पण-  
मात्रं विवक्षितं, पिण्डदानस्य पृथगुपात्तत्वात् । विच्छित्तिं नैव कारये-  
दिति ब्राह्मणं कर्त्तुमसमर्थस्येत्पिण्डप्रदानमात्रमपि कुर्यात्, सर्वथा  
पितृर्चनस्य विच्छेदं न कुर्यादित्यर्थः । अतएव निगमः । “आहिताग्नेः  
पितृर्चनं पिण्डैरेव ब्राह्मणानपि वा भोजयेत्”—इति । अत्र व्यवस्थि-  
तोविकल्पः । सति सामर्थ्ये ब्राह्मणतर्पणं पिण्डप्रदानञ्च कुर्यात्, तत्रा-  
सामर्थ्ये पिण्डप्रदानमात्रमिति । यत्तु हारीतेन आहुविघ्ने समुत्पन्ने  
अमावास्यादिष्वामआहुं विहितम्,—

“आहुविघ्ने दिजातीनामामआहुं प्रकीर्त्तितम् ।

अमावास्यादिनियतं माससाम्बत्सरावृत्ते”—इति ॥

मासं मासिकं, साम्बत्सरं सांवत्सरिकम् । तद्गार्यारजोदर्शनकृत-  
विघ्नविषयम् । तथाऽऽशौचनाः,—

“अपक्नीकः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला ।

सिद्धान्नं न प्रकुर्वीत आमन्तस्य विधीयते”—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“आपद्यन्गौ तीर्थे च प्रवासे पुत्रजन्मनि ।

आमआहुं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्वला”—इति ॥

व्याघ्रपादोऽपि,—

“आर्त्तवे देशकालानां विघ्नवे समुपस्थिते ।

आमआहुं दिजैः कार्यं शूद्रः कुर्यात्सदैव हि”—इति ॥

न च कात्यायनव्याघ्रपादवचनपर्यालोचनया मासिकप्रत्याब्धिक-  
घोरयामश्राद्धं प्राप्नोतीति मन्तव्यम् । माससांख्यसरादृते,—इति  
विशेषवचनेनामश्राद्धस्य तद्व्यतिरिक्तविषयत्वागमात् । अतएव  
मरीचिः,—

“अग्निकः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला ।

यामश्राद्धं द्विजः कुर्यान्न तत्कुर्यान्मृतेऽहनि”—इति ॥

तदामश्राद्धं मृतेऽहनि न कुर्यात्, किन्तु पक्वान्नेनैव कुर्या-  
दित्यर्थः । लौगाक्षिरपि,—

“पुष्यवत्सपि दारेषु विदेशस्थोऽप्यग्निकः ।

अन्नेनैवाब्धिकं कुर्यात् हेन्ना वाऽऽमेन वा क्वचित्”—इति ॥

यन्तु सत्यन्तरे भार्यायां रजस्वलायां मृतेऽहनि श्राद्धनिषेधः,—

“मृतेऽहनि तु संप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला ।

श्राद्धं तदा न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं पञ्चमेऽहनि”—इति ॥

तस्यायं विषयः । अपुत्रायाः पत्न्याएव पत्युर्मृतादश्राद्धेऽधिका-  
राद्यदा स्वयमेव रजस्वला स्यात्तदा मृतेऽहनि श्राद्धं न कर्त्तव्यं,  
किन्तु पञ्चमेऽहनीति । तथाच श्लोकगौतमः,—

“अपुत्रा तु यदा भार्या संप्राप्ते भर्तुराब्धिके ।

रजस्वला भवेत्सा तु कुर्यात् तत्पञ्चमेऽहनि”—इति ॥

प्रभाषखण्डेऽपि,—

“शुद्धा वा तु चतुर्थेऽङ्गि स्नानाञ्जारी रजस्वला ।

देवे कर्माणि पित्ये च पञ्चमेऽहनि शुध्यति”—इति ॥

अन्ये तु,—

“आहूयेऽहनि संप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला ।

श्राद्धं तत्र न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं पञ्चमेऽहनि”—इति

श्लोकगौतमवचनमन्यथा पठित्वा, श्राद्धादौ कर्माणि भार्याया सहै-  
वाधिकारश्रवणान्तस्थां रजोदर्शनदूषितायामधिकारनियत्तेर्मुख्यकाल-  
मतिक्रम्य पञ्चमेऽहनि श्राद्धं कर्त्तव्यमिति मन्यन्ते ।

नन्वस्मिन्पाठेऽमावास्यादिश्राद्धस्यापि पञ्चमेऽहनुत्कर्षः प्राप्नोति ?  
नैवं, श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामिति हारीतवचनेनामावास्यादिष्वाम-  
स्यान्नकार्यं सोमकार्यं पूतीकवद्विहितत्वात् । आहूयेऽहनीत्यस्य वच-  
नस्य मृतादव्यतिरिक्तविषयत्वेन सार्थकत्वमस्त्विति चेत् । भवेदेतदेवं,  
यदि विषयान्तरं वक्तुं शक्येत । न त्वेतदस्ति, मृतादविषयत्वम्  
मृतेऽहनि तु संप्राप्ते इति सत्यन्तरवचनादेवावगम्यते । तस्मादेक-  
भार्येण मृतादश्राद्धं रजोदर्शनरूपविघ्नोपरमकालएव कर्त्तव्यं, भार्या-  
न्तरयुक्तेन त्वधिकारानपगमान्मुख्यएव काले कर्त्तव्यमिति । यद्वच-  
युक्तं तद्ग्राह्यम् ।

श्राद्धे भोजनीयब्राह्मणपरीक्षा कर्त्तव्या । तत्र श्राद्धं प्रकृत्य यमः,—

“पूर्वमेव परीक्षेत ब्राह्मणान् वेदपारगान् ।

शरीरप्रभवैर्दोषैर्विशुद्धांश्चरितव्रतान् ॥

दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणान्वेदपारगान् ।

इष्टान्वा यदि वाऽनिष्टांस्तत्कालेनैवमानयेत्”—इति ॥

पूर्वमिति निमित्तत्वात् पूर्वमित्यर्थः । शरीरप्रभवादोषाः कुष्ठा-  
पस्मारादयः । दूरादिति प्रपितामहादारभ्य भोजनीयब्राह्मणपर्य-  
न्तम् । तथाच ज्ञानलेखः,—

“उक्तलक्षणसम्पन्नैर्विद्याशीलगुणान्वितैः ।

पुरुषत्रयविख्यातैः सर्वं आहुं प्रकल्पयेत्”—इति ॥

सर्वं पार्वणैकोद्दिष्टात्मकम् । अतएव मनुनाऽपि पितुः ओजियत्वेन पुत्रस्य श्रेष्ठ्यमुक्तम्,—

“अओजियः पिता यस्य पुत्रः स्यादेदपारगः ।

अओजियो वा पुत्रः स्यात् पिता स्यादेदपारगः ॥

व्यायांसमनयोर्विद्यायस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता”—इति ॥

आहुं भोजनीयाम्राज्ञाणां याज्ञवल्क्येन दर्शिताः,—

“अध्याः सर्वेषु वेदेषु ओजियो ब्रह्मविद्युवा ।

वेदार्थवित् ज्येष्ठसामा चिमधुस्त्रिसुपर्णकः ॥

कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः पञ्चाग्निर्विद्याचारिणः ।

पितृमातृपराश्चैव ब्राह्मणाः आहुसम्पदः”—इति ॥

अग्नेर्देवैकदेशः तद्वत्तस्य । तद्वत्ताचरणेन यस्तदधीते, स ज्येष्ठसामा । चिमधुः पञ्चमैकदेशः तद्वत्तस्य । तद्वत्ताचरणेन यस्तदधीते, स त्रिसुपर्णकः । ब्राह्मणा न च विद्यादयः । उक्तलक्षणा एते ब्राह्मणाः आहुः सा च यफलसम्पादका इत्यर्थः । रहस्यतिरपि,—

“यद्येकं भोजयेच्छाहुं हन्द्गो तत्र भोजयेत् ।

अथो यजुषि सामानि चितयं तत्र विद्यते ॥

अटेत पृथिवीं सर्वां सगैलवनकानमाम् ।

यदि लभ्येत पित्र्यं साक्षामचरचित्तकः ॥

अथा तु दृष्यति पिता यजुषा तु पितामहः ।

पितुः पितामहाः साक्षा हन्द्गोऽभ्यधिकस्ततः”—इति ॥

शातातपोऽपि,—

“भोजयेद्यस्त्यर्वाणं देवे पित्र्ये च कर्मणि ।

अनन्तमचयश्चैव फलं तस्येति वै श्रुतिः”—इति ॥

यमोऽपि,—

“वेदविद्याप्रतस्त्राताः श्रोत्रिया वेदपारगाः ।

स्वधर्मनिरताः शान्ताः क्रियावन्तस्तपस्विनः ॥

तेभ्यो हव्यञ्च कव्यञ्च प्रसन्नेभ्यः प्रदीयते”—इति ।

मनुरपि,—

“ओजियायैव देयानि हव्यकव्यानि दाहभिः ।

अर्हन्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् ॥

एकैकमपि विदांसं देवे पित्र्ये च भोजयेत् ।

पुष्कलं फलमाप्नोति नामन्त्रज्ञान् ब्रह्मपि”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि । “यतीन् गृहस्थान् साधून् वा”— इति । भोजये-  
दिति शेषः । ब्रह्माण्डपुराणेऽपि,—

“शिखिभ्यो धातुरकेभ्यः चिदण्डिभ्यश्च दापयेत्”—इति ।

शिखिनो ब्रह्मचारिणः । धातुरकाः धातुरकवल्गुधारिणो वान-  
प्रस्थाः । चिदण्डिनो वाक्कायमनोदण्डैरुपेताः यतयः । अथ परः  
परः श्रेष्ठः । ततएव नारदः,—

“यो वै यतीननादृत्य भोजयेदितरान् दिजान् ।

विजानन् वसतो ग्रामे कथं तद्याति राक्षसान्”—इति ॥

ब्रह्माण्डपुराणेऽपि,—

“अस्त्राभे ध्यानिभिन्नूणां भोजयेद्ब्रह्मचारिणम् ।

तदस्त्राभेऽप्युदासीनं गृहस्थमपि भोजयेत्”—इति ॥

उदासीनो ह्यसम्बन्धः । अतएवापस्तम्बः । “ब्राह्मणान् भोजयेद्ब्रह्म-  
विदो योमिगोचमन्त्रान्तेवास्यसम्बन्धान्”—इति । योनिष्वन्धा मातु-  
लादयः । गोचमन्त्रान्ताः सपिण्डाः । मन्त्रसम्बन्धा वेदाध्यापकादयः ।  
अन्तेवासिसम्बन्धाः शिल्पशास्त्रोपाध्यायाः । एवंविधसम्बन्धव्यतिरिक्तान्  
ब्राह्मणान् गृहस्थादीन् भोजयेदित्यर्थः । आद्वे ओत्रियादीनां पङ्क्ति-  
पावनत्वेनापि पात्रविशेषतां स एवाह,—

“अपाङ्क्त्योपहता पङ्क्तिः पायते यैर्दिजोत्तमैः ।

तासिवोधत कार्त्स्न्येन दिजाग्र्यान्पङ्क्तिपावमान् ॥

अग्न्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।

ओत्रियान्मयजासैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ॥

त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निः त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ।

ब्रह्मदेयात्मसन्तानश्चन्द्रोगोऽष्टसामगः ॥

वेदार्थवित्प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः ।

शतायुस्यैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः”—इति ॥

ब्रह्मदेयात्मसन्तानः ब्राह्मविवाहोद्गापुत्रः । सहस्रदः गवां सुवर्णस्य  
वा । यमोऽपि,—

“ये योमया विरजसो धर्मज्ञाः ज्ञान्तमुद्धयः ।

मङ्गुचस्य त्रिसौपर्णः त्रिमधुर्वाऽथ यो भवेत् ॥

त्रिनाचिकेतो विरजाश्चन्द्रोगोऽष्टसामगः ।

अथर्वशिरसोऽध्येता सर्वे ते पङ्क्तिपावनाः ॥

शिशुरप्यग्निहोत्री च न्यायविच्च षडङ्गवित् ।

मन्त्रब्राह्मणविधैव यश्च स्याद्दर्शपाठकः ॥

ब्राह्मदेयासुतस्यैव भावशुद्धः सहस्रदः ।

चान्द्रायणव्रतचरः सत्यवादी पुराणवित् ॥

निष्णातः सर्वविद्यासु ज्ञान्तो विगतकल्मषः ।

गुरुवेदाग्निपूजासु प्रसक्तो ज्ञानतत्परः ॥

विमुक्तः सर्वदा धीरो ब्रह्मभूतो दिजोत्तमः ।

अनभिचो न चाभिचो मैत्र आत्मविदेव च ॥

स्नातको जप्यनिरतः सदा पुण्यवर्त्तिप्रियः ।

अजुर्मुदुः क्षमी दान्तः ज्ञान्तः सत्यव्रतः शुचिः ॥

वेदज्ञः सर्वशास्त्रज्ञः उपवासपरायणः ।

गृहस्थो ब्रह्मचारी च चतुर्वेदविदेव च ॥

वेदविद्याव्रतस्नाताः ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः”—इति ।

पैठीनशिरपि । “अथातः पङ्क्तिपावना भवन्ति त्रिनाचिकेतस्त्रि-  
मधुस्त्रिसुपर्णस्त्रीर्णव्रतश्चन्द्रोगोऽष्टसामगो ब्रह्मदेयासुसन्तानः सह-  
स्रदो वेदाध्यायी चतुर्वेदषडङ्गवित् अथर्वशिरसोऽध्यायी पञ्चाग्नि-  
वेदजापी चेति, तेषामेकैकः पुनाति पङ्क्तिं नियुक्तो मूर्धनि सहस्रै-  
रप्युपहताम्” इति । ब्रह्मणेऽपि,—

“ब्रह्मदेयानुसन्तानो ब्रह्मदेयाप्रदायकः ।

ब्रह्मदेयापतिश्चैव ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥

यजुषां पारगो यस्य वाचां यश्चापि पारगः ।

अथर्वशिरसोऽध्येता ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥

नित्यं योगपरो विद्वान् समलोष्टाश्चकाक्षनः ।

ध्यानशीलो यतिर्विद्वान् ब्राह्मणः पङ्क्तिपावनः"—इति ॥

बोधाद्यनोऽपि । "त्रिमधुस्तिनाचिकेतस्त्रिसुपर्णः पञ्चाग्निः षडङ्ग-  
विस्त्रिशीर्षकोऽध्येता सामगा इति पङ्क्तिपावनाः"—इति । हारीतोऽपि ।  
"स्थितिरविच्छिन्नवेदेवेदिताऽयोगिसङ्गरित्तमार्षेयत्वश्चेति कुलगुणाः,  
वेदाङ्गानि धर्मोऽध्यात्मविज्ञानं स्मृत्येति षड्विधं श्रुतं, ब्राह्मण्यता  
देवपितृभक्तता समता सौम्यताऽपरोपतापिताऽनसूयता अनुदूतता  
अपादयं मित्रता प्रियवादित्वं कृतज्ञता शरण्याता प्रशान्तिश्चेति  
नयोदशविधं ग्रीहम्,

समा दमोदया दानमहिंसा गुरुपूजनम् ।

ग्रीहं क्षानं जपोहोमस्तपः स्वाध्यायएवच ॥

सत्यवचनं सन्तोषो दृढव्रतत्वमुपव्रतत्वमिति षोडश गुणाः दृढं,  
तस्मात् कुलीनाः श्रुतग्रीहवन्तो दत्तस्वाः सत्यवादिनोऽव्यङ्गाः पाङ्क्त्याः ।  
दादशोभयतः ओजिथस्तिनाचिकेतस्त्रिसुपर्णस्त्रिमधुस्त्रिशीर्षको ज्येष्ठ-  
सामगः पञ्चाग्निः षडङ्गविदुर्द्रजाप्यूर्ध्वरेताः षट्पुत्रास्तगामी तत्त्ववि-  
श्चेति पङ्क्तिपावना भवन्ति" । स्थितिरविच्छिन्नसन्तानता । अविच्छि-  
न्नवेदेवेदितेत्यत्र हविरासादनार्थदेशविशेषवाची वेदिशब्दो हविःसाध्यं  
यागं लक्षयति । मार्षेयत्वं प्रवरवर्त्तिष्वपिज्ञातत्वं । धर्मो धर्मशास्त्रं,  
विज्ञानं वैशेषिकादिशास्त्रविज्ञानम् । स्मृतिर्वेदशास्त्राविकारणम् ।

उपव्रतत्वं द्रष्टव्याद्वावेकभक्तता । अत्रानुकल्पो याज्ञवल्क्येन दर्शितः,—

"स्वस्तीयश्चलिकृजामाहयाज्यशरमातुलाः ।

चिनाचिकेतदौहित्रशिश्यसम्बन्धिवान्धवाः"—इति ॥

अतएव मनुः,—

"अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सङ्गिरनुष्ठितः ।

मातामहं मातुलञ्च स्वस्तीयं शररं गुरुम् ॥

दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत्"—इति ॥

विट्पतिर्जामाता अतिथिर्वा । तदुक्तं देवस्वामिना । विट्पतिर-  
तिथिरित्यन्ये वदन्तीति । आपस्तम्बोऽपि । "गुणवदलाभे सोदर्थोऽपि  
भोजयितव्यः एतेनाग्नेवाग्निनो व्याख्याताः"—इति । बोधाद्यनोऽपि ।  
"तदभावे रक्ष्यविदुचोयजूषि सामानीति आहुस्य महिमा तस्मा-  
देवंविधं सपिण्डमप्याशयेत्"—इति । विष्णुपुराणेऽपि,—

"पितृव्यगुरुदौहित्रानृत्तिकस्वस्तीयमातुलान् ।

पूजयेद्भुव्यकथेन वृद्धानतिथिवान्धवान्"—इति ॥

अत्र चलिकृपितृव्यसोदर्थसपिण्डा वैश्वदेवस्थाने नियोज्यः न  
पितृदिस्थाने । तथा चाचिः,—

"पिता पितामहो भ्राता पुत्रो वाऽथ सपिण्डकः ।

न परस्परमर्थाः<sup>(१)</sup> स्युर्न आह्वे चलिजसंथा ॥

चलिकृपुत्रादयो ह्येते सकुल्य ब्राह्मणा दिजाः ।

वैश्वदेवे नियोज्यः यद्येते गुणवन्तराः"—इति ॥

शिक्षास्यापि वैश्वदेवस्थानएव निवेशः । सोदर्थं विहितस्यार्थस्य,

(१) मधुपर्कपरनामधेयोऽप्यहोक्ताहविशेषोऽर्थमित्यच्यते ।

‘एतेनान्तेवासिनो व्याख्याताः’—इत्यापस्तम्बेन शिष्येऽतिदेशात् । यत्तु मनुना कल्पान्तरमुक्तम्,—

“कामं आद्वेऽर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् ।

द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्कलम्”—इति ॥

तत्र साक्षादनुकल्पाभिप्रायेण, किं त्वनुकल्पानुकल्पाभिप्रायेण । न आद्वे भोजयेन्मित्रमिति स्तेनैव निषिद्धस्य मित्रस्य काममर्चयेदिति शानुग्रयमेवाभ्यनुष्ठानात् । वसिष्ठोऽप्यनुकल्पानुकल्पमाह,—

“आनुशंसं परो धर्मो याचते यत् प्रदीयते ।

अयाचतः सीदमानान् सर्वोपायैर्निमन्त्रयेत्”—इति ॥

आनुशंसमुक्तो धर्मः, तेनायाचतः अयाचनशीलान्, अतएव सीदमानान् निर्गुणानपि सगुणानामनुकल्पानामभावे सर्वोपायैर्यथा ते निमन्त्रणमङ्गीकुर्वन्ति, तादृशैरुपायैर्निमन्त्रयेदिति । अयाचनशीलानामभावे याचमानाय निर्गुणाय प्रदीयते इति । एतदप्यनुकल्पो-भवतीत्यर्थः । सम्भवति मुख्यकल्पो नानुकल्पोऽनुष्ठेयः । तथाऽऽह मनुः,—

“प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।

न साम्प्रदायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम्”—इति ॥

साम्प्रदायिकमुत्तरकालिकं स्वर्गादिकं फलमिति । भविष्यत्-पुराणेऽपि,—

“ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति मूर्खे वेदविवर्जिते ।

ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य न हि भस्मानि ह्रयते”—इति ।

वेदविवर्जिते,—इति निर्गुणमात्रोपलक्षणार्थम् । अतएवोक्तं तत्रैव,—

“व्यतिक्रान्तेन दोषोऽस्ति निर्गुणान् प्रति कर्हिचित् ।

यस्य त्वेकगृहे मूर्खोदूरस्थस्य गुणान्वितः ।

गुणान्विताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः”—इति ॥

यत्तु पुराणान्तरेऽभिहितम्,—

“यस्त्वासन्नमतिक्रम्य ब्राह्मणं पतितादृते ।

दूरस्थं भोजयेन्मूढो गुणाढ्यं नरकं व्रजेत् ॥

तस्मात् संपूजयेदेनं गुणं तस्य न चिन्तयेत् ।

केवलं चिन्तयेज्जातिं न गुणान्वितां खग ॥

सन्निकृष्टं द्विजं यस्तु युक्तजातिं प्रियंवदम् ।

मूर्खं वा पण्डितं वाऽपि वृत्तहीनमथापि वा ।

नातिक्रमेऽनरोविद्वान् दारिद्र्याभिहतं तथा”—इति ॥

तदौद्दिष्टजामात्रादिविषयम् । अतएव मनुः,—

“व्रतस्यमपि दौद्दिचं आद्वे यत्नेन भोजयेत्”—इति ॥

व्रतस्यं केवलव्रतस्यमध्ययनादिरहितमित्यर्थः । गुणवत्सन्निकृष्टा-

तिक्रमे तु प्रत्यवायोऽस्ति । तथाच पुराणम्,—

“सप्त पूर्वान् सप्त परान् पुरुषानात्मना सह ।

अतिक्रम्य द्विजवरान् नरके पातयेत् खग ॥

तस्मान्नातिक्रमेद्विज्ञो ब्राह्मणान् प्रातिवेशिकान् ।

संबन्धिनस्तथा सर्वान् दौद्दिचं विट्पतिस्तथा ॥

भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धुं स्वगाधिप ।

नातिक्रमेऽनरस्यैताममूर्खानपि गोपते ॥

अतिक्रम्य महारौद्रं रौरवं नरकं व्रजेत्”—इति ॥

अपिरेवकारार्थः । अमूर्खानेवातिक्रम्य गरकं ज्ञेयं, न मूर्खा-  
नित्यभिप्रायः । आद्वे वर्जनीया ब्राह्मणा चाश्वत्थेन दर्शिताः,—

“रोगी हीनातिरिक्तः काणः पौनर्भवस्तथा ।

अवकीर्णी कुण्डगोलौ<sup>(१)</sup> कुण्डली स्यादन्तः ॥

भूतकाथापकः क्षीवः<sup>(२)</sup> कन्यादूष्यभिषक्तः ।

मिश्रभुक् पिशुनः सोमविक्रयी परिविन्दकः ॥

मातापितृगुरुत्यागी कुण्डाशी वृषलात्मजः ।

परपूर्वापतिः स्नेहः कर्मदुष्टस्य निन्दितः”—इति ॥

रोगी उन्मादादिदोगवान् । उन्मादादिदोगाश्च देवसेन वर्णिताः ।

“उन्मादस्त्वग्दोषोराजयक्षा सासोमधुमेहोभगन्दरोऽग्नारीत्यष्टौ पाप-  
रोगाः”—इति । हीनं न्यूनमधिकमतिरिक्तमङ्गं यस्यासौ हीनाति-  
रिक्ताङ्गः । एकेनप्यक्षणा यो न पश्यति, असौ काणः । तेन च  
वधिरसूकमूर्खादयो लक्ष्यन्ते । दिग्बुद्धा पुनर्भूतस्यां जातः पौनर्भवः ।  
अवकीर्णी क्षतव्रतः । कुण्डली दुष्टमखः । स्यादन्तः स्वाभाविक-  
कण्ठादन्तः । वेतनं गृहीत्वा योऽथापयति, स भूतकाथापकः ।  
असता सता वा दोषेण कन्यां दूषयिता<sup>(३)</sup> कन्यादूषी । महापातका-  
भिषक्तः । परिविन्दकः परिवेत्ता । कुण्डलासं योऽग्राति स कुण्डाशी ।

(१) कुण्डगोलौ,—परस्त्रियां जातौ द्वौ सतौ कुण्डगोलौ । पत्यौ जी-  
वति कुण्डः स्यान्मृते मर्तरि गोलकः”—इत्युक्तजज्ञयौ ।

(२) क्षीवः,—“न मूर्खं येनितं यस्य विद्या चाप्यु निमज्जति । मेढ्रं चोन्माद-  
मुकाप्यां होमं क्षीवः स उच्यते”—इत्युक्तजज्ञयः ।

(३) दूषयिता,—इति इत्यन्तं पदम् । अतएव कन्यामिति कर्मणि द्वितीया ।

कुण्डशब्दो गोलकस्याप्युपलक्षकः । विहितकर्मपरित्यागी वृषलात्मजो-  
वृषलात्मजः । परपूर्वापतिः पुनर्भूतः । अदस्तादायी स्नेहः ।  
कर्मदुष्टाः शास्त्रविद्वद्वाचारोपेताः । एते आद्वे निन्दिता वर्ज्या-  
इत्यर्थः । मनुरपि,—

“ये स्नेहपतितक्षीवा ये च नास्तिकस्तथा ।

तान् इक्ष्यकव्ययोर्विप्रानमर्हान् मनुरब्रवीत् ॥

जटिलं चानधीयानं दुर्वासं कितवन्तथा ।

याजयन्ति च ये पूर्वान् तांश्च आद्वे न भोजयेत् ॥

चिकित्सकान् देवसकान् मांसविक्रयिणस्तथा ।

यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः ॥

अद्विष्टं परिविन्तिश्च गणाभ्यन्तरएव च ।

कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च ॥

पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपत्तिर्द्वे ।

भूतकाथापकोयश्च भूतकाथापितस्तथा ॥

शूद्रशिव्योगुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ ।

अकारणपरित्यक्ता मातापितृगुरोस्तथा ॥

ब्राह्मैर्योनैश्च संबन्धैः संयोगं पतितैर्गताः ।

अगारदायी गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ॥

समुद्रयात्री वन्दी च तैलिकः कूटकारकः ।

पिप्पा विवदमानश्च केकरो मद्यपस्तथा ॥

केकरः तिर्यग्दृष्टिः ।

पापरोग्यभिषक्तश्च दान्धिकोरसविक्रयी ।

धनुःशराणां कर्ता च यस्यायेदिधिषूपतिः ॥  
 मिश्रभुक् सुतृप्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ।  
 भ्रामरी गण्डमाली च श्विच्यथो पिशुनस्तथा ॥  
 उग्रभोऽन्धश्च वर्ज्याः सुर्वेदनिन्दकएव च ।  
 हस्तिनोऽश्वोद्गमकोनक्षत्रैश्च जीवति ।  
 पक्षिणां पोषको च यः युद्धाचार्यस्तथैव च ।  
 स्रोतसां भेदकश्चैव तेषां चावरणे रतः ॥  
 मृदुसम्बेशको दूतो वृक्षरोपकएव च ।  
 श्वकीडी श्वेनजीवी च कन्यादूषकएव च ॥  
 हिंस्रो वृषलपुत्रश्च गणानाश्चैव याजकः ।  
 आचारहीनः क्लीवश्च नित्यं चाचनकस्तथा ॥  
 कृषिजीवी मिषिजीवी सङ्गिर्निन्दितएव च ।  
 चौरभ्रिको मासिषिकः परपूर्वापतिस्तथा ॥  
 प्रेतनिर्घातकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ।  
 एतान्निर्गर्हिताचारानपाङ्क्त्याभराधमान् ॥  
 द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्रापि वर्जयेत्”—इति ।

कोनोऽपि ब्रह्मस्वव्यतिरिक्तद्रव्यापहारी विवर्चितः । तद्रव्यापहारिणः  
 पतितशब्देनोपासत्वात्<sup>(१)</sup> । पारलौकिकफलदं कर्म नास्तीति मन्यमा-  
 ना नास्तिकास्तेभ्यो वृत्तिर्जीविका येषाम्ते नास्तिकवृत्तयः । जटिलो-  
 ब्रह्मचारी । अमधीयानः,—इति जटिलविशेषणम् । अतस्त्वामधीयानो  
 ब्रह्मचारी प्रतिषिध्यते । न तु ब्रह्मचारिमात्रं, तस्य आङ्गे, ‘पञ्चाग्नि-

(१) पातितवहेतुमहापातकमध्ये ब्रह्मस्वामहारस्य परिगणनादिति भावः ।

ब्रह्मचारिणः”—इति पात्रत्वविधानात् । न चाध्ययनरहितस्य ब्रह्म-  
 चारिणोऽश्रोत्रियत्वेन आङ्गे प्रसक्त्यभावात् प्रतिषेधोऽनुपपन्नइति  
 मन्तव्यम् । यतः,

“अतस्त्यमपि दौहित्रं आङ्गे यत्नेन भोजयेत्”—

इत्यत्र दौहित्रग्रहणमविवक्षितमिति भ्रान्त्या अध्ययनरहितोऽपि  
 ब्रह्मचारी आङ्गे भोजनीयतया प्रसक्तः प्रतिषिध्यतइति । दुर्वालाः  
 खल्वाटः कपिलकेशो वा । तदुक्तं संग्रहकारेण,—

“खल्वाटकश्च दुर्वालः कपिलस्रण्डएव च”—इति ॥

कितवो घृतासक्तः । पुरयाजकाः गणयाजकाः । अत्र, आङ्गे इति  
 विशेषोपादानादुर्वालादीनां आङ्गएव वर्ज्यत्वं, न दैवे इत्यवगम्यते ।  
 अन्यथा, प्रकरणादेवोभयत्र निषेधावगमाद्विशेषोपादानमनर्थकं स्यात् ।  
 अतएव गौतमः । “हविःषु च दुर्वालादीन् आङ्गएवैके”—इति ।  
 हविःषु च दैवेऽपि एवं पित्र्यवत्परीक्ष्य दुर्वालादीन् वर्जयेत् । एके  
 मन्वादयः आङ्गएव न भोजयेत्, दैवे तु भोजयेदित्याज्रित्यभि-  
 प्रायः । चिकित्सकाः जीवन्मृत्युमृष्टार्थश्च भेषजकारिणः । “तस्माद्-  
 ब्राह्मणेन भेषजं न कार्यं अपूतो ह्येषोऽमेधो यो भिषक्”—इति  
 अविशेषेणैव निन्दार्थवाददर्शनात् । धनार्थं संवत्सरत्रयं देवार्चको-  
 देवसः । तदुक्तं देवत्वेन,—

“देवार्चनपरो नित्यं वित्तार्थी वत्सरत्रयम् ।

असौ देवलको नाम ह्ययकथ्येषु गर्हितः ॥

अपाङ्क्त्यः स विज्ञेयः सर्वकर्मसु सर्वदा”—इति ।

आपद्यपि मांसविक्रयिणः । अनापदि विपणजीवित्वेनैव निषेधे

सिद्धे मांसविक्रयिण इति पुनर्विशेषोपादानस्य वैयर्थ्यात् । अनापदि वाणिज्येन जीवन्तो विपणजीविनः, न त्वापद्यपि । तच्च,

“लाघेण कर्मणा जीवेद्विशां वाऽप्यापदि द्विजः”—

इति वाणिज्यस्यापत्कल्पतया विहितत्वात् । विहितत्यागकारणं विना श्रौतस्मार्त्ताग्निपरित्यक्ता परित्यक्ताग्निः । अल्पवृद्ध्या धनं स्वीकृत्याधिकवृद्ध्या धनप्रयोजको वार्धुषिकः । तथाच स्मृतिः,—

“समर्धं धनमुद्धृत्य महार्धं यः प्रयच्छति ।

स वै वार्धुषिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः”—इति ॥

यस्मी जयरोगी । अनापदि पशुपालः । अविवाहिते ज्येष्ठे अना-  
हिताग्नौ वा सति यः कनीयान् कृतदारपरिग्रह आहिताग्निर्वा भवेत्,  
स परिवेत्ता तज्ज्येष्ठस्तु परिविन्तिः । तथाच मनुः,—

“दाराग्निहोचसंयोगं कुरुते योऽयजे स्थिते ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिविन्तिस्तु पूर्वजः”—इति ॥

अयजः सोदर्यो विवर्चितः । तथाच गर्गः,—

“सोदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्याद्दारसंग्रहम् ।

आवसथ्यं तथाऽऽधानं पतितस्त्वन्यथा भवेत्”—इति ॥

आवसथ्यमावसथ्याधानं, आधानं गार्हपत्याद्याधानम्<sup>(१)</sup> । असो-

दर्ये तु न दोषः । तथाच शातातपः,—

“पितृव्यपुत्राभ्यापत्न्यान् परनारीसुतास्तथा ।

दाराग्निहोचसंयोगे न दोषः परिवेदने”—इति ॥

(१) आवसथ्योऽद्यग्निः स्मार्त्ताग्निरिति यावत् । गार्हपत्यादयस्तु श्रौता-  
अयः । आदिग्रहणात् दक्षिणाग्न्याहवनीयाग्न्योर्यद्ग्रहम् ।

परनारीसुताः स्तेवजा भ्रातरः । यमोऽपि,—

“पितृव्यपुत्राभ्यापत्न्यान् परपुत्रास्तथैव ।

दाराग्निहोचधर्मेषु नाधर्मः परिवेदने”—इति ॥

परपुत्रा दत्तक्रीतादयः भ्रातरः । सोदर्यविषयेऽपि क्वचिदोषो-  
नास्ति । तथाच शातातपः,—

“क्लीवे देशान्तरस्थे च पतिते भित्तुकेऽपि वा ।

योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने”—इति ॥

योगशास्त्राभियुक्तो विरक्तः । कात्यायनोऽपि,—

“देशान्तरस्थक्लीवैकवृषणानसहोदरान् ।

वेद्यातिसक्तपतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः<sup>(१)</sup> ॥

जडमूकान्धवधिरकुञ्जवामनखोडकान् ।

अतिवृद्धानभार्याश्च कृषिसक्तान् नृपस्य च<sup>(२)</sup> ॥

धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतोऽकारिणस्तथा ।

कुहकोन्मत्तचौरांश्च<sup>(३)</sup> परिविन्दन् न दुष्यति”—इति ॥

खोडो भग्नपादद्वयः । अभार्या नैष्ठिकब्रह्मचारिणः । कामतो-  
ऽकारिणः स्तेष्वयैव विवाहान्निवृत्ताः । देशान्तरगतादिषु कालप्रती-

(१) एकवृषणयकायः पशुविशेष इति रत्नाकरः । शूद्रतुल्याश्च,  
“गोरक्षकान् वाणिजिकान् तथा कारुकुशीलवान् । प्रेष्यान् वा-  
र्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत्”—इति मनुस्मृत्युक्त्याः ।

(२) नृपस्य चेति चकारेण सत्तानित्यनुक्तव्यते ।

(३) कुलटोन्मत्तचौरांश्च,—इत्यन्यत्र पाठः । तत्पाठे तु, परकुलं पर-  
गोत्रमत इति गच्छति प्राप्नोति यो दत्तकः स कुलट इत्यर्थो बोध्यः ।

शामन्तरेण परिवेदने दोषोऽस्ति । तथाच वसिष्ठः । “अष्टौ दश द्वादशवर्षाणि ज्येष्ठं भ्रातरमनिर्विष्टमप्रतीक्षमाणः प्रायश्चित्ती भवति”—इति । अनिर्विष्टमकृतविवाहम् । अचेयं व्यवस्था । अष्ट-  
ष्टार्थमर्थायं वा द्वादशवर्षप्रतीक्षणं देशान्तरगतज्येष्ठविषयं<sup>(१)</sup>, अष्टौ  
इमेति पक्षद्वयं कार्यान्तरार्थं देशान्तरगतविषयम् । तथा स्मृतिः,—

“द्वादशैव तु वर्षाणि व्याप्यान् धर्मार्थयोगतः ।

व्याप्यः प्रतीक्षितुं भ्राता श्रूयमाणः पुनः पुनः”—इति ॥

क्रीवादयस्तु न प्रतीक्षणीयाः । तथाच स्मृतिः,—

“उन्मत्तः किम्विषी कुष्ठी पतितः क्रीवणववा ।

राजयन्मामयावी च न नायः स्यात्प्रतीक्षितुम्”—इति ॥

विरक्तवेष्टातिसक्तादिषु तु विरक्तास्तानुद्वेष्टा विवाहसम्भावना-  
दृक्तावधिवेदनं न दोषाय, तच्च कालावधेरश्रुतत्वात् । आधानविषयेऽपि  
ज्येष्ठानुमत्याऽधिवेदने न दोषः । तथाच ब्रह्मवसिष्ठः,—

“अयजस्य यदाऽनग्निरादध्यादनुजः कथम् ।

अयजानुमतः कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि”—इति ॥

आधानाधिकारिणि ज्येष्ठेऽनाहिताग्नावपि कनिष्ठस्तदनुमत्याऽऽधानं  
कुर्यादित्यभिप्रायः । अयं न्यायः पित्रादिषु द्रष्टव्यः । तथाचोपनिषद्,—

“पिता पितामहो यस्य अयजो वाऽय कस्यचित् ।

तपोऽग्निहोत्रमन्त्रेषु न दोषः परिवेदने”—इति ॥

यस्य कस्यचित् पिता पितामहो वाऽयजो वाऽऽहिताग्निर्न भवति,

(१) अष्टष्टार्थमर्थायं वा देशान्तरगतेत्यन्वयः ।

तस्य तदनुमत्याऽऽधानकरणेऽपि न दोष इत्यर्थः । एवमेव कन्यापरि-  
वेदनेऽपि दोषतदपवादौ द्रष्टव्यौ । अधीतविस्मृतवेदो निराकृतिः ।  
तथाच देवलः,—

“अधीत्य विस्मृते वेदे भवेदप्रो निराकृतिः”—इति ।

नामाजातीया अनियमवृत्तयो गणालोपां मध्यवर्ती गणाभ्यन्तरः ।  
कुशीलवो गायकादिः । दृषलीपतिस्तु रजस्वलायाः कन्यायाः पतिः ।  
तदुक्तं देवलेन,—

“वन्ध्या तु दृषली ज्ञेया दृषली च मृतप्रजा ।

अपरा दृषली ज्ञेया कुमारी या रजस्वला ॥

यस्त्वेनामुदहेत् कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्वलः ।

अग्राह्येयमपाङ्गेयं तं विद्यादृषलीपतिम्”—इति ॥

यस्य गृहे उपपतिर्जारः सदा संवसेत्, सोऽपि वर्ज्यः । तदुक्तं  
देवलेन,—

“परदाराभिगो मोहात् पुरुषो जार उच्यते ।

स एवोपपतिर्ज्ञेयो यः सदा संवसेद्गृहे”—इति ॥

वाग्दुष्टो निष्ठुरवाक् । पतितैर्महापातकिसंसर्गिभिः सह ब्राह्मैर्योनैश्च  
सम्बन्धैर्विद्यायोनिसम्बन्धैः संयोगं गतः, सोऽपि विवर्जितः । न तु  
साक्षात् संसर्गो, तस्य पतितशब्देनैवोपात्तत्वात् । केकरोऽर्धदृष्टिः ।  
अग्नेदिधिव्याः पतिरग्नेदिधिषूपतिः । ज्येष्ठायामनूढायामूढा कनिष्ठा  
या, साऽग्नेदिधिषूः । तदुक्तं देवलेन,—

“ज्येष्ठार्था यद्यनूढार्था कन्यायामुद्यतेऽनुजा ।

सा चाग्नेदिधिषूर्ज्या पूर्वा तु दिधिषूर्मता”—इति ॥

पुचाचार्योऽक्षरपाठकः । भ्रामरी वृत्त्यर्थमेव भ्रमरवदर्थार्जकः ।  
 ऋद्धसम्प्रेषको वर्धकिवृत्त्या वर्त्तमानः । उरभ्रा अवयः । तएव वृत्त्यर्थं  
 पालनीया यस्यासावौरभ्रकः । महिष्यः पाल्यायस्यासौ माहिषकः ।  
 अथवा, व्यभिचारिणीपुषः । तदाह देवलः,—

“महिषीत्युच्यते भार्या सा चैव व्यभिचारिणी ।

तस्यां यो जायते गर्भः स वै माहिषकः स्मृतः”—इति ॥

एतान् पूर्वोक्तानुभयच दैवे पित्ये च वर्जयेदित्यर्थः । यमोऽपि,—

“काणाः कुलास्य षण्ठास्य कृतघ्ना गुरुतत्पगाः ।

ब्रह्मघ्नास्य सुरापास्य स्तेना गोघ्नास्यक्रियकाः ॥

राक्षसामास्यथोक्तताः पशुविक्रयिणस्य ये ।

मानकूटास्तुलाकूटाः शिल्पिनो ग्रामयाजकाः ॥

राजभृत्यान्भवधिरा सूर्खखल्वाटपङ्गवः ।

वृषलीफेनपीतास्य<sup>(१)</sup> श्रेणियाजकयाजकाः ॥

कालोपजीविनस्यैव ब्रह्मविक्रयिणस्तथा ।

दण्डपूजास्य\* ये विप्राः ग्रामहृत्यपरास्य ये ॥

आगारदाहिमस्यैव गरदा वनदाहकाः ।

कुण्डाग्निनो देवलकाः परदारभिमर्शकाः ॥

श्रावदन्ताः कुनखिनः शिल्पिनः कुष्ठिनस्य ये ।

वणिजो मधुहर्तारो हस्त्यश्मदमका द्विजाः ॥

\* दण्डपूजास्य,—इति सु० ।

(१) वृषलीफेनपीताः शूद्रापतयः ।

कन्यानां दूषकास्यैव ब्राह्मणानास्य दूषकाः ।

सूचकाः प्रेयकास्यैव कितवास्य कुशीलवाः ॥

समयानास्य भेत्तारः प्रदाने ये च\* वाधकाः ।

अजाविका माहिषकाः सर्वविक्रयिणस्य ये ॥

धनुःकर्त्ता द्यूतवृत्तिर्मिचधुक् शस्त्रविक्रयी ।

पाण्डुरोगा गण्डमाली यक्षी च भ्रामरी तथा ॥

पिशुनः कूटसाक्षी च दीर्घरोगी वृथाऽऽश्रमी ।

प्रमज्योपनिवृत्तस्य वृथा प्रमजितस्य यः ॥

यस्य प्रमजिताज्जातः प्रमज्याऽवसितस्य यः ।

तावुभौ ब्रह्मण्डालावाह वैवस्वतो यमः ॥

राक्षः प्रेयकरोयस्य ग्रामस्य नगरस्य वा ।

समुद्रयात्री वान्ताशी केशविक्रयिणस्य ये ॥

अवकीर्त्ती च वीरघ्नः<sup>(१)</sup> गुरुघ्नः पितृदूषकः ।

गोविक्रयी च दुर्बालः पूगानां चैव याजकः ॥

मद्यपस्य कदर्यस्य<sup>(२)</sup> सह पित्रा विवादकृत् ।

\* एव,—इति सो० ना० ।

† कूटयाजी,—इति सो० ना० ।

(१) वीरघ्नः अभिपरित्यागी । “वीरहा नाशय देवानां योऽमिमुदास-  
 यते”—इति श्रुतेः ।

(२) “कदर्यः, “आत्मानं धर्मकृत्यस्य पुत्रदारांश्च पीडयन् । योऽनोभाव  
 सच्चिनोत्तर्यान् स कदर्य इति स्मृतः”—इत्युक्तञ्छब्दः ।

दाम्भिको वर्धकीभर्ता त्याक्तात्मा दारदूषकः ॥

सङ्गिष्य निन्दिताचारः स्वकर्मपरिवर्जकः ।

परिविप्तिः परिवेत्ता भृताचार्यो\* निराकृतिः<sup>(१)</sup> ॥

शूद्राचार्यः सुताचार्यः शूद्रस्त्रियस्तु नास्तिकः ।

इत्यस्त्रदारकाचार्यो मानकनैलिकस्तथा ॥

चोरा वार्धुषिका दुष्टाः परस्त्रानाञ्च दूषकाः ।

चतुराश्रमवाङ्माञ्च सर्वे ते पङ्क्तदूषकाः ॥

इत्येतैर्लक्षणैर्युक्तांस्तानि जाय निबोधयेत्”—इति ।

विद्यादिगुणयोगेऽप्येतेषां वर्जनीयत्वं ब्रह्माण्डपुराणेऽभिहितम्,—

“आङ्गार्हगुणयोगेऽपि नैते जातु कथञ्चन ।

निमन्त्रणीयाः आङ्गेषु सम्यक् फलमभीक्ष्णता”—इति ॥

एवं ब्राह्मणाग्रागेव सम्यक् परीक्ष्य पूर्वेषु निर्मन्त्रणीयता । तथाच  
हारीतः । “यत्नेनैवमिन्धान् आङ्गमाचरिष्यन् पूर्वेषु निर्मन्त्रयेत्”—इति ।

असम्भवे परेषु निर्मन्त्रणीयता । तथाच कूर्म,—

“सो भविष्यति मे आङ्गं पूर्वेषु अभिपूजयेत् ।

असम्भवे परेषु यथोक्तैर्लक्षणैर्युक्तान्”—इति ॥

देवलोऽपि,—

“यः कर्त्ताऽस्मीति निश्चित्य दाता विप्रान्निमन्त्रयेत् ।

\* शूद्राचार्यो,—इति सु० ।

(१) निराकृतिः,—“यत्नाध्यायमिमांसादेवादीन्मैभिरिष्टवान् । निरा-  
कर्त्ताऽमरादीनां च विज्ञेयानिराकृतिः”—इत्युक्तमन्यः । अधीत-  
विद्यतवेदो वा (६६९ पृ०) ।

निरामिषं सङ्गृह्णा सर्वभुक्तजने गृहे ॥

असम्भवे परेषु ब्राह्मणांस्तान्निमन्त्रयेत्”—इति ।

अत्र विशेषो मनुना दर्शितः,—

“पूर्वेषु परेषु आङ्गकर्म्मण्युपस्थिते ।

निमन्त्रयीत व्यवराण् सम्यग्विप्रान् यथोदितान्”—इति ॥

वराहपुराणे,—

“वस्त्रशौचादि कर्म्मण्यं यः कर्त्ताऽस्मीति जानता ।

स्थानोपलेपनं भूमिं कृत्वा विप्रान्निमन्त्रयेत् ॥

दम्भकाष्ठञ्च विच्छेत् ब्रह्मचारी शुचिर्भवेत्”—इति ॥

आङ्गभूमिं परिगृह्य गोमयादिना तत्स्थानोपलेपनं कृत्वा विप्रान्  
रात्रौ निमन्त्रयेदित्यर्थः<sup>(१)</sup> । तथाच ब्रह्माण्डपुराणम्,—

“पूर्वेऽङ्गि रात्रौ विप्रायान् कृतसायन्तनाशनान् ।

गत्वा निमन्त्रयेदेवपि शुद्देशसमन्वितः”—इति ॥

निमन्त्रणप्रकारः प्रचेतसा दर्शितः,—

“कृतापसव्यः पूर्वेषु पितृन् पूर्वं निमन्त्रयेत् ।

भवङ्गिः पितृकार्यञ्च सम्याद्यञ्च प्रसीदत ॥

सव्येन वैश्वदेवार्थं प्रणिपत्य निमन्त्रयेत्<sup>(२)</sup>”—इति ।

अत्र प्रणतिपूर्वकं निमन्त्रणं शूद्रविषयम् । तथाच पुराणम्,—

“दक्षिणं चरणं विप्रः सव्यं वै क्षत्रियस्तथा ।

(१) तथाच, भूमिं,—इत्यनन्तरं परिगृह्य इत्यध्याहारइति भावः ।

(२) कृतापसव्यः प्राचीनावीती । पितृन् उद्दिश्येति शेषः । सव्येन  
उपवीतिना ।

पादावादाय वैश्वोदौ शूद्रः प्रणतिपूर्वकम्”—इति ।

दक्षिणचरणस्यर्धे जानुप्रदेशे कर्त्तव्यः । तथाच मत्स्यः,—

“दक्षिणं जानुमासृज्य त्वं मयाऽन निमग्नितः”—इति ।

पूर्वं निमग्नयेदित्यत्र<sup>(१)</sup> पूर्वपदस्य वैश्वदेवायं निमग्नयेदिति व्यवहितेनाश्रयः । अतएव दृश्यतिः,—

“उपवीती ततो भूत्वा देवताऽयं द्विजोत्तमान् ।

अपसव्येन पित्र्ये च स्त्र्यं शिष्योऽथवा सुतः<sup>(२)</sup>”—इति ॥

पार्वणश्राद्धे ब्राह्मणसंख्यामाह पैठीनसिः । “ब्राह्मणान् सप्त पञ्च द्वौ वा भोजयानामन्त्ययेत्”—इति ॥

यदा पञ्च ब्राह्मणाः, तदा द्वौ देवे द्वौ पित्र्ये चय इति विभागः । “द्वौ देवे पितृकार्ये चीन्”—इति मनुस्मरणात् । तस्माद्युग्मसंख्याया समविभागार्थं पित्र्ये चय इति युक्तम् । यत्तु शौनकेन पित्र्येऽपि युग्मविधानं कृतं, “एकैकस्य द्वौ द्वौ”—इति, तद्वृद्धिश्चाद्विषयम् । पित्र्यादिस्थानेषु सति सामर्थ्ये एकैकस्य चीन्स्त्रीन्विप्रान् भोजयेत् । तथाच शौनकः । “एकैकमेकैकस्य चीन्स्त्रीन्वा”—इति । अत्यन्तविभवे सत्येकैकस्य पञ्च सप्त वा ब्राह्मणान् भोजयेत् । तथाच गौतमः । “नवावरान् भोजयेद्युजो वा यथोत्साहम्”—इति ॥

अस्यार्थः । यथोत्साहं यथाविभवं पित्र्यादिस्थानेषु प्रत्येकमयुजः पञ्च सप्त वा ब्राह्मणान् भोजयेदिति । वचनस्य कथं पञ्चसु सप्तसु वा ब्राह्मणेषु पर्यवसानम् ?

(१) पितृन् पूर्वं निमग्नयेदिति प्रचेतोवचने इत्यर्थः ।

(२) निमग्नयेदिति शेषः ।

“सामर्थ्येऽपि नवभ्योऽर्वाग्भोजयीत सति द्विजान् ।

नोर्ध्वं कर्त्तव्यमित्याहुः केचित्तद्दोषदर्शिनः<sup>(१)</sup>”—

इति ब्रह्माण्डपुराणवचनादिति ब्रूमः । शौनकगौतमाभ्यामुक्तोऽयं आहूविस्तरौ मनुना नाकृतः,—

“द्वौ देवे पितृकार्ये चीन् एकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्येत विस्तरे ॥

सक्तिर्थां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसम्पदम् ।

पक्षीतान्निस्तरौ हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम्” ॥

इत्यकारणमेव विस्तरप्रतिषेधात् । अतएव दृष्टदृश्यतिरपि,—

“एकैकमथवा द्वौ चीन् देवे पित्र्ये च भोजयेत् ।

सक्तिर्याकालपाचादि न सम्पद्येत विस्तरे”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

“द्वौ देवे पितृकार्ये चीन् एकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि विस्तरान् विवर्जयेत्”—इति ॥

अतएव याज्ञवल्क्येनापि सङ्कोचएव पक्षो विहितः,—

“द्वौ देवे प्राक्तयः पित्र्युत वैकैकमेववा ।

मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकम्”—इति ॥

एकैकमुभयत्र वेति ब्राह्मणाद्यसम्भवे वेदितव्यम् । यत्तु शङ्केनोक्तम्,—

“भोजयेद्यथाऽप्येकं ब्राह्मणं पङ्क्तिपावनम्”—इति ।

तदप्यलाभविषयम् । यदात्वेकएव भोक्ता तदैवमाह वसिष्ठः,—

(१) तद्दोषदर्शिनः ब्राह्मणवाङ्मयदोषदर्शिनः । स च दोषोऽनुपदमेव वक्ष्यते ।

“यथेकं भोजयेच्छास्त्रे देवं तत्र कथं भवेत् ।

अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रक्षतस्य तु ॥

देवतायतने कृत्वा यथाविधि प्रवर्त्तयेत् ।

प्राख्येदग्नौ तदन्नम् दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे”—इति ॥

निमन्त्रणे नियमान्तरमाह मत्यः,—

“पठन्निमन्त्र्य नियमान् आवयेत् पितृकान् बुधः ।

अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः ॥

भवितव्यं भवद्भिस्तु मया च आहूकारिणा”—इति ।

निमन्त्रितैर्यत्कर्त्तव्यं तदाह्वयिः,—

“ते तन्मन्त्रेण विज्ञेयं गतेयं रजनी यदि ।

यथाश्रुतं प्रतीचेरन् आहूकालमतन्द्रिताः”—इति ॥

ते निमन्त्रिता विप्रास्तं आहूकर्त्तारमविघ्नपूर्वकं तथाऽस्त्वित्युक्त्वा  
यथाश्रुतं विहितं नियमजातं, आहूकालं आहूते भुक्तं यावत् जीर्यति  
तावदनुतिष्ठेरन्नित्यर्थः । तथाच प्रचेताः,—

“आऽशनपरिणामात्तु ब्रह्मचर्यं दयोः स्मृतम्”—इति ।

यमोऽपि,—

“आमन्त्रितास्तु ये विप्रा आहूकालउपस्थिते ।

वसेयुर्निधताहारा ब्रह्मचर्यपराधनाः ॥

यद्दिवा सत्यमक्रोधो दूरे चागमनक्रिया ।

अभारोदहनश्चेति आहूत्योपासनाविधिः”—इति ॥

तथाऽस्त्वित्यङ्गीकारः सति सामर्थ्ये अनिन्दितामन्त्रणविषयः ।

तथाच कात्यायनः । “अनिन्द्येनामन्त्रिते नातिक्रामेत्” । शक्तेन न

प्रत्याख्यानं कर्त्तव्यमिति । यस्त्वामन्त्रणमङ्गीकृत्य सत्यपि सामर्थ्ये  
पश्चान्निवारयति तस्य दोषोऽस्ति । तथाच मनुः,—

“केतितस्तु\* यथान्यायं ह्यव्यक्त्ये द्विजोत्तमः ।

कथञ्चिदप्यतिक्रामन् पापः शूकरतां व्रजेत्”—इति ॥

केतितो निमन्त्रितः । यमोऽपि,—

“आमन्त्रितस्तु यो विप्रो भोक्तुमन्यत्र गच्छति ।

नरकाणां शतं गत्वा चण्डालेष्वभिजायते”—इति ॥

निमन्त्रितब्राह्मणपरित्यागे प्रत्यवायोऽस्ति । तथाच नारायणः,—

“निकेतनं कारयित्वा निवारयति दुर्मतिः ।

ब्रह्महत्यामवाप्नोति शूद्रयोनीं च जायते”—इति ॥

यस्त्वामन्त्रितो विप्रश्चाहूतोऽपि आहूकालातिक्रमं करोति  
तस्य प्रत्यवाय आदिपुराणेऽभिहितः,—

“आमन्त्रितश्चिरं नैव कुर्याद्विप्रः कदाचन ।

देवतानां पितृणाञ्च दातुरन्नस्य चैव हि ॥

चिरकारी भवेद्रोही पच्यते नरकाग्निना”—इति ।

दातृभोक्तोर्ब्रह्मचर्यनियमातिक्रमे प्रत्यवायस्तु तत्र तत्रोक्तः । तत्र

दृढमनुः,—

“ऋतुकासां नियुक्तो वा नैव गच्छेत् स्त्रियं कपित् ।

तत्र गच्छन् समाप्नोति ह्यनिष्टफलमेव तु”—इति ॥

\* केतितः,—इति पाठः सो० गा० । एवं परम् ।

† ऋतुकासां प्राप्येति शेषः । ऋतुकासे,—इति समीचीनः पाठः ।

गौतमः । “सद्यः आद्वी शुद्रातप्यगतस्तत्पुरीषे मासं नयेत पि-  
तृन्”—इति । आद्वी आद्वकर्त्ता सद्यस्तत्पणमारभ्येत्यर्थः । मनुः,—

“आमन्त्रितस्तु यः आद्वे दृष्ट्या सह मोदते ।

दातुर्धदुष्कृतं किञ्चित् तत्सर्वं प्रतिपद्यते”—इति ॥

यमः,—

“आमन्त्रितस्तु यः आद्वे अध्वानं प्रतिपद्यते ।

भवन्ति पितरस्तस्य तन्मांसं पांशुभोजनाः”—इति ॥

आद्वदिनकृत्यं प्रचेतसा दर्शितम्,—

“आद्वधुक् प्रातस्त्याय प्रकुर्यादन्तधावनम् ।

आद्वकर्त्ता तु कुर्वीत न दन्तधावनं बुध”—इति ॥

देवलोऽपि,—

“तथैव यन्त्रितो दाता प्रातः स्नात्वा सहाम्बरः ।

आरभेत नवैः पात्रैरन्वारणं स्वान्धवैः ॥

तिलागवकिरेत्तत्र सर्वतो बन्धयेदजान् ।

असुरापहतं सर्वं तिलैः शुध्यत्यजेन च ॥

ततोऽन्नं ब्रह्मसंस्कारं नैकभाजनभक्तवत् ।

सोप्ययेपसम्ब्रूय यथाशक्ति प्रकल्पयेत्”—इति ॥

अथ द्रव्याणि प्रचेताम्नाह,—

“कृष्णमाषाक्षिसाक्षैव श्रेष्ठाः सूर्यवशास्तयः ।

महायवा ग्रीहियवास्तथैव च मधूलिकाः ॥

कृष्णाः श्वेताश्च सोहाश्च पाद्माः स्युः आद्वकर्त्तृभिः”—इति ।

यवाः सितशूकाः ब्राह्मण्यः कलमाद्याः । महायवा ग्रीहियवाश्च

यवविशेषाः । मधूलिका धान्यविशेषः । कृष्णाः खलजाः कृष्णवर्णग्रीहयः ।

सोहा रक्तशालयः । मार्कण्डेयोऽपि,—

“यवग्रीहिसगोधूमाः तिलमुद्गाः ससर्षपाः ।

प्रियङ्गवः कोविदारः निष्पावा\*<sup>(१)</sup>श्चात्र शोभनाः”—इति ॥

अथ गोधूमानामावश्यकत्वमभिप्रेक्ष्य,—

“अगोधूमश्च यच्छ्राद्धं कृतमप्यकृतं भवेत्”—इति ॥

वायुपुराणेऽपि,—

“विज्जामलकमृद्धीकापनसास्त्रातदाडिमम् ।

सव्यभालेवताचोटखर्जुराणां फलानि च<sup>(२)</sup> ॥

कशेरुकोविदारस्य तालकन्दस्तथा विषम् ।

कालेयं कालशाकञ्च सुनिषलं<sup>†</sup> सुवर्चला ॥

कटफलं किङ्किनी<sup>(३)</sup> द्राक्षा लकुचं मोचमेव च ।

कवन्धूवीवकं चारु तिन्दकं मधुसाङ्गयम् ॥

वैकङ्कतं मालिकेरं शृगाटकपल्लवकम् ।

पिप्पली मरिचश्चैव पटोलं वृहतीफलम् ॥

\* निष्पाता,—इति ना० ।

† सुनिषलं,—इति पाठान्तरम् ।

(१) निष्पातः शिन्धीसदृशोदक्षिणामधे प्रसिद्ध इति कल्पतरुः ।

(२) पालेवतः काश्मीरके उ इति प्रसिद्ध इति आङ्गचिन्तामणिः । प्रा-  
चीनामलक इति प्रकाशकारः ।

(३) किङ्किनी अक्षररसा द्राक्षेति जम्बीधरः । इत्यायुधेन तु किङ्किनी  
जलजम्बूरिति व्याख्यातम् ।

सुगन्धिमत्स्यमांसञ्च कलायाः सर्वएव च ।

एवमादीनि चान्यानि स्नादूनि मधुराणि च ॥

नागरश्चात्र वै देयं दीर्घमूलकमेव च"—इति ।

मृदीका द्राक्षा । आघातकः कपीतनः । चव्यश्चविका । अचोटः  
शैलोद्भवः । कण्ठे भद्रमुखा । कालेयकं दारुहरिद्रा । सुनिषणं वितुन्न-  
आकम् । कटफलं श्रीपर्णिका । लकुषो लिकुचः । मोचं कदलीफलं ।  
ककंधूर्वदरी । तिन्दुकः सितिसारकः । शट्ज्जाटकं जलजन्तिकण्टकम् ।  
हृत्तीफलं निदिग्धिकाफलम् । दीर्घमूलकमुण्डिकेरीफलम् । विष्णाम-  
लकादीनि प्रसिद्धानि । पालेवतपरूषकादीन्यप्रसिद्धानि । शङ्खोऽपि,—

“आयान् पालेवतानिचून्मृदीकां चव्यदाडिमम् ।

विदार्याश्च भपुण्ड्रांश्च आढकालेऽपि दापयेत् ।

द्राक्षाश्चधुयुतां दद्यात् शकून् शर्करया सह ॥

दद्याच्छाङ्गे प्रयत्नेन शट्ज्जाटककण्ठेलुकान्”—इति ।

आदित्यपुराणेऽपि,—

“मधूकं रामठस्यैव कर्पूरं मरिचं गुडम् ।

आढकर्मणि शस्तानि सैन्धवं चपुषं तथा”—इति ॥

अत्र विशेषो मार्कण्डेयेन दर्शितः,—

“गोधूमैरिक्षुभिर्मुद्गैः क्षीणकैश्चणकैरपि ।

आङ्गेषु दत्तैः प्रीयन्ते मासमेकं पितामहाः ॥

विदार्याश्च भपुण्ड्रश्च विषैः शट्ज्जाटकैस्तथा ।

केसुकैश्च तथा कन्दैः कर्कन्धुवदरैरपि ॥

पालेवतैरातुकैश्चाप्याचोटः पनसैस्तथा ।

काकोष्ठः क्षीरकाकोष्ठः तथा पिण्डालकैः शुभैः ॥

लाजाभिश्च शलाभिश्च चपुषैर्वारुचिर्भिटैः ।

सर्वपाराजशाकाभ्यामिङ्गुदैराजजम्बुभिः ॥

प्रियालामलकैर्मुखैः पङ्गुभिश्च तिलम्बकैः ।

वेचाङ्गुरैस्तालकन्दैश्चक्रिकाक्षीरिकावचैः ॥

मोचैः समोचैर्लकुचैस्तथा वै बीजपूरकैः ।

सुञ्जातकैः पद्मपलैर्भक्ष्यभोज्यैः सुसंस्कृतैः ॥

रागषाडवचोद्यैश्च त्रिजातकसमन्वितैः ।

दत्तैस्तु मासं प्रीयन्ते आङ्गेषु पितरो नृणाम्”—इति ॥

विदारी कृष्णवर्णभृकुष्माण्डफलम् । केचुकः कचूराख्यशाकम् ।

कन्दः शूरणः । उर्व्यातुः स्नादुकर्कटी । चिर्भिटस्तिककर्कटी । सर्वपेति

दीर्घः कान्दसः । राजशाकं कृष्णसर्वपः । इङ्गुदः तापसतरुः ।

प्रियालौराजादनम् । चक्रिका चिञ्चा । क्षीरिका फलाध्यक्षम् ।

रागषाडवाः पानविशेषाः । त्रिजातकं खवङ्गैर्लागन्धपत्राणि । मत्स्य-

पुराणेऽपि,—

“अन्नन्तु सदधिक्षीरं गोघृतं शर्कराऽन्वितम् ।

मासं प्रीणाति सर्वान् वै पितृनित्याह केशवः”—इति ॥

मत्तुरपि,—

“तिलैर्ग्रीहिचैर्भाषैरङ्गिर्मूलफलेन वा ।

दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत्पितरो नृणाम् ॥

द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन जीन्मासान् हारिणेन तु ।

आरभ्येष्टाय चतुरः शकुनेनेह पक्ष वै ॥

पण्मासांश्चागमासेन पार्षतेनेह सप्त वै<sup>(१)</sup> ।

अष्टावेषस्य मासेन रौरवेण नवैव तु ॥

दश मासांस्तु दृष्यन्ति वराहमहिषामिषैः ।

अश्वकूर्कयोस्तु मासेन मासानेकादशैव तु ॥

संवत्सरस्तु गव्येन पयसा पायसेन वा ।

वार्द्धीणसस्य मासेन द्वात्रिंशदशवार्षिकी ॥

कालशाकं महाशक्तं खड्गं लोहामिवं मधु ।

आमनयाद्यैव कल्पन्ते सुन्यन्नानि च सर्वशः—इति ॥

वार्द्धीणसो रक्तवर्णवृद्धश्चागस्तः । तदुक्तं विष्णुधर्मोक्तरे,—

“अपिपिवन्विन्द्रियक्षीणं<sup>(२)</sup> यूथस्यायसरं तथा ।

रक्तवर्षस्तु राजेन्द्र, क्षागं वार्द्धीणसं विदुः”—इति ॥

पक्षिविशेषो वा,—

“कृष्णगीवो रक्तधिराः सेतपक्षो विहङ्गमः ।

स वै वार्द्धीणसः प्रोक्तः इत्येषा वैदिकी श्रुतिः”—इति

निगमवचनात् । कालशाकमुत्तरदेशे प्रसिद्धम् । महाशक्तो मत्स्य-  
विशेषः । खड्गः खड्गमृगः । लोहो लोहितवर्णश्चागः । सुन्यन्नानि जीवा-  
राद्यन्तानि । आद्धे कोद्रवादिधान्यानि वर्जयेत् । तथाच व्यासः,—

“अआद्धेयानि धान्यानि कोद्रवाः पुलकास्तथा ।

हिङ्गुद्रव्येषु शाकेषु कालागस्तु शुभास्तथा”—इति ॥

(१) पार्षतादयो मृगजातिविशेषाः ।

(२) मज्जयान्तालो यस्यास्य नासिकाद्वयं च कले निमज्जति, सोऽयं  
अपिपिव इत्युच्यते । अमिनासिकाद्वयमुखैः पिवतीति व्युत्पत्तेः ।

कोद्रवाः कोरदूषकाः । पुलकाः पुलाकाः कान्दसोऽत्र इत्यः ।  
संस्कारकद्रव्येषु हिङ्गुद्रव्यमश्राद्धेयम् । कालः कृष्णार्जुकः । अनल-  
स्त्रिकः । शुभा शुभाख्यः शाकविशेषः । एतानि शाकान्यश्राद्धे-  
यानि । ननु,—

“मधूदं रामठस्यैव कर्पूरं मरिचं गुडम्”—इति

आदिपुराणे हिङ्गुद्रव्यस्य आद्धेयत्वमुक्तं, तत्कथं तस्याश्राद्धेयत्व-  
मुच्यते,—इति । सत्यं, “अतिराजे षोडशिनं गृह्णाति मातिराजे  
षोडशिनं गृह्णाति”—इति वदन्नापि विधिप्रतिषेधदर्शनादिकस्योऽस्तु ।  
एवमेवान्यत्रापि । भारद्वाजोऽपि । “मुद्राढकीमाषवर्जं विदलानि  
दद्यात्”—इति । मुद्राः कृष्णोत्तरः, आढकी तुवरी, माषो राजमाषः,  
एतैर्विना विदलानि दद्यादित्यर्थः । माषग्रहणं कुलत्यादीनामुप-  
लक्षणार्थम् । अतएव चतुर्विंशतिमतम्,—

“कोद्रवान्नाजमाषांश्च कुलत्यान्वरकांस्तथा ।

निष्पावांस्तु विशेषेण पञ्चैतांस्तु विवर्जयेत् ॥

चावनास्तानपि तथा वर्जयन्ति विपश्चितः”—इति ।

वरकाः वनमुद्राः । अन्यत्रप्रसिद्धम् । अत्र निष्पावनिषेधः कृष्ण-  
निष्पावविषयः,

“कृष्णधान्यानि सर्वाणि वर्जयेत् आद्रुकर्मणि”—इति

स्मरणात् । “निष्पावाश्चात्र शोभनाः”—इति मार्कण्डेयपुराणे

कृष्णोत्तरनिष्पावविषयतया व्यवस्थापितं भवति । मरीचिरपि,—

“कुलत्याश्चणकाः आद्धे न देयास्तैव कोद्रवाः ।

कटुकानि च सर्वाणि विरसानि तथैव च”—इति ॥

विष्णुपुराणेऽपि,—

“आह्ने न देया पालङ्गा तथा निष्यावकोद्रवाः ।

मसुरचारवास्तृककुलत्यग्रशिवः”—इति ॥

पालङ्गा सुकुन्दः, मसुरो मङ्गल्यकः, चारो धवचारादिः ।  
विष्णुरपि । “भूतलशिवसर्वपसुरसार्जककुशाण्डालावुवार्त्ताकुपालङ्गा-  
तण्डुलीयककुसुममहिषीचीरादि वर्जयेत्”—इति । भूतलः भूतलः  
शान्दसत्वात् सुडभावः । सर्वपोऽपि राजसर्वपः । “कुसुमं राज-  
सर्वपम्”—इति सत्यम्नरे विशेषितत्वात् । सुरसा निर्गुण्डा । अर्जकः  
स्येतार्जकः । उग्रना अपि,—

“नालिकाग्रणच्छाककुसुमान्मुविड्भवान् ।

कुम्भीकम्बुकट्ताककोविदारांश्च वर्जयेत् ॥

वर्जयेद्भृञ्जनं आह्ने काश्चिकं पिण्डमूलकम् ।

करञ्जं येऽपि चान्ये वै रसगन्धोत्कटास्तथा”—इति ॥

नालिका दीर्घनालायगताऽप्यपलवा । क्काकं सिलिन्धुः ।  
कुम्भी श्रीपर्णिका । कम्बुकं कृत्तासावु । भृञ्जनो हरिद्रक्तवर्णः  
पलाण्डुविशेषः । काश्चिकं आरनालकम् । करञ्जश्चिरविवलफलम् ।  
पुराणेऽपि,—

“वांशङ्करीरं सुरसं सर्जकं भूतलानि च ।

अवेदोक्ताश्च निर्घासाः सवणान्यौषराणि च ॥

आह्नकर्मणि वर्ज्यानि याश्च नार्थं रजस्वलाः”—इति ॥

वांशङ्करीरं वंशाङ्कुरः । सर्जकः पीतसारकः । अवेदोक्ता वेदे  
निषिद्धा निर्घासाः ब्रह्मनप्रभवादयः । औषराणि सवणानि कृतसव-

णानि । रजस्वलाः दिनत्रयादूर्द्धमनिवृत्तरजसः । भरदाजोऽपि,—

“गक्तोद्भूतन्तु यत्तोयं पल्लवाम्बु तथैव च ।

स्वल्पाम्बु कुशाण्डफलं वज्रकन्दश्च पिप्पली ॥

तण्डुलीयकश्चाकश्च माहिषश्च पयोदधि ।

शिविकानि करीराणि कोविदारगवेधुकम् ॥

कुलत्यग्रजम्बीरकरम्भाणि तथैव च ।

अस्मादन्यद्रक्तपुष्पं शिवुः चारं तथैव च ॥

मीरसान्यपि सर्वाणि भक्ष्यभोज्यानि यानि च ।

एतानि नैव देयानि सर्वस्मिन् आह्नकर्मणि ॥

आविकं मार्गमौद्गश्च सर्वमैकग्रफश्च यत् ।

माहिषचामरश्चैव पयो वर्ज्यं विजानता”—इति ॥

आविकमवीनां पयः । मार्गं मृगीणां पयः । औद्गमुद्गीनां पयः ।  
एकग्रफं वज्रवापयः । माहिषं माहिषीपयः । चामरं चमरीपयः ।

ब्रह्माण्डपुराणेऽपि,—

“दिःखिन्नं परिदग्धश्च तथैवायावलेहितम् ।

शर्कराकीटपाषाणैः केचैर्यथाप्युपद्रुतम् ॥

पिष्ठाकं मथितश्चैव तथातिलवणश्च यत् ।

दधि शार्कं तथा भक्ष्यसुषुप्तोषविवर्जितम् ॥

वर्जयेच्च तथा चान्यान् सर्वानभिमतानपि ।

सिद्धाः कृताश्च ये भक्ताः प्रत्यक्षसवणीकृताः ॥

वाग्मावदुष्टाश्च तथा दुष्टैश्चोपहृतास्तथा ।

वाससा चोपधूतानि वर्ज्यानि आह्नकर्मणि”—इति ॥

दिःस्त्रिंशं दिःपक्षम्<sup>(१)</sup> । परिदग्धमविदग्धम् । अयावलेहितं पूर्व-  
मेवान्येनास्त्रादितम् । मथितं विलोहितं निर्जलं दधि । सिद्धा  
भक्षा आमलकादयः, प्रत्यक्षलवणेन मिश्रिताः । शङ्खोऽपि,—

“कृष्णाजार्जी विडञ्चैव सीतपाकीं तथैव च ।

वर्जयेत्तवणं सर्वं तथा जम्बूफलानि च ॥

अवजुतावरुदितं तथा आद्धेषु वर्जयेत्”—इति ।

कृष्णाजार्जी कृष्णाजीरकः । विडम्बिडालाख्यम् । लवणं कृत-  
लवणम् । आद्धे कुम्भाण्डादिनिषिद्धद्रव्योपादाने प्रत्यवायोऽस्ति ।  
तथाच सत्यम्,—

“कुम्भाण्डं महिषीचीरं आढक्योराजसर्वपाः ।

चणकाराजमाषाश्च घ्नन्ति आद्धमसंशयः ॥

पिण्डालुकश्च शुण्ठी च करमर्दीश्च नालिकाम् ।

कुम्भाण्डं वज्रवीजानि आद्धे दत्वा प्रयात्यधः”—इति ॥

करमर्दः सुषेणः । वज्रवीजानि वीजपूरादीनि । नित्यभोजने  
प्रतिषिद्धमपि आद्धे न देयम् । अतएवोक्तं षड्विंशन्मते,—

“जीरादि महिषीवर्जं अभक्ष्यं यच्च कीर्तितम्”—इति ।

नित्यभोजने वर्ज्यानि शाकानि पैठीनसिनोक्तानि । “वृन्ताक-  
नालिकापौतकुसुंभास्त्रातकाश्चेति शाकानामभक्ष्याश्च”—इति । पौतं  
मौतिका । वृन्ताकनिषेधस्तु श्वेतवृन्ताकविषयः । अतएव देवलाः,—

(१) दिःपक्षं च तदेव, यत् रूपकारशास्त्रापेक्षितपाकनिष्पत्त्यन्तरं  
श्रेत्यादिनिवृत्तये पुनः पाकान्तरयुक्तम् । न त्वर्ज्यपाकान्तरं तत्प्राप्ति-  
सम्भाररूपपाकान्तरसिद्धं यज्जनादि । अतीतार्थनिष्ठानिर्देशात् ।

“कण्डूरं श्वेतवृन्ताकं कुम्भाण्डञ्च विवर्जयेत्”—इति ।

कण्डूराप्यावषायणी, तस्याः फलं कण्डूरम् । कुम्भवृद्धवर्तुलं  
वृन्तालावुसदृशं कुम्भाण्डम् । भविष्यपुराणेऽपि,—

“लशुनं गृञ्जनञ्चैव पलाण्डुवृक्षकानि च ।

वृन्ताकनालिकालावु जानीयाज्जातिदूषितम्”—इति ॥

लशुनं श्वेतकन्दः पलाण्डुविशेषः,—

“लशुनं दीर्घपत्रश्च पिष्कगन्धो महीवधम् ।

परिप्लव्य पलाण्डुश्च लतार्कश्च परारिका ॥

गृञ्जनं पवनेष्टश्च पलाण्डोर्दंश जातयः”—इति

सुश्रुतेनोक्तत्वात् । कवकं कृचाकम् । हारीतोऽपि । “न वटश्चो-  
डुम्बरदधित्यनीपमातुलङ्गानि वा भक्षयेत्”—इति । मत्स्यपुराणे,—

“लोहितान् वृक्षनिर्यासान् व्रश्चनप्रभवांस्तथा ।

शेलुं गव्यश्च पीयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत्”—इति ॥

लोहिता वृक्षनिर्यासा लाक्षादयः । लोहितगुह्यात् निर्यासत्वेऽपि  
पाटलश्वेतवर्णहिङ्गुर्कपूरादेरप्रतिषेधः । शेलुः श्लेष्मातकः । पीयूषोऽभि-  
नवन्मयः । मत्स्यपुराणे,—

“वृतात्फेनं वृताम्नाण्डं पीयूषमथ चार्द्रगोः ।

न गुडं मरिचाक्तन्तु तथा पर्युषितं दधि ॥

दीर्घं तक्रमपेयश्च नष्टस्वादु च फेनवत्”—इति ।

वृतादुद्धृत्य तत्फेनमात्रं न पेयम् । वृतादुद्धृत्य मण्डं तदप्यथ  
न पेयम् । चार्द्रगोः प्रसवप्रसृत्यनिवृत्तरजस्कायागोः पीयूषं न  
पेयम् । गुडं मरिचोपगतं पर्युषितं दधि च, दीर्घं स्फुटितं तक्रं

दीर्घकालस्थित्या नष्टत्वादु च फेनवच्च न पेयम् । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“सन्धिन्यनिर्द्देशाऽवसगोः पथः परिवर्जयेत् ।

औद्भ्रमैकशफं स्तेणभारण्यकमथाविकम्”—इति ॥

या वृषेण सन्धीयते सा सन्धिनी, अनिर्द्देशा अनिर्गतदशरात्रा, अवसा वत्सरहिता । एतासां गवां पथः परिवर्जयेत् । आरण्यकपथो-  
निषेधसारण्यकमहिषीव्यतिरिक्तविषयः । तदाह मनुः,—

“अनिर्द्देशाया गोः क्षीरमौद्भ्रमैकशफं तथा ।

आविकं सन्धिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पथः ॥

आरण्यानाञ्च सर्वेषां मृगाणां महिषीर्विना”—इति ।

वसिष्ठोऽपि । “गोमहिष्यकानामनिर्द्देशादानां पथो न पेयम्”—  
इति । गौतमोऽपि । “सन्धिनीयमसृसन्धिनीनाञ्च”—इति । क्षीरं  
न पेयमिति शेषः । सन्धिनी स्वतएव स्वतपयःस्वनी । यमसूर्य-  
मलप्रसूः । बोधायनोऽपि । “क्षीरमपेयं विवत्साया अन्यवत्सा-  
याञ्च”—इति । आपस्तम्बोऽपि,—

“कचियस्यैव वृत्तस्यो वैश्यः शूद्रोऽथवा पुनः ।

या पिवेत्कापिलं क्षीरं न ततोऽन्योऽस्य पुण्यकृत्”—इति ॥

जात्या विशुद्धमपि केशकीटादिसंसर्गदुष्टमात्रं संवर्जयेत् । तथाच  
देवसः,—

“विशुद्धमपि बाह्यं मक्षिकाकृमिजन्तुभिः ।

केशरोमनखैर्वाऽपि दूषितं परिवर्जयेत्”—इति ॥

अत्र मक्षिकाकृमिजन्तवो मृताः विवर्जिताः । एतैः केशरोमादि-  
भिश्च दूषितं सति सम्भवे वर्जयेत्, असम्भवे तु केशादिकमुद्धृत्य

सम्प्रोक्ष्य हिरण्यस्यैव कृत्वा भुञ्जीत । तथाच सुमन्तुः । “केशकीट-  
क्षुतवचोपहतं अभिरात्रातं लेहितं वा अदधि पर्युषितं पुनः सिद्धं  
चण्डालाद्यवेक्षितं अभोज्यं अन्यत्र हिरण्योदकैः स्पृष्टम्”—इति ।  
क्षुतवचः क्षुतवाग्जातो ध्वनिः । आपद्यपि आदिभिरवलीढं न  
भुञ्जीत । तथाच देवसः,—

“अवलीढं समार्जारध्वाक्षकुटमूषकैः ।

भोजने गोपभुञ्जीत तदमेध्यं हि सर्वतः”—इति ॥

भविष्यत्पुराणेऽपि,—

“सुरालशुनसंस्पृष्टं पीयूषादिसमन्वितम् ।

संसर्गाद्भुज्यते तद्धि शूद्रोऽपि दद्यादचरेत्”—इति ॥

अनादिशब्देन कृत्वाकादिदुष्टद्रव्यं परिगृह्यते । स्वत्यन्तरे वर्ज्या-  
न्तरमुक्तम्,—

“नापणीयं समन्त्रीयान्न द्विःपक्वं न पर्युषितम् ।

वृतं वा यदि वा तैलं विप्रो नाद्यात् नखच्युतम् ।

यमस्तदशुचि प्राह तुल्यं गोमांसमक्षयैः ॥

इस्तदन्ताश्च ये क्षेहा लवणव्यञ्जनानि च ।

दातारन्नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुञ्जीत किञ्चिदम् ॥

एकेन पाणिना दत्तं शूद्रादन्नं न भक्षयेत्”—इति ।

आपणस्यास्यप्रतिषेधोऽनापूपादिद्यतिरिक्तविषयः । तदाह शङ्खः,—

“अपूपाः सक्तबोधानास्तत्र दधि वृतं मधु ।

एतत् पण्येषु भोक्तव्यं भाण्डलेहि न चेद्भवेत्”—इति ॥

पर्युषितनिषेधोऽपि वटकादिव्यतिरिक्तविषयः । तदाह यमः,—

“अपूपाश्च करभाश्च धानावटकसक्तवः ।

त्राकं मांसमपकञ्च\* सुपं कसरमेव च ॥

यवागूः पायसञ्चैव यचान्यत्त्रेहसंयुतम् ।

सर्वं पर्युषितं भोज्यं शुक्तं चेत्परिवर्जयेत्”—इति ॥

देवलोऽपि,—

“अभोज्यं प्राञ्जराहारं शुक्तं पर्युषितञ्च यत् ।

अपूपा यवगोधूमविकारा वटकादयः”—इति ॥

वटका मावादिपिष्टमया प्रसिद्धाः । पुनरपूपग्रहणं ग्रीष्मादिपिष्ट-  
विकारोपादानार्थम् । कसरं दृष्टतिलचूर्णसंयुतमोदनम् । अन्यदोदना-  
दिकं त्रेहसंयुतं दृष्टेन दध्ना वाऽभिघारितम् । एतत्सर्वं पर्युषितमशुक्तं  
भोज्यम् । शुक्तस्वरूपं दृष्टव्यतिशोक्तम्,—

“अत्यन्तं शुक्तमाख्यातं निन्दितं ब्रह्मवादिभिः”—इति ॥

अनन्तमीषदन्तं वा यदस्य कालान्तरेण वा द्रव्यान्तरसंसर्गेण  
वाऽत्यन्तं भवति तच्छुक्तं, न तु स्वभावतोऽत्यन्तम् । यदग्निपक्वं सद्रा-  
ज्यन्तरितं, तत्पर्युषितम् । शुक्तप्रतिषेधो दध्नादिव्यतिरिक्तविषयः ।  
तदाह शङ्खः,—

“दधि भक्ष्यञ्च शुक्तेषु सर्वञ्च दधिसम्भवम् ।

अजीवपक्वां भक्ष्यं स्यात् सर्पिर्युक्तमिति स्थितिः”—इति ॥

अनग्निकउष्मा अजीवी, तेन पक्वं शुक्तं पर्युषितञ्चापदि प्रचालितं  
भोज्यम् । तदाह यमः,—

\* मांसं मसूरञ्च,—इति सु० ।

† तुवीसपक्वं,—इति सो० ना० ।

‡ तुवीसं,—इति सो० ना० ।

“शुक्तानि हि द्विजोऽन्नानि न भुञ्जीत कदाचन ।

प्रचालितानि निर्दोषाण्यपद्रुर्भोऽथवा भवेत् ॥

मसूरमाषसंयुक्तं तथा पर्युषितञ्च यत् ।

तत्तु प्रचालितं कृत्वा भुञ्जीत ह्यभिघारितम्”—इति ।

आश्रयदुष्टमपि न भुञ्जीत । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“कदर्यबद्धचोराणां क्लीवरङ्गावतारिणाम् ।

वैणाभिग्रस्तबार्धुयगणिकागणदीक्षिणाम् ॥

चिकित्सकातुरकुट्टपुंश्चलीमत्तविदिषाम् ।

क्रूरोयपतितप्रात्यदाभिकोष्णभोजिनाम् ॥

अवीरास्त्रीस्वर्णकारस्त्रीजितयामयाजिनाम् ।

शस्त्रविक्रयिकर्षारतन्तुवायश्चष्टिनाम् ॥

नृशंसराजराजकलतप्रवधजीविनाम् ।

सेलधावसुराजीवसहोपपतिवेश्मनाम् ॥

एषामस्य न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा”—इति ।

कदर्योऽसुभक्तः । तथाच सूत्र्यन्तरम्,—

“आत्मानं धर्मकृत्यञ्च पुत्रदाराञ्च पीडयेत् ।

लोभाच्चः पितरौ भृत्यान् च कदर्यं इति स्मृतः”—इति ॥

बद्धः शृङ्खलितः । रङ्गावतारी नटः । वैणो वीणावादनोपजीवी ।  
दीक्षी दीक्षासंस्कारवान् । तस्य चाभोज्यान्नलमग्नीषोमीयपशुवपा-  
शोमपर्यन्तम् । “असंस्थितेऽग्नीषोमीये यजमानस्य गृहे नाशित-  
व्यम्”—इति श्रुतेः । आतुरः पापरोगग्रस्तः । कुट्टो वृद्धतरान्तर-  
कोपः । मत्तो धनादिना गर्वितः । क्रूरो निष्कृपः । उग्रः परदुः-

खकारी । रजको वस्त्ररागकारी । चेलधावो वस्त्रप्रसासकः । एषां  
कंदर्पादिषोमविक्रयिपर्यन्तानां चैवर्णिकानामसं न भोक्तव्यमित्यर्थः ।  
यमोऽपि,—

“चक्रोपजीवी गान्धर्वः कितवस्तस्करस्तथा ।

ध्वजी दारोपजीवी च शूद्राध्यापकयाजकौ ॥

कुलालश्चिकर्मा च वार्धुषी चर्मविकयी”—इति ।

चक्रोपजीवी चक्रटोपजीवी । गान्धर्वो गायकः । ध्वजी मद्यवि-  
क्रयी । इतरे प्रसिद्धाः । एते अभोज्यान्वा इत्यर्थः । आपस्तम्बोऽपि,—

“हावेवाग्रमिणौ भोज्यौ ब्रह्मचारी गृही तथा ।

मुनेरन्नमभोज्यं स्यात् सर्वेषां लिङ्गिनां तथा”—इति ॥

मुनिशब्देन यतिवानप्रसौ गृह्येते । लिङ्गिनः पाशुपतादयः ।

अङ्गिरा अपि,—

“वण्मासान् यो दिजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं विगर्हितम् ।

स तु जीवन् भवेच्छूद्रो गृह्यतः सा चाभिजायते”—इति ॥

यन् सुमन्तुनोक्तम्,—

“गोरसश्चैव सकृच्च तैलं पिण्याकमेव च ।

अपूपान् भक्षयेच्छूद्राश्चान्यत्पयसा कृतम्”—इति ॥

यच्च विष्णुपुराणेऽभिहितम्,—

सम्प्रोक्ष्य विप्रो गृहीयाच्छूद्रासं गृहमागतम्”—इति ।

तदापद्विषयम् । अतएव याज्ञवल्क्यः,—

“अदत्तान्यग्निहीनस्य नाशमद्यादनापदि”—इति ।

अग्निहीनः शूद्रः । मांसेष्वपि यदर्थं तदाह मनुः,—

“कथादानं शकुनीन्सर्वास्तथा ग्रामनिवासिनः ।

अनिर्दिष्टांश्चैकशपांष्टिद्विभञ्चैव वर्जयेत् ॥

कलम्बिकं स्रवं हंसं चक्राङ्गं ग्रामकुक्कुटम् ।

सारसं रज्जुवालञ्च दात्यूहं शुकसारिके ॥

प्रतुदानं जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्किरान् ।

निमज्जतश्च मत्स्यादानं शौनं वलूरमेव च ॥

वकश्चैव वलाकाश्च काकोलं खञ्जरीटकान् ।

मत्स्यादानं विद्धराहांश्च मत्स्यानेव च सर्वशः”—इति ॥

कथादाः शकुनयो गृध्रादयः । ग्रामनिवासिनः शकुनयः पारा-  
वतादयः । अनिर्दिष्टा अपरिज्ञातजातिविशेषा मृगपक्षिणः । एकशपा  
अश्वादयः । टिट्ठिभः मिष्टुरशब्दभाषी पक्षिविशेषः । कलम्बिकस्यटकः ।  
स्रवो जलकुक्कुटः । चक्राङ्गस्यकवाकः । सारसः पुष्कराङ्गः । रज्जुवालको-  
रज्जुवत्पुष्ककः\* । दात्यूहः कालकण्टकः । प्रतुदः श्येनः । जालपादाः  
जालाकारपादाः । कोयष्टिः पक्षिविशेषः । नखविष्किराश्चकोरादयः ।  
निमज्जन्तो मत्स्यादा निमज्ज्य मत्स्यभक्षकाः पक्षिविशेषाः । शौनं गुनो-  
द्भवमासम्† । वलूरं शुष्कमांसम् । काकोलो गिरिकाकः । खञ्जरीटः  
खञ्जनः । मत्स्यादा अनिमज्जन्तो मत्स्यादा विवक्षिताः । विद्धराहा-  
ग्राम्यशूकराः । अत्र मत्स्यनिषेधो राजीवसिंहतुण्डकादिव्यतिरिक्त-  
विषयः । अतएवोक्तान्तेनैव,—

\* वलकुट्टकः,—इति सु० ।

† शूनायां भवं मांसम्,—इति सु० ।

“राजीवाः सिंहतुण्डाश्च सशस्त्रास्तेव सर्व्वशः”—इति ।

राजीवाः पद्मवर्णाः मत्स्याः । सिंहतुण्डाः सिंहमुखाः । शस्त्रैः  
शुक्लाकारावधवैः पृष्ठभागगतैः सह वर्त्तन्ते इति सशस्त्राः । एते  
सर्व्वशः आद्वे नित्यभोजने च भक्ष्या इत्यर्थः । देवलोऽपि,—

“उलूककुररश्चेमग्रकुक्षुटवायसाः ।

चकोरः कोकिलो रज्जुदासकश्चापमङ्गकौ ॥

पारावतकपोतौ च न भक्ष्याः पक्षिणः स्मृताः ।

अभक्ष्याः पशुजातीनां गोखरोप्राश्चकुञ्जराः ॥

सिंहव्याघ्रर्षभरभाः सर्पाजगरकास्तथा ।

आसुमूषकमार्जारमकुलपामशूकराः ॥

शश्टगालकदीपिगोलाङ्गूलकमर्कटाः”—इति ।

कुररः उल्कोशः । मङ्गुर्जलकाकः । दीपिशब्दो व्याघ्रविशेषपरः ।  
गोलाङ्गूलो वागरविशेषः । मर्कटग्रहणं सर्व्वेषां पञ्चनखानामुपलक्षणार्थम् ।  
अतएव मनुः । “सर्व्वान्पञ्चनखांस्तथा”—इति । न भक्षयेदिति योजना ।  
अथ पञ्चनखानां भक्ष्यत्वनिषेधो गोधादिपञ्चकव्यतिरिक्तविषयः ।  
तथाच देवलः,—

“पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या धर्मतः परिकीर्त्तिताः ।

गोधा कूर्मः शशः श्वाविट् शल्यकश्चेति ते स्मृताः”—इति ॥

धर्मत इति हिंसामकृत्वा क्रयादिप्राप्ता भक्ष्या इत्यर्थः । न चायम-  
पूर्वविधिः, रागप्राप्तत्वात्तद्वचनस्य । नापि निथमः, पक्षप्राप्त्यभावात् ।  
अतो गोधादिपञ्चनखपञ्चकव्यतिरिक्ता न भक्ष्या इति परिसङ्ख्यैव  
परिब्रियते । एवञ्च सति विशेषनिषेधवशात्तन्मांसभक्षणे प्रत्यवायो-

नेतरचेत्यवगम्यते । अतएवोक्तं मनुना,—

“न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ।

प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला”—इति ॥

यत्तु तेनैवोक्तम्,—

“नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते कश्चित् ।

न च प्राणिवधः स्वर्ग्यस्तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ॥

समुत्पत्तिश्च मांसस्य बधवन्धौ च देहिनाम् ।

प्रसमीक्ष्य निवर्त्तेत सर्व्वमांसस्य भक्षणात्”—इति ॥

यच्च याज्ञवल्क्येनापि,—

“वसेत्स नरके घोरे दिनानि पशुलोमभिः ।

संमितानि दुराचारो यो हन्यविधिना पशून्”—इति ॥

तन्निषिद्धप्राणिहिंसापूर्व्वकमांसभक्षणविषयं, न तु क्रयादिप्राप्त-  
मांसभक्षणविषयं, प्राणिवधनिन्दापूर्व्वकमेव मांसनिषेधस्मरणात् । यच्च  
मनुनैवोक्तम्,—

“फलमूलाग्रनैर्कोर्धैर्मुन्यमानाश्च भोजनैः ।

न तत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात्”—इति ॥

तच्च मांसवर्जनस्य महाफलसाधनत्वं प्रोचितादिव्यतिरिक्तविषयम् ।

अतएवोक्तमेतन्नैव,—

“प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणस्य च काम्यया ।

यथाविधि नियुक्तस्य प्राणानामेव चात्यये”—इति ॥

प्रोक्षितमिष्टमिष्टं मांसं, ब्राह्मणस्य काम्यया ब्राह्मणकामनया च,\*

\* ब्राह्मणकामनायां च,—इति श्रौ० ना० ।

यथाविधि नियुक्तः आहुते निमग्नितश्च, प्राणात्यये कुक्षिमित्ते व्याधि-  
निमित्ते वा, मांसं भक्षयेदित्यलं प्रसक्त्यनुप्रसक्त्या ।

निमग्नितेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो यदेवं तदाह कात्यायनः,—

“तैलमुदत्तनं स्नानं दन्तधावनमेव च ।

ऊत्तरोमनखेभ्यस्तु दद्यात्तेभ्योऽपरेऽहनि”—इति ॥

स्नानं स्नानसाधनम् । दन्तधावनं दन्तधावनसाधनं काष्ठादि, दद्या-  
दित्यर्थः । एतत्तैलादिदानमनिषिद्धतिथिविषयम् । निषिद्धतिथिषु  
तिलतैलप्रतिनिधित्वेनामलकोदकं दद्यात् । तथाच मार्कण्डेयः,—

“अङ्गः षट्सु मुहूर्तेषु गतेषु च यतान्\* द्विजान् ।

प्रत्येकं प्रेषयेत् प्रेष्यान् प्रदायामलकोदकम्”—इति ॥

आमलकोदकदानमप्यमावास्याव्यतिरिक्तविषयम् । “धात्रीफलै-  
रमावास्यायां न स्नायात्”—इति सत्यन्तरे निषेधात् । तैलादिदाने  
विशेषो देवसेन दर्शितः,—

तैलमुदत्तनं स्नानं स्नानीयश्च पृथग्विधम् ।

पाचैरौदुम्बरैर्हृद्यादैस्तदेविकपूर्वकम्”—इति ॥

औदुम्बरं ताक्षपाचम् । यत्तु प्रचेतसोक्तम्,—

“आहुशुग्धो नखश्चमुच्छेदनं न तु कारयेत्”—इति ।

तन्निषिद्धतिथिविषयम् । आहुदेशे प्रकल्प्यानि इत्यादि पुराणे-  
भिहितानि,—

“उपमूलं शकलूनान् कुशांश्चोपकल्पयेत् ।

यवांसिलान् ग्रीहीः कांस्यमापः शुद्धौ समाहताः ॥

\* प्रत्येकं च तान्,—इति सु० ।

पार्श्वराजतताम्राणि पात्राणि स्यात्समिन्मधु ।

पुष्पधूपसुगन्धादि क्षौमसूचश्च मेक्षणम्”—इति ॥

तिला जर्त्तिला ग्राह्यास्तदसम्भवे याम्याः । जर्त्तिलसक्षणमुक्तं सत्य-  
प्रतेन,—

“जर्त्तिलास्तु तिलाः प्रोक्ता कृष्णवर्णा वनेभवाः”—इति ।

तेषां प्रशस्तत्वमापस्तम्ब आह,—

“अटव्यां ये समुत्पन्ना अकष्टफलितस्तथा ।

ते वै आहुते पवित्रास्तु तिलास्ते न तिलास्तिलाः\*”—इति ॥

निमग्नितब्राह्मणानामुपवेशनार्थमासनं दृषी । तत्र विशेषो मनु-  
नोक्तः । “कुतपश्चाशने दद्यात्”—इति । कुतपो नेपालदेशप्रभवमे-  
षादिरोमनिर्मितकम्बलः । तदुक्तं सत्यन्तरे,—

“मध्याङ्गः खड्गपाचश्च तथा नेपालकम्बलः ।

रूपं दर्भास्तिला गावो दौहिचश्चाष्टमः स्रतः ॥

पापं कुक्षितमित्याहुस्तस्य सन्तापकारणम् ।

अष्टावेते यतस्तस्मात् कुतपा इति विश्रुताः”—इति ॥

कांस्यपार्श्वराजतताम्रपात्राणि भोजनार्थमर्घ्यार्थं चोपकल्प्यानि ।  
अथ भोजनार्थं पलाशपत्रपात्राण्येवोपकल्प्यानि न त्वन्यपर्णपात्राणि ।  
तथाशचिः,—

“न मृण्मयानि कुर्वीत भोजने दैवपिचयोः ।

पालाशेभ्यो विना न स्युः पर्णपात्राणि भोजने”—इति ॥

\* ते वै आहुते देयाः स्युस्तिलास्ते जर्त्तिलाः स्रताः,—इति सु० ।

अर्घ्यार्थं त्वत्पुष्पपात्राणि निषिद्धानि । अतएव वैजावापः,—

“आदिरोडुम्बराण्यर्घ्यपात्राणि आद्रुकर्मणि ।

अयममृण्मयानि स्युरपि पर्णपुटास्तथा”—इति ॥

अथोपकल्पनीयं पुष्पं ब्रह्माण्डपुराणे दर्शितम्,—

“शुक्लाः सुमनसः श्रेष्ठास्तथा पद्मोत्पलानि च ।

गन्धरूपोपपन्नानि यानि चान्यानि कृत्स्नम्”—इति ॥

मार्कण्डेयपुराणेऽपि,—

“जात्यश्च सर्वा दातव्या भक्तिकाः श्रेतयूथिकाः ।

जलोद्भवानि सर्वाणि कुसुमानि च चम्पकम्”—इति ॥

यत्किञ्चिदस्मिन् । “न जातीकुसुमानि न कदलीपत्रम्”—इति ।

कतुरपि,—

“असुराणां कुले जाता जाती पूर्वपरिग्रहे ।

तस्या दर्शनमात्रेण निराशाः पितरो गताः”—इति ॥

अथ जातीकुसुमनिषेधो वैकल्पिकः । अथ वर्ज्यानि कुसुमानि  
मत्स्येनोक्तानि,—

“पद्मविल्वार्कधूसुरपारिभद्राट्कृष्णाः† ।

न देयाः पित्रकार्येषु पयसैवाविकं तथा”—इति ॥

पारिभद्रो मन्दारः, आट्कृष्णो वासकः । शङ्खनेऽपि,—

\* नास्तेतत् सु० पुस्तके ।

† तेनैवोक्तानि,—इति सु० ।

‡ कृष्णरः,—इति सो० ना० ।

“उद्यगन्धीन्यगन्धीनि चैत्यवृक्षोद्भवानि च(१) ।

पुष्पाणि वर्जनीयानि रक्तवर्णानि यानि च”—इति ॥

अथ रक्तवर्णनिषेधो जलोद्भवव्यतिरिक्तविषयः । अतएवोक्तमेव,—

“जलोद्भवानि देयानि रक्तान्यपि विशेषतः”—इति ।

विष्णुरपि । “वर्जयेद्यगन्धीनि\* कण्टकिजातानि रक्तानि पुष्पाणि

च, सितानि सुगन्धीनि कण्टकिजातान्यपि दद्यात्”—इति ।

धूपद्रव्यमपि विष्णुधर्मोत्तरे दर्शितम्,—

“धूपो गुग्गुलुको देयस्तथा चन्दनसारजः ।

अगरुश्च सकर्पूरसुरक्षस्त्वक् तथैव च”—इति ॥

तुरुष्कः सलकीरुक्षः, त्वक् खवङ्गम् । मरीचिरपि,—

“चन्दनागरुणी चोभे तमालोषीरपद्मकम्”—इति ।

वर्जनीयधूपद्रव्यं विष्णुराह । “जीवजश्च सर्वं न धूपार्थम्”—इति ।

(जीवजं कस्तूर्यादि ।) “चन्दनकुङ्कुमकर्पूरागरुपद्मकान्यनुलेपनार्थं”—  
इति ।

दीपार्थस्तेहद्रव्यमाह मरीचिः,—

“दृतादा तिलतैलादा नान्यद्रव्यास्तु दीपकम्”—इति ।

अथ चान्यद्रव्यनिषेधो वसामेदोरुपद्रव्यविषयो(२) न पुनः कौसु-  
मादितैलविषयः । अतएव,—

\* वर्जयेद्यगन्धीन्यगन्धीनि,—इति सु० ।

(१) चैत्यवृक्षः पुण्यत्वेन स्थातोदकः ।

(२) वृक्षमेदस्तु वसा वसा,—इत्यमरः ।

“दृतेन दीपो दातव्यस्त्वयवाऽन्यौषधीरसैः ।

वसामेदोद्भवं दीपं प्रयत्नेन विवर्जयेत्”—इति ॥

चौमसुचोपकल्पनं वस्त्रालाभविषयं, सति सम्भवे चौमं वस्त्र-  
मुपकल्पनीयम् । अतएव सत्यन्तरम्,—

“कौशेयं चौमकार्पासं दुकूलमहतं तथा ।

आद्वेक्षेतानि यो दद्यात्कामानाप्नोति पुष्कलान्”—इति ॥

कौशेयं कृमिकोशोत्थतनुजम् । चौममतसीत्वक्सम्भवतनु-  
सम्भवम् । दुकूलमिति सूक्ष्मवस्त्रम् । अहतम्,—

“ईषद्वौतं नवं श्वेतं सदृशं यस्मि धारितम् ।

अहतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम्”—इति<sup>(१)</sup> ॥

एवं दर्भादिमेवणान्तं द्रव्यमुपकल्प्य स्नात्वा शुक्लं वासः परि-  
दध्यात् । तथाच सति,—

“स्नात्वाऽधिकारी भवति दैवे पित्र्ये च कर्मणि”—इति ।

“आहुकृच्छ्रुक्त्वासाः स्नात्”—इति ।

स्नानान्तरं यत्कर्त्तव्यं तदाह यमः,—

“ततः स्नात्वा निवृत्तेभ्यः प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ।

पाद्यमाचमनीयञ्च सम्यक्क्षेद्यथाक्रमम्”—इति ॥

कृताञ्जलिः स्नागतमित्युक्ता अध्वरुतोपहृतिशुद्ध्यर्थं पादप्रचा-  
ननार्थमाचमनीयञ्चोदकं क्रमेण प्रयच्छेदित्यर्थः । तदनन्तरं गृहाङ्गणे  
मण्डलद्वयं कार्यम् । तथाच मत्स्यः,—

(१) कौशेयं कृमीत्याद्यारभ्य एतदन्योग्ययो नास्ति मुञ्जितातिरिक्त-  
पुस्तकेषु ।

“भवनस्थापतोभूमौ<sup>(१)</sup> —————

गोमयेनानुलिप्तायां गोमूत्रेण तु मण्डले”—इति ।

गोमयसहितेन गोमूत्रेण मण्डले कार्यं इति शेषः । अत्र विशेषमाह  
शम्भुः,—

“उदक्प्रवमुदीच्य\* स्थादक्षिणं दक्षिणाप्रवम्”—इति ।

उदीच्यं वैश्वदेविकं मण्डलमुदक्प्रवणं, दक्षिणं पितृयं मण्डलं  
दक्षिणाप्रवणं कुर्यात् । तत्र मण्डलकरणप्रभृत्याश्राद्धपरिसमाप्तेर्वैश्व-  
देविकं कर्म प्रदक्षिणं यज्ञोपवीतिना कार्यं पितृयमपसव्यं प्राचीना-  
वीतिना<sup>(२)</sup> कार्यम् । तथाच मनुः,—

“प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्निष्ठा ।

पित्र्यमानिधनात्कार्यं विधिवद्भर्षाणिना”—इति ॥

अत्रैव विशेषान्तरमाह कात्यायनः,—

“दक्षिणं पातयेत् जानु देवान्यरिचरन् सदा ।

पातयेदितरञ्जानु पितृन्यरिचरन् सदा”—इति ॥

ज्ञातातपोऽपि,—

“उदक्मुखस्तु देवानां पितृणां दक्षिणामुखः”—इति ।

बोधायनोऽपि,—

\* उदक्मुखमुदीच्य—इति सो० शा० ।

(१) सर्वज्येवादृष्टपुस्तकेषु श्लोकस्यास्य द्वितीयपादो न दृश्यते ।

(२) यज्ञोपवीतिप्राचीनावीतिनौ, “उपवीतं यज्ञसूत्रं प्राहुते दक्षिणे  
करे प्राचीनावीतमन्यस्मिन्”—इत्यनेनोन्वेयौ । अपसव्यं पितृतीय,  
“तर्जन्यकुष्ठयोर्नन्तरा अपसव्यमवसज्जवि तेन पितृभ्यो दद्यात्”—  
इत्युक्तेः ।

“प्रदक्षिणन्तु देवानां पितृणामप्रदक्षिणम् ।

देवानामृजवो दर्भाः पितृणां दिगुणाः स्यताः”—इति ॥

मण्डलकरणान्तरकर्त्तव्यमाह शम्भुः,—

“उत्तरेऽक्षतसंयुक्तान्पूर्वाणाम् विन्यसेत् कुशान् ।

दक्षिणे दक्षिणायांस्तु सतिसान्विन्यसेद्बुधः”—इति ॥

मत्स्यपुराणेऽपि,—

“अक्षताभिः सपुष्पाभिस्तदभ्यर्च्यपसव्यवत् ।

विप्राणां चासद्येत्पादानभिर्नक्ष पुनः पुनः”—इति ॥

अपसव्यवत् पूर्वमुदीच्यमण्डलं पश्चादक्षिणमण्डलमभ्यर्च्यत्यर्थः ।

दैवपूर्वकं विप्राणां पादप्रक्षालनं कुर्यात् । अतएव ब्रह्मनिर्गन्तम्,—

“पाद्यञ्चैव तथैवार्घ्यं दैवमादौ प्रयोजयेत् ।

शन्नोदेवीति मन्त्रेण पाद्यञ्चैव प्रदापयेत्”—इति ॥

पाद्यादिदानं नामगोचोच्चारणपूर्वकं कर्त्तव्यम् । तदुक्तं मत्स्य-  
पुराणे,—

“नामगोचं पितृणाम् प्रापकं हव्यकव्ययोः”—इति ।

पादप्रक्षालनान्तरं यत् कर्त्तव्यं तदाह सुमन्तुः,—

“दर्भपाणिर्दिराचम्य सधुवासा जितेन्द्रियः ।

परिमृते शुचौ देशे गोमयेनोपलेपिते ॥

दक्षिणाप्रवणे सम्यगाचान्मान् प्रयतान् शुचीन् ।

आसनेषु सदर्भेषु विविक्तेषूपवेशयेत्”—इति ॥

विविक्तेषु परस्परमसंस्पृष्टेष्वित्यर्थः । अनुरपि,—

“आसनेषु तु कृतेषु वर्हिष्ठसु शयक् शयक् ।

उपस्पृष्टोदकान् सम्यग्विप्रांस्तानुपवेशयेत्”—इति ॥

उपवेशनप्रकारो यमेन दर्शितः । “आसनं संस्पृशन् सत्येन पाणिना  
दक्षिणेन ब्राह्मणमुपसंगृह्य समाध्वमिति चोक्तोपवेशयेत्”—इति ।

धर्मेऽपि,—

“आन्वासभ्य ततो देवानुपवेश्य ततः पितृन् ।

समेस्ताभिर्यद्वातिभिरासनेषूपवेशयेत्”—इति ॥

आदिपुराणेऽपि,—

“विप्रौ तु प्राङ्मुखौ तेभ्यो द्वौ तु पूर्वं निवेशयेत् ।

शन्नोदेवीतिमन्त्रेण पाद्यं चैव प्रदापयेत् ।

उत्तराभिमुखान्विप्रांस्तौन् पितृभ्यश्च सर्व्वदा”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“द्वौ दैवे प्राक् चयः पित्र्यउदगेकैकमेव वा ।

मातामहानामथेवं तन्त्रं वा वैश्वदैविकम्”—इति ॥

मातामहानामथेवमिति संख्यादिङ्नियमयोरतिदेशः । वैश्व-  
दैविकं कर्म आहुद्वयार्थमावृत्त्याऽनुष्ठेयं तन्त्रेण वेत्यभिप्रेत्य तन्त्रं वा  
वैश्वदैविकमित्युक्तम् । अतएव मरीचिः,—

“तथा मातामहआहुं वैश्वदेवसमन्वितम् ।

कुर्वीत भक्तिसम्पन्नस्तन्त्रं वा वैश्वदैविकम्”—इति ॥

अथ द्वयोरपि आहुयोर्वैश्वदैविककर्म्मणः तन्त्रावृत्तिविधानादेक-

\* आदित्यपुराणेऽपि,—इति सु० ।

† नास्तीदमर्द्धं मुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

प्रयोगविधिप्रयोज्यत्वं भिक्षप्रयोगविधिप्रयोज्यत्वञ्च प्राप्तम् । ततश्चैका-  
धिकारपूर्वसाधनत्वं भिक्षाधिकारपूर्वसाधनत्वञ्चावगम्यते\* ।

उपविष्टब्राह्मणनियमाः स्मृत्यन्तरे दर्शिताः,—

“पवित्रपाणयः सर्वे ते च मौनव्रताम्बिताः ।

उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शं वर्जयन्तः परस्परम्”—इति ॥

मौनिलञ्च ब्रह्मोद्यकथाव्यतिरिक्तविषयम् । अतएव यमः,—

“ब्रह्मोद्यास कथाः कुर्युः पितृणामेतदौषितम्”—इति ।

उपविष्टेष्वपि ब्राह्मणेषु यतिर्ब्रह्मचारी वा यद्यागच्छति, तदा  
सोऽपि आङ्गे भोजयितव्यः । तदाह यमः,—

“भिक्षुको ब्रह्मचारी वा भोजनार्थमुपस्थितः ।

उपविष्टेष्वनुप्राप्तः कामन्तमपि भोजयेत्”—इति ॥

हागलेयोऽपि,—

“पूजयेत् आङ्गकालेऽपि यतिं च ब्रह्मचारिणम् ।

विप्रानुद्धरते पायात् पितृमातृगणानपि”—इति ॥

मनुरपि,—

“ब्राह्मणं भिक्षुकं वाऽपि भोजनार्थमुपस्थितम् ।

ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तिः प्रतिपूजयेत्”—इति ॥

ब्राह्मणोपवेग्नानन्तरं कृत्यं पुराणेऽभिहितम्,—

“आङ्गभूमौ गयां ध्यात्वा ध्यात्वा देवं गदाधरम् ।

ताभ्याश्चैव नमस्कृत्य ततः आङ्गं प्रवर्त्तयेत्”—इति ॥

\* ततश्चैकाधिकारात् पूर्वसाधकत्वं भिक्षाधिकारात् पूर्वसाधकत्वञ्चाव-  
गम्यते,—इति सो० भा० । •धिकारापूर्वसाधनत्वमिति लक्षात्कं प्रतिभाति ।

आङ्गं करिष्यदित्येवमुपविष्टान् ब्राह्मणान् पृच्छेदित्यर्थः । अत-  
एवोक्तं तत्रैव,—

“उभौ हस्तौ समौ कृत्वा जानुभ्यामन्तरे स्थितौ ।

सप्रश्रयस्योपविष्टान् सर्वान् पृच्छेत् द्विजोत्तमान्”—इति ॥

कुरुष्वेति तैः अनुज्ञातो देवताभ्यः पितृभ्यसेति मन्त्रं चिः पठेत् ।

तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे,—

“देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्यएव च ।

नमः स्वधायै स्वाहायै नित्यमेव नमो नमः ॥

आद्येऽवसाने आङ्गस्य चिरादसं जपेत्सदा”—इति ।

अनन्तरं सर्वतस्तिलान्मिकिरेत् । तदुक्तं निगमे । “अपहता इति  
तिलान्मिकिरेत्”—इति । तिलान्मिकीर्य दर्भासनं दद्यात् । तदुक्तं  
पुराणे,—

“कुरुष्वेति च तैरुक्तो दद्याद्दर्भासनं ततः”—इति ।

दर्भासनदानञ्च ब्राह्मणहस्ते उदकदानपूर्वकं कर्त्तव्यम् । अतएव  
याज्ञवल्क्यः,—

“पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा विष्टरार्थान् कुशानपि”—इति ॥

विष्टरार्थानासनार्थान् कुशानासनेषु दत्त्वेत्यर्थः । तदुक्तं पुराणे,—

“आसने चासनं दद्याद्दामे वा दक्षिणेऽपि वा”—इति ।

वामे वा दक्षिणेऽपि वेत्ययं विकल्पः पित्र्यर्थादेवार्थब्राह्मणासन-  
दानविषयतया व्यवस्थितो द्रष्टव्यः । अतएवोक्तं तत्रैव,—

“पितृकर्मणि वामे वै देवे कर्मणि दक्षिणे”—इति ।

देवे कर्मणासनदाने विशेषः काठकोऽभिहितः । “देवानां सववा-

दर्भाः”—इति । आसनं दत्त्वा पुनर्निमग्नयेत् । तदाह संप्रहकारः ।  
 “ततः पुनरपो दत्त्वा निमग्नयेत् । दैवे चणः क्रियतां, ततः ओम्  
 तथेति विप्रो ब्रूयात् । प्राप्नोतु भवानिति कर्त्ता पुनर्ब्रूयात्,  
 प्राप्तवानिति विप्रः पुनर्ब्रूयात्”—इति । निमग्नपञ्च निरङ्कुष्ठं हस्तं  
 गृहीत्वा कर्त्तव्यम् । तदुक्तं पुराणे,—

“निरङ्कुष्ठं गृहीत्वा तु विश्वान् देवान् समाह्वयेत्”—इति ।

अङ्गुष्ठयतिरिक्तं हस्तं गृहीत्वा निमग्न विश्वान् देवान् समाह्वये-  
 दित्यर्थः । आवाहनेतिकर्त्तव्यतामाह यमः,—

“यवहस्तस्ततो देवान् विश्वाप्यावाहनं प्रति ।

आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवास इत्युच्यते ॥

विश्वेदेवाः शृणुतेति मन्त्रं जप्त्वा ततोऽक्षतान् ।

ओषधयेति<sup>(१)</sup> मन्त्रेण विकिरेत् प्रदक्षिणम्”—इति ॥

प्रदक्षिणं दक्षिणपादादिमस्तकान्तमक्षतान्विकिरेत् आरोपये-  
 दित्यर्थः । विश्वेदेवास इत्युच्यतेति दृष्टव्यं ।

“ऋतुर्दक्षो वसुः सत्यः काशः कामस्तथैव च ।

धुनिश्च रोचनश्चैव \* तथा चैव पुरुरवाः ॥

आर्द्रवाश्च † दग्धेते तु विश्वेदेवाः प्रकीर्त्तिताः”—इति ॥

\* धुरी विनोचनश्चैव,—इति सु० । धुरिश्च नोचनश्चैव,—इत्यन्यत्र  
 पाठः ।

† आर्द्रवाश्च,—इत्यन्यत्र पाठः ।

(१) ओषधयेति,—इत्यत्र विसर्गलोपे सन्धिरार्षः । ओषधय इति,—  
 इति क्वचित् पाठः ।

तेषां मध्ये पुरुरवार्द्रवसंश्रुता विश्वेदेवा अवावाह्याः, पार्वण-  
 आहुतात् । अतएव शङ्कः,—

“इष्टिआहुते ऋतुर्दक्षः संकीर्त्त्यै वैश्वदेविके ।

नान्दीमुखे सत्यवसू काम्ये च धुनिरोचनौ ॥

पुरुरवार्द्रवौ चैव पार्वणे समुदाहृतौ ।

नैमित्तिके कालकामावेव सर्वत्र कीर्त्तयेत्”—इति ॥

इष्टिआहुते कर्माङ्गिआहुतम् । तच्च पारस्करेण दर्शितम्,—

“निषेककाले सोमे च सोमन्तोन्नयने तथा ।

ज्ञेयं पुंसवने आहुते कर्माङ्गं दृष्ट्विवत्कृतम्<sup>(१)</sup>”—इति ॥

दृष्ट्विवदित्यनेन दृष्टिआहुतं कर्माङ्गिआहुतमन्यदिति ज्ञायते ।

नान्दीमुखं दृष्टिआहुतम् । तत्स्वरूपं दृष्टव्यमिष्ट आह,—

“पुंसवन्मवावाहदौ दृष्टिआहुतमुदाहृतम्”—इति ।

आदिशब्देनाक्षप्राशनचूडाकरणादिसंस्कारा गृह्यन्ते न तु गर्भा-  
 धानपुंसवनसोमन्तोन्नयनानि, तच्च क्रियमाणस्य कर्माङ्गिआहुतात्<sup>(२)</sup> ।  
 काम्यं फलकामनोपाधिकम्<sup>(३)</sup> । पार्वणममावास्याआहुतम्<sup>(४)</sup> । नैमि-  
 त्तिकं सपिण्डीकरणम् । ननु,

(१) निषेककालो गर्भाधानकालः । सोमः सोमयागः । सोमन्तोन्नयन-  
 पुंसवने गर्भावस्थाकर्त्तव्यसंस्कारविशेषौ ।

(२) एकमेव दृष्टिआहुतं तत्र तत्र तत्रादिशब्देनाङ्गं नामार्थं कर्माङ्गत्वेन  
 दृष्टिआहुतत्वेन च परिभाषितमित्यनुसन्धेयम् ।

(३) “कामाय तु हितं काम्यमभिप्रेतार्थसिद्धये”—इति पुराणेषु  
 स्मर्यते ।

(४) “अमावास्यां यत् क्रियते तत् पार्वणमुदाहृतम्”—इति स्मरणा-  
 मिति भावः ।

“एकोद्दिष्टं यत् आहुं तन्नैमित्तिकमुच्यते”—

इति नैमित्तिकशब्द एकोद्दिष्टे रुढत्वात्कथं सपिण्डीकरणे प्रयु-  
ज्यते इति । सत्यं, तथापि ‘तदप्यदैवं कर्त्तव्यम्’—इत्येकोद्दिष्टस्य  
दैवहीनत्वेन कामकायसंज्ञकानां विभेदां देवानामन्यथानुपपत्तेः  
एकोद्दिष्टयुक्तं सपिण्डीकरणं नैमित्तिकशब्देन लक्षणमुच्यते । विश्वान्  
देवानावाह्यार्थं पात्रासादनादि कुर्यात् । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“यवैरन्यपकीर्याच भाजने सपविचके ।

ग्रन्थो देवा पयः चिक्षा जवोऽसीति यवांसुधा”—इति ॥

मत्स्यपुराणेऽपि,—

“विश्वान् देवान् यवैः पुष्पैरभ्यर्च्यसनपूर्वकम् ।

पूरयेत्पात्रयुग्मन्तु स्यात्तर्भपविचके”—इति ॥

प्रचेता अपि,—

“एकैकस्य तु विप्रस्य अर्घ्यं पात्रे विनिक्षिपेत् ।

जवोऽसीति यवान् कौत्सां<sup>(१)</sup> गन्धपुष्पैः संपूजितम्”—इति ॥

अर्घ्यपात्राणि सौवर्णराजतादीनि । तदाह कात्यायनः । “सौवर्ण-  
राजतौदुम्बरखट्वमणिमयानां पात्राणामन्यत्वेन, यानि वा विप्रस्ये,  
पत्रपुटकेषु वा”—इति । यानि वा तैजसानि कांस्यादीनि, तेषु  
वेत्यर्घ्यः । राजतं पात्रं पित्र्ये विनियुज्यते, न दैवे । तदाह राजतं  
पात्रमधिष्ठाय,—

(१) कौत्सां विचिष्य । “तु विक्षेपे”—इति स्मरणात् ।

“शिवनेत्रोद्भवं<sup>(१)</sup> यस्मादतस्तत् पितृवल्लभम् ।

अमङ्गलं तत् यत्नेन देवकार्येषु वर्जितम्”—इति ॥

अर्घ्यपवित्रकं प्रतिपात्रं भेदेन कार्यम् । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते,—

“हे हे शस्त्राके देवानां पात्रे कृत्वा पयः क्षिपेत्” ।

पवित्रकरणेति कर्त्तव्यतामाह याज्ञवल्क्यः,—

“पवित्रे स्य इति मन्त्रेण हे पवित्रे च कारयेत् ।

अन्तर्दर्भं कुशस्त्रिके कौशे प्रादेशसंभिते”—इति ॥

कुशस्त्रिक इति कुशमन्त्रे कृत्वा क्षिप्ते । अतएव यज्ञपार्थः,—

“श्रोत्रधीमन्त्रे कृत्वा अङ्गुष्ठाङ्गुलिपर्वणोः ।

क्षिप्त्वात् प्रादेशमाचन्तु पवित्रं विष्णुरब्रवीत् ॥

न मन्त्रेण न काष्ठेन न लोहेन न मृण्मयात्”—इति ।

अमन्त्रं, स्वाहाया इति मन्त्रेण देवतार्थं ब्राह्मणसमीपेऽर्घ्यपात्रं  
स्थापयेत् । तथाच मार्ग्यः,—

“स्वाहेति चैव देवानां होमकर्म्मण्युदाहरेत्”—इति ।

देवानां होमकर्म्मण्यर्घ्यदाने कर्म्मण्युपस्थिते पात्रं स्थापयितुं  
स्वाहाया इति मन्त्रसुच्चारयेदिति प्रकरणादेव गम्यते । अर्घ्यपात्रं  
स्थापयित्वा विग्रहस्तेऽर्घ्यं दद्यात् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तेऽर्घ्यं विनिक्षिपेत्” ।

अर्घ्यदाने विशेषमाह मार्ग्यः,—

“दत्त्वा हस्ते पवित्रन्तु संपूज्यार्थं विनिक्षिपेत्”—इति ।

(१) “लोऽरोदीत्, यदरोदीत् तत् वज्रस्य वज्रत्वं तस्य यदम्बु व्यशीर्यत  
तद्रजतमभवत्”—इति ब्राह्मणवाक्यमभासुसन्नेभम् ।

इत्येवमिति वडवचनमुपक्रमगतैकवचनानुरोधादविवक्षितम् ।  
तदनन्तरमुदकपूर्वकं गन्धादि देयम् । तथा च याज्ञवल्क्यः,—

“दत्त्वोदकं गन्धमाख्यं धूपदानं प्रदीपकम्”—इति ।

गन्धादिदानमाच्छादनस्याप्युपलक्षणं, तदन्तर्गतत्वात् । एवमासन-  
प्रभृत्याच्छादनपर्यन्तं वैश्वदेविकार्चनं काण्डानुसमयेन<sup>(१)</sup> कृत्वा आस-  
नाद्याच्छादनपर्यन्तं पिचर्चनं प्राचीनावीत्यप्रदक्षिणं कुर्यात् । तदाह  
याज्ञवल्क्यः,—

“अपसव्यन्ततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षिणम्”—इति ।

ननु दैवे पितृये च आसनाद्याच्छादनपर्यन्तानां पदार्थानामपि  
पदार्थानुसमयेनैवानुष्ठानं न्याय्यं न तु काण्डानुसमयेन । पदार्थानु-  
समये हि तेषां प्रधानप्रत्यासत्तिर्भवति अवैषम्यं च, अन्यथा केषाञ्चित्  
प्रधानप्रत्यासत्तिः केषाञ्चित्तेति वैषम्यमापद्येत । सत्यम्, आसनादि-  
पदार्थेषु वचनबलात्काण्डानुसमयएव स्वीक्रियते । वाचनिकत्वञ्च,  
‘अपसव्यं ततः कृत्वा’—इति वैश्वदेविकासनादिपदार्थकाण्डादूर्ध्वं  
पिचर्चनविधानात् । आसनादिदानप्रकारमाह सएव,—

“दिगुणांस्तु कुशान् दत्त्वा शुश्रूक्षन्त्येवमृचा सह ।

आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायान्तु न स्ततः ॥

यवार्थास्तु तिलैः कार्याः कुर्यादर्थ्यादि पूर्ववत् ।

दत्त्वाऽर्थं संस्तवांस्तोषां पात्रे कृत्वा विधानतः ॥

(१) दैवे एकैकं काण्डं कृत्वा पितृये तत् कर्त्तव्यमिति काण्डानुसमयः । दैवे  
एकैकं पदार्थं कृत्वा पितृये च पदार्थः कर्त्तव्य इति पदार्थानुसमयः ।  
पदार्थसमूहः काण्डम् । तथाच दैवे आसनप्रभृत्याच्छादनान्तर्गत-  
धर्मसमापनानन्तरं पितृये तत्कृत्योपदेशादत्र काण्डानुसमयः ।

पितृभ्यः स्थानमसीति न्युजं पात्रं करोत्यधः”—इति ॥

दिगुणान् दिगुणभुग्नान् सतिलान् कुशानासमार्थं दद्यात् । तदुक्तं  
काठके । “पितृणां दिगुणांस्तिलैः” इति ।

आसनदानात्पूर्वं पश्चाच्चोदकं दद्यात् । तथा चाश्वलायनः ।  
“अपः प्रदाय दर्भान् दिगुणभुग्नानासनं प्रदाय” । अपः प्रदायेति  
आद्धे चणः क्रियतामिति पूर्ववत् जलं दत्त्वा । पितृणावाहयिष्ये इति  
ब्राह्मणान् स्पृष्ट्वा आवाहयेति तैरनुज्ञातः उग्रन्तस्त्वेति मन्त्रेणावाह्य-  
नमो वः पितर इति तिलान् मस्तकादिदक्षिणपादान्तमवकीर्या-  
यान्तु नः पितर इति मन्त्रेणोपतिष्ठते । तथाच प्रचेताः,—

“शिरःप्रभृति पादान्तं नमो व इति पेटके”—इति ।

उपस्थानानन्तरकृत्यमुक्तं पुराणे,—

“जपेदायान्तु नः इति मन्त्रं सम्यगग्रेषतः ।

रक्षार्थं पितृसत्रस्य त्रिःकालः सर्वतो दिशम् ।

तिलांस्तु प्रक्षिपेन्मन्त्रमुच्चार्यापहता इति” ॥

अर्घ्याद्याच्छादनान्तं पूर्ववत् कुर्यात् । अर्चार्थपात्रासनादौ  
विशेषोविष्णुना दर्शितः । “दक्षिणाग्रेषु दक्षिणापवर्गेषु चमसेषु  
चिखपश्चादग्निश्चेत्क्षत्रोदेवीरिति” । अयमर्थः । दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु  
दक्षिणापवर्गंतथाऽऽसादितेषु पवित्रान्तर्हितेषु चमसेषु चिखपश्चाद-  
ग्निश्चेत्क्षत्रोदेवीरभिष्टयइति मन्त्रेण प्रतिपाद्यमपि आसिञ्चेदिति ।  
ग्रौणकोऽपि । “पात्रेषु दर्भान्तर्हितेष्वपः प्रदाय शशोदेवीरभिष्टय-  
इत्यनुमन्वितास्तु तिलानावपति, तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोसवो  
देवनिर्मितः । प्रत्नमद्भिः प्रत्नस्वधया पितृनिर्मांस्तोकाग्रौणयाहि नः

स्रधानम इति” । अत्र च पित्रादीनां चवाणामेकैकस्थानेकब्राह्म-  
णमिमन्त्रणे सर्वेषामेकब्राह्मणमिमन्त्रणेऽपि चीखेवार्धपात्राणि न तु  
ब्राह्मणसङ्ख्याया । अतएव वैजवापः,—

“सौत्वां पितॄणां चीखेव कुर्यात्पात्राणि धर्मवित् ।

एकस्मिन्वा बज्रं वा ब्राह्मणेषु यथाविधि” ॥

सौत्वां तिस्रानर्धोदकेषु चिन्तेत्यर्थः । अर्धपवित्रश्चायुग्मसङ्ख्याया  
कर्त्तव्यम् । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते,—

“तिस्रस्तिस्रः शलाकाः स्युः पितॄपात्रेषु पार्वणे”—इति ।

तिस्रप्रक्षेपानन्तरं गन्धपुष्पाणि प्रक्षिपेत् । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे,—

“अर्घ्याः पुष्पैश्च गन्धैश्च ताः प्रपूज्याश्च शास्त्रवत्”—इति ।

या अर्घ्यार्हास्ता आपस्ता गन्धादिभिः पूज्या इत्यर्थः । अनन्तर-  
कर्त्तव्यमाह श्रौतकः,—“ताः प्रतिग्राहयिष्यन् स्वधार्था इति” । ता-  
अपो ब्राह्मणैः प्रतिग्राहयिष्यन् स्वधार्था इति मन्त्रेण स्थापयेदित्यर्थः ।  
ततः पवित्रान्तर्हितेषूदकपूर्वकं वा दिव्या इति मन्त्रेणाध्वोदकं  
दद्यात् । तथाच पैठीनसिः । “ततो ब्राह्मणहस्तेषूदकपूर्वकं दर्भाग्रदा-  
योदकपूर्वकमर्धोदकं ददाति वा दिव्या इत्युक्त्वाऽसावेतत्ते अर्धो-  
दकमित्यप उपसृष्ट्यैवमेवेतरयोः”—इति । अत्र विशेषमाह धर्मः ।  
“वा दिव्या आप इति पात्रं पाणिभ्यामुद्धृत्य नाम गोचरे गृहीत्वा  
सपवित्रहस्तेऽर्घ्यं दद्यात्”—इति । यत्तु पैठीनसिचने हस्तेष्विति बज्र-  
वचनम्, तत् चीखीनेकैकचेति विहितब्राह्मणसङ्ख्यापक्षे । ब्राह्मण-  
हस्तेषूदकपूर्वकं दर्भाग्रदायेति पित्र्यब्राह्मणार्चनएव बज्रवचनप्रयो-  
गात् । अन्यथा, एवमितरयोरिति पितामहप्रपितामहार्च्यब्राह्मणा-

र्चनस्य पृथग्विधानं न स्यात् । (१) एवमर्घ्यं दत्त्वा तेषामर्धोदकानां  
संस्तवान् विप्रहस्तेभ्यः पात्रेषु गलितान् पितॄपात्रे संगृह्य तत्पात्रं  
न्युजमधोमुखं “पितॄभ्यः स्नानमग्नि”—इत्यधः कुर्यात् भूमौ निद-  
ध्यात् इत्यर्थः । न्युजकरणानन्तरकर्त्तव्यमाह वैजवापः,—

“तस्योपरि कुशान्दत्त्वा प्रदद्याद्देवपूर्वकम् ।

गन्धपुष्पाणि धूपञ्च दीपवस्त्रोपवीतकम्”—इति ॥

देवपूर्वकमित्यर्थं पदार्थानुसमयो याज्ञवल्क्योक्तकाण्डानुसमयेन  
यह विकल्पते इत्यविरोधः । एवं गन्धपुष्पादिभिर्ब्राह्मणभक्त्याग्नी  
करणाख्यं कर्म कुर्यात् । तदाह कात्यायनः,—

“गन्धान्ब्राह्मणसात्कृत्वा पुष्पाण्युत्तुभवानि च ।

धूपं चैवानुपूर्व्येण अग्नौ कुर्यादतः परम्”—इति ॥

अग्नौ करणप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अग्नौ करिष्यन्नादाय पृच्छत्यग्नें दत्तमुतम् ।

कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो जुलाऽग्नौ पितॄयज्ञवत् ॥

ऊतग्रेषं प्रदद्यात्तु भाजनेषु समाहितः ।

यथास्नाभोपपन्नेषु रौप्येषु तु विशेषतः”—इति ॥

अग्नौ करिष्यन् दत्तमुतमन्त्रमादाय “अग्नौ करिष्ये”—इति ब्राह्म-  
णान् पृच्छेत् । दत्तशब्देन शाकादेर्निरासः । ततः कुरुष्वेति तैरनु-  
ज्ञातः, “सन्निधायुपसमाधाय\* मेक्षणेनावदाय सोमाय पितॄमते स्वधा-

\* सन्निधायुपसमाधाय,—इति सु० ।

(१) दत्त्वाऽर्घ्यं संस्तवांस्तेषां (७२४।६) इति याज्ञवल्क्यवचनं आचष्टे एव-  
मर्घ्यं दत्त्वेत्यादिना ।

नमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वधानमः”—इति पिण्डपिष्टयज्ञविधानेनाग्नौ जुहुयात् । ततोमेचणं ऊत्वा ऊतशेषं यथास्नाभोपपक्षेषु पित्रादि-  
भाजनेषु\* दद्यात् न वैश्वदेवभाजनेषु । तदुक्तं पुराणे,—

“अग्नौकरणशेषन्तु न दद्याद्वैश्वदेविके”—इति ।†

अग्नौकरणञ्च प्राचीनावीत्युपवीती वा कुर्यात् । तत्प्रकृतिभूतस्य पिण्डपिष्टयज्ञस्य दैविकत्वपैष्टकत्वाभ्यामुभयविधत्वेन विकल्पितो-  
भयधर्मकत्वात्, तद्विकृतिभूताग्नौकरणहोमेऽपि प्राचीनावीतिलोप-  
वीतित्वयोर्विकल्पोऽवगम्यते । अत्र च यथाशास्त्रं व्यवस्था द्रष्टव्या ।  
अग्नौकरणञ्च स्मार्त्तत्वेन विवाहाग्नौ कर्त्तव्यम् । यदा तु सर्वाधाने-  
नौपासनाग्निर्नास्ति, तदा दक्षिणाग्नौ जुहुयात्, तदसन्निधाने लौकि-  
काग्नौ । तथा च वायुपुराणम्,—

“आद्यस्य दक्षिणाग्निन्तु होमार्थं वै प्रयत्नतः ।

अग्न्यर्थं लौकिकं वाऽपि जुहुयात्कर्मसिद्धये”—इति ।

अग्न्यर्थमौपासनाग्निकार्यसिद्धयर्थम् । दक्षिणाग्न्यसन्निधाने पाणौ  
होमः कर्त्तव्यः । तथा च सत्यन्तरम्,—

“हस्तेऽग्नौकरणं कुर्यादग्नौ वा साम्निको द्विजः”—इति ।

साम्निकः सर्वाधानेनाहिताग्निर्दक्षिणाग्न्यसन्निधाने हस्ते लौकि-  
केऽग्नौ वाऽग्नौकरणं कुर्यादित्यर्थः । यदा त्वर्धाधानेनाहिताग्नि-  
र्ह्यग्निमान्† तदौपासनाग्नावग्नौकरणं कुर्यात्, तदभावे द्विजपाण-  
वसु वा । तथाच मार्कण्डेयः, । “अनाहिताग्निस्त्रौपासनाग्न्यभावे

\* मित्रादिभोजनपात्रेषु,—इति सु० ।

† यदा त्वर्धाधानेनाहिताग्निर्नाहिताग्निर्वाऽग्निमान्,—इति सु० ।

द्विजेऽसु वा”—इति । अनाहिताग्निशब्देनार्धाधानेनाहिताग्निर्ग-  
ह्यते । अप्वग्नौकरणं जलसमीपे आहुकरणे वेदितव्यम् ।

तदाह कात्यायनः,—

“विष्णुधर्मात्तरे वाऽसु मार्कण्डेयनयः स्मृतः ।

य यदाऽपां समीपे स्थाञ्छाहुं श्रेयो विधिसदा”—इति ।

यन्तु मनुनोक्तम्,—

“अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत्”—इति ।

तद्ब्रह्मचारिविषयम् । तदाह जातृकर्णः,—

“अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणौ दद्यान्तु दक्षिणे ।

अग्न्यभावः स्मृतस्त्वावद्यावद्भार्या न विन्दति”—इति ।

विद्यमानेऽप्यग्नौ काम्यादिषु चतुर्षु आहुषे ब्राह्मणपाणावेव  
होमः । तदाऽऽर्ग्यकाराः,—

“अग्न्यष्टकं च पूर्वेषुर्मासिमासि च पार्वणम् ।

काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यामेवोद्दिष्टमथाष्टमम् ॥

चतुर्ध्वेषु सामीनामग्नौ होमो विधीयते ।

पित्र्यब्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्ध्वपि”—इति ।

“हेमन्ताग्निश्रियोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टम्योऽष्टकाः”—इति वि-  
हितान्यष्टकाआहुतानि । तत्राष्टकाआहुतानामुत्तरदिने नवम्यां क्रिय-  
माणं आहुमग्न्यष्टकम् । पूर्वेषुः सप्तम्यां क्रियमाणं आहुं ‘पूर्वेषुः’—  
इति पदेन लक्षणयोक्तम् । प्रतिमासं क्रियमाणमापरपक्षिकं आहुं  
‘मासिमासि’—इत्यनेनोक्तम् । पार्वणं सर्वश्राद्धप्रकृतीभूतममावस्था-  
आहुम् । काम्यं पुत्रादिफलकामनया क्रियमाणं आहुम् । आभ्यु-

इक्षिकभ्रातृमभ्युदय इति पदेनोक्तम् । अष्टकास्थश्राद्धमष्टम्यामिति पदेनोक्तम् । एकोद्दिष्टपदेन सपिण्डीकरणं लक्षणयोक्तं, सपिण्डीकरणे एकोद्दिष्टस्यापि सद्भावात् । एषां मध्ये आद्येषु चतुर्षु सामिकानाम-  
ग्नावेवाग्नौकरणहोमः, उत्तरेषु सामीनां पित्र्यब्राह्मणहस्तएवेति\* ।  
पाणौ होमे तु विशेषः कात्यायनेन दर्शितः,—

“पित्र्ये चः पक्षिभूर्धन्यस्तस्य पाणावनग्निकः ।

ऊत्वा मन्त्रवदन्येषां तृष्णीं पात्रेषु निक्षिपेत्”—इति ।

यत्तु यमेनोक्तम्,—

“दैवविप्रकरेऽनग्निः कृत्वाऽग्नौकरणं द्विजः”—इति ।

तत्र विकल्पेन व्यवस्था द्रष्टव्या । दैविकब्राह्मणपाणौ होम-  
पक्षेऽपि पित्र्यब्राह्मणपात्रेष्वेव शेषं निक्षिपेत् । अतएव वायु-  
पुराणम्,—

“ऊत्वा दैवकरेऽनग्निः शेषं पित्र्ये निवेदयेत् ।

न हि स्रताः शेषभाजो विश्वेदेवाः पुराणमैः”—इति ।

पाणौ होमे यत्कर्त्तव्यं तदाह ग्रीनकः । “अनग्निस्येदाद्यं गृहीत्वा  
भवत्स्वेवाग्नौकरणम्—इति पूर्ववत्तथाऽस्त्विति” । अयमर्थः । आद्यं  
उत्तमुत्तमं गृहीत्वा “भवत्स्वेवाग्नौकरणहोमं करिष्ये”—इति पूर्ववत्  
ब्रह्मा तथाऽस्त्विति तैरनुज्ञातो जुहुयात्,—इति । यमोऽपि,—

“अग्नौकरणवत्तत्र होमोदैवकरे भवेत् ।

पर्यस्यदर्भानासीर्यं यतो ह्यग्निसमो हि सः”—इति ।

पर्यस्यदर्भाः परिसरणयोग्यदर्भाः । दैवकरणहोनेन पित्र्यब्राह्मण-

\* हेमन्तप्रश्निरयोरित्यारभ्य स्वरन्तोऽग्नौ नास्ति ना० पुष्पके ।

करोऽप्युपलक्ष्यते । उभयत्रापि विकल्पेनाग्नौकरणस्य विधानात् ।  
पाणितले ऊतस्याग्नस्य विनियोगमाह गृह्यपरिशिष्टकारः,—

“यच्च पाणितले दत्तं यच्चान्यदुपकल्पितम् ।

एकीभावेन भोक्तव्यं पृथग्भावो न विद्यते ॥

अन्नं पाणितले दत्तं पूर्वमन्नमभ्युदयः ।

पितरस्तेन दृश्यन्ति शेषां न लभन्ति ते”—इति ।

यदा दैवविप्रकरे होमस्तदा पितृमातामहश्राद्धद्वयार्थं सकृदेवा-  
नुष्ठेयः । वैश्वदेवभेदेऽपि तत्राधिकरणकारकस्य संप्रतिपन्नत्वात् । यदा  
पित्र्यब्राह्मणकरे होमस्तदा मातामहब्राह्मणकरेऽपि पृथगनुष्ठेयः, वैश्व-  
देविकतन्त्रत्वेऽपि तत्राधिकरणकारकस्यासंप्रतिपन्नत्वात्<sup>(१)</sup> ।

तथा च कात्यायनः,—

(१) दैवब्राह्मणहस्ते होमविधानपक्षे दैवब्राह्मणहस्तएवाग्नौकरणहोम-  
स्याधारइति स एव तस्याधिकरणकारकं, आधारास्तैवाधिकरण-  
कारकतया स्मरणात् । वैश्वदेवभेदेऽपि एकस्मिन् वैश्वदेवब्राह्मणहस्ते  
अग्नौकरणहोमे कृतेऽपि शास्त्रोक्तएवाधारे स कृतोभवतीति नास्य  
पुनरावृत्तिः । पित्र्यब्राह्मणहस्ते होमपक्षे हि पितृब्राह्मणहस्तएव  
होमस्याधिकरणकारकं भवति । मातामहपक्षे तु न पितृब्राह्मणो-  
वर्त्तते किन्त्वन्यएव । पित्र्यब्राह्मणहस्ते होमविधिस्तु पितृपक्षएव  
प्रवर्त्तते । तस्य च ‘मातामहानामप्येवं’—इत्याद्यतिदेशवत्तान्माता-  
महपक्षे प्राप्तिः । एवञ्च पितृब्राह्मणस्थाने मातामहब्राह्मणवत्  
पितृब्राह्मणहस्तस्थाने मातामहब्राह्मणहस्तोऽपि तत्पक्षीयाग्नौकरण-  
होमाधारतया अतिदेशेन प्राप्यते इति यत्तमधिकरणकारकस्य  
भिन्नत्वम् । तथाचाधिकरणकारकभेदात् होमोऽपि भेदेनैव कर्त्तव्य-  
इति भावः ।

“मातामहस्य भेदेऽपि कुर्यात्तन्त्रे च\* सामिकः”-इति ।  
वैश्वदेविकस्य भेदे तन्त्रे च मातामहस्य मातामहार्थब्राह्मण-  
स्यापि पाणौ होमं सामिकः कुर्यादित्यर्थः । पाचाणि द्विः प्रचा-  
लयेत् । तथा च ब्रह्माण्डपुराणम्,—

“प्रचास्य हस्तपाचादि पश्चादग्निर्दिधाभवत् ।

प्रचालनं जलं दर्भैस्तिलमिश्रं क्षिपेच्छुचौ”-इति ।

हस्तेन निर्मुष्टं पाचादीति मध्यमपदलोपी समासः । आदि-  
शब्देन हतादिधारणार्थं गृह्यते । एवं प्रचालितेषु पात्रेषु ऊतशेषं  
प्राचीनावीती पितृपात्रेषु निधाय सप्तादितान् पदार्थान् परिवेषयेत् ।  
तथा च श्रौतकः,—

“ऊलाऽग्नौ परिशिष्टन्तु पितृपात्रेष्वनन्तरम् ।

निवेद्यैवापसव्येन परिवेषणमाचरेत्”-इति ।

अपसव्येनेति ऊतशेषनिवेदनेनाप्येति न परिवेषणेन । अतएव  
कार्ष्णाजिनिः,—

“अपसव्येन कर्त्तव्यं पित्र्यं हव्यं विशेषतः ।

अन्नदानादुते सर्वमेवं मातामहेष्वपि”-इति ।

परिवेषणप्रकारो मनुना दर्शितः,—

“पाणिभ्यामुपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्द्धितम् ।

विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन् शनकैरुपनिक्षिपेत्”-इति ।

अन्नस्य वर्द्धितमन्नेन पूर्णं परिवेषणपात्रं विप्रान्तिके भोजनार्थ-

\* कुर्यात्तन्त्रे च,—इति भा० शा० ।

पात्रे । स्वयमिति वचनात् स्वयं परिवेषणं मुख्यम् । अतएव वायु-  
पुराणम्,—

“फलस्थानन्तता प्रोक्ता स्वयं तु परिवेषणात्”-इति ।

यत्तु तत्रैवोक्तम्,—

“परिवेषणं प्रशस्तं हि भार्यया पितृदत्तये ।

पितृदेवमनुव्याणां स्त्रीसहायोयतः स्मृतः”-इति ।

तदितरापेक्षया वेदितव्यम् । भार्ययाऽपि सवर्णयैव परिवेषणं  
कार्यम् । तथा च नारायणः,—

“यद्व्यं यत्पवित्रं यत्पित्र्यं यत्सुखावहम् ।

द्विजातिभ्यः सवर्णाया हस्तेनैव तु दीयते”-इति ।

हस्तेन हस्तद्वयेनेत्यर्थः । हस्तेनापि न साक्षाद् देयं, अपि तु  
दर्श्यादिद्वारा । अतएव वृद्धशातातपः,—

“उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामाहृत्य परिवेषयेत्”-इति ।

मत्स्येनोक्तम्,—

“हस्तदत्तास्तु ये स्नेहा क्षवणव्यञ्जनादयः ।

दातारन्नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुञ्जीत किञ्चिदम्”-इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“नापवित्रेण हस्तेन नैकेन न विना कुशम् ।

नायसेनैव पात्रेण आह्वेषु परिवेषयेत्”-इति ।

आयसेन अयोमयपात्रेण नैव परिवेषयेत् । परिवेषणे कानि

\* हस्तन,—इत्यादिः एतदन्तोऽग्नौ नास्ति ना० पुस्तके ।

पात्राणि प्रशस्तानीत्यपेक्षिते विष्णुः । “एतादिदाने तैजसानि पात्राणि  
वा फल्गुपात्राणि वा प्रशस्तानि । अत्र च पितृगाथा भवति,—

सौवर्णराजताभ्याश्च खड्गेनौदुम्बरेण च ।

दत्तमचयतां यान्ति फल्गुपात्रेण वाऽप्यथ” — इति ।

खड्गेन खड्गमृगशृङ्गकृतदर्वादिना । फल्गुपात्रेण काकौदुम्बरि-  
काख्यवृक्षदारुकृतदर्वादिना\* । अन्यान्यपि परिवेषणीयान्याह मनुः,—

“भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं मूलानि च फलानि च ।

हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥

उपनीयं तु तत्सर्वं ग्रनकैः सुसमाहितः ।

परिवेषयेत्तु प्रयतः गुणान् सर्वान् प्रचोदयन्” — इति ।

शौनकोऽपि,—

“शाकं सर्वमुपानीय निवेद्य च पृथक् पृथक् ।

विधिना दैवपूर्वं तु परिवेषणमारभेत्” — इति ।

सम्पादितं सर्वपात्रेषु प्रक्षिप्य पात्राभिमन्त्रणं कुर्यात् । तदाह  
प्रचेताः । “सर्वं प्रकृतं दत्त्वा पात्रमासुभ्य जपेत्” — इति । अत्र  
विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“दत्त्वाऽहं पृथिवीपात्रमिति पात्राभिमन्त्रणम् ।

हृत्वेदं विष्णुरित्यन्ते द्विजांगुष्ठं निवेशयेत्” — इति ।

अनन्तरकर्त्तव्यमाह अत्रिः,—

“हस्तेन मुक्तमन्त्राद्यभिदमन्नमितीरयेत् ।

स्वाहेति च ततः कुर्यात् स्वसत्तादि निवर्त्तयेत् ॥

\* खड्गेन,—इत्यादि एतदन्तं नास्ति मा० शा० स० पुस्तकेषु ।

गोचसंबन्धनामानि इदमन्नं ततः स्वधा ।

पितृन् क्रमादुदौर्ध्वेति स्वसत्तां विनिवर्त्तयेत्” — इति ।

अयमर्थः । विश्वेभ्यो देवेभ्य इति देवतोद्देशेन शब्दोच्चारणानन्तर-  
मिदमन्नमित्युच्चारयेत्, ततः स्वाहेति मन्त्रमुच्चारयेत्, ततो न ममेति  
स्वत्वपरित्यागं कुर्यात् । ततः पित्रादिक्रमात् संबन्धगोचनानामोच्चारण-  
पूर्वकं\* देवतोद्देशं हृत्वेदमन्नमिति प्रदेयं द्रव्यं निर्दिश्य, स्वाहेति कव्य-  
दानप्रकाशकं मन्त्रमुच्चार्य, न ममेति स्वत्वपरित्यागं कुर्यात् । अन-  
न्तरकृत्यमाह सधुयमः,—

“अन्नहीनं क्रियाहीनं मन्त्रहीनञ्च यद्भवेत् ।

सर्वमच्छिद्रमित्युक्त्वा ततो यन्नेन भोजयेत्” — इति ।

अच्छिद्रं जायतामित्युक्त्वा । अनन्तरकर्त्तव्यमाह प्रचेताः,—

“अपोशानं प्रदायाथ सावित्रीं त्रिर्जपेदथ ।

मधुवाता इति वचं<sup>(१)</sup> मध्वित्येतत्त्रिकं तथा” — इति ।

मधु इत्येतत् त्रिरावर्त्तनीयमिति सतुर्यपादस्यार्थः । सावित्रीं  
सव्याहृतिकां जपेत् । तथा च याज्ञवल्क्यः,—

“सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवाता इति वचम् ।

जप्त्वा यथासुखं वाच्यं भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यताः” — इति ।

यथासुखमित्यत्र जुषध्वमित्यध्याहारः । अतएव व्यासः,—

\* सम्बन्धनामगोत्रोच्चारणपूर्वकं,—इति सु० ।

(१) वचं,—इत्यार्थोऽयं प्रयोगः । “अत्रि जेहत्तरपदादिसोपस्य हन्-  
सि” — इति पाणिनिस्मरणात् ।

“जुषधमिति ते शोकाः सम्यग्बिभृतभाजनाः ।

क्षतमौनाः समश्रीयुरपोशानादनन्तरम्”—इति ।

आहुभोक्ता वक्षिं न दद्यात् । अतएवाभिः,—

“दत्ते वाऽप्ययवाऽदत्ते भूमौ यो निक्षिपेदक्षिम् ।

तदक्षं निष्कलं याति निराग्नेः पितृभिर्गतम्”—इति ॥

भोजनोपक्रमानन्तरकर्त्तव्यमाह कात्यायनः । “अश्वत्थु जपेद्वाह-  
तिपूर्वां गायत्रीं सप्रणवां सप्तस्त्रिंशं रघोष्ठीः पित्र्यमन्त्रान् पुरुष-  
सूक्तमप्रतिरथमन्यानि च पवित्राणि<sup>(१)</sup>”—इति । मनुरपि,—

“स्वाध्यायं आवयेत्पित्र्ये धर्मशास्त्राणि चैव हि ।

आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च<sup>(२)</sup>”—इति ।

अथ सूक्तजपो यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यः । अतएव यमदग्निः,—

“अपसव्येन कर्त्तव्यं सर्वं आहुं यथाविधि ।

सूक्तसोऽजपं मुक्ता विप्राणाञ्च विस्मर्जनम्”—इति ॥

दाहभोक्तृनियमानाह षड्भ्यातापतः,—

“अपेक्षितं योन दद्यात् आहुतार्थमुपकल्पितम् ।

क्षपणो मन्दबुद्धिस्तु न स आहुफलं लभेत् ।

(१) ऋग्वेदीय ४।४।१० पञ्चमसूक्तगता ऋचः रघोष्ठाः ।

(२) स्वाध्यायोवेदः । धर्मशास्त्राणि मानवादीनि । आख्यानानि सौपर्य-  
मैत्रावरुणादीनि । इतिहासामहाभारतादयः । पुराणानि “सर्ग-  
प्रतिसर्गश्च वंशोमन्त्रराशिश्च । वंशानुवर्तितश्चैव पुराणं पञ्च-  
लक्षम्”—इत्युक्तमन्येनानि ब्रह्मपुराणादीनि । खिलानि ओसक्त-  
शिवसङ्गत्यादीनि ।

अपेक्षितं वाचितव्यं आहुतार्थमुपकल्पितम् ।

न याचते द्विजोमूढः स भवेत् पितृघातकः”—इति ।

ननु,

“याचते यदि दातारं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्ध्वजः ।

पितरस्तस्य दुष्यन्ति दातुर्भोक्तुर्न संग्रहः”—इति ।

“क्षुद्रदादशरात्रेण मुच्यतेऽकर्मणस्ततः ।

तस्मादिदात्रैव दद्यान्न याचेन्न च दापयेत्”—इति

वायुपुराणस्तु विरुध्येयातामिति चेत् । मैवम् । तयोरनुप-  
कल्पितविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । उपकल्पितवस्तुनोऽप्यत्यन्ताधिकस्य दान-  
प्रतिग्रहौ शङ्कल्लिखिताभ्यां निषिद्धौ । “नात्यन्ताधिकं दद्यान्न  
प्रतिग्रहीयात्”—इति । अनपेक्षितवस्तुनो निवारणप्रकारमाह  
निगमः,—

“नाक्षपानादिकं शङ्के वारयेन्मुखतः कश्चित् ।

अनिष्टत्वाद्भुत्वादा वारणं इत्थं संग्रह्या”—इति ।

वारणं याचनस्याप्युपलक्षणार्थम् । मुखतोयाचने मौनभङ्गा-  
विशेषात् । अपेक्षितवस्तु ददामीत्युक्ता न देयम् । तथाच यमः,—

“यावद्भुविष्यं भवति यावदिष्टं प्रदीयते ।

तावदन्नन्ति पितरो यावन्नाह ददाम्यहम्”—इति ।

भोजनकाले दादनियमाः ब्रह्माण्डपुराणे दर्शिताः,—

“न चात्रु पातयेत् कर्त्ता नाशङ्कां गिरमौरयेत् ।

\* नातु,—इति सु० ।

न चोदीचेत भुञ्जानान् न च कुर्वीत मत्सरम् ।

न दीनोनापि वा कुङ्क्षो न चैवान्यमना नरः ।

एकाग्रमाधाय मनः आङ्गं कुर्यात्सदा बुधः"—इति ।

भोक्तृनियममाह सुमन्तुः,—

"अकोधनो रसान् सम्यगद्याद्यद्यन्नं\* रोचते ।

आ तृप्तेर्भोजनमेषां कामतो† नावशेषणम्"—इति ।

निगमेऽपि । "दृष्ट्वा भुञ्जीरन् न विचोक्तयमाना अनुद्वृत्य‡ पाचम्"—इति । बोधायनोऽपि,—

"पादेन पादमाक्रम्य योभुङ्क्तेऽनापदि द्विजः ।

नैवाधौ भुज्यते ग्राह्ये निराशाः पितरोगताः"—इति ।

प्रचेता अपि,—

"पीत्वाऽऽपोशानमश्रीयात् पाचेदत्तमगर्हितम् ।

सर्वेन्द्रियाणां चापच्यं न कुर्यात्पाणिपादयोः"—इति ।

मनुरपि,—

"अत्युष्णं सर्वमन्नं स्यादश्रीरंशैव वाग्यताः ।

न च दिजातयोब्रूयुर्दाया वृष्टा हविर्गुणान्"—इति ।

अश्रीरंशैवेत्येवकारः प्रमादात्परस्परसंस्पर्शेऽपि भोजनानिवृत्त्यर्थः ।

अतएव शङ्कः,—

\* सम्यगद्याद्यद्यन्नं,—इति सु० ।

† कामतो,—इति वा० ।

‡ अविचोक्तयमानोनेद्वृत्य,—इति सु० ।

"आह्वयन्तौ तु भुञ्जानो ब्राह्मणो ब्राह्मणं सृष्टेत् ।

तदन्नमत्यजन् भुक्त्वा नायच्यष्टशतं जपेत्"—इति ।

पुनः सएव,—

"हृद्गारेणापि योब्रूयाद्ब्रूयादाऽपि गुणान्भवेत् ।

भूतलाच्चोद्धरेत्पाचं मुष्टेद्वलेन वाऽपि तत् ।

प्रौढपादोवहिकचोवहिकानुकरोऽयवा ।

अङ्गुष्ठेन विनाऽन्नाति मुखशब्देन वा पुनः ।

पीतावशिष्टमोचादि पुनरुद्धृत्य वा पिबेत् ।

खादिताङ्गं पुनः खादेन्नोदकाणि कलानि वा ।

मुखेन वा धमेदन्नं निष्ठौवेद्भाजनेऽपि वा ।

इत्यमन्नम् द्विजः आङ्गं हत्वा नष्टत्यधोगतिम्"—इति ।

प्रौढपादः आसनाद्याह्वयपादः । वहिःकक्षपत्तरवासोवहिर्भूत-  
कक्षद्विजः\* । दाहनिधममाह शङ्कः,—

"आह्वे नियुक्तान् भुञ्जानान् पृच्छेत्सवणादिषु ।

उच्छिष्टाः पितरोवान्नि पृच्छन्तो नात्र संशयः ।

दातुः यतति वाङ्मवै जिह्वा भोक्तुश्च भिद्यते"—इति ।

अन्यानपि भोक्तृनियमानाह प्रचेताः,—

"न सृष्टेदामहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कदाचन ।

न पादौ न शिरोवस्त्रं न पदा भाजनं सृष्टेत् ।

भोजनम् न निःशेषं कुर्यात् ग्राह्यः कषयन ।

\* प्रौढपादः,—इत्यादिदेवदत्तोपमोनास्ति वा० पुस्तके ।

अन्यत्र दध्नः शीरादा शीद्रात् सक्तुभ्यएवच—इति ।

न च, “न निन्देयुर्नावशेषयेयुः”—इति जमदग्निवचनविरोधः,—  
इति वाच्यं, तस्याधिकावशेषणविषयत्वात् । अतएवोक्तमेव ।  
“अस्य पुनरुत्सृष्ट्यन्तस्यासंस्कृतप्रमीतानां भागधेयत्वात्”—इति ।  
उच्छिष्टस्यासंस्कृतप्रमीतादिभागधेयत्वञ्च मनुराह,

“असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषिताम् ।

उच्छिष्टभागधेयं स्याद् दर्भेषु विकिरस्य चः”—इति ।

एवं नियमेन भुक्तवत्सु विप्रेषु यत् कर्त्तव्यन्तदाह प्रचेताः,—

“दध्नान् बुद्ध्याऽऽमादाय सतिसं पूर्ववज्जपेत्”—इति ।

पूर्ववत्सुत्याहृतिकाप्रायचीं मधुमतीञ्च जपेत्,—इति । तदाह  
कात्यायनः । “गायत्रीं मधुमतीं मधुमध्विति च जप्त्वा दध्नाः स्वेति  
पृच्छति”—इति । प्रश्नानन्तरं व्यासः,—

“दध्नाः स्वेति च पृष्टासौ ब्रूयुस्तृप्ताः स इत्यथ”—इति ।

अनन्तरकर्त्तव्यमाह मनुः,—

“सर्ववर्णिकमन्त्राद्यं संनीयाश्चाथ वारिणा ।

ससुसुजेहुक्तवतामयतो विकिरभुवि”—इति ।

सर्ववर्णा यज्जनविशेषा यस्मिंस्तत्सर्ववर्णिकम् । अथ विशेषमाह  
प्रचेताः । “ये जप्नोति भुवि क्षिपेत्”—इति । भुवि दर्भासृताया-  
मिति । अतएव मनुना, “दर्भेषु विकिरस्य चः”—इत्युक्तम् ।  
विकिरं दत्त्वा चाचामेत् । अतएव मरीचिः,—

“आद्वेषु विकिरं दत्त्वा योनाचामेत्तत्तिथमात् ।

पितरस्तस्य वत्सासन्धवन्कुच्छिष्टभोजिनः”—इति ।

अनन्तरं गण्डुपार्थमुदकं दद्यात् । तथाच मदालसावाक्यम्,—

“ततस्त्वाचमनार्थाय दद्याद्वापः सक्तुसक्तम्”—इति ।

पित्र्यब्राह्मणपूर्वकं हस्तप्रक्षालनाचमनार्थमुदकं दद्यात् । तदाह-  
विष्णुः । “उदङ्मुखेष्वाचमनमादौ दद्यात् ततः प्राङ्मुखेषु तत्सु  
प्रोक्षणम्”—इति । आङ्गदेशं सम्प्रोक्ष्य दर्भपाणिः सर्वं कुर्यात्\* ।  
ततः पिण्डनिर्वपणं कुर्यात् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“सर्वमन्नमुपादाय सतिसं दक्षिणामुखः ।

उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान् दद्यात्तु पितृयज्ञवत्”—इति ।

अयमर्थः । ब्रह्माणार्थपकन्तिसंमिश्रं सर्वमन्नमुपादाय पिण्डान्  
कृत्वोच्छिष्टसन्निधौ पितृयज्ञकल्पेन पिण्डान् दद्यात् । एतच्च चरुअप-  
णाभावे वेदितव्यम् । यदा तु चरुअपणसङ्गावस्तदाऽग्नौकरणशिष्ट-  
चरुशेषेण सह सर्वमन्नमादाय अग्निसन्निधौ पिण्डान् दद्यात् ।  
तदाह मनुः,—

“चींस्तु तस्माद्भुविःशेषात् पिण्डान् कृत्वा समाहितः ।

शौदकेनेव विधिना निर्व्वपेद्दक्षिणामुखः”—इति ।

उच्छिष्टसन्निधिसंस्कारमाह चाचिः,—

“पितृणामासनस्थानादगतस्त्रिव्वरत्रिभु ।

\* इतत्परं, ‘पैतृकब्राह्मणेषु प्रथमं हस्तप्रक्षालनपूर्वकमाचनार्थमुदकं  
दत्त्वा पश्चाद्देविकब्राह्मणेषु दत्त्वाऽनन्तरं प्रोक्षितमिति मन्त्रेण आङ्-  
देशं सम्प्रोक्ष्य दर्भपाणिः सर्वमुपरिकर्म्मजातं कुर्यादित्यर्थः’—इत्यधिकः  
पाठः सु० ।

उच्छिष्टसन्निधानम् नोच्छिष्टासनसन्निधौ”—इति ।

चिखरमिधिति उच्छिष्टसंसर्गरहितासन्नदेशोपसृष्टणार्थम् ।

अतएव ध्यासः,—

“अरक्षिमाचमुत्सृज्य पिण्डांस्तत्र प्रदापयेत् ।

यज्ञोपसृष्टतां वाऽपि प्राप्नुवन्ति न विन्दवः”—इति ।

पिण्डदाने काशमाह मनुः,—

“पिण्डनिर्वपणं केचित् पुरस्तादेव कुर्वते”—इति ।

भोजनात् पुरस्तादर्चनामन्तरमग्नौकरणानन्तरं वा पिण्डनिर्वपणं केचिदिच्छन्ति । अपरे तु भोजनानन्तरमाचमनादूर्ध्वं वा ब्राह्मणविसर्जनात् पश्चाद्वा पिण्डनिर्वपणं कचिदिच्छन्तीति, केचिदित्यनेनावगम्यते । भोजनात् पुरस्तात् पिण्डनिर्वपणं सपिण्डीकरणात् प्राविहितेष्वग्रशस्तेषु आद्वेषु, सपिण्डीकरणादिप्रशस्तआद्वेषु पश्चादेव पिण्डनिर्वपणम् । तदाह लोकाचिः,—

“अग्रशस्तेषु यागेषु पूर्वं पिण्डावनेजनम् ।

भोजनस्य, प्रशस्ते तु पश्चादेवोपकल्पयेत्”—इति ।

आचमनात् प्रागूर्ध्वं वा ब्राह्मणविसर्जनादूर्ध्वं वा पिण्डनिर्वपणमिति पक्षाः शाखाभेदेन व्यवस्थिताः । तथाच स्मृत्यन्तरम्,—

“सुनिभिर्भिन्नकालेषु पिण्डदानम् यत् स्मृतम् ।

तत् स्रग्शाखामतं यत्र तत्र कुर्याद्विचक्षणः”—इति ।

तत्राश्वलायनशाखिनामाचमनात् प्रागूर्ध्वं वेति पक्षयोः समन्वेन विकल्पः । तथाचाश्वलायनः । “भुक्तवत्सनाचाक्षेषु पिण्डान् निदधादाचाक्षेषु वा”—इति । यस्यां शाखायां काशविशेषेण श्रुतः, तत्र

प्रयोगसौकर्यार्थमाचमनादूर्ध्वं पिण्डनिर्वपणपक्षएव ग्रहीतव्यः । पिण्डनिर्वपणेति कर्त्तव्यता ब्रह्माण्डपुराणेऽभिहिता,—

“सद्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां कुर्यादुल्लेखनं द्विजः ।

प्रघर्षणं ततः कुर्यात् आद्वकर्मण्यतन्द्रितः ।

खण्डनं पेषणं चैव तथैवोल्लेखनक्रिया ।

वज्रेणाय कुशैर्वाऽपि उल्लिखेत् तु महीं द्विजः”—इति ।

खण्डनं कुशादेः खेदनं, पेषणं भूघर्षणं, वज्रशब्देन सृष्ट उच्यते<sup>(१)</sup> ।

उल्लेखनमन्त्रश्च कात्यायनेन दर्शितः । “उल्लिख्यापहता इति” ।

अनन्तरं प्रोचयेत् । “तामभ्युक्ष्य”—इति आश्वलायनस्मरणात् ।

तत्र कुशानास्तृणयात् । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे । “चिपेत् कुशांस्तत्र च दक्षिणाग्रान्”—इति । ततोऽवनेजनं कुर्यात् । तदाह सुमन्तुः—

“असाववनेनिच्छेति पुरुषं पुरुषं प्रति ।

त्रिस्त्रिरेकेन हस्तेन विदधीतावनेजनम्”—इति ।

असाविति पित्रादीन् नामगोत्राभ्यां सम्बोध्य एकेन दक्षिणहस्तेन प्रतिपुरुषं त्रिस्त्रिरेकवनेजनमुदकनिर्वपणं कुर्यादित्यर्थः । अत्राश्वलायनेनावनेजने मन्त्रान्तरमुक्तम् । “प्राचीनावीती लेखां त्रिदकेनोपमयेच्छुन्तानां पितरः”—इत्यादि । तद्विरुद्धं, शाखाभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः । पिण्डदानमन्त्राः कात्यायनेन दर्शिताः । “असावेतत्तदिति ये च त्वामन्वित्येके”—इति । असावित्यमुकगोत्रामुकशर्मानिति संबोध्य एतत्ते इति मन्त्रेण पिण्डदानं कुर्यात् । एके

(१) इत्यमेव पाठः सर्वेषु पुस्तकेषु ।

ये च त्वामन्विति मन्त्रेण पिण्डदानं कुर्यादित्याहुः । पिण्डदानं च  
सर्वं जाम्बाय\* कर्त्तव्यम् । तदुक्तं वायुपुराणे,—

“मधुसर्पिस्तिलयुतांस्त्रीन् पिण्डान्निर्वपेद्बुधः ।

जानु कृत्वा तथा सर्वं भूमौ पितृपरायणः”—इति ॥

पिण्डदानानन्तरकर्त्तव्यमाह मनुः,—

“न्युय पिण्डान् पितृभ्यस्तु प्रयतो विधिपूर्वकम् ।

तेषु दर्भेषु तं हस्तं निमृज्यास्तेपभागिनाम्”—इति ॥

तत्र मन्त्रो विष्णुना दर्शितः । “अत्र पितरो मादयध्वमिति  
दर्भमूलेषु करावर्षणम्”—इति । अनन्तरकर्त्तव्यमाह कात्यायनः ।  
“अत्र पितर इत्युक्तोदङ्मुख आतमनादावृत्यामीमदन्त पितर-  
इति जपति”—इति । आतमनात् प्राणायामोत्पवायुपौडावधि  
उदङ्मुख आसीत्, ततोऽनुच्छसन्नेव पर्यावृत्यामीमदन्तेति मनसा  
जपितोच्छसेत् । अत्र विशेषः कर्मप्रदीपे दर्शितः,—

“वामेनावर्त्तनं केचिदुदगन्तं प्रचक्षते ।

आवृत्य प्राणमाधम्य पितृन्ध्यायन्यथार्हतः ॥

जपंस्तेनैव आवृत्य ततः प्राणान् प्रमोचयेत्”—इति ।

अमी मदन्तेत्यनुमन्त्रणानन्तरं विष्णुः । “अमी मदन्तेत्यनुमन्त्र्य  
शेषावप्राणं कृत्वा शुन्भन्तां पितर इति पूर्ववदुदकनिनयनं पिण्डो-  
परि, ततोऽसावभ्यन्तेत्यभ्यञ्जनं दद्यादसावन्तेत्यञ्जनं, अथ वस्त्रमभावे

\* जाम्बाय,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† ततश्चांशु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

दशामूर्त्तीं वा एतदः पितरो वासो मानोत् प्रेत्य\* पितरो  
युङ्ज्यम्”—इति । तदनन्तरं व्याघ्रः,—

“गन्धपुष्पाणि धूपञ्च दीपञ्च विनिवेदयेत् ।

एतदः पितरो वासो दशान्दत्वा पृथक् पृथक्”—इति ॥

अर्चनानन्तरं मत्स्यः,—

“यत् किञ्चित्पच्यते गेहे भक्ष्यं भोज्यमगर्हितम् ।

अनिवेद्य न भोक्तव्यं पिण्डमूले कथञ्चन”—इति ॥

तदनन्तरं वृहस्पतिः,—

“अनभ्यर्च्योदपात्रं तु तेषामुपरि निक्षिपेत्”—इति ।

अनन्तरं विष्णुः । “अथैतानुपतिष्ठेत् नमो वः पितर इत्यादिना  
मनोवाङ्मयमह इति हृत्चान्तेनाथैतान् पिण्डान्श्चालयेत् परेतन  
पितर इति” । अनन्तरकृत्यमाहाश्वलायनः । “अग्निं प्रत्येयादग्ने  
तमधाश्च स्तोमैरिति अग्निमग्नौकरणाग्निं गार्हपत्यं यदन्तरिचं  
पृथिवीम्”—इति । अनन्तरकृत्यमाह मत्स्यः,—

“अथाचान्तेषु चाचम्य वारि दद्यात् सकृत् सकृत्”—इति ।

ब्राह्मणहस्तेषु सकृत्सकृदपो दद्यादित्यर्थः । एतदाचमनात् प्राक्  
पिण्डदानपत्रे वेदितव्यम् । आचान्तेषु तु पिण्डदानपत्रे आचम्य  
पिण्डदानं कृत्वा ब्राह्मणहस्तेषूदकं सकृत् सकृद्दद्यात्, कुशाक्ष देयाः ।  
पद्मपुराणेषु,—

“अचान्तेषूदकं दद्यात् पुष्पाणि सयवानि च”—इति ।

अत्र यवग्रहणं तिलोपलक्षणार्थं, च शब्दः पुनरप्युदकदानसमुच्च-

\* हेमानुगतोऽन्यत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

धार्थः । कृतकार्यत्वेन तेषु च यवादिषु कुचचित् शुष्मौ देशे विसृष्टेषु पुनरुदकादिकं दद्यात् । तथा च मत्स्यः,—

“आचान्तेषु पुनर्दद्यात् जलपुष्पाक्षतोदकम्”—इति ।

अनन्तरकर्तव्यमाह सएव,—

“दत्त्वाऽऽग्नीः प्रतिगृहीयात् द्विजेभ्यः प्राप्नुवन्तो बुधः ।

अधोराः पितरः सन्तु सन्वित्युक्ते पुनर्द्विजे ॥

गोचं तथा वर्द्धतां मस्तयेत्युक्तं तैः पुनः ।

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ॥

अद्धा च नो मा व्यगमदुःखं देयं नोऽस्त्विति ।

एताः सत्याग्निषः सन्तु सन्वित्युक्ते तैः पुनः”—इति ॥

अनन्तरं पाचसासनं कृत्वा स्वस्तिवाचनं कुर्यात् । अतएव नारायणः,—

“अचालयित्वा तत्पाचं स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।

निराशाः पितरस्तेषां श्रद्धा यान्ति यथागतम्”—इति ॥

पाचसासने विशेषमाह जातृकर्णः,—

“पाचाणि चालयेत् आहुते स्वयं शिष्योऽथवा सुतः ।

न स्त्रीभिर्न च बालेन नासज्जात्या कथञ्चन”—इति ॥

स्वस्तिवाचनप्रकारमाह पारस्करः । “स्वस्तीति भगवन् ब्रूहीति वाचनम्”—इति । यज्ञोपवीती वैश्वदैविकहस्ते उदकं दत्त्वा पुनरु-  
वाद्र्वसंश्रुतेभ्योविश्वेभ्योदेवेभ्यः स्वस्तीति भगवन् ब्रूहीति कर्त्ता  
भूयात् । विप्रेण च स्वस्तीति वक्तव्यम् । पितृब्राह्मणहस्तेष्वेवमेव\* ।

\* यज्ञोपवीती,—इत्यारभ्य एतदन्तोद्यम्यो नास्ति ना० पुस्तके ।

अनन्तरकृत्यमाह याज्ञवल्क्यः । “ततः कुर्यादच्योदकमेव च”—  
इति । अच्यमस्त्विति ब्राह्मणहस्ते जलं दद्यादित्यर्थः ।  
मार्कण्डेयोऽपि,—

“पितॄणां नामगोत्रेण जलं देयमनन्तरम् ।

ब्राह्मणानां द्विजैर्वाच्यमच्यमिदमस्त्विति”—इति ॥

हस्तेष्वित्यध्याहृत्य योजना । अनन्तरं दक्षिणां दद्यात् । मनुः,—

“स्वस्तिवाचनकं कुर्यात् अच्योदकमेव च ।

सतिलं\* नामगोत्रेण दद्याच्छ्रद्धा च दक्षिणाम् ॥

गोभृहिरण्वासांसि भव्यानि शयनानि च ।

दद्याद्यदिष्टं विप्राणामात्मनः पितुरेव च ।

वित्तश्राव्येन रहितः पितृभ्यः प्रीतिमाचरन्”—इति ॥

अत्र विशेषमाह पारस्करः । “हिरणं विश्वेभ्यो देवेभ्यो रजतं  
पितृभ्यः अन्यच्च गोक्षणाजिनं यावच्छक्यं दद्यात्† ।

एकपङ्क्तुपविष्टानां विप्राणां श्राद्धकर्मणि ।

भक्ष्यं भोज्यं समं देयं दक्षिणा त्वनुसारतः”—इति ॥

अनुसारत इति, निमग्नितब्राह्मणविद्यागुणतारतम्येनेत्यर्थः । पिशु-  
द्देशेन दक्षिणादानं प्राचीनावीतिना कार्यम् । अतएव जमदग्निः ।  
“अपसव्यन्तु तत्रापि मत्स्यो भगवान् हि मे मनः”—इति । तत्रापि  
दक्षिणादानेऽपीति । यन्तु तेनैवोक्तम्,—

\* सतिलं,—इति ना० स० पुस्तके ।

† मव्यानि,—इति सु० पुस्तके ।

‡ यावच्छक्यात्,—इति ना० पुस्तके ।

“सर्वं कर्मापसव्येन दक्षिणादानवर्जितम्”—इति ।

तद्ब्राह्मणोद्देशेन दक्षिणादानपक्षे द्रष्टव्यम् । स च पक्षो देवलेन दर्शितः,—

“आचान्तेभ्यो द्विजेभ्यस्तु प्रयच्छेच्चैव दक्षिणाम्”—इति ॥

ब्राह्मणोद्देशेन दक्षिणादाने क्रममाह सएव,—

“दक्षिणां पितृविप्रेभ्यो दद्यात् पूर्वं ततो दयोः”—इति ।

वैश्वदेविकब्राह्मणयोरित्यर्थः । अत्र पितृविप्रेभ्य इति समभि-  
व्याहाराच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी<sup>(१)</sup> । अनन्तरं याज्ञवल्क्यः,—

“दत्त्वा तु दक्षिणां श्रद्धा स्वधाकारमुदाहरन् ।

वाच्यतामित्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः स्वधोच्यताम् ॥

ब्रूयुरस्तु स्वधेत्युक्ते भूमौ सिञ्चेत्ततो जलम् ।

विश्वेदेवास्तु प्रीयन्तां विप्रैश्चोक्त इदं जपेत् ॥

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।

अद्वा च नो मा व्यगमद्भु देयस्तु नोऽस्त्विति ॥

इत्युक्तोक्ता प्रिया वाचः प्रणिपत्य प्रसादयेत् ।

वाजे वाजे इति प्रीतः पितृपूर्वं विमर्जयेत्”—इति ॥

अनन्तरं पुत्रार्थी मध्यमपिण्डं पत्न्यै दद्यात् । तथा च वायु-  
पुराणे,—

“पत्न्यै प्रजार्थी दद्यात् मध्यमं मन्त्रपूर्वकम्”—इति ।

मध्यमं पिण्डमित्यर्थः । तत्प्रकारः । तत्र प्राचीनावीती, “अपां

(१) पितृविप्रेभ्य इत्यत्र चतुर्थीनिर्देशात् तत्समभिव्याहारात् द्वयोरि-  
त्यत्र यद्यपि चतुर्थ्यर्थश्चेति भावः । पितृविप्रेभ्य इत्यत्र पितृभ्य इति पाठस्तु  
प्रामादिक एव ।

त्वौषधीनागं रसं प्राशयामि भूतहंतं गर्भं धत्स्व”—इति पत्न्या-  
अञ्जलौ मध्यमपिण्डं प्रयच्छेत् । तत्प्राशनं मन्त्रस्तु मत्स्येन दर्शितः,—

“आधत्त पितरो गर्भमन्तः सन्तानवर्द्धनम्”—इति ।

मनुरपि,—

“पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा ।

मध्यमन्तु ततः पिण्डमद्यात्सम्यक् सुतार्थिनी ।

आयुश्चान्तं सुतं विन्देत् यशोमेधासमन्वितम् ॥

धनवन्तं प्रजावन्तं धार्मिकं सात्विकं तथा”—इति ।

पिण्डप्रदानस्याद्योग्यत्वमाह सएव,—

“अप्राप्तयौवने दृढे सगर्भे रोगसम्भवे ।

वास्तपुचकलत्रेऽपि न दद्यात् पिण्डमञ्जली”—इति ।

पत्न्या असन्निधानादौ पिण्डानां प्रतिपत्त्यन्तरमाह दृढस्यतिः,—

“अन्यदेशगता पत्नी गर्भिणी रोगिणी तथा ।

तदा तं जीर्णवृषभः कागो वा भोक्तुमर्हति”—इति ॥

आपस्तम्बोऽपि प्रतिपत्त्यन्तरमाह,—

“यदि पत्नी विदेशस्था उच्छिष्टा यदि वा मृता ।

दुरात्मा नानुकूला च तस्य पिण्डस्य का गतिः ॥

आकाशं गमयेत्पिण्डं जलस्यो दक्षिणामुखः ।

पितृणां स्थानमाकाशं दक्षिणा दिक् तथैव च”—इति ॥

यत्तु देवलेनोक्तम्,—

\* तत्प्रकार इत्यादिः एतदन्तोऽन्यो नास्ति सुप्रितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

† पिण्डप्रदानस्येत्यारम्भ एतदन्तोऽन्यो नास्ति सुप्रितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

“ततः कर्मणि निर्दत्ते तान् पिण्डांस्तदन्तरम् ।

ब्राह्मणोऽग्निरजो गौर्वा भक्षयेदपु वा चिपेत्”—इति ॥

तत्पुत्रार्थित्वाभावविषयम् । तीर्थश्राद्धे पिण्डानामप्येव प्रक्षेपः ।  
तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे,—

“तीर्थश्राद्धे सदा पिण्डान् चिपेत्तीर्थं समाहितः ।

दक्षिणाभिमुखो भूत्वा पित्रा दिक् सा प्रकीर्त्तिता”—इति ॥

अनन्तरमुच्छिष्टं समार्जयेत् । अतएव याज्ञवल्क्यः,—

“तत्रैव संस्तु विप्रेषु दिजोच्छिष्टं न मार्जयेत्”—इति ।

अयमर्थः । विप्रविसर्जनात् प्रागुच्छिष्टं न मार्जयेदपि तु तेषु  
विसर्जितेषु पिण्डप्रतिपत्तौ च कृतायामिति । यत्तु व्यासेनोक्तम्,—

“उच्छिष्टं न प्रमृज्यात्तु यावन्नास्तमितो रविः”—इति ।

यस्य वसिष्ठेनोक्तम्,—

“श्राद्धे मोदासनीयानि उच्छिष्टान्यादिनक्षत्रात्\* ।

द्योतन्ते वै स्वधाकारास्ताः पिवन्तः कृतोदकाः”—इति ॥

तद्गृहान्तरसम्भवविषयम् । अतएव प्रचेताः,—

“भृत्यवर्गवृत्तो भुङ्क्ते कथ्यशेषं स्वगोचरैः ।

प्राप्ताद्यां श्राद्धश्राद्धायां† दिजोच्छिष्टं न मार्जयेत्”—इति ॥

उच्छिष्टमार्जनानन्तरं वैश्वदेवं कृत्वा शेषमक्षं ब्राह्मणैः सह  
भुञ्जीत । तथा च मत्स्यपुराणम्,—

\* उच्छिष्टाग्नानि तत्कृत्वा,—इति ना० पुस्तके ।

† आसाद्यं श्राद्धश्राद्धायां,—इति सु० पुस्तके ।

“ततश्च वैश्वदेवान्ते सभृत्यसुतबान्धवः ।

भुञ्जीतातिथिसंयुक्तः सर्वं पितृनिषेवितम्”—इति ॥

यदा श्राद्धं निर्वर्त्य वैश्वदेवादिकं क्रियते, तदा तच्छेषादेव  
तत्कार्यम् । तदाह पैठीनसिः,—

“श्राद्धं निर्वर्त्य विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः ।

कुर्याद्भिचां ततो दद्याद्भुक्तकारादिकं तथा”—इति ।

आदिशब्देन नित्यश्राद्धं परिगृह्यते । तत इति पितृपाकशेषा-  
दित्यर्थः । नित्यश्राद्धं पृथक्पाकेन कार्यम् । अतएव तदधिहृत्य  
मार्कण्डेयः । “पृथक्पाकेन वेत्यन्ये”—इति । अत्र नित्यश्राद्धमप्य-  
नियतम् । तदाह सएव,—

“नित्यक्रियां पितृणाञ्च केदिच्छन्ति मानवाः ।

न पितृणां तथैवान्ये शेषं पूर्ववदाचरेत्”—इति ॥

यत्तु खौगाक्षिणोक्तम्,—

“पित्रर्थं निर्वपेत्पाकं वैश्वदेवार्थमेव च ।

वैश्वदेवं न पित्रर्थं न दार्शनं वैश्वदैविकम्”—इति ॥

तदाहिताग्निकर्तृकश्राद्धविषयं, आहिताग्नेः श्राद्धात्प्रागेव वैश्व-  
देवस्य तेनैव विहितत्वात् ।

“पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः”—इति ॥

पक्षान्तं कर्मान्वाधानमन्वाहार्यकं दर्शश्राद्धम्<sup>(१)</sup> । यत्तु पुराण-  
वचनम्,—

(१) “पूर्वैद्युरक्षिं गृह्णाति उत्तरमहर्यजति”—इति शुक्ला, दर्शपौर्ण-

“प्रातिवासरिको होमः<sup>(१)</sup> आहुतादौ क्रियते यदि ।

देवा इत्थं न गृह्णन्ति कथञ्च पितरस्तथा”—इति ॥

तत् पितृपाकाद्वैश्वदेवकरणे वेदितव्यम् । अतएव पैठौनसिः,—

“पितृपाकात् समुद्धृत्य वैश्वदेवं करोति यः ।

आसुरन्तद्गवेष्ठाहुं पितृणां नोपतिष्ठते”—इति ॥

यदाऽग्नौकरणान्तरं विकिरणान्तरं वा वैश्वदेविकं कर्म क्रियते, तदाऽपि पृथक्पाकादेव तत्कार्यं, तच्छेषाद्वैश्वदेवकरणे दोषस्यापि समानत्वात्<sup>(२)</sup> । अग्नौकरणान्तरं वैश्वदेवकरणं च सत्यन्तरेऽभिहितम्,—

“वैश्वदेवाहुतौर्ग्रावर्वाग्\* ब्राह्मणभोजनात् ।

\* वैश्वदेवाहुतौः सर्वां अर्वाग्,—इति सु० ।

मासाङ्गस्याग्राधानस्यामावस्यायां विधानात् पक्षान्तं कर्माग्राधानमिति भावः । एवं पिण्डपितृयज्ञादनु पश्चादाक्रियते इति व्युत्पत्त्या अन्वाहार्यपदेन दर्शनाद्बुध्यते । तथाचोक्तम् । “पितृयज्ञानु निर्व्वर्त्य विप्रश्चन्द्रयेऽग्निमान् । पिण्डान्वाहार्यकं आहुं कुर्यान्मासानु-मासिकम्”—इति । “अमावास्यां द्वितीयं यदन्वाहार्यं तदुच्यते”—इति च ।

(१) प्रातिवासरिको होमो वैश्वदेवहोमः ।

(२) तच्छेषात् अग्नौकरणशेषादिकिरणशेषाच्च । तच्छेषाद्वैश्वदेवकरणेऽपि पितृपाकात् समुद्धृत्यैव तत्करणं भवति, तदानीमपि अग्नौत्सर्गस्या-ज्ञतत्वात् । एवञ्च पितृपाकात् समुद्धृत्य इति, प्रातिवासरिको होम-इति वचनद्वयोक्तदोषोऽपि समानएव भवतीति भावः ।

जुहुयाद्भूतयज्ञादि आहुं कृत्वा ततः स्मृतम्”—इति ॥

यदि पितृपाकशेषाद्वैश्वदेवं यदि वा पाकान्तरादुभयथाऽपि पितृपाकशेषादेव भोजनम् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुञ्जीत पितृसेवितम्”—इति ।

असति तु पितृशेषे पाकान्तरं कृत्वाऽपि भोक्तव्यमेव । अभोजनस्य निषिद्धत्वात् । तथाच देवस्य,—

“आहुं कृत्वा तु यो विप्रो न भुङ्क्तेऽयं\* कदाचन ।

देवा इत्थं न गृह्णन्ति कथानि पितरस्तथा”—इति ॥

यतः पितृशेषभोजनं नित्यं, अतएवैकादश्यादौ नित्योपवासपक्षे भोजनप्रत्याज्ञायाः स्मर्यते,—

“उपवासो यदा नित्यः आहुं नैमित्तिकं भवेत् ।

उपवासं तदा कुर्यादाग्राय पितृसेवितम्”—इति ॥

पितृसेवितभोजननियमोऽनुज्ञापचएव । अतएव शातातपः,—

“शेषमन्नमनुज्ञातं भुञ्जीत तदनन्तरम् ।

इष्टैः सार्धन्तु विधिवदुद्धिमान् सुसमाहितः”—इति ॥

भोजनानन्तरं दाहभोक्तोर्नियममाह वृहस्पतिः,—

“ताभिर्ग्रां ब्रह्मचारौ स्थाच्छ्राद्धकृच्छ्राद्विकैः सह ।

अन्यथा वर्त्तमानौ तौ स्थातां निरयगामिनौ”—इति ।

मत्स्यपुराणेऽपि,—

“पुनर्भोजनमध्वानं यानमायासमैथुनम् ।

\* भुङ्क्ते तु,—इति सु० ।

आहुतं श्राद्धभुक् चैव सर्वमेतद्विवर्जयेत्\* ॥

स्वाध्यायं कलहश्चैव दिवास्त्रप्रश्नं स्नेह्या—इति ।

आहुभोजिनो विशेषमाह यमः,—

“पुनर्भोजनमध्वानं भारमायासमैयुनम् ।

सन्ध्यां प्रतिपहं होमं आहुभुक्कष्टं वर्जयेत्”—इति ॥

सन्ध्याहोमयोः प्रतिषेधस्त्वक्तव्यः । कृते तु प्रायश्चित्ते  
कुर्यादेव । अतएव भविष्यपुराणम्,—

“दशकृत्यः पिवेन्नापो गायत्र्या आहुभुग्विजः ।

ततः संध्यामुपासीत जपेच्च जुहुयादपि”—इति ॥

एवमुक्तरौत्या पार्वणं कर्त्तुमसमर्थः संकल्पविधिना आहुं कुर्यात् ।  
तदुक्तं सत्यन्तरे,—

“अज्ञानि पितृयज्ञस्य यदा कर्त्तुं न शक्नुवात् ।

संकल्पश्राद्धमेवासौ कुर्यादर्घादिवर्जितम्”— ॥

व्यासोऽपि,—

“त्यक्ताग्नेः पार्वणश्चैव नैकोद्दिष्टं सपिण्डनम् ।

अत्यक्ताग्नेस्तु पिण्डोक्तस्तस्मात् संकल्प्य भोजयेत्”—इति ॥

अयमर्थः । आहवणेन योऽग्निं त्यजति स त्यक्ताग्निः, न तस्य आहु-  
ऽधिकारः, किं तु त्यक्ताग्निर्यतिरिक्तस्य साग्निकस्य । विधुरादेशः<sup>(१)</sup>

\* सर्वमेव विवर्जयेत्,—इति शा० ।

† भाराध्ययनमैयुनम्,—इति सु० ।

‡ योयजेत्,—इत्यादर्शपुस्तकेषु पाठः । परन्तु भोजयेदिति पाठस्यान्यत्र  
दर्शनात् सङ्गततया च स एव सूत्रे निवेष्टितः ।

(१) विधुरोक्तमर्थः ।

पिण्डोपलक्षितश्राद्धेऽधिकार उक्तः । यस्मादत्यक्ताग्निनाऽधिकारिणा  
आहुमवश्यं कर्त्तव्यं, तस्मादिस्रुते\* पार्वणविधावग्रहः संकल्पविधानेन  
कुर्यादिति । संकल्पविधानलक्षणं स एवाह,—

“संकल्पं तु यदा कुर्यात्, न कुर्यात् पात्रपूरणम् ।

नावाहनाग्नौकरणं पिण्डांश्चैव न दापयेत्”—इति ॥

उच्छिष्टपिण्डो न दातव्यः,

“संकल्पं तु यदा आहुं न कुर्यात् पात्रपूरणम् ।

विकिरश्च न दातव्यः—”

इति सत्यन्तरात् । एवं दर्शं कर्त्तव्यं पार्वणश्राद्धमुक्तं, अथ  
तद्विहितभूतं प्रत्याब्धिकं निरूप्यते । तत्र सौगाधिः,—

“आहुं कुर्यादवश्यन्तु प्रमोतपितृकः स्वयम् ।

इन्दुचये मासि मासि वृद्धौ प्रत्यब्दमेव च”—इति ॥

तत्रैतिकर्त्तव्यतामाह जातृकर्त्तव्यः,—

“पितुः पितृगणस्यस्य कुर्यात् पार्वणवत्सुतः ।

प्रत्यब्दं प्रतिमासञ्च विधिर्ज्ञेयः समातनः”—इति ।

पितृगणस्यः सपिण्डीकृतः । तस्य प्रतिमासवत्सरिकमनुमासिकस्य  
आहुं पार्वणविधिना कुर्यात् । यमदग्निरपि,—

“आसायां सहपिण्डत्वमौरसो विधिवत् सुतः ।

कुर्वीत दर्शवश्चाहुं मातापित्रोर्मृतेऽहनि”—इति ॥

\* तस्मादिस्रुते,—इति पाठोऽत्र भवितुं युक्तः ।

† आपाद्य,—इति पाठोऽत्र प्रतिभाति ।

ननु दर्शान्तिदेशात्मातामहानामपि आहुं प्रसज्येत<sup>(१)</sup> । नायं दोषः । प्रत्याब्धिके षट्पिण्डानां पर्युदस्तात् । तथाच कात्यायनः,—

“कर्षूसमन्वितं मुक्ता तथाऽऽद्यं आहुषोऽग्रम्<sup>(२)</sup> ।

प्रत्याब्धिकश्च श्रेष्वेव पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः”—इति ।

कर्षूसमन्वितं सपिण्डीकरणम्<sup>(३)</sup> । यत्तु यमेनोक्तम्,—

“सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिपन्नत्वरं सुतैः ।

मातापित्रोः पृथक्कार्यमेकोद्दिष्टं मृतेऽहनि”—इति ॥

यच्च मृताहं प्रकृत्य व्यासेनोक्तम्,—

“एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वणं कुरुते नरः ।

अकृतं तद्विजानीयाद्भवेच्च पितृघातकः”—इति ॥

तत्र पार्वणैकोद्दिष्टयोर्विकल्पः । तत्रापि वृद्धाचारतो व्यवस्था । अमावास्यायां प्रेतपक्षे<sup>(४)</sup> च मृतानां पार्वणं नियतम् । तदाह शङ्खः,—

(१) दर्शे मातामहानामपि आहुसत्त्वादिति भावः ।

(२) कर्षूनांम पिण्डदानार्थमवटविशेषोऽन्वयस्य आहुषे मृच्छे विहितः । आद्यं पितृत्वप्राप्तेरादिभूतं, मरणोत्तरं कर्त्तव्येषु आहुषे मध्ये प्रथम-कर्त्तव्यं वा । आहुषोऽग्रं, “द्वादशप्रतिमास्यानि आद्यं घण्टासिके तथा । सपिण्डीकरणश्चैव इत्येतत् आहुषोऽग्रम्”—इति कात्यायनेनैव विवृतम् ।

(३) कात्यायनोपे कक्षे सपिण्डीकरणे कर्षूविधानानुपपन्नत्वात् सपिण्डीकरणस्य षोडशआहुनागर्गतत्वाच्च कर्षूसमन्वितपदेनान्वयस्य आहुष-ग्रहणमेव युक्तमुत्पत्त्यामः ।

(४) प्रेतपक्षोऽन्ययुक्त्यापन्नः ।

“अमायां तु चर्यो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः ।

पार्वणं तस्य कर्त्तव्यं नैकोद्दिष्टं कदाचन”—इति ॥

यतेषु न कायेकोद्दिष्टं, किं तु सर्वत्र पार्वणमेव । तथाच प्रचेताः,—

“दण्डग्रहणमात्रेण नैव प्रेतो भवेद्यतिः ।

अतः सुतेन कर्त्तव्यं पार्वणं तस्य सर्वदा”—इति ॥

अत्र केचित्पार्वणैकोद्दिष्टयोरन्यथा व्यवस्थामाहुः,—

“प्रत्यब्धं पार्वणेनैव विधिना चेच्चौरसौ ।

कुर्यातामितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुतादग्र”—इति

जातृकर्णवचनात्<sup>(१)</sup> । तदयुक्तम्,

“एकोद्दिष्टं तु कर्त्तव्यमौरसेन मृतेऽहनि ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं मातापित्रोस्तु पार्वणम्”—इति

पैठीनसिवचनविरोधात्<sup>(२)</sup> । जातृकर्णवचनं तु चयाहव्यतिरिक्त-प्रत्यब्धकर्त्तव्याच्चयद्वितीयादिविषयत्वेनाप्युपपद्यते । यत्तु सुमन्तुनो-क्तम्,—

“कुर्याच्च विधिवच्छाहुं पार्वणं योऽग्निमान् विजः ।

पित्रोरगग्निमान्धोर एकोद्दिष्टं मृतेऽहनि”—इति ॥

तदयुक्तम्,

(१) तथा चौरसक्षेत्रजयोः पार्वणमन्येभामेकोद्दिष्टमिति केषांचिन्मते व्यवस्था पर्यावस्यति ।

(२) पैठीनसिवचने चौरसस्याप्येकोद्दिष्टविधानात्तद्विरोधः ।

“वङ्गग्रयस्तु ये विप्रा ये चैकाग्रय एवच<sup>(१)</sup> ।

तेषां सपिण्डनादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं न पार्वणम्”—इति

सूत्यन्तरे सामिकस्याप्येकोद्दिष्टविधानात्<sup>(२)</sup> ।

एकोद्दिष्टलक्षणमाह याज्ञवल्क्यः,—

“एकोद्दिष्टं दैवधीनमेकार्धैकपविचकम् ।

आवाहनाग्नौकरणरहितं ह्यपसव्यवत् ।

उपतिष्ठतामित्युच्यस्थाने विप्रविसर्जनम् ।

अभिरम्यतामिति वदेद्ब्रूयुस्तेऽभिरतास्त ह”—इति ।

कात्यायनोऽपि । “अथैकोद्दिष्टमेकं पाचमेकोऽर्थं एकं पिण्डं”  
आवाहनं नाग्नौकरणं नाच विश्वेदेवाः स्तुदितमिति दत्तिप्रश्नः  
स्तुदितमित्यनुष्ठानमुपतिष्ठतामित्युच्यस्थाने अभिरम्यतामिति  
विसर्गे अभिरतास्तेत्यपरे”—इति । तच्चैकोद्दिष्टं त्रिविधं, नव-  
नवमिष्टं पुराणं चेति । अत्र प्रथमाहाद्येकादशाहान्तविहितं नव-  
आहुम् । तथा चाङ्गिराः,—

“प्रथमेऽङ्गि तृतीये च पञ्चमे सप्तमेऽपिवा ।

नवमेकादशे चैव तन्नवआहुमुच्यते”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

\* एकः पिण्ड इति ना० ।

(१) वङ्गग्रयः औताधिमन्तः । एकाग्रयः स्मार्त्ताधिमन्तः ।

(२) तथाच पार्व्यैकोद्दिष्टयोर्विकल्पव्यवस्थैव साधोयसीति भावः ।

“सप्तमेऽङ्गि तृतीयेऽङ्गि प्रथमे नवमे तथा\* ।

एकादशे पञ्चमे स्युर्नवआहुनि षट् तथा ॥

केचित्पञ्चैव, नवमं भवेदन्तरितं यदि ।

एकादशेऽङ्गि तत् कुर्यादिति सूतिकृतो विदुः<sup>(१)</sup>”—इति ॥

अत्र पञ्चदशस्य व्यवस्था शिवस्वामिना दर्शिता,—

“नवआहुनि पञ्चाङ्गरात्रसायनशाखिनः ।

आपस्तम्बाः षडित्याङ्गविभाषामैतरेयिणाम्”—इति ।

वैश्यादीनां विशेषो भविष्यत्पुराणे दर्शितः,—

“नव सप्त विप्रां रात्रां नवआहुन्यनुक्रमात् ।

आद्यन्तयोर्वर्णयोस्तु<sup>(२)</sup> षडित्याङ्गमर्हव्यः”—इति ॥

एषां नवआहुनानामुपरि कर्त्तव्यं माधिकं नवमिष्टम् । तथा चात्र-  
सायनः । “नवमिष्टं षडुत्तरम्<sup>(३)</sup>”—इति । माधिकानामुपरि कर्त्तव्यं  
प्रत्याब्दिकादि पुराणम् । अतएव शारीतेन प्राथम्यसत्तायाः क्रमेण †

\* प्रथमेऽङ्गि तृतीयेऽङ्गि सप्तमे नवमे तथा,—इति ना० ।

† विभाषा तैत्तिरीयिणाम्,—इति सु० ।

‡ प्राथम्यसत्तायाः क्रमेण,—इति ना० सु० ।

(१) नवमदिनविहितं आहुं यदि दैवाप्तदानीं न कृतं, तदैकादशेऽङ्गि  
तत् कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

(२) आद्यन्तयोर्वर्णयोर्ब्राह्मणशूद्रयोः ।

(३) नवमाहुत्तरं षडुत्तरम् । नवआहुनानामुपरि कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

नवमासिकयोः प्रायश्चित्तमभिधायोत्तरकाशीनं ब्राह्मं पुराणशब्देन  
व्यवहृत्य प्रायश्चित्तं विहितम्,—

“साम्नायणं नवश्राद्धे प्राजापत्यं तु मासिके ।

एकाहस्तु पुराणेषु प्रायश्चित्तं विधीयते”—इति ॥

इत्थं पार्वणिकोद्दिष्टे अभिहिते, अथोभयात्मकं सपिण्डीकरण-  
मुच्यते । तत्र सौगाधिः,—

“आहुनि षोडशापाद्य विदधीत सपिण्डनम्”—इति ।

षोडश आहुनि जातृकर्त्तव्येन दर्शितानि,—

“द्वादश प्रतिमास्थानि आद्यषाण्मासिके तथा ।

त्रैपक्षिकाब्दिके चेति आहुन्येतानि षोडश”—इति ॥

अत्राद्यषाण्मासिकाब्दिकशब्दाः जनमासिकोनषाण्मासिको-  
नाब्दिकपराः । द्वादशमासिकानां कालो याज्ञवल्क्येन दर्शितः,—

“मृतेऽहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् ।

प्रतिसप्तत्यस्रैवमासमेकादशेऽहनि”—इति ॥

वत्सरं वत्सरपर्यन्तं मासि मासि मृतेऽहनि ब्राह्मं कर्त्तव्यं, सपिण्डी-  
करणादूर्ध्वं प्रतिसप्तत्यस्रं मृतेऽहनि कर्त्तव्यं, आद्यं तु मासिकमेका-  
दशेऽहनि कर्त्तव्यम्<sup>(१)</sup> । जनषाण्मासिकादीनां कालमाह गार्ग्यः,—

“जनषाण्मासिकं षष्ठे मासाह्ने जूनमासिकम् ।

त्रैपक्षिकं त्रिपक्षे स्यादुनाब्दं द्वादशे तथा”—इति ॥

\* द्वादशेऽहनि,—इति सु० ।

(१) आद्यं मासिकमूलमासिकमित्यर्थः । तथाच आद्यमेकादशेऽहनीत्यस्य  
आद्यं द्वादशमासिकानामादिभूतं तेषु पूर्व्यं कर्त्तव्यमित्यर्थो बोध्यः ।

लोकगौतमोऽपि,—

“एकद्वित्रिदिनैरुने चिभागेनोनएव” वा ।

आहुन्यानाब्दिकादीनि कुर्यादित्याह गौतमः”—इति ॥

जनमासिकस्य कालविकल्पमाह गोभिलः,—

“मरणाद्द्वादशाहे स्यान्मास्युने वोनमासिकम्”—इति ।

जनानां वर्ष्यं कालमाह गार्ग्यः,—

“नन्दायां भार्गवदिने चतुर्दशां त्रिपुष्करे ।

जनश्राद्धं न कुर्वीत यही पुत्रधनक्षयात्”—इति ॥

मरीचिरपि,—

“द्विपुष्करे च मन्दासु सिनीवास्या<sup>(१)</sup> मृगोर्दिने ।

चतुर्दशासु नोनानि कृत्तिकासु त्रिपुष्करे”—इति ॥

तिथिवारनक्षत्रविशेषाणां चयाणां मेलनं त्रिपुष्करम् । द्वयोर्मै-  
लनं द्विपुष्करम् । के ते विशेषाः ? द्वितीयासप्तमीद्वादशौ भद्रा-  
तिथयः, भानुभौमशुक्रवारः, पुनर्वसुत्तरफल्गुनीविशाखोत्तरा-  
षाढापूर्वभाद्रपदानक्षत्राणि<sup>(२)</sup> ।

\* त्रिभागन्यून एव,—इति सु० ।

(१) मन्दासु प्रतिपत्पक्षेऽकादशीषु । “सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली”—इति  
कोशात् चतुर्दशीयुक्तामावस्या सिनीवालीशब्देनोच्यते ।

(२) तदुक्तं ज्योतिषे,—

“विषमचरन्धिष्यं भद्रा तिथिर्यदि जायते ।

दिनकरशनिष्ठापुष्यायां कथञ्चन वासरे ।

मुनिभिर्ब्रूतः सोऽयं योगस्त्रिपुष्करसंज्ञितः”—इति ।

(१) एवमेतानि षोडशश्राव्यानि कृत्वा ततः सपिण्डीकरणं विदधीत । तस्य काशमाश्रयिः । “अथ सपिण्डीकरणं सम्पत्सरे पूर्वे त्रिपचे वा द्वादशाहे वृद्धिरापद्यते(१)”-इति । बोधायनोऽपि । “अथ सम्पत्सरे पूर्वे सपिण्डीकरणं त्रिपचे वा तृतीये मासि षष्ठे वैकादशे वा द्वादशाहे वा”-इति । एकादशाह-द्वादशाह-तृतीयपच-तृतीय-मास-षष्ठमासैकादशमास-सम्पत्सरान्त-श्रावणमासः,—इत्यष्टौ काशाः प्रकीर्तिताः । तत्र व्यवस्थामाह शारीतः,—

“था तु पूर्वममावास्या कृताद्वादशमी भवेत् ।

सपिण्डीकरणं तस्यां कुर्यादेव सुतोऽग्निमान्”—इति ।

कृताद्वादूर्द्धादिनमारभ्येत्यर्थः । कार्ष्णाजिनिरपि,—

“सपिण्डीकरणं कुर्यात् पूर्ववच्चाग्निमान् सुतः ।

परतोदशरात्राच्चेत् कुङ्करब्दोपरीतरः”—इति ।

आहिताग्निना अमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञस्यावश्यकर्तव्यत्वात् सपिण्डीकरणमन्तरेण तदसम्भवासैकादशेऽङ्गि दर्शनागमे सपिण्डीकरणं

यस्य गच्छत्यस्यैकः पाद एकराशिघटकः अपरपादत्रयं चापरराशि-घटकं, तत्र त्रयं विषमचरयधियुग्ममित्युच्यते । तत्र कृत्तिकापुनर्वसु प्रभृति । परमत्र कृत्तिकायाः पृथगुपादानात् तद्विहाय पुनर्वसु-प्रभृतिकमेव दर्शितम् ।

(१) आश्रयानि षोडशश्राव्यानि,—इति लोमाशिवचनं व्याकरोति स्व-मित्वादिना ।

(२) जयायां पूरुषः पक्षस्त्रिपक्षः, तस्मिन्, मरणात् तृतीयपचे इति भावः । वृद्धिः सुमात्रमः ।

कार्यम् । पिण्डपितृयज्ञकर्तव्यता तु श्रूयते । “अमावास्यामपराश्र-पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति”—इति । सपिण्डीकरणात् पूर्वं पिण्डपि-तृयज्ञस्यासम्भवो गालवेन दर्शितः,—

“सपिण्डीकरणात्प्रेते पैदकं पदमास्थिते ।

आहिताग्नेः सिनीवास्यां पितृयज्ञः प्रवर्त्तते”—इति ।

दर्शनागमे तु साग्निर्दादशेऽङ्गि सपिण्डीकरणं कुर्यात् । तदुक्तं भविष्यत्पुराणे,—

“यजमानोऽग्निमान् राजन्, प्रेतस्थानग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे भवेत्कार्यं सपिण्डीकरणं सुतैः”—इति ।

गोभिलोऽपि,—

“साग्निकस्तु यदा कर्त्ता प्रेतस्थानग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं सुतैः”—इति ।

प्रेतस्थ साग्नित्वे तृतीयपचे सपिण्डीकरणं कार्यम् । तदाह सुमन्तुः,—

“प्रेतस्थेदाहिताग्निः स्यात् कर्त्ताऽग्निर्यदा भवेत् ।

सपिण्डीकरणं तस्य कुर्यात्पचे तृतीयके”—इति ।

उभयोः साग्निकत्वे द्वादशाहे सपिण्डीकरणं कार्यम् ।

“साग्निकस्तु यदा कर्त्ता प्रेतो वाऽप्याग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं पितुः”—इति ।

उभयोरनग्नित्वे द्वादशाहादयः सप्त काशा इच्छया विक-ल्पन्ते । तदुक्तं भविष्यत्पुराणे,—

“सपिण्डीकरणं कुर्यात् यजमानस्त्वग्निमान् ।

अनादिताग्रेः प्रेतस्य पूर्वेऽह्ने भरतर्षभ ॥

द्वादशेऽहनि वष्टे वा चिपचे वा चिमासिके\* ।

एकादशेऽपि वा मासि मङ्गलं स्यादुपस्थितम्"—इति ।

एतेषु सप्तसु कालेषु द्वादशाहः प्रशस्तः । तदाह व्याघ्रः†,—

“आमन्यात्कुलधर्माणां पुंसाञ्चैवायुषः क्षयात् ।

अस्थितेऽहं शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते(१)”—इति ।

एतत्सर्वं चैवर्णिकविषयं, शूद्रस्य तु द्वादशाहएव प्रतिनियतः(२) ।

अतएव सपिण्डीकरणं कर्त्तव्यमित्यनुवृत्तौ विष्णुः,—

“मन्त्रवर्जं हि शूद्राणां द्वादशेऽहनि कौर्त्तितम्?”—इति ।

\* चिमासि वा,—इति पाठान्तरम् ।

† व्याघ्रवक्त्रः,—इति सु० ।

‡ अस्थितत्वात्,—इति सु० ।

§ द्वादशाहे सपिण्डनम्,—इति सु० ।

(१) कुलधर्माणामानन्यादित्यनेन येषां द्वादशाहे सपिण्डीकरणं कुलाचारः, तेषां द्वादशाहः प्रशस्तः इत्यभिहितम् । पुंसाञ्चैवायुषः क्षयादित्यनेन यदा ज्योतिरागमादिना संवत्सरादर्वागधिकारिणः आयुः क्षयोऽवधार्यते, तदाऽपि द्वादशाहः प्रशस्त इत्युक्तम् । अस्थितेऽहं शरीरस्य इत्यनेन यदा अनुपेक्षणीयकार्यानुरोधेन विदेशगमनमावश्यकं सम्भाव्यते, तदाऽपि द्वादशाहः प्रशस्त इति प्रतियादितम् ।

(२) एकादशाहस्य विधकालमध्ये द्वादशाहमपराधाय समविधकालविधानं ब्राह्मणादिवर्जयविषयं, शूद्रस्य तु द्वादशाहएव सपिण्डीकरणकाल इत्यर्थः ।

यदा संवत्सरपूर्तेः प्रागेवैकादशाहदिषु षोडशश्राद्धानि कृत्वा सपिण्डीकरणं क्रियते(१), तदा पुनरपि स्वस्वकाले मासिकादीन्यावर्त्तनीयानि । तदाह गोभिलः,—

“यस्य संवत्सरादर्वाग्विहिता तु सपिण्डता ।

विधिवत्तानि कुर्वीत पुनः श्राद्धानि षोडश”—इति ।

विधिवदिति यथायोगमेकोद्दिष्टेन पार्वणेन वा विधिनेत्यर्थः ।

तदाह पैठीनसिः,—

“सपिण्डीकरणादर्वाकुर्यात्श्राद्धानि षोडश ।

एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु ॥

सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यदा कुर्यात्तदा पुनः ।

प्रत्यब्धं यो यथा कुर्यात् तथा कुर्यात्तदा पुनः”—इति ।

आवर्त्तनं चोर्द्धभाविनामेव नाधोभाविनाम्(२) । तदाह काष्ण्पा-

जिनिः,—

(१) यद्यपि एकादशाहदयः सपिण्डीकरणकालतयैवोक्ता न तु षोडशश्राद्धकालतया, तथापि षोडशश्राद्धानन्तरं सपिण्डीकरणस्य कर्त्तव्यत्वात् षोडशश्राद्धान्यकृत्वा सपिण्डीकरणसम्भवात् क्रमानुरोधेन तदन्तापकर्षन्यायात् षोडशश्राद्धान्यपि तेषु कर्त्तव्यानीति भावः । तदन्तापकर्षन्यायस्य मीमांसापक्षमाध्यायप्रथमपादोऽय-द्वादशमधिकरणम् ।

(२) तथाच यदा सपिण्डीकरणं क्रियते, तदूर्द्धभाविनामेव श्राद्धानां स्वस्वकाले पुनरावृत्तिः कार्या, न तु तत्पूर्वभाविनां स्वकालकृतानामित्यर्थः ।

“अर्वागश्चाद्य यत्र सपिण्डीकरणं कृतम् ।

तदूर्ध्वमाशिकानां आद्यथाकाशमनुष्ठितिः”—इति ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वमावर्तनीयानामनुमाशिकादीनां वृद्धिमात्रौ पुनरपकर्षः । तदाह शास्त्राचार्यः,—

“सपिण्डीकरणादर्वागपक्षस्य कृतान्यपि ।

पुनरप्यपक्षस्योत्तरनिषेधनात्”—इति ।

निषेधस्य कात्यायनेनोक्तः,—

“निर्वर्त्य वृद्धितन्मनु माशिकानि न तन्मयेत्”—इति ।

सपिण्डीकरणस्य गौणकाशमाह अथश्रुतः,—

“सपिण्डीकरणश्राद्धमुक्तकाले न चेत् कृतम्\* ।

रौद्रे हस्ते च रोहिण्यां मैत्रभे वा समाचरेत्”—इति ।

सपिण्डीकरणेतिकर्तव्यतामाह याज्ञवल्क्यः,—

“गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्पात्रचतुष्टयम् ।

अर्घ्याथं, पिष्टपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥

ये समाना इति दाभ्यां श्रेष्ठं पूर्ववदाचरेत्”—इति ।

कात्यायनोऽपि । “ततः संवत्सरे पूर्णं चत्वारि पात्राणि सति सगन्धोदकैः पूरयित्वा त्रीणि पिष्टपात्रमेकं प्रेतस्य प्रेतपात्रं पिष्टपात्रेणासिञ्चति ये समाना इति दाभ्यामेतेन पिण्डोऽव्याख्यातः”—इति । अदा पिता म्रियते पितामहसिष्ठति, तदा प्रपितामहादिभिः सह पितुः सापिण्डम् । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे,—

\* कथम्,—इति ना० ।

“मृते पितरि यस्याथ विद्यते च पितामहः ।

तेन देयास्त्वयः पिण्डाः प्रपितामहपूर्वकाः”—इति ।

केचित्त्वच सापिण्डमेव<sup>(१)</sup> नाभ्युपगच्छन्ति,

“युत्कमाच्च प्रमोतानां<sup>(२)</sup> नैव कार्या सपिण्डता”—इति

वचनात् । अपरे पुनरस्य वचनस्य मातृपितृभर्तृव्यतिरिक्तविषयत्वं मन्यन्ते । उदाहरन्ति च स्कन्दपुराणवचनम्,—

“युत्कमेण मृतानाञ्च सपिण्डीकृतिरित्यते ।

यदि माता यदि पिता भर्ता नैव विधिः स्मृतः\*”—इति ।

अथ वृद्धाचाराद्यवस्था द्रष्टव्या<sup>(३)</sup> । मातुः सापिण्डं पितामहादिभिः सह कर्तव्यम् । तदाह शास्त्रः,—

\* नैव विधिः स्मृतः,—इति सु० । मम तु, भर्ता नैव विधिः स्मृतः,—इति पाठः प्रतिभाति । मूलोक्तपाठे तु, एव इत्यनेन बुद्धिस्तस्य सपिण्डीकरणनिषेधस्य परामर्शः । तथाच, मातादिभ्यः सपिण्डीकरणमिच्छते, तत्र नैव विधिर्न सपिण्डीकरणनिषेधविधिरित्यर्थः ।

(१) सापिण्डं सपिण्डीकरणम् ।

(२) पितामहे जीवति पितुर्मरणे पिता युत्कमात् प्रमोत इत्युच्यते ।

(३) युत्कममृतानां सपिण्डीकरणं न कार्यमित्येकं मतम् । युत्कममृतानामपि मातृपितृभर्तृणां सपिण्डनं कार्यमित्यपरमतम् । तत्र वृद्धाचाराद्यवस्था । येषां पूर्वजैः युत्कममृतानां सपिण्डनं न कृतं, तेन न कार्यमेव तथाविधस्थले सपिण्डनम् । येषाम्नु पूर्वजैः युत्कममृतानामपि मातादीनां सपिण्डनं कृतं, तैर्युत्कममृतमानादीनां सपिण्डनं कार्यमेवेति भावः ।

“मातुः सपिण्डीकरणं कथं कार्यं भवेत्सुतैः ।

पितामहादिभिः साङ्गं सपिण्डीकरणं स्रुतम्”—इति  
प्रमौतपितृकस्य विकल्पमाह यमः,—

“जीवत्पिता पितामहा मातुः कुर्यात् सपिण्डताम् ।

प्रमौतपितृकः पित्रा पितामहाऽथवा सुतः”—इति ।

पुत्रिकासुतो मातृसपिण्डनं मातामहादिभिः सह कुर्यात् ।

तथाच बोधायनः,—

“आदिष्टेत् प्रथमे पिण्डे मातरं पुत्रिकासुतः ।

द्वितीये पितरन्तथासुतीये च पितामहम्”—इति ।

चितारोहणे तु भर्त्सेव सापिण्ड्यं नियतम्<sup>(१)</sup> । तदाह  
शातातपः,—

“मृता याऽनुगता नायं सा तेन सहपिण्डताम्\* ।

अर्हति स्वर्गवासेऽपि यावदाभूतसंभवम्<sup>(२)</sup>”—इति ।

\* सहपिण्डनम्,—इति सु० ।

(१) तथाच पुत्रिकयाऽपि चितारोहणे कृते तस्या अपि सपिण्डीकरणं  
भर्त्सेव कर्तव्यं, न तु तत्पितृभिरिति त्वर्थः । एवमनुमरणपक्षे,  
“प्रमौतपितृकः पित्रा पितामहाऽथवा सुतः”—इत्युक्तविकल्पोऽपि  
न भवति इति द्रष्टव्यम् ।

(२) अनुगतायाः भूतसंभवपर्यन्तं प्रलयकालपर्यन्तं स्वर्गवासे सत्यपि, सा  
भर्त्सा सह सपिण्डनमर्हतीत्यर्थः । यद्यप्यनुमरणेनैव तस्याः स्वर्गवास-  
श्च भवेति न तु प्रेतत्वमुत्पद्यते, तथापि भर्त्सा सह तस्याः सपिण्डनं  
कर्तव्यमिति तात्पर्यम् ।

यमोऽपि,—

“पत्या\* चैकेन कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।

साऽमृताऽपि हि तेनैकं गता मन्त्राहुतिव्रतैः<sup>(१)</sup>”—इति ।

अत्रैकशब्दः पितामहादिविकल्पनिवृत्त्यर्थः, न हि पुरुषव्यावृत्त्यर्थः ।

सपिण्डीकरणस्य पार्वणैकोद्दिष्टरूपत्वात्<sup>(२)</sup> । एतत्सर्वं ब्राह्मादिविवाहेषु  
द्रष्टव्यम् । आसुरादिविवाहे चतुर्धा विकल्पाः<sup>(३)</sup> । तत्र पञ्चमयमाह  
शातातपः,—

“तन्मात्रा तत्पितामहा तच्छ्रुत्वा वा सपिण्डनम् ।

\* पित्रा,—इति ना० ।

(१) सा स्त्री अमृताऽपि जीवत्यपि मन्त्राहुतिव्रतैः तेन भर्त्सा सह ऐक्यं  
गता, अतो मृतायास्तस्याः पत्या सह सपिण्डीकरणं युक्तमित्यर्थः ।  
अत्र, मन्त्राः पाण्डित्यहत्यादिमन्त्राः, आहुतयो विवाहादिहोमाः,  
व्रतानि विवाहाङ्गतया विहितानि ब्रह्मचर्यादीनि । यभिः करणैः  
सा पत्या सहैक्यं गता, साङ्गविवाहेन तस्याः तत्पत्नीराज्य-  
निष्पत्तेरिति भावः ।

(२) पत्या चैकेन,—इत्येकशब्देन पितामहादयोन यावत्कर्त्तव्यं । सपिण्डी-  
करणस्य पार्वणविकृतितया पार्वणवत् चैषादधिकत्वस्य पितृपक्षे  
न्याय्यत्वात् । किन्त्वेकशब्देन पितामहादिभिः सपिण्डीकरणमित्यर्थं  
कस्योक्त्यवच्छिद्यते इति भावः ।

(३) आसुरादिविवाहोद्गतां स्त्रीणां सपिण्डीकरणं तस्या माता पिता-  
महा तत् श्रुत्वा वा कार्यमित्यादिविशेषविधिवत्त्वात् पत्या सपिता-  
महादिभिर्वा सपिण्डनमिति सामान्यविधिर्ब्राह्मादिविवाहोद्गतास्त्री-  
विषये व्यवतिष्ठते । अपवादविषयपरित्यागेनोत्सर्गस्य वृत्तेरिति भावः ।

आसुरादिविवाहेषु वर्णानां\* योषितां भवेत्—इति ।

चतुर्थं पञ्चमाह सुमन्तुः,—

“पिता पितामहे योज्यः पूर्णे संवत्सरे सुतेः ।

माता मातामहे तददित्याह भगवन् शिवः”—इति ।

मातुः सपिण्डे गोत्रनियममाह माकण्डेयः,—

“ब्राह्मणादिषु विवाहेषु या तृदा कन्यका भवेत् ।

भर्तृगोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ॥

आसुरादिविवाहेषु पित्रगोत्रेण धर्मवित्”—इति ।

गोलाचिरपि,—

“मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाः ।

कुर्वीत पुत्रिकापुत्र एवमाह प्रजापतिः<sup>(१)</sup>”—इति ।

पत्न्याः सपिण्डं दर्शयति पैठीनसिः,—

“अपुत्रार्या मृतायान्तु पतिः कुर्यात् सपिण्डताम् ।

अम्नादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत्<sup>(२)</sup>”—इति ।

पत्युः सपिण्डमाह गोलाचिः,—

\* विप्रानां,—इति पुस्तकान्तरीयः पाठः समीचीनः । विप्रानामिति विवाहितानामित्यर्थः ।

† गोत्रनियममाह,—इति ना० स० ।

(१) पुत्रिकाया ब्राह्मणादिविवाहेनोद्गाया अपि पिण्डादिकं तत्पितृगोत्रेण पुत्रोदयादित्यर्थः ।

(२) यदा पतिः सपिण्डनं करोति, तदा अम्नादिभिः सहैव स्त्रियाः सपिण्डनं कुर्यादित्यर्थः ।

“सर्वाभावे स्वयं पत्न्यः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् ।

सपिण्डीकरणं कुर्युः ततः पार्वणमेवच”—इति ।

सुमन्तुरपि,—

“अपुत्रे प्रस्थिते<sup>(१)</sup> कर्त्ता नास्ति चेच्छ्राद्धकर्मणि ।

तत्र पत्न्यपि कुर्वीत सपिण्डं पार्वणं तथा”—इति ।

यत्तु सत्यन्तरम्,—

“अपुत्रस्य परेतस्य नैव कुर्यात्सपिण्डताम् ।

अग्नौचमुदकं पिण्डमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

अपुत्रा ये मृताः केचित्पुत्रा वा तथा स्त्रियः\* ।

तेषां सपिण्डनाभावादेकोद्दिष्टं न पार्वणम्<sup>(२)</sup>”—इति ।

तत्पुत्रोत्पादनविधिप्रशंसापरतया व्याख्येयम्<sup>(३)</sup> । यतीनां सा-  
पिण्डं निषेधत्युग्रना,—

\* स्त्रियोऽपिवा,—इति सु० ।

(१) प्रस्थिते मृते । संस्थिते,—इति तु युक्तः पाठः ।

(२) सपिण्डनाभावात् पार्वणं नेति, “सपिण्डीकरणमादूर्ध्वं प्रेतः पार्वण-  
माभवेत्”—इत्यनेन कृतसपिण्डनस्यैव पार्वणभागित्वोक्तेरिति भावः ।

(३) अपुत्रस्यापि सपिण्डनं पार्वणस्याख्येव, पूर्वोक्तवचनात् । अपुत्र-  
भावोक्तित्तु पुत्रोत्पादनविधिप्रशंसार्था । इत्यमभ्यर्हितः पुत्रो-  
त्पादनाभावे सपिण्डनं पार्वणस्यास्य न भवति, अतस्तदुत्पादने सर्वथा  
यतितव्यमिति तद्विधिः प्रशस्यते । तथाच अपुत्रस्य सपिण्डनं  
पार्वणं नास्तीति सतोऽप्यभाववचनं अगुदरा कन्येत्यादिवदिति  
भावः ।

“सपिण्डीकरणं तेषां न कर्त्तव्यं सुतादिभिः ।

चिदष्टमहणादेव प्रेतत्वं नैव जायते<sup>(१)</sup> ॥

एकोद्दिष्टं न कुर्वीत यतीनाञ्चैव सर्वदा ।

अहन्येकादशे तेषां पार्वण्यं विधीयते”—इति ।

इत्युभयात्मकं सपिण्डीकरणं निरूपितम् ।

अथ पार्वण्यविकृतिरूपं वृद्धिप्राप्त्यनिरूप्यते ।

तत्र याज्ञवल्क्यः—

“एवं प्रदक्षिणावृत्तो वृद्धौ<sup>(१)</sup> नान्दीमुखान् पितृन् ।

यजेत दधिकर्कन्धुमिश्राः पिण्डाः\* यवैः क्रिया”—इति ।

एवं, पार्वण्यवदित्यर्थः । तथाच विष्णुधर्मोत्तरे,—

“वृद्धौ समर्चयेद्दिदाम् नित्यं नान्दीमुखान् पितृन् ।

सम्पादितो विशेषस्तु श्रेष्ठं पार्वण्यवद्भवेत्”—इति ।

पार्वण्यवदित्यनेनावाहनचिपुरुषोद्देशादयोऽतिदिश्यन्ते । अयं तु विशेषः सम्पादितः, नान्दीमुखसंज्ञकाः पितरः,—इति । एतच्च प्रदक्षिणावृत्तवदरदध्यादीनां याज्ञवल्क्योक्तानामितरेषां च विशेषाणा-

\* प्राप्ते,—इति सु० ।

† मित्रान् पिण्डान्,—इति ना० सु० ।

(१) “वाग्दण्डोऽयं मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च । यस्यैषा नियता बुद्धि-  
श्चिदवस्थीति स उच्यते”—इत्येतां दण्डत्रयं बोध्यम् ।

(२) वृद्धिराशास्यमानं कर्म विवाहादिकम् ।

सुपलक्षणम् । ते च विशेषाः कात्यायनेन दर्शिताः । “आभ्युदयिके  
आदौ प्रदक्षिणमुपचारः, पित्र्यमन्त्रवर्जममृतवज्रो दर्भाः, यवैस्त्रिणाशं,  
सुसम्पन्नमिति दक्षिणप्रश्नः, सुसम्पन्नमित्यनुज्ञा, दधिवदराक्षतमिश्राः  
पिण्डाः, नान्दीमुखान् पितृनावहयिष्ये इति वृच्छति, नान्दीमुखाः  
पितरः प्रीयन्तामित्युच्यस्थाने, नान्दीमुखान् पितृनर्चयिष्ये इति  
वृच्छति, नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहाश्च प्रीयन्ता-  
मित्यनेन स्वर्धां कुर्यात्, युग्मानाशयेत्”—इति । प्रचेता अपि,—

“मातृप्राङ्मुखं पूर्वं स्यात् पितृणां तदनन्तरम् ।

ततो मातामहानाञ्च वृद्धौ प्राङ्मुखं स्युतम् ॥

न जपेत् पैतृकं जप्यं<sup>(१)</sup> न मांसं तत्र दापयेत् ।

प्राङ्मुखो, देवतीर्थेन चिप्रं देशविमार्जनम्”—इति ।

प्राङ्मुखः, पिण्डदानादिकं कुर्यादित्यध्याहारः । अतएव प्रचेताः,—

“अपसव्यं न कुर्वीत न कुर्यादप्रदक्षिणम्<sup>(२)</sup> ।

यथा चोपचरेद् देवान् तथा वृद्धौ पितृनपि ।

प्रदद्यात्प्राङ्मुखः पिण्डान् वृद्धौ सत्येन<sup>(३)</sup> वाग्यतः”—इति ।

पिण्डदाने विशेषमाह वसिष्ठः,—

\* न कुर्यात् प्रदक्षिणम्,—इति ना० ।

(१) अनेन पार्वण्यातिदेशप्राप्तपिण्डगाथादिजपोऽयं निषिध्यते ।

(२) अत्र पार्वण्यवत् वामावर्त्तनोपचारो न कर्त्तव्यः, किन्तु दक्षिणावर्त्त-  
नेत्यर्थः ।

(३) सत्येन उपवीतिना । प्राचीनावीतित्वस्यापसव्यतयोक्तेखात् ।

“प्राक्मुखो देवतीर्थेन प्राक्कुलेषु<sup>(१)</sup> कुशेषु च ।

दत्त्वा पिण्डान् न कुर्वीत पिण्डपात्रमधोमुखम्”—इति ।

पिण्डदानं न चोच्छिष्टसन्निधौ,

“प्रदद्यात् प्राङ्मुखः पिण्डान् दृष्ट्वा नास्त्रा न वाह्यतः”—इति

शातातपस्वरणात् । नामोच्चारणं च प्रथमपिण्डएव न द्वितीये ।

तदुक्तं चतुर्विंशतिमते,—

“एकं नास्त्रा परं तृष्णीं दद्यात् पिण्डान् पृथक् पृथक्”—इति ।

एकैकस्मै द्वौ द्वौ पिण्डौ, तत्राद्यं नास्त्रा द्वितीयं तृष्णीं दद्यादित्यर्थः । दृष्ट्वा दद्यात् पिण्डदानं वैकल्पिकम् । तथा च भविष्यपुराणम्,—

“पिण्डनिर्वपणं कुर्यात् न वा कुर्यात्तराधिप ।

दृष्ट्वा दद्यात् महाबाहो, कुलधर्मानवेष्ट्य तु”—इति ॥

दृष्ट्वा दद्यात् निमित्तान्याह लोगाधिः,—

“नवाक्षसौलंगोदाने सोमोपायनपुंसवे ।

स्नानाधानविवाहेषु नान्दीआहुं विधीयते<sup>(२)</sup>”—इति ।

(१) प्राक्कुलेषु प्रागयेषु ।

(२) गावः केशाः दीयन्ते खड्गान्ते अत्रेति श्रुत्पत्त्या गोदानं नाम केशान्तापरनामधेयगृह्योक्तसंस्कारविशेषः । सोमः सोमवागः । उपायनं प्रतिष्ठा । पुंसवः पुंसवनापरनामधेयोगर्भसंस्कारविशेषः । स्नानं, अध्ययनानन्तरं गृह्याश्रमप्रवेशात् पूर्वं कर्तव्यं समावर्तनपरनामधेयमाहवनं गृह्यादौ विहितम् । आधानमस्नाधानम् । मर्माधानं वा ।

कार्णाजिनिरपि,—

“कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेशनः ।

नामकर्माणि वासानां बूडाकर्मादिके तथा ॥

सौमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।

नान्दीमुखान् पिण्डगणान् पूजयेत् प्रयतो गृही”—इति ॥

दृष्ट्वागर्माऽपि,—

“अग्न्याधानाभिषेकादाविष्टापूर्त्तं स्त्रियाश्चतौ<sup>(१)</sup> ।

दृष्ट्वा आहुं प्रकुर्वीत आश्रमग्रहणे तथा”—इति ॥

इत्थं आहुनि निरूपितानि । अधुना तत्कर्त्ता निरूप्यते ।

तत्र दृश्यति,—

“प्रमीतस्य पितुः पुत्रैः आहुं देयं प्रयत्नतः ।

ज्ञातिबन्धुसहस्रिष्वेष्टिर्गृह्यपुरोहितैः<sup>(२)</sup>”—इति ॥

विष्णुपुराणेऽपि,—

“पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा तद्वत् भ्रातृसन्ततिः ।

(१) अभिषेकोराजाभिषेकः । इत्थं “अभिहोत्रं तपः सत्त्वं वेदानाञ्चानुपालनम् । ज्ञातिर्था वैश्वदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते”—इत्युक्तसंख्यम् । पूर्त्तं, “वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च । अन्नप्रदानमारामाः पूर्त्तमित्यभिधीयते”—इत्युक्तसंख्यम् । स्त्रियाश्चतौ मर्माधाने ।

(२) “पुरोहितश्च कुर्वीत दृष्ट्वा देव चर्त्विजम् । तेऽस्य गृह्याणि कर्माणि कुर्युवतानि कानि च”—इति स्मरणात् गृह्यकर्मकर्त्ता पुरोहितः, वैतानिककर्मकर्त्ता चर्त्विजः । वैतानिकं श्रौतम् । अतएव स्मर्यते । “अग्न्याधेयं पाकयज्ञानभिष्टोमादिकान् मखान् । यः करोति दत्तो यस्य स तस्यर्त्विग्भिहोचते”—इति ।

सपिण्डसम्पत्तिर्वाऽपि क्रियाहं नृप, जायते"—इति ।

तच्च मुख्यानुक्तयो<sup>(१)</sup> विविनक्ति ग्रन्थः,—

“पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ।

पुत्राभावे तु पत्नी स्यात् पत्न्यभावे तु सोदरः”—इति ॥

स्मृतिसङ्ग्रहेऽपि,—

“पुत्रः कुर्यात् पितुः आहुं पत्नी तु तदसन्निधौ ।

धनहार्त्तं च दौहित्रस्ततो भ्राता च तत्सुतः ॥

भ्रातुः सहोदरो भ्राता कुर्याद्दाद्यादि तत्सुतः ।

ततस्सहोदरो भ्राता तदभावे तु तत्सुतः”—इति ॥

पुत्रशब्देन मुख्या गौणाश्च पुत्रा गृह्यन्ते<sup>(२)</sup> । तेषां सर्वेषामभावे पौत्रः कुर्यात् । तस्याभावे तु पत्नी । अतएव वृहस्पतिना पौत्रस्य पुत्रिकापुत्रसाम्यमुक्तं,—

“पौत्रोऽथ पुत्रिकापुत्रः स्वर्गप्राप्तिकरावुभौ ।

रिक्त्ये च पिण्डदाने च समौ तौ परिकीर्त्तितौ”—इति ।

न चैतावता तयोः समविकल्पः ग्रहणीयः,

(१) मुख्यकल्पः प्रथमकल्पः । अनुकल्पः प्रतिनिधिकल्पः आप्तकल्पः,—  
इति यावत् ।

(२) मुख्यौ पुत्रिकोरसौ इतरे श्रेणजादयो गौणाः । “आप्याभावे यथा  
तैवं सङ्गः प्रतिनिधीकृतम् । तथैकादश पुत्राः स्युः पुत्रिकोरस-  
योर्विना”—इति स्मरणात् । पुत्रिकोरसयोरप्यौरसस्य नैवम् ।  
“संस्तृतायां सवर्णायां स्त्रियमुत्पादयेत्तु यम् । तमौरसं विजानीयात्  
पुत्रं प्रथमकल्पितम्”—इति स्मरणात् ।

“नैव\* पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रवाञ्छेत् पितामहः”—इति

कात्यायनस्मरणात् । पत्न्यभावे तु सोदर इत्ययं क्रमः, पत्न्या-  
दायहरणे द्रष्टव्यः । अन्यथा यो दायहरः, स एव कुर्यात् । अत  
एव विष्णुपुस्तकम् । “यश्चार्थहरः स पिण्डदायी”—इति । पुत्रः  
पितृवित्ताभावेऽपि पिण्डं दद्यात्तदभावे सपिण्डोदद्यात्, सपिण्डा-  
भावे समानोदकादयः कुर्युः । तथा च मार्कण्डेयपुराणम्,—

“पुत्राभावे सपिण्डास्तु तदभावे सहोदकाः<sup>(१)</sup> ।

मातुः सपिण्डा ये वा सूर्ये वा मातुः सहोदकाः ॥

कुर्युरेनं विधिं सम्यक् अपुत्रस्य श्रुताः<sup>†</sup> स्मृताः ।

कुर्यान्मातामहायैव पुत्रिकातनयस्तथा<sup>‡</sup> ॥

सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् ।

तदभावे च नृपतिः कारयेत्तस्य रिक्त्यतः ।

तत्स्थानीयेर्नरैः<sup>§</sup> सम्यक् दाहाद्याः सकलाः क्रियाः ।

सर्वेषामेव वर्णानां बान्धवो नृपतिर्धृतः”—इति ॥

\* नैतत्,—इति सु० ।

† स्मृताः,—इति ना० ।

‡ नास्तीदमर्जं ना० स० पुस्तकयोः ।

§ तज्जातीयैर्नरैः,—इति सु० ।

(१) “सहोदकाः समानोदकाः । “सपिण्डता तु पुत्रे सप्तमे विनिवर्त्तते ।  
समानोदकभावस्तु जन्ममासोर्वेदने”—इत्यनेन सपिण्डसमानोदक-  
योर्भेदउत्प्रेषः ।

सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युरित्यासुरादिविवाहोऽस्त्रीविषयम् । अतः,  
पुत्राभावे तु पत्नीत्यनेन महाविरोधः । तस्याः पत्नीत्वाभावात् ।  
अतएव प्राप्तातपः तस्याः पत्नीत्वं निषेधति,—

“क्रयक्रीता तु या नारौ न सा पत्यभिधीयते ।

न सा दैवे न सा पित्र्ये दास्यौ तां कवयो विदुः<sup>(१)</sup>”—इति ।

पूर्वमध्यमोत्तरासु पुत्रादीनां व्यवस्थितमधिकारं दर्शयति  
पराशरो विष्णुपुराणे,—

“पूर्वा क्रिया मध्यमा च तथैवोत्तरसंज्ञिताः ।

चिप्रकाराः क्रिया स्त्रोतास्तासां भेदं शृणुष्व मे ॥

आ दादादा दशादाच\* मध्ये याः सुः क्रिया मताः ।

\* आद्यादादादशादाच,—इति सु० ।

(१) “आसुरोऽविवादानात्”—इत्यादिना धनदानपूर्वककन्याग्रहण-  
स्यासुरविवाहत्वात् धनेन गृहीतायाश्च क्रयक्रीतत्वात् न तस्याः पत्नी-  
त्वम् । अतएवासुरादिविवाहोऽप्रायाः पत्नीत्वाभावात् सर्वाभावे तस्याः  
अधिकारः, ब्राह्मणादिविवाहोऽप्रायास्तु पत्नीत्वात् पुत्राभावे अधि-  
कार इति सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युरिति पुत्राभावे तु पत्नी स्यादित्य-  
नयोर्वचनयोर्न विरोधः । यद्यपि आसुरविवाहमात्रे प्रविशदानो-  
क्तेस्तद्विवाहेनोप्रायाएव क्रयक्रीततया पत्नीत्वाभावो न गान्धर्वादि-  
विवाहोप्राया इत्यासुरादिविवाहोऽस्त्रीविषयमित्यत्रादिपदमसङ्गतं  
प्रतिभाति, तथापि आसुरविवाहेनोप्रायाः सर्वाभावे अधिकार-  
दर्शनात् तदपेक्षया परतो निर्दिष्टेन गान्धर्वादिविवाहेनोप्राया अपि  
तथात्वमिति भावः ।

ताः पूर्वाः, मध्यमा मासि मास्येकोद्दिष्टसंज्ञिताः ॥

प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु ।

क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः ॥

पितृमातृसपिण्डैस्तु समानसज्जिलैस्तथा ।

तत्सङ्घातगतैश्चैव राज्ञा वा धनहारिणा ॥

पूर्वाः क्रियाश्च कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः ।

दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ\*, कार्यस्तत्तनयैस्तथा”—इति ॥

सपिण्डाद्यैरवनिपत्यन्तैः पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च कर्त्तव्याः ।  
पुत्राद्यैरेव भ्रातृसन्तत्यन्तैः दौहित्राद्यैश्चोत्तराः क्रियाः कर्त्तव्याः, न  
सपिण्डाद्यैरवनिपत्यन्तैरित्यर्थः । औरसः सुतोऽनुपनीतोऽपि दादा-  
दिकाः क्रियाः कुर्यात् । तदाह सुमन्तुः,—

“आहुं कुर्यादवश्यन्तु प्रमीतपितृको हि यः ।

प्रतस्थो वाऽप्रतस्थो वा एकएव भवेद्यदि”—इति ॥

अप्रतस्थोऽनुपनीतः । तदाह वृद्धमनुः,—

“कुर्यादनुपनीतोऽपि आहुमेको हि यः सुतः ।

पितृयज्ञाहुतिं पाणौ जुहुयाद्वाघ्नयस्य सः<sup>(१)</sup>”—इति ॥

अत्र विशेषः प्रचेतसां दर्शितः,—

\* दौहित्रैर्भागिनेयैश्च,—इति सु० ।

† व्याघ्रेण,—इति सु० ।

(१) अनुपनीतस्याहिताग्नित्वाभावात्, “न पैत्रयज्ञियोऽहोमो जौकिकामौ  
विधीयते”—इति मनुना पितृयज्ञियहोमस्य जौकिकामौ निषेधाच्च  
अनुपनीतेन ब्राह्मणपाण्यावभौकरहोमः कर्त्तव्य इति भावः ।

“कृतचूडस्तु कुर्वीत उदकं पिण्डमेव च ।

स्वधाकारं प्रयुञ्जीत वेदोच्चारं न कारयेत्”—इति ॥

मातापित्रोर्हभयोरपि कुर्वीतित्यर्थः । तथा च सूत्रान्तरम्,—

“कृतचूडोऽनुपेतस्तु पित्रोः आहुं समाचरेत् ।

उदाहरेत् स्वधाकारं न तु वेदाचराण्यसौ”—इति ॥

यन्तु मनुनोक्तम्,—

“न ह्यस्मिन् युज्यते कर्म किञ्चिदामौञ्जिवन्धनात् ।

नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते<sup>(१)</sup>”—इति ॥

तत् त्रिवर्षकृतचूडाविषयम् । तथा च सुमन्तुः,—

“अनुपेतोऽपि कुर्वीत मन्त्रवत् पैतमेधिकम् ।

यद्यसौ कृतचूडः स्याद् यदि स्याच्च त्रिवत्सरः”—इति ॥

अथ मातामहादिआहुधाधिकारनिर्णयः । तत्र व्यासः,—

“पितृन्मातामहांसैव द्विजः आहुतेन तर्पयेत् ।

अनृणं स्यात् पितृणान्तु ब्रह्मलोकं च गच्छति”—इति ॥

मातामहानामिति ब्रह्मवचनं मातुः पितामहप्रपितामहयो-  
रपि<sup>(२)</sup> सङ्गहार्यम् । तथा च पुलस्त्यः,—

“मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्मृताः ।

तेषान्तु पितृवश्चाहुं कुर्युर्दुहितृसूनुवः”—इति ॥

(१) मौञ्जिवन्धनमुपनयनम् । स्वधानिनयनं आहुसम्पादकमन्त्रज्ञातम् ।

स्वधा आहुं निनीयते सम्पाद्यते अनेनेति व्युत्पत्तेः ।

(२) पितामहप्रपितामहयोरित्यत्र मातुरिति पूरणीयम् । तेन, आहु-  
कर्तुः प्रमातामह-ह्यहप्रमातामहयेरित्यर्थः ।

पितृआहुवन्मातामहआहुमपि नित्यं, अकरणे प्रत्यवायस्मर-  
णात् । तदुक्तं स्कन्दपुराणे,—

“पार्वणं कुरुते यस्तु केवलं पितृहेतुतः ।

मातामहान् कुरुते पितृहा स प्रजायते”—इति ॥

अथ्यशृङ्गोऽपि,—

“पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा भुवम् ।

अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत्”—इति ॥

मातामहआहुं कचिदपवदति कात्यायनः,—

“कर्षूसमन्वितं मुक्ता तथा आहुश्च षोडशम् ।

प्रत्याब्धिकश्च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः”—इति ॥

कर्षूसमन्वितं सपिण्डीकरणआहुम् । षोडशग्रहणमेकोद्दिष्टोप-  
लक्षणार्थम् । सङ्गतमरणे आहुकममाह अथ्यशृङ्गः,—

“भवेद्यदि सपिण्डानां युगपन्मरणं तथा ।

सम्बन्धासन्तिमालोच्य तत्कमाहुमाचरेत्”—इति ॥

अत्र पत्न्यादिसपिण्डेषु सम्बन्धासन्तिरेवं द्रष्टव्या । पतिपत्न्योः  
सम्बन्धः प्रत्यासन्नः, एकप्रतियोगिकत्वादव्यवधानाच्च<sup>(१)</sup> । पुत्रस्य तु

मातापितृद्वयनिरूप्यत्वेन विसृजितप्रतिपत्तेर्विप्रकृष्टः सम्बन्धः । भा-  
तुस्तु पितृजलव्यवधानेन ततोऽपि विप्रकृष्टः । एवमन्यचोदनीयम् ।

पत्न्यादीनां पित्रोश्च सङ्गतमरणे अथ्यशृङ्गः,—

(१) पतित्वं पत्नीमात्रनिरूप्यं, पत्नीत्वमपि पतिमात्रनिरूप्यमित्येकप्रति-  
योगिकत्वमतएवाव्यवहितत्वं तत्सम्बन्धस्य ।

“पत्न्याः पुत्रस्य तत्पुत्रभाचोस्तत्तनयस्य च ।

सुषामश्रोत्रं पित्रोश्च सङ्गातमरणं यदि ॥

अर्वागन्धाभ्यादपिदपूर्वं सापिण्डमाचरेत्”—इति ।

तत्पुत्रः पुत्रपुत्रः । तत्तनयो भ्रातृतनयः । यस्तु देवलेनोक्तम्,—

“पितरौ प्रभृतौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् ।

न देवमापि पित्र्यस्य यावत् पूर्णं न वत्सरः”—इति ॥

तत्पूर्वोक्तपत्न्यादित्यतिरिक्तसपिण्डविषयम् । अतएव लोगाचिः,—

“अन्येषां प्रेतकार्याणि महागुरुनिपातने ।

कुर्यात् समत्सरादर्वाक् आद्धमेकन्तु वर्जयेत्”—इति ॥

प्रेतकार्याणि दहनादीन्याद्यश्राद्धान्तानि विवक्षितानि,

“आद्यं आद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि”—इति

विशेषस्मरणात् । एकमित्यन्यदित्यर्थः\* (१) । पित्रोः सङ्गातमरणे देवतः,—

“पित्रोरुपरमे पुत्राः क्रियां कुर्युर्वयोरपि ।

अनुवृत्तौ च नान्येषां सङ्गातमरणेऽपि वा”—इति ॥

\* एकमित्येकस्य वर्जयेदित्यर्थः,—इति ना० ।

† नान्येषां,—इति ना० ।

(१) तथाच पितृमातृमरणे वत्सरमध्ये पत्न्यादीनां दाहादि प्रेतकार्यं आद्धस्य कर्तव्यमेव । पत्न्यादिभिन्नसपिण्डान्तु दाहाद्याद्यश्राद्ध-पर्यन्तमेव कार्यं, न तेषां प्रेतश्राद्धमपि,—इति व्यवस्थानित्यर्थः ।

अनुगमनेन पित्रोः सङ्गातमरणे मातुरनुगमनेन दिनान्तर-  
मरणेऽपि तत्तद्दादशाहे क्रियां कुर्युः, अन्येषां पित्रोश्च सङ्गात-  
मरणे यथाकालं न कुर्युः, किन्तु\* त्रिपञ्चएव । तदाह लोगाचिः,—

“पत्नी पुत्रस्तथा पौत्रो माता तत्पुत्रका अपि† ।

पितरौ च यदैकस्मिन् सिधेरन् वासरे तदा ॥

आद्यमेकादशे कुर्यात् त्रिपञ्चे तु सपिण्डनम्”—इति ।

पित्रोरनुगमनं विना सङ्गातमरणे मातुरनुगमनं विना दिनान्त-  
मरणेऽपि मातुस्त्रिपञ्चे सपिण्डनं कुर्यात् । तथा च देवतः,—

“एकाहमरणे पित्रोरन्यस्यान्यदिने मृतौ ।

सपिण्डनं त्रिपञ्चे स्यादनुयानमृतिं विना”—इति ॥

मातृपितृश्राद्धद्वयस्य देवात्कालौक्येऽपि पितृश्राद्धं पूर्वं कुर्यात् ।

तदाह कार्णाजिनिः,—

“पित्रोः श्राद्धे समं प्राप्ते नवे पर्युषितेऽपि वा ।

पितृपूर्वं सुतः कुर्यादन्यत्रासत्तियोगतः”—इति ॥

अन्यत्र मातृपितृव्यतिरिक्तविषये सम्बन्धासत्तियोगतः कुर्या-  
दित्यर्थः । यत्तु प्रचेतसोक्तम्,—

“नैकः श्राद्धद्वयं कुर्यात् समानेऽहनि कुचचित्”—इति ॥

तदैकस्मिन् श्राद्धे क्रियमाणे दैवतैक्यात् यदन्यस्य प्रसङ्गात् सिद्धि-

\* यथाकालं कुर्युः किञ्च,—इति ना० ।

† पत्नी पुत्रः सुषा पौत्रो भ्रातृतनया अपि,—इति सु० ।

सद्विषयम्<sup>(१)</sup> । यथा नित्यश्राद्धमावास्याश्राद्धयोरमावास्याश्राद्धेन  
नित्यश्राद्धसिद्धिः प्राप्तिकी । यथा वा, दार्शिकयुगादिश्राद्ध-  
योर्युगादिश्राद्धेनैव दार्शिकसिद्धिः<sup>(२)</sup> । पित्रोर्मृताहैक्ये सत्यन्वारो-  
हणविषये लोगाचिणा विशेष उक्तः,—

“मृतेऽहनि समासेन पिण्डनिर्व्वपणं पृथक् ।

नवश्राद्धन्तु दम्पत्योरन्वारोहणएव तु”—इति ॥

पिण्डनिर्व्वपणं श्राद्धं समासेन पाकाद्यैक्येन पृथगसपत्नीकं<sup>(३)</sup>  
कुर्यात् । नवश्राद्धमपि तथा कुर्यात् । सत्यन्तरमपि,—

“एकचित्यां समारूढौ दम्पती निधनं गतौ ।

पृथक् श्राद्धं तथा कुर्यादोदनं न\* पृथक् पृथक्”—इति ॥

अनेकमाहभिरैकचित्यामन्वारोहणे कृते पाकाद्यैक्येन प्रथमं पितु-  
स्तदनन्तरं साचान्मातुस्ततो ज्येष्ठादिक्रमेण कुर्यात् । तदाह भृगुः,—

\* च,—इति सु० ।

(१) अन्योद्देशेन प्रवृत्तावन्यस्यापि सिद्धिः प्रसङ्गः ।

(२) तथा च अमावस्येवरत्र नित्यश्राद्धविधेः, युगादीतरत्र च दर्शश्राद्ध-  
विधेरनुष्ठानप्रयोजकत्वात् तत्सिद्धीनां प्रामाण्यमुपपद्यते । नित्यश्रा-  
द्धेनामावस्याश्राद्धसिद्धौ दर्शश्राद्धेन युगादिश्राद्धसिद्धौ चामावस्यादि-  
श्राद्धविधीनां कुत्राप्यनुष्ठानप्रयोजकत्वाभावात् अप्रामाण्यं स्यादिति  
भावः । एवञ्च विशेषेण सामान्यसिद्धिर्न तु सामान्येन विशेषसिद्धि-  
रिति तात्पर्यम् ।

(३) तथाच पित्रोः श्राद्धं पृथगेव कुर्यात्, न तु पितुः श्राद्धं सपत्नीक  
तथा कृत्वा तावदेव माह श्राद्धं कृतं मन्येतेत्यर्थः ।

“एककाले गतासूनां बहूनामथ वा द्वयोः ।

तन्त्रेण श्रपणं कुर्यात् श्राद्धं कुर्यात् पृथक् पृथक् ॥

पूर्व्वकस्य मृतस्यादौ द्वितीयस्य जघन्यतः ।

द्वितीयस्य ततः कुर्यात् सन्निपातेष्वयं क्रमः”—इति ॥

पूर्व्वकस्य मुख्यस्य पितुः, द्वितीयस्य ततो जघन्याया जनन्याः,  
द्वितीयस्य ततोऽपि जघन्याया मातुरित्यर्थः<sup>(१)</sup> । पार्वणैकोद्दिष्टयोः  
सन्निपाते जावालिः,—

“यद्येकत्र भवेताच्चेदेकोद्दिष्टं च पार्वणम् ।

पार्वणं तत्र निर्व्वत्य एकोद्दिष्टं समाचरेत्”—इति ॥

अनेकनिमित्तसन्निपाते निमित्तानुक्रमेण श्राद्धं कुर्यात् । तथा  
च कात्यायनः,—

“दे बहूनि निमित्तानि जायेरन्नेकवासरे ।

नैमित्तिकानि कार्याणि निमित्तोत्पत्त्यनुक्रमात्”—इति ॥

यद्यप्येकदेवताकश्राद्धद्वयमेकस्मिन्नहनि न युक्तं, एकानुष्ठानेने-  
तरप्रयोजनस्यापि प्रसङ्गात् सिद्धेः; तथापि नैमित्तिकानि वचन-  
बलादनेकान्यथनुष्ठेयानि । तथा च जावालिः,—

“श्राद्धं कृत्वा तु तस्यैव पुनः श्राद्धञ्च तद्दिने ।

नैमित्तिकन्तु कर्त्तव्यं निमित्तानुक्रमोदयम्”—इति ॥

\* एकोद्दिष्टन्तु निर्व्वर्त्य पार्वणं विग्विर्वर्त्तयेत्,—इत्यन्यत्र पाठः ।

(१) माहपदमत्र सपत्नीमाहपरं बोध्यम् ।

नित्यकाम्यथोरेकदेवताकथोः सन्निपाते काम्येनैव नित्यसिद्धिः ।

तदुक्तं स्मृतिसंग्रहे,—

“काम्यतन्त्रेण नित्यस्य तन्त्रं श्राद्धस्य सिध्यति”—इति॥

यथाशौचविधानजातमजहत्स्वार्थप्रयुक्ता दृष्टा

प्रोक्तं यत्र च संगृहीतवपुषां श्राद्धं समृद्धौ पदम् ।

अध्यायं तदवाह्यनिर्णयविदां तार्त्तीयमार्त्तिचिदं

सोऽयं व्याकुरुते स्वतन्त्रमहिमा मन्त्रीश्वरोमाधवः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-श्रीवीर-  
बुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-  
व्याख्यायां माधवीयायां तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥०॥

॥०॥ समाप्तश्चाचारकाण्डम् ॥०॥

## शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठे	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम् ।
२	१२	कृता	कृती
५	२५	स्मृतिष	स्मृतिषु
६	१०	व्युत्पत्सु	व्युत्पित्सु
१६	१८	त्वष्टे	त्वष्टे
“	१६	निर्व्विशम	निर्व्विशम्
२३	२४	पूर्व्वपक्षा	पूर्व्वपक्षी
२४	१६	तथा	तथा च
२८	८	मुनि	मुनि
३०	२२	मुद्रितात्मविवेक	मुद्रितात्मतत्त्वविवेक
३९	२	आसभ्यते	आरभ्यते
३७	२४	चित्तस्य	चित्तस्य
३८	६	पारभते	मारभते
४०	२७	परिणम्यमाण	परिणममाना
४५	१६	इत्युक्त-श्च	इत्युक्त-स
४६	६, १०	मी० अ० १ पा० २ सू०	मी० ६ अ० ८ पा० २ सू०
४७	२०	प्रमात	प्रमीत
५८	१३	धम्म	धम्मं
५६	२	शिष्यैः	शिष्यैः,
६१	८	सर्व	सर्वे
६६	२१	यस्य	तस्य
७०	१२	वत्सल	वत्सल !
७६	२०	लक्ष्यामुच्यते	लक्ष्यो उच्यते
८४	२१	गुणत्व	गुणात्
८६	१२	तत्रैकादशे	तत्रैकादशे
८०	१०	भूलत्वेन	मूलत्वेन
८२	२१	मल	मूल
८६	३	‘असङ्गस्य	‘असङ्गस्य
“	११	दहस्य	देहस्य